પુસ્તક ૭૨] [અંક ૧

Gujarat School Paper

ગુજરાત શાળાપત્ર

જાન્યુઆરિ સને ૧૯૩૩

" નવા જમાનામાં નવા સુધારા અને પ્રગતિમાન સાધનની જરૂર પડે છે. દુનિયા આગળ વધે છે, અને તેથી આપણા બાપદાદાના વખતમાં જે રીતરિવાજ તથા કાનુનો ઉત્તમ ગણાતા હતા તે હવે નિરુપયોગી નીવડે છે, અને ખરેખર આપણા મૃત્યુ પછી સત્યના દૃઢ અને ધીમા વિકાસને લીધે વધારે ડાહ્યા થએલા લોકો હાલના કરતાં વધારે સારી યોજના ઘડી કાઢશે. "

કેળવણીખાતાના હુકમથી
તંત્રી અને પ્રકાશક (ઑગસ્ટ ૧૯૨૯ થી)
મૂળજીભાઈ હીરાલાલ ચોકસી, એમ. એ.
હેડમાસ્તર પ્રે. ટ્રે. ટ્રેનિંગ કોલેજ, અમદાવાદ.

આ "ડાયમંડ જ્યુબિલી" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું
સલાપોસ રોડ—અમદાવાદ

અનુક્રમણિકા

જાહેરખબરના નવા ભાવ

આથી સર્વેને ખબર આપવામાં આવે છે કે સને ૧૯૩૦ ના જાન્યુઆરિથી જાહેરખબરના ભાવમાં સુધારો કરી તે નીચે મુજબ રાખવામાં આવ્યા છે.

જાહેરખબરના દર

મુદત	એક પાન	આખું પાન	પા પાન
આખું વર્ષ	રૂ. ૮૦	રૂ. ૬૦	રૂ. ૪૦
૬ માસ	રૂ. ૪૦	રૂ. ૩૦	રૂ. ૨૦
ત્રણ માસ	રૂ. ૨૫	રૂ. ૨૦	રૂ. ૧૫
એક માસ	રૂ. ૧૨	રૂ. ૧૦	રૂ. ૭

ગુજરાત શાળાપત્ર

પુસ્તક ૭૨] જાન્યુઆરિ સને ૧૯૩૩ [અંક ૧

પ્રાચીન આર્ય કેળવણી

બધી જ્ઞાતિનાં બાળકોને પ્રથમ મૂળાક્ષર શીખવતી વખતે વિદ્યારંભની વિધિ કરી કેળવણીની શરૂઆત કરવામાં આવતી હતી. આને માટે પાંચ વરસની ઉંમર હતી. નિયમિત અને રીતસરની કેળવણી તો ઉપનયન-સંસ્કારની વિધિ કર્યા બાદ શરૂ કરવામાં આવતી હતી. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય જાતિને આનો અધિકાર હતો. જે વ્યક્તિઓએ ગુનો કર્યો હોય તેમને તેમજ શૂદ્રવર્ગને તેમાંથી બાતલ કરવામાં આવ્યાં હતાં. આ પ્રમાણે પ્રજાના મોટા વર્ગને ફરજિઆત કેળવણી આપવામાં આવતી હતી.

બ્રાહ્મણને વસંત ઋતુમાં, ક્ષત્રિયને ઉનાળામાં અને વૈશ્યને પાનખર ઋતુમાં ઉપનયન સંસ્કાર કરવામાં આવતો હતો. બ્રાહ્મણ માટે ૮–૧૬, ક્ષત્રિય માટે ૧૧–૧૨ અને વૈશ્ય માટે ૧૨–૨૪ વરસની ઉંમર નક્કી કરવામાં આવી હતી. વસ્તુસ્થિતિને અનુસરી આ ઉંમરની મર્યાદામાં કોઈ વખત ફેરફાર કરવામાં આવતો હતો. બ્રાહ્મણને માટે પાંચ; ક્ષત્રિય માટે છ અને વૈશ્ય માટે સાત ઓછામાં ઓછી ઉંમર રાખી હતી.

બ્રાહ્મણનાં બાળકોની કેળવણી વહેલામાં વહેલી શરૂ થતી હતી. તેનાં બે કારણો હોઈ શકે: એક તો તેનો બુદ્ધિવિકાસ બીજાં બાળકો કરતાં વહેલો થતો હોવો જોઈએ, અને બીજું કારણ એ છે કે તેને ઘણા લાંબા સમય

સુધી તાલીમ લેવી પડતી હતી. વળી સામાન્ય રીતે ભણવાને માટે જે સાત વરસની ઉંમર નીકળે છે, તે હાલમાં પણ સ્વીકારવામાં આવી છે.

વિદ્યારંભમાં વિદ્યાનો હેતુ બાળકને વેદનું જ્ઞાન આપવાનો હતો. માબાપ તો તેને ભૌતિક જન્મ આપે છે, પણ ગુરુ તો તેનો વાસ્તવિક બાપ છે, કારણ કે તે તેને આત્મજ્ઞાનવડે મરણ અને કાળની અસરમાંથી મુક્ત કરે છે.

આ કારણને લીધે તેનો બે વખત જન્મ થવાથી તેને દ્વિજ કહે છે. ત્રણ વર્ણનાં બાળકોનો સંસ્કારવિધિ કરતાં પહેલાં કેટલાક ધર્મના નિયમો તેમને પાળવા પડતા હતા. જે વ્યક્તિઓ આવી ફરજિઆત વિધિ પાળતા નહિ તેમને ન્યાત બહાર ગણવામાં આવતા. તેમની સાથે લગ્નનો વહેવાર થતો નહિ, તેમજ વેદનું જ્ઞાન તેમને આપવામાં આવતું નહિ. શ્રી મનુ ભગવાન તેમને વ્રાત્ય તરીકે ઓળખે છે. પ્રાયશ્ચિત કર્યા પછી તેમને પાછા શુદ્ધ કરવામાં આવતા. વિદ્યારંભને લગતા ફરજિઆત નિયમ અને વિધિના ભંગ સંબંધી જે સખત પ્રાયશ્ચિત તથા શિક્ષા કરવામાં આવતી, તે જોતાં એમ સ્પષ્ટ માલમ પડે છે, કે પ્રાચીન આર્યસમાજમાં ત્રણ વર્ણ માટે કેળવણી ફરજિઆત જેવી હતી.

ઉપનયન સંસ્કાર સમયે ગુરુ તેને બ્રહ્મચર્યની દિક્ષા આપતા હતા. તે વિધિ વખતે ચાર બાહ્ય ચિહ્નો બ્રહ્મચારી ધારણ કરતો હતો.

(૧) ઉપરણો, (૨) ચર્મ, (૩) કટિમેખલા અને (૪) દંડ. ઉપરણાનો રંગ તથા ભાત જુદી જુદી વર્ણ માટે જુદાં જુદાં હતાં; તે પ્રમાણે બીજાં ચિહ્નોમાં પણ ફેરફાર હતા. વર્ણના ધંધા મુજબ મેખલાની જાત નક્કી કરવામાં આવી હતી. બ્રાહ્મણ માટે મુંજ તો ક્ષત્રિય માટે ધનુષ્ય દોરી તથા વૈશ્ય માટે ઊનનું કપડું હતું. ઉપરણાને લીધે બ્રહ્મચારીમાં લાંબું આયુષ્ય, બળ અને ઓજસ આવે છે, એવું તેનું રહસ્ય છે. પાપ દૂર કરનાર, રક્ષણકર્તા તથા શુદ્ધિ અર્પનાર ચિહ્ન તરીકે મેખલા છે. જેને બ્રહ્મજ્ઞાન વધારવું છે તેણે ચર્મ પહેરવું, જેને ક્ષાત્ર શક્તિ વધારવી છે તેણે કપડું ઓઢવું જોઈએ. દંડ દીર્ઘ જીવન, પવિત્રતા તથા બ્રહ્મતેજનું ચિહ્ન છે.

આ પ્રમાણે શિષ્યે ઉપર જણાવેલાં સાહિત્ય ધારણ કર્યા પછી તેને આરંભમાં કેટલાક સવાલ પૂછવામાં આવતા હતા. પ્રથમ તેનું ગોત્ર અને નામ પૂછવામાં આવતું હતું. પછી શિષ્ય થવાને તેની ઇચ્છા છે એવી રીતસરની નીચે પ્રમાણે જાહેરાત તેને કરવી પડતી "હું અહીંઆં શિષ્ય થવાને આવ્યો છું. મને દિક્ષા આપો, પરમાત્મા સવિતૃના આદેશથી હું

વિદ્યાર્થી રહીશ." વળી શિષ્ય થનાર વ્યક્તિ સંબંધી કેટલીક નીતિને લગતી લાયકાત જોવામાં આવતી હતી. તે દુષ્ટ માણસ હોવો જોઈએ નહિ, તેમજ સ્વચ્છંદઆચારવૃત્તિ કે મનોવિકાર તેનામાં હોવાં જોઈએ નહિ. તે પવિત્ર એકાગ્ર ચિત્તવાળો તથા સારી યાદદાસ્તવાળો અને સુશીલ હોવો જોઈએ. તેણે ગુરુની બદગોઈ કરવી નહિ, તેમજ તેને માટે દીલગીર થવું નહિ. જેમ હીરા માણેકની કાળજીથી રક્ષા કરવામાં આવે છે, તેમ કાળજીથી આત્મજ્ઞાન તેને આપવામાં આવતું હતું. પછી પ્રાર્થના કર્યા બાદ તેને દેવોને સોંપવામાં આવતો હતો. આવા વિધિ વખતે જે પ્રાર્થના કરવામાં આવતી હતી, તેમાં કેળવણીનો ઉદ્દેશ જણાઈ આવતો હતો. તે ઉદ્દેશ ધાર્મિક અને સાસારિક હતો, તેમજ સમપ્રમાણ વિકાસ પણ લક્ષમાં રાખવામાં આવતાં હતો. શિષ્ય દેવને ઓજસ, બળ અને શક્તિ અર્પણ કરી જ્ઞાનની દૃષ્ટિની યાચના કરતો. વળી દીર્ઘ આયુષ્ય, પ્રજા અને બળ તથા ધનપ્રાપ્તિ, તેમજ વેદનું જ્ઞાન, કીર્તિ, અને સુખની પણ પ્રાર્થના કરવામાં આવતી હતી. "તારૂં હૃદય મારા હૃદય સાથે રહેશે, મારા મન સાથે તારૂં મન એકત્ર થશે, મારા વચનથી તને અંતઃકરણપૂર્વક આનંદ થશે, મને એકલાનેજ તું વળગી રહીશ, મારામા તારાજ વિચારનો આશ્રય રહેશે, મારા ઉપર તને માન રહેશે. હું જ્યારે બોલીશ ત્યારે તું શાંત રહીશ." આ પ્રમાણે ગુરુના પ્રવચન પછી તેનો સ્વીકાર કરવામાં આવતો. ગુરુ અને શિષ્ય વચ્ચે કેવો આત્મિક સંબંધ હતો, તે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. દિક્ષાનો વિધિ પુરો થતાં નીચે પ્રમાણે બ્રહ્મચારીને કહેવામાં આવતું "તું બ્રહ્મચારી છે, પાણી પી, સેવા કર, દિવસે ઊંઘવું નહિ."

બ્રહ્મચર્ય કે શિષ્યની અવસ્થાનો આરંભ સવિતૃવ્રતથી થતો હતો. જે જ્ઞાન તેને આપવાનું હોય, તે પહેલાં અમુક સમય સુધી નિયમો અને વિધિ પાળવાના હોય, તેને બ્રહ્મચર્ય કહેતા હતા. વેદનો અભ્યાસ કરતાં પહેલા સાવિતૃ (ગાયત્રી) નો આરંભ થતો હતો. સાવિતૃવ્રત એક વરસ, છ મહીના, ચોવીસ, બાર, છ કે ત્રણ દિવસ ચાલતું. સાધારણ રીતે વ્રત ત્રણ દિવસનું હતું. આ સમયે તેને અમુક પ્રકારનો ખોરાક ખાવાનો હતો, અને તેની માતા અને બીજી બે સગી સ્ત્રીઓ અથવા પાડોશની સ્ત્રી પાસેથી તેને ખોરાક માગીને લાવવાનો હતો. ત્રણ દિવસ વિધિપૂર્વક સાવિતૃવ્રત કર્યા પછી આશ્રમમાં રહેનાર વિદ્યાર્થી તરીકે તેનું જીવન શરૂ થતું. મદ્ય, માંસ તથા તીખો સ્વાદિષ્ઠ ખોરાક લેવાની તેને મના હતી. એકાંતમાં શાંત ચિત્તથી લોભ રાખ્યા સિવાય તેણે ખાવું જોઈએ. તેને બેથી વધારે વખત ખાવાનું નહોતું. તેમજ અકરાંતીઆ જેવું ખાવાની મના હતી.

બ્રહ્મચારીની મુખ્ય ફરજ ભિક્ષા કરી ખાવાનું લાવવાનું હતું. સાધારણ રીતે ભિક્ષા માટે અમુક શબ્દ બોલીને સ્ત્રીઓ પાસેથી તે લેવાનો રિવાજ હતો. શિષ્યને સમિધ, કુશ, ગાયનું છાણ, માટી, યજ્ઞમાટે ફળ, પાણી માટે ઘડો, તેમજ રાંધવા માટે જંગલમાંથી લાકડાં લાવવાં, અગ્નિ સળગાવવો વગેરે કામ કરવાની ફરજો બજાવી ગુરુજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં તેમજ સાંસારિક કાર્ય માટે મદદ કરવાની હતી. બે વખત અગ્નિ સળગાવીને તેમજ સવારસાંજ તેને પાણી ભરીને ગુરુની સેવા કરવી પડતી. ગુરુના ઊઠ્યા અગાઉ સૂર્યોદય પહેલાં વહેલાં સવારમાં તેને ઊઠવું પડતું. આ નિયમના ભંગ માટે પ્રાયશ્ચિત કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. સ્નાન કર્યા બાદ તે પવિત્ર થતો. જળક્રીડાની મનાઈ હતી. આનંદ ખાતર ગરમ પાણીનો ઉપયોગ હતો નહિ. શિષ્યને દિવસમાં ત્રણ વખત નાહવાનું હતું, ત્યારબાદ ગાયત્રી મંત્ર બોલીને સંધ્યા કરવાની હતી. એકાંત પવિત્ર સ્થાનમાં એકાગ્ર ચિત્તથી ઉભા ઉભા શાંતિથી તેને સંધ્યા કરવાની હતી. તારાઓ આકાશમાં દેખાતા હોય અને સૂર્યોદય થાય ત્યાંસુધી પ્રાર્થના કરવી પડતી. સાંજે સૂર્યાસ્ત થવાનો હોય ત્યારથી તે તારાઓ દેખાય ત્યાંસુધી આ પ્રમાણે પ્રાર્થના થતી હતી. આ પ્રમાણે સંધ્યા કર્યા પછી દેવ, ઋષિ અને પિતૃનું તર્પણ કરવું પડતું, અને પવિત્ર અગ્નિમાં લાકડાં નાખવામાં આવતાં. સુગંધીદાર વસ્તુઓ, ફૂલની માળા, શરીરનો લેપ, આંખનું અંજન, જોડા, છત્રી, ગાડી, દિવસે ઊંઘવાનું—આ બધાંનો તેને પ્રતિબંધ હતો. તેમજ ગાયન, વાજીંત્ર વગાડવાનું અને નાચનો તેને ત્યાગ કરવાનો હતો. તેના નીતિના વિકાસ માટે કેટલાક સદ્ગુણો તેને પ્રાપ્ત કરવાના હતા. નકામા વાદવિવાદ કરવાની, ગપ્પાં મારવાની, ચાડી ખાવાની અને જુઠું બોલવાની સખત મનાઈ હતી. કામવાસના, ક્રોધ, અદેખાઈ, અને લોભ જેવા વિકારોથી તેને મુક્ત રહેવાનું હતું. કોઈપણ જાતની તેને હિંસા કરવાની મના હતી. સ્ત્રીઓ સાથે જરૂર જેટલીજ તેને વાતચીત કરવાની હતી. ક્ષમા, નમ્રતા, આત્મસંયમ, ખંત તથા ઉદ્યોગના ગુણ તેને કેળવવાના હતા.

ગુરુની આજ્ઞા તેને હમેશાં પાળવાની હતી. જો પાપ કરવાનો તથા જ્ઞાતિ બહાર રહેવાનો પ્રસંગ આવે એવાં કર્મ કરવાની આજ્ઞા નહિ પાળવાની તેને છૂટ હતી. ગુરુના સામે તે બોલી શકતો નહિ તથા તેનો વિરોધ કરી શકતો નહિ. ગુરુના આસનથી નીચે તેણે બેસવું જોઈએ. ગુરુના ચરણનું વંદન કર્યા પછી તેનો અભ્યાસ સવારમાં શરૂ કરવામાં આવતો. ગુરુ પ્રત્યે દેવસમાન તેનો ભાવ હોવો જોઇએ. તે જે કહે તે એકાગ્ર

ચિત્તથી તે સાંભળતો. તે ગુરુથી બહુ દૂર તથા બહુ પાસે પલાંઠી વાળી બેસતો નહિ. ગુરુની સમક્ષ તે ગળું ઢાંકતો નહિ. ભીંતને અઢેલી બેસતો નહિ. તેના પગ લાંબા કરતો નહિ, થુંકવાની, હસવાની, બગાસાં ખાવાની તથા આંગળાના કડાકા ફોડવાની મનાઈ હતી.

અભ્યાસ શરૂ કરતાં તથા તે પુરો થયા પછી ગુરુના ચરણનું વંદન તેને કરવું પડતું. ગુરુની જમણી બાજુએ બેસી તેનું મુખ ઉત્તર કે પૂર્વ તરફ રાખવામાં આવતું, પછી ૐ બોલીને સાવિત્રી મંત્ર બોલ્યા બાદ વેદનો અભ્યાસ શરૂ થતો. આખો દિવસ તેને ધ્યાન આપવું પડતું. તેનું ચિત્ત કોઈ ઠેકાણે જાય નહિ તેની સંભાળ રાખવામાં આવતી. અભ્યાસ તેમજ ગુરની સેવા કર્યા પછી તેને આરામનો વખત મળતો. તે શંકાનું નિવારણ કરવા પ્રયત્ન કરતો. ચાર વેદ, વેદાંત તથા ઉપનિષદ્‌નો વિદ્યાર્થીને અભ્યાસ કરવો પડતો. એક કે બે વેદ અથવા બધા વેદ અને વેદાંગને તે મોંટે કરતો. વેદના અભ્યાસ વગર કોઈ વિષયનો અભ્યાસ કરવાનો નિષેધ હતો.

શિષ્યને કેટલાંક ખાસ વ્રતો કરવાં પડતાં. (૧) સાવિત્રવ્રત કે ગાયત્રી મંત્રની દિક્ષા તેને આપવામાં આવતી. (૨) સુક્રિયાવૃત્ત ત્રણ, બાર દિવસ કે એક વરસ–એમ ગુરુના વિવેક અનુસાર તે વૃત્ત પાળવામાં આવતું. હવે વેદના મુખ્ય ભાગનો અભ્યાસ તે કરતો (૩) વળી સાકવર, વ્રાતિક અને ઔપનિષદ્‌વ્રત કરવાનાં હતાં. તે દરેક એક એક વરસની મુદ્દતનાં હતાં. આ પ્રમાણે ખાસ વહેવારૂ તાલીમને અનુસરી ક્રમવાર અભ્યાસની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. જેમ તેનો આતરવિકાસ વધતો હતો, તેમ વધારે અઘરા વિષયનો તે અભ્યાસ કરતો હતો. દરેક વેદને માટે બાર વરસનો અભ્યાસ કરવો પડતો તેથી વિદ્યાર્થી અવસ્થા ૪૮, ૨૪ કે ૧૨ વરસ સુધી ચાલતી. શ્રાવણ માસની પૂર્ણિમાએ ઉપક્રમણનો કે ખાસ વિધિ કર્યા બાદ સત્રનો આરંભ થતો. આ સત્ર પોષની પૂર્ણિમા સુધી ચાલતું. તે વખતે ઉત્સર્જન ક્રિયા કરવામાં આવતી. સત્રને અંતે તેનો વેદનો અભ્યાસ બંધ થતો, પણ વિદ્યાર્થીઓ પોતે ખાનગી અભ્યાસ કરતા હતા. અજવાળીઆમાં તે વેદનો અને અંધારીઆમાં વેદાંગ અને વ્યાકરણનો અભ્યાસ કરતો. આ પ્રમાણે પાચ માસનો સત્ર હતો. તેમાં વળી કેટલાક તહેવારો આવતા હતા. વરસાદ પવનનું તોફાન, ધુમસ, ગ્રહણ જેવા પ્રાકૃતિક ફેરફારને લીધે અધ્યયનમાં ખલેલ પડતું હતું, તેથી અનધ્યયન દિવસો રાખવા પડતા.

સ્મશાન, ગામને પાદરે, ધોરી રસ્તા ઉપર, જે ઠેકાણે શબ પડયું હોય

તે ગામ, ચાંડાળનું ઘર અને જંગલ જેવાં સ્થળોએ અધ્યયન કરવાની મનાઈ હતી. પાસેના સગાના મરણ પ્રસંગે અથવા તે મરણનું જમણ જમેલા હોય, તેવા દિવસે અભ્યાસ બંધ રાખવામાં આવતો.

હવે તે જમાનામાં કેવી રીતે શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું તે જોઈએ. તેવી શિક્ષણપદ્ધતિને અનુવાચન કહેતા. પ્રથમ એક ઋચા વિદ્યાર્થીને શીખવવામાં આવતી. પછી તે તેના ઋષિ, દેવ અને છંદ તેને બતાવવામાં આવતા. આ પ્રમાણે ગુરુ દરેક ઋષિની ઋચાઓ બોલતો, અને તે મુજબ દરરોજનો અભ્યાસ થતો. જેમને વેદનો અભ્યાસ કરી પંડિત થવાની ઇચ્છા ન હોય તેમને ટુંકો પાઠ શીખવતા. દરેક કાંડની શરૂઆતમાં તથા અંતમાં કંઈ ખાસ વિધિ કે યજ્ઞ કરવામાં આવતો. સત્ર થઈ ગયા પછી વિદ્યાર્થી વેદના જે ભાગનો અભ્યાસ થયો હોય તેનું પરિશીલન કરતો. તેમજ સત્ર દરમિઆન સાંજે તે નવા પાઠનો અભ્યાસ કરતો નહિ. ગુરુ પ્રથમ અમુક શબ્દો બોલતા અને એક વિદ્યાર્થી તે પ્રમાણે પ્રથમ બોલતો. ત્યાર પછી બીજો વિદ્યાર્થી ગુરુની રજા લઈ તે પ્રમાણે બોલતો. જ્યારે અઘરા લાંબા સમાસવાળા શબ્દો હોય ત્યારે ગુરુ ફક્ત એક કે બે શબ્દો બોલતા, અને તે પ્રમાણે વિદ્યાર્થીઓ તેનું અનુકરણ કરતા. આવી રીતે બે ત્રણ ઋચાઓ સમજાવ્યા પછી બધા વિદ્યાર્થીને તે ફરી ફરીને બોલવી પડતી. જ્યારે તે આ બધા શ્લોક બરાબર મોઢેથી બોલી શકતા, ત્યારે તેઓ બધાએ કંઈ પણ અચકાયા સિવાય પાઠ ફરીથી બોલતા. તે વખતે એક સરખી રીતે સંધિના બધા નિયમો તેમને પાળવા પડતા. દરેક સ્વર બહુ ઉંચેથી બોલવામાં આવતો.

જે વિદ્યાર્થીઓ ગૃહસ્થાશ્રમમાં જોડાતા તેઓ આ પ્રમાણે ૧૨ વરસ અભ્યાસ કરતા. જેઓ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી હતા, તેમને ૨૪, ૩૬ કે ૪૮ વરસ સુધી અભ્યાસ કરવો પડતો.

ઘણી વખત એક શિષ્યને જુદા જુદા ગુરુને ત્યાં રહી અભ્યાસ કરવો પડતો હતો. ગુરુ જે વિષયમાં નિષ્ણાત હોય તેનું જ્ઞાન તે આપતા, તેથી તે ઘણા વેદનું જ્ઞાન જુદા જુદા ગુરુ પાસેથી મેળવતો. જે કુટુંબમાં વેદવિદ્યા પરંપરાથી ચાલી આવતી હોય, અને જેને તેનું જ્ઞાન હોય તેને ગુરુ થવાનો અધિકાર હતો. જે ગુરુ વેદ તથા કલ્પ અને ઉપનિષદ્ શીખવતા તેને આચાર્ય કહેતા. તે તેના શિક્ષણનું કંઈ મહેનતાણું લેતો નહિ. ધર્મભાવનાથી તે પોતાનું કામ કરતો. વિદ્યાર્થીને તેના કુટુંબમાં દાખલ કરતા અને તે દ્રવ્યહિતની દષ્ટિથી

કેવી રીતે વાંચવું

" વાદવિવાદ કે વિરોધ દર્શાવવા, શ્રદ્ધાથી માનવા ખાતર અથવા વાતચીત કે પ્રવચન કરવા માટે આપણે વાંચવાનું નથી, પણ વિચાર અને વિવેક કરવા માટે વાચનની જરૂર છે." બેકન.

હાલના જમાનામાં છાપવાની કળાથી દરરોજ હજારો પુસ્તકો, માસિકો વર્તમાનપત્ર ને ચોપાનીઆં નીકળે છે, તેથી પ્રાચીનકાળમાં જે જ્ઞાનનો અધિકાર જનમંડળનો અમુક વર્ગ ભોગવતો હતો, તે જ્ઞાન હાલમાં ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર મનુષ્ય પણ સહેલાઇથી મેળવે છે ને તે ઉપર સ્વતંત્ર ચર્ચા કરી શકે છે. છાપવાની કળાથી જ્ઞાન મેળવવામાં જે સરળતા ઉત્પન્ન થઈ છે, તે ઉપરાંત જ્ઞાનની સીમાનો પણ વિશેષ વિસ્તાર થયો છે, તેથી ભિન્ન ભિન્ન વિષય ઉપર જુદી જુદી પદ્ધતિથી લખાએલાં અસંખ્ય પુસ્તકો નજરે પડે

+ શ્રી માલવીયા સ્મારક ગ્રંથને આધારે.

છે. જ્ઞાનના સાધનના આવા વધારાની સાથે અર્વાચીન કાળમાં જીવન સ્પર્ધા એટલી બધી તીવ્ર થઈ છે, કે નવી શોધો, નવીન જ્ઞાન વગેરે બાબતોથી માહિતગાર રહેવું, એ સંસારયાત્રામાં કૃતેહમંદ થવાને આવશ્યક વસ્તુ થઈ પડી છે. હાલમાં સમાજયંત્રની રચના એટલી બધી ગુંફિત થઈ છે, કે કોઈપણ વ્યક્તિને મગજશક્તિનો ઘણો વ્યય જુદી જુદી રીતે કરવો પડે છે. વળી તે સાથે વાંચવું ને વિચારવું જે જરૂરનું થઈ પડ્યું છે, તેનો લાભ ઘણાં પુસ્તકો ને માસિકોમાંથી કેવી રીતે લેવો, એ એક મહા પ્રશ્ન થઈ પડ્યો છે.

હાલમાં વાંચવાનો શોખ ઘણો વધી પડ્યો છે, એ નિઃસંશય છે; કારણ કે જ્યાં ત્યાં પુસ્તકો અને વર્તમાનપત્ર વાંચતાં આપણે માણસોને જોઈએ છીએ. પણ જ્ઞાનની આવી સરળતા અને તેથી વધતા શોખની સાથે એક ભય એ ઉભો થયો છે, કે એક વિષયનાં ઘણાં પુસ્તકો હોવાથી કોઈપણ સાંગોપાંગ જ્ઞાન હોવાને બદલે જુદા જુદા વિષયનું અધુરૂં જ્ઞાન થતું જોવામાં આવે છે. વળી સંગીન જ્ઞાનને બદલે આપણને ઉપલકીઉં જ્ઞાન મળે છે. ગંભીર વિષયના પુસ્તક ઉપર રુચિ હોવાને બદલે સરળ સાહિત્યનો શોખ વધતો જાય છે. ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન ઇતિહાસ, કાવ્ય વગેરે સાહિત્યના ગૂઢ વિષયના અભ્યાસને બદલે વર્તમાનપત્ર, નાટક, નવલકથા એ વિષય ઉપર વિશેષ ધ્યાન હાલમાં અપાય છે. કલ્પનાશક્તિ ને બુદ્ધિને કેળવવા કરતાં સ્મૃતિને ખીલવવા તરફ વધારે લક્ષ ખેંચાય છે.

આનું કારણ એ છે કે જ્ઞાનના સાધનની આવી સરળતા સાથે તેનું પદ્ધતિપૂર્વક જ્ઞાન સંપાદન કરવામાં આવતું નથી, તેથી હાલના જમાનામાં શું વાંચવું અને કેવી રીતે વાંચવું એ ઘણો અગત્યનો વિષય થઈ પડ્યો છે, કારણ કે રાત ટુંકી ને વેશ ઘણા જેવું છે. હાલના સુધારાના પ્રવાહ સાથે રહીને વધારેમાં વધારે લાભ લેવાને આપણી જીવનશક્તિનો સદુપયોગ કરવો એ દરેક સુજ્ઞ પુરૂષનું કર્તવ્ય છે; તેથી કયાં કયાં પુસ્તક અને તે કેવી રીતે વાંચવાં તેનો વિચાર કરતાં પહેલાં, વાંચવાનો હેતુ શો છે, તે ઉપર કંઈક લક્ષ આપણને આપવાની જરૂર છે.

જેમ અન્ન, પાણી, હવા, આપણા શરીરની સ્વાભાવિક જરૂરિઆતો છે, તેમ જ્ઞાન એ આત્માની નૈસર્ગિક વાંછના છે. જેવી રીતે ખાવાપીવાથી આપણું શરીર પોષાય છે ને વૃદ્ધિ પામે છે, તેવી રીતે વાચન, વિચાર આદિ માનસિક ક્રિયાથી આપણું મન સંતુષ્ટ ને સશક્ત થાય છે. જ્ઞાન બે પ્રકારનું છેઃ અપરોક્ષ અને પરોક્ષ. અપરોક્ષ જ્ઞાન એ એવી જાતનું જ્ઞાન

છે કે તે આત્મપ્રયત્નનું ફળ છે અને તેથી આપણો આત્મવિકાસ થાય છે. વળી તે જ્ઞાન આપણા જીવનતત્ત્વ સાથે સુસંબદ્ધ જોડાએલું હોય છે. બીજા પ્રકારનું જ્ઞાન પરોક્ષ છે. તેનું કારણ એ છે કે તે જ્ઞાન સંપાદન કરવામાં આત્મપ્રયત્ન ઘણો થોડો હોય છે; ને તેથી તેનો જોઈએ તેવો સંબંધ બીજા જ્ઞાન સાથે નહિ થવાથી તે એક ઉપલકીઆ જ્ઞાન તરીકેજ રહે છે, તેથી તે અપરોક્ષજ્ઞાનની કોટિમાં આવતું નથી. જનમંડળની પ્રાથમિક અવસ્થામાં જ્યારે મનુષ્ય મનને કુદરતનો અપરોક્ષ અનુભવ વિશેષ હતો, ત્યારે અપરોક્ષ જ્ઞાનનો અંશ વધારે હતો; કારણકે ઇન્દ્રિયો તેમજ મન વિશેષ ચંચળ સ્થિતિમાં હોવાને લીધે વિશ્વના સંભવ પદાર્થાદિનું જ્ઞાન સહજ રીતે મળતું હતું.

જેમ બાળકના મન ઉપર કુદરતના સંસર્ગની ભવ્ય અસર થાય છે, તેમ મનુષ્યમન ઉપર તેનીજ ભવ્ય અસર તે કાળમાં થઈ હશે, એમ તેમની ભાવના અને અનુભવ ઉપરથી જણાઇ આવે છે. આવી રીતનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન લાંબો વખત ચાલતું નથી. જેમ જેમ કુદરત સાથેનો સંબંધ ગાઢ થતો જાય છે ને સમાજચક્ર આગળ વધતું જાય છે, તેમ તેમ પરોક્ષજ્ઞાનનો અવકાશ વધતો જાય છે ને તેટલાજ પ્રમાણમાં અપરોક્ષજ્ઞાનનો અંશ ઓછો થાય છે; કારણકે આત્મપ્રયત્નને લીધે થતો સ્વાનુભવ અપરોક્ષજ્ઞાનમાં તેટલા પ્રમાણમાં સમાએલો હોતો નથી. તેવું જ્ઞાન હૃદયને સ્પર્શ કરી શકતું નથી. હાલમાં જ્ઞાનની જે અતિશય સરળતા આપણે અનુભવીએ છીએ તથા આત્મપ્રયત્ન ને સ્વાશ્રય ઉપર આપણે થોડા અવલંબીએ છીએ; કારણ કે જ્ઞાનની સર્વ સામગ્રી લગભગ તૈયાર થએલી મળવાથી મનન કે નિદિધ્યાસન જેવી બુદ્ધિની ક્રિયા ઘણી થોડી થાય છે. આ કારણને લીધે આપણું જ્ઞાન હાલમાં પરોક્ષ રહે એ સ્વાભાવિક છે; પણ જ્ઞાનની આવી સરળતા સાથે ગંભીર વિચારનો લાભ લેવો એ ડાહ્યા મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે, તેથી પુસ્તકો કે જે હાલમાં જ્ઞાનનું મુખ્ય સાધન મનાય છે તેનો સદુપયોગ કેવી રીતે કરવો એ હવે જોઈશું.

પુસ્તકો એ જ્ઞાન અને ડહાપણનો ભંડાર છે. તેમાંથી થોડી મહેનતે અને થોડી બૂઝે તેનો લાભ લેવો એ વાચનનો હેતુ છે. પુસ્તક વાંચવાના બે હેતુ છેઃ એક તો અન્ય મનુષ્યના વિચારથી આપણા મનને ઉત્તેજિત કરવું એટલે વાચન એ વિચારનું સાધન બને છે, અને બીજું અન્ય વિચાર કોના વિચાર ગ્રહણ કરવા તે છે. વધારે બુદ્ધિશાળી મનુષ્ય પુસ્તક ફક્ત તેમના મનને સતેજ કરવાનેજ વાંચે છે. તે બીજાના વિચાર ગ્રહણ કરવાને

વાંચતા નથી. બુદ્ધિશાળી મનુષ્યો પુસ્તકના અભ્યાસથી ઉદ્‌ભવતા પરોક્ષજ્ઞાન ઉપર આધાર રાખતા નથી. અન્ય મનુષ્યના વિચારની નકલ કરવી એ તેમનો હેતુ નથી, પણ આપણા પૂર્વગામીઓએ જે મહેનત અને આત્મભોગ આપી જ્ઞાન મેળવ્યું છે તેની તદ્દન અવગણના કરવી એ મૂર્ખાઈ વિના બીજું કાંઇ નથી એમ ધારી તેઓ પુસ્તકનો અભ્યાસ કરે છે. તે વડે વિચારનું ઐક્ય તથા ઐતિહાસિક એકતા જાળવી શકાય છે અને ફરી તેવીજ ભૂલ થતી નથી. આવા પરકીય જ્ઞાનને સ્વકીય કરવું, પરોક્ષમાંથી અપરોક્ષજ્ઞાન ઉપજાવવું એ બુદ્ધિશાળી મનુષ્યની અભિલાષા છે. આ કારણને લીધે પુસ્તકો ઉપર અત્યંત શ્રદ્ધા રાખવાને બદલે આંતરદર્શન કે આંતરસ્ફુરણા ઉપર વિશેષ અભિરુચિ તેમની હોય છે. તેઓ અન્ય પુરુષના વિચાર ફક્ત ગ્રહણ કરતા નથી. તે વિચારને પોતાના સ્વાનુભવની મદદથી તેના મનનની એક આકૃતિ રૂપ જુએ છે. વળી વાચનને લીધે તેમની વિચારદૃષ્ટિનું અન્ય પુરુષના વિચારથી સમર્થન થાય છે. સાધારણ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યો સ્વાશ્રય અને આત્મપ્રયત્ન ઉપર ઓછો વિશ્વાસ રાખે છે અને અન્ય વિચારકોના વિચાર ગ્રહણ કરવા વધારે આકર્ષાય છે, તેથી તે આત્મદર્શન, મનન, વગેરે બુદ્ધિની ક્રિયા ઉપર થોડો આધાર રાખી પુસ્તકો ઉપર વિશેષ ભાવ રાખે છે. પુસ્તકો એ જ્ઞાનનો ભંડાર છે. તેનો સદુપયોગ કરવા તરફ બેપરવા રાખવી ન જોઈએ. જ્યાંસુધી પુસ્તકમાં સમાએલું પરોક્ષજ્ઞાન અપરોક્ષ સ્થિતિમાં આવતું નથી, ત્યાંસુધી પુસ્તક વાંચવાથી જે લાભ થવો જોઈએ તે થતો નથી. જ્ઞાનના વિસ્તારની સાથે ગાંભીર્યની જે આશા રાખવામાં આવે છે પણ તેને ઠેકાણે ઉપરચોટીઉં જ્ઞાનજ જોવામાં આવે છે.

કોઈપણ પુસ્તક વાંચતી વખતે વાચકવૃન્દે પ્રથમ તો તે લેખકનું દૃષ્ટિબિન્દુ શોધી કાઢી પોતાની મનઃસ્થિતિને તે કાળની અથવા દેશની પરિસ્થિતિમાં લાવવી જોઈએ. ત્યાંસુધી આ ઉદ્દેશ પાર પડતો નથી, ત્યાંસુધી તે પુસ્તકનું રહસ્ય આપણે સમજી શકતા નથી. એક વિદ્વાને આજ અર્થને ઉદ્દેશીને કહ્યું છે, કે જે ચિત્રકારે ઝાડનું ચિત્ર કાઢવું હોય તો પ્રથમ તો તેણે ઝાડરૂપ થવું જોઈએ. જ્યાંસુધી લેખકની વિચારદૃષ્ટિ સાથે આપણી મનઃસૃષ્ટિ એકતા પામતી નથી, ત્યાંસુધી તેના સિદ્ધાંતની કદર આપણે યોગ્ય રીતે કરીએ એ માનવું ભૂલભરેલું છે. લેખકના તાત્ત્વિક વિચાર સમજવાનો આ સુગમ રસ્તો છે. જ્યાંસુધી તે પુસ્તકનો મુખ્ય સિદ્ધાંત આપણે ગ્રહણ કરી શકતા નથી, ત્યાંસુધી તેની સાથે જોડા-

એવા અન્ય ઉપસિદ્ધાંતો પણ સમજી શકતા નથી. આ કારણને લીધે કોઈ પણ પુસ્તકનો ઘણો ઓછો ભાગ આપણે સમજી શકીએ છીએ.

લેખકનું દષ્ટિબિન્દુ સમજવાનો હેતુ એ છે કે જો ગમે તેમ પુસ્તક વાંચવામાં આવે તો સંજોગે ને સંસ્કારબલના પરિણામે તે પુસ્તક લખાયું છે તેની કદર થઈ શકતી નથી. વળી તેની સાથે આપણી વિચારસૃષ્ટિનું ઐક્ય જામતું નથી, તેથી તે પુસ્તકનું જ્ઞાન પરોક્ષ એટલે ઉપર ઉપરનું રહે એમા કંઈ નવાઈ જેવું નથી. યથાર્થ જ્ઞાન સ્વાનુભવનું ફળ છે તે ઉપર આપણે જોયું છે. તેલક્ષ્ય સાધવાને તો વિચારની એકતાજ સાધન છે. જ્યાસુધી આ બાબત ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવતું નથી, ત્યાસુધી તે પુસ્તક વાચવામા રસ પડતો નથી. પુસ્તકો વાંચ્યાની સંખ્યાએ જ્ઞાન મેળવ્યાનું પ્રમાણ છે એમ માનવું એ ડહાપણભરેલું નથી. લેખકના વિચારનું ઐકય સંપાદન કરવું એજ કોઈપણ પુસ્તકના મર્મભાગ શોધવાનો સરળ ને સ્વભાવિક રસ્તો છે. જ્યાંસુધી કોઈપણ પુસ્તકના મર્મભાગ આપણે સમજી શકતા નથી, ત્યાસુધી તે પુસ્તક સમજ્યા છીએ એ કહેવું ફક્ત શાબ્દિક જ્ઞાન છે, પણ વસ્તુ જ્ઞાન નથી. પરોક્ષ જ્ઞાન છે, પણ અપરોક્ષજ્ઞાન નથી.

આવી રીતે પ્રથમ ગ્રંથકર્તાના લક્ષ્યબિન્દુ સાથે આપણે સમભાવના ધરાવતા હોવાથી તેનું યથાર્થ રહસ્ય આપણી બુદ્ધિના પ્રમાણમાં સમજવા શક્તિમાન થઈએ છીએ, પણ ગ્રંથકર્તાના વિચારની સાથે વાચકના વિચારની આવી એકતા સાથે થોડો ભેદ હોવાની પણ જરૂર છે; કારણ કે દરેક મનુષ્યને તેની નૈસર્ગિક બુદ્ધિ, કેળવણી તથા સંગતિના પરિણામે વિશ્વના જ્ઞાનનો અમુક અંશ પ્રાપ્ત થાય છે. વિશ્વનું સમગ્ર જ્ઞાન હોવુ એ અસંભવિત છે, તેથી પુસ્તકની ખરી કદર કરવાને આપણા જ્ઞાન તથા અનુભવ સાથે લેખકના વિચારો સરખાવવા જોઈએ. અમુક વિચાર કેવા સંજોગોમા લખવામાં આવ્યો છે, તે કેટલે દરજ્જે ખરા છે, વિશ્વવ્યવસ્થામાં તેનું શું સ્થાન છે અને તેના ગંભીર પરિણામ કેવા પ્રકારનાં નીકળશે વગેરે બાબતનું ચિંતન આપણા અનુભવ સાથે સરખાવીને કરવાનું છે. વિવેચક બુદ્ધિથી પુસ્તકનો અભ્યાસ કર્યા બાદ અને તે સમગ્ર પુસ્તકનું રહસ્ય જાણ્યા પછી તે પુસ્તકના વિચારનું પૃથક્કરણ કરવું જોઈએ. પુસ્તક એ એક વિચારની વ્યવસ્થિત યોજના છે. જ્યાંસુધી તેનાં જુદાં જુદાં અંગ તથા ઉપાંગનો પરસ્પર સંબંધ આપણે શોધી શકતા નથી, ત્યાંસુધી તે બરાબર રીતે યાદ રહી શકતા નથી. આવી રીતે પૃથક્કરણ કર્યા પછી ભિન્ન ભિન્ન વિચારના સંસ્કારને આપણા અનુભવ સાથે સરખાવી તેમાંથી નીપજતાં પરિણામ

કલ્પવાં જોઈએ અને તે અનુમાન આપણા વ્યવસ્થિત અનુભવ સાથે કેટલે દરજ્જે મળતાં છે અને તે કેટલે અંશે જુદાં પડે છે, તે શોધી કાઢવાથી પુસ્તકની વસ્તુયોજના વધારે સારી ગ્રહણ થાય છે. પુસ્તકના વિચારનું ઐક્ય શોધ્યા પછી અને તેનું પૃથક્કરણ કર્યા પછી તે વિચારને આપણી મનઃસૃષ્ટિમાં યોગ્ય સ્થાન આપી શકીએ છીએ. આપણે સારી પેઠે યાદ રાખવું જોઈએ કે જ્ઞાન એ એક વ્યવસ્થિત વસ્તુ છે. જેમ જેમ આપણું જ્ઞાન વ્યવસ્થિત અવસ્થાએ પહોંચતું જાય છે, તેમ તેમ તે આપણું પોતીકું બને છે. બીજા શબ્દમાં કહીએ તો તે પરોક્ષ જ્ઞાનને બદલે અપરોક્ષ બને છે; માટે કોઈ પણ પુસ્તકનું અધ્યયન કર્યા પછી તે પુસ્તકમાંથી ગ્રહણ કરેલા વિચારને આપણી જ્ઞાનસૃષ્ટિમાં અમુક સ્થાન આપવું એ જરૂરનું છે. તેનો ભિન્ન ભિન્ન સંબંધ બીજા વિચાર સાથે જોડયા પછી તે આપણું પોતાનું જ્ઞાન બને છે. આવા પ્રસંગે આપણને આત્મપ્રયત્ન અને ચિંતન કરવાની જરૂર પડે છે, તેથી તે આપણા વિકાસનું એક તત્ત્વ બની રહે છે.

આપણા જ્ઞાનને વ્યવસ્થિત કરવાનો ઉત્તમ રસ્તો મનન છે. જ્યારે કોઈપણ બાબતનું આપણે મનન કરીએ છીએ, ત્યારે તેના સર્વ અંશનો વિચાર કરીએ છીએ. આપણા અનુભવ સાથે તેની સરખાવટ થાય છે અને તેની યથાર્થતા નક્કી કરવામાં આવે છે. વિશ્વવ્યવસ્થા અમુક નિયમને અનુસરી કરવામાં આવી છે. તેનું જ્ઞાન આપણે સિદ્ધાંતરૂપે આપણી અમુક દૃષ્ટિના પ્રમાણમાં ગ્રહણ કરીએ છીએ. તે સિદ્ધાંતની સાથે નવી નવી હકીકતને તેના પરિણામરૂપે જોડવી એ વિચારનું ફળ છે; કારણ કે પૃથક્કરણ અને સંયોજક પદ્ધતિથી આવી રીતે જ્ઞાન વ્યવસ્થિત કરવામાં આવે છે. પુસ્તકનું ખરૂં અધ્યયન આ પદ્ધતિ પ્રમાણે થાય તો વાચકને ઘણો લાભ થવાનો સંભવ છે. સાધારણ મનુષ્યમાં તેમના વિચાર અસ્પષ્ટ અને ગુંચવાએલા હોય છે. તેનું કારણ એ છે કે તેમની પ્રવૃત્તિ ઘણે મોટે અંશે બાહ્ય હોય છે. તેમનું આંતરસૃષ્ટિનું નિરીક્ષણ ઘણું થોડું હોવાથી માનસિક સંસ્કાર અવ્યવસ્થિત સ્થિતિમાં રહે છે, તેથી કોઈપણ વિષય સંબંધી તેમને પૂછતાં તેઓ ગમે તેવા પરસ્પર વિરોધી જવાબ આપે છે તે સહજ અનુભવથી માલમ પડે છે. આ ઉપરથી જણાશે કે પુસ્તકને વાંચ્યા પછી આપણા વિચારને આત્મચિંતનથી સ્પષ્ટ વ્યક્ત કરવાની ઘણી જરૂર છે. સ્મરણશક્તિને કેળવવાનો આ સુગમ રસ્તો માનસશાસ્ત્રના નિયમાનુસાર છે.

વિચારને સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત કરી જ્ઞાન વ્યવસ્થિત કરવા માટે આપણું મગજ વિચારથી ઉભરાઈ જવાની ખાસ જરૂર નથી. સામાન્ય રીતે

આપણે જોઈએ છીએ કે જો થોડા વિચાર હોય પણ તે સ્પષ્ટ હોય, તો તેથી લાભ સારો થાય છે, કારણકે તેમના ઉપર મનન કરવાનો અવકાશ મળે છે; તેથી હંમેશા ઘણું વાંચવા ઉપર લક્ષ રાખવા કરતાં થોડું પણ પાકું જ્ઞાન મેળવવા તરફ વિશેષ કાળજી રાખવી એ સારી વાત છે. ઘણાં માણસો પોતાના જ્ઞાનનું પ્રમાણ વાચેલા પુસ્તકની સંખ્યાથી કરે છે, ને તેથી આત્મસંતુષ્ટ થાય છે; પણ જ્યારે અમુક વિષય ઉપર તેમનો નિશ્ચિત અભિપ્રાય માગવામા આવે છે, ત્યારે તેમના જ્ઞાનનો આભાસ તદ્દન જણાઇ આવે છે; તેથી થોડું પણ સંગીન જ્ઞાન મેળવવું એ વધારે લાભકારક છે.

જ્યાસુધી આપણે કોઈ પણ વિષયનો હંગામી સિદ્ધાંત બાંધી શકતા નથી, ત્યાંસુધી આપણને તે વિષય સબંધી આત્મશ્રદ્ધા હોતી નથી. લેખકના તેમજ આપણા વિચારનો ભેદ સમજવાને આપણે પ્રથમ તેના સિદ્ધાંતનો નિર્ણય કરવાની જરૂર છે કે જેથી આપણને શું નવીન જ્ઞાન મળે છે તે સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. આ હેતુ ફળીભૂત કરવાને અમુક પુસ્તક વાચ્યા છે એનાથી સંતોષ માનવાને બદલે આપણે પ્રતિષ્ઠિત પુસ્તકોનું પ્રથમ કાળજીપૂર્વક અધ્યયન કરવું એ ફાયદાકારક છે. શબ્દનો અર્થ બરાબર સમજવાનું ઘણી વખત ભૂલી જઈએ છીએ પુસ્તક હાથમાં આવ્યું કે તેની નવીનતાથી આકર્ષાઈ આપણે તેના ઉપર આમતેમ નજર ફેરવી અથવા રસમા તલ્લીન થઈ તેનો યથાર્થ અભ્યાસ કરી શકતા નથી. પ્રથમ કોઈપણ બાબતનો અભ્યાસ કરતા પહેલા શબ્દના આધારભૂત વસ્તુ યા વિચારનું પૂર્ણ મનન કરવુ જરૂરનુ છે. શબ્દનો તેમજ વાક્યનો આવી રીતે અર્થ પુરો સમજવાથી દરેક ફકરાનો અર્થ સારી રીતે સમજી શકાય છે. આ પ્રમાણે દરેક પ્રકરણનું અધ્યયન કરવાથી ગ્રન્થકર્તાનો વિચાર આપણા મનમા રમી રહે છે અને તે યાદ પણ વધારે વખત રહી શકે છે. દરેક ફકરાને તથા પૃષ્ઠને આવી રીતે વાચ્યા પછી થોડોક વખત લેખક શુ કહે છે તે બરાબર સમજવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. આવી રીતે આખી ચોપડીનો અભ્યાસ કરવાથી તેના સઘળા વિચાર આપણા પોતાના થાય છે ને ગમે તે પ્રસંગે આપણે તેનો ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ. વીસ ચોપડીઓ ઉપર ઉપરથી વાચવી તેના કરતા એક ચોપડી પક્કી રીતે સમજીને વાચવાથી આખરે આપણને વધારે ફાયદો થાય છે.

આવી રીતે આ પદ્ધતિથી વાંચવાની ટેવ પડવાથી આપણું જ્ઞાન વધારે સંગીન થાય છે; પણ વાંચ્યા પછી સારા પુસ્તકનું પુનરાવર્તન કરવાની જરૂર છે, કારણકે ઘણા વિચાર આપણા મનમાં અજ્ઞાત વ્યાપાર તરીકેજ રહે છે. ઘણા વિચાર સહજ સંસ્કારથી જાગૃત થાય છે, માટે વાંચેલા પુસ્તકનું પુનરાવતન કરવું, એ આપણા જ્ઞાનની વૃદ્ધિ માટેનું ઉપયોગી સાધન છે. પુનરાવર્તન એ અભ્યાસની માતા છે, તેથી હંમેશાં કોઈ પણ પુસ્તક વાંચતી વખતે આપણા અભ્યાસનો હેતુ આપણી નજર બહાર રહેવો જોઈએ નહિ અને તેને ઉદ્દેશી પુસ્તકનું અધ્યયન પદ્ધતિ પુરઃસર થવું જોઈએ. થોડું એક પુસ્તકમાંથી, થોડું બીજામાંથી વાંચવું એમ નવીનતાથી આકર્ષાઈ વાંચવાથી ચિત્ત વ્યગ્ર થઈ જાય છે, અને ચિત્તને એકાગ્ર રાખવાની ટેવ પડતી નથી, તેમજ મનની શક્તિનો નકામો વ્યય થાય છે. પુરેપુરૂં ધ્યાન આપવાથી જેવું સારૂં કામ થાય છે, તેવું આમતેમ મન ચંચળ રહેવાથી થતું નથી. પદ્ધતિપૂર્વક વાચન સાથે તે નિયમપૂર્વક હોવું જોઈએ; તેથી મનનો નિગ્રહ વધે છે ને વધારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. કોઈપણ પુસ્તક વાંચ્યા પછી તે પુસ્તક ઉપર વિવેચન ને વાત કરવાથી આપણા વિચાર વધારે સ્પષ્ટ ને સ્થિર થાય છે, તેમજ તે વિચારની નોધ લેવાથી તે વધારે સ્થાયી થાય છે, કારણકે બેકનના કહેવા મુજબ વાંચવાથી માહિતી મળે છે, વાતચીતથી હાજરજવાબી આવે છે, અને લખવાથી પ્રવીણતા પ્રાપ્ત થાય છે. ઉત્તમ વિચારની નોંધ લેવાથી પ્રસંગોપાત તેનો ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ એટલુંજ નહિ, પણ વાચન વખતે તે પુસ્તકનું આપણને પૃથક્કરણ કરવાની જરૂર પડે છે, તેથી તેટલા વિચાર અવશ્ય સ્પષ્ટ થાય છે. આ કામ કંટાળાભરેલું છે, પણ પુસ્તકના અધ્યયન માટે જરૂરનું છે; તેથી કેટલાક વિદ્વાનો અન્ય પુસ્તકનાં અવતરણ તેમની નોંધપોથીમાં ટાંકી લે છે. વાંચતાં વાંચતાં કેટલીક વાર જે સારા વિચાર સ્ફુરે છે તેને પુસ્તકમાં નોંધી લેવાથી વધારે લાભ થાય છે; કારણકે તેવા વિચાર ફરી ઉદ્દભવતા નથી. પુસ્તકના ઉત્તમ વિચાર યાદ રાખવાને તેમાં અનુકૂળ ચિહ્ન કરવાથી ભવિષ્યમાં તેનો ફરીથી ઉપયોગ કરવો ઘણો સરળ થઈ પડે છે, તેથી હવે આપણે યાદ રાખવું કે પુસ્તક એ જ્ઞાનનો સંગ્રહ છે, વાચન એ વિચારનું સાધન છે અને મનન એ અપરોક્ષ જ્ઞાનનું મૂળ છે.

સાહિત્યનું વાચન*

સાહિત્યનો આપણે શા માટે અભ્યાસ કરીએ છીએ ? મને લાગે છે કે માનસશાસ્ત્રનું જેને જ્ઞાન નથી, તે બોલે છે કે આવા વિષયમા કંઈ રસ નથી. પ્રથમ કારણ એ છે કે પોતાની ઉર્મિઓ પ્રગટ કરવાની મોને ઇચ્છા થાય છે. જે સારામા સારી ભાષા લાગણીઓ બતાવી શકે તેને કાવ્ય કહીએ છીએ. આપણા જુવાન ભાઈઓને જ્યારે પ્રેમનો આવિર્ભાવ થાય છે, ત્યારે કલાપીના પુસ્તકો વાચે છે. આપણે કલાપીના પુસ્તકો વાચીએ છીએ, ત્યારે આપણે પોતેજ કલાપી બની જઈએ છીએ. એમ થવાથી આપણે પુરેપુરો આનંદ લઈ શકીએ છીએ. પોતાની વાતને સાહિત્યમા સાક્ષાત્કાર કરી દેવી એટલે પોતાની વાતને તેમા રસમસ કરી દેવી. કાર્ય કરનારા માણુમો આપણને બહુ ગમે છે. માણસો પ્રેમ કરતા હોય, માણુમો કાવાદાવા કરતા હોય, તે જોવામા આપણુને વધારે રસ પડે છે. બધા માણુમો કાર્ય કરી શકતા નથી. માણસો કેવળ વિચાર કરતા હોય કે વાતો કરતા હોય તો તે ગમતા નથી. એટલા માટે ફીલ્મો જોવી ગમે છે. આપણને સૌને જગત જોવાની ઇચ્છા હોય છે. દલપતરામને શૈલીની ખામીને લીધે નિંદે પણ મને તો તે ગમે છે. દલપતરામની પદ્ધતિ શૈલી સિવાયની કહેવામા આવે છે, પણ તે તેમા કેટલેક અંશે છે. વિષય એ આત્મા છે. શૈલી એ કાયા છે. દલપતરામના શૈલીવાળા કાવ્યો ઘણા ગમે છે.

શૈલી પણ સાહિત્યને આકર્ષણ કરનારી વસ્તુ છે. સાહિત્યમા લેખકનો અનુભવ આવે છે. કાવ્યો સ્વાનુભાવી અને સર્વાનુભાવી હોય છે. જ્યારે આપણા વિચાર જાણી શકતા નથી ત્યારે બીજાનો અનુભવ આપણે જાણી શકતા નથી. સાહિત્યમા લેખક પોતે જીવેલુ જીવન વર્ણવે છે તેને સ્વાનુભાવી જીવન કહીએ છીએ. સાહિત્યમા તો મોટે ભાગે લેખકનું પોતાનું જીવન આવે છે. કાતો જીવેલું જીવન કે કાતો જોવા ધારેલુ જીવન આવે છે. આ ઉપરથી સાહિત્યના પ્રકાર પાડીએ છીએ.

અભ્યાસ શાથી સારો થઈ શકે:—

(૧) પુસ્તકોના વાચનને બદલે લેખકોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

---

* તા. ૨૮-૯-૩૨ ના સેન્ટ ટ્રેનિંગ કોલેજમા રા. રા. નવલરામપ્રસાદે આપેલા ભાષણનો ટુંક સાર.

(૨) પ્રથમ પુસ્તકો વાંચીએ તોજ લેખકનાં વિચાર જાણી શકીએ છીએ.

કોઈના વિષે વાંચીને કોઈ જાતનો ખ્યાલ બાંધી દેવો નહિ. નર્મદાશંકરનો દાખલો લઈએ. આપણા દેશને ઉન્નત કરવો હોય તો આપણી રાજકીય ભાવના–દેશભાવનાને કેળવવી જોઈએ. કવિ નર્મદાશંકરે વિચાર્યું એટલે લખ્યું, તેજ તેનું માન છે. સાહિત્યનાં અભ્યાસીઓએ એકજ કવિનાં બધાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ મન દઈ કરવો.

(૩) જીવન જાણવું જોઈએ.

લેખકનું જીવન ન જાણીએ તો એ શું કહેવા માગે છે તે જાણી શકીએ નહિ. કવિનું જીવન જાણ્યા સિવાય ખરી વસ્તુ જાણી શકાતી નથી. દા. તરીકે કલાપી અને બિલ્વમંગળ.

કોઈ લેખકનું જીવન જાણવું આવશ્યક છે. જ્યારે માણસ લખે છે ત્યારે પોતાના જીવનના અનુભવ દ્વારાજ તે લખે છે. વિલાયતમાં કોઈ લેખક-ની ઝીણામાં ઝીણી વાતો જાણવામાં આવે છે.

સિદ્ધ લેખકો પોતાની મહત્વકાંક્ષાથી પ્રેરાઈને લખે છે, ત્યારે તે જીવનના ધ્યેયને પહોંચવા મથે છે; પછી તે ધ્યેય ગમે તેવું દુષ્પ્રાપ્ય હોય. લેખકોએ સમયની માનસિક, આર્થિક અને રાજકીય સ્થિતિ ઓળખવી જોઈએ. મિનલમુંજાલનો પ્રેમ લઈ મુન્શી સાહિત્ય રસિક કરી શકે છે. લેખકનો અભ્યાસ તુલનાત્મક પદ્ધતિએ તેના સાહિત્યના અભ્યાસથી કરી શકીએ છીએ.

ચુંવાળનો ચોક અને વિજયસિંહ સોલંકી

પરશુરામે પૃથ્વીને ૨૧ વાર નક્ષત્રી કરી અને ક્ષત્રિય રાજાના હસ્તે મરાએલા પોતાના પિતાના વધનું વેર લીધું. આ ઘોર સંહાર બાદ ખુદ બ્રાહ્મણોનેજ પોતાના યજ્ઞયાગાદિની રક્ષા અર્થે ક્ષત્રિયોની જરૂર લાગવા લાગી, અને પરિણામે વસિષ્ઠે આબુ પર્વત ઉપર એક યજ્ઞ કર્યો અને દેવતાઓને આમંત્રણો આપ્યાં. આ યજ્ઞમાં ઇંદ્ર, બ્રહ્મા, શિવ, અને વિષ્ણુએ હાજરી આપી અને અગ્નિકુંડમાંથી ઇંદ્રે પરમારોને, બ્રહ્માએ ચાલુક્યોને, શિવજીએ પરિહારોને અને વિષ્ણુએ ચોહાણોને ઉત્પન્ન કર્યાં.

ક્ષત્રિયોની આ ચાર જાતિઓને અગ્નિકુળો કહેવામાં આવે છે કારણકે તેમને અગ્નિકુંડમાંથી દેવતાઓએ ઉત્પન્ન કર્યાં હતા.

બ્રહ્માના ચુલ્લુકમાંથી (હથેળીમાંથી) ઉત્પન્ન થએલા ચાલુકયવંશમાંથી સોલંકીવંશના ક્ષત્રિયો થયા. આ રાજાઓ પ્રથમ અયોધ્યામાં રાજ્ય કરતા હતા. ત્યાંથી તેઓ ભારતવર્ષના દક્ષિણ ભાગ તરફ આગળ વધ્યા અને ત્યાં રાજા જયસિંહે ચાલુકય રાજ્યની સ્થાપના કરી.

દક્ષિણમાંથી મૂળરાજ સોલંકીએ ઇ.સ. ૯૪૨ માં ચાવડા વંશના છેલ્લા રાજાને હરાવી ચાલુકય સત્તાની ગુજરાતમાં સ્થાપના કરી.

મૂળરાજ, સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળ જેવા પ્રતાપી રાજાઓ આવીને સોલંકી વંશે ગુજરાતની કીર્તિની સુવાસ ભારતવર્ષમાં સર્વ ઠેકાણે પ્રસરાવી, અને આ વંશના શાંતુ, ઉદયન, મુંજાલ અને સજ્જન નામના પ્રધાનોએ ગુજરાતની મુત્સદીગીરીનો પ્રભાવ ભરતખંડના ચારે ખુણામાં ફેલાવ્યો તથા લલિતકળામાં જૈનધનિકોએ સુંદર દહેરાં બંધાવીને ગુજરાતના સ્થાપત્યને ઓપ ચઢાવ્યો.

આમ ઇ.સ. ૯૪૨ થી ૧૨૪૦ સુધી એટલે લગભગ ૩૦૦ વર્ષ સુધી સોલંકી વંશનો સૂર્ય પ્રકાશ્યો. ગુજરાતના ઇતિહાસનો આ સુવર્ણકાળ ગણાય છે.

ઇ. સ. ૧૧૭૯ માં ભોળો ભીમ ગુજરાતની ગાદીએ આવ્યો. આ વખતે દિલ્હીમાં અનંગપાળ તુવાર, કનોજમા વિજયપાળ રાઠોડ, અજમેરમાં સોમેશ્વર ચોહાણ અને આબુમાં જેતસી પરમાર રાજ્ય કરતા હતા. આબુરાજની કુંવરી ઇચ્છનાના કારણે અને કનોજરાજની પુત્રી સંયુક્તાના કારણે રજપુતોમાં કુસંપ પેઠો અને એ કુસંપાગ્નિની જવાળામાં ગુજરાત અને દિલ્હીની રાજ્યશ્રીનું બળિદાન અપાયું. દિલ્હીશ્વર પૃથ્વીરાજના અને ઘોરીરાજ શાહબુદ્દીનના હાથે હાર ખાવાથી ભીમદેવની રાજ્યલક્ષ્મી રીસાઈ ગઈ અને માંડળિક રાજાઓ સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા. વિજયસિંહ નામના સોલંકી સરદારે ભીમદેવને ગાદીએથી ઉઠાડી મૂકયો, પણ લવણપ્રસાદ વાઘેલાના બહાદુર પુત્ર અર્ણોરાજે ભીમદેવને ફરીથી ગાદીએ બેસાડયો, પણ ભીમદેવના મરણ બાદ થોડાજ સમયમાં ગુજરાતની ગાદી વાઘેલા વંશમાં ગઈ.

વિજયસિંહ સોલંકીએ મોઢેરાની નજીક કાલરી ગામમાં અને સોલંકીઓની એક બીજી શાખાએ મોઢેરામાં પોતાની સ્વતંત્રતા સ્થાપવાનું શરૂ કર્યું. આજ અરસામાં દેત્રોજમાં કાનોજી ઠાકોરની સત્તા શરૂ થઈ.

ભીમદેવના રાજ્યનો આખરનો ભાગ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં અ-નિયંત્રિત સત્તાનું દર્શન કરાવે છે.

કાલરીના વિજયસિંહ સોલંકી વિષે નીચે દર્શાવેલી દંતકથા ચાલે છેઃ

વિજયસિંહને તેજલ નામની એક કુંવરી હતી. વિજયસિંહને પુત્ર ન હોવાથી જન્મથીજ આ કુંવરીને કુંવર તરીકે પ્રસિદ્ધ કરેલી અને તેને પોષાક વગેરે પણ કુંવરનોજ પહેરાવવામાં આવતો હતો તથા તેને **તેજસિંહના** નામથી ઓળખવામાં આવતી હતી. તેજસિંહ મોટો થતાં પાટણના વાઘેલા રાજાની કુંવરી સાથે તેનો વિવાહ થયો. લગ્નનાં આમંત્રણ અપાયાં અને વરયાત્રા પાટણ ગઈ.

સ્નાનાદિક ક્રિયા વખતે તેજસિંહની જાતિ સ્ત્રીની છે એમ વહેમ જતાં બારીક વસ્ત્ર પહેરી નહાવાની સૂચના થઇ. પોતે પકડાઈ જશે અને ભયંકર પરિણામ આવશે એમ સમજી તેજસિંહ ગામનો કોટ કુદાવી નાઠો. સોલંકી સરદારો અને વાઘેલાઓ વચ્ચે ભયંકર લડાઈ થઈ અને પુષ્કળ લોહી રેડાયું. તેજસિંહ નાસતો નાસતો કાલરીની નજીક સંખલપુર ગામ આગળ વિસામો ખાવા રોકાયો. પોતાની ઘોડીને ઝાડ સાથે બાંધી ઝાડની નીચે આડો પડી તે વિચાર કરતો પડયો હતો, ત્યાં સામે આવેલા પાણીના કુંડમાં એક કુતરીને પડતા તેણે જોઈ. કુતરી બહાર નીકળે છે ત્યાં તેનો કુતરીના બદલે કુતરો થએલો જણાયો. આ ચમત્કાર જોઈ તેને ઘણું આશ્ચર્ય થયું. વિશેષ ખાતરી કરવા તેણે પોતાની ઘોડી કુંડમાં નાખી. બહાર આવતાં ઘોડીનો ઘોડો થએલો તેને જણાયો. આથી તેજસિંહ પોતે કુંડમાં નહાવા પડયો તો પોતે પણ સ્ત્રીને બદલે પુરુષ થયો. આ પ્રમાણે સ્ત્રીજાતિમાંથી પુરુષજાતિમાં આવ્યા બાદ પોતે પાટણ ગયો અને ખરે-ખરો તેજસિંહ બનેલો સોલંકી કુંવર વાઘેલા કન્યાને પરણ્યો.

ઉપરની દંતકથાનું ગૂઢ રહસ્ય ગમે તે હો પણ આ સમયથી આ સ્થાનકનું મહત્વ ઘણું વધી ગયું અને બહુચરાજીને નામે આ સ્થળ ગુજ-રાતમાં વિખ્યાત થયું. બહુચરાજીનો પ્રભાવ જાણવાની ઇચ્છાવાળા અલાઉદીન ખિલજીના લશ્કરને માતાના કુકડાઓએ ચમત્કાર બતાવેલો એમ પણ દંતકથા કહે છે.

તેજસિંહને જણાએલા ચમત્કારથી સોલંકીઓમાં અને આખા ગુજ-રાતમાં–ખાસ કરીને ચુંવાળમાં બહુચરાજીનું માહાત્મ્ય વધ્યું. દેત્રોજમાં કાનોજી ઠાકોરને પણ બહુચરાજીની કૃપાથી રાજ્ય મળેલું કહેવાય છે. આથી

દેત્રોજમાં પણ બહુચરાજીનું સ્થાનક સ્થપાયું અને દેત્રોજને સુંવાળનો ચોક અને બહુચરાજીને સુંવાળના ચોકવાળી કહેવામાં આવ્યાં.

હિંદુશાસ્ત્રો કહે છે કે જગતનું અસ્તિત્વ પ્રકૃતિના કારણે જણાય છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષના યોગે વિશ્વરચના રચાય છે. બીજી રીતે કહીએ તો બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થએલું જગત મહાન માયા શક્તિથી પ્રવૃત્તિમાન ભાસે છે. માયા અથવા પ્રકૃતિ મહાન પરમાત્માની શક્તિ માની તેનાં નાનાવિધ સ્વરૂપોને મનુષ્યો દેવી તરીકે પૂજે છે અને તે બહુ (સર્વ) સ્થળે વિચરતી અને બહુરૂપી દેખાતી હોવાથી તેને બીજાં નામોની સાથે બહુચરાનું નામ આપવામાં આવે છે.

દંતકથા કહે છે કે મહાભારત કાળમાં જ્યારે ભીષ્મ પિતામહે કાશીરાજનાં પુત્રી અંબાને પોતાના બ્રહ્મચર્યના વ્રતનાં કારણે પરણવાની ના કહી ત્યારે પિતામહ ઉપર વેર લેવા અંબા બળીને મરી ગઈ અને શિખંડી તરીકે અવતરી. ભારતના યુદ્ધમા ભીષ્મનું મૃત્યુ શિખંડીને હાથે નિર્માયું હતું, પણ તે નપુંસક હોવાથી હાલના બહુચરાજીના સ્થાનકે એક યક્ષે શિખંડીને પોતાનું પુરુષત્વ આપ્યું હતું, અને પોતે શિખંડીનું વ્યંડલ-પણું સ્વીકાર્યું હતું. ભીષ્મને માર્યા બાદ શિખંડી યક્ષ પાસેથી પોતાનું વ્યંડળપણું પાછું લેવા આવ્યો. આ જાતિત્વની આપલે યક્ષના ગુરુની ગેર હાજરીમાં થએલી તેથી ગુરુએ શાપ આપ્યો કે યક્ષે સ્વીકારેલું વ્યંઢળપણું તેને કાયમ રહેશે. આથી આ યક્ષના કુટુંબમાં જન્મેલા બધા વ્યંડળ થવા લાગ્યા. આવા વ્યંડળો ફાતડા કે હીજડાના નામથી ઓળખાવા લાગ્યા. અત્યારે પણ આવી વ્યક્તિઓ બહુચરાજીમાં ઘણી જણાય છે.

બહુચરાજીમાં કમાલીઆ કરીને એક બીજી પ્રજા વસે છે. અસલ કમાલી કરીને એક ભક્ત ત્યાં રહેતો હતો. હિંદુઓ અને મુસલમાનોમાંના ઘણા તેના શિષ્યો હતા. મરણ વખતે તેના શબને દાટવું કે બાળવું તે વિષે પૂછતાં તેણે જણાવેલું કે તેના શબ ઉપરનું કપડું જો કબર પર પડે તો તેને દાટવું અને કબર પર ન પડે તો તેને બાળવું. કપડું કબર પર પડયું તેથી તેના શબને દાટવામાં આવ્યું. આથી કમાલીના શિષ્યો જીવતાં હિંદુ ધર્મ પાળે છે અને મરણ વખતે મુસલમાની ક્રિયાઓ કરે છે.

ભક્તરાજ વલ્લભભટ્ટના ગુણગાનથી અને બીજા દેવીભક્તોની શ્રદ્ધાથી બહુચરાજીનું સ્થાનક ગુજરાતના દેવીભક્તોમાં ઘણું પ્રસિદ્ધ થયું છે. શ્રીમંત માનાજીરાવ ગાયકવાડે અત્રે એક સુંદર દહેરૂં બંધાવી આપ્યું છે. અને તેજસિંહને જણાએલા ચમત્કારોવાળા પ્રસિદ્ધ કુંડને પત્થરથી બંધાવી

આપ્યો છે તથા માતાજીના નિભાવ અર્થે બેચર, શંખલપુર અને ડોડીવાડા નામનાં ત્રણ ગામો ઇનામમાં આપ્યાં છે. અમદાવાદથી કટોસણ થઈને બહુચરાજી સુધી રેલવે ટ્રેન જાય છે.

મનસુખરામ મણિશંકર દ્વિવેદી
આસી૦ ડે. એ. ઇ. અમદાવાદ

॥ ૐ શ્રી ॥

બુદ્ધ સમયનું ભારત

ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં ઈ. સ. પૂર્વેની છઠ્ઠી શતાબ્દી ચિરસ્મરણીય રહેશે. આ શતાબ્દીની લગભગ શાક્ય વંશમાં ભગવાન ગૌતમ બુદ્ધનો જન્મ થયો. મહાત્મા બુદ્ધના પ્રાદુર્ભાવના સમયમાં લોકોના મનમાં નવી નવી શંકાઓ અને નવા નવા વિચારો પેદા થયા હતા. ધર્મ અને સમાજમાં અરાજકતા વ્યાપી ગઈ હતી. જમાનો પરિવર્તન માગી રહ્યો હતો. તે સમયની દેશની રાજકીય, સામાજિક અને ધાર્મિક દશાનું સ્વલ્પ દિગ્દર્શન કરાવવા આ નીચે પ્રયત્ન કર્યો છે.

ભારતવર્ષ આ સમયે ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાએલો હતો. વચલો ભાગ "મધ્યદેશ" (હિમાલય અને વિંધ્યાચળની વચ્ચે તથા સરસ્વતી નદીની પૂર્વે અને પ્રયાગની પશ્ચિમમાં જે દેશ છે તે) કહેવાતો. આ મધ્યદેશની ઉત્તરનો ભાગ "ઉત્તરા પથ" અને દક્ષિણમાં જે ભાગ હતો તે "દક્ષિણ પથ" કહેવાતા.

દેશમાં આ સમયે સોળ રાજ્યો હતાં. તે નીચે પ્રમાણે:—

૧. અંગ રાજ્ય	૯. કુરુ રાજ્ય
૨. મગધ રાજ્ય	૧૦. પાંચાલ રાજ્ય
૩. કાશી રાજ્ય	૧૧. મત્સ્ય રાજ્ય
૪. કોશલ રાજ્ય	૧૨. શૂરસેન રાજ્ય
૫. વજ્જિયોનું રાજ્ય	૧૩. અસ્મક રાજ્ય
૬. મલ્લોનું રાજ્ય	૧૪. ગાંધાર રાજ્ય
૭. ચેદી રાજ્ય	૧૫. અવંતિ રાજ્ય
૮. વત્સરાજ્ય	૧૬. કાંબોજ્ય રાજ્ય

આ સોળ રાજ્યોના સંબંધે જણાવવાનું કે આ દેશોનાં નામ નથી, પણ કેટલીક જાતિઓનાં નામ છે. એમની જાતિઓનાં નામો પરથી દેશોના નામ પણ પડી ગયાં છે. 'વિજ્જ' અને 'મલ્લ' આ બે કોઈ જાત નહોતી પણ તે ખાનદાનીનાં નામો છે.

અંગ રાજ્યની રાજધાની વર્તમાન ભાગલપુરની પાડોશના પ્રાચીન ચંપાનગરીમાં હતી. મગધરાજ્યની રાજધાની રાજગૃહ (રાજગિરિ) નગરમાં હતી. કાશીરાજ્યની રાજધાની વારણસી (બનારસ)માં હતી. કોશલ રાજ્યની રાજધાની હાલના ગોંડા અને બહરાઇચ જિલ્લાની સીમા પર આવેલા સાહેથ-મહેથ નામના ગામની પાસે શ્રાવસ્તી નગરીમાં હતી. વજ્જિ રાજ્યની રાજધાની હાલના મુજફ્ફરપુર જિલ્લાના બસાઢ નામના ગામની પાસે પ્રાચીન વૈશાલી નગરીમાં હતી. ચેદી રાજ્ય સાધારણ રીતે હાલના બુંદેલખંડની જગાએ હતું. વત્સરાજ્યની રાજધાની હાલના પ્રયાગ પાસે કૌશાંબી નગરમા હતી. કુરુરાજ્યની રાજધાની દિલ્હી પાસે ઇંદ્રપ્રસ્થ નગરમાં હતી. પાંચાલ રાજ્યના બે ભાગ હતા. ઉત્તર પાંચાલ અને દક્ષિણ પાંચાલ. ઉત્તર પાચાલની રાજધાની હાલના બદાયું અને ફરુખાબાદની વચમાં પ્રાચીન કાંપિલ્ય નગરમાં હતી, અને દક્ષિણ પાચાલની રાજધાની કનોજ નગરમાં હતી. મત્સ્યરાજ્ય હાલના અલવર, જયપુર અને ભરતપુરના રાજ્યના થોડા થોડા ભાગો મળી બનેલું હતું. શૂરસેન રાજ્યની રાજધાની પ્રાચીન મથુરા નગરીમાં હતી. આશ્મક રાજ્યની રાજધાની ગોદાવરી નદીના કિનારે પોતન અથવા પોતલી શહેરમાં હતી. અવંતિ રાજ્યના બે ભાગ હતા. ઉત્તર ભાગ અને દક્ષિણ ભાગ. ઉત્તર ભાગની ઉજ્જયિની અને દક્ષિણ ભાગની રાજધાની માહિષ્મતી નગરો હતાં. ગાંધાર રાજ્યની રાજધાની હાલના રાવલપિંડી જિલ્લામાં પ્રાચીન તક્ષશિલા નગરીમાં હતી. કાંબોજ રાજ્ય કયાં હતું તેનો ચોકસ નિર્ણય અદ્યાપિપર્યંત થયો નથી. કેટલાક તિબેટ એ પ્રાચીન કાંબોજ છે એમ માને છે, અને કેટલાક ગાંધાર અને સિંધની વચ્ચે પશ્ચિમ તરફ હતું એમ માને છે.

ઇ. સ. પૂર્વે છટ્ઠા સૈકામાં ઉત્તરભારત આ પ્રમાણે નાનાં સોળ સ્વતંત્ર રાજ્યોમા વિભક્ત થયેલું હતું. તેઓ પરસ્પર લડતા પણ ખરા, પણ કોઈ એવું સામ્રાજ્ય ન હતું, કે જે બધાં રાજ્યો પાસે પોતાનું આધિપત્ય સ્વીકારાવે.

રાજકીય સ્વતંત્રતાની ભાવના લોકોમાં પ્રબળપણે જાગૃત થએલી હતી. કોઈ એમની સ્વતંત્રતા ઉપર તરાપ મારે તેમ નહોતું. પ્રત્યેક ગામ

અને નગર પોતપોતાની વ્યવસ્થા કરી લેતું. મતલબ કે પ્રત્યેક નગર અને ગામ નાનું મોટું પ્રજાતંત્ર રાજ્ય હતું.

આ સમયમાં ઉત્તર ભારતમાં કોઈ કોઈ જગાએ પ્રજાતંત્ર રાજ્યો પણ હતાં. તેમાં નીચેનાં નવ મુખ્ય હતાં:—

૧. શાકયોનું પ્રજાતંત્ર રાજ્ય.	૫. કાલિયોનું પ્રજાતંત્ર રાજ્ય.
૨. ભર્ગોનું "	૬. મલ્લોનું "
૩. બુલિયોનું "	૭. મૌર્યોનું "
૪. કાલામોનું "	૮. વિદેહનું "

૯. લિચ્છિવિયોનું પ્રજાતંત્ર રાજ્ય

આ પ્રજાતંત્ર રાજ્યો ખાસ કરીને હાલના ગોરખપુર, બસ્તી અને મુજફરપુર જિલ્લાના ઉત્તરમાં અર્થાત્ બિહાર પ્રાંતમાં ફેલાએલાં હતાં. આમાં સૌથી અધિક મહત્વનાં શાકય, વિદેહ અને લિચ્છિવિયોનાં હતાં. વિદેહ અને લિચ્છિવિયો એક બીજા સાથે મળી ગયાં હતાં, અને તે બન્ને એક થઈ " વજ્જિ " કહેવાતાં.

શાકયોની જન સંખ્યા ૧૦ લાખની હતી. એમનો દેશ નેપાળની નજીકમાં પૂર્વથી પશ્ચિમ લગભગ ૫૦ માઇલ અને ઉત્તર દક્ષિણ લગભગ ૪૦ માઈલ વિસ્તરેલો હતો. એની રાજધાની કપિલવસ્તુ નગરમાં હતી. આ રાજ્યનું રાજ્યતંત્ર એક સભાદ્વારા ચાલતું. આ સભા એક મોટા આલિશાન "સભાભવન"માં બેસતી. આ સભાભવન "સંથાગાર" કહેવાતું. રાજ્યના વૃદ્ધ અને યુવાન સઘળા રાજ્યકારોબારમાં રસપૂર્વક ભાગ લેતા. સઘળા મળી એક સભાપતિને ચુંટી કાઢતા. આ સભાપતિને "રાજા"ની પદવી એનાયત કરવામાં આવતી.

વજ્જિયોનું પ્રજાતંત્ર રાજ્ય પ્રાચીન ભારતવર્ષનું એક સંયુક્ત રાજ્ય હતું. આ પ્રજાતંત્ર રાજ્યમાં આઠ ભિન્ન ભિન્ન જાતિ મળેલી હતી. તેની રાજધાની પ્રાચીન વૈશાલી નગરમાં હતી. આ સંયુક્ત રાજ્યની બે પ્રધાન જાતિ વિદેહ અને લિચ્છિવિ નામની હતી. પહેલાં વિદેહનો વિસ્તાર ૨૩૦૦ માઇલ હતો એમ કહેવાય છે. તેઓની એક મહાસભા હતી. આ મહાસભામાં વૃદ્ધ અને યુવાન ભેગા મળતા, અને દરેક રાજકાર્યમાં ભાગ લેતા. "ચુલ્લક લિંગ જાતક"માં આ મહાસભાના સભ્યોની સંખ્યા ૭૭૦૭ જણાવેલી છે. મહાસભાનો પ્રત્યેક સભ્ય 'રાજા' કહેવાતો. મહાસભા માત્ર કાયદાજ નહોતી ઘડતી, પણ સૈન્ય, આવક, ખર્ચ વગેરે સર્વ વિષય ઉપર

સભામાં વિચાર અને વાદવિવાદ થતા હતા. રાજતંત્ર નિયમિત ચલાવવા માટે આ મહાસભા પોતામાંથી નવ સભ્યોની એક કમિટી નીમતી, તે નવ સભાસદો "ગણરાજાન્" કહેવાતા અને તે સમસ્ત જનસમુદાયના પ્રતિનિધિઓ હતા.

મહાત્મા બુદ્ધના જીવન પર આ પ્રજાતંત્ર રાજ્યોનો અધિક પ્રભાવ પડયો હતો. ગૌતમબુદ્ધ શાકયના પ્રજાતંત્ર રાજ્યમાં જન્મ્યા હતા. તેમના પિતા શુધ્ધોદન આ પ્રજાતંત્રના રાજ્યના સભાપતિ (રાજા) હતા. ગૌતમ બુદ્ધને સ્વાધીન વિચાર, સંગઠનશક્તિ અને એકતાનું શિક્ષણ અહીં પ્રાપ્ત થયું હતું. ભગવાન બુધ્ધે પોતાના ભિક્ષુ સંપ્રદાયનું સંગઠન આ પ્રજાતંત્ર રાજ્યોના આદર્શ ઉપર કર્યું હતું.

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્ર આ ચાર વર્ણ હિન્દુ સમાજમાં હતી. આ ચાર વર્ણમાં મિ. રાઇઝ ડેવિડસનાઃ* મતાનુસાર ક્ષત્રિય સર્વથી શ્રેષ્ઠ મનાતા. આ પછી બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય અને શુદ્રોનો દરજ્જો હતો. મિ. રાઇઝ ડેવિડ્સ પોતાના આ મતના સમર્થનમાં બૌદ્ધ અને જૈન ગ્રંથોનાં પ્રમાણ આપે છે, પણ આવા અરાજકતાના જમાનામાં જૈન અને બૌદ્ધ ગ્રંથોનાં પ્રમાણ સ્વીકારવાં ઉચિત નથી. વસ્તુતઃ બ્રાહ્મણો સર્વ શ્રેષ્ઠ હોવાનાં પ્રમાણ આના કરતાં વધુ અને બળવત્તર મળી આવે છે.

આ ચાર વર્ણ ઉપરાંત અન્ય ઘણી જાતિઓ હતી. તે શુદ્રોથી પણ હલકી હતી એમ જણાય છે. આ જાતો " પતિત જાતો " કહેવાતી. આ જાતિઓ પ્રત્યે ઉચ્ચ વર્ણના માણસો સારો ભાવ રાખતા નહોતા. અંત્યજનું દર્શન પણ તે જમાનામાં પાપ લેખાતું, અને ભૂલે ચૂકે તેને અડી જવાય તો તેના તરફ બહુજ નિર્દયતા બતાવવામાં આવતી હતી. ભગવાન બુદ્ધના દયાપૂર્ણ હૃદયમાં આ સામાજિક અન્યાય પ્રતિ બહુજ તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો. આ અન્યાય દૂર કરવા તેમણે ઉંચનીચનો ભેદ બીલકુલ ત્યાગી દીધો અને પોતાના ધર્મ અને ભિક્ષુ સંપ્રદાયના દ્વાર સર્વ વર્ણ તથા જાતને માટે સમાન રૂપમાં ખુલ્લા મૂકી દીધાં.

આ સમયમાં એક વર્ણ બીજી વર્ણ સાથે વિવાહ અને ભોજન વ્યવહાર રાખતી. આનાં અનેક ઉદાહરણો મળી આવે છે. એક બીજા વર્ણના સ્ત્રીપુરુષોના લગ્નથી ઉત્પન્ન થએલાં સંતાનો, તેના બાપના વર્ણની

* રાઇઝ ડેવિડ્સ કૃત "બુદ્ધિસ્ટ ઇંડિઆ" પાનું ૫૦-૬૧-૬૩

જાતનાં ગણાતાં. બીજા વર્ણની કન્યા સાથે લગ્ન કરવાની છૂટ હતી, પણ સગોત્રમાં લગ્ન કરવાનું નિષેધ ગણાતું હતું.

સઘળા વર્ણો અને જાતોનાં માણસો પોતાથી અન્ય વર્ણ અને જાતિનાં કામો કરવા લાગ્યા હતા. બ્રાહ્મણો વેપાર કરતા હતા, કપડાં વણતા હતા, લડાઈમાં જતા હતા અને ખેતી પણ કરતા હતા. ક્ષત્રિયો વેપાર કરતા. આમ છતાં પણ વર્ણવ્યવસ્થા અવિચ્છિન્ન રહી હતી.

બુદ્ધદેવના અવતાર સમયે ધર્મમાં બહુજ અંધાધુધી થઈ ગઈ હતી. પશુયજ્ઞ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યો હતો. યજ્ઞ અને બલિદાન, હઠયોગ અને તપ અને જ્ઞાનમાર્ગ અને દાર્શનિક વિચાર આ ત્રણ મુખ્ય વિચારપ્રવાહ પ્રબલ વેગથી વહી રહ્યા હતા. આ સિવાય ઘણા નાના મતમતાંતર અને વિચારો પ્રચલિત હતા. સૂર્ય અને વૃક્ષાદિની પૂજા અને ભૂતપ્રેતાદિના મહાત્મ્યનો ફેલાવો થયો હતો. આ સંસારમાં દુઃખ છે, તેનું શું કારણ? આ પ્રશ્ન પ્રત્યેક મનુષ્યને થયાં કરતો. દરેક મતવાળા આનો ભિન્ન ભિન્ન પોતાના મતનો ફેલાવો થાય તેવો ઉત્તર દેતા હતા. તેમના ઉત્તરો માણસના હૃદયને સંતોષ અને શાન્તિ દેવા અસમર્થ નીવડયા. આ સમયે સમાજને એક એવા મહાપુરુષની જરૂર હતી કે જે સમાજની નાડ પારખી તેને સરળ અને સીધો માર્ગ બતાવે. આવા પરમ વિકટ સમયમાં ભગવાન બુદ્ધદેવે અવતાર લઈ પ્રજાની નાડ પારખી; દુનિયાને ઉપદેશ કર્યો કે જે લોકો માત્ર ધર્મમાર્ગ ઉપર ચાલી આત્મોન્નતિ માટે મંડયા રહે છે, તેમણે દયાળુ, સદાચારી અને પવિત્ર હૃદયી બનવું જોઈએ, અંતઃકરણ નિર્મળ બનાવવું, ગરીબો પર દયા રાખવી, અંદર અંદરના કલહો ત્યાગી દઈ ભ્રાતૃભાવની લાગણીથી કામ કરવું અને સદાચારી બનવું એજ ઉત્તમ જ્ઞાન છે, અને તે દ્વારાજ નિર્વાણપદ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

તેમની નજરમાં ઉચ્ચ નીચ સર્વ સરખા હતા. બુદ્ધ ભગવાનના આ પવિત્ર અને સરળ ઉપદેશના પ્રભાવથી કેટલીએ શતાબ્દીપર્યંત બૌદ્ધ ધર્મ કેવળ એક જાત આ દેશનો નહિ પણ સમસ્ત એશિઆનો મુખ્યધર્મ મનાયો હતો. અત્યારે પણ આ ધર્મ માનનારાની સંખ્યા લગભગ ૪૨ કરોડ જેટલી છે. (હિંદીને આધારે)

વાડાસિનોર મુખ્યશાળા } રેવાશંકર ભટ્ટ

મદુરાના સૌરાષ્ટ્રી બ્રાહ્મણની ભાષા

મહમ્મદ ગિજનીએ જ્યારે ગુજરાત ઉપર હુમલો કર્યો હતો, ત્યારે ગુજરાત અને કાઠિઆવાડમાથી જે બ્રાહ્મણોને દક્ષિણમાં જવું પડયું હતું, તેમની ભાષાનો નમુનો નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવ્યો છેઃ—

તમારૂં નામ શું ?	=	તોરા નામ કાય ?
તું કેમ આવ્યો ?	=	તું કો આવડયા ?
ઘેર જા.	=	ઘરી જા.
મારી પાસે બેસ.	=	મો જવલ બીસ.
જલદી આવ.	=	સુરૂમ આવ.
રૂપીઆ લઈ આવ.	=	રૂપીઆ ખલી આવ.
તમારૂં ગામ કયું ?	=	તોગ ગાંવ કોણ ?
તારો બાપ કયા છે ?	=	તોરા બાપ કોટ છે ?
વરસાદ આવે છે.	=	પોકસ પડે છે.
સુરજ તપે છે.	=	સુરીજ તપે છે.
Yes હા	=	હાય
No ના	=	નકો
ગાડી લઈ આવ	=	બોડી ખલી આવ.
ઉંચે બેસો.	=	હોલ્લા બીમો.
કાગળ પર લખો.	=	કાયદમ હોલ્લા લીખો.
સ્ટાંપ લગાડ.	=	ડોચકા લાવ.
ચાર ગજ આપો.	=	ચાર હાથ દે.
સારી જરીનું કાપડ બતાવો	=	ચોખટ જરી બોર્દુા દેખાડો.
નવું ઘર ફોડો નહિ.	=	નવા ઘેર ફોડો હોના.
તું ઘર જા, હું આવું છું.	=	તું ઘરી જા, મી આવું છ.
એક માણસને બે હાથ છે.	=	ઉંટ મેનીખને દી હાથ છે.
બે હાથની આંગળી દસ છે.	=	દી હાથ અંગલી દશ છે.
માથે સફેદ વાળ છે.	=	ડોચકા વર ઉજ્જ્વલ કેસ છે.
માસ્તર આવ્યા.	=	વાતીમાર આવડયા.

ઉકી નીમ બીરત નીમ ચાલ નીગ હોયંમ
નટનળ ગોપાળ નામ વીશરૂ નદી મોનંમ

ઉઠતાં બેસતાં ચાલતાં ઉંઘમાં નટન ગોપાળ નામ હેમન ભુલ નહિ.
મારે લગન કરવા નથી. = મોટો હોરાડ નકો.
સસરો સાસુ ઘણુંજ લડે છે. = સસરા સાસુ જુકકો ઝગડા કરેછ.
છોકરા નિશાળે જાઓ. = બેડકાન ફલટળ જાવો.

કૃષ્ણલાલ સુરજરામ વકીલ, એમ. ઈડી.

સને ૧૯૩૧ની વસ્તી ગણત્રીની જાણવા લાયક હકીકત

છેલ્લામાં છેલ્લા અડસટા મુજબ આખા હિંદનો વિસ્તાર ૧૮,૦૮,૬૭૯ ચોરસ માઇલ જેટલો છે. વસ્તી ગણત્રીના પરિણામ મુજબ કુલ્લે વસ્તી ૩૫,૨૮,૩૭,૭૭૮ જેટલી નોંધાઈ હતી જે સને ૧૯૨૧ની વસ્તી ગણત્રી કરતાં ૧૦·૬ ટકાનો વધારો બતાવે છે. પુરુષોની કુલ સંખ્યા ૧૮,૧૧,૨૮,૯૨૩ જેટલી, જ્યારે સ્ત્રીઓની સંખ્યા ૧૭,૧૦,૦૮,૮૫૫ જેટલી નોંધાઈ છે. આ રીતે દર ૧૦૦૦ પુરુષો દીઠ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ૯૪૦ જેટલું આવે છે.

સને ૧૯૦૧-૧૯૧૧ થી સને ૧૯૨૧-૩૧ સુધીની વસ્તીમાં કેટલો વધારો થયો તેના આંકડા ટકા નીચલા કોઠા ઉપરથી માલમ પડી આવશેઃ—

	૧૯૨૧–૧૯૩૧	૧૯૧૧–૧૯૨૧	૧૯૦૧–૧૯૧૧
કુલ	૩,૩૮,૯૫,૨૯૮	૩૭,૮૬,૦૮૪	૨,૦૭,૯૫,૩૪૦
વધારો	૧૦·૬	૧·૨	૭·૧
પુરુષો	૧,૭૮,૩૩,૩૬૯	૨૬,૫૬,૬૧૯	૧;૧૩,૮૭,૧૧૧
વધારો	૧૦·૯	૧·૬	૭·૬
સ્ત્રીઓ	૧,૬૦,૬૨,૯૨૯	૧,૦૧,૨૯,૪૬૫	૯૪,૦૮,૨૨૯
વધારો	૧૦·૪	·૭	૬·૫

આખા હિંદમાં દર ચોરસ માઈલ દીઠ સરેરાશ વસ્તીનું પ્રમાણ ૧૯૫ જેટલું છે, જ્યારે દર ચોરસ માઇલ દીઠ વધુમાંવધુ વસ્તીનું પ્રમાણ કોચીન સ્ટેટમાં ૮૧૪નું અને બ્રિટિશ હિંદમાં બંગાળમાં ૬૪૬નું છે, જ્યારે ઓછામાં ઓછું વસ્તી પ્રમાણ બલુચીસ્તાન સ્ટેટમાં ૫નું અને બ્રિટિશ બલુચીસ્તાનમાં ૯નું છે. સને ૧૯૨૧ થી ૧૯૩૧ સુધીના દશકામાં હિંદમાં સામટી રીતે લેતાં મરકી કે દુકાળ જેવી કાંઈ આફત ફાટી નીકળી નહોતી જેથી વસ્તીની સંખ્યામાં વધારો થવા પામ્યો છે.

શહેરી વસ્તીમાં વધારો

શહેરી વસ્તી કુલે વસ્તીના ૧૧ ટકા જેટલી છે, જે સને ૧૯૨૧ની શહેરી વસ્તી કરતાં વધારો કે ઘટાડો થયો તે નીચલા કોઠા ઉપરથી જણાશેઃ—

મુંબઈ	૧.૨	ટકા	ઘટાડો
મદ્રાસ	૨૨.૮	,,	વધારો
હૈદ્રાબાદ	૧૫.૫	,,	,,
દિલ્હી	૪૪.૩	,,	,,
લાહોર	૫૨.૫	,,	,,
રંગુન	૧૭.૧	,,	,,
અમદાવાદ	૧૪.૫	,,	,,
બેંગલોર	૨૯.૦		

લગ્નપ્રમાણ

પુરુષોની લગભગ અડધી સંખ્યા અને સ્ત્રીઓની લગભગ ૧/૩ સંખ્યા અવિવાહિત છે. પુરુષોના ૪૬.૭ અને સ્ત્રીઓના ૪૯.૩ ટકા વિવાહિત છે. જ્યારે પુરુષોના ૫.૪ ટકા વિધુરો છે અને સ્ત્રીઓના ૧૫.૪ ટકા વિધવાઓ છે. કુલે વસ્તીમાં ૧૫ વરસની અંદરના માણસોની સંખ્યા ૩૯.૯ ટકા જેટલી, ૧૫ થી ૫૦ વરસ સુધીની ઉંમરનાં માણસોની સંખ્યા ૫૦.૫ ટકા જેટલી અને ૫૦ વરસ તથા તેથી મોટી ઉંમરના માણસોની સંખ્યા ૯.૬ જેટલી છે.

મજુર વર્ગ

ખેતીવાડીના ધંધામાં પડેલા કામદાર વર્ગની સંખ્યા ૬૬.૪ ટકા જેટલી છે, જ્યારે વેપારમાં પડેલા કામદારોની સંખ્યા ૫.૧૩ ટકા, ઉદ્યોગમાં પડેલાઓની સંખ્યા ૯.૧૫ ટકા અને ટ્રાન્સપોર્ટના કામકાજમાં પડેલા કામદારોની સંખ્યા ૧.૫૨ ટકા જેટલી છે.

લખી વાંચી શકે તેટલી કેળવણી મેળવેલાઓ

પાંચ વરસ અને તેથી મોટી ઉંમરનાં માણસો જેઓ કોઈપણ ભાષામાં લખી વાંચી શકતા હોય તેઓની દર માઈલ દીઠ સરેરાશ સંખ્યા પુરુષોની ૧૫૬ અને સ્ત્રીઓની ૨૯ જેટલી છે, જ્યારે ૧૯૨૧માં તે સંખ્યા પુરુષોની ૧૨૨ જેટલી અને સ્ત્રીઓની ૧૮ જેટલી હતી. અંગ્રેજી ભણેલાઓનું પ્રમાણ પુરુષોનું ૨૫ જેટલું તથા સ્ત્રીઓનું ૩ જેટલું છે. હિંદની કુલે ભણેલી વસ્તી છોકરાંઓ સુદ્ધાં ૨,૩૯,૬૨,૨૭૯ પુરુષો અને ૪૧,૬૯,૦૩૬ સ્ત્રીઓની છે.

જુદી જુદી ૨૨૫ ભાષાઓ

આખા હિંદમાં કુલે ૨૨૫ ભાષાઓ અને બોલીઓ બોલાય છે, જેમાંની ૧૫૦ જેટલી ભાષાઓ અને બોલીઓ તો ફક્ત આસામ અને

બર્માંમાં બોલાય છે અને આ ભાષાઓ લખવા જુદી જુદી ૨૦ લિપિઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે જેમાંની મુખ્ય ઉર્દુ અને નાગરી છે. તે પછી બંગાલી, તેલગુ, અને તામીલની લિપિઓ આવે છે. મોડી લિપિનો કેટલો ઉપયોગ થાય છે તે ચોક્કસ જણાયું નથી. બર્માંમાં બર્મીઝ લિપિજ અગત્યની ગણાય છે. હિંદ સિવાયની પરદેશી ભાષા બોલનારાઓની સંખ્યા હિંદમાં ૬,૪૬,૫૨૫ જેટલી હતી જેમાં અંગ્રેજી ભાષા બોલનારાઓની સંખ્યા ૩,૧૯,૩૧૨ ની હતી.

જુદા જુદા ધર્મ પાળનારાઓની સંખ્યા

હિંદમાં અગત્યના જુદા જુદા ધર્મો પાળનારાઓની સંખ્યામાં છેલ્લા દશ વર્ષમાં કેટલો વધારો કે ઘટાડો થયો છે તે નીચલા કોઠા ઉપરથી જણાઈ આવશે:—

	દર ૧૦૦૦ ની કુલે સંખ્યામાં પ્રમાણ	સને ૧૯૨૧ પછી વસ્તી દીઠ થએલા વધારા કે ઘટાડાનું પ્રમાણ
હિંદુ	૬૮૨	+ ૧૦.૪
મુસ્લીમ	૨૨૨	+ ૧૩.૧
બુદ્ધિસ્ટ	૩૬	+ ૧૦.૫
ટ્રાઈબલ રિલિજ્યન્સ	૨૪	– ૧૫.૩
ક્રિશ્ચિયન	૧૮	+ ૩૨.૫
બીજાઓ	૧૮	+ ૩૮

યુરોપીઅનો અને એંગ્લો ઇંડીઅનો

યુરોપીઅનોની સંખ્યા ૧,૬૮,૧૩૪ ની છે જેમાં ૧,૧૭,૩૩૬ પુરુષો અને ૫૦,૭૯૮ સ્ત્રીઓ છે. એંગ્લો-ઇંડીઅનોની સંખ્યા ૧,૩૮,૩૯૫ ની છે, જેમાં પુરુષોની સંખ્યા ૭૧,૨૪૭ ની અને સ્ત્રીઓની સંખ્યા ૬૭,૧૪૮ ની છે. હિંદમાં યુરોપીઅનોની સંખ્યામાં ૧૯૨૧ પછી ૧૦,૮૮૩ નો ઘટાડો થયો છે, જ્યારે બર્માંમાં સને ૧૯૨૧ પછી તેમની સંખ્યામાં ૨,૯૮૬નો વધારો થયો છે.

સોનેરી શિક્ષા સૂત્રો

૧. દયા એજ ખરૂં ડહાપણ છે.
૨. મળતાવડા અને શાન્ત સ્વભાવથી આખા વિશ્વને કબજે કરાય છે.

૩. ગરીબપર દયા, સંતપુરુષ સાથે પ્રીતિ, સત્તા સાથે ડહાપણ, નૃપતિ, સાથે ન્યાય, શત્રુ સાથે શરાતન, માતાપિતા સાથે ક્ષમા રાખવી.

૪. દાન, માનાપમાન, આયુષ્ય, ગૃહછીદ્ર, પોતાની ગુપ્ત કથા–વાત, વિદ્યા, મંત્ર, ઔષધ એટલાં વાનાં છુપાં રાખવાં.

૫. ધનવાન થવા ઇચ્છનારે નિદ્રા, સુસ્તી, ભય, ક્રોધ, દીર્ઘ સૂત્રના, એ દોષોનો પરિત્યાગ કરવો.

૬. આમદાની કરતાં વધુ થતો ખર્ચ દુઃખનો દરવાજો છે.

૭. મોટા સાથે વેર ન કરવું, નાનાની મજાક ન કરવી, વંઠેલ વનિતા સાથે હાસ્ય ન કરવું.

૮. કરજ, શત્રુ અને અગ્નિનો એક અંશ પણ ન રહેવા દેવો. જે વિનાશનાં મૂળ છે.

૯. અગાઉથી વિચારનાર અને વેળાસર ચેતનાર એ બંને સુખી થાય છે.

૧૦. વેશ્યા, કાળ, અગ્નિ, રાજા, તસ્કર, બાળક અને યાચક એ પારકું દુઃખ જાણતા નથી.

૧૧. પુરુષ ગમે તેટલો વિદ્વાન હોય પરન્તુ તેને કોઈ વખાણે નહિ ત્યાં સુધી વિદ્વતા નકામી છે.

૧૨. અધિકાર પ્રાપ્ત થયા છતાં કોઈના ઉપર ઉપકાર ન કરી શકાયો તો મળેલો અધિકાર ધિક્કારને પાત્ર થાય છે.

૧૩. જે મનુષ્ય રાગદ્વેષથી મુક્ત રહી કેવળ સાક્ષીરૂપે રહી જગતને નિહાળે છે–જુએ છે તેનુંજ જીવન ધન્ય છે અને તેજ અમર છે.

૧૪. અભિમાન એ ઉંચામાં ઉંચો ગિરિ છે. તેનાપર જેટલા નર ચઢયા તે બધા પછડાયા છે. કોઈ બચ્યું નથી. તે સદા સ્મૃતિમાં રાખવું.

૧૫. રોગીને દવા, શ્રમિતને આસન, પીયાસુને પાણી, ક્ષુધાપીડિતને અન્ન આપવું એ મોટામાં મોટું પુણ્ય છે.

૧૬. ધીરતા ઉંચામાં ઉંચું પદ છે. કંજુસાઈ કરનાર ધનિક છતાં પરાભવ પામે છે.

છગનલાલ શામળભાઈ ભટ્ટ,
હેડ માસ્તર થાન્ચ સ્કૂલ,
લુણાવાડા સ્ટેટ.

મુંબઈ સનંદી નોકરીના નિયમોના આધારે પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોને લાગુ પડતા રજાના નિયમો:

સને ૧૯૨૯ના જુન માસની પહેલી તારીખ પછી દાખલ થએલા શિક્ષકોને લાગુ પડતા મુંબઈ સનંદી નોકરીને લગતા નિયમો પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોને લાગુ પડે છે, અને આ નિયમો સને ૧૯૨૯ના જુલાઈ માસની ૨૩મી તારીખથી અમલમાં મૂકવામાં આવ્યા છે.

તેમના હકની રજાનો હિસાબ નીચે પ્રમાણે ગણાશે.

(૧) સને ૧૯૨૯ ના જુલાઈ માસની ૨૨ મી તારીખે તેમની જે હકની રજા ચઢેલી હોય તે.

(૨) ફર્લો, માંદગીની રજા જે સને ૧૯૨૯ ના જુલાઈ માસની ૨૨ મી તારીખ પહેલાં ભોગવી હોય તે બાદ જતાં સને ૧૯૨૯ ના જુલાઈ માસની ૨૨ મી તારીખ સુધીમાં નોકરી બજાવ્યાની મુદત અથવા રજા (વેકેશન) ના સમયનો $\frac{૧}{૨૨}$ ભાગ.

(૩) સને ૧૯૨૯ ના જુલાઈ માસની ૨૩ મી તારીખથી નોકરી બજાવ્યાની અથવા રજા (વેકેશન) ની મુદતનો $\frac{૩}{૩૩}$ (એટલે કે $\frac{૨}{૩૩}+\frac{૧}{૩૩}$) ભાગ.

(૪) અગાઉના નિયમો મુજબ દાક્તરી સર્ટિફિકેટના આધારે લીધેલી રજાનો $\frac{૧}{૨}$ ભાગ.

(૫) સને ૧૯૨૯ ના જુલાઈ માસની ૨૩ મી તારીખથી શિક્ષકોએ જે વરસમાં વેકેશનનો લાભ લીધો હોય તે દરેક વરસ માટે એક માસ બાદ કરવો (એટલે કે $\frac{૨}{૩૩}-\frac{૧}{૩૩}$).

(૬) દાક્તરી સર્ટિફિકેટ લઈ સરાસરી પગાર સાથેની વધારેમાં વધારે રજા ૭ માસની મળશે.

૨. ખાસ સંજોગો ધ્યાનમાં લઈ સરકાર જો બીજો કોઈ નિર્ણય જાહેર ન કરે તો સરકારી નોકર હિંદુસ્તાનમાં બીન સરકારી નોકરીના (ફોરિન) કારણ સિવાય બીજે કોઈ સ્થળે લાગલાગટ ત્રણ વરસ પછી રજા લઈને અથવા વગર રજાએ નોકરી ઉપરથી ગેરહાજર રહેશે તો તે સરકારી નોકરીમાંથી ફારગ થએલો ગણાશે.

૩. કામ કર્યા બદલજ રજા મળી શકે છે પણ તે હક તરીકે મળી શકશે નહિ. જાહેર નોકરીના અંગે જે જરૂરિઆતો ઉભી થાય તેને લઈને

જે અમલદારને રજા આપવાની સત્તા આપવામાં આવી છે તે અમલદારને કોઈપણ પ્રકારની રજા ન આપવાની અથવા તો આપી હોય તો તે રદ કરવાની સત્તા આપવામાં આવી છે.

૪. નોકરી ઉપર ચડવાના સમયની આગળ તહેવારની રજાઓ જોડવામાં આવશે નહિ.

૫. "વેકેશન" એ તહેવાર છે. નવો આવેલો માણસ જો વેકેશનની અંતે જગાનો ચાર્જ લે તોજ માત્ર રજાની પહેલાં વેકેશન જોડી શકાશે, અને ગેરહાજર રહેલા માણસની જગાએ આવનાર માણસની, રજા પુરી થયે એવી રીતની બદલી કરવામાં આવી હોય કે જેથી તે ગેરહાજર રહેલા માણસની જગાએ વેકેશનના કોઈપણ ભાગમાં કામ ઉપર ચડી ન શકે, તોજ રજા ઉપર ગએલો માણસ પોતાની રજાને અંતે વેકેશન જોડી શકશે. રજાની આગળ અથવા પાછળ વેકેશન જોડી શકાશે, પણ આગળ અને પાછળ એમ બંને રીતે વેકેશન રજાની સાથે જોડી શકાશે નહિ, તેમજ રજાના બે સમયની વચ્ચે પણ વેકેશન જોડી શકાશે નહિ.

૬. જ્યારે સરકારી નોકર રજા સાથે વેકેશન જોડે, ત્યારે સરાસરી પગારે વધારેમાં વધારે રજા ગણતી વખતે વેકેશન રજા તરીકે ગણાશે; તેનો તે જાતની રજાના સમયમાં સમાવેશ થશે.

૭. સરકારી અગાઉથી મંજુરી મેળવ્યા સિવાય કોઈ સરકારી નોકર જે રજા ઉપર ગએલો હોય તે બીજે ક્યાંય નોકરી સ્વીકારશે નહિ, કે કોઇ ધંધામાં જોડાશે નહિ.

૮. જે કોઈ સરકારી નોકરને દાક્તરી સર્ટિફિકેટના આધારે રજા આપવામાં આવી હોય તે, સરકાર નક્કી કરે તેવા ફૉર્મમાં, તેની શારીરિક યોગ્યતાનું પ્રથમથી દાક્તરી સર્ટિફિકેટ લાવ્યા વિના ફરીથી કામ ઉપર ચડી શકશે નહિ. જે સરકારી નોકરને માંદગીના સબબે રજા આપવામાં આવી હોય અને એ રજા જો કે વાસ્તવિક રીતે દાક્તરી સર્ટિફિકેટ લીધા વિના આપવામાં આવી હોય, તોપણ જે અમલદારને રજા આપવાની સત્તા આપવામાં આવી છે તે અમલદાર તેની પાસેથી આવી જાતનું દાક્તરી સર્ટિફિકેટ માગી શકશે.

૯. જે અમલદારે રજા આપી હોય તેની નોકરી ઉપર ચડવાની પરવાનગી સિવાય સરકારી નોકર તેને જે મુદતની રજા આપવામાં આવી

હોય તે મુદત પુરી થયા પહેલાં ૧૪ દિવસથી વધારે દિવસ પહેલાં નોકરી ઉપર ચઢી શકશે નહિ.

૧૦. જે સરકારી નોકર પોતાની રજાના અંતે ગેરહાજર રહેશે તે પોતાની ગેરહાજરીના સમય જેટલી વગર પગારની રજા લેવાને હકદાર ગણાશે અને તેટલો સમય જો સરકારે તે રજાનો વધારો મંજુર કર્યો નહિ હોય તો તેની રજાની નોંધમાં તેને ખાતે સરાસરી અડધા પગારની રજા છે એમ ગણી તે નોંધાશે. રજા પુરી થયા પછી જો જાણી બુઝીને તે ગેરહાજર રહેશે તો તે ગેરવર્તણુક તરીકે ગણાશે.

૧૧. જો રજા કામકાજ ચાલતું હોયએવા દિવસે પુરી થતી હોય, પણ રજા ઉપરાંત તે વધારે દિવસ ગેરહાજર રહે તો સરકારી નોકર ફરીથી જગા ઉપર ચડે તે પહેલાં કોઈપણ મંજુર થએલો તહેવાર આવતો હશે, તો તે તહેવાર રજા ઉપરાંતની ગેરહાજરીની મુદતના દિવસ સાથે ગણાશે.

૧૨. દાક્તરી સર્ટિફિકેટ મેળવ્યું હશે છતાં તેથી તેવા સરકારી નોકરને રજા મેળવવાનો હક પ્રાપ્ત થયો છે એવું સમજવાનું નથી. જે અમલદારને રજા આપવાની સત્તા મળી હોય તેવા યોગ્ય અધિકારીને સર્ટિફિકેટ મોકલવું જોઈશે અને તે અધિકારીના હુકમની રાહ જોવી પડશે.

રજા લેવા સંબંધી અથવા તે લંબાવવા સંબંધી રજિસ્ટર્ડ દાક્તરો પાસેથી લીધેલાં સર્ટિફિકેટ રજુ કરવા ઇચ્છતા સરકારી નોકરોને અનુસરવાની સૂચનાઓઃ

(૧) ચી નોકરીના નોન-ગેઝિટેડ સરકારી નોકરની દાકતરી સર્ટિફિકેટના આધારે કરવામાં આવેલી રજાની અરજી સાથે રજીસ્ટર્ડ દાક્તર પાસેથી મેળવેલું સર્ટિફિકેટ મોકલવું જોઈશે, જેમાં માંદગીનો પ્રકાર અને તે માંદગી કેટલો વખત ચાલવા સંભવ છે એવી હકીકત સ્પષ્ટ રીતે જણાવવામાં આવેલી હોવી જોઈએ, અથવા તો અરજી સાથે સરકારના દાક્તરી અમલદાર પાસે તપાસ કરાવવા હુકમ કઢાવવા માટેનું વિનતિપત્ર તેને મોકલવું પડશે.

(૨) દાક્તરી સર્ટિફિકેટના આધારે રજા લેવા અથવા તે લંબાવવાના હેતુથી દાકતરની સલાહ લેવી હોય તો તેવા દરેક સરકારી નોકરની ફરજ છે કે તેણે તે પહેલાં બીજા કોઈ દાકતરની તેવા ઇરાદાથી સલાહ લીધી હોય તો તે અને તેનું જે પરિણામ આવ્યું હોય તે તેને જણાવવું. સરકારી નોકર જો આ બાબત જાહેર નહિ કરે તો

"અથવા તો દાકતરી અમલદાર આગળ તે ખોટી હકીકત રજુ કરશે તો તે બાબતને ગંભીર ગણી ખાતા તરફથી પગલાં લેવામાં આવશે.

(૩) રજિસ્ટર્ડ દાકતર પાસેથી મેળવેલું સર્ટિફિકેટ સરકારી કામ માટે જો કોઈ સરકારી નોકર દાખલ કરવા ઇચ્છતો હશે, તો તે આ સૂચનાઓને છેડે પરિશિષ્ટ અમાં જણાવ્યા પ્રમાણે નક્કી કરેલા ફૉર્મ પ્રમાણે હોવું જોઈએ.

(૪) જો કોઈ સરકારી નોકર સરકારી કામ માટે એવું સાબીત કરવા માગતો હોય કે તે અમુક દાક્તરની વૈદકીય સારવારમાં છે, તો તેણે તે દાક્તર પાસેથી તેવી મતલબનું સારવાર શરૂ કર્યો અને બંધ કર્યા બદલનું સર્ટિફિકેટ–(આ સૂચનાઓને છેડે આપેલું ચ પરિશિષ્ટ જુઓ) રજુ કરવું અને તેમાં કયારે સારવાર શરૂ કરી અને કયારે તે પુરી થઈ તે જણાવવું પડશે. તેની સારવાર શરૂ થાય કે તરતજ તે મતલબનું સર્ટિફિકેટ મોકલવું.

(૫) આવા સર્ટિફિકેટ માટે જે રીતની પોતાની સહી કરવામાં આવતી હોય તેનો નમુનો જો રજિસ્ટર્ડ દાક્તરે મેડિકલ કાઉન્સિલના રજિસ્ટ્રારને આપેલો નહિ હોય તો તેવા દાક્તર પાસેથી લીધેલું સર્ટિફિકેટ સરકારી કામ માટે મૂકવામાં આવશે તો તે ના મંજુર થશે.

પરિશિષ્ટ અ

(અરજદારની સહી)

(રજા લેવા અથવા તે લંબાવવા અથવા ઘટાડવા માટેનું નોન ગેઝિટેડ અમલદારો માટેનું દાક્તરી સર્ટિફિકેટ)

દરદીની સંભાળપૂર્વક જાતે તપાસ કર્યા પછી હું
આથી દાખલો આપું છું કે
કે જેની સહી ઉપર લેવામાં આવી છે, તે
રોગથી પીડાય છે અને હું ધારું છું કે
તારીખથી મુદત સુધી તે સાજો સારો થાય તેટલા માટે નોકરીમાંથી છુટા થવાની ખાસ જરૂર છે.

તારીખ } સરકારી દાક્તરી અમલદાર કે બીજો રજિસ્ટર્ડ દાક્તર

ટીપ ૧. માંદગીનો પ્રકાર અને તે માંદગી કેટલી મુદત સુધી લંબાશે તે જણાવવું.

પરિશિષ્ટ ચ

બીજી પ્રત

સારવારમાં રાખ્યાનું અને તેમાંથી મુક્ત કર્યા બદલનું સર્ટિફિકેટ.

દરદીનું નામ

રજિસ્ટરનો નંબર દાક્તરનું નામ

ઇસ્પિતાલ / દવાખાનું

અરજદારની સહી

આથી સર્ટિફિકેટ આપવામાં આવે છે કે

કે જેની સહી ઉપર લેવામાં આવી છે તેને ના રોજ દરદ તરીકે સારવારમાં રાખવામાં આવ્યો છે અને તેનું દરદ એવા પ્રકારનું છે કે જેથી તે નોકરીનું કામકાજ $\frac{\text{બધો}}{\text{થોડો}}$ સમય સુધી કરી શકે તેમ નથી.

તેને ના રોજ છુટો કરવામાં આવ્યો છે.

નામ

રેન્ક

હોદ્દો.

૧૩. રજા ઉપર ગયા પહેલાં તે જે જગા ઉપર હતો તે જગા ઉપર ફરીથી સામાન્ય રીતે ત્યાંસુધી જગા ઉપર ફરી ચડવાનો ખાસ હુકમ મળ્યો ન હોય ત્યાંસુધી રજા ઉપરથી પાછા ફરતાં ચડવાનો તેને હક નથી. કામ ઉપર ફરી ચડવા સંબંધી તેણે રિપોર્ટ કરવો અને તે સબબના હુકમની રાહ જોવી. વળી જાહેર નોકરીના હિત અર્થે જે કાંઈ જરૂરી ઢીલ થાય તેટલો સમય તેણે જરૂર પડે તે રાહ જોવી પડશે.

૧૪. ખાસ સંજોગો ઉપસ્થિત થાય તો વિશેષ પ્રકારની રજા આપી શકાશે (૧) નિયમ પ્રમાણે બીજી કોઈ રજા ન મળી શકે તેમ હોય (૨) બીજી રજા મળી શકે તેમ હોય છતાં સરકારી નોકર વિશેષ પ્રકારની રજા લેવી અરજીદ્વારા માગે ત્યારે જેને ખાસ અથવા સામાન્ય રજાના નિયમો લાગુ પાતા હોય તેવા સરકારી નોકરના રજાના હિસાબમાં તેને ખાતે આવી રજા નોંધાશે નહિ. આવી રજા દરમિઆન રજાનો પગાર મળી શકશે નહિ.

૧૫. સત્તા આપવામાં આવી હોય તેવો અમલદાર સરકારી નોકરીમાં હોય તેવી સ્ત્રીને પ્રસુતિની માંદગીના સબબે પુરેપુરા ચડતા પગારની રજા આપી શકશે, અને તેવી રજાનો સમય તેની માંદગીની શરૂઆતથી ત્રણ માસ પુરા થાય ત્યાંસુધી અથવા તો પ્રસુતિના સમય પછીથી ૭ અઠવાડીઆ સુધી આપી શકાશે. આ બેમાંથી વહેલી શરૂઆત થાય તે પ્રમાણે તે રજા આપવામા આવશે.

૧૬. પ્રસુતિની માંદગીની રજા સાથે, બીજા કોઈપણ પ્રકારની રજા જો દાકતરી સર્ટિફિકેટના આધારે તેને માટે અરજી કરવામાં આવશે તો જોડી શકાય એમ આપવામાં આવશે.

૧૭. સરકારી નોકરીમા કાયમની જગા ઉપર નહોય પણ અમુક જગા ઉપર કામ કરતો હોય અથવા હંગામી જગા ઉપર હોય તેવા સરકારી નોકરને જો રજા આપવાથી સરકારને કોઈ જાતનું ખરચ ભોગવવું ન પડે તેમ હોય તો રજા આપવામા આવશે. આ શરતના આધારે તેવા સરકારી નોકરને જણાવ્યા પ્રમાણે રજા મળી શકશેઃ-(અ) એકી વખતે વધારેમાં વધારે ચાર માસ સુધીની રજા આપી શકાય તેવી રીતની, જેટલી મુદત નોકરી કરી હોય તેટલી મુદતના $\frac{1}{11}$ ભાગ જેટલી સરાસરી પગારના જેટલી રજાના પગારે રજા (બ) દાકતરી સર્ટિફિકેટના આધારે એકી વખતે ત્રણ માસ સુધીની રજા આપી શકાય તેવી રીતની સરાસરી અડધા પગાર જેટલી ચડના પગારની રજા (ક) કોઈપણ વખતે ત્રણ માસ સુધી વિશેષ પ્રકારની રજા આપી શકાશે. સરાસરી પગાર ઉપર વધારેમા વધારે જે રજા આપી શકાય તે નોકરી બજાવ્યાના સમયનો $\frac{1}{11}$ ભાગ, વેકેશનનો $\frac{1}{22}$ ભાગ અને એકી સાથે ચાર માસજ રજા ભોગવી શકાય તેવી રીતનો ૧$\frac{1}{2}$ વરસનો સમય. દોઢ વરસની બાકી રહેલી રજામાં દાક્તરી સર્ટિફિકેટના આધારે સરાસરી પગાર ઉપર ૭ માસની રજા અપાય છે અને બાકીની એક વરસની રજા સરાસરી અડધા પગારની રજાના રૂપમાં અપાય છે.

હંગામી સ્ત્રી શિક્ષકોને સરાસરી પગારની પ્રસુતિની માંદગીની રજા આપવામાં આવતી નથી.

કન્યાઓ માટેની વર્નાક્યુલર ફાઇનલ પરીક્ષા
ઉત્તર ભાગ

નં. ૯૭૩૯

ઈ. સ. ૧૯૩૪ ની સાલમાં થનારી કન્યાઓ માટેની વર્નાક્યુલર ફાઇનલ પરીક્ષા માટે નીચેના પાઠો નક્કી કરવામાં આવ્યા છેઃ—

પહેલો વિષયઃ—વર્નાક્યુલર (ગુજરાતી)—

ગદ્યઃ—કન્યા વાચનમાળા પુસ્તક ૩ જાના સઘળા પાઠો.

પદ્યઃ—કન્યા વાચનમાળા પુસ્તક ૩ જામાંથી ૬, ૯, ૧૨, ૨૨, ૨૬ અને ૩૦, એ પાઠો.

પહેલો વિષયઃ—વર્નાક્યુલર (ઉર્દુ)—

ગદ્યઃ—કેળવણી ખાતાની ઉર્દુ છઠ્ઠી ચોપડી (સને ૧૯૩૦ ની ત્રીજી આવૃત્તિ)—પાઠો;-૧, ૨, ૩, ૪, ૬, ૭, ૮, ૯, ૧૨, ૧૬, ૧૭, ૧૯, ૨૩, ૨૪, ૨૭, ૨૯, ૩૧, ૩૨, ૩૪, ૩૬, ૩૯, ૪૧, ૪૨, ૪૪, ૪૫, ૪૬, ૪૭ અને ૪૮ (બધા મળી ૨૮ પાઠો).

પદ્યઃ—કેળવણીખાતાની ઉર્દુ છઠ્ઠી ચોપડી (સને ૧૯૨૦ ની ત્રીજી આવૃત્તિ)—પાઠો ૫, ૧૦, ૧૫, ૨૦, ૨૫ અને ૩૦.

ઉ. ભા. ના. મે. એજ્યુ. ઇન્સ. સાહેબની ઓફિસ, અમદાવાદ, તા. ૨૪-૧૦-૧૯૩૨.

(અંગ્રેજીમાં સહી) એસ. એસ. કમેરોન
એ. ઇ. ઉ. ભા.

(ઉ. ભા. ના. મે. એજ્યુ. ઇન્સ. સાહેબના તા. ૭-૧૧-૧૯૩૨ ના પત્ર નં. ૧૦૨૫૬ માં કરેલી સૂચનાનુસાર).

Registered No. B. 45

પુસ્તક ૭૨] [અંક ૨

Gujarat School Paper

ગુજરાત શાળાપત્ર

ફેબ્રુઆરિ સને ૧૯૩૩

"નવા જમાનામાં નવા સુધારા અને પ્રગતિમાન માણસની જરૂર પડે છે. દુનિયા આગળ વધે છે, અને તેથી આપણા બાપદાદાના વખતમાં જે રીતરિવાજ તથા કાનુનો ઉત્તમ ગણાતા હતા તે હવે નિરુપયોગી નીવડે છે, અને ખરેખર આપણા મૃત્યુ પછી સત્યના દઢ અને ધીમા વિકાસને લીધે વધારે ડાહ્યા થએલા લોકો હાલના કરતાં વધારે સારી યોજના ઘડી કાઢશે."

કેળવણીખાતાના હુકમથી
તંત્રી અને પ્રકાશક (ઑગસ્ટ ૧૯૨૯ થી)

મુળજીભાઈ હીરાલાલ ચોકસી, એમ. એ.
હેડમાસ્તર પ્રે. ગ., ટ્રેનિંગ કોલેજ, અમદાવાદ.

આ "ડાયમંડ જ્યુબિલી" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં પરીખ દેવીદાસ કમનદાસે છાપ્યું
સલાપોસ રોડ-અમદાવાદ.

અનુક્રમણિકા

જાહેરખબરના નવા ભાવ

આથી સર્વેને ખબર આપવામાં આવે છે કે સને ૧૯૩૦ ના જાન્યુઆરિથી જાહેરખબરના ભાવમાં ઘટાડો કરી તે નીચે મુજબ રાખવામાં આવ્યા છે.

જાહેરખબરનો દર

મુદત	એક પાન	અરધુ પાન	પા પાન
આખું વર્ષ	રૂ. ૮૦	રૂ. ૬૦	રૂ. ૪૦
૭ માસ	રૂ. ૪૦	રૂ. ૩૦	રૂ. ર૦
ત્રણ માસ	રૂ. ર૫	રૂ. ર૦	રૂ. ૧૫
એક માસ	રૂ. ૧ર	રૂ. ૧૦	રૂ. ૭

ગુજરાત શાળાપત્ર

[પુસ્તક ૭૨]　　ફેબ્રુઆરિ સને ૧૯૩૩　　[અંક ૨

ગામડાંની કેળવણી[1]

ગામડાંની કેળવણી કેવા પ્રકારની છે અને તેમાં કેવા સુધારા થઈ શકે એ એક મહત્ત્વનો વિષય છે. આપણા દેશની વસ્તીનો મોટો ભાગ ગામડાંમાં વસે છે. ખરૂં કહીએ તો આપણા દેશની આબાદીનો આધાર ગામડાં ઉપરજ છે. આપણા દેશની વસ્તીનો ૯/૧૦ ભાગ ગામડાંમાં રહે છે. હિંદુસ્તાનની વસ્તીમાંથી ૨૯ કરોડ માણસો ગામડાંમાં વસે છે; એટલે આખી દુનીઆનો ૩/૪ ભાગ ગામડામાં વસે છે. આપણે ત્યાં શહેરની વસ્તી ૧૦ ટકા છે, પણ ઇંગ્લાંડમાં ૭૮ ટકા અને જાપાનમા ૪૯ ટકા વસ્તી શહેરમાં માલમ પડે છે; તેથી ખરૂં કહીએ તો ઇંગ્લાંડની કેળવણી કરતાં આપણા દેશની કેળવણી જુદીજ હોવી જોઈએ, પણ વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે ત્યાં જે જે ફેરફાર થાય છે તેનો પડઘો આપણે ત્યાં થોડા વખતમાં પડે છે.

ગામડાંની કેળવણી શરૂ કરી ત્યારે આપણી સમક્ષ ઇંગ્લાંડનો નમુનો રાખવામાં આવ્યો હતો, પણ જો ગામડાંની કેળવણી આપણે સુધારી શકીએ તો આપણો આખો દેશ સારી રીતે સુધરે એ નિર્વિવાદ છે. જેવા પ્રકારની ગામડાંના શિક્ષણના યોજના કરવામાં આવશે તે પ્રમાણે આપણો દેશ ઉન્નત થશે; માટે દેશના દરેક શુભેચ્છકે એના ઉપર વિચાર કરી અને સુધારા સૂચવી, અમુક નિર્ણય પર આવવું જોઈએ. કેટલાક વિદ્વાનોનો

---

[1] પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કોલેજમાં શિક્ષક વર્ગને આપેલું ભાષણ.

એવો અનુભવ છે કે સરકારે કેળવણીખાતામાં જે હેતુપૂર્વક ખર્ચ કર્યું છે તે ફળીભૂત થયું નથી; કારણ જે પ્રગતિ અને સુધારો થવો જોઈએ તે થયો નથી. આ કારણને લીધે કેળવણીના હેતુમાં તથા પદ્ધતિમાં મહાન ફેરફાર કરવો જોઈએ. જે પ્રમાણે કેળવણીનું સ્વરૂપ જોઈએ તે હેતુને અનુસરીને જોતાં સામાજિક, આર્થિક કે આરોગ્યને લગતો લાભ ગામડામાં જોવામાં આવતો નથી.

કોઈપણ પ્રકારની કેળવણીમાં બે બાબતનો સમાવેશ થાય છેઃ એક તો વ્યક્તિની શક્તિનો વિકાસ. વિદ્યાર્થીની દરેક શક્તિ પોતાનું કાર્ય યથાર્થ રૂપે કરી શકે એ પ્રથમ બાબત છે. બીજો હેતુ એ છે કે સંજોગોને અનુસરીને જે કામ કરવું જોઈએ તે સંબંધીનું જ્ઞાન તેને મળવું જોઈએ. વિદ્યાર્થીની જે પરિસ્થિતિ હોય તેને અનુસરીને જો કામ કરી શકે તો તે કેળવણી ફળીભૂત થઈ છે એમ ગણી શકાય; નહિ તો તે નિષ્ફળ થઈ ગઈ છે એમાં જરા પણ સંશય નથી. કેળવણી એ કેવળ સંસ્કારિતા કે શોભાની વસ્તુ નથી પણ જીવન પર સંસ્કાર પાડી તેને ઉન્નત કરવા માટે છે. વ્યક્તિને જે જે સંસારનાં કામો કરવાનાં છે તેને લગતા સંસ્કાર ન પાડવામાં આવે તો કેળવણી જરૂર અપૂર્ણ છે એમ નિઃસંશય કહી શકાય.

આપણા દેશના કોઈપણ ગામડાની કેળવણીની ઘટના જોઈએ તો તે લગભગ સરખી જ માલમ પડે છે. જો કે તે ગામડાની પરિસ્થિતિ જુદી જુદી હોય છે, અને તેનું સામાજિક વાતાવરણ પણ ભિન્ન હોય છે તોપણ જો આપણે એવી થોડીકજ શાળાનું કામ તપાસીએ તો તે ઉપરથી બધી શાળાનો ખ્યાલ આપણને આવી શકે છે. ખરી રીતે તો વિદ્યાર્થીની માનસિક પરંપરા, તેની સામાજિક સ્થિતિ, અને આર્થિક સંજોગોનો વિચાર કરીને તેની કેળવણીમાં તે પ્રમાણે ફેરફાર કરી તેનું સ્વરૂપ નક્કી કરવું જોઈએ. જે કેળવણી આપણી પ્રગતિને અનુકૂળ નથી એટલે ફળદાયક નીવડતી નથી તે અચૂક નિષ્ફળ જાય છે એમ સમજવું. વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો કેળવણીની વ્યવસ્થા ગામડાંના સંજોગોને અનુસરીને હોવી જોઈએ. જે શિક્ષણથી ગામડાંની સ્થિતિ સારી થાય અને તેને સારો લાભ થાય તે વાસ્તવિક કેળવણી છે એમ કહી શકીએ; પણ હાલમાં તો ગામડાનું બાળક મુખ્યત્વે કરીને લખવા વાંચવાનું અને ગણવાનું કામ શીખે છે.

વળી વિશેષમાં ઇતિહાસ ભૂગોળ જેવા વિષયનું જ્ઞાન તે મેળવે છે, પણ જ્યારે તે શાળા છોડે છે ત્યારે તેને તેના બાપદાદાના ધંધા તરફ અણગમો આવે છે, અને તે સરકારી નોકરી કરવા ઉત્સુક હોય છે. ખેડુતનો

કે કારીગરનો છોકરો વધારે સારો ખેડુત કે કારીગર થાય તેને બદલે તે તેનો ધંધો તજી દે છે, અને કારકુન કે તલાટીની નોકરી પસંદ કરે છે. હાલમા પંજાબમાં આ બાબતમા ખાસ સુધારો કરવામા આવ્યો છે. વિદ્યાર્થી પાંચમા ધોરણમાં આવે કે તેને ખેતીના ધંધા માટે શોખ થાય અને કારકુની માટે અરજી ન કરે એવી જાતની તેને તાલીમ આપવામાં આવે છે. તેવી શાળા ત્યાં ફતેહમંદ થઈ છે. આપણા ગુજરાતમાં પણ ખેતીશિક્ષણની કેટલીક શાળાઓ સ્થાપવામા આવી છે. અંકલેશ્વર તથા પારડી તાલુકાની થોડી શાળામા તો સુથારી, લુહારી, દરજીનું અને ઘરગથ્થુ હુન્નરનું જ્ઞાન મળે તેવી વ્યવસ્થા કરવામા આવી છે.

પરાપૂર્વથી ચાલતી ગ્રામ્ય વ્યવસ્થામા હાલ ઘણો ફેરફાર થયો છે. ગામડાંનો શહેર સાથે નિકટ સંબંધ થતો જાય છે તેથી ગામડાના લોકો શહેરમાં આવી વસે છે, અને તેના ઉપર ઘણો આધાર રાખે છે, તેથી ગામડાંના ઉદ્યોગો નષ્ટ થવા લાગ્યા છે. જે કામ પહેલા હાથથી થતું હતું તે હવે સંચાથી થાય છે. પહેલાં ગ્રામ્ય જીવન શાંત અને સાદું અને સરળ હોવાથી ઉંચું ગણાતું હતું, પણ તે પ્રત્યે હવે અણગમો માલમ પડે છે. ભણેલાને ગામડાનું શાંત અને સરળ જીવન આકરૂં લાગે છે.

જુના વખતમાં ગામડાનું જીવન સ્વાયત્ત હતું. ખાનપાન અને બીજી જરૂરી ચીજો પ્રથમ ગામડાંમાં ઉત્પન્ન થતી હતી; એટલે બહારથી કંઈ લાવવું પડતું ન હતું. આવી રીતે અરસપરસ સંબંધથી ગામડાની સ્થૂલ તેમજ સૂક્ષ્મ જરૂરિઆતનું પોષણ આંતર વ્યવસ્થાથી થતું હતું, પણ તે વ્યવસ્થા ખરેખર હાલના જમાનામાં અદૃશ્ય થતી જાય છે. જે જુદા જુદા ધંધાઓ સુવ્યવસ્થિત રીતે ચાલતા હતા તેમાના ઘણા ભાગી પડયા છે, અને તેથી શહેરી જીવનનું આકર્ષણ વધતું જાય છે. આ કારણને લીધે કેળવણીનો મહાપ્રશ્ન એ છે કે ગામડાની પુનઃ રચના કેવી રીતે કરવી કે ત્યાના લોકોનું સુખી અને શાંત જીવન ટકી રહે તેમજ જમાનાની સુધરેલી બાબતનો લાભ તેમને મળે.

હાલની કેળવણીથી ગામડાંના છોકરાઓને તેમના બાપદાદાના ધંધા તરફ અણગમો થાય છે; કારણકે તેનો ઉદ્દેશ તેને વધારે સારો કારીગર કે ખેડુત બનાવવાનો નથી પણ સામાન્ય શિક્ષણ એ તેનો હેતુ છે. ગામડાના જીવનના પોષક જે ધંધાઓ હોય તે હાલના જમાનાના સાધનવડે વધારે સારા કેમ થાય તે હેતુથી શિક્ષણ આપવું જોઈએ. ટુંકામાં ગ્રામ્ય વ્યવસ્થાને ફક્ત ટકાવી રાખવી એટલુંજ નહિ પણ તેમાં જે સુધારો કરવાની

જરૂર હોય તે આધુનિક વિજ્ઞાનની મદદથી કરવા જોઈએ. આધુનિક સંચાના યુગમાં તેનું જીવન વધારે ઉન્નત બનાવવું જોઈએ.

આધુનિક સંચાના યુગમાં ગામડાંનું જીવન નષ્ટ થવા લાગ્યું છે, પણ જો ગામડાંની સ્થિતિ સુધારવી હોય તો કેળવણી તેમની જરૂરિઆત પ્રમાણે આપવી જોઈએ, અને તેમાં તેમની સ્થિતિ, ઇચ્છા–અભિલાષનો વિચાર કરવો જોઈએ. કેળવણીની યોજનામાં આપણે ગમે તેટલો સુધારો કરીશું પણ તે આપનાર શિક્ષકમાં સુધારો નહિ કરીએ તો તે બધું જરૂર નિષ્ફળ જશે; કારણ કે તેનામાં વેગ તથા પ્રેરક બળની ખાસ જરૂર છે. આ કારણને લીધે શિક્ષકને ઉત્તમ લાભ આપનારી સંસ્થા ઉભી કરવી જોઈએ, અને તેમને પદ્ધતિસર ઉંચા પ્રકારનું જ્ઞાન આપવું જોઈએ. શિક્ષકની જીવનદષ્ટિમાં મહાન ફેરફાર કરવો જોઈએ; કારણ કે તેની જેવી ભાવના હશે તે પ્રમાણે તે કામ કરવા પ્રેરાશે. તેનામાં દેશસેવાની જ્યોત પ્રગટાવવામાં આવે તો તે તેનું કર્તવ્ય ઘણા ઉત્સાહથી કરી શકશે અને વિદ્યાર્થીનામાં પણ તેવી ભાવના ઉત્પન્ન કરી શકશે. ગ્રામ્ય જીવનની પ્રથમ જરૂરિઆત તંદુરસ્તી સંબંધની છે.

આપણા મુંબઈ ઇલાકામાં બાળપ્રમાણ એક હજારે ૨૩૬ આવે છે ત્યારે વિલાયતમાં ફક્ત ૯૭ છે. આવી રીતે મોટા માણસની મરણની સરેરાશ પણ આપણે ત્યાં વધારે છે, એટલે આપણું સરાસરી જીવન ૨૫ છે. પણ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનું ૫૦ છે. આવી આપણી શારીરિક સંપત્તિ શોચનીય છે. રુઢિચૂસ્તપણું, સામાજિક રિવાજ, અજ્ઞાન, ગરિબાઈ એ તેનાં મુખ્ય કારણ છે.

પ્રથમ દરેક શિક્ષકે આરોગ્યવિજ્ઞાનનું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ એટલુંજ નહિ, પણ તેણે આરોગ્યથી રહેવાની ટેવ પાડવી જોઈએ; તેથી તેમની આસપાસ રહેનાર માણસને પણ તેવી ટેવ પાડી તેનું જીવન તંદુરસ્ત બનાવી શકે. શિક્ષક ખરી રીતે ગામડાંના બાળકોનું ભવિષ્ય ઘડનારો છે અને તેથી તેણે અવશ્ય આરોગ્યવિજ્ઞાન જાણવું જોઇએ. તેનામાં આરોગ્યની સારી ટેવ હોવી જોઈએ. જે ભૂલો બીજા લોકો કરતા હોય તે દૂર કરવાને માટે તેણે સારું જીવન ગાળવું જોઈએ. શિક્ષકે વિદ્યાર્થીની તંદુરસ્તીમાં સુધારો કરવાને ઘણો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જે શિક્ષક એમ જાણે છે કે કેળવણી એટલે ફક્ત વાચન, લેખન અને સંખ્યા છે, તે એક મોટી ભૂલ કરે છે. આવી જાતના વિષયના જ્ઞાન ઉપરાંત તેમનું જીવન ઉંચા પ્રકારનું થાય તેવી દષ્ટિ અવશ્ય તેનામાં હોવી જોઈએ. ટુંકી દષ્ટિવાળો શિક્ષક કે જેની બુદ્ધિ જડ થઈ છે તેની પાસેથી ગામડાંના જીવનઉદ્ધારની આશા

રાખવી એ કેવળ વ્યર્થ છે. ખરી રીતે તો શિક્ષકનો આદર્શ સેવાભાવવાળો હોવો જોઈએ. તે પોતે 'મિશનરી' છે એવી ધગશ તેનામાં હોવી જોઈએ. આવા માનસવાળો શિક્ષક હોય તોજ ગામડાની સ્થિતિમાં સુધારો થઈ શકશે. તેની પાસે જે કંઈ જ્ઞાન હોય અથવા તેને જે મળી શકે તેનો તેણે અવશ્ય ગામડાંના હિત માટે ઉપયોગ કરવો જોઈએ. આવી રીતના આદર્શવાળા શિક્ષકે જાણવું જોઈએ કે તેને ખાસ ભણાવવાનું નથી, પણ ગ્રામ્યજીવન સુધારવા માટે તેણે જ્ઞાનનો પ્રકાશ ફેલાવવાનો છે. દરેક સુધારાના–નૈતિક, ધાર્મિક, આર્થિક કે સામાજિકના–કેન્દ્ર તરીકે શિક્ષક હોવો જોઈએ. જીવન સુધારનાર તરીકેનો વેગ તથા પ્રેરક બળ તેનામાં હોવું જોઈએ. તેના જીવનનો આશય ફક્ત જ્ઞાન આપવા માટે હોવો જોઈએ નહિ પણ આંતર-વિકાસ તેનું લક્ષ્યબિંદુ હોવું જોઈએ. વળી મોટી ઉંમરના માણસ ઉપર ધાર્મિક અને નૈતિક સંસ્કાર તેણે પાડવા જોઈએ. જે પ્રકારની ભાવના ઉત્પન્ન કરવાની હોય તેનો અમલ પૂરેપૂરો કરવામાં આવે તોજ શાળાનું કામ સુધરી શકે અને ગ્રામ્યજીવન ઉન્નત થઈ શકે.

શાળા એ ફક્ત લેખન વાચન માટેનું સ્થળ હોવું જોઈએ એ સંકુચિત દૃષ્ટિ છે; તે તો ગ્રામ્ય જીવન સુધારવાનું પ્રેરક સ્થળ હોવું જોઈએ. સામાન્ય જ્ઞાનને લગતાં ભાષણમાં તેણે બનતી મદદ કરવી જોઈએ. ગામડાંની સર્વે પ્રવૃત્તિ જેવી કે વ્યાખ્યાનો, જાદુઈ ફાનસ, રાત્રીશાળા, પુસ્તકાલય, સહકારી મંડળ, ખેતીના સુધારાને લગતી વ્યવસ્થા, (જાનવર, બી, છોડની વહેંચણી) વગેરેમાં તેનો મુખ્ય ફાળો હોવો જોઈએ. વળી ગ્રામ્યપંચાયત, યુવક મંડળ, સદ્‌જ્ઞાનમંડળ, સામાન્યજ્ઞાનનો વાર્તાલાપ, તથા તે સંબંધીનું ગદ્ય અને પદ્યનું વાચન વગેરે પ્રવૃત્તિઓમાં તેણે આગળ પડતો ભાગ લેવાની જરૂર છે. રોગ ચાલે તેવે પ્રસંગે તેણે લોકોને તે સંબંધી વાતચીતદ્વારા માહિતી આપવી જોઈએ. આવી રીતે અનેક પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવાથી ગામડાનો શિક્ષક ત્યાંની સ્થિતિ સુધારવાને માટે ઘણું કરી શકે એમ છે.

ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણેનો આદર્શ ફળીભૂત કરવાને માટે શિક્ષક તેનું કર્તવ્ય, યોગ્ય રીતે અદા કરે તેવી જાતની તાલીમ તેને મળવી જોઈએ. તેનું માનસિક વલણ તેની દૃષ્ટિને અનુસરીને બંધાવું જોઈએ. તેના જ્ઞાનની સામગ્રી પણ તે પ્રમાણે બહોળા પ્રમાણમાં ઉંચા પ્રકારની હોવી જોઈએ. આરોગ્ય, તરતના ઇલાજ, સુધરેલી ઢબની ખેતીનું જ્ઞાન, ઢોર ઉછેર, ગ્રામ્ય જીવનનું સમાજ તેમજ આર્થિક શાસ્ત્ર જેવા ઉપયોગી વિષયનું જ્ઞાન

તેનામાં હોવું જોઈએ. તેમજ તેના સામાન્ય જ્ઞાનમાં સારો વધારો કરવો જોઈએ. તેનામાં બાળ અભ્યાસનો શોખ હોવો જોઈએ. ગ્રામ્ય જીવન સુધારવાનું કેન્દ્ર બાળક છે એવી ભાવના તેનામાં હોવી જોઈએ. તેમજ બાળકની સ્થિતિ, તેની શક્તિ, તેના હક અને તેની અભિલાષ માટે તેનામાં સન્માન અને સમભાવની વૃત્તિ હોવી જોઈએ. વળી તેણે શિક્ષણશાસ્ત્રનો સારો અભ્યાસ કરેલો હોવો જોઈએ અને કેળવણીની ઉંચી ભાવના તેના હૃદયમાં દૃઢ હોવી જોઇએ. આ ઉપરાંત વિશેષમાં સામાજિક કલ્યાણ કરવાની ધગશ તેના જીવનમાં ઓતપ્રોત થઈ જાય તે માટે હૃદયનો પલટો ખાસ અગત્યનો છે. હાલમાં શિક્ષક તાલીમ લેતી વખતે જે જ્ઞાન મેળવે છે તેમાંનું ઘણું ખરૂં તે થોડા વખતમાં ભૂલી જાય છે. તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે તેમને તેનો અમલ કરવાની ટેવ પડેલી હોતી નથી, એટલે કે જે જ્ઞાન તેમને મળ્યું હોય છે તેને તેમણે ટેવના રૂપમાં જીવનમાં ઉતાર્યું હોતું નથી.

ગામડાંના શિક્ષણની સ્થિતિ હવે આપણે જોઈએ. ગામડાંમાં મુખ્ય મુશ્કેલી છોકરાંની હાજરીની પડે છે. શિક્ષકનો ઘણો વખત તેમને બોલાવવામાં જાય છે, અને વળી હાજરી અનિયમિત હોવાથી તે તેમનું કામ રીતસર કરી શકતો નથી. આવી અડચણ હોવા છતાં પણ ગ્રામ્ય કેળવણીના કામમાં જે ઉત્સાહ હોવો જોઈએ તે માલમ પડતો નથી. બાળવર્ગ અને પહેલા ધોરણમાં છોકરાંને ઘણો વખત રહેવું પડે છે, એટલે ફક્ત ૫૦ ટકા બાળકોજ ઉપલા ધોરણમાં ચઢે છે. તેમાંથી પછી ધીમે ધીમે વિદ્યાર્થીઓ ઓછા થતા જાય છે. આવી વસ્તુસ્થિતિ હોવાને લીધે ઘણાંજ થોડાં બાળકને કેળવણીનો લાભ મળે છે. શાળામાં વિદ્યાર્થીઓની ઓછી અને અનિયમિત હાજરી, તેમજ ઘણાં છોકરાંને નીચલા વર્ગમાં ઘણો વખત રહેવું પડે છે તેનાં નીચે પ્રમાણે કારણ છેઃ—

(૧) બાળકને તેમના કામમાં રસ પડે એવી રીતે શિક્ષણ આપવામાં આવતું નથી દા. વાચન કંટાળાભરેલી અશાસ્ત્રીય રીતે શીખવવામાં આવે છે; તેથી તેને તે વિષય ઉપર પ્રેમ થતો નથી. ટુંકામાં શિક્ષણપદ્ધતિ ખામી ભરેલી હોવાથી બાળકને શાળામાં આવવાનું મન થતું નથી. (૨) જે શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓને આપવામાં આવે છે તે તેમના જીવનને અનુસરી હોતું નથી. વિદ્યાર્થીની પરિસ્થિતિનો ઉપયોગ કરી જો શિક્ષણની યોજનાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે તો તેમને વધારે રસ પડે એટલુંજ નહિ

પણ તેઓ શાળા છોડયા પછી પણ તેમનું કામ વધારે સારી રીતે કરી શકે જે બાબતો શાળામાં શીખવવામાં આવે છે તેનો સંબંધ તેમના દરરોજના જીવન સાથે હોવો જોઇએ. (૩) કેળવણી કેવળ વિદ્યાર્થીના બુદ્ધિવિકાસને માટે હોવી જોઈએ નહિ, પણ તેની સાથે તેનું કર્તવ્ય વધારે સારી રીતે કરી શકે તેવી તે હોવી જોઇએ, એટલે વિદ્યાર્થીના જીવનની તૈયારીરૂપ તે હોવી જોઇએ. જો આ ઉદ્દેશ ધ્યાનમાં લઇ વિષયની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે તો વિદ્યાર્થીની સંખ્યા વધે એટલુંજ નહિ પણ તેમની હાજરી પણ નિયમિત રહે, કારણકે માબાપ જાણે છે કે થોડા વખત પછી તેમના કામમાં સારી રીતે મદદ કરી શકે એવાં છોકરાં તૈયાર થનાર છે. આ કારણને લીધે અગવડ વેઠીને તેમજ ખર્ચ કરીને પોતાનાં છોકરાંને માબાપો નિશાળે મોકલશે. હાલમાં સામાન્ય જ્ઞાન ઉપર ખાસ મોહ હોવાથી બાળકો જે શીખે છે તે તેમને ઉપયોગી નીવડતું નથી. તેમને શાળાનું શિક્ષણ લીધા પછી જે ધંધો કરવાનો છે તે વધારે સારી રીતે તેઓ કરી શકે એવી તાલીમ તેમને મળતી નથી. આવા સબબથી માબાપને તેમનાં છોકરાંને વધારે વખત શાળામા રાખવાનું મન થતું નથી, કારણકે તેમની કેળવણી તેમની ધારણા મુજબ ફળદાયી નીવડતી નથી. (૪) શાળામાં જે બાબતો શીખવવામા આવે છે તેનો ઉપયોગ તેમની પાસે તે વખતે કરાવવામાં આવતો નથી. તેમની પાસે હસ્તઉદ્યોગનું પુષ્કળ કામ કરાવવું જોઇએ, કે તેને પછી ખેતી કે કારીગરના કામ ઉપર અણગમો ઉત્પન્ન થાય નહિ. દરેક વિદ્યાર્થીને મહેનત એ ઉમદા વસ્તુ છે એવું ભાન કરાવી તેના હૃદયમાં તે છાપ ઠસાવવી જોઈએ.

આ પ્રમાણે તેમની દૃષ્ટિ ફેરવવી જોઈએ કે તેઓ શાળા છોડયા પછી નોકરી શોધવા ન નીકળે, અને તેમના બાપદાદાનો ધંધો સારી રીતે કરી શકે. આવી કેળવણીની ખામીને લીધે ગામડામાં કેળવણીનો ફેલાવો થઈ શકયો નથી, અને જે કંઈ બે અક્ષર શીખે છે તે થોડા વખતમાં ભૂલી જાય છે. ચાર ધોરણ ભણેલા વિદ્યાર્થીઓમાં ઘણુંખરૂં ૭૯ ટકા તો શાળા છોડયા પછી થોડા વખતમાં ભૂલી જાય છે. એકંદર ગ્રામ્યશાળાનું જીવન બહુ થોડાંજ વર્ષનું હોય છે. ઘણાં છોકરાં વહેલા આવે છે અને બાળ વર્ગમાં પડી રહે છે તેનું કારણ એ છે કે નાનાં બાળકોને કેળવવા માટે કંઈ પણ ગોઠવણ હોતી નથી. એકજ વર્ગમાં બાળકોની ઉંમરમાં ઘણો તફાવત હોય છે. શિક્ષણપદ્ધતિ ઘણી જુની હોવાથી

શાળામાં હોંસે હોંસે બાળક જાય તેને બદલે પરાણે-બળાત્કારે ત્યાં જાય છે. વળી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે હાજરી અનિયમિત હોય છે, એટલે પહેલા ધોરણમાંજ લગભગ ૪૫ ટકા જેટલા છોકરાઓ ઊઠી જાય છે.

આ બધી વસ્તુસ્થિતિનાં કારણ ઉપર જણાવ્યાં તે છે. લોકો કંઇ અણસમજુ નથી તેમજ મુરખ નથી. તેમનામાં વહેવારૂ સમજશક્તિ હોય છે તેથી એ લોકોનામાં એવી સહજ પ્રેરણા થાય છે કે અમારાં બાળકોને ઉપયોગી શિક્ષણ આપવામાં આવે તોજ તે બરાબર લાભદાયી છે, નહિ તો નોકરીની લાલસાથી ભણાવવાથી તેમના ધંધાને નુકસાન થાય છે. તે લોકો પ્રત્યક્ષ લાભ અનુભવે એવું શિક્ષણ આપવામાં આવે તો બીજા દેશોની માફક આપણે ત્યાં સારાં સંસ્કારી મોટા પ્રમાણમાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓ થોડા વખતમાં જોવામાં આવે.

આ પ્રમાણે ગ્રામ્યશિક્ષણની સ્થિતિમાં સુધારો કરવાને પ્રથમ બાબત લક્ષમાં રાખવાની એ છે કે ઉપર જણાવ્યા મુજબ શિક્ષકને સારી યોગ્ય તાલીમ આપવી જોઈએ. તે ભાવનાશીલ હોવો જોઈએ. તેનામાં વિષયનું સારૂં જ્ઞાન હોવા ઉપરાંત સામાન્ય માહિતી પણ હોવી જોઇએ. ગામડાંની પરિસ્થિતિથી તે વાકેફ હોવાથી તેમાં શો સુધારો કરવાની જરૂર છે તેનું પણ તેને તીવ્ર ભાન હોવું જોઈએ. આવા તાલીમબદ્ધ શિક્ષકે શાળામાં બાળકોને વસ્તુજ્ઞાન વિશેષ આપવું કે તેથી તેમને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન સારૂં મળે અને તે વડે તેઓ માનસિક ક્રિયાઓ યોગ્ય રીતે કરી શકે. વળી નાના બાળકોને શાળા ઉપર પ્રેમ થાય તે માટે વાર્તા-ખાસ કરીને અદ્ભુત વાર્તા-મનોરંજક રીતે તેણે કહેવી જોઈએ. તેમને રીતસરનું શિક્ષણ આપતાં પહેલાં પ્રથમ જુદા જુદા વિષય સંબંધી પુષ્કળ વાતચીત કરીને તેમને બોલવાને માટે આકર્ષણ કરવું જોઈએ. વાચન અને લેખન પહેલાં આવી રીતે તેમને ઘણું પદાર્થજ્ઞાન મળવું જોઈએ, અને વાતચીત કરી એ વિષેના વિચાર પ્રદર્શિત કરવા જોઈએ. વળી શિક્ષણ આપતી વખતે શિક્ષકે બાળકને જે સંજોગોનો અનુભવ મળતો હોય તેને લગતા પાઠ તેના સંસ્કાર સ્પષ્ટ કરવાને માટે યોજવા જોઈએ. શિક્ષણની સર્વ યોજનાનો સંબંધ બાળકની પરિસ્થિતિને અનુસરી હોવો જોઈએ, કારણ કે કેળવણીનો સંબંધ વિદ્યાર્થીમાં જીવન સાથે હોવો જોઈએ. આ પ્રમાણે શાળા અને બાહ્ય જીવનની એકતા સાધવાથી વિદ્યાર્થીને તેના કામમાં સારો રસ પડે છે, અને તેની છાપ તેના મગજમાં વધારે સ્થિર થાય છે. હાલની કેળવણીનો

મોટો દોષ એ છે કે વિદ્યાર્થીને જુદા જુદા વિષયનું બહુ જ્ઞાન મળે છે, પણ તેના સંસ્કાર છુટાછવાયા પડવાથી તે જ્ઞાન ફળદાયી નીવડતું નથી એટલુંજ નહિ, પણ તે બરાબર યાદ પણ રહી શકતું નથી, કારણકે ધ્યાનશક્તિ ભિન્ન ભિન્ન વિષયમાં વહેંચાઈ જવાથી મગજ ઉપર દૃઢ છાપ પડતી નથી. જ્યારે સંસ્કાર સચોટ અને વ્યવસ્થિત હોય છે ત્યારે જ્ઞાનમાં વેગ જણાય છે અને તેથી તે ફળદાયી નીવડે છે; માટે જે વિષયનું જ્ઞાન વિદ્યાર્થીને આપવામા આવે તેનું એકીકરણ અવશ્ય થવું જોઈએ કે જેથી એક વિષયમાં પડેલા સંસ્કાર બીજા વિષયમાં જાગૃત થાય અને આવી રીતનાં પુનરાવર્તન થવાથી તે દૃઢ થાય. આ કારણને લીધે વાચન, ગણિત, પદાર્થપાઠ વગેરે વિષયનો ગાઢ સંબંધ બંધાય તેવી રીતની શિક્ષણની યોજના થવી જોઈએ. શિક્ષણનો બાળકની પરિસ્થિતિ સાથેનો સંબંધ અને જુદા જુદા વિષયનું એકીકરણ આ બે ઉપયોગી તત્ત્વો યોજના-પદ્ધતિમા માલમ પડે છે અને તેથી તેને લીધે વિદ્યાર્થીનામાં આત્મ-વિશ્વાસ, સ્વનિર્ણય, અને વિચાર કરવાના ગુણ આવે છે.

ગામડાંમાં લોકો એટલા બધા રુઢિચૂસ્ત હોય છે કે તેમના જીવનમાં યોગ્ય પરિવર્તન કરવાને માટે તેમને નવીન વિચારની ખાસ જરુર છે. તેમનું આરોગ્ય શિક્ષકે તેના આદર્શરૂપ વર્તનથી સુધારવું જોઈએ, એ બાબત આગળ ઉપર કહેવામાં આવી છે.

ગામડાંના લોકમાં જે અનેક જાતના હાનિકારક વહેમ હોય છે તે દૂર કરવાની ઘણી જરૂર છે. તેને લીધે તેઓ કંઇ પ્રગતિ કરતા નથી, અને કંઈ નવી ઉપયોગી બાબત તેમની રુઢિચૂસ્ત પ્રવૃત્તિને લીધે તેઓ ગ્રહણ કરતા નથી. વળી રુઢિના ચૂસ્ત હિમાયતી હોવા ઉપરાત તેઓ પ્રારબ્ધ-વાદી હોય છે. આવી તેમની માન્યતા સાત્વિક નથી, પણ તામસિક હોવાથી તે પ્રમાદ અને અંધશ્રદ્ધાને ઉત્તેજન આપે છે. આવી રીતે ગામડાંના લોકનું દૃષ્ટિબિંદુ ફેરવીને તેમનું જીવન વધારે સુખપ્રદ અને પ્રગતિશીલ કરવું જોઈએ.

શિક્ષક કર્તવ્યનિષ્ટ હોવો જોઈએ. શિક્ષણની અન્ય બાબત કરતાં બાળકજ શિક્ષકનું લક્ષ્યબિંદુ હોવું જોઈએ. શિક્ષકે પરીક્ષાના કરતાં બાળક-ના આત્મવિકાસ ને હિતનો વિચાર કરવો જોઈએ. શિક્ષકમાં જ્ઞાન થોડું હશે તો ચાલી શકશે પણ બાળઅભ્યાસ તો તેનામાં અવશ્ય જોઈએ. તેના વ્યક્તિત્વના વિકાસ ઉપર ખાસ લક્ષ આપવું જોઈએ, કારણ કે બાળકની જે ખાસિયત હોય છે તેનો વિકાસ કરવામાં આવે તો તેથી તેને ઘણો

લાભ થાય છે. શિક્ષકે નાના બાળકને બોલવવાના અનેક પ્રસંગો ઉત્પન્ન કરી તેની ભાષાશક્તિ પ્રથમ વધારવી જોઈએ. એ બાબત આગળ કહેવામાં આવી છે, પણ મોટી ઉંમરનાં વિદ્યાર્થી આગળ તેણે પ્રસંગોપાત ઉત્તમ ગદ્ય અને પદ્યના નમુના રસભરી રીતે અને ભાવપૂર્વક વાંચી બતાવવા જોઈએ. કવિતા રાગ અને તાલ પ્રમાણે ગાઈ બતાવવાથી વિદ્યાર્થીના મનમાં તે વાંચવાની જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થાય છે, અને આવી રીતે સાહિત્ય ઉપર તેમને પ્રેમ થાય છે. આ ઉપરાંત શાળાના એકધારી શુષ્ક જીવનમાં ચેતન રેડવાને માટે તેને રસિક વાર્તા, નાટ્યપ્રયોગ, આનંદ પર્યટન, શાંતવાચન, વિશેષ વાચન, હસ્તઉદ્યોગ અને વાદવિવાદ જેવી જેટલી બને તેટલી પ્રવૃત્તિ દાખલ કરવી જોઈએ.

આ પ્રમાણે સારો શિક્ષક શાળાનું કામ આકર્ષક બનાવીને વિદ્યાર્થીના જીવનમાં વિવિધતા આણે છે અને તેમને વિદ્યા ઉપર પ્રેમ થાય એવી શિક્ષણપદ્ધતિનો તે અમલ કરે છે.

હવે આપણે ગ્રામ્યશિક્ષણની વ્યવસ્થામાં શો ફેરફાર કરીશું તે જોઈએ. ગામડાંમાં ધોરણવાર વિદ્યાર્થીની સંખ્યા ઓછી હોય છે, એટલે એક શિક્ષકને બે, ત્રણ, ચાર, ધોરણ એકીવખતે શીખવવાં પડે છે. આ મુશ્કેલી વિદ્યાર્થીઓની ઓછી સંખ્યાને લીધે છે. દરેક ધોરણમાં થોડાં બાળક હોય તો વર્ગદીઠ શિક્ષક આપી તો નાજ શકાય.

જ્યારે આવી વસ્તુસ્થિતિ હોય ત્યારે તેણે બબ્બે ધોરણના સમૂહ કરીને શિક્ષકની યોજના કરવી જોઈએ. જો એક શિક્ષકને બાળવર્ગથી ચાર ધોરણ શીખવવાનાં હોય તો તેણે તેના વિભાગ પાડવાઃ ૧ બાળવર્ગ, ૨. પહેલું તથા બીજું ધોરણ, અને (૩) ત્રીજું અને ચોથું ધોરણ. આ પ્રમાણે વર્ગવ્યવસ્થા કરી તેણે એકમાં લેખી કામ હોય ત્યારે બીજા વર્ગોમાં વાચન વગેરે વિષય લેવા જોઈએ. વળી વડા નિશાળીઆને પણ કામ કરવાનું સોંપી શકાય. ધો. ૧ લું અને ૨ જું. બંનેને જાણે એકજ બાબત શીખવવાની હોય તેવી યોજના કેટલાક વિષયની ઘડવી જોઈએ અને બીજે વર્ષે તેમાં જોઈતો ફેરફાર કરી કામ આગળ ચલાવવું જોઈએ. અલબત્ત આવી શાળામાં ધોરણ પ્રમાણે પૂરૂં કામ થઈ શકે નહિ. તેમજ તે વર્ગદીઠ શિક્ષક હોય તેવા સારા કામની આશા પણ રાખી શકાય નહિ.

વળી તે શિક્ષકને વારંવાર બદલવો જોઈએ નહિ. બાળવર્ગ માટે બાહોશ, સારી તાલીમવાળો શિક્ષક અવશ્ય મૂકવો જોઈએ. જો સ્ત્રીશિક્ષક

મળે તો વધારે સારૂં. ચાર ધોરણ સુધી છોકરાછોકરીને સહશિક્ષણવાળી શાળામાં જો સ્ત્રીશિક્ષક મળી શકે તો તે વધારે સારૂં છે. નાના બાળકની કેળવણી માટે કરકસર કરવી એ દેશને ઘણું નુકસાન કર્તા છે એ સ્પષ્ટજ છે. નાનાં બાળકોને કેળવવાની કેટલીક કુદરતી કુનેહ અને સમભાવ તેમ-નામાં હોય છે. હાલમાં ઘણી શાળાઓમાં પૂરતા શિક્ષક ન હોવાથી જોઈતું શિક્ષણ આપી શકાતું નથી. તેને માટે સારો ઉપાય એ છે કે નાની નિશાળોને બદલે એક સારી મધ્યસ્થશાળા ઉઘાડવી જોઇએ. તેમાં તાલીમ-વાળા સુશિક્ષિત શિક્ષકો મૂકવાં જોઇએ, અને તેને જોઈતાં સારાં સાધનો પૂરાં પાડવાં જોઈએ.

જ્યાં ગામો પાસે પાસે હોય ત્યાં જુદી જુદી શાળાઓ રાખવાની જરૂર નથી. આવી રીતે ફેરફાર કરવાથી શિક્ષણ સંગીન થશે, અને તેથી તેનું ફળ સારૂં આવશે. શિક્ષણનો જે મોટો ભાગ બરબાદ જાય છે તે નકામું જશે નહિ.

ગામડાંના લોકોનું જ્ઞાન વધારવાને કેટલીક શાળાઓ ફરતી હોવી જોઈએ. તેમાં લોકોની અનુકૂળતા પ્રમાણે બે એક માસ શાળા ચલાવવી જોઈએ. પછીથી તે કામ બીજી જગ્યાએ શરૂ કરવું જોઈએ. આવી શાળામાં ઘણા બાહોશ શિક્ષક હોવા જોઈએ; કારણ કે થોડા વખતમાં ઘણું કામ કરવાનું હોય છે. આવી શાળાથી ઘણા ફાયદા થવાનો સંભવ છે, કારણકે પૈસાની અગવડને લીધે આવો પ્રયાસ કરવાની જરૂર છે.

શિક્ષકનું જ્ઞાન તાજું રહે અને સુધરેલી ઢબથી તે માહિતગાર થાય તેને માટે દરેક તાલુકામાં એક મધ્યસ્થ નમુનાદાર શાળા હોવી જોઈએ. તેમાં સુધરેલી ઢબ મુજબ કામ થવું જોઈએ. "સુધરેલી ઢબ" એટલે તેનો અર્થ એ નથી કે ગમે તેવા ફેરફાર કર્યાજ કરવા. પણ જે પદ્ધતિથી અને શિક્ષણની યુક્તિથી જે શાળાની વ્યવસ્થાથી વિદ્યાર્થીઓ સરળ રીતે સંગીન જ્ઞાન મેળવી શકે તેવા સુધારા તેમાં દાખલ કરવા જોઇએ.

કેળવણી એ ઉત્તમ મનુષ્ય ઉપજાવવાની કળા છે. આ વિચારને અનુસરીએ તો નમુનાની શાળા અવશ્ય હોવી જોઈએ. તે બીજી શાળાના કામમાં વેગ અર્પે છે, અને તેમને આદર્શ બનાવે છે. વળી શિક્ષકમાં તેને લીધે જડતા આવતી નથી, તેમજ વિદ્યાર્થીઓને ઉંચા પ્રકારનું શિક્ષણ મળે છે. આવી શાળામાં આસપાસના શિક્ષકોની પ્રસંગોપાત સભા ભરાવી જોઈએ. જે સુધારા ત્યાં કર્યા હોય તેનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તેમને આપવું જોઈએ. તે સબંધી પાઠ આપ્યા પછી તેની રસભરી નિખાલસ રીતે ચર્ચા

થવી જોઈએ. બીજા દેશમાં જે અખતરા થયા હોય તેની માહિતી આપવા પુસ્તકો તથા ચોપાનીઆં શિક્ષકવર્ગને મળવાં જોઈએ. આ પ્રમાણે કેળવણીનું શાસ્ત્ર અને તેની કળામાં સુધારો થવો જોઈએ. આપણી કેળવણીની ઘટના પાશ્ચાત્ય દેશને અનુસરી થએલી હોય છે તેથી કઈ પદ્ધતિ અનુકૂળ આવે છે તેને માટે અવશ્ય પ્રયોગશાળાઓ તો હોવી જોઈએ.

કેળવણીનું કામ અઘરું છે અને એ શાસ્ત્ર હમેશાં આગળ વધે છે, માટે કેળવણીના ક્ષેત્રમાં જે શોધખોળ થાય તે કેટલે દરજ્જે આપણને અનુકૂળ છે તે શોધી કાઢવા માટે આવી પ્રયોગશાળાની ખાસ જરૂર છે. પ્રયોગશાળામાં અમુક વિચાર કે પદ્ધતિનો અખતરો થયા પછી તેનો શાસ્ત્રીદૃષ્ટિએ વિવેક કરી તેનું પરિણામ તારવી કાઢવું જોઈએ અને પછી તેનો લાભ બીજી શાળાઓને ચોપાનીઆંદ્વારા કે તેમને અવલોકનદ્વારા આપવો જોઈએ.

શહેરમાં આવેલી તાલીમ આપનારી સંસ્થાનો એક મોટો ગેરલાભ એ છે કે તેમાંના શિક્ષકને ગામડાંની ખરેખરી મુશ્કેલીનું યથાર્થ ભાન હોતું નથી. ગામડાંની શાળાની જેવી પરિસ્થિતિ હોય, તે પ્રમાણે શિક્ષકને તાલીમ મળવી જોઈએ. ગામડાંનાજ વાતાવરણમાં નવીન શિક્ષકે કેળવણી આપવી જોઈએ, કે જ્યારે તેમને ગામડાંમાં કામ કરવાનું હોય ત્યારે તેમને એકદમ મોટો ફેરફાર લાગે નહિ. તાલીમ લઈ નીકળતા શિક્ષકને આ રીતે ગામડાંના સંજોગો પ્રમાણે કેળવણી મળવી જોઈએ. જે વસ્તુસ્થિતિ સાથે સંબંધ છે, તેનો અનુભવ તેમને મળે તોજ તેઓ સરળ રીતે કામ કરી શકે. ટુંકામાં ટ્રેનિંગ કોલેજની દૃષ્ટિ, તેની વ્યવસ્થા, તથા શિક્ષણપદ્ધતિ ગ્રામ્યજીવનને અનુકૂળ હોવી જોઈએ. આ કારણને લીધે શહેરની કોલેજના શિક્ષકને ગામડાંનો અનુભવ થોડો વખત લેવો જોઈએ કે જેથી તેઓ તેમની યોજનામાં યોગ્ય ફેરફાર કરી શકશે.

ગ્રામ્યજીવન શાંત અને નોખું હોવાથી, શિક્ષકવર્ગના જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ થતી નથી એટલુંજ નહિ પણ ત્યાં અજ્ઞાનનું વાતાવરણ હોવાથી તેનું જ્ઞાન ઘણું ઓછું થઈ જાય છે. દિનપ્રતિદિન તેમાં આવી રીતનો ઘસારો થવાથી તેની જ્ઞાનરૂપી મુડી ઘણી ઓછી થઈ જાય છે, અને પછી તે ટેવના બળને વશ થઈ જાય છે. આનું પરિણામ એ આવે છે કે તે અમુક ગરડમાં કામ કર્યા જાય છે. તેના કામમાં કંઈ નવીનતા જોવામાં આવતી નથી, અને તેથી આખરે વિદ્યાર્થીની કાર્યસાધકતા ઘણી કમી થએલી જોવામાં આવે છે. પદ્ધતિપૂર્વક શિક્ષણને બદલે તેને ગોખણનો

આશ્રય લેવો પડે છે, અને રસને બદલે અર્થહીન પુનરાવર્તન, તથા શક્તિના વિકાસને બદલે ભણતર કે જ્ઞાન માલમ પડે છે. આની રીતનાં પરિણામ અટકાવવાને માટે શિક્ષકોને અમુક વર્ષને અંતરે પુનઃ શિક્ષણ (Refresher course) મળે તેવી ગોઠવણ થવી જોઈએ. વિદ્વાન અને સુશિક્ષિત શિક્ષક પાસે રજાની અંદર ટુંકા અભ્યાસક્રમના વર્ગની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ કે શિક્ષકનું જ્ઞાન કટાઈ જાય નહિ અને તેમને તેથી શોધખોળનો લાભ મળે જાય. વળી તાલીમ લીધા પછી શિક્ષકમાં પ્રમાદ અને જડતા આવી જાય છે. તે અટકાવવા માટે તેમને લાંબા વખત સુધી કાયમ કરવા જોઈએ નહિ. તેમજ તેમને અમુક વર્ષે થોડાં પુસ્તકો વાચીને પરીક્ષા આપવાની ફરજ પાડવી જોઈએ. તેમજ ઉપરી અધિકારીનો રિપોર્ટ ધ્યાનમાં લઈ તેમને કાયમ કરવા જોઈએ, અને પછી તેમના પગારમાં વધારો કરવો જોઈએ. જે શિક્ષક સુશિક્ષિત અને બાહોશ હોય તેને મુખ્ય શિક્ષકની જગા આપવી જોઈએ. જેઓ યંત્રવત્ કામ કરે છે અને જેના કામમાં કંઈ સુધારો જણાતો નથી તેને જવાબદાર જગા મળવી જોઈએ નહિ. ખરી રીતે મુખ્ય શિક્ષક ઉપરજ શાળાના ચેતનનો આધાર રહે છે.

શિક્ષકને જેવી રીતે સારી તાલીમની જરૂર છે તેવીજ રીતે તપાસણી અમલદારને પણ થોડો વખત તેના કામની પદ્ધતિસર તાલીમ મળવી જોઈએ. તેને શિક્ષકના આગળ કેળવણીનું ધ્યેય રજુ કરવાનું છે. તેની કેવળ ભૂલો કાઢી શિક્ષકને નિરુત્સાહી બનાવવાનો નથી, પણ તેના કામની કદર કરી તે આગળ વધે એવી રચનાત્મક સૂચના કરવાની છે, અથવા સારૂં કામ કેવી રીતે થાય તે કરી બતાવવાનું છે. આ કારણને લીધે તપાસણી કરનાર અમલદારની જવાબદારી ભારે છે, અને તેથી તેને પણ તેના કામની તાલીમ મળવી જોઈએ. ખરી રીતે તો તેના ઉપર કેળવણીનો સર્વ આધાર છે. ટુંકામાં ગ્રામ્યશાળાની રૂપરેખામાં નીચલી બાબતનો સમાવેશ કરી શકાયઃ—

(૧) બાળકની પરિસ્થતિ અને તેની જરૂરિઆત પ્રમાણે અભ્યાસક્રમ હોવો જોઈએ.

(૨) ધંધાદારી તાલીમ તેને મળવી જોઈએ.

(૩) શાળા એ સામાજિક સેવાનું મુખ્ય સ્થળ હોવું જોઈએ.

(૪) શિક્ષકની તાલીમ ગ્રામ્યજીવન ઉત્તમ થાય તે વિચારોને અનુસરી હોવી જોઈએ.

(૫) વહેવારૂ સૃષ્ટિજ્ઞાન, બાગબાની, હસ્તઉદ્યોગ, નાટ્યપ્રયોગ, પર્યટન જેવી બાબતો દાખલ કરવી જોઈએ.

(૬) સુશિક્ષિત અને તાલીમવાળા શિક્ષકો જોઈએ. તેમનામાં સામાજિક સેવાની ધગશ હોવી જોઈએ. તેમનામાં પદ્ધતિનું સારૂં જ્ઞાન હોવું જોઈએ. ગામડાંની આર્થિક અને સામાજિક સ્થિતિનું તેનામાં સારૂં જ્ઞાન જોઈએ. દા-ગૃહવ્યવસ્થા, પાકની સંભાળ, ઢોરઉછેર, સ્વચ્છ અને સુઘડ ઘર, સુધરેલી ખેતીની ઢબ વગેરે.

(૭) શિક્ષકનું જ્ઞાન તાજું રહે એટલુંજ નહિ પણ પદ્ધતિમાં જોઈતો સુધારો થાય એવી ગોઠવણ થવી જોઈએ.

વિશેષ વાચન

શાળાના અભ્યાસક્રમમાં લેખન, વાચન અને સંખ્યાજ્ઞાન એ અગત્યના વિષયો છે. જે માણસ હિસાબ કરી શકતો નથી. તેમજ શું લખ્યું છે તે જાણતો નથી તેનાથી સંસારનો કોઈપણ જાતનો વ્યવહાર બરાબર થઈ શકતો નથી. દરેક સંસ્કારી વ્યક્તિને વાચન તેમજ લખીને પોતાના વિચાર તથા લાગણી સરળ અને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવતા જોઈએ. વાચનમાં છાપેલાં કે લખેલાં ચિહ્નો ઉકેલવામાં આવે છે. તે ચિહ્નો અર્થયુક્ત હોય છે તેથી વાચક અર્થ ગ્રહણ કરે છે.

સમાજમાં પરંપરાથી જે સાહિત્ય એકઠું થયું હોય તેનો લાભ વાચનથી આપણને મળે છે. ખરી રીતે જોતાં નિરક્ષર માણસ લાચાર સ્થિતિ ભોગવે છે; કારણકે વાચન વડેજ સાહિત્યના ખજાનાનો ઉપભોગ થઈ શકે છે. આ પ્રમાણે વડિલોપાર્જિત સાહિત્યનો ઉપયોગ વાચનદ્વારા થાય છે. વળી વાચનથી આપણે બીજા માણસોના વિચાર જાણી શકીએ છીએ. આ કારણને લીધે દરેક માણસને વાંચતાં આવડવું જોઈએ.

વાચન બે રીતે થાય છે: આરંભમાં અને પછીથી ઠેઠ સાતમા ધોરણ સુધી વિદ્યાર્થીઓને મોઢેથી વાંચવાનું કહેવામાં આવે છે. તેમાં સરળતા, ભાવદર્શન અને અર્થગ્રહણ, એ ત્રણ મુખ્ય બાબતો છે. શાળામાં મુખ્યત્વે મોઢેજ વાચન થાય છે, પણ દુનિયાના વહેવાર માટે તેનો જવલ્લેજ ઉપયોગ થાય છે. જે કોઈ માણસ કંઈ વાંચે છે તે મનમાં કંઈપણ બોલ્યા સિવાય વાંચે છે અને તેથી તે જલદીથી તેનો ભાવાર્થ સમજી શકે છે. આવી રીતે શાંત વાચન વિદ્યાર્થીને વધારે ઉપયોગી છે.

આપણે ભાષાના અભ્યાસમાં ફક્ત પાઠ્યપુસ્તકો ઉપરજ સાધારણ રીતે આધાર રાખીએ છીએ. ભાષાશિક્ષણનો હેતુ સાહિત્ય ઉપર રુચિ થાય તે ખાસ છે; પણ શાળામાં વિદ્યાર્થીઓ ફક્ત એકજ પુસ્તકનું વાચન કરે તો તે હેતુ બર આવતો નથી ગદ્ય, પદ્ય, વ્યાકરણ, નિબંધ, વ્યુત્પત્તિ વગેરે ભાષાશિક્ષણના .વિષયો વિદ્યાર્થીને બીજાં પુસ્તકો વાંચવાનું મન થાય તે માટે મદદ કરવા અર્થે છે, એમ ભૂલી જવાય છે. જો વિદ્યાર્થી જુદાં જુદાં પુસ્તકો વાંચે છે તો તેને લઈને તેના જ્ઞાનનું ભંડોળ વધે છે. તેનામાં જે કૂપમંડુકતા હોય તે મટી જઈ તેની દૃષ્ટિ વિશાળ બને છે. તેના શબ્દજ્ઞાનમાં પણ સારો વધારો થાય છે. સારા વિચાર અને લાગણીનો અનુભવ સાહિત્યના વાચનથી થાય છે. પદલાલિત્ય તેમજ મધુર શબ્દ સમૂહનું જ્ઞાન વાચનથી મળે છે. વળી સાહિત્યના અભ્યાસથી શુદ્ધ કલ્પનાચિત્રો વિદ્યાર્થીના મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તેને માનસિક આનંદનો લાભ મળે છે.

આ વસ્તુસ્થિતિ ધ્યાનમાં લઈ હાલમાં આપણે ત્યાં કેટલીક શાળામાં વિશેષ વાચનનો મહાવરો કરાવવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમ જરૂરી બાબત પુસ્તકોની પસંદગી છે; કારણ કે યોગ્ય રસભર પુસ્તકો વિદ્યાર્થીને મળે તોજ વાચન વખતે તેના રસમાં કાંઈ ક્ષતિ થાય નહિ અને પાનાં પર પાનાં તે વાંચ્યા કરે. ઘણી વખત વિશેષ વાચન વખતે વિદ્યાર્થીઓ શુષ્ક અને નીરસ ચોપડીઓ વાંચતા માલમ પડે છે. વિષય વાચતી વખતે વિદ્યાર્થીનું ધ્યાન એક બાબત ઉપરથી બીજી બાબત ઉપર સરળતાથી ચાલ્યા કરે અને આગળ શું આવે છે એ જાણવાને તેને ઉત્કંઠા થાય તોજ વિશેષ વાચનનો હેતુ ફળીભૂત થામ છે. પાઠ્યપુસ્તકનું વાચન ઘણી ઝીણવટથી થાય છે, પણ વિશેષ વાચનમાં તો વિદ્યાર્થીને રસ પડે એવી જેમ બને તેમ વાંચવાની વધારે બાબતો મળે તેવા પુસ્તકની જરૂર છે. નીચલાં ધોરણોમાં અદ્ભુત કે કલ્પિત વાર્તાવાળાં પુસ્તકો પસંદ કરવાં. તેનો અંતર્ભૂત રહેલો બોધ નીતિની વિરુદ્ધ હોવો જોઈએ નહિ; તેમજ બાળકના મનોવિકારને ઉશ્કેરે એવાં પુસ્તક તેના હાથમાં મૂકવાં જોઈએ નહિ. વળી પુસ્તક બહુ લાંબી હકીકતવાળાં પણ જોઈએ નહિ. થોડા વખતમાં અમુક વાર્તા વંચાઈ જાય એવી જાતની ચોપડીઓ લેવી. તેમાની ભાષા બાળકના માનસને અનુકૂળ હોવી જોઈએ. તેમાં પ્રાંતિકતા તેમજ કઢંગા શબ્દ-પ્રયોગો હોવા જોઈએ નહિ. પુસ્તકોની ભાષા શુદ્ધ અને સરળ તેમજ ઉત્તરોત્તર ક્રમમાં સંસ્કારી હોવી જોઈએ. ઉપલા ધોરણ માટે સાહસ, પરાક્રમ, નવલકથા, પ્રવાસના, જીવનચરિત્રના તથા સંવાદના તેમજ દીલ ઉશ્કેરતા

બનાવેલાં પુસ્તકો પસંદ કરવાં. છેક ઉપલા ધોરણમાં સરળ ભાષામાં લખેલાં માનાં નાટકો વિદ્યાર્થીને વાંચવા આપવાં.

વાંચતી વખતે વિદ્યાર્થીઓએ કંઈપણ હોઠ ફફડાવ્યાં કે ગણગણાટ કર્યા સિવાય વાંચવું જોઈએ. વર્ગમાં કંઈપણ અવાજ થવો જોઈએ નહિ. અઘરા શબ્દની સમજુતી શિક્ષકે આપવી અથવા ઉપલા ધોરણમાં વિદ્યાર્થીઓને શબ્દકોષનો ઉપયોગ કરતાં શીખવવું. તેમણે જે કંઈ વાંચ્યું હોય તેમાંથી સારા શબ્દો કે શબ્દસમૂહ તથા વિચારનું ટાંચણ જુદી નોટબુકમાં કરી રાખવું. વળી શિક્ષકે પ્રસંગોપાત વિદ્યાર્થી સાથે જે બાબત વાંચી હોય તેની વાતચીત કરવી. જો એ બધા વિદ્યાર્થીને વાંચવાનું પુસ્તક સામાન્ય હોય તો શિક્ષકે વાચન થયા પછી તરતજ તે સંબંધી વિદ્યાર્થીઓ એક બીજાને સવાલ પૂછે એવી ગોઠવણ કરવી. આરંભમાં તો પાંચેક સવાલ કાળા પાટીઆ ઉપર લખી તેમના જવાબ શોધવાના હોય એમ પુસ્તકનું વાચન કરાવવું જરૂરનું છે; કારણકે તેથી વાંચતી વખતે તેમને તે બાબત ઉપર ખાસ લક્ષ આપવું પડે છે. જો શિક્ષક દરેક બાળક મહીને કેટલું વાંચે છે તેની નોંધ રાખે તો તેથી વધારે ફાયદો થવાનો સંભવ છે. અમુક બાળકે કેટલાં પુસ્તક વાંચ્યાં તેનું માપ તે ઉપરથી જણાઈ આવે છે.

જો વિદ્યાર્થીને વાચનમાં રસ પડે અને પુસ્તક ઘેર લઈ જવાની માગણી કરે તો તેને શિક્ષકે ઉત્તેજન આપવું. વિદ્યાર્થીઓએ જે પુસ્તક વાંચ્યું હોય તેની ફક્ત મઝા માણવા દેવાનો સંતોષ નહિ માનતાં એક ડગલું આગળ જઈ તેમણે જે વાંચ્યું હોય તેનો ઉપયોગ કરવો. તેમને પ્રસંગોપાત વાંચેલી હકીકતનો સંબંધપૂર્વક વર્ગમાં વર્ણન કરવા કહેવું. બાળકો આરંભમાં તો ઘણું થોડું બોલશે. તેમનાં વાક્યો સંબંધ વગરનાં અને તૂટક માલમ પડશે, પણ મહાવરો થતાં તેઓ સંબંધપૂર્વક રીતસર બોલી શકે છે. હવે શિક્ષકે વાચનના વિષય સંબંધી જે કંઈ વાતચીત કરી હોય તે લખી લાવવા તેમને કહેવું. જો કોઈ કોઈ પ્રસંગે તેમની પાસે આવી રીતે લખાવવામાં આવે છે તો તેઓ ધ્યાનપૂર્વક વાંચે છે અને તેમના મગજ ઉપર પડેલા સંસ્કાર વધારે દૃઢ થાય છે.

ચુંવાળ વિષે કાંઈક

હદાણા

વિરમગામ તાલુકાના ચુંવાળ પ્રદેશ વિષે કેટલીક હકીકત આપણે અગાઉ જોઈ ગયા. આ ભાગની પ્રજા જુના કાળથી બહાદુર અને શૌર્ય-

સૌન્દર્યનો ખરો બહાર વસંતમાં હોય છે, પણ તે છેકજ અલ્પકાલીન છે. શિઆળામાં પડેલો બરફ વસંત બેસતાંજ પીગળી ભૂમિ ભીની થાય છે, અને થોડાજ દિવસમાં તો ધરતીમાતા સેંકડો માઇલના વિસ્તારની લીલી સાડી ધારણ કરી લે છે. પણ આ ભભકો થોડાજ દિવસ રહે છે. ઘાસ માસ દોઢ માસમાં તો ઉગી, વૃદ્ધિ પામી, ફૂલફળથી સમૃદ્ધ થઈ પોતાનું જીવન પૂરૂં કરી નાખે છે. જ્યારે એ ઘાસ પર સેંકડો માઇલના વિસ્તારમાં પુષ્પો ખીલ્યાં હોય, ત્યારે ત્યાં ફરનાર પ્રવાસીને એમજ લાગે કે કુદરતે અહીં સૌન્દર્ય વરસાવવામાં જરાએ ન્યૂનતા રાખી નથી, પણ એ પ્રમાણેનું દૃશ્ય ચાર દહાડાના ચાંદરડા સરખું છે. ગ્રીષ્મનો પ્રખર તાપ પડતાંજ બધું ઘાસ પોતાની જીવનયાત્રા પૂરી કરી સુકાઈ જાય છે અને તે પ્રદેશ ખાવા ધાય તેવો સૂનો બની જાય છે. ઘાસનો આ વિશાળ સાગર **સ્ટેપ્સને** નામે અને તેની અંદર રહેનારા લોકો **કીરગીઝને** નામે ઓળખાય છે.

કિરગીઝ લોકોનું જીવન ભટકતું છે અને તેમનો ધંધો પશુપાલનનો છે. તેઓ ઘોડાં, ઊંટ, ઘેટાં, બકરાં અને ઢોરનાં મોટાં ટોળાં રાખે છે. તેમની મિલ્કતનું માપ પૈસા, દરદાગીના, મકાન કે ખેતરવાડીથી થતું નથી પણ પશુઓની સંખ્યાથી થાય છે. પ્રત્યેક કિરગીઝ કુટુંબની પાસે હજારો-ની સંખ્યામાં પશુઓ હોય છે, અને ધનિક કુટુંબના પશુઓની સંખ્યા તો લાખથી અંકાય છે.

કિરગીઝ લોકો પોતાના જીવનની બધી જરૂરતો પોતાનાં પશુઓમાં-થીજ મેળવે છે. જગતની અન્ય પ્રજાઓના સમાગમમાં તેઓ બહુ ઓછા આવે છે. તેમનો ખોરાક માંસ અને દૂધ એ બેજ વસ્તુ મુખ્યત્વે કરીને છે, અને તે બન્ને તેમનાં પશુમાંથી મળી રહે છે. મકાન તરીકે તંબુનો ઉપયોગ કરે છે. તે તંબુ ઘેટાના ઊનની ફેલ્ટમાંથી બનાવે છે. ઊંટના વાળમાંથી સુંદર શેતરંજીઓ અને ગાલીચા બનાવે છે, તે તંબુમાં પાથ-રવા તરીકે કામ લાગે છે. વાસણો અને ઘણોખરો સરસામાન ચામડાંનો બનાવે છે, કેમકે ચામડાનો તેમને તોટો નથી હોતો, અને ચામડાનાં વાસણો ભટકતા જીવનને માટે બહુજ અનુકૂળ થઈ પડે છે. સામાન ભર-વાનાં પાકિટ, પ્રવાહી પદાર્થ રાખવાના કુલ્લા અને પાણી રાખવાની મશકો પણ ચામડાની જ હોય છે. તેમના પોશાકમાં ઊનનાં વસ્ત્રો અને ચામડાંની વસ્તુઓ હોય છે તે પણ તેમને બહાર લેવા જવી પડતી નથી. ધનિક લોકો ચોખા અને ઘઉંનો લોટ ક્વચિત્ વાપરે છે. તે તેઓ આ પ્રદેશમાં થઈને પસાર થતા વેપારી કાફલાઓ પાસેથી ખરીદી લે છે. બાકી તો બધી

વસ્તુઓ પોતાનાં પશુઓમાંથીજ મળી રહે છે. તેનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે આ લોકોનો આખો જીવનક્રમ પોતાના પશુધનને માટે અનુકૂળ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવા ઉપર ઘડાએલો છે.

યુર્ટ:—કિરગીઝ લોકોની કીમતી મિલ્કતમાં તંબુ મુખ્ય ગણાય છે. તેને તેઓ યુર્ટ કહે છે. તેમનું જીવન ભટકતું હોવાથી તેમને મકાન તરીકે તંબુનો ઉપયોગ કર્યા વિના છૂટકોજ નથી. તેમનો યુર્ટ ઊનમાંથી બનાવેલો ફેલ્ટનો હોય છે. તેની ચોતરફની દિવાલો લાંબી પહોળી થઈ શકે તેવી અને બરૂની જાળીઓવાળી હોય છે. તેના ભોંયતળીઆ ઉપર સુંદર શેતરંજીઓ અને ગાલીચાની બિછાત હોય છે. અંદરના ભાગમાં કનાત વડે જુદા જુદા ખંડ કરવામાં આવેલા હોય છે. આ યુર્ટને માટે વાપરવામાં આવતો તમામ સામાન એટલો બધો હલકો હોય છે કે તેને માત્ર એકજ ઊંટ પર લાદી એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે લઈ જઈ શકાય છે. યુર્ટનો સામાન વજનમાં હલકો હોય છે ખરો, છતાં ટકાઉ પણ ખૂબજ હોય છે. યુર્ટને કોઈ સ્થાને ઉભો કરવામાં કે વાડા નાખવામાં અર્ધો કલાકથી વધારે વખત લાગતો નથી, અને તે કામ સ્ત્રીવર્ગ કરે છે.

ઘાસના મહાસાગર સરખા આ વિશાળ પ્રદેશ ઉપર રશિઆની સોવિએટ સરકારની સત્તા ગણાય છે ખરી, પણ તે કહેવા પૂરતીજ છે; કારણ કે આ અફાટ પ્રદેશમા ભટકતા કિરગીઝો પોતાને તદન સ્વતંત્ર સમજે છે. આ પ્રદેશ પર કોઈ સરકારની રાજ્યસત્તા છે અને આપણે તેના તાબામાં છીએ એવું તેઓ સ્વપ્નમાંય સમજતા નથી. કિરગીઝ કુટુંબોએ પરસ્પર સમજુતી કરીને આ વિશાળ પ્રદેશના અમુક અમુક વિભાગ પોતાનાં પશુઓને ચરાવવા માટે વહેંચી લીધા છે, અને પોતાને માટે નિયત થએલી મર્યાદામાંજ બનતાં સુધી તેઓ આખું વર્ષ ભટકે છે. કોઈ વખતે કોઈ ટોળું પોતાનાં પશુઓને બીજા ટોળાના કુવા, ઝરા કે જળપ્રવાહ પાસે લઈ જાય છે ત્યારે બંને ટોળાઓ વચ્ચે ખુનખાર યુદ્ધ જામે છે, આ પ્રમાણે અવારનવાર બન્યાજ કરે છે, અને તેને લીધે આ લોકો લડાયક બન્યા છે.

સ્ટેપ્સ પ્રદેશની આબોહવા અતિવિષમ છે, એટલે ત્યાંનો શિઆળો ખરેખર પડે એટલો સખત છે અને ઉનાળામાં ગરમી પણ અસહ્ય પડે છે. કિરગીઝ લોકોનું જીવન સામાન્ય રીતે ભટકતું છે ખરું, છતાં પણ તેઓ શિઆળાની સખ્ત ઠંડીના સમયમા કોઈ નિયત સ્થળેજ મુકામ રાખે છે. વસંત બેસતાંજ તેઓ ભટકવા નીકળે છે. સ્ટેપ્સના અફાટ મેદાનમાં

કોઈ કોઈ સ્થળે ડુંગરા અને પહાડો પણ છે. જ્યારે ઉનાળાની સખત ગરમી પડવા લાગે છે, ત્યારે તેઓ એ પહાડી પ્રદેશ તરફ ચાલ્યા જાય છે. જ્યારે કોઈ ટોળાનો મુકામ એક જગાએથી બીજી જગાએ બદલે છે ત્યારે બે ચાર યુવાન કિરગીઝો ઘોડેસ્વાર થઈ આગળ જાય છે અને વગપડતું પાણીનું સ્થાન ખોળી કાઢે છે. આ પ્રદેશમાં વરસાદ બહુજ થોડો (પાચ સાત ઈંચ) થતો હોવાથી પાણીની તંગી વધારે રહે છે. પાણીનું સ્થળ જડયા પછી નવા મુકામે ઘોડાઓને લઈ જવામાં આવે છે. તેમની પાછળ બીજાં પશુઓને હંકારવામા આવે છે અને છેલ્લે યુર્ટ તથા બીજો સરસામાન ઊંટ અને બળદો પર ભરી ઘોડા પર સવારી કરી કિરગીઝ સ્ત્રીઓ ઉપડે છે. રસ્તામાં બપોર થાય છે, ત્યાં ઢોરને દોહી લે છે અને પછી પાછા આગળ ચાલે છે. સાંજ સુધીમા નિયત સ્થળે પહોચી યુર્ટ ઉભો કરી દેવામા આવે છે.જો આસપાસ ચારાની છત ઠીક હોય, તો એક બે અઠવાડીઆં સુધી એકજ ઠેકાણે મુકામ રહે છે અને તેમ ન હોય તો થોડા દિવસમાંજ ઉપડે છે. ભટકવાના માર્ગની દિશાનો આધાર રસ્તામાં પાણીનું સ્થાન જ્યાં મળી શકે તેમ હોય તેના પર રહે છે. આખો ઉનાળો આ પ્રમાણે ભટકતા રહી કાફલો પાછો શિઆળાના સ્થાયી મુકામ પર આવી પહોચે છે.

કિરગીઝ લોકોનો મુખ્ય ખોરાક બકરાં કે ઘેટાંનું માંસ અને દૂધ છે. તહેવાર કે શુભ પ્રસંગ હોય, ત્યારે ભોજનમા ઘોડાનું માસ વપરાય છે. કોઈ વેપારીનો કાફલો આ પ્રદેશમાંથી પસાર થાય છે, ત્યારે કિરગીઝો તેમની પાસેથી કીમતી વસ્ત્રો, દાગીના, લોટ, ચોખા, ચા વગેરે ખરીદ કરે છે અને તેની કિંમત તરીકે કેટલાક પશુઓ તેને આપે છે. રોટી અને ભાત કોઈકજ વખત તેમને મળી શકે છે તે લોકો પાણી વિના આખો દિવસ ચલાવી શકે છે અને ખોરાક વિના તો કેટલાયે દિવસ ચલાવી શકે છે.

વસ્તુઓ પોતાનાં પશુઓમાંથીજ મળી રહે છે. તેનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે આ લોકોનો આખો જીવનક્રમ પોતાના પશુધનને માટે અનુકૂળ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવા ઉપર ઘડાએલો છે.

યુર્ટ:—કિરગીઝ લોકોની કીમતી મિલ્કતમાં તંબુ મુખ્ય ગણાય છે. તેને તેઓ યુર્ટ કહે છે. તેમનું જીવન ભટકતું હોવાથી-તેમને મકાન તરીકે તંબુનો ઉપયોગ કર્યા વિના છૂટકોજ નથી. તેમનો યુર્ટ ઊનમાંથી બનાવેલો ફેલ્ટનો હોય છે. તેની ચોતરફની દિવાલો લાંબી-પહોળી થઈ શકે તેવી અને ખરૂની જાળીઓવાળી હોય છે. તેના ભોંયતળીઆ ઉપર સુંદર શેતરંજીઓ અને ગાલીચાની બિછાત હોય છે. અંદરના ભાગમાં કનાત વડે જુદા જુદા ખંડ કરવામાં આવેલા હોય છે. આ યુર્ટને માટે વાપરવામાં આવતો તમામ સામાન એટલો બધો હલકો હોય છે કે તેને માત્ર એકજ ઊંટ પર લાદી એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે લઈ જઈ શકાય છે. યુર્ટનો સામાન વજનમાં હલકો હોય છે ખરો, [illegible] હોય છે. યુર્ટને કોઈ સ્થાને [illegible] હોય છે. માથા પર ટોપી પહેરે છે, તે કલાકથી વધારે [illegible] બનાવેલી હોય છે. જે કુટુંબો વધારે ધનિક હોય છે .. પાસે પુષ્કળ પશુધન હોય છે તેઓ સોનારૂપાના કસબકામવાળો મખમલનો પોશાક પહેરે છે અને પોતાના કમરબંધ, લગામ અને જીનને સોના, ચાંદી કે રત્નથી જડિત કરાવે છે. આ લોકોનાં સ્ત્રી અને પુરુષના પોશાકમાં ખાસ તફાવત નથી. સ્ત્રીઓ માથાપર ટોપીને બદલે સફેદ વસ્ત્રનો કકડો બાંધે છે. સ્ત્રીઓ ઊન કાંતે છે, વસ્ત્રો વણે છે, રસોઈ અને ગૃહવ્યવહારનું તમામ કામ કરે છે. ઉપરાંત મુકામ બદલવાનો તમામ ભાર તેમનાજ પર છે. પુરુષોનું કામ માત્ર પશુઓની સંભાળ લેવાનુંજ છે.

કિરગીઝ લોકો પોતાને 'કઝાક' ને નામે ઓળખાવે છે. તેનો અર્થ ઘોડેસ્વાર થાય છે. ઘોડેસવારી કરવામાં આ લોકોના જેટલી કુશળતા જગતની બીજી કોઇ પ્રજા ભાગ્યેજ ધરાવતી હશે. કિરગીઝ બાળક ચાર વર્ષનું થાય છે, ત્યારથી તે ઘોડેસ્વારી શીખે છે અને ઘોડાની શરતો એ તેમની માનીતી રમત છે. કિરગીઝ કુટુંબની ધનાઢ્યતા પણ ઘોડાની સંખ્યા પરથી અંકાય છે. અન્ય પશુઓની સંખ્યા ઘણી વધારે હોય પણ જો ઘોડાની સંખ્યા થોડી હોય તો તે ધનવાન ગણાતો નથી. અન્ય પશુઓ કરતાં ઘોડાનું માહાત્મ્ય વધારે હોવાનું કારણ એ છે કે આ અફાટ પ્રદેશમાં પશુધન સાચવવામાં અને એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે સત્વર જવામાં ઘોડાનો બહુજ ઉપયોગ છે. તેથીજ ઘોડેસવારી અને ઘોડાનો ઉછેર એ બન્ને બાબતોમાં આ લોકો ખૂબ રસ લે છે.

કોઈ કોઈ સ્થળે ડુંગરા અને પહાડો પણ છે. જ્યારે ઉનાળાની સખત ગરમી પડવા લાગે છે, ત્યારે તેઓ એ પહાડી પ્રદેશ તરફ ચાલ્યા જાય છે. જ્યારે કોઈ ટોળાનો મુકામ એક જગાએથી બીજી જગાએ બદલે છે ત્યારે બે ચાર યુવાન કિરગીઝો ઘોડેસ્વાર થઈ આગળ જાય છે અને વગપડતું પાણીનું સ્થાન ખોળી કાઢે છે. આ પ્રદેશમાં વરસાદ બહુજ થોડો (પાંચ સાત ઇંચ) થતો હોવાથી પાણીની તંગી વધારે રહે છે. પાણીનું સ્થળ જડયા પછી નવા મુકામે ઘોડાઓને લઈ જવામાં આવે છે. તેમની પાછળ બીજાં પશુઓને હંકારવામાં આવે છે અને છેલ્લે યુર્ટ તથા બીજો સરસામાન ઊંટ અને બળદો પર લદી ઘોડા પર સવારી કરી કિરગીઝ સ્ત્રીઓ ઉપડે છે. રસ્તામાં બપોર થાય છે, ત્યાં ઢોરને દોહી લે છે અને પછી પાછા આગળ ચાલે છે. સાંજ સુમારે ઇચ્છિત સ્થળે પહોંચી યુર્ટ ઉભો કરી દેવામાં આવે છે. જો આસપાસ ચરાણ છતાં ઠીક હોય, તો ચાય વગેરે ઉધરાવતા અને દશેરા પછી ... મુકામ રહે છે અને નેમ ન ફેરવાને નીકળતાં. ...ની દિશાનો આધાર ... છે. આપો

ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં પેશવાઈ સત્તાનો અસ્ત થયો અને ગાયકવાડનો સત્તા પ્રબળ બની. આ સમયે દઢાણામાં જેઠાજી ઠાકોરની સત્તા ચાલતી હતી. જેઠાજીએ ગાયકવાડની સત્તાને માન આપ્યું હતું અને દર વરસે ગાયકવાડ તરફથી તેમને સુંવાળની ચોકી બદલ અમુક રકમ વર્ષાસન તરીકે મળતી હતી. જેઠાજીને પોતાની ઠકરાતના બદલામાં ગાયકવાડના કડીના સુબાને અમુક રકમ ભરવી પડતી. કેટલીક વખત આ રકમ ભરવામાં કસુર થતી અને પરિણામે તેમને કડીમા રોકાવાની ફરજ પડતી. આવા વખતે જેઠાજીનાં માણસો આસપાસના ભાગોમાં લુંટફાટ કરી નક્કી કરેલા આંકડાની રકમ ભરી દેતા અને ઠાકોરને આવી રીતે મદદ કરતા.

દઢાણુથી ૧૦ ગાઉ દૂર દસાડાનું રાજ્ય છે. જેઠાજીનાં માણસો દસાડાનાં ગામડાંઓમાં ફરી લૂટફાટ કરતા હતા અને તેથી દસાડા અને દઢાણાનો સંબંધ ઘસાતો ચાલતો હતો.

આપવાં પડે છે અને ન આપીએ તો લુંટફાટ થાય છે, તેથી અમારા પર ખરી સત્તા તો તેમનીજ ગણાય".

આવી ફરિઆદ થતાં દસાડા દરબારના કુંવરો વરમોર આવ્યા અને જેહાજી સાથેનું વેર દૂર કરવા પ્રયત્નો શરૂ થયા. જેહાજી પોતાનાં માણસો સાથે દસાડાના કુંવરોને મળવા વરમોર ગયા અને મેળાપ થાય તે પહેલાં અકસ્માત વરમોરથી બંદૂકના અવાજ સંભળાયા. જેહાજીને આમાં દગો લાગ્યો અને પરિણામે યુદ્ધના મંડાણ મંડાયા, અને બન્ને બાજુનાં કેટલાંક માણસો મરાયાં.

દસાડા દરબારે આ બાબતની ફરિઆદ ગાયકવાડ સરકારને કરી. ગાયકવાડે કંપની સરકારની મદદથી દઢાણાને વશ કરવા મોર સાહેબની સરદારી નીચે એક ફોજ મોકલી. ફોજે દઢાણાને ઘેરો ઘાલ્યો અને લડાઈ શરૂ થઈ. જેહાજી ઠાકોર અને તેમનાં માણસો દઢાણુમાં એક વડની નીચે આવેલા વેરાઈ માતાના દેવળમાં ભરાયાં. સંગ્રામમાં શક્તિના દેવળનું શિખર પડયું અને લોકોમાં ગભરાટ શરૂ થયો. જેહાજીનાં માણસોમાંથી એક જણે ગોળી છોડી અને મોર સાહેબને ઠાર કર્યા. આથી આ ફોજ પાછી ગઈ. થોડા દિવસ બાદ મોટું લશ્કર મોકલવામાં આવ્યું, જેહાજી ઠાકોરને પકડવામાં આવ્યા અને તેમનાં માણસો આસપાસનાં ગામડાંઓમાં ભરાઈ ગયાં. દઢાણાને ૪૨ વરસ ઉજ્જડ રાખવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું.

ગામના બ્રાહ્મણ, વાણીઆ, પટેલો વગેરેએ નજીકમાં વીંછણ નામનું ગામ વસાવ્યું અને ત્યાં જઈ રહ્યા. દઢાણા તદન તારાજ કરવામાં આવ્યું અને ગામ તળાઈ ખેડીને સાફ બનાવવામાં આવ્યું.

જેહાજી ઠાકોરને અમદાવાદની જેલમાં લઇ જવામાં આવ્યા અને તેમને ૧૮ વર્ષની જેલની શિક્ષા ફરમાવવામાં આવી. કહેવાય છે કે આ શિક્ષા સાંભળીને જેહાજી બોલી ઉઠયા કે ૧૮ વર્ષમાં તો હું ફરી જન્મ લઈ ઘોડે ચઢતો થઈ શકું. જેલમાં તેમને કામ સોંપવામાં આવ્યું જે કરવાની તેમણે સાફ ના કહી અને ઉગ્ર તોફાન મચાવ્યું જેના પરિણામે તેમને પોતાનો જાન ખોવો પડયો.

જેહાજીનાં માણસો, જે આસપાસની જગ્યાઓમાં નાસી ગયાં હતાં તેઓ લુંટફાટ કરી લોકોને ઘણો ત્રાસ આપતાં હતાં. આ અટકાવવા પનારના ઠાકોર માનાજીએ અંગ્રેજ સરકારને વિનતિ કરી કે દઢાણાને ફરી વસાવવામાં આવે અને ઠાકોરની જમીન પાછી આપવામાં આવે તો આ તોફાન અટકે. માનાજી ઠાકોરની આ ભલામણથી દઢાણાની ૪૫ વરસની ટીપ મટાડીને ૧૮ વર્ષમાંજ સરકારે ગામ ફરી વસાવવાની પર-

ાનગી આપી અને અસલની માફક વફાદાર રહી રાજ્યને મદદ કરવા બદલ દઢાણાના ઠાકોરોને જે રકમ પ્રથમ મળતી હતી તે ફરી શરૂ કરવામાં આવી. અત્યારે પણ તેમના વંશજોને ઓર ગ્રાસના આશરે રૂ. ૫૦૦ સરકાર તરફથી મળે છે. ફરી આબાદ બનેલું દઢાણા ઠેઠ બહુચરાજીના નાકા સુધીના પ્રદેશની ચોકી બદલ મુસાફરો પાસેથી પૈસા મેળવતું, જે હાલમાં પંદર વીસ વર્ષથીજ બંધ થયું છે.

આ આખા પ્રસંગનો ઇતિહાસ ગ્રામ્ય ભાષામાં રાસડાના રૂપમાં રચાએલા એક પ્રશસ્તિ કાવ્યમાં સચવાઈ રહેલો છે અને વીરમગામ તાલુકાના બજાણીઆઓ આ રાસડો ઢોલક અને વાદ્ય સાથે અત્યારે પણ ગાય છે. દઢાણાના ગામના પાદરે અત્યારે કેટલાક પાળીઆઓ નજરે પડે છે અને તેમના પર સંવત ૧૭૨૦, ૧૭૯૭ તથા ૧૮૬૯ ની સાલના કેટલાક લેખો મળી આવે છે, પણ તે સંબંધી વિશેષ હકીકત ઉપલબ્ધ થતી નથી.

હાલમાં દઢાણું એક નાનું તાલુકદારી ગામડું છે અને લક્ષ્મીમાં તથા કેળવણીમાં આબાદ ન હોવા છતાં ચુંવાળના લુંટફાટીઆ પ્રદેશમાં ચોકીના કામમાં તેની ખ્યાતિ પૂર્વના જેવી ગણાય છે. દઢાણાની હાલની વસ્તી ૬૫૦ માણસોની છે, જેમાં ૨૦૦ ઠાકરડાઓ, ૪૦૦ કોળીઓ અને ૫૦ પટલીઆઓ વસે છે. બ્રાહ્મણ, વાણીઆ રબારી અને ઢેડની વસ્તી પ્રમાણમાં ઓછી છે. ગામમાં એક નાની નિશાળ છે જેમાં ૩૦ છોકરાંઓ ભણે છે. નજીકમાં આવેલું ઝાંઝરવા નામનું ગામડું દઢાણાને તાબે છે.

મનસુખરામ મણિશંકર દ્વિવેદી
આસી. ડે. એ. ઇ. અમદાવાદ

જગતના ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશોનું લોકજીવન

" પરમેશ્વરની છે પ્રજા, આ સઘળો સંસાર,
એક કુટુંબી આપણે એક પિતાપરિવાર;
કાળા ગોરા કોઈ છે, ધનહીણા ધનવાન.
કહો ન હલકો કોઈને સઘળા એકસમાન." (દલપતરામ)

ભૂગોળશિક્ષણમાં લોકજીવનને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે, તો ઉપરની પંક્તિઓમા દર્શાવેલ વિશ્વબંધુત્વનું બીજારોપણ કંઇક અંશે આપણી શાળાઓજ કરી શકે. કોઇપણ પ્રજાના જીવનને ઘડનાર ત્યાંની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિ

છે. એ પરિસ્થિતિના ભાન સાથે ભિન્ન ભિન્ન પ્રજાઓના જીવનના સામાન્ય પરિચય વિદ્યાર્થીઓને કરાવવામાં આવે, તો કિરગીઝ લોકોને લડાયક તથા લુંટારા કહીને, નિગ્રોને કાળા તથા એદી કહીને અને પિગ્મીને ઠીંગણા તથા ક્રૂર કહીને તેમના તરફ દર્શાવાતો તિરસ્કાર દૂર થાય. કાળા, ગોરા, પીળા અને તામ્રવર્ણી એવા રંગભેદો પ્રજાઓ વચ્ચે હાલ ઘૃણાને ઉત્પન્ન કરી રહ્યા છે તે દૂર થાય અને સુધારાને શિખરે પહોંચેલી પ્રજાઓ અન્ય પ્રજાઓને અસંસ્કૃત, પછાત અને જંગલી ગણી તિરસ્કાર દૃષ્ટિથી જુએ છે તેમાં પણ કંઇક પરિવર્તન થાય. વિદ્યાર્થીઓને પ્રત્યેક પ્રજાના લોકજીવનનો સામાન્ય પરિચય કરાવવો એ ભૂગોળશિક્ષણમાં અતિશય અગત્યની બાબત છે, પણ હાલ તેનું છેકજ વિસ્મરણ થાય છે, એ ખરેખર શોચનીય છે.

લોકજીવનનો આધાર કુદરતી પરિસ્થિતિ પર છે. ખોરાક, પહેરવેશ, રીતરિવાજ, ધંધો, મકાન એ સર્વનું નિર્માણ કુદરતી પરિસ્થિતિ પ્રમાણે થાય છે. જે પ્રદેશમાં ખેતીને માટે જરાએ અનુકૂળતા ન હોય, ત્યાંના લોકો મોટે ભાગે માંસાહારી હોય એ દેખીતુંજ છે. જ્યાં બારે માસ પીવાને માટે પણ પૂરતું પાણી ન મળી શકતું હોય, ત્યાંના લોકો શરીર અને વસ્ત્રની સ્વચ્છતા ન રાખી શકે એ પણ દેખીતુંજ છે; તેમજ જ્યાં લમણાં બાળી નાખે એટલો સખ્ત તાપ બારે માસ પડતો હોય, ત્યાંના લોકો વર્ણે કાળા અને સુસ્ત પ્રકૃતિના હોય એ પણ દેખીતુંજ છે. આ પ્રકારે પૃથ્વી પર સુધારાના શિખરે પહોંચેલી પ્રજાઓથી માંડીને છેક પશુજીવન ગાળતી જંગલી પ્રજાઓ સુધીની અનેકવિધ પ્રજાઓ વસે છે. જો આપણી જુદી જુદી પ્રજાઓનું જીવન, અને તે ઘડાવામાં ત્યાંની કુદરતી પરિસ્થિતિ એ બન્નેને કાર્યકારણના સંબંધરૂપે સમજીએ, તો આપણા કરતાં જુદી તરેહનું જીવન ગાળતી પ્રજાઓ પ્રત્યેની આપણી ઘૃણા જરૂર દૂર થાય. તેટલા માટે જગતની કેટલીએક પ્રજાઓના જીવનનો ટુંક પરિચય ત્યાંની કુદરતી પરિસ્થિતિ સાથે આપવામાં આવેલો છે.

(૧) કિરગીઝ લોકો

મધ્ય એશિયામાં ઘાસનાં જે અફાટ મેદાનો છે, તેનો વિસ્તાર યુરોપ કરતાં પણ વધારે છે. એ મેદાનોમાં ઝાડપાન ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં ઘાસ, ઘાસ ને ઘાસજ દેખાય છે. ગમે તે દિશામાં સેંકડો માઇલ ચાલ્યા જઇએ તોએ ઘાસ સિવાય કશુંજ નજરે પડતું નથી. એ પ્રદેશ જાણે ઘાસનો એક મહાસાગર હોય નહિ તેવો છે. આ પ્રદેશમાં

કિરગીઝ લોકોના કુટુંબમાં માણસોની સંખ્યા જેમ વધારે ધનિક, વધારે બળવાન અને વધારે પ્રતિષ્ઠિત ગણાય છે કારણકે કુટુંબમાં માણસોની સંખ્યા જેમ વધારે હોય, તેમ પશુઓની અધિક સંખ્યા રાખી શકાય છે. જો કુટુંબમાં માણસો થોડા હોય, તો પોતાનાં વધારાનાં પશુઓ બીજા કુટુંબને આપી દેવાં પડે છે. આ કારણથી પૈસાદાર કિરગીઝ અનેક સ્ત્રીઓ પરણે છે અને ઘણાં છોકરાંનો પિતા થવા તથા સંખ્યાબંધ નોકરોનો માલિક થવા ઇચ્છા રાખે છે. કિરગીઝ કુટુંબમાં એક પુરુષને સો સંતાન હોવા એ કંઇ અસાધારણ જેવું નથી. આ લોકોમા અવિભક્ત કુટુંબની પ્રથા જેટલે અંશે છે, તેટલે અંશે બીજી કોઈ પ્રજામા જવલ્લેજ હશે ! આ બધી પરિસ્થિતિને પરિણામે તેમનામાં કુલાભિમાનની લાગણી બહુજ તીવ્ર હોય છે. પ્રત્યેક કિરગીઝ પોતાના દસ પંદર પૂર્વજોના નામ તેમના જીવનના વિશિષ્ટ પ્રસંગો સાથે ધાર્મિક આખ્યાયિકાની માફક મગરૂરીથી વર્ણવે છે. તેમનામાં મુખીની સત્તા નિરંકુશ છે.

છેલ્લા પાંચ હજાર વર્ષમાં તેમની જીવનપદ્ધતિમા જરાએ ફેરફાર થયો નથી, એ ખરેખર આશ્ચર્ય પામવા જેવુ છે. આજથી પાંચ હજાર વર્ષમા પહેલાં હિંદુ ભાષામાં લખાએલા ધર્મગ્રંથોમા સ્ટેપ્સના વતનીઓનો જેવો જીવનક્રમ વર્ણવેલો છે, તેવોજ જીવનક્રમ આજે પણ તેમનામાં જોવામાં આવે છે, એટલે આ ઘાસના મહાસાગરમા અર્વાચીન સુધારો ડોકીઉં પણ કરી શક્યો નથી.

પોપટલાલ અંબાણી

વિલાયતની શાળામાં શું જોશો.

આપણે હિંદવાસીઓ વિલાયતની શાળા જોવા જઈએ છીએ ત્યારે પ્રથમ તો તેની સ્વાભાવિક શિસ્ત આપણને આકર્ષે છે. આ સિવાય બાળકો-ની નિયમિતતા, શિષ્ટ ભાષા, સારી રીતભાત, કર્તવ્યનિષ્ઠા, બીજાઓને માટે માનની લાગણી, સ્વમાનશીલતા, અને વાણી અને વર્તનમાં સત્ય વગેરેથી આપણે પ્રસન્ન થઈએ છીએ આ મુદ્દાઓને અનુલક્ષીને તે શિક્ષકો બાળવર્ગથી માંડીને માધ્યમિક શાળા સુધી શિક્ષણ આપે છે. સાથે સાથે આરોગ્ય અને સૌંદર્યની કદર, સ્વચ્છતા વગેરે જે સુંદર આત્માનાં આવશ્યક લક્ષણો છે તેના સંસ્કારથી બાળકો અને બાલિકાઓને સંસ્કારી

તત્પરતાથી આપણે ખૂશ થઈશું. પ્રવૃત્તિશીલ અને વ્યાવહારિક જીવનમાં બાળકો કેટલો રસ લે છે તે તેમની જિજ્ઞાસા, ખંતમહેનત, સહકાર, તથા રમત, કસરત, અને ખેતી અને માટી કામ કરવાના તેના શોખ ઉપરથી જણાઈ આવે છે. આ બધું બાળકોની તન્દુરસ્તી, સ્વયંસ્ફૂર્તિ, ખૂશનુમા વાતાવરણ, શિક્ષણપ્રથા, અને શાળા વ્યવસ્થાપકોના સાથે માતાપિતાના સહકારનેજ આભારી છે એમ કહેવું પડે.

વૈદકીય તપાસ, ક્રમિક શારીરિક કસરત, ગરીબ લાયક બાળકોને મફત દૂધ આપવાની વ્યવસ્થા, દિવસમાં જુદે જુદે વખતે ભોજન કરાવાનો પ્રબંધ, અને દરિયા કિનારે હવા ખાવા માટે લઈ જવાની વ્યવસ્થા વગેરે બાળકોમાં કામ કરવામાં સ્ફૂર્તિ અને ઉત્સાહ આણે છે. આનો ખર્ચ ધર્માદાની સંસ્થાઓ આપે છે. બીજી ખૂબી એ છે કે બાળકો પોતાની આસપાસ દરેક માણસને સવારથી સાંજ સુધી કામ કરતાં જુએ છે, એટલે સ્વાભાવિક રીતે તેઓ પણ તેમ કરવા પ્રેરાય છે.

કેળવણી ચૌદ વર્ષની ઉમર સુધી મફત અને ફરજિઆત આપવામાં આવે છે. આનો ખર્ચ અર્ધો સરકાર અને અર્ધો સ્થાનિક કેળવણીની સંસ્થાઓ આપે છે. આ પ્રકારની વ્યવસ્થા છેક વિદ્યાપીઠ સુધી કરવામાં આવેલી છે.

શાળાના મુખ્યોને નવીન પદ્ધતિઓનો પ્રયોગ કરવા દેવામાં તથા અભ્યાસનાં પુસ્તકોની પસંદગી કરવામાં પુરતી છુટ આપવામાં આવે છે. સરતાં પુસ્તકાલયો અને શાળામાં પુરતા સાહિત્યો હોવાથી શિક્ષકો અભ્યાસપાઠ સરસ આપી શકે છે. બીજા દેશો સંબંધી જાદુઈ ફાનસ વગેરે સાધનોથી પહેલા કરતાં વિશેષ માહિતી મળતી હોવાથી તથા કુદરત અને ભૂગોળના અભ્યાસ માટે અવારનવાર કરવામાં આવતા પ્રવાસોથી બાળકોના વ્યાવહારિક જ્ઞાનમાં અને જીવનની વિશાળતામાં વધારો થાય છે.

બાળકોનો શોખ અને ખાસ વલણોને ધ્યાનમાં લઈને તે વિષયો શીખવવામાં આવે છે. અભ્યાસક્રમની બાબતમાં પુરતી છુટ આપવામાં આવે છે. શાળાના જુના વિદ્યાર્થીઓને શાળાના મુખ્ય ધંધાની પસંદગીમાં માર્ગ બતાવે છે. આ વિષયમાં લગભગ દરેક શાળામાં દાખલ કરેલી બુદ્ધિપરીક્ષાના પ્રયોગ કરવાની પ્રથા શાળાના કામમાં ઘણી માર્ગદર્શક થઈ પડે છે. યુવકોને નોકરી અપાવનાર મંડળો નોકરી શોધનાર દરેક બાળકોના ખાસ વલણ અને શક્તિ માટે શાળાના મુખ્ય શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓ મારફત જોઈતી માહિતી મેળવી લે છે. આથી જે કામને માટે બાળક લાયક હોય છે તેજ કામ તેને સુપ્રત કરવામાં આવે છે.

માબાપના સહકારના સંબંધમાં એક નોંધવા જેવી બાબત એ છે કે નવ વર્ષની ઉંમર સુધી માતાઓ પોતે પોતાનાં બાળકોની સાથે શાળાઓમાં જાય છે અને બાળકો શાળામાં નિયમિત જાય છે કે કેમ તેની ખાસ કાળજી રાખે છે. શાળા બંધ થવાની વખતે પાંચ મિનિટ પહેલાં માતાઓ શાળાના દરવાજા બહાર પોતાના બાળકોને ઘેર લઈ જવા માટે વ્યવસ્થિત ઉભેલી જોવામાં આવે છે. અકસ્માતના અટકાવ માટે શાળા ઉઘડતાં અને બંધ થતાં એક ખાસ પોલીસ સિપાઈને ઉભો રાખવામાં આવે છે.

બાળકોને ઘેરથી તૈયાર કરી લાવવાના કામની દેખરેખ માબાપો જાતે રાખે છે, અને પોતાના બાળકોમાં બીજા દેશોની માહિતી ભેગી કરવાની વૃત્તિ જોવામાં આવે છે. વર્તમાન પત્રોમાંથી તેને લગતા લેખોની કાપલીઓ કરી આપવામાં બાળકોને મદદગાર થાય છે. આવી રીતે માબાપો પોતાના બાળકોને ઉપયોગી થવાની દરેક તક સાધે છે.

ઇનામ, સમારંભ, શાળાસ્થાપનદિન, વાર્ષિક ઉત્સવ, માબાપોને બોલાવવાનો દિવસ, શાળાના મુખ્યનો સત્કારદિન વગેરેના પ્રબંધથી માબાપોને પોતાના બાળકોને કામ કરતાં જોવાની તથા તેને અંગે જરૂરી સૂચનાઓ કરવાની તક મળે છે.

દરેક સ્થળે મફત વાચનાલય જોવામાં આવે છે. બાળક બાળિકાઓ ગમે તે વખતે ત્યાં જઈ શકે છે, ગમે તે પુસ્તક વાચવા લઈ શકે છે, અને પોતાને ફાવે ત્યાંસુધી ત્યાં બેસીને વાચી શકે છે.

શાળામાં વિદ્યાર્થીઓને અમુક બાબતમાં સ્વરાજ્ય શીખવવા દેવામાં આવે છે. દરેક શાળામાં વડા વિદ્યાર્થીની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. જુદા જુદા કામને અંગે વિદ્યાર્થીઓ પોતપોતાની કાર્યવાહક સમિતિઓ મારફત કામ લે છે. અમુક ધારાધોરણો પણ વિદ્યાર્થીઓ જાતેજ ઘડી લે છે, અને તેમની નિયુક્ત કરેલી ન્યાયાધીશી ઇનામ અને શિક્ષા ઠરાવે છે.

પ્રિસિંગ્ટન વૈદકીય મંડળ અને બાળગૃહો ગરીબવસ્તીમાં રહેતાં અજ્ઞાન માબાપોને આરોગ્ય, બાળસંભાળ, સફાઈ, વગેરે બાબતોમાં વ્યાખ્યાનો આપે છે, તથા તેના લત્તામાં રહેતાં બાળકોને ઉત્તમ મનુષ્ય બનવાની દરેક તક આપવામાં આવે છે. ઍગ્રોગિક શાળાઓ ઉપરાંત કેટલીક વિહારસ્થાનો છે. જ્યાં બાળકો સાંજના જાય છે અને વિનોદ કરે છે, અને જ્ઞાન પણ સંપાદન કરે છે. *

* * * *

ર. ઓ. છાયા
અધ્યાપક, અધ્યાપન મંદિર, વડોદરા

* (અંગ્રેજી લેખને આધારે)

નવા અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે, તૈયાર છે !!

મુંબઈ ઇલાકાના, પશ્ચિમ હિંદ એજન્સિના અને ઘણા સ્ટેટોના કેળવણીખાતાએ

પાઠયપુસ્તક, ટીચર્સબુક કે લાઇબ્રેરીબુક તરીકે મંજુર કર્યાં છે.

!! એજન્સિ, સ્ટેટો, મ્યુનિસિપાલીટીઓ, ને લોકલબોર્ડોએ ચલાવવા સરક્યુલર કર્યાં છે!!

• કુમાર-ગણિત	**• ક્રમિક-ભૂમિતિ ×**
ભાગ પહેલો•, ભાગ પહેલોઅ•×	ભાગ પહેલો, ભાગ બીજો•
[ભૂમિતિ સાથે] [ભૂમિતિ સાથે]	[ત્રીજા ધોરણ સુધી], [ચોથા ધોરણ માટે]
[સા આ, રૂ ૦-૬-૦], [ચો આ, રૂ ૦ ૭-૦]	રૂ ૦-૨-૦ રૂ. ૦-૨-૦
• કન્યા-ગણિત	**• કુમાર-ભૂમિતિ ×**
ભાગ બીજો	રૂ ૦-૨-૦
[ચોથા ધોરણથી કોલેજ સુધીનું]	•સરલ-બાળપોથી×
[પાં. આ., ભૂમિતિ સાથે, રૂ. ૦-૧૦-૦]	[૧૧ મી આ, રૂ ૦-૧-૦]

!! નવાં પ્રસિદ્ધ થયા !!

!! નવી શૈલી, નવા વિચારો, પુષ્કળ ઉદાહરણો !!

[પ્રાથમિક શાળાઓનાં ધોરણો માટે]

•અનડા-ગણિત	**•અનડા-ગણિત**
ધોરણ બીજુ×	ધોરણ ૭ મું+
[ભૂમિતિ સાથે, બી આ, રૂ. ૦-૪-૦]	[પા. આ, રૂ. ૦-૫-૦]
•અનડા-ગણિત	**•અનડા-નામું**
ધોરણ ત્રીજું×	×ભાગ પહેલો•, ભાગ બીજો+
[ભૂમિતિ સાથે, બી. આ, રૂ ૦-૪-૦]	[બી આ, રૂ ૦-૩-૦] રૂ. ૦-૪-૦

વાપરનારા મુક્તકંઠે વખાણે છે.

સારૂં કમિશન, નકલો માટે નીચેને શીરનામે લખો.

રતનશી પુરુષોત્તમ અનડા

હેડમાસ્તર, મેગીબ્રાઉન મેમોરિઅલ ટ્રેનિંગ કોલેજ, બોરસદ.

× છોકરા તથા છોકરીઓ બંને માટે ; + ફક્ત છોકરાઓ માટે

અનુક્રમણિકા

ૐ

"મહારાજશ્રી નથુરામશર્મા-આનંદાશ્રમ-બીલખા" તરફથી

સનાતન ધર્મના શિક્ષણની યોજના

ગુજરાતી અંગ્રેજી શાળાના જે હિંદુ શિક્ષકો તથા ટ્રેનિંગ કોલેજના હિંદુ વિદ્યાર્થીઓ ધર્મનાં ઉચ્ચ તત્ત્વોને જાણી, ઈશ્વરને ઓળખવા પ્રયત્ન કરી, જીવનમાં સાચી શાંતિનો અનુભવ કરવા ઇચ્છતા હોય તથા પોતાના વિદ્યાર્થીઓને પોતે પ્રાપ્ત કરેલા ધાર્મિક જ્ઞાનનો લાભ આપી તેઓને ધર્મ નીતિને માર્ગે દોરવા ઇચ્છતા હોય તેમને માટે બીલખા (કાઠિઆવાડ) આનંદાશ્રમમાં પ્રતિવર્ષ શિઆળાની ને ઉનાળાની રજાના સમયમાં એ ખાસ ધાર્મિક વર્ગ ચલાવવામાં આવે છે. એ ધાર્મિક વર્ગમાં ભક્તિ, જ્ઞાન યોગ, નિત્યકર્મ ને ભગવદ્ગીતાદિ શાસ્ત્રોનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે.

એ લાભ લેવા ઇચ્છનારને ભોજનાદિની સગવડ આનંદાશ્રમ તરફથી આપવામાં આવે છે. આવવા ઇચ્છનારે **જવાબીપત્તાથી** આગળથી **પૂછીને આવવું.**

મેનેજિંગ ટ્રસ્ટીઓ—આનંદાશ્રમ-બીલખા-કાઠિઆવાડ

ગુજરાત શાળાપત્ર

પુસ્તક ૭૨]   માર્ચ સને ૧૯૩૩   [અંક ૩

વાચનપદ્ધતિ

બાળકના અભ્યાસક્રમમાં વાચન એ ઘણો અગત્યનો વિષય છે. જે વ્યક્તિને વાંચતાં આવડે છે તેણે સાહિત્યના ભંડારની કુંચી મેળવી છે એમ નિઃસંશય કહી શકાય; કારણ કે તેનામાં વાંચવાની જે શક્તિ છે તે વડે ભાષાનું કોઈપણ પુસ્તક તે વાંચી શકે છે. પુસ્તકોમાં પ્રજાની વ્યક્ત કરેલી ભાવના, વિચાર તથા લાગણીનો સમૂહ કે સંગ્રહ હોય છે. જે મનુષ્યને વાંચતાં આવડતું નથી તે તેનો લાભ લઈ તેના આત્માને સંસ્કારી કરતો નથી. સમાજની અનેક વ્યક્તિઓએ અંતરના વિચાર કે લાગણીનો જે અનુભવ કર્યો હોય છે તેનો આવિર્ભાવ સાહિત્યમાં થએલો જોવામાં આવે છે. આ કારણને લીધે જે પ્રજાના સાહિત્યમાં સત્ત્વ અને ઓજસ્ હોય છે, તેનો લાભ વિદ્યાર્થીઓને તેમજ બીજા માણસોને પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે મળે છે.

આ પ્રમાણે દરેક વ્યક્તિને વાંચતાં આવડવું જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે; પણ વાચનની કઢંગી અને કંટાળાભરેલી રીતને લીધે નાનાં બાળકોને વાંચતા શીખવાનું મન થતું નથી. શિક્ષણની જે પદ્ધતિ સરળ, અને શાસ્ત્રીય હોય તેનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. વળી તે રસિક અને ફળદાયી હોવી જોઈએ. કોઈ પણ પદ્ધતિમાં બાળકને રસ પડે નહિ તેમજ તેનું ફળ જોઈતા પ્રમાણમાં આવે નહિ તો તેનો ઉપયોગ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. હાલની વાચનપદ્ધતિનો મુખ્ય દોષ એ ગણાય છે કે બાળકને તેને લીધે વાંચવાનું

મન થતું નથી. ખરી રીતે તો બાળકનું મન વાંચવા માટે પ્રથમ તત્પર થવું જોઈએ. તેની જિજ્ઞાસા એ વાચનનું મૂળ કારણ હોવું જોઈએ. જે બાબત બાળકને વાંચવાની છે તેમાં તેને રસ પડવો જોઈએ. વળી તેની સાથે વાચન-પદ્ધતિ શાસ્ત્રીય એટલે વિદ્યાર્થીના માનસને અનુકૂળ હોવાની ખાસ જરૂર છે. જ્યાંસુધી હાલની વસ્તુસ્થિતિમાં ફેરફાર કરવામાં આવે નહિ ત્યાંસુધી બાળ-કની વાચનશક્તિમાં સુધારો થાય, અને તેને કંઈપણ વિશેષ વાંચવાની ઇચ્છા થાય એ અસંભવિત છે.

વાચનની અયોગ્ય પદ્ધતિની અસર હાલના ભાષાશિક્ષણમાં જણાઈ આવે છે. વિદ્યાર્થીએ આઠ વરસ સુધી પોતાની માતૃભાષાનો અભ્યાસ કરે, પણ તેમને થોડાં વાક્યો સંબંધપૂર્વક અને સ્પષ્ટ રીતે લખતાં તથા બોલતાં આવડે નહિ તો તેનું કારણ શોધી કાઢી તેમાં સુધારો કરવાની જરૂર હરકોઈ મનુષ્ય સ્વીકારશે. વિચાર કરતાં તેને માટે પ્રથમ બાબત એ માલમ પડે છે કે બાળવર્ગનાં બાળકોને વાંચવાનું મન થાય એવી શૈલીથી તેમને શીખવવું જોઈએ. છુટા અક્ષરો કે શબ્દો શીખવવા કરતાં બાળકોને ટુંકાં તથા સરળ વાક્યો વાંચવા બહુ ગમે છે. જો તે વાક્યો કોઈ પ્રાણી, પક્ષી કે ઉપયોગી પદાર્થને લગતાં હોય છે તો તેમાં તેમને વધારે રસ પડે છે. જે શબ્દોનું વાચન અર્થયુક્ત હોય છે, તે બાળક સરળ રીતે વાંચે છે. વળી જો કોઈ વાર્તાને લગતાં વાક્યો વાંચવાનાં હોય છે તો તેથી તેની વાચનની જિજ્ઞાસા વધારે સતેજ થાય છે અને તેથી તે ધ્યાનપૂર્વક વાંચવા પ્રેરાય છે.

આપણે ત્યાં હાલમાં વાચનની જુદી જુદી પદ્ધતિનો ઉપયોગ થતો જોવામાં આવે છે; પણ મુખ્યત્વે બાળપોથીની મૂળાક્ષરપદ્ધતિ સાધારણ છે. આપણી શાળામાં આ પદ્ધતિનો અમલ છેલ્લાં ત્રીસ વરસથી થાય છે; પણ તે મુદત દરમિયાન કેળવણીકારોએ અનેક અખતરા કરી થોડા સમયમાં સરળ રીતે બાળકોને રસપૂર્વક વાંચતા આવડે તેવી પદ્ધતિઓ શોધી કાઢી છે. તેમાંની એક માન્ય થએલી વાર્તાવાચનપદ્ધતિ છે. તેનો ઉપયોગ મિશન શાળામાં વિશેષ થાય છે. તેમજ બીજી કેટલીક શાળામાં તે પ્રમાણે વાચન શીખવ-વામાં આવે છે; પણ તેમની સંખ્યા ઘણી થોડી છે. જેમણે વાર્તાપદ્ધતિ અજમાવી જોઈ છે તે તેમના અનુભવ ઉપરથી તે પદ્ધતિનો વિશેષ ઉપયોગ કરવાની ભલામણ કરે છે. અલબત્ત આ પદ્ધતિમાં શિક્ષકને જાતે વધારે મહેનત કરવી પડે છે. તેને લગતાં ચિત્રો, તથા સાહિત્યો ઉપજાવવામાં તેનો ઘણો વખત જાય છે. વળી તે શીખવતી વખતે શિક્ષકને સતત કામ

કરવું પડે છે. આ કારણોને લીધે આપણા પ્રાંતની શાળામાં આ વાચનપદ્ધતિનો પ્રચાર વધતો જોવામાં આવતો નથી. વાચનપદ્ધતિમાં ઉત્પન્ન થતી મુશ્કેલી દૂર કરવાને માટે ગોધરા મિશન ટ્રેનિંગ કોલેજ તરફથી વાર્તાને લગતાં પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે. તેમજ તેનાં શિક્ષણસાહિત્યો પણ તૈયાર કરવામાં આવ્યાં છે. એ સંસ્થાના સંચાલકો ઘણા વરસથી તેનો ઉપયોગ કરે છે. વળી હાલમાં અમદાવાદની મહાલક્ષ્મી ટ્રેનિંગ કોલેજના શિક્ષકો તરફથી બાલવિનોદ નામનું પુસ્તક બહાર પડયું છે.

હાલમાં જમાનાને અનુસરી આપણે મોટરમાં મુસાફરી કરીએ છીએ. ગાડાં તથા ઘોડાગાડીનો ઉપયોગ ઓછો થઈ ગયો છે, તો કેળવણીના ક્ષેત્રમાં પણ જે પદ્ધતિ વધારે શાસ્ત્રીય અને કાર્યસાધક હોય તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. જેમ બાળક મોટું થાય છે તેમ તે જુનાં કપડાં મૂકી દઈ તેને બંધબેસતાં નવાં કપડાં પહેરે છે; તેમ શિક્ષણમાં જે બાબતો જુણું અને નિરુપયોગી થઈ હોય તેનો ત્યાગ કરી વધારે સારી રીતનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ, અને તેનો લાભ આપણાં બાળકોને આપવો જોઈએ. જેટલા પ્રમાણમાં શિક્ષણપદ્ધતિ શાસ્ત્રીય હોય છે તેટલા પ્રમાણમાં બાળકના મનનો યોગ્ય રીતે વિકાસ થાય છે. ગામડાના શિક્ષકોને ઘણી મુશ્કેલી હોય છે એ બાબતનો ઈન્કાર થઈ શકે એમ નથી, તેમ છતાં શિક્ષકોની સગવડ હોય ત્યાં તેઓ ઘણું કરી શકે એમ છે એ બાબત ભૂલી જવી જોઈએ નહિ.

વાર્તા અને નીતિબોધ

વાર્તાશિક્ષણના હેતુ સંબંધી કેટલાક શિક્ષકોમાં ગેરસમજ થતી હોય એમ લાગે છે. તે દૂર કરવાને માટે આ પત્રમાં વાર્તાનો હેતુ, વાર્તા અને ચિત્ર તથા વાર્તા કહેવરાવવાની અગત્ય એ સંબંધી અગાઉ કેટલાક લેખો લખવામાં આવ્યાં છે. તેને લગતા નીતિબોધના પ્રશ્ન વિષે પણ વિવેચન કરવા જેવું છે; કારણ કે ઘણા શિક્ષકો વાર્તા કહ્યા પછી બાળક પાસે તેમાંથી બોધ કઢાવે છે અને તે વારંવાર તેના મગજમાં ઠસાવે છે. વળી આ ઉદ્દેશને અનુસરી વાર્તાની પસંદગી કરવામાં આવે છે. આ બંને બાબતોથી વાર્તાશિક્ષણનો હેતુ ફળીભૂત થતો નથી એ મુદ્દો ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે.

ગેરસમજુતીમાં વધારો પાછા આવનારના અમુક પ્રકારના વર્તન પરથી થાય છે. પરિણામે જે પાશ્ચાત્ય પ્રજા સાથે હાલ તુરતમાં આપણું હિત જોડાએલું છે, લગભગ દોઢસો વર્ષનો જેની સાથે સંબંધ છે તેનાં ઘરબાર આપણે જોયાં નથી, તેઓનાં આદર્શો આપણે છુચ્યાં નથી, તેઓની રીતભાત આપણે અવલોકી નથી અને તેમના વ્યક્તિગત અને સમષ્ટિગત વ્યવહારમાંથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય તત્ત્વને સમજી સંગ્રહી શકયા નથી. આટલાં વર્ષોનો જેની સાથે પરિચય હોય તેને આપણે બરાબર જાણીએ નહિ અને તેમની સંસ્થાઓ, ખાવા પીવાના વ્યવહારો, સમાજ સંગઠન, અભ્યાસ સ્થાનો, આનંદ સ્થાનો, અને આખું સામાજિક રાજકીય અને વ્યાવહારિક તેમજ ઔદ્યોગિક અને નૈતિક બંધારણ સમજીએ નહિ એ ઇચ્છવા યોગ્ય ભાગ્યેજ ગણાય. આપણા સમાન પંક્તિવાળા કે ઉપરની કે નીચેની પંક્તિવાળાના આચારવિચાર અને રહેણીકરણીના નિયમો જાણવાની આપણી ખાસ ફરજ છે. આપણે અત્યારે તેની જરૂરિઆત છે એ આપણે કાંઈ નહિ તો સામાન્ય વ્યવહારના નિયમે પણ સ્વીકારવુંજ જોઈએ. એ સર્વે બાબતોમાંથી આપણે કાંઈ આદરી શકીએ. આપણી પૌર્વાત્ય ભૂમિકામાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કારને કયું સ્થાન છે—આપણે તત્ત્વો સમજી વિચારી આપણા વ્યવહારમાં, વ્યાપારમાં ઉદ્યોગ હુન્નરમાં, નૈતિક વર્તનમાં અને સમાજના સંગઠનમાં લાવી શકીએ ત્યારેજ આપણે આપણા ઘરના માલિક થવાનો દાવો સિદ્ધ કરી શકીએ એમ મને લાગવાથી આ વિચારો જણાવ્યા છે. આપણે કઇ વાતો અને કઈ સંસ્થાઓ સ્વીકારવી એ તદ્દન જુદો વિષય છે; પણ પ્રથમ તો આપણે પાશ્ચાત્ય સંસ્થાઓને સમજવી જોઇએ અને સમજવા માટે મુસાફરી કરવી જોઈએ. એમના સ્થાનમાં જઈ એમને જોવી જોઈએ. એમના ઘરબાર, રહેણીકરણી જાણવાં સમજવાં જોઈએ અને તે પણ સર્વ પ્રેમભાવે કરવું જોઈએ. *પ્રથમથી આપણે એવા વિચારથી ચાલીએ કે યુરોપમાં સર્વત્ર નાસ્તિકતા,* અજ્ઞાન અને અવ્યવસ્થા છે તો આપણે કાંઈ નવું શીખી શકીએ નહિ. સમજવા માટે પ્રેમભાવની જરૂર છે અને આદરવા પહેલાં સૂક્ષ્મનિરીક્ષણ, પૃથક્કરણ અને અભ્યાસની જરૂર છે. કોઈ પણ સમાજને સમજવા માટે તેમના સ્થાન પર જવાની ખાસ જરૂર છે. અભ્યાસ કરવા માટે બારીક અવલોકન કરવાની જરૂર છે અને કોઈપણ હકીકત સ્વીકારતાં પહેલાં આપણા સંસ્કારોનો અભ્યાસ, આપણા આદર્શોનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ અને આપણા વ્યવહારને પરિવર્તન આપવામાં રાખવી જોઈતી સંભાળ એ બધાંની

બહુ જરૂર છે. પાશ્ચાત્ય બધું નિંદનીય નથી, પૌર્વાત્ય બધુ સાર્વત્રિક થઈ શકે તેવું નથી. હવે આપણે વ્યવહાર આખી દુનિયા સાથે કરવાનો છે; એટલે અસલની પેઠે હિંદુસ્તાનના દરવાજા બંધ કરીને બેસી શકીએ તેમ નથી. એની સાથે જે કાંઈ પૂર્વ સંસ્કારો રહ્યા છે તે આપણે ખોઈ નાખીએ તો અન્યને આપવાની આપણી પાસે બીજી કોઈ ચીજ નથી. એ ચીજ ખોઈ બેઠા પછી સાંપડવી લગભગ અશક્ય છે અને અત્યારે તો સ્થિતિ એવા પ્રકારની છે કે ઘણુંખરૂં સમજ્યા વગરનું અનુકરણ થાય છે. રહસ્ય પ્રાપ્ત કરવાને બદલે ઉપરનો ભપકો આદરી દેવાય છે અને ઠેકાણા વગરનું ગાડુ આમતેમ ઘસડાયા કરે છે. આપણી અત્યારની સ્થિતિ હોકાયંત્ર વગરના વહાણ જેવી છે. આપણે આ મહા પરિવર્તન કાળમાં બહુ વિચાર કરવાની જરૂર છે. ઘણું જોવા જાણવાની જરૂર છે અને ચોક્કસ પગલે અને ધારેલે હિસાબે આગળ વધવું હોય તો મુસાફરી કરવાની ખાસ જરૂર છે. ચતુરાઈ પ્રાપ્ત કરવા માટે અસલના જાણીતા નીતિના સંસ્કૃત વાર્તિકમાં જે અનેક સાધનો બતાવ્યાં છે તેમાં અગ્રસ્થાન દેશાટનને આપવામાં આવ્યું છે તે તદ્દન યોગ્ય લાગે છે. દેશાટન કરવાથી અનેક પ્રકારના મનુષ્ય સ્વભાવનો અભ્યાસ થાય છે. જુદા જુદા રીતરિવાજો જાણવામાં આવે છે અને ખાસ કરીને આપણી જાત ઉપર ઘણો વિશ્વાસ આવે છે. બહાર ગામ ગયા પછી આપણે આપણા પોતાના ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. આપણામાં કઈ શક્તિઓ છુપાઈ રહેલી છે તેનો આપણને ખ્યાલ આવે છે અને અનેક નાની મોટી અગવડોમાં આપણે કેવી રીતે બહાર નીકળી શકીએ છીએ તે પર આપણી મુસાફરીની ફતેહનો આધાર રહે છે. આખા જીવનમાં આત્મવિશ્વાસ અથવા સ્વાવલંબન અતિ અગત્યનો સદ્ગુણ છે એનું ભાન થાય છે. વધારે મહત્વની હકીકત આપણા વિચારક્ષેત્રની થતી વિશાળતા છે. આપણને નિર્ણય કરવાનું સાધન આપણા વિચારોનો સરવાળો છે. આપણું ભંડોળ નાનું હોય તો નિર્ણય કાચા, અધુરા અને અપરિપક્વ રહે છે. જેમ ભંડોળ મોટું તેમ નિર્ણય ચોક્કસ અને લાંબો વખત ચાલે તેવા હોય છે. એવા નિર્ણયો મુસાફરી પુરા પાડે છે. દેશાટનના અનેક ગુણો છે. હિંદુસ્તાનની નજરે મુસાફરી કેવી રીતે કરવી અને તેને માટે તૈયારી કેવી કરવી તે પહેલેથી નક્કી કરી લેવું જોઈએ. યુરોપની મુસાફરી કરવાનો સર્વથી વધારે અનુકૂળ સમય ગરમીનો છે. એપ્રિલથી સપ્ટેમ્બર સુધીનો સમય બહુ અનુકૂળ છે. માર્ચ માસની અધવચમાં નીકળવાનું બની આવે તો ઘણું ઠીક પડે છે.

યુરોપમાં ખરી જોવાની ચીજો કુદરતના સૃષ્ટિસૌંદર્ય ઉપરાંત મોટાં દેવળો અને ભવ્ય મુકામો છે. ખરી કીંમત સમજવા માટે શિલ્પ-સ્થાપત્યના પ્રકાર અને દરેકની વિવિધતા અને વિશિષ્ટતાનો અભ્યાસ કરવો. ગોથિક સ્ટાઈલ, કોરીન્થીઅન, અને ડોરીઅન એ ત્રણેના પ્રકાર તથા રોમેનિક સ્ટાઈલ, ગ્રીક સ્ટાઇલ, બાઈઝેન્ટાઈન વગેરેનો તફાવત બરાબર સમજ્યા વગર શિલ્પના ખરા નમુનાઓનો ખ્યાલ નહિ આવે. મોટાં ભવ્ય દેવળોમાં કારીગીરી, અને શિલ્પ કેવું છે તેનો બરાબર અભ્યાસ કરવા માટે નહિ તો આનંદ મેળવવા માટે પણ શિલ્પના પ્રાથમિક જ્ઞાનની જરૂર ઘણી છે. ચિત્રકળાની અનેક ગેલેરીઓ આવે છે. એમાં લાખો રૂપીઆની કિંમતનાં ચિત્રો હોય છે. પેઇન્ટિંગ અને મોઝેઇક કામમાં ઘણો તફાવત છે. પેઇન્ટિંગ એ કેન્વાસ અથવા શરૂઆતમાં કપડાં પર તેલરંગથી કાઢેલું ચિત્ર હોય છે અને મોઝેઇક એટલે નાનાં પત્થરો કે આરસના ટુકડા બેસાડી તેનું ચિત્ર બનાવ્યું હોય છે. મોઝેઇક ચિત્રમાં કુદરતના દેખાવો અને મનુષ્યની છબી આવી શકે છે. આ કળા ખાસ સમજવા જેવી છે. એની જુદી જુદી સ્કૂલોનો ખ્યાલ કરવાનો છે. ઇટાલીમાં ચાર સ્કૂલો મોટી છે. વેનિશિઅન સ્કૂલ, ફ્લોરેન્ટાઈન સ્કૂલ, મીલાન (અથવા લોંબાર્ડી) સ્કૂલ અને રોમન સ્કૂલ આ દરેકનો ખ્યાલ અને ખાસિઅતો જુદી જુદી છે. એમાં મનુષ્ય શરીરનો આકાર, ભાવ, અભિનય, મોઢાનો ચહેરો, પરસ્પેક્ટિવ (દેખાવ) અને દૂર–નજીકના ભાવોમાં બહુ વિવિધતા છે. કોઈ અભિનયપ્રધાન છે, કોઈ ચહેરા પર ભાવ લાવવામાં કુશળ છે, કોઈ નૈસર્ગિક ભાવો વધારે લાવે છે, કોઈએ જનાવરનો અભ્યાસ કરેલો હોય છે, કોઈ સૌંદર્યને પૂજે છે, એ સર્વે તફાવત કળાની દૃષ્ટિએ સમજવા જેવા છે. પ્રથમ કપડાં પર પેઇન્ટિંગ થતું હતું, ત્યારપછી કેટલાક ફેરફાર થયા. દરેક સૈકામાં ચિત્રકળા કેની રીતે વિકાસ પામી અને દરેક સ્કૂલ કેમ વધી તેનો ઇતિહાસ સમજવાની જરૂર છે. એ ઉપરાંત ફ્રેંચ સ્કૂલ, જર્મન સ્કૂલ, બેલ્જિઅન સ્કૂલ, ઇંગ્લિશ સ્કૂલ, જર્મન સ્કૂલ, નોર્વેજિઅન સ્કૂલ એ દરેકનો તફાવત, વિકાસ અને વર્તમાન શૈલી ઉપર બરાબર લક્ષ્ય આપવાની જરૂર છે.

સંગીત એ જરા આકરો વિષય છે. આપણું સગીત તાલસુર પર રચાએલું છે. યુરોપીય સંગીતમાં સંવાદને મુખ્ય સ્થાન છે. મ્યુઝિક પાછી ઇટાલીઅન, જર્મન, ફ્રેન્ચ, ઈંગ્લિશ સ્કૂલો છે. એ દરેકમાં થોડો થોડો તફાવત છે અને અન્યત્ર ડાન્સ મ્યુઝિક હોય છે. એમાં કળા

થી છે તે સમજવા માટે એના પ્રકાર જાણી લેવાની જરૂર છે. 'વનસ્ટેપ' વોલ્ટસ-ટેંગો વગેરે એના પ્રકાર છે. નાચ આપણા તાલોને ઘણો મળતો આવે છે. અમેરિકન લોકો ચાર્લ્સટન નામનો નાચ કરે છે. એનું સામાન્ય જ્ઞાન હોય તો આપણી આસપાસ જે વસ્તુ ચાલતી હોય તે આપણાથી સમજી શકાય છે. યુરોપમાં મુસાફરી કરનાર ભૂગોળ ભણેલા હોય છે એમ આપણે માની લઈએ, છતાં યુરોપનો અને પ્રાંતવાર નકશો જોઈ જવો અને સાથે રાખવો. ભૂગોળના અને રેલ્વે લાઈનના ચોક્કસ જ્ઞાન વગર ઘણા માણસો આડીઅવળી મુસાફરી કરી બેવડા ખરચમાં ઉતરે છે.

પેસેંજ, આઉટફીટ, પાસપોર્ટ, મુસાફરીનો કાર્યક્રમ—

આપણે જે કાંઈ જીવન અભ્યાસદૃષ્ટિએ જોઈ શકીએ છીએ તે ઇંગ્લાંડ, સ્કોટલાંડમાં છે. આપણે જે લોકોની ભાષા સમજતા હોઈએ તેના સંબંધમાં આવીએ તો કાંઈ ઉંડા ઉતરી શકીએ. અંગ્રેજ પ્રજા બહુ ઓછું બોલનારી છે એ ખરૂં છે, પણ એની સંસ્થાઓ બહુ અભ્યાસ કરવા લાયક છે. આપણે એમનાં સારાં તત્ત્વોને આપણા પૌર્વાત્ય સંસ્કારો સાથે યોગ્ય રીતે સામેલ કરવા હોય તો અંગ્રેજી જીવન, એમની સંસ્થાઓ, એમનાં નાટયગૃહો, એમનો વિવેક, એમની વ્યાપારપદ્ધતિ, એમની મોટાં કાર્યો હાથ ધરવાની રીત, એમનો અંદર અંદરનો વ્યવહાર, એમની લગ્નની સંસ્થા, એમની મોટી ખાણો, એમની સાંચાકામ પદ્ધતિ, એમની રેલ્વે પદ્ધતિ, પોલિસ, લશ્કર, પાર્લામેન્ટ, દેવળ વગેરે અનેક બાબતો જોવાની છે. લાખો માણસોની સરળતાથી અવરજવર કેમ ચાલે છે તે સમજવાનું છે. તેઓ દરેકને કેટલું માન આપે છે તેનો અભ્યાસ કરવાનો છે. લગભગ દોઢ માસ ઇંગ્લાંડ સ્કોટલાંડમાં જરૂર ગાળવો. પેરિસ માટે પંદર દિવસ પુરતા છે. બાકી બર્લિન અને રોમ માટે પાંચ પાંચ દિવસ, ફ્લોરેન્સ, વેનિસ, મીલાન માટે બે દિવસ, પીઝા માટે ચાર કલાક.

પૌંડના ફ્રેન્ક,	૧૬૦ ફ્રાન્સ
,, માર્ક,	૨૦
બેલ્જિયન ફ્રેન્ક,	૧૬૦
સ્વીસ ફ્રેન્ક,	૨૫
ઇટાલીઅન લીરા,	૮૦
ઓસ્ટ્રિઅન શિલિંગ,	૨૮

વીએના—એ ઓસ્ટ્રિઅન પ્રજાસત્તાક શહેર છે અને તેની વસ્તી આશરે ૧૮૫૦,૦૦૦ અઢારથી વીસ લાખ, અને ક્ષેત્રફળમાં તે શહેર યુરોપમાં બીજે

નંબરે આવે છે, અને વસ્તીમાં ચોથે નંબરે છે. વીએના શહેરના એકવીસ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. વીએના ડેન્યુબ નદી ઉપર આવેલું છે. વીએનાનાં ૭ સ્ટેશનો છે. તે જુદા જુદા વિભાગમાં આવેલાં છે.

શહેરમાં ખાનપાનાદિકની જુદી જુદી જાતની દુકાનો, બગીચામાં મિજબાનીઓની સગવડ, મોટર, રસ્તા, નીચે ચાલતી રેલવેગાડીઓ, પાણીમાં ફરવા જવા માટે હોડીઓ, તાર, સંગીત, નાટયશાળાઓ, રમતગમતનાં મેદાનો વગેરે લોકને સગવડ આપનારાં પુષ્કળ સાધનો હોય છે. વિદ્યાપીઠો, વૈદકીય શાળાઓ વગેરે કેળવણીની સંસ્થાઓ પણ છે. વીએનાની મોટામાં મોટી યુનિવર્સિટિ ઇ. સ. ૧૩૬૫ માં સ્થપાઈ અને ૧૭૫૨ માં તે ત્યાંની સરકાર તરફથી સ્વીકારવામાં આવી. વીએના યુનિવર્સિટિ એ જુનામાં જુની બીજા નંબરે યુનિવર્સિટિ છે કે જેમાં જર્મન ભાષા બોલાય છે. હાલનું યુનિવર્સિટિનું મકાન ૧૮૭૩ થી ૮૩ સુધીમાં બાંધવામાં આવ્યું છે. લાઇબ્રેરીમાં ૭૫,૦૦,૦૦ *સાત લાખ પચાસ હજાર પુસ્તકો છે. પ્રોફેસરોની વર્તણુંક ઘણીજ સરસ હોય* છે. દરેક સંસ્થામાં સ્ત્રીસમાજ વધારે છે. દર રવિવારે નોકરને રજા પણ આપવી પડે છે. ગરીબ અને તવંગર સરખા હકો ભોગવે છે. ભિખારી પણ દીવાસળી, બુટની દોરી વેચી ઉદ્યોગ કરી *જીવન* ચલાવે છે.

આખા શરીરની અંદર દાંતને અગ્રસ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. દાંતનો ઉપયોગ બરાબર કરવામાં આવે તો ભાગ્યેજ માણસ બિમાર પડે છે; કારણ શરીરને પુષ્ટ તથા તંદુરસ્ત રાખવા માટે મૂળ અગત્યની બાબત દાંત છે. જો આપણે ખોરાક બરાબર ચાવીને ખાઇએ તો કુદરતી રીતે આપણે દાક્તરોથી હંમેશાં દૂર રહીએ, અને આપણી તંદુરસ્તી સારી રહે. પરંતુ અત્રે તો તેથી વિરુદ્ધજ જોવામાં આવે છે. જેમકે કામ પરથી કે સ્કૂલેથી ઘેર આવ્યા બાદ એકદમ ઉતાવળથી ખાવાનું કામ પુરું કરી બાદ તુરત કામ પર ચાલી જઈએ છીએ. બરાબર ચાવીને ખાવું જોઈએ. શરીરના સર્વે અવયવો કરતાં દાંતની ખરાબીની પહેલી અસર થવા માંડે છે.

આપણા શરીરમાંનો સર્વેથી ઉપયોગી ને રાતદિવસના કામનો ભાગ તો દાંતજ છે. દાંતો સડી જવાનાં ઘણાં કારણો હોય છે. બાળકોના દાંત જન્મતાંની સાથેજ સડેલા આવે છે તેનું કારણ માતા છે. દાંતની બનાવટમાં ચુનાનો ખાર, ચાક અને ચિકાસવાળો પદાર્થ આવે છે કે જેને જિલેટિન કહે છે. દાંતના ૧૦૦ ભાગ લઈએ તો તેમાં નીચેનું પ્રમાણ હોય છેઃ—

જિલેટિન	૨૮	ભાગ
ફોસફેટ ઓફ લાઇમ	૫૮	„
ચાક (કારબોનેટ ઓફ લાઇમ)	૪	„
પાણી	૧૦	„
	૧૦૦	

બાળકોનો જન્મ થાય છે તે વખતે તે લગભગ દાંત વગરનાં હોય છે. બાળકને છઠ્ઠે કે સાતમે મહીને દાંત આવે છે. જે બાળક દાંત સાથે જન્મે છે, તેના દાંત જલદી પડી જાય છે. કેટલાકને દોઢ કે બે વર્ષના થાય ત્યારે દાંત ફુટે છે. દુધીઆ દાંત ૨૦ હોય છે, અને જાથુકના ૩૨. ઘણું ખરૂં નીચેના દાંત પહેલા આવે છે:—

મહીના	દુધીઆ દાત
૫–૭	વચ્ચેના ધારવાળા
૬–૮	બાજુના ધારવાળા
૮–૧૫	આગલી દાઢ
૧૫–૧૮	અણીદાર „
૧૮–૨૪	પાછલી દાઢ

બાળકોનો છઠ્ઠો ભાગ દાત ફૂટવાની હેરાનગતીમાં મરણ પામે છે. એ વખતે માવજત તથા ખોરાકની બેપરવાઈનો તે ભોગ થઈ પડે છે. દાંત ફૂટતી વખતે બચ્ચાંના આંતરડાંમાં અને મગજમાં બહુ ભાર રહે છે.

વર્ષ	જાથુકના દાત
૫–૭	પહેલી દાઢ
૬–૮	વચલા કાપનારા દાંત
૭–૯	બાજુના દાંત
૮–૧૦	આગલી બુઠ્ઠીઆળા દાંત
૯–૧૧	પાછલા દાંત
૧૧–૧૨	કૂતરીઆ દાંત
૧૨–૧૪	બીજી દાઢ
૧૭–૨૫	ત્રીજી દાઢ

દાંત આવતી વખતે લાળ પડે છે. પારા સૂજી આવે છે અને ગરમ રહે છે. ગાલ ઉપર રતાશ આવે છે અને ઉલટી તથા તાવ પણ આવે છે. બાળકને ખુલી હવામાં ફેરવવું અને પેટ સાફ રાખવું

દાંતના બગાડનાં કારણો—કબજિઆતથી, પારાવાળી દવાઓથી, દાંતના સડાથી, મેલથી, રક્તપીતથી, અજીર્ણથી, ખરાબ ભાંગેલા દાંતો સડવા દેવાથી કે દાઢો સડેલી નહિ પુરાવવાથી, નબળાઈથી, તાવથી, ખટાશથી, વધારે ગરમ કે ઠંડું ખાવાથી કે પીવાથી, તમાકુ, પાન, સોપારી, ચાહ, કોફી વગેરેથી દાંત નબળા થઈ તેમાં પથરી બાઝે છે. ભોજન પછી દરેક વખતે કોગળા કરી દાંત સાફ કરવા. સુતી વખતે મીઠાના કોગળા કરી મોં સાફ કરવું.

ખામીભર્યા દાંતોના ત્રણ વર્ગ છે.

(૧) કોહી સડી ગએલા હોય તે દાંત.

(૨) જ્યારે દાંત ઊગતો હોય ને વધતો હોય તે વખતે તેને ઘટતો ખનીજ પદાર્થ મળવો જોઈએ તે મળ્યો નહિ હોય તે.

(૩) જે દાંત જડબામાં પોતાની ઘટતી જગ્યાએ નહિ હોવાથી વાંકોટુંકો અથવા બીજા ઉપર ઢળી ગએલો હોય તે.

આ સઘળી ખામીઓ અટકાવી શકાય તેમ છે. બાળક જન્મ પામે તે આગમજજ બાળકોના જડબામાં બંને દાંતોના સેટો બનેલા હોય છે. બીજો સેટ પહેલા સેટની પછવાડે હોય છે. જ્યારે પહેલો સેટ આવે છે ત્યારે બાળકને ખનીજ પદાર્થનો જથ્થો ચાલુ મળતો રહેવો જોઈએ.

ગુજરાતનાં અણમૂલાં રાજ્ય રત્નો.

ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ખરી રીતે વનરાજ ચાવડાથી શરૂ થાય છે. આ વખત પહેલાંની હકીકત બરાબર ઉપલબ્ધ થતી નથી. વનરાજ પહેલાનું ગુજરાત મુખ્યત્વે ઝાડીવાળા પ્રદેશવાળું હતું. આખા પ્રદેશમાં નાનાં નાનાં રાજ્યો હશે, પણ સર્વોપરી સત્તાવાળું મહારાજ્ય સ્થાપવાના પ્રયાસો તો વનરાજના વખતથી એટલે ઇ. સ. ૭૪૬ ની સાલથી શરૂ થયા હોય એમ જણાય છે.

ઝાડીવાળા પ્રદેશને ખેડીને વસવા લાયક બનાવવાનું કામ વનરાજે શરૂ કર્યું અને ગુજરાતમાં સ્વતંત્ર મહારાજ્યની સ્થાપના તેના વખતમાં થઈ એમ હાલમાં મળી શકતાં સાધનોથી જણાય છે.

વનરાજે શરૂ કરેલું કામ સોલંકી રાજાઓએ ચાલુ રાખ્યું અને મૂળરાજ, કરણ, સિદ્ધરાજ તથા કુમારપાળ જેવા સોલંકી રાજાઓએ હિંદમાં ગુજરાતનું સ્થાન ઉંચું આણ્યું. આ સમયમાં ગુજરાતના રાજાઓની

આણ ઉત્તરમા પંજાબ સુધી, પૂર્વમા ગંગા સુધી, દક્ષિણમા વિંધ્ય પર્વત સુધી અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર સુધી વર્તતી હતી

ભીમદેવની આખર અવસ્થામા રજપુતોમા અંદર અંદર કુસુપ પેઠો અને પરદેશી આક્રમણોના પરિણામે ગુજરાતની રાજ્યશ્રીને ઝાખપ લાગી. આવા સક્રાતિકાળમા કટોકટીના પ્રસંગે ધોળકાના વાઘેલા રાણાઓએ પાટણનુ રાજ્ય સ્વહસ્તે કરીને ગુજરાતના રાજ્યવૈભવને પડી જતો બચાવ્યો. આ સમયે ગુજરાતની બુદ્ધિશ્રીએ રાજ્યશ્રીને મદદ આપી ન હોત તો ગુજરાતનું સ્વાતંત્ર્ય ભીમદેવના વખતથીજ અસ્ત પામ્યુ હોત.

ભીમદેવના વખતમા ધોળકાની ગાદીએ ઇ. સ ૧૨૩૩ થી **વીરધવળ** નામનો વીર વાઘેલો રાજ્ય કરતો હતો. ગુજરાતમા તે મોટામા મોટો સત્તાધારી હતો. વીરધવળ વીર હતો પણ તેની વીરશ્રીનો મુગટ બે વણિક રત્નોથી પ્રકાશતો હતો આ બે અણમૂલાં રત્નો **વસ્તુપાળ અને તેજપાળ** નામના જૈન પોરવાડ વાણીઆ હતા.

વસ્તુપાળ અને તેજપાળનું મૂલ્ય આકવુ એ ઇતિહાસ લેખકોને માટે મુશ્કેલ છે. મુત્સદ્દીગીરી, વીરતા અને ઔદાર્યમા આ બે ભાઈઓની જોડ ઇતિહાસમા પ્રાપ્ત થવી મુશ્કેલ છે. લલિત કળાનો તેમનો શોખ કોઇનામા ન હોય તેવો હતો. હિંદુસ્તાનમા કળાના શોખ માટે મોગલ સમ્રાટ **શાહજહાન** પ્રસિદ્ધ થઈ ગએલ છે, પણ શાહજહાનમા આ શોખ જાગૃત કરનાર ગુજરાતની તેની સુબાગીરી દરમિઆન વસ્તુપાળ અને તેજપાળના કળાના પુરાણા નમુનાઓજ હતા એમ કહેવુ અતિશયોક્તિભરેલું નહિ ગણાય.

કુસંપરૂપી નાગની ચૂડમા કચરાતા દેશમા વિદેશી સત્તાધારીઓના ઝંઝાવાત સમા વટોળાઆથી વિદીર્ણ થતા ગુજરાતને વસ્તુપાળ અને તેજપાળનો રાષ્ટ્રપ્રેમ કેવી રીતે બચાવી શકયો છે તે ઇતિહાસના અભ્યાસકોજ જાણી શકે

આ બે અણમૂલા રાજ્યરત્નોનો અમર ઇતિહાસ ચિતોડ નિવાસી શ્રી જિનહર્ષગણિએ એક પ્રશસ્તિ ગ્રથ વડે સવત ૧૭૯૩ ની સાલમા લખેલો છે. આ ઉપરાત સોમેશ્વરકૃત કીર્તિ કૌમુદીમા, અરિસિંહ કૃત સુકૃત સકીર્તનમા, ઉદય પ્રભસૂરિ કૃત ધર્માભ્યુદય કાવ્યમા, મેરુતુગાચાર્ય કૃત પ્રબધ ચિંતામણિમા અને રાજશેખર કૃત ચતુર્વિંશતિ પ્રબધમા આ બન્ને ભાઇઓનો ઇતિહાસ વિસ્તારથી આપવામા આવ્યો છે.

ઉપરના સાધનો દ્વારા તેમના જીવનના કેટલાક પ્રસગો અત્રે આપવામા આવ્યા છે.

અણહીલપુર પાટણમાં **અશ્વરાજ** નામે એક મંત્રી હતા. તેમનું લ
આભૂશાહ નામના એક વણિક ગૃહસ્થની પુત્રી **કુમારદેવી** સાથે થયું હ
લગ્ન બાદ આ યુગલ સુંટાલક નગરમાં નિવાસ અર્થે આવી રહ્યું. ત
તેમને **મલ્લદેવ, વસ્તુપાળ** અને **તેજપાળ** નામના ત્રણ પુત્રો થય

વખ જતાં કાળના કરાલ પાશમાં અશ્વરાજ ઝપટાયા અને કુમા
દેવીનું સૌભાગ્ય નાશ પામ્યું. પિતાના મરણ બાદ વસ્તુપાળ અને તેજપા
પોતાની માતાની સાથે માંડળમાં આવીને રહ્યા. કુમારદેવી ઘણાં ધર્મપ્રે
બાઈ હતાં અને માંડળમાં નરચંદ્રસૂરિ નામના જૈન મુનિના આદેશ સાંભ
ળવા દરરોજ જતાં હતાં. સૂરિજીએ તેમનું ભવ્ય કપાળ અને ઓજસ
ભરેલી મુખમુદ્રા જોઈને કહેલું કે તેમના બે પુત્રો દેશમાં અમર યશ પ્રા
કરશે અને ધવલ્લકપુરમાં (ધોળકામાં) તેમના અભ્યુદયની શરૂઆત થશે.

ઉંમર લાયક થતાં વસ્તુપાળનું લગ્ન **લલિતા દેવી** નામની સુલક્ષણ
વણિક કન્યા સાથે અને તેજપાળનું લગ્ન ગુણના નિધિરૂપ **અનુપમા** દેવ
નામની કન્યા સાથે થયું.

ગુરુના આદેશથી પોતાના કુટુંબ સાથે બન્ને ભાઈઓ યાત્રા કરવ
નીકળ્યા અને તેમના કહેવા મુજબ ધોળકામાં તેમનો અભ્યુદય થવા લાગ્યે
યાત્રાએ જતાં પોતાનું દ્રવ્ય દાટવા જતાં હડાલક (હડાળા—ભાલમાં) નજી
જમીનમાંથી તેમને બીજું પુષ્કળ દ્રવ્ય મળ્યું.

ધર્મપ્રેમી અને બુદ્ધિના ભંડાર રૂપ અનુપમા દેવીએ આ દ્રવ્ય પર્વતન
ટોચ પર મૂકવા સલાહ આપી. આ સલાહનો ધ્વનિ બુદ્ધિમાન ભાઈએ
સમજી ગયા અને તેમણે પોતાનું દ્રવ્ય પર્વતો ઉપર દહેરાંઓ બંધાવવામ
ખર્ચવાનો નિર્ધાર કર્યો.

યાત્રાથી પાછા ફરતાં ધોળકાના રાણાના રાજગુરુ સોમેશ્વરની સલાહથ
રાણાએ તેમને મંત્રી પદ સ્વીકારવા આમંત્રણ આપ્યું. આ વખતે વસ્તુપાળ
અને તેજપાળ પાસે ત્રણ લાખ રૂપીઆ હતા. મંત્રીપદ સ્વીકારતા પહેલ
રાણા સાથે તેમણે શરત કરી કે જો કદાચ કોઈ કારણસર તેમને અધિકાર
છોડી ધોળકાથી જવું પડે તો આ ત્રણ લાખ રૂપીઆ તેઓ સાથે લઈ
જઈ શકે. રાણાએ આ શરત કબુલ કરી અને વસ્તુપાળ તથા તેજપાળે
ધોળકા અને ખંભાતની અધિકારપ્રાપ્તિનો સ્વીકાર કર્યો.

વસ્તુપાળે રાજનીતિજ્ઞ પુરુષ તરીકે અને તેજપાળે લડાયક બુદ્ધિનાં
ઘણાં કાર્યો કરીને ઇતિહાસમાં અમરત્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે.

રાણા વીરધવળનાં રાણી જયલતાના ભાઈઓ સાંગણઅને ચામુંડ વણથળીમાં (જૂનાગઢ પાસે) રાજ્ય કરતા હતા. તેમની ઉદ્દતાઈના કારણે વસ્તુપાળ અને તેજપાળે તેમને હરાવી પદભ્રષ્ટ કર્યા અને રાજ્યગાદી જયલતાના ભત્રીજાને આપી પોતે ગીરનાર, દેવપત્તન (સોમનાથ પાટણ), દ્વીપપત્તન (દીવ) અને તાલધ્વજ થઈને ધોળકે આવ્યા.

ગોધરાના અભિમાની અને લટકાટ કરતા ઘુંઘળની ડોકે કાજળની દાબડી બંધાવી તેનું પાણી ઉતાર્યું અને ભદ્રેશ્વરના રાજા ભીમસિંહને હરાવી વિજય મેળવ્યો.

દિલ્હીના બાદશાહના લશ્કરને આબુ આગળ હરાવી ગુજરાતની વીરતાનું દર્શન કરાવ્યું તથા બાદશાહની મા મક્કે જતાં હતાં ત્યારે દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરી.તેમને સગવડ કરી આપી તથા મક્કા શરીફ લઈ જવા આરસના તોરણની ભેટ ધરી ગુજરાત ઉપરના બાદશાહી આક્રમણો બંધ રખાવવાની શરત કરવામાં અપૂર્વ મુત્સદ્દીગીરી બતાવી.

ઉપરનાં વીરતાદર્શક અને મુત્સદ્દીગીરીવાળાં કાર્યો ઉપરાંત તેમનો ધર્મ અને કળા ઉપરનો પ્રેમ આબુ, ગિરનાર અને શેત્રુંજય ઉપરનાં દહેરાંઓ જેવાથી જણાઈ આવે છે. કારીગરોને તાજી ઊની રસોઈ જમાડીને તથા આરસમાં નકસી કોતરતાં ભૂકો પડે તેની ભારોભાર રૂપું આપીને સંતોષતાં તેમની અઢળક લક્ષ્મી વપરાઈ છે.

આ ધર્મપ્રેમી ભાઈઓને ઘેર સાધુ સંતોને જમાડવામાં દરરોજ પુષ્કળ ઘી વપરાતું હતું. રાજ્યના અમલદારોને તથા ખુદ રાજાને પણ ઈર્ષ્યા ઉત્પન્ન થાય તેટલું તેમના ઘરનું ખાનગી ખર્ચ હતું. આવી જાતની ઈર્ષ્યાથી પ્રેરાઈને તેમના ખાનગી ખર્ચની તપાસ એક વખત વીરધવળ પોતે વસ્તુપાળ તેજપાળની ભોજનશાળામાં વેશ પલટીને ગએલો. ભોજનશાળામાં આ વખતે પુષ્કળ કુડલાંઓ વપરાતાં તેને જણાયાં અને લક્ષ્મીનો આવો નિરકુંશ વપરાશ જોઈને તેને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો.

અનુપમાદેવી મહેમાનોને તાંસળીઓ ભરી ભરીને ઘી પીરસતાં હતાં. આમ કરતાં ઘીનું એક કુંડલું ઢળી ગયું અને પુષ્કળ ઘી બગડયું. અનુપમા દેવીએ નીચે ઢળેલું ઘી જુદા વાસણમાં લઈ લીધું અને પોતાના રેશમી પાલવ વડે કુડલાનું મ્હોં લુછી નાખ્યું.

છદ્મવેશમાં આવેલા વીરધવળે આમ કરવાનું કારણ પૂછયું. અનુપમા દેવીએ જવાબ આપ્યો કે ઘી વપરાય છે, તેનું પુણ્ય તો મહારાણાને મળશે

પણ આમ ધર્મકાર્ય કરતાં પોતાનાં કપડાં બગડે તેનુંજ પુણ્ય પોતાને મળશે. આ પ્રકારનો ચતુર અનુપમાદેવીનો બુદ્ધિશાળી જવાબ સાંભળી વીરધવળનો ક્રોધ શમાઈ ગયો અને પોતે જાહેર થઈ તેમનાં આવાં કાર્યોની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો. કોઈના કહેવાથી ઉદ્‌ભવેલી ઇર્ષ્યા ધર્મકાર્યથી મુગ્ધ થતાં સ્તુતિના રૂપમાં પરિણમી.

વસ્તુપાળના અને તેજપાળના જીવનના આવા અનેક પ્રસંગો ઇતિહાસમાં અમર સ્થાન મેળવી શકે છે. દેરાણી જેઠાણી તરીકે પ્રસિદ્ધ થએલા લલિતાદેવી અને અનુપમાદેવી રૂપ તેમના કુટુંબનાં સ્ત્રી રત્નોએ ગુજરાતના સ્ત્રીત્વનું ગૌરવ વધાર્યું છે.

આવાં અણમૂલાં રત્નોથી ગુજરાત સદાકાળ ગૌરવવાન ગણાય છે.

મનસુખરામ મણિશંકર દ્વિવેદી,
આસી૦ રે. એ. ઇન્સ. અમદાવાદ

પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં વિજ્ઞાનના પ્રયોગોનું પ્રદર્શન

કુદરતનો નિયમ છે કે "આગળ વધવું." સૃષ્ટિમાં ચેતન વસ્તુમાત્ર જમાનાની સાથે આગળ વધ્યે જાય છે. હરેક વ્યક્તિની અવનતિ કે ઉન્નતિનો આધાર જમાનાથી પાછળ પડવામાં કે સાથે ચાલવામાં છે. જમાનાની સાથે ચાલવું કે પાછળ પડવું તેમાં મનુષ્ય સિવાયનાં પ્રાણીઓ આજુબાજુના કુદરતી સંજોગોને આભારી છે: પરંતુ માણસ જાત ઇશ્વરદત્ત શક્તિ વડે કુદરતી સંજોગો સાથે સહકાર સાધી, પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરી કુદરતની હરિફાઈ કરતી જણાય છે. વિશ્વવિધાતાએ પ્રાણીઓના સુખાર્થે પવન, પાવક, પાણી અને બીજી વસ્તુઓ સરજી છે, પરંતુ તેનો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરવો તે મનુષ્યના મનુષ્યત્વ ઉપર અવલંબે છે. છેક પુરાતન કાળથી તપાસીએ તો પ્રથમ મંત્રબળ અસ્તિત્વ ધરાવતું. મધ્યયુગમાં ઔષધિ-બળ અને અર્વાચીન સમયમાં ભૌતિક તત્ત્વો ઉપર સત્તા ચલાવી મનુષ્ય જાત પોતાના સુખનાં સાધનો નિપજાવી શકી છે.

જે જમાનામાં જે બળ કામે લાગ્યું તેનો આધાર તે જમાનાની કેળવણીની ઉપર રહેલો છે. હાલની કેળવણી સર્વદેશીય છે; પરંતુ તેમાં ખામીઓ તો છેજ. મહત્ત્વની ખામી તો શાબ્દિક શિક્ષણની છે. કેળવણી-

કારો તે ખામીઓને દૂર કરવા, ચાંપતા કલાઓ લઈ રહ્યા છે. કેટલીક આદર્શ સંસ્થાઓમાં માત્ર શાબ્દિક શિક્ષણ નહિ આપતાં "કૃતિ કરીને શીખવવું" એ શિક્ષણના સૂત્રને અક્ષરશઃ સત્ય ઠરાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. કેળવણીકારો દેશની ઉન્નતિ અર્થે જમાનાને ભાવતી કેળવણી આપવા ધારે તો વિદ્યાર્થીઓને શિખવાતા વિષયો પૈકી વિજ્ઞાનને અગ્રસ્થાન મળે. ચાલુ સાલ પહેલા ટર્મમાં પહેલા અને બીજા વર્ષના વિદ્યાર્થીઓને શીખવેલા વિજ્ઞાનના પ્રયોગોનું પ્રદર્શન કૉલેજના કમ્પાઉન્ડમાં તા. ૨૦-૧૦-૩૨ ના રોજ સવારના કલાક ૧૧ થી ૨ વાગતા સુધી ભરવામાં આવ્યું હતું. તેમાં નીચેના વિષયો સાત વિભાગમાં વહેંચી, અને તેટલાં સાહિત્યો ઉત્પન્ન કરી તથા વધારાનાં સાયન્સનાં સાધનોની મદદથી વ્યાવહારિક દૃષ્ટાંતો પ્રયોગોદ્વારા સમજાવવામાં આવ્યાં હતાં.

પ્રયોગોના વિભાગ. —

(૧) હવાને લગતા, (૨) પાણીને લગતા, (૩) પ્રકાશને લગતા, (૪) ગરમી સંબંધી, (૫) શક્તિ અને તેનાં રૂપાંતર સંબંધી, (૬) પદાર્થો સંબંધી, (૭) પરચુરણ (ગુરુત્વાકર્ષણ ને ગુરુત્વ મધ્યબિંદુ; ઍસિડ, અલ્કલિ ને ક્ષાર).

(૧) હવાને લગતા પ્રયોગ. —

(૧) હવાનું દબાણ અને વાયુભારમાપક યંત્ર, (૨) હવાનું દબાણ અને બંબો, (૩) બકનળી અથવા સાઇફન, (૪) અવાજ, (૫) પડઘો.

(૧) હવાનું દબાણ અને વાયુભારમાપક યંત્ર. —

આ પ્રયોગમાં એક બાજુથી બંધ ૪૦" ઈંચ લાંબી કાચની નળી લઈ પારાથી ભરી. નળીના મોં ઉપર આંગળી દબાવી. પારાથી અર્ધા ભરેલા પ્યાલામાં નળીને ઊંધી મૂકી. આંગળી ખસેડી લીધી, નળીમાંનો પારો નીચો ઉતરી ૨૯-૩" સ્થિર રહ્યો. દરિયાની સપાટીએ પારો ૩૦" ઉંચે સ્થિર રહે છે. એ પ્રમાણે વાયુભારમાપક યંત્રની બનાવટ સમજાવી.

ઉપયોગઃ—(૧) દરિયાની સપાટીથી ૯૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ આ યંત્રમાં પારો ૧ ઇંચ નીચો ઉતરે છે, એટલે તેનાથી પર્વતોની ઉંચાઈ માપી શકાય છે.

(૨) હવાના દબાણમાં થતા ફેરફારોની અસરથી પારો ચઢે કે ઉતરે છે, તેથી વરસાદ આવવાની કે પવનનું તોફાન થવાની આગાહી કરે છે.

(૩) આ યંત્રમાં બે જુદે જુદે સ્થળે થએલા હવામાનના ફેરફારથી પવન કઈ દિશા તરફ વાશે તે પણ જાણી શકાય છે.

(૨) હવાનું દબાણ અને બંબો.—

હવાનું ચારે બાજુનું દબાણ બનાવવા માટેના પ્રયોગો. —

(અ) સીધી કિનારીવાળો પ્યાલો પાણીથી છલાછલ ભરી, ઉપર કાગળ મૂકી હાથનું દબાણ રાખી પ્યાલો ઉંધો કરી હાથ લઈલીધો; પરંતુ હવાના ઉપલી બાજુના દબાણને લીધે પાણી ઢોળાયું નહિ.

(વ) પાણી ભરેલો સીસો ચાળણીમાં ઉંધો મૂકયો પણ પાણી ઢોળાયું નહિ.

(ક) ટબમાં પાણી ભરી, તેમાં નળી મૂકી. નળીમાંની હવા મોં વડે શોષી લેવાથી, હવાનું ઉપલી મેરનું દબાણ કમી થયું, તેથી પાણી નળીમાં ચઢી મોંમાં આવ્યું.

(ઙ) પીચકારીમાં દાટો ખેંચવાથી ઉપરના દબાણવાળી હવા બહાર નીકળી ગઈ. તેની જગાએ પાણી ચઢયું. દાટો દબાવવાથી પાણીની સેર ઊડી.

(ઈ) ડબલ પીચકારી જેવી રચનાથી પીચકારી કરતાં ઉલટી ક્રિયા થતી બંબામાં જોઈ. તે પણ હવાના દબાણને જ આભારી છે. એ જનસમાજનું ઉપયોગી યંત્ર છે

(૩) બકનળી અથવા સાઈફન. —

આ પ્રયોગમાં પાણી ભરેલા વાસણમાં બે છેડેથી ખુલ્લી, વાંકી કાચની નળી મૂકી. બહારના છેડેથી મોં વડે હવા શોષી લીધી, એટલે નળી વાટે પાણી ચઢી બીજા વાસણમાં ભરાવા માંડયું. જ્યાંસુધી નળીના બહારના છેડા કરતાં પાણીની સપાટી ઉંચી હતી ત્યાંસુધી પાણી નીકળ્યું.

આ પ્રયોગ પણ હવાનું પદાર્થ ઉપરનું દબાણ બતાવનારો છે.

(૪) અવાજ:—

હવામાં કાંઈ નડતર થવાથી ઉત્પન્ન થતાં મોજાંથી અમુક પ્રકારનો અવાજ થાય છે. તે સમજાવવા માટેના પ્રયોગ. —

(અ) મોં આગળ પાતળો કાગળ રાખી ધીમેથી બોલવાથી બોલવા મુજબ હવાનાં આંદોલનોથી કાગળ ધ્રુજે છે તે બતાવ્યું.

(વ) પાણી ભરેલા ટબમાં કાંકરી નાખીને અંદરથી અને કિનારી ઉપર ટકોર મારીને બહારથી ઉત્પન્ન થતાં ગોળ બતાવ્યાં.

(ક) હવાના ગોળનું વહન સમજાવવા બે છેડેથી દોરડું પકડાવી એક છેડેથી ઉચું નીચું હલાવ્યું. દોરડાંનાં બિંદુઓ આગળ ખસતાં નથી, પરંતુ આગળ જતાં હોય તેમ હાલવાથી જણાયું.

(ક) અવાજ હવા મારફતે ફેલાય છે તે સમજાવવા માટે, એલાર્મ-વાળા ઘડિઆળને ચાવી આપી. પેટીમા મૂની પેટી બંધ કરી, અવાજ જુજ સંભળાયો. પેટી ઉઘાડી ત્યારે અવાજ બરાબર સમજાયો.

(ઈ) નક્કર પદાર્થદ્વારા અવાજ જઈ શકે છે.—કાગળના ભુંગળાં સાથે દોરી જોડી ૫૦ યાર્ડના અંતરે વાત કરી સંભળાવી.

(૫) પડઘો. —

પડઘો એટલે પ્રતિધ્વનિ. મૂળનો અવાજ ફરીથી સાભળવો તે સમજવાના પ્રયોગ. —

(અ) લોખંડના ચીપીઆ ઉપર સખરી મારી ધ્રૂજતી ગતિમા આણી કાચના નળાકાર પ્યાલાને તળીએ થોડુ પાણી રેડી તેના મો ઉપર ચીપીઆને ધર્યો. થોડી વારે હાર્મોનિયમના 'ખરજ'ના સૂરોના ('પડજ') જેવો અવાજ સંભળાયો.

(બ) ધાતુના ચળકાટ મારતાં બે અનર્ગોળ તગારા સરખી ઉંચાઈએ સામસામા નવ ફૂટના અંતરે ગોઠવ્યા. એક તગારા પાસે તેના મધ્યબિંદુ જેટલી ઉંચાઈએ સ્ટૅન્ડ ઉપર નાનું ઘડિઆળ મૂક્યું. સામેના તગારા પાસે જઈને સાભળ્યું તો ઘડિઆળનો ટીકટીક અવાજ સંભળાયો, કારણ કે ઘડિઆળથી ઉત્પન્ન થએલા હવાના આઘાતનો નડકના તગારા ઉપર અથડાઈ, અંતર્ગોળ હોવાથી સામસામા કેન્દ્ર બીજા તગારા પાસે જઈ અથડાયા, ને પ્રતિગતિ પામ્યા તેથી અવાજ સભળાયો —

(૨) પાણીને લગતા પ્રયોગો

(૧) પાણી અને તેનો ઉપયોગ, (૨) ફુવારો, (૩) કેશાકર્ષણ, (૪) આર્કિમિડિઝનો નિયમ.

(૧) પાણી અને તેનો ઉપયોગ.—

અ. પાણીથી જમીન ધસાય છે —રેતીનો ઢગલો કરી ઉપર પાણી રેડી ઢગલો ખોદાતો બતાવ્યો.

બ. કૂવા ખોદવાથી ઝરણો ફૂટે છેઃ—જમીન ઉપર પાણી રેડીને અંદર ઉતરી જતું બતાવીને સમજાવ્યું.

ક. પાણીની વરાળ બને છે—સ્ટવ ઉપર તપેલીમા પાણી ઉકાળી નીકળતી વરાળ બતાવી.

ડ. સૂર્યના કિરણોથી વરાળ બને છે —એ સમજાવવા માટે ભીનુ કપડું તડકે સૂકવીને સમજાવ્યું.

કરતી હોવાથી તેમનો ઇતિહાસ પણ તેને અનુરૂપજ ઘડયો છે એટલે કે તેમણે કોઈપણ ભોગે તેમની સ્વતંત્રતા અને પ્રાચીન સંસ્કૃતિ જાળવી રાખી છે. આથી વિરુદ્ધ પ્રકાર સપાટ ફળદ્રુપ મેદાનોમાં વસ્તી પ્રજાએ તે માટે છે. તે થોડા શ્રમે જીવનની જરૂરિઆતો પૂરી પાડી શકે છે, તેથી તેઓ આળસુ, વિલાસી અને પરાધીન બને છે, અને તેમનો ઇતિહાસ તપાસતાં પણ એજ બાબત માલમ પડે છે કે તેઓ પરદેશીઓના આક્રમણો સામે ટક્કર ઝીલી શક્યા નથી અને તેમના વિલાસમાં અને આળસમાં સ્વતંત્રતા ગુમાવી બેઠા છે, તેથી તે બાબત ભૌગોલિક સ્થિતિને આભારી હોઈને ભૂગોળને ઇતિહાસનું મૂળ સ્વરૂપ કહેવું એ વાસ્તવિક જ છે. ઉપર પ્રમાણે જ શીતકટિબંધમાં અને ઉષ્ણકટિબંધમાં વસતી પ્રજાઓનું બને છે.

વળી ઇતિહાસમાંથી આપણને જણાય છે કે નવા દેશો શોધનાર અને દુનિઆના બધા દેશો સાથે વેપાર ખેડનાર બીજું કોઈ નહિ પણ ટાપુઓમાં અને દરિઆકિનારે વસેલી પ્રજાજ છે. આ શું ભૌગોલિક કારણોને આભારી નથી ? જેને પાણી સાથેજ વ્યવહાર છે અને નિરંતર સમુદ્ર સાથેજ બાથ બીડવાની હોય તે સર્વ શ્રેષ્ઠ નાવિકો બને તેમાં નવાઈ જ શું ? એમાંજ તેમની સાહસવૃત્તિ કેળવાય છે અને સંશોધકવૃત્તિ જાગૃત થાય છે કે જેને લઈને તેઓ દુનિઆ પરના કોઈપણ ભાગમા જતાં જરા પણ અચકાતાં નથી. આ બધું એમજ બતાવી આપે છે કે ભૂગોળ એ ખરેખર ઇતિહાસનું મૂળ સ્વરૂપજ છે.

(૪) ભૂગોળશિક્ષણ એટલે દુનિઆ બારની પ્રજાનો નિકટ પરિચય અને તેમાં આપણું સ્થાનઃ-આપણે જોઈ ગયા કે ભૌગોલિક સ્થિતિ પ્રમાણે પ્રજાનો ઇતિહાસ ઘડાય છે. આ અસર ઇતિહાસ ઉપરજ થાય છે એટલુંજ નહિ પણ દેશની સામાજિક સ્થિતિ, હુન્નર ઉદ્યોગ, જનસ્વભાવ, રીતરિવાજ, વગેરે ઉપર પણ થાય છે. રણમાં અને જંગલમાં વસતા લોકોનાં રીતરિવાજ, સ્વભાવ, હુન્નરઉદ્યોગ વગેરે તપાસો અને દરિઆ કિનારે અને ફળદ્રુપ મેદાનમાં વસતા લોકોના રીતરિવાજ, સ્વભાવ, હુન્નરઉદ્યોગ વગેરે તપાસો. અત્યંત તફાવત જણાશે. આ તફાવત પણ ભૌગોલિક પરિસ્થિતિનેજ આભારી છે. આથીજ ઘેર બેઠાં આપણે આપણાથી સેંકડો માઇલ દૂર વસતી પ્રજાઓના રીતરિવાજ, સ્વભાવ, હુન્નરઉદ્યોગ રાજકીય બંધારણ વગેરે ભૂગોળથી જાણી શકીએ છીએ. કોઈપણ પ્રજા વિષે આટલું જાણ્યા પછી આપણે તેના નિકટ પરિચયમાં હોઈએ એમજ જણાય. આ પ્રમાણે બીજી પ્રજાઓ વિષે જાણ્યા પછી તેમની સાથે આપણી સરખામણી કરી

આપણું સ્થાન દુનિઆમાં કેટલું આગળ અથવા પાછળ છે તે જાણવું મુશ્કેલ નથી. એ જાણ્યા પછી આપણું સ્થાન વધારે ઉચ્ચ બનાવવા આપણે કુદરતી રીતેજ પ્રેરાઈએ એ કાંઈ ભૂગોળશિક્ષણની ઓછી અગત્ય બનાવતું નથી.

(૫) ભૂગોળશિક્ષણ એટલે કુદરતનો અભ્યાસઃ-પોતાની અતૂલ અને અલભ્ય વનસ્પતિ, સંપત્તિ અને સૃષ્ટિસૌંદર્યથી ભરપૂર ગિરિમાળાઓના દુનિઆ પરના સ્થાનનું જ્ઞાન ભૂગોળથી થાય છે. આ ગિરિમાળાઓ કુદરતના સંકેત મુજબ પૃથ્વી ઉપર પથરાઈને તદ્દન નજીકના દેશોમાં અપાર ફેરફાર કરી મૂકે છે.

કંઈક પોતાના ધીમા પ્રવાહ સાથે નાચતી, કૂદતી વેપારને ઉત્તેજન આપતી કંઈક પોતાના પ્રચંડ પ્રવાહમાં અતૂલ વેગથી આગળ વધતી, અનેક જળધોધને આશરો આપતી, રણને ઉપવન બનાવતી નદીઓનું જ્ઞાન શું કુદરતનો અભ્યાસ નથી કરાવતું ? પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગ ઉતારનાર અલૌકિક સૃષ્ટિસૌંદર્યવાળા ભાગોનું જ્ઞાન અને દુનિઆ ઉપરની ભિન્ન ભિન્ન જગાઓમાં વિધવિધ પ્રકારની વનસ્પતિ, પશુ, પક્ષી વગેરે વિષેનું જ્ઞાન કુદરતનો ઓછો ખ્યાલ નથી આપતું. સૂર્ય, ચંદ્ર, તારાગણો અને બીજા અનેક ચમત્કારિક ગ્રહોનું જ્ઞાન આપણને કુદરતની વધારે નજીકમાં લાવી મૂકે છે. આ સર્વ કુદરતનોજ અભ્યાસ નહિ તો બીજું શું હોઈ શકે? એ અભ્યાસ ભૂગોળદ્વારાજ સાધી શકાય છે એ સ્પષ્ટજ છે. ઉપર પ્રમાણે ભૂગોળથી મળતું જ્ઞાન જીવનની સૌથી ઉપયોગી બાબતો સાથે સંબંધ ધરાવે છે, પણ તે પ્રમાણે જ્ઞાન મળવાનો સઘળો આધાર તો ભૂગોળશિક્ષણની પદ્ધતિ ઉપરજ રહે છે, અને તેથીજ ભૂગોળશિક્ષણ કેટલાકને નકામી ગોખણપટ્ટીજ લાગે છે, જ્યારે કેટલાકને અત્યંત અગત્યનો વિષય જણાય છે.

વઢવાણ કેમ્પ,
કન્યાશાળા.
તા. ૩૦-૧૨-૩૨.

ગિરિજા દેવીપ્રસાદ રાવળ

સને ૧૯૩૨ માં છોકરીઓ માટેની વ. ફા. પરીક્ષામાં બેઠેલા વિદ્યાર્થીઓના કામની સમાલોચના

ભાષા:—વાક્યપૃથક્કરણ અને પદચ્છેદ પરત્વે બીલકુલ લક્ષ આપવામાં આવ્યું નથી. વિવેચન અને વિવરણ માત્ર શબ્દો મૂકીનેજ કરવામાં આવ્યું હતું. સમજુતી આપતી વખતે પૂર્વાપર સંબંધ સમજાવવાનો યત્ન

ભાગ્યેજ વિદ્યાર્થીઓએ કરેલો હતો. તેઓએ વાચનમાળાના પાઠોનો અભ્યાસ યોગ્ય રીતે તેમની ઝીણવટથી–વિવેચક દૃષ્ટિથી કર્યો હતો નહિ.

સૂચના:—શિક્ષકોએ પાઠોની ગોખણપટ્ટી કરવાની વિદ્યાર્થીઓની ટેવને મૂકાવી દેવી જોઈએ, અને વિદ્યાર્થીઓ પોતાના વિચાર યોગ્ય રીતે જણાવી શકે તેવી રીતનો તેમને સંપૂર્ણ મહાવરો પાડવો જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓ યોગ્ય શબ્દોનો યોગ્ય સ્થળે ઉપયોગ કરે એવો ખાસ આગ્રહ રાખવો જોઈએ. વ્યાકરણનો વિષય રસિક થાય તેટલા માટે તે વિષયને ભાષાના એક અંગ તરીકે ગણી શીખવવો જોઈએ.

નિબંધ:—નિબંધ માટે જે વિષયો પરીક્ષામાં જાહેર કરવામાં આવ્યા હતા તેમાંથી એકે વિષય ઉપર યોગ્ય અને ખરી રીતે વિદ્યાર્થીઓ નિબંધ લખી શક્યા નહોતા. સામાન્ય વિષયો સંબંધી પણ તેઓની વિચાર-યોજનામા ખામી જણાઈ આવી હતી. કેટલાક શબ્દોની જોડણી ખોટી હતી. અક્ષર એકંદર ઠીક હતા. આપેલા મુદ્દાઓ ઉપરથી વાર્તા ઉપજાવવાની શક્તિનો બીલકુલ વિકાસ થયો નથી.

સૂચના:—દરરોજના સામાન્ય વિષયો ઉપર નિબંધ લખવાનો મહાવરો હોવો જોઈએ. સાર ઉપરથી વિસ્તાર કરી નિબંધ કે વાર્તા કેમ સારી રીતે લખી શકાય તેની પદ્ધતિ જો શિક્ષકો બતાવે તો તે વધારે સારૂં છે. સારા નિબંધો વખતો વખત વર્ગ સમક્ષ વાંચી બતાવવા જોઈએ, અને જે સારા મુદ્દાઓ હોય તે તરફ વિદ્યાર્થીઓનું લક્ષ ખેંચવું જોઈએ.

શ્રુતલેખન:—કામ એકંદર સંતોષકારક હતું. 'પુષ્કળ', ક્ષિતિજ', 'પરાવર્તન' જેવા અઘરા શબ્દોની જોડણી ખરી નહોતી.

ગણિત અને નામું:—વિશેષ અને સાદી સંખ્યા વચ્ચેનો તફાવત ઘણા વિદ્યાર્થીઓ જાણતા નહોતા. મિશ્ર પ્રમાણના દાખલા ગણતી વખતે ઘણા થોડા વિદ્યાર્થીઓને સમ અને વિષમ પ્રમાણનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ હતો. ઘણા વિદ્યાર્થીઓને 'સાદી સંખ્યાના' અર્થની માહીતી નહોતી. દશાંશનાં મૂળતત્ત્વોનો પણ તેમને ખ્યાલ નહોતો. દાખલા ગણવાની રીતમાં ભૂલો કરેલી હતી. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને સિલિક મેળવતાં આવડતી નહોતી.

સૂચના:—દાખલા પદ્ધતિ પૂર્વક અને ખરી રીતે કેમ ગણાય તેની રીત વિદ્યાર્થીઓને બતાવવી જોઈએ. સાદી અને વિશેષ સંખ્યાનો વ્યાવહારિક પુરતાં દૃષ્ટાંતો આપી તેમને સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપવો જોઈએ. ગણિતના વિષયની બુદ્ધિપૂર્વક સમજુતી આપીને અને તે વિષયને વિદ્યાર્થીઓના જીવનવ્યવહારને અંગે થતી પ્રવૃત્તિઓ સાથે જોડીને તેના મૂળ

સિદ્ધાંતોનું પાકું જ્ઞાન તેમને આપવું જોઈએ. શિક્ષકોએ ગણિતના અમુક અમુક દાખલા સ્પષ્ટ અને તર્કસિદ્ધ પદ્ધતિથી ગણીને નમુનારૂપ જવાબ કેવા હોય તે બતાવવું જોઈએ.

ભૂગોળ:—આ વિષયમાં વિદ્યાર્થીઓનું કામ એકંદર અસંતોષકારક હતું. ભૂગોળની હકીકતોનું જ્ઞાન તેમને અસ્પષ્ટ અને ભૂલભરેલું હતું. સુવેઝ અને પનામાને ખેતીવાડીને લગતી નહેરો તરીકે ઓળખાવી હતી. ઘણા વિદ્યાર્થીઓ રૂપરેખાત્મક હિંદુસ્તાનનો નકશો દોરી શકયા નહોતા. મુંબઈ અને સ્ટાન્ડર્ડ વખતનો તેમને સ્પષ્ટ ખ્યાલ નહોતો. રબ્બર, ઊન વગેરે કયા કયા દેશોમાં નીપજે છે તે તેઓ જાણતા નહોતા.

સૂચના:—આટલાસ અથવા ભીતે ટાંગવાના નકશાનો ઉપયોગ સામાન્ય રીતે પ્રાથમિક શાળામાં કરવામાં આવતો નથી. થોડાક નકશાનું આકૃતિરૂપે શિક્ષકો તરફથી હસ્તઉદ્યોગનું કામ કરવામાં આવે તો આ વિષય સમજવામાં તે ઘણું મદદકર્તા થઈ પડે. વિષયશિક્ષણમાં માનુષતત્ત્વ અને વર્ણનાત્મક શૈલીનાં તત્ત્વો લાવી તેને વધારે રસિક અને વહેવારૂ બનાવવું જોઈએ બને તેટલા પ્રમાણમાં ભૂગોળની હકીકતો ખાલી નકશાના ખોખામાં પુરવાનો મહાવરો પાડવો જોઈએ.

ઇતિહાસ:—વિદ્યાર્થીઓના જવાબ સંબંધ વિનાના હતા. ઘણી બાબતોમાં વિદ્યાર્થીઓને જવાબ લંબાણથી લખવાની આદત પડેલી હોય છે. ટોડરમલ, ગૌતમબુદ્ધ, રોબર્ટ કલાઇવ, આંદબીબી વગેરે જેવા ઐતિહાસિક પુરુષો વિષે તેમને સ્પષ્ટ ખ્યાલ હોતો નથી. ૧૯૨૧ માં મુંબઈની ધારાસભામાં જે સુધારા દાખલ થયા તેનો ખ્યાલ ઘણા થોડા વિદ્યાર્થીઓને હતો. પરીક્ષા માટે તૈયારી કર્યા વિના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષામાં બેઠા હતા.

સૂચના:—ઐતિહાસિક બનાવોને લગતી વધારાની હકીકત એકઠી કરી ઇતિહાસ વધારે રસિક રીતે શીખવવો જોઈએ. ઐતિહાસિક હકીકત ગોખી નાખવાની પદ્ધતિને બીલકુલ ઉત્તેજન મળવું ન જોઈએ. શિક્ષકોએ મુખ્ય અને સૂચક બનાવો પુરેપુરી રીતે શીખવવા જોઈએ; ઝીણી બાબતો વિદ્યાર્થીઓએ જાતે શીખી લેવી જોઈએ.

પ્રધાન પુરુષોનાં જીવનચરિત્ર ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવું જોઈએ, અને નિર્ણયાત્મક બનાવો હોય અથવા યુગ પ્રવર્તક પુરુષો હોય તેમના વિષે કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ થવો જોઈએ. સમય સમયના તકતા બનાવી વર્ગમાં પાઠ ચાલતો હોય તે વખતે તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. અગ-

સના ઐતિહાસિક બનાવો હોય તેના ઉપર વિદ્યાર્થીઓએ વખતો વખત મોંએથી કે લેખી ટીકા કરવી જોઈએ આથી વિષય યોગ્ય રીતે વિદ્યાર્થીઓ સમજી શકશે.

આરોગ્ય:—આરોગ્યશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો વિદ્યાર્થીઓને બીલકુલ શીખવવામાં આવ્યાં નથી. પાચનક્રિયા અને લોહીની ફરવાની અને શુદ્ધિની ક્રિયા એ બંને સેળભેળ કરી દેવામાં આવી હતી. અવયવોના યોગ્ય વ્યાપાર વિષે તેઓને યોગ્ય જ્ઞાન નહોતું. ઘણા વિદ્યાર્થીઓ આ વિષયમાં કાચા હતા.

સૂચના:—પાસે એવું કોઈ દવાખાનુ કે આરોગ્યસંગ્રહસ્થાન હોય તો બની શકે તો ત્યાં વિદ્યાર્થીઓને લઈ જઈ વિષયને વહેવારૂ રૂપ આપી તે શીખવવો જોઈએ જો નમુના કે બીજું કાંઈ સાહિત્ય ન હોય તો શિક્ષકોએ નકશા બનાવવા જોઈએ અને તેની મદદથી વિષયની સમજુતી આપવી જોઈએ. ચિત્રો અને આકૃતિઓનો યોગ્ય ઉપયોગ થવો જોઈએ.

સોયકામ:—આ વર્ષે આ વિષયમાં કામ અસંતોષકારક હતું. ઘણા થોડા વિદ્યાર્થીઓને વેતરવાનો કે ગાજ કરવાનો કંઈક ખ્યાલ હતો.

સૂચના—કપડાં તૈયાર કરવાનો વિદ્યાર્થીઓને વધારે મહાવરો હોવો જોઈએ. શિક્ષકોએ તેમની પાસે વધારે કામ કરાવી કે જાતે તેવું કામ કરી બતાવીને વિષયને વધારે સારી રીતે શીખવવો જોઈએ.

સૃષ્ટિજ્ઞાન:—છોડવા અને પ્રાણીઓ વિષે વિદ્યાર્થીઓનું જ્ઞાન એકંદર ઠીક હતું. ઘણા વિદ્યાર્થીઓએ કયારામા કામ કર્યું નથી એમ જણાય છે. છોડવાના વિકાસનું નિરીક્ષણ તેઓએ કર્યું નથી. ઝાકળ, ધુમસ અને કરાની અસર વનસ્પતિ ઉપર શી થાય છે તેની માહીતી ઘણા વિદ્યાર્થીઓને હતી નહિ.

સૂચના:—જુદા જુદા રોપા અને પ્રાણીઓનું નિરીક્ષણ સંપૂર્ણ રીતે આ વિષયમાં થવું જોઈએ. દરેક નિરીક્ષા વખતે જે જે કંઈ વિશેષ જોવામાં આવ્યું તેની વિદ્યાર્થીઓની નોધપોથીમાં નોધ થવી જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓને જે કયારાઓ સોંપવામાં આવ્યા હોય તેનો ઉપયોગ વિદ્યાર્થીઓએ કર્યો છે કે નહિ, તેમજ કયારાઓમાં જે રોપા ઉછેરવામા આવ્યા હોય તેની તેઓએ સંભાળ લીધી છે કે નહિ તે શિક્ષકોએ જોવું જોઈએ. જાતે કામ કર્યું ન હોય અથવા નિરીક્ષા કરી ન હોય તો ગમે તેટલું પુસ્તકીઉ જ્ઞાન હશે તો તે કાંઈ ઉપયોગનું થશે નહિ. વિદ્યાર્થીઓની નોધપોથીની યોગ્ય તપાસ થાય તો તે વિદ્યાર્થીઓને લાભ કર્તા થઈ પડશે.

ચિત્રકામ:—પદાર્થચિત્રકામ એકંદર ઘણું નબળું હતું વિદ્યાર્થીઓએ બરાબર પદાર્થનું માપ લીધું નહોતું. સામાન્ય ધોરણ કરતાં ઘણું ઉતરતા પ્રકારનું તેમનું કામ હતુ.

સૂચનાઃ—પદાર્થોના માપ ઉપરથી પદ્ધતિનું ધોરણ બાંધવું જોઈએ. તેના માપ લેવાનો વિદ્યાર્થીઓને વારંવાર મહાવરો થવો જોઈએ; અને પછી તેનું ચિત્ર પાડવાનું તેમને કહેવું જોઈએ.

સંગીતઃ—આ વિષયમાં માત્ર એકજ વિદ્યાર્થી બેઠા હતા તેનું જ્ઞાન ઘણું કાચું હતું; કારણકે સંગીતના તાલ આપી શકયા નહોતા, તેમજ રાગ ગાઈ શકયા નહોતા, અને તે સંબંધી જ્ઞાન પણ હતું નહિ. સંગીતનો તેને કશો ખ્યાલ હતો નહિ

ઈનામપત્રક ખેડા જિલ્લો.

રાણીયા	સાંડાસાલના સોની ભોગીલાલ મુળજીએ	૩—૦—૦	પતાસાં તથા ગરીબ વિદ્યાર્થીને ટોપી વહેંચી.
બેરડા	ઠાકોર શ્રી હિંમતસિંહજી તખતસિંહજીએ	૭૦—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
	ભાવસાર હીરાચંદ ખુશાલદાસ તથા રાવળ વખતસંગ હકીસંગે	૪૫—૦—૦	"
	ઠાકોર શ્રી અરજુનસિંહજી માધવસિંહજીએ	૪૫—૦—૦	"
સાસોલવર્ગ	બોરસદના રહીશ ઠાકોર મહેરૂભાવા ફતેસિંહે	૨૦—૦—૦	"
આમોદ	મણીલાલ ભાઇલાલ પટેલે	૧૫—૦—૦	"
	નારના પા. રામદાસ કીશાભાઇએ	૨૩—૯—૦	બાળાઓને જમનસિલ્વરના ટાટ વહેંચ્યાં,
		૩—૦—૦	તથા પતાસાં વહેંચ્યાં.
મરીડા	ચોહાણ હેમાજી જીરાજીએ	૪૦—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા તથા પિત્તળના પ્યાલા વહેંચ્યા.
	ઠાકોર પરબતસંગ સામતસંગની પુત્રવધુ ફુલબાએ	૩૦—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
માછીએલ	ઠાકોર જગજીવનદાસ મુળજીભાઇએ	......	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
મોતીપુર	વાઘંદ છગન સાંકળે	૧૫—૦—૦	"
સામરખા	પરમારદેશાઇભાઇઆથીભાઇએ	૨—૦—૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
	પા. બાજરભાઇ હરિભાઇએ	૫—૦—૦	"
મરીડા	ચોહાણ ભાથીજી જેણાજીએ	૪—૦—૦	મિઠાઇ વહેંચી.
મહેળાવ	મોહવાના મહેતા રણછોડ મંછારામે	૨૫—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
મોહવા	"	૮૫—૦—૦	સ્કૂલ તથા કન્યાશાળાની બાળાઓને જમાડી
	"	૧૦૧—૦—૦	પરબની ઓરડી નિશાળ ખાતે બંધાવી.

ગાંડીવ એટલે બાળસાહિત્ય

સર્વત્ર વખણાયેલી રૂપાળી રસીલી ચોપડીઓ

૧ ટૉલ્સ્ટૉયની ૭ વાતો	૦।-	૨૩ હાથી ધમધમ ચાલે	૦)-
૨ બકુલ	૦।=	૨૪ બાળડાયરી	૦)≡
૩ બિરબલનો બન્ધુ	૦॥	૨૫ ચોપગાની ચતુરાઈ	૦।
૪ મૂરખરાજ	૦॥	૨૬ ગધેડાનું રાજ	૦)-
૫ નીલમ	૦।=	૨૭ રમકડાની દુકાન	૦)-
૬ ભીષ્મ	૦।	૨૮ જાદુઈ જમરૂખ	૦)-
૭ જયબજરંગ	૦।=	૨૯ મકનો મરતાનો	૦)-॥
૮ બાળવિહાર (૧)	૦॥।	૩૦ બંગાળી બિરબલ	૦।=
૯ વાઘેનું વન	૦।	૩૧ ભુલભુલામણી	૦)-
૧૦ જાદુઈ હાર	૦।	૩૨ સવાકાની આપવીતી	૦)-
૧૧ બરફીપુરી	૦।	૩૩ ખોટી ખોટી વાતો	૦।
૧૨ સોનાકુમારી	૦।	૩૪ સિપાઈ દાદા	૦)=॥
૧૩ તોફાની ટીપુડો	૦।=	૩૫ મધપૂડો	૦॥।
૧૪ કસુંબર	૦)≡	૩૬ કોલસાકાકા	૦।-
૧૫ ધૂપસળી	૦।	૩૭ સમરસ	૦)≡
૧૬ બાળવિહાર (૨)	૦।=	૩૮ કીર્તિસ્તંભ	૦।
૧૭ મોતીના દાણા	૦।-	૩૯ રિદ્ધીટિદ્ધી	૦।
૧૮ કેરીના ગોટલાં	૦)≡	૪૦ સારંગીવાળો	૦)=
૧૯ ગેક હનો કૂતરો	૦।	૪૧ ખરેખરી વાતો	૦)≡
૨૦ નવનીત	૦)≡	૪૨ મોસાળની મોજ	૦)≡
૨૧ મિથાઉ	૦)-	૪૩ રેશમની પેટી	૦)≡
૨૨ મેઘધનુષ	૦।	૪૪ પુસ્તકાલય	૦)=
		૪૫ પ્રાણીપુરાણ	૦)≡

* નવી નવી છપાતી જાય છે *

ઇનામ—લહાણી માટે અજોડ

મુંબઈ, અમદાવાદ, કરાંચી, વડોદરા, નડિઆદ, ભરુચ વગેરે સ્થળે

બધા બુકસેલરો વેચે છે.

Registered No. B. 43

પુસ્તક ૭૨] [અંક ૪

Gujarat School Paper

ગુજરાત શાળાપત્ર

એપ્રિલ સને ૧૯૩૩

"નવા જમાનામાં નવા સુધારા અને અગતિમાન માણસની જરૂર પડે છે. દુનિયા આગળ વધે છે, અને તેથી આપણા બાપદાદાના વખતમાં જે રીતરિવાજ તથા કાનુનો ઉત્તમ ગણાતા હતા તે હવે નિરુપયોગી નીવડે છે, અને ખરેખર આપણા મૃત્યુ પછી નાત્યના ફદ અને ધીમા વિકાસને લીધે વધારે ડાહ્યા થએલા લોકો હાલના કરતાં વધારે સારી યોજના ઘડી કાઢશે"

કેળવણીખાતાના હુકમથી
તંત્રી અને પ્રકાશક (ઑગસ્ટ ૧૯૨૯ થી)
મૂળજીભાઈ હીરાલાલ ચોકસી, એમ. એ.
હેડમાસ્તર પ્રે ટ્રેનિંગ કોલેજ, અમદાવાદ.

ધી "ડાયમંડ જ્યુબિલી" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું
સલાપોસ રોડ-અમદાવાદ

અનુક્રમણિકા

ગુજરાત શાળાપત્ર

પુસ્તક ૭૨] એપ્રિલ સને ૧૯૩૩ [અંક ૪

જો હું ઇન્સ્પેક્ટર હોઉં તો!

થોડા દિવસ ઉપર હોળીની રજામાં હું મારા મિત્ર રમણલાલ મહેતાને મળવા ગયો હતો. તેઓ એક પ્રગતિમાન દેશી રાજ્યની હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્તર છે. તેમને અંગ્રેજી તેમજ ગુજરાતી સાહિત્યનો ઘણો શોખ છે. વળી તેઓ હાલના સામાજિક પુનઃરચનાના પ્રશ્નોમાં ઘણો રસ લે છે. 'કોઇપણ સમાજની ઉન્નતિનો આધાર તેના બાળકોને અપાતી કેળવણી ઉપર રહે છે એવો તેમનો દૃઢ સિદ્ધાંત છે. આ હેતુને અનુસરી તેમણે ગ્રામ્ય પુનર્ઘટનાના સવાલનો બારીક અભ્યાસ કર્યો છે અને ગામડાંની કેળવણીને લગતા પ્રશ્નોની ચર્ચા વખતે તેઓ કંઈ નવીનજ દૃષ્ટિ રજુ કરે છે. તેમનો આદર્શ ઉંચો છે,પણ તેની સાથે તેઓ વહેવારુ પણ છે.

આ પ્રસંગે મિ. રમણલાલ પાસે એક શિક્ષક બેઠા હતા. તેમનું નામ શિવશંકર હતું. તેઓ બંને હાલની પરીક્ષાની પદ્ધતિ સંબંધી વાર્તાવિનોદ કરતા હતા. તેમની વચ્ચે થએલી વાતચીત નીચે પ્રમાણે છે.—

રમણલાલઃ—તમારે ત્યાં હવે પરીક્ષા થઈ ગઈ હશે '

શિવશંકરઃ—હા, ગયે અઠવાડીએજ પરીક્ષા પુરી થઈ.

રમણલાલઃ—શાળાનું પરિણામ કેવું ઉતર્યું છે ?

શિવશંકર:—૮૫ ટકા.

રમણલાલ:—આવું પરિણામ જોતાં એક રીતે શાળાનું કામ સંતોષકારક કહી શકાય; પણ કેટલા છોકરા પાસ થયા છે તે ઉપરથી તેમને યોગ્ય તાલીમ આપવામાં આવી છે એમ કહી શકાય નહિ.

શિવશંકર:—શાળાના કામની બીજી કઈ કસોટી હોય છે ? ડેપ્યુટિ સાહેબ છોકરાંની પરીક્ષા લે અને તે ઉપરથી શાળાનું કામ કેવું છે તે નક્કી થાય છે. જેટલા છોકરા પાસ થાય તેટલા પ્રમાણમાં કામ સાંઈનરસું ગણાય છે.

રમણલાલ:—હાલની આપણી પરીક્ષાપદ્ધતિ ઘણી ખામીવાળી છે. તેમાં મુખ્યત્વે બાળકોને કેટલું આવડે છે તે તપાસવામાં આવે છે, પણ તેમણે કેવી રીતે તે જ્ઞાન મેળવ્યું છે તે જોવામાં આવતું નથી; એટલે પરીક્ષા વખતે ઘણુંખરૂં બાળકની સ્મરણશક્તિનીજ કસોટી થાય છે.

શિવશંકર:—આ સિવાય બીજું શું તપાસવાનું હોય એ અમારા જાણવામાં નથી. છોકરાંને લખતાં વાંચતાં તથા હિસાબ કરતાં આવડે એમાંજ શિક્ષકનું કર્તવ્ય સમાપ્ત થાય છે. છોકરાંને સવાલ પૂછવામાં આવે અને તેના તે જવાબ આપે તે સિવાય પરીક્ષાની બીજી કોઈ પદ્ધતિ છે નહિ.

રમણલાલ:—આ તમારૂં ધારવું ભૂલભરેલું છે. અનેક વરસોથી ચાલી આવતી પરીક્ષાની રુઢિમાં હવે તો ખાસ ફેરફાર કરવાની જરૂર છે. કેળવણીનો ઉદ્દેશ, તેની પદ્ધતિઓ તથા સાધનમાં હાલમાં ઘણા મોટા ફેરફાર થયા છે એ તમે જાણતા નથી એમ લાગે છે. બાળક એ વૃદ્ધિ પામતી વ્યક્તિ છે; અને મોટી ઉમરના માણસ કરતાં તેની શારીરિક તેમજ માનસિક શક્તિ જુદા પ્રકારની છે એ દરેક શિક્ષકે પ્રથમ જાણવાની જરૂર છે. વળી વિચાર, લાગણી, કલ્પના, ઇચ્છાવૃત્તિ જેવી તેની શક્તિઓમાંની એક શક્તિ યાદદાસ્ત છે. બાળમનોવિકાસમાં તેનું સ્થાન ગૌણ છે. ખરી રીતે તેની વિચારશક્તિનો વિકાસ એ કેળવણીનો મુખ્ય હેતુ છે. આ ઉપરાંત તેની લાગણી તથા કલ્પનાની તાલીમ ઉપર ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. તેની સાથે તેની ઇચ્છાશક્તિ કેળવી તેને સારી ટેવ પાડવી જોઇએ. તેનું શરીર નીરોગી રહે અને તેનો બાંધો દૃઢ થાય તેવી તાલીમ તેને મળવી જોઈએ. ટુંકામાં તેનામાં સ્વતઃ પ્રવૃત્તિ, સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની શક્તિ, સાહસ, કર્તવ્યની લાગણી, ખંત અને આગ્રહના ગુણ આવે એ ખરી કેળવણી છે. ચારિત્રનો વિકાસ એ સંસારવહેવારમાં ઘણું ઉપયોગી બળ

આ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીનામાં સામાજિક લાગણી ઉત્પન્ન થવી જોઈએ.

એટલે બીજી વ્યક્તિઓની સાથે સહકાર અને જરૂર પડે સ્વાર્થ ત્યાગ કરવાની વૃત્તિ તેનામાં દૃઢ થવી જોઈએ.

શિવશંકર:—તમે તો કેળવણીના નવાજ સ્વરૂપનું ચિત્ર મારી આગળ ખડું કર્યું છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં હાલમાં અપાતા શિક્ષણમાં ઘણી ઉણપો માલૂમ પડે છે.

રમણલાલ:—આજ કારણસર મેં તમને આરંભમાં કહ્યું હતું કે પરીક્ષામાં કેટલા વિદ્યાર્થી પાસ થાય છે એ તાલીમની ખરી કસોટી નથી. જો હું ઇન્સ્પેક્ટર હોઉં તો હાલમાં જે શૈલીથી તપાસણી ચાલે છે તેમાં ઉપર જણાવેલા ઉદ્દેશને અનુસરી યોગ્ય ફેરફાર કરૂં.

શિવશંકર:—તમે શા શા ફેરફાર કરવાની અભિલાષા રાખો છો તે જણાવશો, કારણ કે ઘણી વખત જે સ્વપ્નદ્રષ્ટા હોય છે તેમની સૂચના અસંભવિત હોવાથી વહેવારમાં તેનો અમલ થઈ શકતો નથી.

રમણલાલ:—ખરી બાબત એ છે કે આપણે ત્યાં હજુ કેળવણીની નવીન ભાવનાએ શિક્ષક વર્ગમાં પરિવર્તન કર્યું નથી. જેવી રીતે શિક્ષકને માટે તાલીમની આવશ્યકતા સ્વીકારવામા આવી છે તે મુજબ તપાસણી કરનાર અમલદારને તેના ખાસ કામની પ્રથમ તાલીમ આપવી જોઇએ. હાલમાં દરેક ધંધાની તાલીમ શાસ્ત્રીય રીતે આપવામાં આવે છે. તમે જાણતા હશો કે પાશ્ચાત્ય દેશમાં તો દરેક ધંધાદારીને તેના કામમાં પ્રવીણતા મળે તે માટે જરૂરી તાલીમ લેવી પડે છે. મોટર હાંકનારને અમુક પ્રકારની તાલીમ મળ્યા બાદ તેને મોટર ચલાવવાનું સર્ટિફિકેટ આપવામાં આવે છે. આવી રીતે શાસ્ત્રીય તાલીમની દરેક વ્યક્તિને જરૂર છે. જ્યાસુધી તપાસણી કરનારમાં સારા શિક્ષકના ગુણ અને તેની સાથે યોગ્ય અનુભવ હોય નહિ ત્યાંસુધી તેના કામમાં સુધારાની આશા રાખવી વ્યર્થ છે.

શિવશંકર:—તમે તો એક ભાવનાવાદી તરીકે વાતો કરો છો. શીખવવા કરતાં તપાસવાનું કામ ઘણું સહેલું હોય છે એમ મારૂં માનવું છે.

રમણલાલ:—તમારાથી હું ઉલટો અભિપ્રાય ધરાવું છું. શિક્ષણ તપાસવું એ ઘણી અઘરી બાબત છે; કારણકે શિક્ષકના દોષ બતાવવા એટલે આ ખોટું છે, આમ કરવું જોઈએ નહિ, આ બરાબર નથી વગેરે જાતનાં નિષેધાત્મક વચન ઉચ્ચારવાં એ ઘણું સહેલું છે, પણ તેને રચનાત્મક સૂચના આપી કામમાં સુધારો કરવા પોતે પાઠ આપી બતાવવા એ મુશ્કેલ બાબત છે.

કે તેનો બરાબર અમલ થાય તો થોડી વખતમાં આપણી શાળાઓ ઉંચા દરજ્જાની બને, અને ગ્રામ્ય સુધારણાનો સવાલ સરળ થઈ જાય. આટલી વાતચીત થયા બાદ શિવશંકર માસ્તર મિ. રમણલાલના આદર્શ સંબંધી ચિંતન કરતા કરતા પોતાના ઘેર ગયા.

એક શિક્ષકની શાળા

ગામડાંની શાળામાં ઘણે ભાગે એક કે બે શિક્ષકથી કામ ચલાવવામાં આવે છે; એટલે કે એક શિક્ષકને એક કરતાં વધારે વર્ગો શીખવવાના હોય છે. દરેક વર્ગમાં સામાન્ય રીતે ૧૦–૧૫ વિદ્યાર્થીઓ હોય છે. વળી શહેરમાં મળી આવતાં શિક્ષણનાં સાધનો ગામડામાં હોતાં નથી, તેમજ નાણાંની પુરી જોગવાઈ હોતી નથી. આ પ્રમાણે પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં શિક્ષકને જુદા જુદા વિષયો જુદા જુદા વર્ગને શીખવવાના હોય છે. તેની સાથે બાળકનું ચારિત્ર્ય પણ ઘડવાનું હોય છે, એટલે ગામડાના શિક્ષકને કેટલા પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં કામ કરવું પડે છે એ બાબત સુવિદિત છે, છતાં શિક્ષક પોતાના કામની વ્યવસ્થા કરી કામ ચલાવે તો બાળકને સારી રીતે કેળવી શકે, એ બાબતના નમુના રૂપે અહીં એક ગામડાની શાળામાં થએલા કામની વ્યવસ્થા આપવામાં આવી છે.

એક શિક્ષક એકી વખતે બધા વર્ગોને શીખવી શકે નહિ, એથી જ્યારે શિક્ષક એક વર્ગ ભણાવતો હોય ત્યારે બીજા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને જાતે કામ કરવા દીધા વિના ચાલે નહિ. વળી એ સ્વાભાવિક છે કે જે વખતે બીજા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ જાતે શીખી લેતા હોય ત્યારે શિક્ષક બહુ તો સામાન્ય દેખરેખ રાખી શકે અને એ તેણે રાખવી જોઈએ. આથી દરેક વિષયના મુખ્ય બે ભાગ પાડવામાં આવ્યા: એક ભાગ એવો કે જે શિક્ષકે જાતે શિખવવો જોઈએ, અને બીજો ભાગ એવો કે જેના ઉપર માત્ર તે દેખરેખ કે ધ્યાન પ્રસંગે આપી શકે કે જાતે મદદ કરી શકે. એ ધોરણે શાળામાં વિષયના નીચે પ્રમાણે ભાગ પાડવામાં આવ્યા હતા:—

વિષય.	શિક્ષકનું જાતે શિક્ષણ.	વિદ્યાર્થીઓ પોતાની મેળે શીખે.
૧ મૂળાક્ષર, ગણતરી, લેખન	શિક્ષક જાતે મૂળાક્ષર શીખવે. તે કેવી રીતે લખવા તે બતાવે તેમજ મણકા,	લાકડા ઉપર કોતરેલા મૂળાક્ષર ઉપર હાથ ફેરવી જ્ઞાન મેળવે, પછી મણકા–બીઆંથી

(બાળવર્ગ)	સળીઓની મદદથી તે ગણતાં શીખવે.	તેની નકલ કરે અને પછી પાટીમાં તે લખે.
૨ ગણિત	નવા નિયમો શિક્ષક જાતે શીખવે.	આ નિયમોને આધારે દાખલાઓ વિદ્યાર્થીઓ જાતે ગણે.
૨ અનુલેખન	ત્રીજા ધોરણથી ઉપલા વર્ગોમાં શિક્ષક ચિઠ્ઠીઓ આપે અને દેખરેખ રાખે.	બાળકો જાતે લખે.
૩ શ્રુતલેખન.	ત્રીજા અને ચોથા ધોરણમાં શિક્ષક શ્રુતલેખન કરાવે અને ભૂલો જાતે સુધારે.	પાંચમા ધોરણમાં એક વિદ્યાર્થી લખાવે અને ભૂલો બાળકો પોતે સુધારે.
૫ નિબંધ, પત્રલેખન.	શિક્ષક જાતે શીખવે.	પાંચમા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓ ઘણો ભાગ જાતે કરે.
૬ ઘડીઆ	શિક્ષક સામાન્ય દેખરેખ રાખે પણ બાળકો જ્યારે લખી રહે ત્યારે તે ભૂલો સુધારે.	શાળાના ચોગાનમાં બધાં બાળકો સાથે ઘડીઆ બોલે અને શિક્ષકના કહ્યા પ્રમાણે તે તૈયાર કરે.
૭ મુખગણિત.	શિક્ષક પ્રશ્નો પૂછે અને વખતે વખતે સિદ્ધાંતો સમજાવે અને જવાબ તપાસે.	કોઈ યોગ્ય પુસ્તક હોય તો તેમાંથી એક વિદ્યાર્થી વર્ગને મુખગણિતના દાખલા આપે.
૮ વાચન અને સાહિત્ય	શુદ્ધ વાચન માટે તેમજ અઘરા ફકરાની સમજુતી માટે શિક્ષકની હાજરી જરૂરી છે.	વિદ્યાર્થીઓ શાંત વાચન કરે, અઘરા શબ્દોની નોંધ કરે, સમજે અને તેમાંથી ઉતરા પણ કરે.
૯ ભૂગોળ	શિક્ષક પારિભાષિક નામો સમજાવે, નકશો દોરતાં તથા તે સમજતાં શીખવે.	થોડા વખત પછી બાળકો જાતે નકશા દોરે, સ્થળો શોધી તેમાં પુરે.

૧૦ ચિત્ર-કામ	શિક્ષકે ચિત્ર દોરતાં શીખવવું. પાટીઆ ઉપર નકલો મૂકવી અને તે સુધારવી.	વિદ્યાર્થીઓએ પાંદડાં વગેરે લાવવું અને પછી તેમણે જાતે તે ચીતરવાં.
૧૧ સામાન્ય જ્ઞાન	બાળકોએ જે જ્ઞાન મેળવ્યું તેમાં પોતે કહી ઉમેરો કરવો, તેમજ વર્ણન કરેલાં હોય તે તેણે સુધારવાં.	બાળકો વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરે. તેની વિશેષતા નોંધે અને વર્ણન કરે. (લેખી)
૧૨. હસ્ત-ઉદ્યોગ અને બાગકામ	શિક્ષકનું સામાન્ય સૂચન બસ છે.	વિદ્યાર્થીઓએ જાતે કામ કરવું.
૧૩. શારીરિક કસરત.	શિક્ષક હંમેશાં હાજર રહે.	બાળક પ્રસંગે પ્રસંગે કસરતના હુકમો આપતાં શીખે.

સામાન્ય રીતે બાળક જેમ નાનું તેમ તેના તરફ શિક્ષકને વધારે ધ્યાન આપવાની જરૂર રહે છે, એટલા માટે શાળામાં ઉપલા વર્ગોમાં જેમ બને તેમ બાળકો જાતે કામ કરે એવી વિષય શિક્ષણની યોજના હોવી જોઈએ. વળી બાળવર્ગ કે પહેલા ધોરણનાં બાળકોની ઉંમર જોતાં તેમને શાળાના પાંચ કલાક સુધી શાળામાં ગોંધી રાખવા એ પણ ઇષ્ટ નથી, કારણ કે તેમની માનસિક શક્તિ બે ત્રણ કલાક કામ કરવા જેટલી હોય છે, એટલે પછીનો સમય તેમને કંટાળારૂપ લાગે છે. આ મુદ્દો ધ્યાનમાં રાખી નાનાં બાળકોને શાળામાં ૧૧થી ૧–૩૦ સુધી રાખવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી, એટલે શાળાના કામકાજના સમયના બે વિભાગ કરવામાં આવ્યા. ૧૧થી ૧–૩૦ સુધીનો એક, અને ૩૦ મિનિટની રજા પછીનો ૨ થી ૪ સુધીનો બીજો અધ્યયન સમય. ૧૧થી ૧–૩૦ સુધીના વખતમાં બાળવર્ગને તે ધોરણના તમામ વિષયો શીખવવાની યોજના અમલમાં મૂકી. ૧–૩૦ વાગે તેમને ઘેર જવાની રજા. એમ સવારમાં બાળવર્ગને રોકી રાખી બીજા વર્ગોને એવી જાતનું કામ સોંપવામાં આવ્યું કે જેમાં તેઓ જાતે કામ કરી શીખી લે.

બપોરે બાળવર્ગ નહિ હોવાથી ઉપલાં ધોરણમાં જેમાં શિક્ષકની જાતમહેનતની જરૂર રહે તેવા કામની યોજના રાખી. શિક્ષક આ વખતે આ વર્ગોના કામમાં જાતે ધ્યાન આપી શકે કે તેમને શીખવી શકે.

આ વખતે શાળામાં ઓછો ગરબડાટ અને ઓછા વિદ્યાર્થીઓ હોવાથી તથા તેથી વધારે ધ્યાન આપી શકવાની આ બધી સગવડ ઉભી થવાથી કામમાં વધારે સંગીનપણું આવી શકે છે. આવી રીતની વ્યવસ્થાથી બાળવર્ગને છ કે આઠ મહીનામાં ઉપલા વર્ગમા ભણાવવાની લાયકાત આવી જાયછે. એક શિક્ષકની શાળામાં આવી રીતની વ્યવસ્થા નીચેના સિદ્ધાંતો ધ્યાનમાં રાખી કરવી જોઈએ.

૧. શાળાના કામના સમયના બે વિભાગઃ—સવારનો સમય બે અથવા અઢી કલાકનો રાખવો. આ વખતે છેક નીચલાં બે ધોરણોમાં તે ધોરણોને લગતા તમામ વિષયો શિક્ષકે જાતે શીખવવા. પછી તેમને રજા આપવી. ઉપલાં ધોરણોનાં બાળકો સવારના વખતે શિક્ષકની સામાન્ય દેખરેખ નીચે જાતે કામ કરે.

૨. વિષયના બે વિભાગઃ—જે વિષયોમા શિક્ષકની ખાસ જરૂર પડે તેવા અને બીજા જેમાં તેની માત્ર દેખરેખની જરૂર પડે તેવા વિષયની ગોઠવણી સમયપત્રકમાં હોવી જોઈએ. શિક્ષકને અમુક સમયે એકજ વિષય જાતે શીખવવાનો આવે.

૩. સંયુક્ત વર્ગોઃ—ઉપરનો હેતુ સચવાય તેટલા માટે ધો. ૩–૪, ૪–૫ અને ૧–૨, એમ વર્ગો સાથે બેસી શકે. સામાન્ય જ્ઞાન, ભૂગોળ, વાર્તાશિક્ષણ, લેખન, મુખગણિત, શ્રુતલેખન વગેરે વિષયો સંયુક્તવર્ગોમાં શીખવી શકાય તેવા છે.

૪. શાળાના દિવસના, ૪૦–૫૦ મિનિટનો એક પિરિઅડ એવા ચાર પિરિઅડ રાખવા. બનતા સુધી પહેલા પિરિઅડના વિષયનો અભ્યાસ પહેલા પિરિઅડમાં કરવો અને બીજાનો બીજામા; પણ આ વખતપત્રકને ચૂસ્તપણે વળગી રહેવાની ખાસ જરૂર નથી. કદાચ પહેલા પિરિઅડનું કામ બીજામાં પણ ચાલે તો તેમ થવા દેવામાં વાંધો નથી. મુખ્ય બાબત છે એ છે કે દરેક વિષયનુ શિક્ષણ સાંગોપાંગ થવું જોઈએ, અને એટલા માટે દૈનિક કાર્યપ્રવૃત્તિમાં યોગ્ય કુમાશ જોઈએ.

આ પ્રમાણે કામની યોજનાથી સરળતા આવે છે અને બાળકો જાતે કામ કરતા થાય છે. પણ તેમાં પણ ઘણી વખત વિદ્યાર્થીઓ તરફથી વર્ગના શિક્ષણ દરમિઆન પૂછપરછ કરવામાં આવે અને એ પ્રમાણે કામમાં ખલેલ પણ પહોંચે.

આ મુશ્કેલી દૂર કરવા '**ડાલ્ટન યોજના**'નો કેટલાક ફેરફાર સાથે અમલમાં મૂકી શકાય.

૧. ડાલ્ટન પદ્ધતિમાં એક માસનું કામ આપવામાં આવે છે. તેને બદલે આ શાળામાં એક અઠવાડીઆનું કામ રાખવું, કારણ કે નાનાં બાળકોને ઝાઝું કામ એકી વખતે સોંપી દેવું ન જોઈએ.

૨. કામ સોંપવામાં આવે તેમાં ઝીણી ઝીણી વિગતવાર સૂચનાઓ આપવી નહિ, તેમ એકલા પાઠની સંખ્યા પણ નહિ. બાળકો કઈ જગાએ ભૂલ કરે છે, કઈ બાબતો તેમણે મોંઢે કરવી જોઈએ વગેરે બાબતની સૂચનાજ આપવી, પણ વિષયની સમજુતી આપવી નહિ. વિદ્યાર્થીઓ સમજુતી કરી લે અને શિક્ષકને તે બતાવે.

૩. વિષયને લગતાં પ્રસ્તુત પુસ્તકો હોય તે બતાવવાં જોઈએ અને વર્ગમાં તે રાખવાં જોઈએ. જેથી બાળકો વધારાની કે પૂર્તિરૂપે તેમાંથી માહીતી મેળવી શકે.

૪. વિષયનો અઘરો ભાગ હોય તેના ખુલાસારૂપે કેટલાક સામાન્ય પાઠો, ગણિતના નવા સિદ્ધાંતોની સમજુતી અને વિશેષ માહીતી એ શાળાના કામના અડધા હિસ્સા જેટલી પ્રવૃત્તિ છે.

૫. લેખી કામ બતાવવાની યોજના.

૬. જે બાળક એક માસનું સોંપેલું કામ પુરૂં કરી રહે તેને બીજું વધારાનું કામ આપવું, અને કેટલુંક કામ યોજનામાં લખેલું ન પણ હોય.

૭. જેણે એક માસનું સોંપેલું કામ પુરૂં કર્યું ન હોય તેને બીજા મહીનાનું આગળ કામ કરવા દેવું નહિ, છતાં શિક્ષક ઉપર તે બાબત છોડી દેવી.

૮. વ્યક્તિગત પ્રગતિ કેટલી થઈ તેનો વિદ્યાર્થી દીઠ સઘળા વિષયનો એક આંક રાખવો; તેમજ માર્ક પણ આપવા.

૯. વ્યક્તિગત કામ સોંપવું તે સામાન્ય શક્તિનો તોલ બાંધી સોંપવું, જેથી એક વર્ગના સઘળા સામાન્ય બુદ્ધિવાળા વિદ્યાર્થીઓ તે કામ કરી શકે; કદાચ મંદ બાળકોને તે કામ કરતાં વધારે વાર થાય એટલુંજ.

આ પ્રમાણે શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓને કામમાં ગુંથાઈ રહેવું પડે છે. વળી સહકાર સાધી વિદ્યાર્થીઓને કેવી રીતે શાળાના કામમાં મદદરૂપે લેવા તે નીચેના સિદ્ધાંતો ઉપર આધાર રાખે છે

૧. બેસવા ઊઠવાની, ઉભા રહેવાની, ચોપડીઓ વ્યવસ્થિત રાખવાની, એમ દરેક જાતની તેમનામાં અમુક જાતની ટેવ પાડવી જોઈએ. આથી સ્થળની સુંદરતા વધે છે અને વ્યવસ્થા–બંદોબસ્ત બાળકોમા કેળવાય છે.

૨. બાળકોને યોગ્ય–પુરતા પ્રમાણમાં કામ આપવું. જ્યારે કામ થઈ રહે ત્યારે વખતે વખતે તેમને બીજું કાંઈ લખવા કે ચીતરવાની છુટ આપવી અથવા તો તેમને થોડી વાર છોડી મૂકવા–પણ વર્ગમાં આળસુ થઈને બેસી રહેવા દેવા નહિ. એને માટે બીજી યુક્તિઓ પણ છે. વર્ગમાં મોનિટરને બંદોબસ્તની, વસ્તુની વ્યવસ્થાની, કે તેની લેવડદેવડની જવાબદારી આપવી; વળી સામસામા સવાલ જવાબ પણ કરવા દેવા, વિદ્યાર્થીઓના સમૂહ પાડી પાઠ તૈયાર કરવાની તક આપવી. મોનિટરને બીન પગારદાર શિક્ષકની પંક્તિમાં મૂકવો નહિ.

શાળાનાં સાધનઃ—આવી શાળામાં ગામડાની બીજી શાળાઓ કરતાં વિશેષ પ્રકારનાં સાધનો હોય નહિ. કા. પાટીઉં, નકશા, ચાક, બાળકો માટે બેસવાની સાદડી, લખવાનું નાનું મેજ, વગેરે સામાન્ય સાધનો છે. નકશા હસ્તઉદ્યોગના કામ તરીકે થઈ શકે.

શાળામાં હાજરીઃ—બાળકોનું શાળાનું વાતાવરણ આનંદ ઉપજાવે એવું કરવું એ શિક્ષકના હાથમાં છે; છતાં સખતાઈની જરૂર પડે તો તે થોડી બતાવવી. તેમજ ગેરહાજરીનાં કારણ પણ શિક્ષકે જાણવાં જોઈએ.

આ પ્રમાણે શાળાના કામકાજની વ્યવસ્થા કરવાથી અને ડાલ્ટન યોજનાનો કેટલેક અંશે સ્વીકાર કરવાથી શાળાનું કામ ઘણું આગળ ધપે એટલુંજ નહિ પણ બાળકોનું વ્યક્તિત્વ ખીલવવાનો કેળવણીનો જે હેતુ છે તે પણ સાથે સાથે સાધી શકાય એમ છે.

(અંગ્રેજી ઉપરથી)

બાળકનાં માબાપને યાદ રાખવા જોગ અગત્યની બાબતો

૧. હાલમાં દુનીઆ જે આફતમાં સપડાઈ છે તેમાંથી તેને ઉગારવાનો માત્ર એકજ ઉપાય છે, અને તે એ છે કે આ જમાનામાં બાળકોને

મ. બે વસ્તુની ગરમીનો તફાવત બતાવનારૂં યંત્રઃ—બંને છેડેથી ફૂલવેલી ટીલાકાર નળીમાં અધોભાગ સ્પીરિટ ભરેલું હતું, અને બાકીના ભાગમાં ફૂલેલા ભાગ પાસે હવા હતી. એક બાજુની દડીને હાથ અડકાડવાથી હાથની ગરમીથી હવા ફૂલી સ્પીરિટને બીજી બાજુએ ધકેલ્યું.

(૩) રંગની ગરમી ટકાવવાની શક્તિ:—

સરખા કદના કાચના ત્રણ પ્યાલા લઈ તેમની આજુબાજુ ધોળો, લાલ ને કાળો કાગળ વીંટયો. દરેકમાં સરખું ગરમ પાણી રેડયું. થોડી વારે તપાસ્યું તો ધોળા કાગળવાળા પ્યાલામાં હુંફાળું; અને કાળા કાગળવાળા પ્યાલામાં જેવું ને તેવું ગરમ હતું.

ધોળો રંગ બધાં કિરણોને પાછા ફેંકે છે, લાલ રંગ થોડાં કિરણો સંઘરે છે. ને કાળો રંગ બધાં કિરણોનું શોષણ કરે છે. પરિણામે પાણીની ગરમીમાં ભિન્નતા જણાય.

(૪) જુદી જુદી જાતનાં કપડાંમાં ગરમી ટકાવવાની શક્તિ:—

ત્રણ સરખા કદના કાચના પ્યાલા લઈ, દરેકની આજુબાજુ અનુક્રમે સુતર, રેશમ અને ઊનના કપડાના સરખા કકડા વીંટાળી ઉપરની રીતે પ્રયોગ કર્યો.

સુતરના કપડાવાળા પ્યાલામાં પાણી ઠંડુ, રેશમના કપડાવાળા પ્યાલામાં સ્હેજ ગરમ અને ઊનના કપડાવાળા પ્યાલામાં જેવું ને તેવું ગરમ હતું. ઉપરના ત્રણે જાતનાં કપડાં અનુક્રમે મંદવાહક છે તે સમજાવ્યું.

(૫) છુપી ગરમીનાં વ્યાવહારિક દૃષ્ટાંતો:—

(૧) તાવ આવે ત્યારે માથા ઉપર પાણીનાં પોતાં મૂકવાથી માથું ઠંડુ પડે છે.

(૨) શરીર ઉપર ભીનું કપડું વીંટાળવાથી શરીર ઠંડુ પડે છે.

(૩) જળાશય પાસેનું વાતાવરણ ઠંડુ રહે છે.

(૪) ખસની ટટ્ટી ઉપર પાણી છાંટવાથી ઓરડાની હવા ઠંડી થાય છે.

(૫) જમીન ઉપર પાણી છાંટવાથી જમીન ઠંડી પડે છે.

(૬) માટલીનું પાણી ઠંડુ થાય છે.

(૭) ગરમ ઘીના ગાડવાને પાણીમાં મૂકવાથી ઘી ઠરી જાય છે.

ઉપરનાં દૃષ્ટાંતોમાં પાણીનું બાષ્પભવન થવાથી, આજુબાજુની ગરમી પાણીનું બાષ્પભવન થવામાં વપરાઈ ગઈ. તેના સંસર્ગની વસ્તુઓ ઠંડી થાય છે.

[૫] શક્તિ સંબંધી પ્રયોગ

(૧) શક્તિ અને તેના પ્રકાર, (૨) ઉચ્ચાલન, (૩) જળચક્રી.

(૧) સંભાવ્યશક્તિમાંથી ગમનશક્તિનું રૂપાન્તર:—

अ. યાન્ત્રિકશક્તિઃ—વરાળની મદદથી એન્જિન ચલાવી અને બંધ પાડી બતાવ્યું. એન્જિન ચલાવી એકજ યંત્રની મદદથી એક કરતા વધુ કામ થતાં બતાવવા પાણીનો પંપ અને પૉલિશ કરવાનો મંચો બે સાથે ચલાવી બતાવ્યા.

ब. ઉષ્માઃ—પત્થર ગગડાવીને અને શારડીથી સાર પાડીને ગરમીનો અનુભવ કરાવ્યો.

क. પ્રકાશઃ—વિજળીના દીવા કરવા, દારૂખાનુ ફોડવું, ચકમકનો ઉપયોગ કરવો તે સમજાવ્યું.

ड ધ્વનિ:—એન્જિનની વરાળથી સિસોટી વગાડવી, પિસ્તોલ ફોડવી, એ સમજાવ્યું.

ई શક્તિ એટલે શું ?:—(૧) જે કારણ અથવા સત્તા વસ્તુની સ્થિતિમાં ફેરફાર કરે તે શક્તિ.

(૨) કામ કરવાની સત્તા અથવા સામર્થ્ય તે શક્તિ.

(૩) શક્તિ એક અસ્તિત્વ ધરાવતું તત્ત્વ છે.

દાખલા તરીકે–મોટર, ઘડિઆળ ચલાવવી ને બંધ પાડવી.

ઉપર મુજબ દષ્ટાંતોથી તેમજ સાધનોથી આદિશક્તિ અને તેનાં રૂપાંતર સંબંધી સારો ખ્યાલ આપ્યો હતો.

(૨) ઉચ્ચાલન:—

ત્રણે પ્રકારના ઉચ્ચાલનો સમજાવવા માટે સાદા અને વ્યવહારમા હંમેશના ઉપયોગી સાહિત્યોથી સમજવો મુશ્કેલ પ્રયોગ પણ રમુજ પડે તેવી રીતે સમજાવ્યો.

अ. પહેલા પ્રકારનું ઉચ્ચાલન (ટેકો વચ્ચે) સાણસી, કાતર, દોઢ દાડીનું ત્રાજવું અને નદી કિનારે થોડા બળે વધારે પાણી ખેંચવા માટે કરવામાં આવતો ઢેંકવો પ્રત્યક્ષ બતાવી તાદશ ખ્યાલ આપ્યો.

ब. બીજા પ્રકારનું ઉચ્ચાલનઃ–(ટેકો એક છેડે) એક પૈડાની ગાડી, સૂડી, કમાન, ચીપીઓ વગેરે.

क. ત્રીજા પ્રકારનું ઉચ્ચાલનઃ–(બળ વચ્ચે, ટેકો તથા વજન છેડે) ચોપડી ઉંચકવી તે.

ક. એક કરતાં વધુ ઉચ્ચાલનોથી મરજીમાં આવે તેટલું વજન ઉચકી શકાય છે તે સમજાવવા, છૂટી અને જોડેલી બે ગરગડીની મદદથી પાણી ખેંચી લાવવું.

ર્ઈ. તળાવમાંથી પાણી લેવાની સુપડીનો પ્રયોગ કરી બતાવ્યો.

ઉપરાંત ઉચ્ચાલનના નિયમ તથા ફાયદા વર્ણનથી સમજાવ્યા હતા.

(૩) જળચક્કી:—

યાંત્રિક કાર્યશક્તિનું વ્યાવહારિક દૃષ્ટાંત બતાવવા જળચક્કી ઉપર પાણી રેડી ચલાવી બતાવીને ઉપયોગ સમજાવ્યો.

[૬] પદાર્થો સંબંધી

(૧) ચાક, (૨) ગંધક, (૩) દેવતા, (૪) પહેલદાર વસ્તુઓ, (૫) મીઠાની બનાવટ, (૬) સીસુ, કલાઈ ને જસત, (૭) ફટકડી, (૮) ગોળ, (૯) રંગ.

(૧) ચાક:–(૧) પાણીમાં ઓગળતો નથી. (પાણીમાં નાખી બતાવ્યો.)
(૨) દેવતામાં પીગળતો નથી. (દેવતામાં નાખી બતાવ્યો.)
(૩) દેવતામાં નાખી ઠંડું પાણી છાંટી ચુનો કરી બનાવ્યો.
(૪) છિદ્રાળુ છે. (પાણીનાં ટપકાં નાખવાથી ચૂસાઈ ગયાં.)
(૫) બરડ છે. (પછાડી બતાવ્યો.)

(૨) ગંધક:–ગુણ:—બરડ, પહેલદાર, અદ્રાવ્ય, પીગળે તેવો, જ્વાળાગ્રહી, રંગનો ઉરાડનાર વગેરે ગુણો ઉપર મુજબ કૃતિ કરીને સમજાવ્યા. ઉપયોગ વર્ણન કરીને સમજાવ્યો.

(૩) દેવતા:–એ લાકડાં ઘસવાથી, ચકમકને પત્થર અફળાવવાથી, અંતર્ગોળ આરસો અથવા સૂક્ષ્મદર્શક કાચ સૂર્ય સામે ધરવાથી દેવતા સળગે છે. હાલ દિવાસળીની શોધ થવાથી દિવાસળીથી દેવતા સળગાવાય છે. (કૃતિ કરીને સમજાવ્યું) મીણબત્તી સળગાવી ઉપર બરણી ઢાંકી દીધી. થોડીવારે મીણબત્તી હોલવાઈ ગઈ. એ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ કૃતિ કરીને સમજાવ્યું કે દીવો દેવતા સળગતાં રહેવા હવાની જરૂર છે. ઉપયોગ વર્ણનથી સમજાવ્યો.

(૪) પહેલદાર વસ્તુઓ:—

જે વસ્તુને ભાગવાથી નાનામોટા પણ સરખા ઘાટના પાસાદાર કટકા થાય છે તેને પહેલદાર વસ્તુઓ કહે છે. કૃતિ કરીને ફટકડી, ગંધક, મીઠું, બરફ, પતરી સાકર એ પહેલદાર વસ્તુઓ છે તે સમજાવ્યું. તેમાં બરફ, મીઠું, સાકર મનુષ્યકૃત પહેલદાર છે, ને બાકીની ઇશ્વરકૃત પહેલદાર છે.

(૫) મીણની બનાવટ:—

પાણીમાં દ્રાવ્ય મીઠું નાખેલા દ્રાવણને ઉકાળીને મીઠું કરી બનાવ્યું; અગર કરી બનાવ્યો. મીઠાની જાત, ઉપયોગ ને ગુણ વર્ણનથી સમજાવ્યા.

(૬) ગોળ:—લાકડાના કોલુમાં શેરડીને પીલી, રસ કાઢી કઢાઈમાં ઉકાળી. ગોળ તૈયાર કરી બતાવ્યો.

(૭) ફટકડી:—બરડ, પહેલદાર, તુરી, ઝાખી ધોળી. પાણીમાં ઓગળે છે, ગરમીથી પીગળે છે વગેરે ગુણ કૃતિ કરીને સમજાવ્યા.

ઉપયોગ:—દૂધ ગરમ કરીને ફટકડીની ભૂકી નાખીને દારી બનાવ્યુ. મેલા પાણીમાં નાખીને સ્વચ્છ કરી બતાવ્યુ, ને બાકીનો ઉપયોગ વર્ણનથી સમજાવ્યો.

(૮) સીસું, કલાઈ ને જસત:—

ત્રણે ધાતુઓના ગુણ અને ઉપયોગ સમજાવ્યા.

(૧) વાસણને કલાઈ કરી બતાવી.

(૨) જસત ને કલાઈ મેળવી કાંસુ બનાવ્યુ.

(૩) કલાઈ ને તાંબુ મેળવી પિત્તળ બનાવી બતાવ્યું.

(૯) રંગ:—

લાલ, પીળો, ને વાદળી એ ત્રણે મૂળ રંગોમાંથી પ્રમાણસર મેળવણી કરી મિશ્ર રંગો અને મિશ્ર રંગોના મિશ્રણથી વધારાના રંગો બનાવી બતાવ્યા. આ પ્રયોગ જોવામાં નાની ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓને બહુ રસ પડયો હતો.

[૯] પરચુરણ પ્રયોગ

(૧) ગુરુત્વમધ્યબિંદુ (૨) એસિડ કે તેજાબ, આલ્કલિ અને ક્ષાર.

(૧) ગુરુત્વ મધ્યબિંદુ

હરકોઈ પદાર્થનું ગુરુત્વમધ્યબિંદુ શોધી કાઢવાની રીત—એક પતરા ઉપર જુદે જુદે ઠેકાણે લટકાવાથી સમતોલ રહે તે જગોએથી લીટીઓ દોરી બધી લીટીઓનું છેદનબિંદુ તે ગુરુત્વમધ્યબિંદુ છે, એ સમજાવ્યું.

અ. હાથમાં, માથા ઉપર વજન લઈને ચાલનાર શા માટે વજનથી વિરુદ્ધ બાજુએ નમે છે તે ચિત્રોદ્વારા સમજાવ્યું.

બ. ગુરુત્વમધ્યબિંદુની વિચિત્રતા બતાવનાર યંત્ર તથા અણનમ પહેલવાન અને માથાનો કરેલો, એ સાધનોથી ગમ્મતની સાથે બાળકોને ગુરુત્વ—મધ્યબિંદુનો પ્રયોગ સમજાવ્યો. મિનાર દીવીનું તળીઉં પહોળું રાખ-

વામાં આવે છે, મકાનની દિવાલો કાપી મૂકી પાયા કરતાં ઉપર પાતળી અને સીધી ચણવામાં આવે છે. પહેલવાનો કુસ્તી કરતાં પગ પહોળા રાખે છે, એ વ્યાવહારિક દૃષ્ટાંતો સમજાવ્યાં.

(૨) એસિડ કે તેજાબ, અલ્કલિ અને ક્ષારઃ—

એસિડઃ—છાસ, આમલી, ગંધકનો તેજાબ, સુરોખાર તથા મીઠાનો તેજાબ, એસિડવાળી વસ્તુએ છે. તેમાં નીલા લીટ્મસનો ભૂકો નાખવાથી રાતો થયો.

અલ્કલિઃ—કૉસ્ટિક સોડા, કોસ્ટિક પોટાસ, ધોવાનો સોડા, ને પાપડખારનાં દ્રાવણમાં અલ્કલિ છે. તેમાં રાતા લીટ્મસનો ભૂકો નાખવાથી નીલો થયો.

ક્ષારઃ—સુરોખાર, પોટેશિયમ નાઇટ્રેટ, એમોનિયમ નાઈટ્રેટ, મીઠું વગેરેના દ્રાવણમાં ક્ષાર હોવાથી રાતા કે નીલા લીટમસનો ભૂકો નાખવાથી રંગ બદલાયો નહિ.

ઉપર વર્ણવ્યા મુજબ વિજ્ઞાનની દરેક બાબતને વ્યાવહારિક દૃષ્ટાંતોથી પ્રયોગોદ્વારા બાળકોને સમજાવવા, સામાન્ય બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરવાથી અનેક સાધનો અને દૃષ્ટાંતો યોજી શકાય છે. એ મુદ્દો ધ્યાનમાં રાખી ટ્રેનિંગ કોલેજમાં તાલીમ પામેલા શિક્ષક ભાઈએ વર્તશે તો પોતાના કર્તવ્ય પથમાં સ્થાયી થઈ, જે વિદ્યાના બળથી અર્વાચીન યુગમાં આપણે સુખનાં સાધનોનો ઉપયોગ કરી રહ્યા છીએ, અને જે વિદ્યાના બળે પશ્ચિમના દેશોના લોકો સાર્વભૌમ સત્તા ભોગવી રહ્યા છે એવી મહત્વની વિદ્યાનો ભારતવર્ષમાંથી ધ્વંસ થતો કંઈક અંશે ખાળી શકાશે. તે ટ્રેનિંગ સંસ્થાનું તેમજ સમાજનું ઋણ કંઈક અંશે અદા થયું લેખાશે.

પી. આર. ટ્રેનિંગ કોલેજ } મગનલાલ જયશંકર ઠાકર
સ્કૉલર બીજું વર્ષ

પ્રવાસરૂપે ભૂગોળશિક્ષણ

દક્ષિણ જર્મનિનો પ્રવાસ

સાયંકાલનો સમય હતો. અનિલરાજ મંદ ગતિએ વાતો હતો. આવા મધુર સમયે મારા વડિલ બન્ધુ અને તેના ત્રણ મિત્રો બગીચામાં બેસી યુરોપના પ્રવાસમાંથી દક્ષિણ જર્મનિનું વર્ણન વાંચતાં તેમને ભારે રસ પડ્યો અને ખૂબ આનંદ થયો. મારા બન્ધુના મિત્ર રમેશે કહ્યું કે "આપણે

દક્ષિણ જર્મનિનો પ્રવાસ કરીએ તો કેટલી મજા પડે ! તે પ્રદેશનું વર્ણન વાંચતાં આટલો બધો આનંદ થાય છે તો તેને પ્રત્યક્ષ જોતાં જે આનંદ થશે તે ખરેખર નિઃસીમ હશે.

આ સુવિચારને બધાએ વધાવી લીધો. કુદરત પણ સાનુકૂળ હતી. માતપિતાએ મને પણ સાથે જવાની રજા આપી. આથી હું પણ તૈયાર થઈ મે માસની ૧૦ મી તારીખે જવાનું નક્કી કર્યું. અમે પ્રવાસને લગતી તૈયારી કરવામાં પડયાં; જોતજોતામાં ૧૦ મી આવી સાંજના સાડા ૭ થયા ને અમે સ્ટેશને આવ્યાં. સવા સાતે ગાડી ઉપડી. બારી આગળ બેસી મેં સૃષ્ટિસૌંદર્ય નિહાળવા માંડયું. મારા બન્ધુ રવિન્દ્રનાથ ટાગોરના શાંતિનિકેતનની વાતો કરતા હતા તે સાંભળવા હું પણ ગોઠવાઈ ગઈ. રસભરી ચર્ચામાં અમે એટલાં બધાં મશગુલ બની ગયાં કે કોલોન આવ્યું ત્યારેજ ખબર પડી કે રજનીકાન્ત ક્યારનાએ વિદાય થઈ ગયા છે. અમે કોલોનની એક હોટેલમાં ઉતર્યાં. નિત્યકર્મથી પરવારી બપોરે નિદ્રાદેવીનું ઉપાસન કર્યું. ચાર વાગે કોલોન જોવા નીકળ્યાં.

કોલોનઃ—રમણીય ર્‌હાઇન નદીના કાંઠા ઉપર આવેલું એક સુંદર બંદર છે. વેપાર અને કારખાનાનું જબરૂં મથક છે. કોલોન શહેર ઘણું પ્રાચીન છે. તેમાં મજબૂત કિલ્લો અને જુના દેવળો છે. કોલોનને જર્મનિનું રોમ કહીએ તો જરાએ અતિશયોક્તિ થતી નથી. કોલોનમાં એક જબરૂં સુંદર દેવળ છે. આ દેવળને બાંધતાં ૬૦૦ વર્ષ લાગ્યાં હતાં. તેની ઉંચાઈ ૫૮૭ ફુટ છે. તેના શિલ્પકામની કોતરણી એટલી તો સરસ છે કે તેનું શબ્દચિત્ર આપવું મુશ્કેલ છે. આ શહેરની પાસે કેટલાક ઔષધીય જળના ઝરા છે. અહા! કેવા સુંદર ઝરણાં! આ ઝરણાને પુનઃ પુનઃ જોયાં પણ મારાં તરસ્યાં લોચન તો અતૃપ્તજ રહ્યાં. આ ઝરણાનું પાણી ઔષધના જેટલું સ્વાસ્થ્યને લાભકારક મનાય છે. તેથી કેટલીક જાતના રોગો ઉપર તે ઝરાઓનું પાણી પીવાની દાક્તરો તરફથી ભલામણ થાય છે. બીજે દિવસે અમે કારખાનાં જોવાં ગયાં. કારખાનામાં રાસાયનિક પદાર્થો તૈયાર કરવામાં આવે છે. કોલોનમાં એક પણ માણસ નિરક્ષર છેજ નહિ. આ જાણી તમોને આશ્ચર્ય લાગશે પણ આ વાસ્તવિક ઘટના છે. અહીંના લોકો શૂરવીર, સ્વદેશ પ્રેમી અને સ્વાતંત્ર્યપ્રિય છે: અહીં ખેતી યાંત્રિક સાધનોદ્વારા થાય છે. અરેરે ! ક્યાં આપણો ગરીબ ખેડુત અને ક્યાં અહીંના માલેતુજાર કૃષિકારો ! ખરેખર, યાંત્રિકશક્તિ અને શાસ્ત્રીય જ્ઞાન કોઇપણ ક્ષેત્રમાં મહાન ઉથલપાથલ કરી નાખે છે. ૪ દિવસ કોલોનમાં રહી અમે આગળ વધ્યાં.

પૃથ્વીની ગતિનો ખ્યાલ આપતો એક નમુનો પણ છે. એક ઓરડામાં જયપુરની વેધશાળાની નાનકડી પ્રતિકૃતિ જોઈ હર્ષ થયો. આ મ્યુઝિયમમાં એક દહાડો ગાળીએ તોપણ જાણે અનુભવમાં વૃદ્ધ ન થઈ ગયાં હોઈએ એવોજ ભાસ થાય છે. તેને છોડીને જવાનું મન થતુંજ નથી. ત્યારપછી મારી દષ્ટિ પિકચર ગૅલેરીઓ તરફ ગઈ. અહીંઆં અદ્ભુત ચિત્રકારોનાં હસ્તકૌશલ્યનું પરિણામ પરિણમે છે. પ્રત્યેક જાતનાં ઇશ્વરનાં અને પૌરાણિક ચિત્રો થોકબંધ પડેલાં દષ્ટિગોચર થાય છે. કલાકો સુધી મેં આ ચિત્રોમાંથી રસ લૂંટયો. મને લાગ્યું કે ચિત્રકાર વર્તમાન ચિતરે છે. અવનવા ભાવો અનુભવતી હું સંગ્રહસ્થાનને છોડી ઘેર ગઈ.

મ્યૂનિચમાં સંગીતના જલસાઓ થાય છે. અહીંઆં એક પ્રસિદ્ધ દેવળ છે તે સ્ત્રીઓના દેવળને નામે ઓળખાય છે. એને બે મિનારા છે. કોતરણી પણ હેરત પમાડે એવીજ છે. મ્યૂનિચનું આહ્લાદકારક દશ્ય જોઈ અમે ડ્રેસ્ડન ગયાં. સેક્સની પર્વત ધાતુથી ભરેલો છે. ડ્રેસ્ડનમાં સુતરાઉ, ગરમ કાપડના, ખાંડના અને રંગના જબરજસ્ત કારખાનાં છે. ડ્રેસ્ડન પછી અનેક નાનાં શહેરો જોઈ અમે ૩૫મે દિવસે બર્લિન પાછાં આવ્યાં. અરે! સાંના શિક્ષણને લગતી વાતો તો હું ભૂલીજ ગઈ.

અહીંઆં દરેક જાતનું શિક્ષણ આપવાની સંસ્થાઓ છે. એનોને પણ વિસરાય એમ નથી. તેઓ પ્રવૃત્તિમયજ જીવન ગાળે છે. કપડાં ઉપર સુંદર જાળીનું ભરત ભરે છે.

દક્ષિણ જર્મનિ બહુજ સુંદર છે. તેનું આબેહુબ શબ્દચિત્ર આપવા આ કલમ અસમર્થ છે છતાં જેવું તેવું શબ્દચિત્ર આપી આ કલમ વિરમે છે.

બાર્ટન ટ્રેનિંગ કૉલેજ
તા. ૨૨-૨-૩૩. } ગુણવંતી આણંદજી ઠાકર

"ઇંગ્લંડમાં પુખ્ત વયસ્થોની કેળવણી"

નિરક્ષરતા ટાળવા માટે હિંદમાં પુખ્ત વયનાં મનુષ્યો માટે કેળવણીની કોઈ પણ પ્રથા યોજવી જોઇએ. ઇગ્લંડમાં તે પદ્ધતિનો વિકાસ કેટલો થયો છે તે નીચેના આંકડા પરથી માલુમ પડશેઃ—

(૧) **શ્રમજીવીઓનો કેળવણી સમાજ:** આ સંસ્થા સાથે ૨૩૬૭ નાની મ્હોટી સમાજો જોડાએલી છે. નવલાખ સ્ત્રીપુરુષો તેના સભ્યો છે.

સમાજ તરફથી યોજાએલ વર્ગોનો ૬૮૭૩૦ વિદ્યાર્થીઓએ લાભ લીધો હતો. પુખ્ત ઉમરનાં પણ અભણ માણસોને જ્ઞાન આપવા માટે ઇંગ્લંડમાં આ મ્હોટામાં મ્હોટી સંસ્થા છે.

(૨) જ્ઞાન સમાજ: ૭ કોલેજો તેથા તેર અન્ય કેળવણીની સંસ્થાઓ આ સમાજ સાથે સંકળાએલી છે, સભ્યોની સંખ્યા ૫૧૭૦ની છે.

(૩) યુવાનોની ક્રિશ્ચિયન સમાજ: આ સમાજની ૬૨૦ શાખાઓ છે. ૨૭૦૦૦ બાળકો તથા ૬૯૦૦૦ પુખ્તવયના પુરુષો તેનાં સભ્યો છે. ૩૧૦ સ્થળોએ આ સમાજે સામાન્ય જનતા માટે વ્યાખ્યાનો ગોઠવ્યાં હતાં. ૨૫ સત્રાન્ત અભ્યાસક્રમો યોજ્યા હતા; ૧૪ વર્ષાન્ત અને ૬ અન્યવર્ગો રાખ્યા હતા, તે ઉપરાન્ત જ્ઞાનપરબો તો અનેક ગોઠવી હતી. રેડિઓથી પણ શિક્ષણ અપાયું હતું.

(૪) યુવતિઓની ક્રિશ્ચિયન સમાજ: (Y. W. C. A.) સભ્યોની સંખ્યા ૩૮૫૦૦ છે. ૨૦૦૦૦ નારીઓ આ સંસ્થાના સંબંધમાં એક વર્ષમાં આવી છે. અક્ષરજ્ઞાન માટે ૨૭૧ વર્ગો, અને વ્યાવહારિક કેળવણી માટે ૧૪૦ વર્ગો સમાજે ખોલ્યા હતા. વિનોદાર્થે ૨૮૨ સંમેલનો રાખ્યાં હતાં.

(૫) દેસસેવિકા સંઘ: આ સંઘની ગામડાંઓમાં ૪૨૫૦ શાખા છે. સીવણ, પાકશાસ્ત્ર, આરોગ્ય, સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને સંગીત શીખવવા માટે ગામડાંઓ તથા શહેરોમાં નિયમિત વર્ગો ભરાય છે. સભ્યોની સંખ્યા અઢી લાખની છે.

(૬) રાષ્ટ્રીય કેળવણી સંઘ: પુખ્ત, પાકટ ઉંમરના માણસોમાં જ્ઞાન પ્રચાર કરવાનો આ સંઘનો ઉદ્દેશ છે. આ સંઘનું મૂળ ધાર્મિક હતું, પણ અત્યારે તો જાહેર, પ્રજાકીય મંડળ બન્યું છે. પુરુષો માટ ૫૬૧, સ્ત્રીઓ માટે ૫૨૮, ન્હાનાં બાળકો (મજુર વર્ગનાં) માટે ૧૨૧, તથા ૧૬૪ મિશ્ર શાળાઓ આ સંઘ ચલાવે છે. અઠવાડીએ એક વખત વર્ગ મળે છે અને નિર્ણિત અભ્યાસક્રમ હાથ લે છે. કેળવણીવિષયક અન્ય પ્રવૃત્તિઓ પણ તે યોજે છે. સમાજસેવાની તાલીમ પણ ત્યાં અપાય છે.

ઉન્હાળાની રજામાં નિશાળોમાં મકાન કે અધ્યાપકો 'આળસુ' રહેતાં નથી, વ્યાખ્યાનો, કથિતપાઠો, સંમેલનો, ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ, ઉદ્યોગ-પ્રદર્શનો વગેરે ઉજવાય છે. પાંચ તો અતિથિઆશ્રમો છે.

(૭) સહકારી સંઘ: આ સંઘમાં પચાસ લાખ સભ્યો છે. દર અઠવાડીએ સભા ભરાય છે, અને સામાજિક કે આર્થિક વિષયો પર ચર્ચા થાય છે. કુમારોમાં આ સંઘ સારૂં કામ કરી રહ્યો છે.

(૮) **શ્રમજીવી વિદ્યાલયોની રાષ્ટ્રીય સભા:**—૩૨ ટ્રેડ યુનિયનો આ સભાનો ખર્ચ ઉઠાવે છે. આ સભાની દેખરેખ નીચે ૧૦૬ કોલેજો છે.

પત્રવ્યવહારથી અભ્યાસ કરાવવાની પ્રથા પણ આ સંસ્થાએ રાખી છે અને તે પ્રમાણે ૩૩૮૫ વિદ્યાર્થીઓ સાથે અભ્યાસ વિષે પત્રવ્યવહારથી માહિતી આપી અને મજુરોના ન્હાના મ્હોટા સંઘોને વર્ષ દરમિયાન ૧૦૧૮ ભાષણો આપ્યાં.

(૯) **બ્રિટિશ નાટ્ય મંડળ:**—શાળાઓ સાથે સંકળાએલી ૧૫૦૦ લલિતકળાવર્ધક મંડળીઓ છે.

(૧૦) **બ્રિટિશ બ્રોડ કાસ્ટિંગ:**—રેડિઓના કાર્યક્રમમાં દરરોજ જનતા માટે તો જ્ઞાનગોચરી હોય છેજ. ૧૯૩૦માં ૧૮૫ જેટલાં વ્યવસ્થિત શ્રવણમંડળો અસ્તિત્વમાં હતાં. મંડળ રેડિઓદ્વારા પ્રવચન સાંભળે છે. અને પછી તે પર ચર્ચા કરે છે.

બી. બી. સી. (British Broadcasting Corporation) તો લોકોની વિદ્યાપીઠ કહેવાય છે.×

મનુભાઈ પી. વૈદ્ય

દાંતની ઉપયોગિતા અને તેની સ્વચ્છતા જાળવવાના નિયમો

દાંત ડેન્ટિન નામના કઠણ પદાર્થના બનેલા છે. આપણે કુદરતી જે દાંત નીરખીએ છીએ તેના ઉપર મજબુત પદાર્થ સજ્જડ ચોંટેલો જોવામાં આવે છે તે ઇનેમલ કહેવાય છે. આખા શરીરમાં ઇનેમલ જેવો કઠણ પદાર્થ ક્યાંએ જોઈશું નહિ. તે પદાર્થને અંગેજ વજ્ર જેવી વસ્તુઓ ચાવી શકીએ છીએ. દાંતના પોલાણમાં પોચો અને નરમ લુગ્દા જેવો પદાર્થ આવેલો છે અને દાંતની નીચેના મૂળના ભાગમાં અત્યંત ઝીણી કેશવાહિનીઓ અને જ્ઞાનતંતુઓ આવેલા છે જેથી દાંત સડવા કે બગડવા પામે ત્યારે ઘણીજ વેદના થાય છે. કુદરતી રીતેજ દાંત તેમની નિયમિત કરેલી જગોએ એક હારમાં ઉગવાના ક્રમ પ્રમાણે ગોઠવાઈ જાય છે.

આપણી જિંદગીમાં દાંત બે વખત આવે છે. જે દાંત કૌમાર અવસ્થામાં એટલે ૭ માસથી શરૂ થઈ લગભગ અઢી વર્ષમાં આવી જાય છે.

× મોડર્નરિવ્યુના આધારે.

તેમને દૂધીઆ દાંત કહેવામાં આવે છે. તે દાંતમાં ચાર કાપવાના બે રાક્ષી અને ચાર દાઢના મળીને એક જડબામા દસ એમ બે જડબાંમાં કુલ વીસ દાંત ફૂટે છે. તે દાંત સાધારણ રીતે અતિ સુંદર, દેખાવડા અને નાના નાના હોય છે. જ્યાંલગી સ્થાયી દાંત ન આવે ત્યાલગી આ દૂધીઆ દાંત કામ કરે છે. સાત વર્ષ પછી દૂધીઆ દાંત એકાએક પડવા લાગે છે અને તેની જગાએ સ્થાયી દાંત તરતજ ફૂટવા માંડે છે. સ્થાયી દાંત ઘણેભાગે છેલ્લી ચાર (બે ઉપલાં જડબાં અને બે નીચલામાં) મોટી દાઢો સિવાયના બધા પંદર વર્ષે આવી જાય છે.

સ્થાયી દાંત વિશેષ કરીને બત્રીસ હોય છે. ૧૬ ઉપલામાં અને ૧૬ નીચલામાં. આ દાંત દૂધીઆ દાંત કરતા મોટા અને મજબુત હોય છે. આ દાંતમાં છેવટની દરેક જડબામાં બે એમ ચાર દાઢ સત્તર વર્ષથી એકવીસ સુધીમાં આવે છે. તેઓ ઉગી નીકળે ત્યારે માણસમા વિવેકબુદ્ધિ અને જ્ઞાનના અંકુરો ફૂટે છે, અને તેથીજ તેમને જ્ઞાની દાત કહેવામા આવે છે. સ્થાયી દાંત જિંદગી પર્યંત સ્વચ્છ અને મજબુત રહે છે.

બધા દાંત એક સરખા હોતા નથી, કોઈ તેજદાર, કોઈ શુદ્ધ, કોઈ તીક્ષ્ણ અને કેટલાક વિચિત્ર અને પહોળા હોય છે. પ્રત્યેક દાંતનુ નામ જુદું જુદું હોય છે. તેઓ વડે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં કામ કરવામાં આવે છે તેથી દાંત વિધવિધ જાતના હોય છે. જે દાંત વસ્તુ કરડવાના કામની સગવડમાં વાપરવામાં આવે છે તે કાપવાના દાંત અને જે દાંત ખોરાક કકડાના રૂપમાં તોડવામાં તેજદાર હોય છે તેને રાક્ષી અને જે દાંત કકડાઓને ભૂકાના રૂપમાં દળવામાં મદદ કરે છે તે દાઢોના દાત કહેવાય છે. દાંતના ઉપરના ભાગ પણ એકસરખા હોતા નથી જેથી કામમા એક સગવડ હોય છે. નિયમ પ્રમાણે વ્યવ્હાર નહિ કરવાથી દાંત અશક્ત બની જાય છે, દાંતમાં મેલ જામી જવાથી દાંતના મૂળમાં એક પત્થર જેવી કઠણ પીળી ચળકતી દુર્ગંધવાળી વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે, તે દાંતને તથા શરીરને બહુજ અગવડ કર્તા છે. કોઈ કોઈ વિજ્ઞાનવેત્તાઓના એવા અભિપ્રાય હોય છે કે દાંતમાંથી લોહી નીકળવાનું સબળ કારણ એજ છે. દાત પૂરતી રીતે સાફ નહિ કરવાથી બે દાંતની વચ્ચે ખોરાકની નાની નાની કણિકાઓ રહી જાય છે જે દાંતને સડાવે છે. તેનાથી દુર્ગંધ આવે છે અને ખોરાક ખાતાં છંવજંતુઓ શરીરમાં ઉતરે છે અને તેનાથી રોગની શરૂઆત થવા માંડે છે અને દાંત એચિંતા પડવા માંડે છે. જેથી મોઢાની શોભા ઘટવા માડે છે. ....

દાંતથી આપણને ઘણા લાભ થાય છે. તે ખાધેલા સર્વ પદાર્થોને પુરતી રીતે ચાવી પાચન થાય તેવા બનાવે છે. જો તે પદાર્થો નિયમિત પચ્યા કરે તો ઘણાખરા રોગથી આપણે મુક્ત થઈએ. નીરોગી શરીરથી હરકોઈ કામ કરવામાં ચિત્ત ચોંટે છે અને જીવનમાં ઉત્સાહ અને આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે અને એથી વિરુદ્ધ રોગગ્રસ્ત શરીર દુઃખદાયક અને જીવનમાં બોજારૂપ થઇ પડે છે. દાંત બોલવામાં મદદ કરે છે. જેમને દાંત હોતા નથી તેમની વાણી કર્ણને પ્રિય, મધુર અને સ્પષ્ટ સમજાતી નથી. વાત કરવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ બીજાઓને સંતુષ્ટ પમાડવાનો અને પોતાના મનોભાવને પ્રગટ કરવાનો હોય છે; પરન્તુ દાંત વિનાની વ્યક્તિ આ બન્ને લાભોથી દૂર રહે છે. દાંતથી મોઢાનું સૌન્દર્ય દીપી ઉઠે છે. કદાચિત દાંત પડી ગયો હોય તો મુખાકૃતિ અસમાન અને બેડોળ લાગે છે. દાંતના સંરક્ષણ માટે કેટલીક બાબતો નીચે જણાવવામાં આવે છે તે પ્રમાણે વર્તન કરવાથી આશા છે કે વિશેષ જણને ફાયદો થશે. —

૧ બચપણથીજ છોકરા તથા છોકરીઓને દાંત સાફ કરવાની ટેવ પાડવી જોઇએ. આ કામ માતાનું છે. એકવાર ટેવ પડી ગયા પછી કોઇ પણ પ્રકારની અગવડ નહિ આવે. ઘણે ભાગે એવુંજ જોવામાં આવે છે, કે જેમને નાનપણથી દાંત સાફ રાખવાની ટેવ પડી નથી હોતી તેઓ મોટાં થયે પણ દાંત તરફ ધ્યાન આપતાં નથી. તેનુ પરિણામ એ આવે છે, કે નાની ઉમ્મરમાંજ કેટલાકના દાંત પડવા લાગે છે.

૨ વધારે ઠંડી તથા ગરમ ચીજો નહિ ખાવી; કારણકે બન્ને સ્થિતિઓ દાંતને હાનિકર્તા છે.

૩ જ્યારે દૂધીઆ દાંત પડી જાય છે ત્યારે સ્થાયી દાંત આવવા લાગે છે. તે સમયે માતાએ છોકરા–છોકરીઓના દાંત તરફ ખાસ નજર રાખવી જોઇએ. હાલતા દાંતને ઉખેડી નાખવા. તેમ નહિ કરવાથી પરિણામે દૂધીઆ દાંત રહેવા છતાં સ્થાયી દાંત નીકળી આવે છે. આવા દાંત બેડોળ થઇ જાય છે અને વિચિત્ર દેખાવ આપે છે. છેવટે કોટિ પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ તે દાંત જલદી સાફ થતા નથી.

૪ લીમડો, વડ, બાવળ વગેરે ઝાડની કોમળ ડાળીઓનાં દાતણવડે દાંત સાફ કરવા જોઇએ.

૫ રોજ દાંતને બે વાર સાફ કરવા જોઈએ: સવારે ઊંઘી ઊઠ્યા પછી અને સાંજે સૂઈ જતા પહેલાં. બે દાંત વચ્ચે ઘણેભાગે ખાદ્ય પદાર્થની કણીઓ રહી જાય છે અને તેને સાફ નહિ કરવાથી રાત્રે

દાતની અંદરજ તે સડી જાય છે અને દાતને નુકસાન પહોચાડે છે. ઘણાખરા માણસો રાત્રે દાત કચડતા સાભળવામા આવે છે અથવા તેમના મોમાથી લાળ નીકળવા લાગે છે. તેનુ કારણ પણ દાનમા રહેલો મેલજ છે. રાત્રે વાળુ કર્યા પછી દાત સાફ કરવાથી દાતમા કોઈ જાતનો મેલ નથી રહેતો અને આનદપૂર્વક નિદ્રા પણ આવે છે.

૬ કોઈ દાત ખરાબ થઈ જાય તો તેને પડાવી નાખવો અથવા કોઈ દાતના દાક્તર પાસે તેની દવા કરાવવી

૭ મળમૂત્રનો ત્યાગ કરતા દાત ભીડેલા રાખવા અને શૌચાદિ માટે બેસવું પડે ત્યાસુધી તેજ પ્રકારે ભીડેલા રાખવા આમ કરવાથી દાત મજબુત થાય છે અને તરતજ પડી ન જતા લાબા કાળસુધી સંપૂર્ણ કામ આપે છે.

૮ પ્રસંગોપાત દાત ભાગી જાય તો કૃત્રિમ દાત બેસાડી લેવો જોઈએ, તેમા વિલબ કરવો ઉચિત નથી

૯ દાતણથી દાતને અદર, બહાર તેમજ વચ્ચેથી એમ દરેક જગાએથી સાફ કરવા અને જો તેમ કરતા અવાળામાથી લોહી નીકળે તો નહિ ડરતા વધારે જોસથી સાફ કરવા.

૧૦ ઠડા પીણા જેવા કે લેમન, સન્બત, અને બરફપાણી વધારે પ્રમાણમા પીવા નહિ કારણકે તેથી કરીને દાત દુખવા આવે છે અને પડી જાય છે.

૧૧ દાતના મજન માટે થોડુ મીઠુ, ફટકડી અને ચાકની ભૂકી એક સાથે મિશ્રણ કરીને ઘસવાથી દાત સાફ થાય છે.

૧૨ દાત ઘસવાના ઘણા નિયમ છે. ઉપલા દાત સાફ કરતી વખતે અવાળા તરફથી શરૂ કરીને નીચેની બાજુ સુધી ઘસવા જોઈએ અને નીચેના દાત ઘસતા અવાળા તરફથી ઘસતા ઘસતા ઉપરની બાજુ-સુધી ઘસવા જોઈએ. આ પ્રમાણે ઘસવાથી દાત સહેજે સાફ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે દાત સાફ કરવાનો અભ્યાસ કેટલાક દિવસ થતા પડવાથી હમેશા દાત સાફ કરવામા જરાપણ દુખ થતુ નથી.

૧૩ ઘણા પ્રકારના શાક, ફળ વગેરે જમવાથી દાતને પુષ્ટિ આવે છે માટે એવા ફળનું સેવન કરવાથી દાત સહેજે સાફ થશે.

નર્મદાશંકર મગનલાલ ભટ્ટ
હેડમાસ્તર, પ્રાથમિકસ્કુલ, હેરોલ, ઇડરસ્ટેટ.

નવીન પરબો બંધાવશો

આ જરૂરિઆતો એક બાળકની નહિ પણ અનેક બાળકોની છે.

પ્રત્યેક બાળક જ્ઞાનતૃષા છિપાવવા નવનવાં પુસ્તકો માટે ઝંખી રહ્યું છે, અને તે વિના તલપાપડ થઈ રહ્યું છે.

જો નદી કે નવાણ વિનાનું ગામ હોઈ શકે તો જ બાલપુસ્તકાલય વિનાનું ગામ હોઈ શકે.

પાણીની પરબ ઉઘાડવામાં પુણ્ય છે, તેથી એ વધારે પુણ્ય જ્ઞાનની પરબ ઉઘાડવામાં છે. પાણીની પરબ એક અમૂલ્ય આશીર્વાદ છે, પણ તેથીએ વધારે અમૂલ્ય આશીર્વાદ જ્ઞાનની પરબ છે.

દેહની તૃષા મીઠું અને સ્વચ્છ જળ શમાવે છે, પણ મન અને આત્માની તૃષા તો સુંદર અને નિર્મળ પુસ્તકજ શમાવે છે.

આ નવો યુગ છે, બાલયુગ છે; અને બાલયુગ બાલજ્ઞાનની પરબોને માગે છે.

શ્રીમંતો અને દાનવીરો, રાજાઓ અને મહારાજાઓ; આ યુગને અને બાળમાગણીને ઝીલશો ? આ અવસરને ઓળખશો અને અવસરનાં એંધાણ આપશો ?

સ્થળે સ્થળે નવીન પરબો બંધાવશો ?

ગિજુભાઈ

છોકરાઓ માટેની વર્નાક્યુલર ફાઇનલ પરીક્ષા–ઉત્તર ભાગ

નં. ૧૦૬૫૦–સને ૧૯૩૪ માં થનારી છોકરાઓ માટેની વ. ફા. પરીક્ષા માટે નીચેના પાઠો નક્કી કરવામાં આવ્યા છેઃ—

ગુજરાતી

પહેલો વિષય–ગુજરાતી—

ગદ્ય—કેળવણીખાતાની સાતમી ચોપડી (છેલ્લામાં છેલ્લી આવૃત્તિ) ગદ્ય અને પદ્યના સઘળા પાઠો.

મુખપાઠ—કેળવણીખાતાની સાતમી ચોપડી (છેલ્લીમાં છેલ્લી આવૃત્તિ):–પાઠો—૭,૧૧,૧૫,૨૪,૨૮,૩૨,૪૦,૪૪, અને ૫૩ એ પાઠોમાંથી ૩૦૦ લીટીઓ.

ઉર્દુ-ગુજરાતી

પહેલો વિષય-ઉર્દુ—

ગદ્ય—કેળવણીખાતાની ઉર્દુ સાતમી ચોપડી (સને ૧૯૩૨ ની ૫ મી આવૃત્તિ):—

પાઠો—પહેલા ભાગમાંથી સઘળા ગદ્યના પાઠો.

પદ્ય—કેળવણીખાતાની ઉર્દુ સાતમી ચોપડી (સને ૧૯૩૨ ની ૫ મી આવૃત્તિ):—

પાઠો—૯,૧૦,૧૬,૨૩,૨૬,૨૯ અને ૩૫ (૭ પાઠ).

છઠ્ઠો વિષય—ગુજરાતી (ઐચ્છિક)—

કેળવણીખાતાની પાંચમી ચોપડી (છેલ્લામા છેલ્લી આવૃત્તિ:)—

પાઠો—૧,૨,૪,૫,૬,૧૫, ૧૬,૧૭,૨૧, ૨૨,૩૫,૪૦,૪૧,૪૯, ૫૨,૫૭ ૫૯,૬૧,૬૪ અને ૭૨ (બધા મળી ૨૦ પાઠ).

ગુજરાતી-ઉર્દુ

પહેલો વિષય-ગુજરાતી

ગદ્ય—કેળવણીખાતાની સાતમી ચોપડી (છેલ્લામા છેલ્લી આવૃત્તિ):-

પાઠો—૧,૪,૫,૬,૮,૯,૧૨,૧૪,૧૭,૧૮,૨૦,૨૨,૨૩,૨૫,૨૬,૨૭, ૩૦,૩૧,૩૩,૩૫,૩૭,૩૮,૩૯,૪૧,૪૨,૪૩,૪૬,૪૯,૫૦,૫૬, ૬૧,૬૨,૬૩,૬૬, અને ૭૩ (બધા મળી ૩૫ પાઠ).

પદ્યઃ—કેળવણીખાતાની સાતમી ચોપડી (છેલ્લામાં છેલ્લી આવૃત્તિ):-

પાઠ—૧૫,૧૯,૨૮,૩૨ અને ૪૪.

છઠ્ઠો વિષય-ઉર્દુ—

ગદ્યઃ—કેળવણીખાતાની ઉર્દુ સાતમી ચોપડી (સને ૧૯૩૨ ની ૫મી આવૃત્તિ):—

પાઠ—૧,૭,૧૨,૧૪,૧૫,૧૯,૨૧,૨૨,૨૪,૨૫,૨૭,૩૧,૩૩, ૩૭, ૪૦ અને ૪૧ (બધા મળી ૧૬ પાઠ).

પદ્યઃ—કેળવણીખાતાની ઉર્દુ સાતમી ચોપડી (સને ૧૯૩૨ ની ૫મી આવૃત્તિ)—

પાઠ—૧૦,૧૩,૧૬,૨૩ અને ૩૨ (૫ પાઠ).

ઉ. ભા. ના. મે. એજ્યુ. ઇન્સ. સાહેબની ઑફિસ.
અમદાવાદ, ત. ૧૫મી નવેમ્બર ૧૯૩૨

(અંગ્રેજીમા સહી) એસ. એસ. કેમેરોન
એજ્યુ. ઇન્સ. ઉ. ભા.

(ઉ. ભા. ના. મે. એજ્યુ. ઇન્સ. સાહેબના તા. ૨૬-૧૧-૧૯૩૨ના પત્ર નં. ૧૧૧૧૫ મા કરેલી સૂચનાનુસાર).

મુંબઈ ઇલાકાની ઉર્દુ શાળાઓ માટે મંજુર થએલાં પુસ્તકોની યાદી

નંબર	પુસ્તકોનું નામ	ગ્રંથકર્તાનું નામ	પ્રગટકર્તા કે બુકસેલરનું નામ	કિંમત રૂ. આ. પા.	શા માટે મંજુરી આપવામાં આવી છે	રિમાર્ક
૧	મુરક્ક-એ-અદબ, ભા. ૧ (૧૯૩૧ની બીજી આવૃત્તિ)	ખાન બહાદુર શેખ નુર ઇલાહી	મેસર્સ ઉત્તરચંદ કપુર એન્ડ સન્સ, લાહોર	૦—૯—૯	ઉર્દુ પ્રાથમિક સ્કૂલોના ધો. ૪થા માટે વધારાના વાચન તરીકે.	
૨	દાસ્તાને-હિંદ, હિસ્સા-એ-અવ્વાલ, (૧૯૩૧ની બીજી આવૃત્તિ)	ખાન બહાદુર સૈયદ મકબુલ, બી. એ.	,,	૦—૧૧—૮	દરેક સ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટિટયુશનોમાં ઇનામ અને લાયબ્રેરી માટે.	
૩	,, ,, હિસ્સા-એ-દુવ્વુમ, (૧૯૩૦ની પહેલી આવૃત્તિ)	,,	,,	૦—૧૨—૦	,,	
૪	મલીક અંબર, (૧૯૩૧ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. શેખ ચાંદ, એમ. એ. એલ એલ. બી.	લેખક	૧—૮—૦	,,	
૫	મેરી દાસ્તાને-હયાત, (બીજી આવૃત્તિ)	ખાદીમ મોહીયુદ્દીન, બી. એ. બી. ટી. એમ. ઈડી. (લીડઝ), ઇન્ટરમીડીએટ ગવર્મેન્ટ કૉલેજ, લીઅલપુર	કામી કુતુબખાના, લાહોર	૨—૮—૦	,,	
૬	તસ્વીર-ખાના, (૧૯૨૯ની પહેલી આવૃત્તિ)	પ્રો. રામસરૂપ કોશલ, એમ. એ.	દારૂલ ઇશાઅતે-પંજાબ, લાહોર	૧—૪—૦	ઉર્દુ સ્કૂલોમાં ટીચર્સ લાયબ્રેરી માટે.	
૭	,, હિસ્સા-એ-દુવ્વુમ, (૧૯૩૦ની પહેલી આવૃત્તિ)	,,	,,	૧—૩—૦	,,	

૧૯	ગગલા-ભગત, (૧૯૨૭ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. સફી સહવારવી	દારૂલ ઈશાઅત-પંજાબ, લાહોર.	૦—૩—૦	ઉર્દુ પ્રાથમિક સ્કૂલોમાં ઇનામ અને લાયબ્રેરી માટે.
૨૦	ખેલ બત્તીસી (૧૯૨૮ની પહેલી આવૃત્તિ)	”	”	૦—૪—૦	”
૨૧	ઈંદર સભા, (૧૯૨૬ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. સૈયદ આગાહુસેન 'અમાનત'–એ–લખનવી	”	૦—૮—૦	ટીચર્સ લાયબ્રેરી માટે.
૨૨	ચમન-એ-ઉર્દુ, હિસ્સા-એ-અવ્વલ, (૧૯૩૦ની પહેલી આવૃત્તિ)	સહીલ-એ-બીલગ્રામી	”	૦–૧૩—૦	દરેક સ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટીટયુશનોમાં ઇનામ અને લાયબ્રેરી માટે.
૨૩	,, દુવ્વુમ, (૧૯૩૦ની પહેલી આવૃત્તિ)	”	”	૧—૦—૦	”
૨૪	અસ્સી દીનમેં દુનિયા કા સફર, (૧૯૩૦ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. સરદાર હુસેન, બી.એ.	”	૦–૧૦—૦	”
૨૫	બહર-એ-જનુબી કા સફર, (૧૯૨૭ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. જુગલ કીશોર, 'બહર'	”	૦—૭—૦	”
૨૬	જાદુ કા લફઝ (૧૯૨૭ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. ગુલામ અબ્બાસ	”	૦—૩—૦	પ્રાથમિક સ્કૂલોમાં ઇનામ અને લાયબ્રેરી માટે.
૨૭	સાંદરી બેટી, (૧૯૨૭ની પહેલી આવૃત્તિ)	”	”	૦—૪—૦	”
૨૮	શાહજાદા-એ-સનમ ઔર ચીનો કા બાદશાહ, (૧૯૩૦ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. અબ્દુલ આસર હફીઝ-એ-જાલંધરી	”	૦—૪—૦	દરેક સ્કૂલોમાં ઇનામ અને લાયબ્રેરી માટે.

૩૯ આલહમરા, (૧૯૩૧ ની પહેલી આવૃત્તિ)	ગુલામ અબ્બાસ	દારુલ ઇશાઅત–એ–પંજાબ, લાહોર.	૨—૦—૦	પ્રાથમિક સ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટીટયુશનોમાં ટીચર્સ લાયબ્રેરી માટે.
૪૦ રામ–એ–ઉર્દૂ, હિસ્સા–એ–અવ્વલ (૧૯૩૦ની પહેલી આવૃત્તિ)	સદીક–એ–બીસગ્રામી	”	૦–૧૪—૦	”
૪૧ રામ–એ–ઉર્દૂ, દુવ્વુમ, (૧૯૩૦ની પહેલી આવૃત્તિ)	”	”	૦–૧૪—૦	”
૪૨ નમમુલા, (૧૯૨૭ ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. સૈરી સહવારવી	”	૦—૪—૦	પ્રાથમિક સ્કૂલોમાં ઇનામ અને લાયબ્રેરી માટે.
૪૩ કદીમ તહઝીબેં (૧૯૨૭ ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. અબ્દુલ મજીદખાન, "સાલીક" બી. એ.	”	૦—૫—૦	પ્રાથમિક સ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટીટયુશનોમાં ઇનામ અને લાયબ્રેરી માટે.
૪૪ ફુલમાલા, (૧૯૨૮ ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. અબુલ અસર હાફીઝ–એ–જાલંધરી	”	૦–૧૨—૦	પ્રાથમિક સ્કૂલોમાં ઇનામ અને લાયબ્રેરી માટે.
૪૫ પાંચ હફતે બુખારે મેં (૧૯૩૦ ની પહેલી આવૃત્તિ)	મુમ્તાઝ	”	૦—૮—૦	”
૪૬ સુરૈયાકી ગુડીયા (૧૯૨૮ ની પહેલી આવૃત્તિ)	ગુલામ અબ્બાસ	”	૦—૪—૦	છોકરીઓની પ્રાથમિક સ્કૂલોમાં ઇનામ અને લાયબ્રેરી માટે.
૪૭ રીસાલા–એ–નમાઝાં (૧૯૨૮ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. મૌલ્વી સૈયદ મુમ્તાઝ–અલી, લાહોર.	”	૦—૧—૦	ટીચર્સ લાયબ્રેરી માટે.

૪૮	તારીખ–એ–હીન્દોસ્તાન, હિસ્સા–એ–અવ્વલ, (૧૯૨૭ ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. બ્રીજમોહન શર્મા, એમ. એ., બી. એસસી., એમ. આર. એ. એમ.	નવલકિશોર પ્રેસ, લખનૌ.	૧—૪—૦	માધ્યમિક સ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટીટયુશનોમા લાયબ્રેરી માટે.
૪૯	હમારી દુનીઆ (૧૯૩૧ ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. મુન્શીલાલ અગરવાલ, બી. ઇડી. (એડીનબર્ગ) એફ. આર. જી. એસ (લંડન)	મેસર્સ મેકમિલન એન્ડ કૉ. કલકત્તા.	૨—૮—૦	ઉર્દુ પ્રાથમિક સ્કૂલોમા ધો. ૭ અને હાઇસ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટીટયુશનોમાં ધો. ૫–૬–૭ માટે પાઠયપુસ્તક તરીકે.
૫૦	અનોખી દુનીઆ, હિસ્સા–એ–સુવ્વુમ (૧૯૩૧ની પહેલી આવૃત્તિ)	"	"	૦–૧૨—૦	પ્રાથમિક, માધ્યમિક સ્કૂલોમાં અને ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટીટયુશનોમા ઇનામ અને લાયબ્રેરી માટે.
૫૧	મલીક નમનમ ઔર આપુવ ફરારીમ (૧૯૩૦ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. મલીક કમરૂદીન, બી એ. બી. ટી. હેડમાસ્તર, ઇસ્લામીઆ સ્કૂલ, સીમલા	"	૦—૧—૬	પ્રાથમિક સ્કૂલોમા ઇનામ અને લાયબ્રેરી માટે.
૫૨	લીકાયત–એ–હસ્ત બહીસ્ત. (૧૯૩૦ની પહેલી આવૃત્તિ)	"	"	૦—૨—૬	"
૫૩	ઉર્દુ રીડર, હિસ્સા–એ–અવ્વલ (૧૯૩૦ ની પહેલી આવૃત્તિ)	ખાનબહાદુર મહમદ મુસા એમ. એ. એન્ડ એગડી વિલાયત હુસેન	લેખક	૦—૨—૬	પ્રાથમિક સ્કૂલોમાં ઇનામ માટે.
૫૪	" " દુવ્વુમ (૧૯.. ની પહેલી આવૃત્તિ)	"	"	૦—૪—૦	"

૫૫ ઇંગ્લીસ્તાનકી દાસ્તાન (૧૯૩૦ની પહેલી આવૃત્તિ)	રાવબહાદુર લાલ સીતારામ બી. એ.	મેસર્સ મેકમિલન એન્ડ કં., કલકત્તા.	૨—૮—૦	હાઇસ્કૂલોના ધો. ૬ અને ૭ અને ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટીટ્યુશનોમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે.
૫૬ હીકાયત-એ-સિંધ, (૧૯૩૧ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. બશીર અહમદખાન, માજી હેડમાસ્તર, મદ્રસા એ-ઇસ્લામીઆ, રંગેવાડ, કરાંચી.	મિ. બશીર અહમદ ઇબ્રાહીમખાન, મશરેકી કુતુબખાના, કરાંચી	૦—૮—૦	(સિંધમાં). પ્રાથમિક સ્કૂલોના ધો. ૪ થા માટે પાઠ્યપુસ્તક તરીકે.

પુના, તા. ૨૧ મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૩૨.

(સહી) એ. એસ. ખાન
ઑફિ. ડેપ્યુટિ. એજ્યુ. ઇન્સ.
ઉર્દુ સ્કૂલ્સ, સેન્ટ્રલ ડિવિઝન, અને સેક્રેટરી, ઉર્દુ સ્કૂલબુક કમિટિ, પુના.

પાઠ્યપુસ્તક, ઇનામ અને લાયબ્રેરી માટે સરકારી ખાતા તરફથી મંજુર થએલાં પુસ્તકોની યાદી

પુસ્તકોનું નામ	ગ્રન્થકર્તા	પ્રગટકર્તા (ઠેકાણા સહિત)	નકલ દીઠ કિંમત રૂ. આ. પા.	શા માટે મંજુરી આપવામાં આવી છે	રિમાર્ક
શાળોપયોગી ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ (૬ઠ્ઠી આવૃત્તિ)	મિ. એમ. એમ. પોટા અને મિ. વી. એલ. છાયા	એમ. સી. કોઠારી, રાવપુરા રોડ, વડોદરા	૧—૮—૦	પાઠ્યપુસ્તક તરીકે	માધ્યમિક સ્કૂલો માટે.
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિચય પુસ્તક પહેલું (પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. એમ. આર. મજમુદાર	મેસર્સ એચર મેઘજી એન્ડ સન્સ, પુરાણબઝાર, રાજકોટ	૦—૧૦—૦	,,	,,
સાહિત્યમુકુર ભાગ ૩ જો. (પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. સી. સી. શાહ	મિ. સી. સી. શાહ, દેસાઇની પોળ, સુરત	૧—૮—૦	,,	

૪	ગણિતમંજરી ગુચ્છ ૩ (પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. એમ. એ. દવે	મેસર્સ એમ. બી. શાહ એન્ડ કો., પાનકોર નાકા, અમદાવાદ	૧—૨—૦	પાઠ્યપુસ્તક તરીકે	માધ્યમિક સ્કૂલો માટે.
૫	અર્વાચીન ભૂગોળમાળા ભાગ ૧ (સને ૧૯૩૨ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. એમ. એચ. ચોકસી	મિ. એમ. એચ. ચોકસી, હેડમાસ્તર, પી. આર. ટ્રેનિંગ કોલેજ, અમદાવાદ	૦—૬—૦	”	”
૬	” ” ભા. ૨ (સને ૧૯૩૨ ની પહેલી આવૃત્તિ)	”	”	૦—૫—૬	”	”
૭	ભૂમિતિશિક્ષણ ભાગ ૧	ભાષાંતર કર્તા મિ. એલ. જી. પટેલ	મેસર્સ કરસનદાસ નારણદાસ એન્ડ સન્સ, નાણાવટ, સુરત	૦—૮—૦	”	માધ્યમિક સ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ કોલેજો માટે.
૮	સરળ દેશીનામું પો. ૧ (પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. ડી. ડી. ભોજાણી	મિ. ડાહ્યાભાઈ ડી. ભોજાણી, દેવજી સરૈયાની પોળ, અમદાવાદ	૦—૨—૬	”	પ્રાથમિકસ્કૂલો માટે.
૯	શાસ્ત્રીય ભાગ ૧ (બીજી આવૃત્તિ)	એમ. ઈ. ન્યુટન	મિશન પ્રેસ, સુરત	૦—૧—૩	”	”
૧૦	” ભાગ ૨ (બીજી આવૃત્તિ)	”	”	૦—૨—૦	”	”
૧૧	હિંદનો સરળ ઇતિહાસ	મિ. પી. એલ. પટેલ અને મિ. પી. એ. ઠાકર	મેસર્સ એમ. બી. શાહ એન્ડ કો, પાનકોર નાકા, અમદાવાદ	૦-૧૧—૦	”	”
૧૨	નવીન બાળપોથી ભાગ ૧ (બીજી આવૃત્તિ)	મિ. એમ. પી. ભટ્ટ	મિ. એમ. પી. ભટ્ટ, પરજીઆમ, પોસ્ટ વળા, કાઠિયાવાર	૦—૧—૦	”	”

૧૩	નવીન બાળપોથી ભાગ ૨ (બીજી આવૃત્તિ)	મિ. એમ. પી. ભટ્ટ	મિ. એમ. પી. ભટ્ટ, પચ્છેગામ, પો. વળા, કાઠિયાવાડ	૦—૨—૦	પાઠ્યપુસ્તક તરીકે	પ્રાથમિક સ્કૂલો માટે.
૧૪	ગજરો	મિ. સી. એમ. ઓઝા	મિ. સી. એમ. ઓઝા, ભાવનગર હાઉસ, રાજકોટ	૦—૭—૦	ઇનામ અને લાયબ્રેરી	,,
૧૫	ભૂતકાળના પડછાયા (પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. ગુણવંત આચાર્ય	મિ. રામુ પરમાનંદ ઠક્કર, રાણપુર	૦—૪—૦	,,	,,
૧૬	ચિતાના અંગારા (સને ૧૯૩૨ ની આવૃત્તિ)	મિ. ઝવેરચંદ મેઘાણી	,,	૦—૪—૦	લાયબ્રેરી	ટ્રેનિંગ કોલેજો માટે.
૧૭	શ્રીમદ્ ભગવતગીતા	પંડિત એસ. એમ. શર્મા	પંડિત એસ. એમ. શર્મા, કર્નાટક પુસ્તકાલય, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ નં. ૨	૫—૦—૦	સ્કોલર્સ લાયબ્રેરી	માધ્યમિક સ્કૂલો માટે.
૧૮	કેસરકૃતિ ભાગ ૧ (સને ૧૯૩૨ ની આવૃત્તિ)	કેસરબાઈ ઠક્કર	મિસિસ કેસરબાઈ ઠક્કર, સંઘાડીવાડ સુરત	૦—૪—૦	લાયબ્રેરી	પ્રાથમિક સ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ કોલેજો માટે.
૧૯	,, ભાગ ૨ (સને ૧૯૩૨ ની આવૃત્તિ)	,,	,,	૦—૫—૦	,,	,,
૨૦	દરિયાની વાતો (બીજી આવૃત્તિ)	મિ. આર. વી. પાઠક	પ્રસ્થાન કાર્યાલય, અમદાવાદ	૧—૪—૦	,,	,,
૨૧	ગણિત પ્રવેશ ભાગ ૧ વિદ્યાર્થીઓ માટેની આવૃત્તિ (પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. ચાંદભાઈ શેખ	મિ. ચાંદભાઈ શેખ, શેખપધર, રાજકોટ	૦—૨—૬	ટીચર્સ લાયબ્રેરી	,,
૨૨	,, શિક્ષકો માટેની આવૃત્તિ (પહેલી આવૃત્તિ)	,,	,,	૦—૬—૦	,,	,,
૨૩	લોકમાતા	મિ. વી. બી. કાલેલકર	ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ	૪—૦—૦	લાયબ્રેરી	પ્રાથમિક, માધ્યમિક સ્કૂલો માટે અને ટ્રેનિંગ કોલેજો માટે.

૨૪	મતપ્રવેશ ભાગ ૧ ખંડ ૧	મિ. એચ. જી. અંજારીઆ	મિ. એચ. જી. અંજારીઆ, લક્ષ્મીનગર ખાર મુંબઇ નં. ૨૧	૦—૬—૦	પાઠ્યપુસ્તક	માધ્યમિક સ્કૂલો માટે.
૨૫	,, ભાગ ૨ ખંડ ૨	,,	,,	૦—૮—૦	,,	,,

(અંગ્રેજીમાં સહી) એન. એ. કાદરી
ફોર એજ્યુ. ઇન્સ. ઉ. ભા.

(ઉ. ભા. ના. રો. એજ્યુ. ઇન્સ. સાહેબના તા. ૨૨–૧૦–૩૨ ના પત્ર નં. ૯૬૯૨ માં કરેલી સૂચનાનુસાર.)

જાહેર ખબરના નવા ભાવ

આથી સર્વેને ખબર આપવામા આવે છે કે મને ૧૯૩૦ ના જાન્યુઆરીથી જાહેર ખબરના ભાવમા ઘટાડો કરી તે નીચે મુજબ રાખવામા આવ્યો છે.

જાહેર ખબરના દર

મુદત	એક પાન	અડધુ પાન	પા પાન
આખું વર્ષ	રૂ. ૮૦	રૂ. ૬૦	રૂ. ૪૦
૭ માસ	રૂ. ૪૦	રૂ ૩૦	રૂ. ૨૦
ત્રણ માસ	રૂ. ૨૫	રૂ. ૨૦	રૂ. ૧૫
એક માસ	રૂ. ૧૨	રૂ. ૧૦	રૂ. ૭

છોકરાઓ માટે લેવાએલી વર્નાકયુલર ફાઇનલ પરીક્ષા ઉત્તર ભાગ ઉ. ભા. માં સને ૧૯૩૨ માં લેવાએલી છોકરાઓ માટેની વ. ફા. પરીક્ષામાં પાસ થએલા ઉમેદવારોના નામની યાદીઃ—

નંબર	નામ	માર્ક	નંબર	નામ	માર્ક
			૨૮	રણછોડલાલ ચમનલાલ વાળંદ	૨૮૭
	અમદાવાદ સેન્ટર		૩૨	ચુનીલાલ મગનલાલ રાવળ	૨૮૬
૧	છગનલાલ મંગળદાસ પટેલ	૪૧૦	૩૩	હરિશ્ચંદ્ર શોભારામ ઉપાધ્યાય	૨૮૩
૨	બાપુભાઈ ગંગારામ પટેલ	૩૬૭	૩૪	બળદેવ સોમનાથ પટેલ	૨૮૨
૩	હરીપ્રસાદ દયાશંકર ત્રીપાઠી	૩૫૯	૩૪	પુંજાજી વજાજી ઠાકરડા	૨૮૨
૪	ઉમીયાશંકર મગનલાલ યાજ્ઞિક	૩૫૧	૩૬	અંબાલાલ મલુકચંદ શાહ	૨૮૧
૫	મણીલાલ હેમચંદ ધ્રુવ	૩૩૯	૩૬	અમ્રતલાલ સાંકળચંદ શાહ	૨૮૧
૬	ભાઈશંકર શંકરલાલ જોષી	૩૩૮	૩૬	રમણલાલ છોટાલાલ શાહ	૨૮૧
૭	મોહનલાલ ભગવાનજી	૩૩૬	૩૯	રમણલાલ સાંકળેશ્વર વ્યાસ	૨૮૦
	પંજવાણી		૩૯	શાંતરાય અયુભાઇ પરમાર	૨૮૦
૮	બાપુભાઈ કરસનભાઇ બ્રહ્મભટ્ટ	૩૩૩	૪૧	ભોગીલાલ છોટાલાલ પંડ્યા	૨૭૯
૯	હીરાલાલ ભક્તિભાઈ પટેલ	૩૨૬	૪૧	સેમ્યુલ ઉકાજી સોલંકી	૨૭૯
૯	મુકુંદરાય પ્રાણલાલ ઉપાધ્યાય	૩૨૬	૪૩	અંબાલાલ ગંગારામ પટેલ	૨૭૮
૧૧	નંદલાલ મૂળશંકર ઠાકર	૩૨૫	૪૩	જ્ઞાતાજી લખાજી પરમાર	૨૭૮
૧૨	દ્વારકાદાસ મનસુખલાલ મહેતા	૩૨૧	૪૩	પરસોતમ ઇશ્વરભાઈ પટેલ	૨૭૮
૧૩	ચંદુલાલ બીખાભાઈ પટેલ	૩૧૮	૪૩	શાન્તિલાલ વિઠ્ઠલદાસ ઠક્કર	૨૭૮
૧૪	રાજેમદ નુરમદ કડીવાળા	૩૧૪	૪૩	સાયમન શીવલાલ રાઠોડ	૨૭૮
૧૫	સોમજી ભગવાન પટેલ	૩૦૮	૪૮	ગુલાબસિંહ જેઠાજી વાઘેલા	૨૭૭
૧૬	મણીલાલ પ્રહ્લાદરામ જોષી	૩૦૩	૪૮	જમનાશંકર મોતીરામ જોષી	૨૭૭
૧૭	નટવરલાલ લક્ષ્મીશંકર મહેતા	૩૦૧	૫૦	જેઠાલાલ ચુનીલાલ ચેટ્ટી	૨૭૬
૧૮	આશીર્વાદ ગુરુદ સોલંકી	૨૯૮	૫૦	લોરેન્સ નાથાનાએલ ટેકરીવાળા	૨૭૬
૧૯	કાન્તિલાલ મોહનરામ જોષી	૨૯૭	૫૦	શાન્તિલાલ રેવાશંકર વ્યાસ	૨૭૬
૨૦	લાભશંકર અંબાશંકર દવે	૨૯૫	૫૩	પુરુષોત્તમદાસ ચતુરદાસ પટેલ	૨૭૫
૨૧	નરસિંહદાસ મગનદાસ ભાવસાર	૨૯૪	૫૪	હરીભાઈ મીઠાભાઈ મકવાણા	૨૭૩
૨૧	સોમેશ્વર આદીતરામ જોષી	૨૯૪	૫૫	ભગવાન જસરાજ કોટકવાળા	૨૭૨
૨૩	નારણભાઈ સોમચંદ તપોધન	૨૯૩	૫૫	દાદાભાઈ મોહનલાલ પટેલ	૨૭૨
૨૪	જયચંદભાઈ ગોકળદાસ જોષી	૨૯૨	૫૫	પરભુજી હાથીભાઇ દેસાઈ	૨૭૨
૨૫	સવાઈભાઈ કેસરભાઈ દેસાઈ	૨૯૦	૫૫	પુંજાભાઈ શીવાભાઈ પટેલ	૨૭૨
૨૬	પુરુષોત્તમ મણીલાલ દવે	૨૮૯	૫૫	સોમાલાલ માણેકલાલ પંડ્યા	૨૭૨
૨૭	સોમાભાઈ જેઠીંગદાસ પટેલ	૨૮૮	૫૫	વિનાયકરાય માધવલાલ ભટ્ટ	૨૭૨
૨૮	અમૃતલાલ લલ્લુભાઈ દવે	૨૮૭	૬૧	ડાહ્યાભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ	૨૭૧
૨૮	જેઠાલાલ જગજીવન શુક્લ	૨૮૭	૬૨	કેશવલાલ ગોમજી મકડીઆ	૨૭૦
૨૮	મણીલાલ શાન્તિદાસ શાહ	૨૮૭	૬૨	શીવાભાઈ રેવાભાઇ પટેલ	૨૭૦

૬૪	ડાહ્યાલાલ રતનચંદ મેકવાણ	૨૬૯	૧૦૨	મફતલાલ પુરશોત્તમ સોની	૨૫૫
૬૪	પુંજાભાઈ ડાહ્યાભાઈ પટેલ	૨૬૯	૧૦૨	રઘુભાઇ મોકાભાઇ દાભળ	૨૫૫
૬૬	ચંદુલાલ ચુનીલાલ પટેલ	૨૬૮	૧૦૪	મોહનલાલ લલ્લુદાસ મહેતા	૨૫૪
૬૬	પારથી બહેચર પટેલ	૨૬૮	૧૦૬	[illegible] કહાનજી મેકવાણ	૨૫૩
૬૮	દેવજીભાઇ પીતામ્બરદાસ પટેલ	૨૬૭	૧૦૬	શાન્તિલાલ મોહનલાલ પઢાણ	૨૫૩
૬૮	માધા દેવજી લખમાણી	૨૬૭	૧૦૬	કેશવલાલ કાળીદાસ સુથાર	૨૫૩
૭૦	અંબાલાલ પરશોત્તમ દવે	૨૬૬	૧૦૬	કદરદાન કાજીમીઆં સૈયદ	૨૫૩
૭૦	ડાહ્યાભાઈ છગનલાલ પટેલ	૨૬૬	૧૧૧	મામાભાઈ નાથુભાઈ	૨૫૨
૭૦	દેવશંકર મણીશંકર રાવળ	૨૬૬		બગાસરીઆ	
૭૦	ધીવાભાઇ રણછોડલાલ પટેલ	૨૬૬	૧૧૨	મણીલાલ ગણેશદાસ પટેલ	૨૫૧
૭૪	અંબાલાલ ગોરધન જોષી	૨૬૫	૧૧૨	ચંદુલાલ મંગળદાસ પંચાલ	૨૫૧
૭૪	બાપુભાઈ છગનલાલ પંડ્યા	૨૬૫	૧૧૪	હીંમતસિંહ ભવાનસિંહ રાહેવર	૨૫૦
૭૪	હીંમતલાલ મગનલાલ પટેલ	૨૬૫	૧૧૪	[illegible]રાભાઈ સાકળચંદ નાયક	૨૫૦
૭૪	નાથાલાલ અંબાલાલ કડીઆ	૨૬૫	૧૧૬	કનૈયાલાલ મંગળદાસ ભટ્ટ	૨૪૯
૭૪	રામાભાઈ રેવાભાઈ પટેલ	૨૬૫	૧૧૬	નારાયણ વૃજલાલ જમાદાર	૨૪૯
૭૯	હેમીલ્ટન ગેંડાસ સોલંકી	૨૬૪	૧૧૬	[illegible]શંકર ખેમરામ જોશી	૨૪૯
૭૯	કાદરભાઈ હસનભાઈ પઠાણ	૨૬૪	૧૧૬	[illegible] બાપુજી કાછીઆ	૨૪૯
૭૯	મગનલાલ કેદારલાલ જોષી	૨૬૪	૧૨૦	જયન્તિલાલ હરગોવિંદ ભટ્ટ	૨૪૮
૭૯	વાડીલાલ કુબેરદાસ પટેલ	૨૬૪	૧૨૦	નરનારાયણ પ્રભાશંકર	૨૪૮
૭૯	વિઠ્ઠલદાસ અંબારામ પરમાર	૨૬૪		જ્યોતિષી	
૮૪	અલીમહમદવલી શાહ મોમીન	૨૬૨	૧૨૦	શાન્તિલાલ પોપટલાલ વ્યાસ	૨૪૮
૮૪	હીરાશંકર પરસોત્તમ જાની	૨૬૨	૧૨૩	ચીમનલાલ શંભુપ્રસાદ દવે	૨૪૭
૮૪	શ્રીકૃષ્ણ શંભુપ્રસાદ પરીખ	૨૬૨	૧૨૩	જેઠાભાઈ લલ્લુભાઈ વાળંદ	૨૪૭
૮૭	ડાહ્યાભાઈ સોમનાથ સુતાર	૨૬૧	૧૨૩	ખોડાજી સવાજી વાઘેલા	૨૪૭
૮૭	સુરસીંગજી રાભાઈ ઠાકરડા	૨૬૧	૧૨૩	નાથાનાએલ કનાજી નીનામા	૨૪૭
૮૭	શંકરભાઈ કેશવભાઇ પટેલ	૨૬૧	૧૨૩	સોમાલાલ ભગવાનદાસ ત્રિવેદી	૨૪૭
૯૦	નટવરલાલ જોઇતારામ ગજ્જર	૨૫૯	૧૨૩	નાજખાન દલુખાન પઠાણ	૨૪૭
૯૦	શીવરામ પ્રેમદાસ વૈશ્નવ	૨૫૯	૧૨૯	ચમનલાલ ચતુરભાઈ વાળંદ	૨૪૬
૯૨	અંબાલાલ લલ્લારામ જયા	૨૫૮	૧૨૯	હરગોવિંદ પુંજાલાલ શાહ	૨૪૬
૯૨	આત્મારામ લલ્લુભાઇ પટેલ	૨૫૮	૧૨૯	કેશવલાલ રઘનાથ પટેલ	૨૪૬
૯૨	ગુલાભાઈ સનાભાઇ પટેલ	૨૫૮	૧૨૯	મથુરભાઈ નાથાભાઇ પટેલ	૨૪૬
૯૨	જેઠવા કાના સુવર	૨૫૮	૧૨૯	નારણભાઈ રામદાસ પટેલ	૨૪૬
૯૨	મોહનલાલ ગોરધનદાસ શાહ	૨૫૮	૧૩૪	અંબાશંકર જેઠારામ પંડ્યા	૨૪૫
૯૨	શાન્તિલાલ સુલેમાન દંતાલીઆ	૨૫૮	૧૩૪	હરગોવનદાસ મણીશંકર દવે	૨૪૫
૯૮	જેસીંગભાઈ જોઇતાભાઈ પટેલ	૨૫૭	૧૩૪	લાલજી દામોદર ઉપાધ્યાય	૨૪૫
૯૮	પ્રભુદાસ હીરાભાઈ પટેલ	૨૫૭	૧૩૪	સોમાભાઈ ઈશ્વરદાસ પટેલ	૨૪૫
૧૦૦	મહાશંકર ત્રીકમલાલ વ્યાસ	૨૫૬	૧૩૪	ઉમીઆશંકર [illegible]રામ	૨૪૫
૧૦૦	રેવાભાઇ ગીરધરભાઈ કલાલ	૨૫૬		ઉપાધ્યાય	
૧૦૨	અદેચર હરીભાઈ પટેલ	૨૫૫	૧૩૯	અદેચરલાલ [illegible] શાહ	૨૪૪
૧૦૨	કેસરાજી મનાજી મેણા	૨૫૫	૧૩૯	ડાહ્યાલાલ દામોદરદાસ પંડ્યા	૨૪૪

૧૩૯	ડાહ્યાભાઈ ભીખાભાઈ પટેલ	૨૪૪
૧૩૯	મહીઆસ પુંજાજી ગારૈયા	૨૪૪
૧૩૯	નટવરલાલ હીરાચંદ શાહ	૨૪૪
૧૪૪	સેમ્યુલ મનસાર શેખ	૨૪૩
૧૪૫	મણીલાલ નારણભાઇ	૨૪૨
	ચાંપાનેરી	
૧૪૫	રામશંકર મુળશંકર વ્યાસ	૨૪૨
૧૪૭	માળગભાઈ છગનભાઇ પટેલ	૨૪૧
૧૪૭	મનુભાઈ ચીમનલાલ શાહ	૨૪૧
૧૪૯	ચતુરદાસ રામદાસ પટેલ	૨૪૦
૧૪૯	છત્રસિહજી લક્ષ્મણસિહજી	૨૪૦
	રાણોલ	
૧૪૯	ડાહ્યાલાલ ચુનીલાલ શાહ	૨૪૦
૧૪૯	ધનાભાઇ મુળજીભાઈ	૨૪૦
૧૪૯	હીરાલાલ ડાહ્યાભાઈ વકીલ	૨૪૦
૧૫૪	ભીખાભાઈ મુળજીભાઈ ભગત	૨૩૯
૧૫૪	ભોગીલાલ વિઠ્ઠલદાસ ગોર	૨૩૯
૧૫૪	ગોબરસિંહ મનસિંહ ગરોડ	૨૩૯
૧૫૪	લલ્લુભાઇ જમનાદાસ વૈષ્ણવ	૨૩૯
૧૫૪	મગનભાઈ દેસાભાઈ પટેલ	૨૩૯
૧૫૪	મણીલાલ મંગળદાસ શાહ	૨૩૯
૧૫૪	માણેકલાલ જેશંકર ત્રવાડી	૨૩૯
૧૬૧	અંબાલાલ દેવાભાઈ પટેલ	૨૩૮
૧૬૧	અમૃતલાલ નેમચંદ શાહ	૨૩૮
૧૬૧	આદરભાઈ રણછોડભાઇ પટેલ	૨૩૮
૧૬૧	નાથાલાલ શંકરલાલ સગાર	૨૩૮
૧૬૫	મોહનલાલ માનાભાઈ વહોરા	૨૩૭
૧૬૬	ભીખાલાલ ચુનીલાલ શાહ	૨૩૬
૧૬૬	દિવસંગળાગેટ ચમનલાલ	૨૩૬
૧૬૬	કેશુભાઇ સનાભાઈ સોઢા	૨૩૬
૧૬૬	નરહરિપ્રસાદ નારાયણ ભટ્ટ	૨૩૬
૧૬૬	વાસુદેવ બાપુલાલ મહેતા	૨૩૬
૧૭૧	કલિમુદ્દીન બદાયુદ્દીન શેખ	૨૩૪
૧૭૧	શાન્તિલાલ ફુલચંદ શાહ	૨૩૪
૧૭૧	ખોડાભાઇ ગણેશભાઇ વાળંદ	૨૩૪
૧૭૪	દાનીએલ સવજી ખ્રિસ્તી	૨૩૩
૧૭૪	માધાભાઇ પુંજાભાઇ પટેલ	૨૩૩
૧૭૪	પાનાચંદ નેમચંદભાઈ શાહ	૨૩૩
૧૭૭	ચીમનલાલ જેઠારામ શાહ	૨૩૩
૧૭૭	મણીશંકર પ્રભાશંકર રાવળ	૨૩૨

૧૭૭	મથુર જેઠાલાલ પરમાર	૨૩૨
૧૭૭	નુરમહમદ કરિમાઇલ વહોરા	૨૩૨
૧૮૧	દલીચંદ લહેરાભાઇ વરાણી	૨૩૧
૧૮૧	કાન્તિલાલ ચુનીલાલ શાહ	૨૩૧
૧૮૧	નટવરલાલ મનસુખરામ યાજ્ઞિક	૨૩૧
૧૮૧	ગીકમલાલ મનસુખરામ	૨૩૧
	પંચાલ	
૧૮૫	ગુલાબી કેશવ વાઘેલા	૨૩૦
૧૮૫	કૃષ્ણશંકર માણેકલાલ શુકલ	૨૩૦
૧૮૫	કેદરભાઇ કેશવલાલ પટેલ	૨૩૦
૧૮૮	ચંદુલાલ મગનલાલ દવે	૨૨૯
૧૮૮	ગણપતલાલ ઇશ્વરલાલ	૨૨૯
	બ્રહ્મભટ્ટ	
૧૯૦	ડાહ્યાભાઈ નાથાલાલ પટેલ	૨૨૮
૧૯૦	પરમાભાઈ ઉકાભાઈ વણકર	૨૨૮
૧૯૨	રનમાળી દામજી વ્યાસ	૨૨૭
૧૯૨	ચુનીલાલ હરજીવન પંડ્યા	૨૨૭
૧૯૨	વલીમભાઈ જીવાભાઇ મેમણ	૨૨૭
૧૯૨	કરમીમીઆં ઉમેદમીઆં	૨૨૭
	ચોહાણ	
૧૯૬	અભરામ ગોહદ પરમાર	૨૨૫
૧૯૬	ગૌરીશંકર ત્રભકરામ ભટ્ટ	૨૨૫
૧૯૬	ઇશ્વરલાલ જમનાદાસ ભાવસાર	૨૨૫
૧૯૬	દાઉમીઆં દલામીઆં મલેક	૨૨૫
૧૯૬	વલ્લભભાઈ પુરુષોત્તમ પટેલ	૨૨૫
૧૯૬	યુસુફ અયુબ દામોર	૨૨૫
૨૦૨	અમથાભાઈ ડાહ્યાભાઈ પટેલ	૨૨૪
૨૦૨	કેશાભાઇ જોઇતાભાઇ પટેલ	૨૨૪
૨૦૪	બળદેવ મુળદાસ સાધુ	૨૨૩
૨૦૪	કેશવલાલ માધાભાઈ પટેલ	૨૨૩
૨૦૪	પુરુષોત્તમ માધવલાલ	૨૨૩
	ચોખાટીઆ	
૨૦૪	રહેમાનખાન હુસેનખાન શેખ	૨૨૩
૨૦૮	અંબાલાલ ડાહ્યાભાઈ વાળંદ	૨૨૨
૨૦૮	પરછનભાઇ મોહનલાલ રાઠોડ	૨૨૨
૨૦૮	શીવાભાઇ ડુભાઈ પટેલ	૨૨૨
૨૧૧	કેશવગીર પ્રભાતગીર ગોસાઈ	૨૨૧
૨૧૧	ગૌરીશંકર દામોદર ગોર	૨૨૧
૨૧૧	શાન્તિલાલ ચોપટલાલ પાઠક	૨૨૧
૨૧૪	મંગળલાલ જેઠારામ પંડ્યા	૨૨૦

નડિઆદ સેન્ટર

૧	ચીમનલાલ ચુનીલાલ શાહ	૩૮૩
૨	ફકીરભાઇ હરમાનભાઇ પટેલ	૩૮૦
૩	ચીમનલાલ જેઠાલાલ શાહ	૩૫૫
૪	પ્રભુભાઇ મોતીભાઇ પટેલ	૩૨૯
૫	મોતીલાલ ગીરધરલાલ શાહ	૩૨૭
૬	પ્રેમજી ચતુરભાઇ સુથાર	૩૨૬
૭	મણીલાલ ઝવેરદાસ શાહ	૩૨૩
૮	ચાર્લ્સ્ફ્રેન્સ મુળજી ક્રિસ્તી	૩૨૨
૯	હરમાનભાઇ કુશાભાઇ બારોટ	૩૨૦
૧૦	કાન્તિલાલ હરજીવનદાસ શાહ	૩૧૯
૧૧	ચુનીલાલ ડાહ્યાભાઇ પટેલ	૩૧૭
૧૧	મણીલાલ કુશાભાઈ પટેલ	૩૧૭
૧૩	શાન્તિલાલ લલ્લુભાઈ મોચી	૩૧૫
૧૪	શીવશંકર ક્રીરપાશંકર દાનાક	૩૦૬
૧૪	છગનભાઇ રણછોડભાઇ પટેલ	૩૦૬
૧૬	સુંદરજી ભલાજી ગોહેલ	૩૦૧
૧૬	ડાહ્યાભાઇ જેઠાભાઈ પટેલ	૩૦૧
૧૮	દેસાઇભાઇ ભાઇજીભાઇ પટેલ	૩૦૦
૧૯	રણછોડભાઇ બાબરભાઇ પટેલ	૨૯૬
૧૯	કનૈયાલાલ જેકીશનદાસ રસાણીઆ	૨૯૬
૧૯	જગન્નાથ મણીલાલ રાવળ	૨૯૬
૨૨	ભગવાનસીંગ કુલજી બારૈયા	૨૯૨
૨૩	હીરાલાલ ગીરધરલાલ દુધારા	૨૯૦
૨૪	પરશુદાસ બાપુજીભાઇ પટેલ	૨૮૯
૨૪	ભાનુપ્રસાદ અંબાલાલ ત્રિવેદી	૨૮૯
૨૬	પરભુદાસ કાળીદાસ કણબી	૨૮૮
૨૬	ગોરધનભાઇ ભાઈલાલભાઇ પટેલ	૨૮૮
૨૬	રામભાઇ હરિભાઇ પટેલ	૨૮૮
૨૯	ફુલસિંહ દાજીસિંહ રાવળજી	૨૮૭
૩૦	ગણપતલાલ ઉમીઆશંકર દવે	૨૮૫
૩૧	ચંદુલાલ છોટાલાલ પંડયા	૨૮૧
૩૧	સોમાભાઇ દેસાઇભાઇ પટેલ	૨૮૧
૩૩	ઇશ્વરભાઇ કાશીભાઇ બીન મથુરભાઇ પટેલ	૨૮૦
૩૩	જીવણલાલ ગોરધનદાસ શાહ	૨૮૦
૩૫	જસવંતરાય પુરશોત્તમ દવે	૨૭૮
૩૫	જયંતિલાલ ભોગીલાલ મહેતા	૨૭૮
૩૫	ડાહ્યાભાઇ હાથીભાઇ પટેલ	૨૭૮
૩૫	ડાહ્યાભાઇ જીવાભાઇ પટેલ	૨૭૮
૩૯	કતુભાઇ કલ્યાણજી મજુર	૨૭૭
૪૦	રસિકલાલ ચુનીલાલ બારોટ	૨૭૬
૪૦	પ્રતાપજી ઘેલાભાઇ પગી	૨૭૬
૪૦	રામભાઇ ગોવિંદભાઇ પટેલ	૨૭૬
૪૩	બેચરભાઇ મોતીભાઇ પટેલ	૨૭૫
૪૪	લલ્લુભાઇ ડાહ્યાભાઇ પટેલ	૨૭૪
૪૪	સોમાભાઇ જીવાભાઇ પટેલ	૨૭૪
૪૪	અમરીતલાલ જેઠાલાલ વ્યાસ	૨૭૪
૪૭	છોટાલાલ ઝવેરભાઇ પટેલ	૨૭૩
૪૭	નરસિંહભાઇ છગનભાઇ પટેલ	૨૭૩
૪૭	શાન્તિલાલ છગનલાલ વ્યાસ	૨૭૩
૫૦	મોતીભાઇ મોહનભાઇ બારૈયા	૨૭૧
૫૦	સવાજી ઉમેદજી ખાંટ	૨૭૧
૫૦	નરશીભાઇ પ્રભુદાસ પાટણવાડીઆ	૨૭૧
૫૦	રણછોડભાઇ મોતીભાઇ પટેલ	૨૭૧
૫૪	કાશીભાઇ શંકરભાઇ કુંભાર	૨૭૦
૫૫	દીપસંગ નાનસંગ છસાટીઆ	૨૬૯
૫૬	વિલીઅમ બીજલાલ ખ્રિસ્તી	૨૬૮
૫૬	પુરશોત્તમ સોમાભાઇ પટેલ	૨૬૮
૫૬	મુળજીભાઈ કુબેરભાઇ સુથાર	૨૬૮
૫૯	નટવરલાલ જેઠાલાલ ભટ્ટ	૨૬૭
૫૯	પુરશોત્તમ ધુળાભાઇ પટેલ	૨૬૭
૫૯	જગદીશચંદ્ર અનોપરામ શુકલ	૨૬૭
૬૨	જીવાભાઇ જેસંગભાઇ બારોટ	૨૬૬
૬૨	નટવરલાલ મગનલાલ ભટ્ટ	૨૬૬
૬૨	શંકરપ્રસાદ મણીલાલ દેસાઇ	૨૬૬
૬૨	અંબાલાલ ભુલાભાઇ પટેલ	૨૬૬
૬૬	ભીખાભાઇ પોચાભાઇ બારૈયા	૨૬૫
૬૬	હીરાલાલ મણીલાલ બારોટ	૨૬૫
૬૬	ખોડાભાઇ જેભાઇભાઇબ્રહ્મભટ્ટ	૨૬૫
૬૬	શાન્તિલાલ માધવદાસ ત્રિવેદી	૨૬૫
૬૬	શનાભાઇ વાઘજીભાઇ વાળંદ	૨૬૫
૭૧	મુળચંદ ગણપત ગોલા	૨૬૪
૭૧	જેઠાલાલ જીવાભાઇ મીર	૨૬૪
૭૧	સોમાભાઇ પુરશોત્તમદાસ પટેલ	૨૬૪

૭૧	ફકીરભાઇ આદમભાઇ વહોરા	૨૬૪	૧૧૨	જીવણભાઇ મહીજીભાઇ બારૈયા	૨૫૦
૭૫	પુરશોત્તમ હાથીભાઇ પટેલ	૨૬૩	૧૧૨	અર્જુનભાઇ અમરસંગ ડાભી	૨૫૦
૭૫	રણછોડભાઇ ભીમભાઇ સુનાર	૨૬૩	૧૧૨	ઉદેસંગ શાભાઇ મહીડા	૨૫૦
૭૭	બાપુજી દલાભાઇ બ્રહ્મભટ્ટ	૨૬૨	૧૧૨	પુર્ણાનંદ છગનલાલ પંડયા	૨૫૦
૭૭	બડેખાન અહમદખાન કીલાણી	૨૬૨	૧૧૨	હીરાભાઇ સોમાભાઇ પટેલ	૨૫૦
૭૯	મોતીલાલ શીવલાલ ખ્રિસ્તી	૨૬૧	૧૧૭	શનાભાઇ નાથાભાઈ ભોઇ	૨૪૯
૭૯	શાન્તિભાઇ મોતીભાઈ ગોર	૨૬૧	૧૧૭	સેમ્યુલ હરભાઇ ખ્રિસ્તી	૨૪૯
૭૯	શાન્તિલાલ શંકરલાલ શાહ	૨૬૧	૧૧૭	કાન્તિલાલ ભુલાશંકર દવે	૨૪૯
૮૨	રામાભાઇ જીવાભાઇ ભોઇ	૨૫૯	૧૧૭	જેઠાલાલ દલસુખરામ જોષી	૨૪૯
૮૨	ફખરૂદીન રસુલમીઆ મલેક	૨૫૯	૧૨૧	અંબાલાલ લક્ષ્મીદાસ કુંભાર	૨૪૮
૮૨	ઝવેરભાઇ ખુશાલભાઇ પટેલ	૨૫૯	૧૨૧	હીંમતલાલ જીવરામભાઇ મહેતા	૨૪૮
૮૫	ઇશ્વરભાઇ ચતુરભાઇ પટેલ	૨૫૮			
૮૫	વલ્લવભાઇ કીશોરભાઈ પટેલ	૨૫૮	૧૨૩	ફીલીપ લાલા ખ્રિસ્તી	૨૪૭
૮૭	અબાન આઝાર પીતામ્બર ખ્રિસ્તી	૨૫૭	૧૨૩	ક્લીઓપાસ દાઉદભાઈ ક્રિશ્ચિઅન	૨૪૭
૮૭	જીવાભાઇ મગનભાઇ દલવાડી	૨૫૭	૧૨૩	રતનલાલ ભુલાભાઈ શાહ	૨૪૭
૮૭	વિલીઅમ વરનેર મકવાણા	૨૫૭	૧૨૩	ચુનીલાલ કેશવજી ઉપાધ્યાય	૨૪૭
૯૦	ગોરધનદાસ હીંમતલાલ બારોટ	૨૫૬	૧૨૭	ધીરૂભાઇ દેવીસંગ ગોહેલ	૨૪૬
૯૦	કાન્તિલાલ શનાભાઇ દરજી	૨૫૬	૧૨૭	ચીંતોપંત રામચંદ્રભાઇ વૈશમપાયન	૨૪૬
૯૦	પુરશોત્તમ લલ્લુભાઇ મોચી	૨૫૬			
૯૦	ધનશંકર જટાશંકર પંડયા	૨૫૬	૧૨૯	કેશવલાલ પરભુભાઈ બારોટ	૨૪૫
૯૦	છોટાભાઇ બકોરભાઈ પટેલ	૨૫૬	૧૨૯	ચંદુલાલ રણછોડલાલ શાહ	૨૪૫
૯૦	શંકરલાલ મગનલાલ શાહ	૨૫૬	૧૨૯	અંબાલાલ ખેચરભાઇ વાળંદ	૨૪૫
૯૬	ચંદુલાલ કેશવલાલ કાછીઆ-પટેલ	૨૫૫	૧૩૨	અંબાલાલ શનાભાઇ ખીન-શંકરભાઈ પટેલ	૨૪૪
૯૬	રમણલાલ ભાઇલાલ લુહાર	૨૫૫	૧૩૨	જેઠાભાઈ આશાભાઈ પટેલ	૨૪૪
૯૬	બેચરભાઇ ધુળાભાઇ પટેલ	૨૫૫	૧૩૪	કાન્તિલાલ જેઠાલાલ શાહ	૨૪૩
૯૬	પ્રભુલાલ ગટોરદાસ પટેલ	૨૫૫	૧૩૪	નટવરલાલ શામળદાસ શાહ	૨૪૩
૯૬	પુરશોત્તમ છગનલાલ વાળંદ	૨૫૫	૧૩૪	કાસમમીઆં મોહુમીઆં ઠાકોર	૨૪૩
૧૦૧	લક્ષ્મીનારાયણ હરિલાલ ભટ્ટ	૨૫૪	૧૩૭	પુરશોત્તમ ભાઇલાલ જાની.	૨૪૨
૧૦૧	નાથાલાલ છગનલાલ પંડયા	૨૫૪	૧૩૭	દેવશંકર નારણજી જોશી	૨૪૨
૧૦૩	ગોન્ઝાલો સોમા ખ્રિસ્તી	૨૫૩	૧૩૭	મણીશંકર ગોવિંદજી શુકલ	૨૪૨
૧૦૩	અંબાલાલ શંકરભાઇ પટેલ	૨૫૩	૧૪૦	જીવાભાઈ ઝીણાભાઈ એગ-	૨૪૧
૧૦૩	છોટાભાઇ લલ્લુભાઇ પટેલ	૨૫૩	૧૪૦	ગોરધનભાઇ શંકરભાઈ પટેલ	૨૪૧
૧૦૬	આનંદરાય ભુપતભાઇ ખ્રિસ્તી	૨૫૨	૧૪૦	માણેકલાલ મોહનલાલ શુકલ	૨૪૧
૧૦૬	જશભાઇ તળશીભાઇ પટેલ	૨૫૨	૧૪૩	રણછોડભાઈ ગુલાબસિંહ બારોટ	૨૪૦
૧૦૬	રેવાભાઈ રણછોડદાસ પટેલ	૨૫૨			
૧૦૬	રતીલાલ મુળજીભાઇ શાહ	૨૫૨	૧૪૩	મંગળજી પુંજાજી ચોહાણ	૨૪૦
૧૦૬	છગનભાઇ દેવજીભાઇ વાળંદ	૨૫૨	૧૪૩	વિષ્ણુપ્રસાદ ગોકળભાઈ જોષી	૨૪૦
૧૧૧	પોપટલાલ માણેકલાલ શાહ	૨૫૧	૧૪૩	શિવપ્રસાદ સોમેશ્વર પંડયા.	૨૪૦

૧૪૩	ચીમનલાલ સોમાભાઇ પટેલ	૨૪૦	૧૮૧	માધવભાઇ બેચરભાઇ ઢેડ	૨૩૩
૧૪૩	કીશોરભાઈ ગોકળભાઈ પટેલ	૨૪૦	૧૮૧	પુંજાલાલ ભોગીલાલ પાઠક	૨૩૩
૧૪૩	ઇશ્વરભાઈ મોતીલાલ વાળંદ	૨૪૦	૧૮૧	જીવણલાલ પરભુલાલ શાહ	૨૩૩
૧૫૦	જશભાઇ છોટાભાઇ અમીન	૨૩૯	૧૮૧	મણીલાલ પુરશોત્તમદાસ શાહ	૨૩૩
૧૫૦	નાનુભાઇ મગનલાલ ગાડી-	૨૩૯	૧૮૧	નટવરલાલ અંબાલાલ ત્રવાડી	૨૩૩
	વાળા		૧૮૮	વિનાયક સદાનંદ ખ્રિસ્તી	૨૩૨
૧૫૦	વિલીઅમ સોમચંદ ગામડીઆ	૨૩૯	૧૮૮	નર્મદાશંકર દામોદર વ્યાસ	૨૩૨
૧૫૦	હરિપ્રસાદ ડાહ્યાલાલ પંડિત	૨૩૯	૧૯૦	રતીલાલ છગનલાલ ભટ્ટ	૨૩૧
૧૫૦	ભગવાનસીંગ બેચરભાઇ	૨૩૯	૧૯૦	શીવપ્રસાદ ભાઇશંકર ભટ્ટ	૨૩૧
	પરમાર		૧૯૦	નાથાભાઇ હાથીભાઇ પટેલ	૨૩૧
૧૫૦	સરદારસંગ રૂપસંગ રાઠોડ	૨૩૯	૧૯૩	ઇશ્વરદાસ રતીલાલ ખ્રિસ્તી	૨૩૦
૧૫૦	પુરશોત્તમ મહીજીભાઇ વાળંદ	૨૩૯	૧૯૩	દયાશંકર કહાનજી પંડ્યા	૨૩૦
૧૫૭	હીપોલીટ ફ્રાન્સીસ ખ્રિસ્તી	૨૩૮	૧૯૩	વિષ્ણુદત્ત છગનલાલ પંડ્યા	૨૩૦
૧૫૭	રતનસિંહ ગુમાનસિંહ ધારીઆ	૨૩૮	૧૯૩	ભાઇજીભાઇ શીવાભાઇ વાળંદ	૨૩૦
૧૫૭	જશભાઇ છોટાભાઇ પટેલ	૨૩૮	૧૯૭	અંબાલાલ દયાભાઇ પટેલ	૨૨૯
૧૫૭	નટવરલાલ કેશવલાલ શાહ	૨૩૮	૧૯૭	ડાહ્યાભાઇ શંકરભાઇ પટેલ	૨૨૯
૧૬૧	કાન્તિલાલ જેઠાલાલ બારોટ	૨૩૭	૧૯૭	કુલાભાઇ પુરશોત્તમદાસ પટેલ	૨૨૯
૧૬૧	કેશવલાલ બાપુલાલ ભટ્ટ	૨૩૭	૧૯૭	નટવરલાલ લલ્લુભાઇ શાહ	૨૨૯
૧૬૧	મોહનલાલ ડાહ્યાભાઇ મિસ્ત્રી	૨૩૭	૨૦૧	મોતીભાઇ રણછોડભાઇ બારૈયા	૨૨૮
૧૬૪	હરજીવનભાઇ ધુળાભાઇ કુંભાર	૨૩૬	૨૦૧	ધુળાભાઇ મંગળભાઇ પરમાર	૨૨૮
૧૬૪	શીવશંકર કાશીઆભાઇ મહેતા	૨૩૬	૨૦૧	ગુલાબસીંગ રાઇજીભાઇ પરમાર	૨૨૮
૧૬૪	ડાહ્યાભાઇ વલ્લભભાઇ પટેલ	૨૩૬	૨૦૧	છગનભાઇ બાજરભાઇ પટેલ	૨૨૮
૧૬૪	ગોરધનભાઇ કુલાભાઇ પટેલ	૨૩૬	૨૦૧	ઇશ્વરભાઈ કુલાભાઇ પટેલ	૨૨૮
૧૬૪	શંકરભાઇ મંગળભાઈ પટેલ	૨૩૬	૨૦૧	હરિભાઈ શીવાભાઇ રાજ-	૨૨૮
૧૬૪	ભગવતીલાલ પોપટલાલ શાહ	૨૩૬	૨૦૧	ઠાકોરલાલ ચીમનલાલ શાહ	૨૨૮
૧૬૪	ભીખાભાઇ જેઠાલાલ શાહ	૨૩૬	૨૦૮	ચીમનભાઇ સોમાભાઇ સુથાર	૨૨૭
૧૭૧	નરહરિ નાથજીભાઇ દવે	૨૩૫	૨૦૮	ઝવેરભાઇ મથુરભાઇ પટેલ	૨૨૭
૧૭૧	નીઝામમીઆં ફેજુમીઆં મલેક	૨૩૫	૨૦૮	રતીલાલ નારણભાઇ પટેલ	૨૨૭
૧૭૧	શીવાભાઇ કુલાભાઇ પટેલ	૨૩૫	૨૦૮	કાન્તિલાલ અંબાલાલ શાહ	૨૨૭
૧૭૧	અંબાલાલ રતનલાલ ઠાકોર	૨૩૫	૨૦૮	કેશવલાલ વહાલજીભાઇ ઠક્કર	૨૨૭
૧૭૧	મુનીલાલ હીરાલાલ ત્રિવેદી	૨૩૫	૨૦૮	મહીજીભાઈ ગરબડભાઈ વાઘરી	૨૨૭
૧૭૧	ઉમરભાઈ કરીમભાઇ વહોરા	૨૩૫	૨૦૮	સોમશંકર મોતીરામ વ્યાસ	૨૨૭
૧૭૭	જનાર્દન બાળકૃષ્ણ આચાર્ય	૨૩૪	૨૧૫	પ્રેમાજી મોતીજી બારૈયા	૨૨૬
૧૭૭	ત્રીકમલાલ ઇચ્છાભાઇ બ્રહ્મભટ્ટ	૨૩૪	૨૧૫	લલ્લુભાઇ દલાભાઇ બારૈયા	૨૨૬
૧૭૭	કાન્તિલાલ સોમેશ્વર શુકલ	૨૩૪	૨૧૫	ગુલાબજીભાઇ મહીજીભાઇ બારૈયા	૨૨૬
૧૭૭	જમાલભાઇ રેહમાનભાઈ	૨૩૪	૨૧૫	સોમાભાઇ ભગતભાઇ ભોઇ	૨૨૬
	વહોરા		૨૧૫	પ્રભાતસિંહ જાલમજી મહીડા	૨૨૬
૧૮૧	જયંતિલાલ રાજારામ ભટ્ટ	૨૩૩	૨૧૫	પુરશોત્તમ દેવશંકર પંડ્યા	૨૨૬
૧૮૧	પુંજાભાઇ હરગોવિંદભાઇ	૨૩૩	૨૧૫	ચતુરભાઇ વજેસંગ પાટણ-	૨૨૬
	બ્રહ્મભટ્ટ			વાંકીઆ	

૨૧૫	હિરાભાઇ જીવાભાઇ પટેલ	૨૨૬	૨૫૯	હરિશંકર દેવશંકર ભટ્ટ	૨૧૬
૨૧૫	રામાભાઇ પુંજાભાઇ પટેલ	૨૨૬	૨૫૯	શનાભાઇ મનોરભાઇ કણબી	૨૧૬
૨૧૫	રાવજીભાઇ કુબાભાઇ બીન	૨૨૬	૨૫૯	ગીવાભાઇ ઉમેદભાઇ પટેલ	૨૧૬
	મંગળભાઇ પટેલ		૨૫૯	આદમ કરીમ વહોરા	૨૧૬
૨૧૫	રાવજીભાઇ મોતીભાઇ પટેલ	૨૨૬	૨૬૪	કનૈયાલાલ ચંદુલાલ ભટ્ટ	૨૧૫
૨૨૬	પોપટલાલ રવિશંકર ભટ્ટ	૨૨૫	૨૬૪	અહમદમીઆં જીવામીઆં	૨૧૫
૨૨૬	શાન્તિલાલ મગનલાલ ભટ્ટ	૨૨૫		બેલીમ	
૨૨૬	કુબાભાઇ મોતીભાઇ પટેલ	૨૨૫	૨૬૪	કુબાભાઇ લલ્લુભાઇ પટેલ	૨૧૫
૨૨૬	સાંકળચંદ રેવનદાસ પટેલ	૨૨૫	૨૬૪	કરમીખાન જમીઅતખાન	૨૧૫
૨૨૬	સોમાભાઇ લલ્લુભાઇ પટેલ	૨૨૫		પઠાણ	
૨૩૧	કાળીજી દલાજી પાટણવાડીઆ	૨૨૪	૨૬૪	કાસમમીઆં રસુલમીઆં ઠાકોર	૨૧૫
૨૩૧	શાન્તિલાલ હરિલાલ રાવળ	૨૨૪	૨૬૯	મગનભાઇ શંકરભાઇ ગોલા	૨૧૪
૨૩૧	મહાશંકર પ્રાણશંકર વ્યાસ	૨૨૪	૨૬૯	ગડીલાલ મુળજીભાઇ ઠક્કર	૨૧૪
૨૩૪	હીરાગર અમરીતગર ગોસાઇ	૨૨૩	૨૭૧	મદ્રિકલાલ બાપુલાલ પટેલ	૨૧૩
૨૩૪	હરિલાલ રામચંદ્ર જોષી	૨૨૩	૨૭૧	મણીભાઇ ડાહ્યાભાઇ પટેલ	૨૧૩
૨૩૪	કનુભાઇ નટવરલાલ પંડયા	૨૨૩	૨૭૧	ગમભાઈ મરગાભાઇ પટેલ	૨૧૩
૨૩૪	મહમદ દાઉદ વહોરા	૨૨૩	૨૭૧	શીવપ્રસાદ ત્રીકમલાલ ત્રિવેદી	૨૧૩
૨૩૮	પુરષોત્તમ મોતીભાઇ પટેલ	૨૨૨	૨૭૧	હર્ષદરાય હરિલાલ વ્યાસ	૨૧૩
૨૩૮	શીવાભાઇ ઝવેરભાઇ પટેલ	૨૨૨	૨૭૬	રસિકલાલ ધનેશ્વર ભટ્ટ	૨૧૨
૨૩૮	ચંપકલાલ ચુનીલાલ સુતાર	૨૨૨	૨૭૬	સત્યપ્રસાદ નાથાલાલ મહેતા	૨૧૨
૨૪૧	રઝાઅલી જાફરઅલીશા ફકીર	૨૨૧	૨૭૬	મીરસાબ જમુમીઆ સૈયદ	૨૧૨
૨૪૧	હર્ષદરાય પુરષોત્તમ જોષી	૨૨૧	૨૭૬	અબ્દુલભાઇ જીવાભાઇ વહોરા	૨૧૨
૨૪૧	કનૈયાલાલ ચંદુલાલ ઠાકર	૨૨૧	૨૭૬	જયંતિલાલ નર્મદાશંકર વ્યાસ	૨૧૨
૨૪૪	બાદરમીઆં રસુલમીઆં મલેક	૨૨૦	૨૮૧	દાદામીઆં ગફુબેગ મીરજા	૨૧૧
૨૪૪	ગોરધનભાઇ નાથાભાઇ પટેલ	૨૨૦	૨૮૧	ચુનીલાલ વાઘજીભાઇ પટેલ	૨૧૧
૨૪૪	નરસિંહભાઇ મોતીભાઇ બીન	૨૨૦	૨૮૩	મુદ્દિલાલ સોમેશ્વર ખંભોળજા	૨૧૦
	દાદાભાઇ પટેલ		૨૮૩	ત્રીકમભાઈ શંકરભાઈ કુંભાર	૨૧૦
૨૪૭	રેવનદાસ સોમાભાઇ પટેલ	૨૧૯	૨૮૩	કાભાઇ શાભાઈ પગી	૨૧૦
૨૪૭	સોમાજી મગાજી રાઠોડ	૨૧૯	૨૮૩	હીંમતભાઇ છગનભાઇ પરમાર	૨૧૦
૨૪૯	ચતુરભાઇ ખોડાભાઇ બોઇ	૨૧૮	૨૮૩	કાન્તિલાલ આત્મારામ સુતાર	૨૧૦
૨૪૯	સાબરસ પિંડુલભાઈ મેઈદા	૨૧૮	૨૮૮	સાગરભાઇ શાભાઇ ગોહેલ	૨૦૯
૨૪૯	કાસમમીઆં ગેરૂમીઆં મલેક	૨૧૮	૨૮૮	ગુલામહુસેન રસુલભાઈ મલેક	૨૦૯
૨૪૯	અંબાલાલ વજેસીંગ પરમાર	૨૧૮	૨૮૮	છોટાભાઇ બાવાજીભાઈ પટેલ	૨૦૯
૨૪૯	ખોડાભાઇ શીવાભાઇ પટેલ	૨૧૮	૨૮૮	લલ્લુભાઇ હરિભાઇ પટેલ	૨૦૯
૨૫૪	હરિહર ગૌરીશંકર જાની	૨૧૭	૨૮૮	કેશવલાલ પુરષોત્તમ પુરોહિત	૨૦૯
૨૫૪	ચંદ્રશંકર કુબેરશંકર પંડયા	૨૧૭	૨૮૮	રામજીભાઇ ડાહ્યાભાઇ ઠક્કર	૨૦૯
૨૫૪	ચુનીભાઈ ધનજીભાઇ પટેલ	૨૧૭	૨૯૪	બાબુભાઇ ચુનીલાલ જોષી	૨૦૮
૨૫૪	ચંદુલાલ બાલશંકર શુક્લ	૨૧૭	૨૯૪	શિવપ્રસાદ ચંદુપ્રસાદ પંડિત	૨૦૮
૨૫૪	છોટાલાલ ઈશ્વરદાસ ઠક્કર	૨૧૭	૨૯૪	મધુસુદન મુળજીભાઈ વ્યાસ	૨૦૮
૨૫૯	સાલાભાઇ વાઘજીભાઇ ખારીઆ	૨૧૬	૨૯૭	શનાભાઈ મથુરભાઇ કાછીઆ	૨૦૬

૯૭	છોટાભાઈ તળશીભાઇ ધીન ઓત્તમભાઇ પટેલ	૨૦૬
૯૭	ગબડભાઇ ઘેલાભાઇ પટેલ	૨૦૬
૧૦૦	મોહનભાઇ જનુભાઇ રાવળ	૨૦૫
૧૦૧	જગનેશ્વર કાળીદાસ પંડ્યા	૨૦૪
૧૦૨	ઠાકરાજી મોતીજી બારૈયા	૨૦૩
૧૦૨	શાંતીલ પુરષોત્તમ પરમાર	૨૦૩
૧૦૪	મગનભાઇ ગોવિંદભાઈ પટેલ	૨૦૧
૧૦૪	નવનીતલાલ છોટાલાલ શાહ	૨૦૧
૧૦૬	અબ્બાસમીઆં અહમદમીઆં મલેક	૨૦૦
૧૦૬	વાડીલાલ ડાહ્યાભાઇ શાહ	૨૦૦
૧૦૮	શાન્તલાલ અંબાલાલ વ્યાસ	૧૯૯
૧૦૯	પુરષોત્તમ સોમાભાઇ પટેલ	૧૯૮

ખેતીવાડી-બાઅસ કોર્સ

૧	કાલાઇ અમરાભાઇ વાઘરી	૩૦૮
૨	ભુલાભાઇ અમરાભાઇ વાઘરી	૩૦૪
૩	છગનભાઇ રામાભાઇ બારૈયા	૩૦૦
૪	નાગરભાઇ બાવાભાઇ વાઘરી	૨૯૯
૫	જેરાભાઇ જેસાભાઇ વાઘરી	૨૯૮
૬	બેચરભાઇ નારણભાઇ વાઘરી	૨૯૬
૭	ડાહ્યાભાઇ ધુળાભાઇ બારૈયા	૨૭૬
૮	ચંદુભાઇ મણીભાઇ પટેલ	૨૭૫
૯	અંબાલાલ નરસિંહભાઇ પટેલ	૨૭૨
૧૦	કાળીદાસ નાથાભાઇ પટેલ	૨૬૮
૧૧	મગનભાઈ ડાહ્યાભાઈ પટેલ	૨૬૬
૧૨	સોમાભાઇ મોતીભાઇ પટેલ	૨૬૨
૧૨	રામાભાઇ સુનાભાઇ વાઘરી	૨૬૨
૧૪	ગોવરધનભાઈ છોટાભાઈ પટેલ	૨૫૨
૧૪	રૂમળભાઇ ચુંથાભાઇ વાઘરી	૨૫૨
૧૬	ગોવરધનભાઈ મોતીભાઇ પટેલ	૨૪૬
૧૭	ઘેલાભાઇ શંકરભાઈ બારૈયા	૨૪૫
૧૮	ડાહ્યાભાઇ મથુરભાઈ પટેલ	૨૪૨
૧૯	મગનભાઈ અભાજી બારૈયા	૨૩૨
૧૯	ધનાભાઇ ભીખાભાઇ વાઘરી	૨૩૨

ઉર્દુ-ગુજરાતી

૧	અબ્બાસીભાઇ લાલભાઇ મલેક	૨૪૯
૨	અબ્દુરરહેમાન ગુલામ અહમદ શેખ	૨૪૬
૩	અબ્દુલરઝાક અબ્દુરરેહમાન શેખ	૨૪૨
૩	હસનમીઆં છોટુમીઆં શેખ	૨૪૨

ગુજરાતી-ઉર્દુ

૧	જીવામીઆં નાથુમીઆં મલેક	૩૦૬
૨	જીવામીઆં બાપુમીઆં મલેક	૨૯૩
૩	અબ્બાસમીઆં જીવામીઆં ઠાકોર	૨૮૫

ગોધરા સેન્ટર

૧	અમરસિંહ હાથીસિંહ ચોહાણ	૩૧૪
૨	બાળકૃષ્ણ હરગોવિંદ જોષી	૩૧૧
૩	મગનભાઇ તળશીભાઈ પટેલ	૩૦૩
૪	રામભાઇ મગનભાઇ પટેલ	૨૯૨
૪	રતીલાલ મણીલાલ શેઠ	૨૯૨
૬	ફતેસિંહ ચંદનસિંહ ઠાકોર	૨૯૧
૭	વાસુદેવપ્રસાદ મુળશંકર જાની	૨૮૭
૭	બાપાલાલ મગનલાલ વાણંદ	૨૮૭
૭	સોમાભાઈ હીરાભાઇ વરીઆ	૨૮૭
૧૦	કાલાભાઈ હરિદાસ ગુર્જર	૨૮૫
૧૧	અંબાલાલ ફકીરભાઈ મૈયા	૨૮૩
૧૨	ચંદુલાલ મનસુખરામ શુક્લ	૨૮૨
૧૩	કાન્તિલાલ દલસુખભાઇ શાહ	૨૮૧
૧૩	ઉદયસિંહ હીંમતસિંહ સોલંકી	૨૮૧
૧૫	પુનમભાઇ કેદારભાઈ બારીઆ	૨૭૨
૧૫	મોહનલાલ અંબાલાલ ઉપાધ્યાય	૨૭૨
૧૭	સોમાભાઇ અંબાઇદાસ પટેલ	૨૭૧
૧૮	જેઠતા ધરજી મસ્તર	૨૬૭
૧૮	ભગવાનભાઇ જગાભાઇ માછી	૨૬૭
૨૦	મંગળસિંહ ગુલાબસિંહ ચોહાણ	૨૬૬
૨૦	અર્જુનસિંહ મકનસિંહ સોલંકી	૨૬૬
૨૨	દેવાભાઇ મંછાભાઇ પટેલ	૨૬૧
૨૩	રણછોડલાલ છગનલાલ ભટ્ટ	૨૬૦
૨૩	રતીલાલ પુરષોત્તમ દવે	૨૬૦
૨૫	જેઠાલાલ દામોદર કાકા	૨૫૮
૨૫	કાન્તિલાલ મગનલાલ શાહ	૨૫૮
૨૭	ઇસ્મુદ્દીન અહમદહુસેન સૈયદ	૨૫૭
૨૮	રૂપસિંહ રણછોડસિંહ રાઠોડ	૨૫૬
૨૮	કનૈયાલાલ લલ્લુભાઈ ત્રિવેદી	૨૫૬
૩૦	ચંદ્રશંકર શામળભાઈ ભટ્ટ	૨૫૫
૩૦	ઉમીઆશંકર ગોકળભાઈ જોષી	૨૫૫

(અપૂર્ણ)

ચિત્રયુક્ત મૂળાક્ષર

સાઇઝ ૨૦×૩૦ કિંમત ૦-૪-૦

'આથી જ્ઞ' સુધી જુદા જુદા રંગીન ચિત્રો સાથે મૂળાક્ષરો આપવામાં આવેલ છે. ઉપરાંત ૧ થી ૧૦ સુધીના અંકો સંખ્યા પ્રમાણે ચિત્રો મૂકીને બતાવેલ છે.

નાની વયમાં બાળકોને ચિત્રો જોવાનો શોખ હોય છે તેથી આ નકશાના આકર્ષક ચિત્રોથી બાળક ખુશ થશે, તેમજ મૂળાક્ષરો એકદમ થોડી મહેનતે શીખી જશે. આજેજ એક નકલ તમારા માટે ૦-૪-૦ ની ટિકિટો બીડીને મંગાવો:-

આ નકશાના ચિત્રો બાળકના પરિચયનાજ પસંદ કરવામાં આવેલ છે તેથી ગમત સાથે જ્ઞાન મળે છે. પાંચ રંગમાં સરસ કાગળ ઉપર છાપવામાં આવેલ છે.

વૉર્નિંશ કરેલા લાકડીવાળા નકશાની	કિં. ૧-૦-૦
લાકડાની પટી ઉપર ચોઢેલા મૂળાક્ષરની પેટી	,, ૨-૦-૦
ચિત્રોનાં નામ (ચિત્રો સાથે) પેટીની	,, ૧-૦-૦
અંકશિક્ષણની પેટી (૧ થી ૧૦ સુધી)	,, ૦-૮-૦

જેચંદ તલકશી એન્ડ સન્સ,

વઢવાણ સીટી.

Registered No. B. 40

પુસ્તક ૭૨] [અંક ૫-૬

Gujarat School Paper

ગુજરાત શાળાપત્ર

મે–જુન સને ૧૯૩૩

"નવા જમાનામાં નવા સુધારા અને પ્રગતિમાન માણસની જરૂર પડે છે. દુનિયા આગળ વધે છે, અને તેથી આપણા બાપદાદાના વખતમાં જે રીતરિવાજ તથા કાનુનો ઉત્તમ ગણાતા હતા તે હવે નિરુપયોગી નીવડે છે, અને ખરેખર આપણા મૃત્યુ પછી મન્યના દઢ અને ધીમા વિકાસને લીધે વધારે ડાહ્યા થએલા લોકો હાલના કરતાં વધારે સારી યોજના ઘડી કાઢશે"

કેળવણીખાતાના હુકમથી
તંત્રી અને પ્રકાશક (ઑગસ્ટ ૧૯૨૯ થી)
મૂળજીભાઈ હીરાલાલ ચોકસી, એમ. એ.
હેડમાસ્તર પ્રે રા ટ્રેનિંગ કોલેજ, અમદાવાદ.

મા "ડાયમંડ જ્યુબિલી" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું
સલાપોસ રોડ–અમદાવાદ

અનુક્રમણિકા

ગુજરાત શાળાપત્ર

પુસ્તક ૭૨] મે-જુન સને ૧૯૩૩ [અંક ૫-૬

એક આદર્શ બાળવર્ગ

મનુષ્યની બે પ્રકારની પ્રકૃતિ હોય છે. (૧) બહિર્મુખી અને (૨) અંતર્મુખી. જે મનુષ્યોને બહાર હરવાફરવાનુ તથા બીજા જોડે વાતચીત કરવાનું બહુ ગમે છે તેમની વૃત્તિ બહિર્મુખી હોય છે. તેમને મુખ્યત્વે માણસના સહવાસ ઉપર વિશેષ પ્રીતિ હોય છે. તેમનું મિત્રમંડળ વિશાળ હોય છે; તેમજ તેમના ઓળખાણપિછાનના મનુષ્યોની સંખ્યા ઘણી મોટી હોય છે. તેમની સાથે રહેવામાં તથા વાર્તાલાપ કરવામાં તેમનો વખત વ્યતિત થાય છે. બીજા પ્રકારના મનુષ્ય કે જેમની સંખ્યા થોડી હોય છે. તેમને બાહ્ય જગતના સંસર્ગ કરતા આંતર મનમાં થતા ફેરફારો (વિચારો)નું અવલોકન કરવું વિશેષ પસંદ હોય છે. તેઓ તેમના મગજમાં ઉદ્‌ભવતા વિચારમાં લીન થઈ જાય છે, અને તેઓ નિરીક્ષા કરી તેમાંથી અમુક સત્યો શોધી કાઢે છે. આ જાતની વ્યક્તિઓને સંસારવહેવારના સંબંધો એક ઉપાધિરૂપ લાગે છે. તેમના આંતર મનના વ્યાપારનું ચિંતન તેમને ખાસ ગમવાથી તેઓ બહિર્મુખતાથી જેમ બને તેમ અલગ રહેવા ઇચ્છે છે.

શાળામાં પણ ઉપર જણાવ્યા મુજબના બે પ્રકારનાં બાળકો હોય છે: કેટલાંક છોકરાંને રમવાનું કૂદવાનું તથા ભાઈબંધો સાથે વાતચીત કરવાનું વધારે ગમે છે, ત્યારે બીજાં કેટલાંક એકલાં ઘરમાં ભરાઈ રહે છે

અને ચોપડીઓ વાંચ્યા કરે છે. તેમનું ધ્યાન આંતર મનોવ્યાપાર ઉપર વિશેષ ખેંચાવાથી તેઓ એકલપેટાં જેવાં હોય છે. તેમની રીતભાત અન્ય વ્યક્તિના સહવાસના અભાવે વિચિત્ર હોય છે. સભામાં કે મેળાવડામાં તેઓ જુદાં પડી જાય છે, કારણકે જે વિષય સંબંધી વાતચીત થતી હોય તેમાં તેઓ ભાગ લઈ શકતા નથી.

કુદરતી રીતે મારામાં બહિર્મુખવૃત્તિ હોવાથી મારું મિત્રમંડળ ઘણું મોટું છે. તેમાં વકીલો, દાક્તરો, શિક્ષકો, વેપારીઓ જેવા અનેક પ્રકારના મિજાજવાળા મનુષ્યો છે, પણ સ્વાભાવિક રીતે મને કેળવણી ઉપર શોખ હોવાથી હું મારો ફુરસદનો વખત શિક્ષકોના સહવાસમાં ગાળું છું. તેમની સાથે શિક્ષણને લગતા જુદા જુદા સવાલની હું ચર્ચા કરું છું. પાશ્ચાત્ય દેશમાં શિક્ષણને લગતા થતા પ્રયોગો તથા નવીન વિચારોના વાદવિવાદમાં મને ઘણો આનંદ મળે છે. તેમાં વસંતલાલ કરીને એક શિક્ષક જોડે મારે ગાઢ સંબંધ છે. તે સ્વભાવે નિખાલસ, પ્રેમાળ અને કર્તવ્યનિષ્ઠ હોવાથી મારે તેમની જોડે પ્રસંગોપાત ઘણો વાર્તાલાપ થતો અને કોઈ કોઈ વાર તો એટલે સુધી વિદ્વદ્ ગોષ્ઠી ચાલતી કે અમને સમયનું પણ ભાન રહેતું નહિ. તેવા એક પ્રસંગનો અહેવાલ શિક્ષક વર્ગના લાભાર્થે નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવે છે:—

શિક્ષક:—સર્વ પ્રાણીમાં મનુષ્યજ પ્રગતિમાન વ્યક્તિ છે. તેને તેની પરિસ્થિતિથી અસંતોષ થયા કરે છે અને તેથી તે સમાજસુધારાની અનેક યોજનાઓના પ્રયોગ કર્યા જાય છે. અત્યારસુધીમાં આપણી મનુષ્યજાતિએ જુદા જુદા ક્ષેત્રમાં સેંકડો અખતરા કર્યા છે; પણ મને તો સમાજની ઉન્નતિ માટે **બાળકેળવણી** એ રામબાણ ઉપાય લાગે છે.

વસંતલાલ:—તમારું કહેવું અરું છે. પ્રાચીન કાળમાં તેમજ હાલમાં દીર્ઘદષ્ટિવાળા સુધારકોએ આજ બાબત ઉપર ખાસ ધ્યાન આપ્યું છે, કારણ કે જે બાળકો આજે શાળામાં અભ્યાસ કરે છે, તે થોડા વરસ પછી નાગરિકો થવાનાં છે. સમાજનું બળ તેની વ્યક્તિઓની શક્તિ ઉપર રહે છે. જેટલા પ્રમાણમાં બાળકને ઉંચા પ્રકારની તાલીમ આપવામાં આવે છે, તેટલા પ્રમાણમાં સમાજમાં સુખ અને પ્રગતિ જોવામાં આવે છે.

શિક્ષક:—મહાન નેપોલીઅને પ્રુશિયાનું રાજ્ય જેનાની લડાઈમાં છિન્નભિન્ન કર્યું, ત્યારે ત્યાંના ફિલસુફ ફિક્ટે જાહેર ભાષણદ્વારા પ્રજાને ઉત્તમ

કેળવણી આપવાની વ્યવસ્થા કરી હતી, અને ત્યારપછી જર્મન પ્રજાએ સારી પ્રગતિ કરી હતી તે તમે જાણતા હશો.

વસંતલાલઃ—હા. તે બાબત હું સારી પેઠે જાણું છું. આ ઉપરાંત એશિઆ ખંડમાં કેળવણીમાં સુધારો કરી સમગ્ર જાપાનીઝ પ્રજાનું માનસ ત્રીસ વરસમા બદલી નાખ્યું તે પ્રયોગ જગતના કેળવણીના ઇતિહાસમાં નોંધવા જેવો છે.

શિક્ષકઃ—આ દૃષ્ટાંત ઉપરથી આપણા લોકોએ બોધ લેવો જોઈએ, અને તેમણે બાળકેળવણી ઉપર ખાસ લક્ષ આપી તેની શાસ્ત્રીય યોજના ઘડવી જોઈએ.

વસંતલાલઃ—મેં મારી શાળામા મારી શક્તિ મુજબ બાળકોને સારી તાલીમ મળે તેવી યોજના અમલમા મૂકી છે. જો તે મુજબ બીજા શિક્ષકો શિક્ષણ આપે તો બાળકના માનસમા થોડા વખતમા સારો ફેરફાર થાય એવો મારો નમ્ર અભિપ્રાય છે.

શિક્ષકઃ—તમે મૉન્ટેસોરી પદ્ધતિ પ્રમાણે બાળકોને કેળવતા હશો એમ લાગે છે; કારણ કે આપણે ત્યાં જુદા જુદા સ્થળે નવાં બાળમંદિરો ખુલતાં જાય છે.

વસંતલાલઃ—મેં મૉન્ટેસોરી પદ્ધતિનો અભ્યાસ કર્યો છે, તેમજ તેનો અનુભવ પણ મેળવ્યો છે, પણ આપણે ત્યા તેનો વિશેષ પ્રચાર થાય એ અસંભવિત છે.

શિક્ષકઃ—હાલમાં તો યુરોપ અમેરિકાદિ સુધરેલા દેશોમાં તો તે પદ્ધતિ મુજબ બાળકેળવણી આપવામા આવે છે, તે તમે સારી પેઠે જાણતા હશો.

વસંતલાલઃ—હા. એ બાબત મારી નજર બહાર નથી. તે લોકોએ તેમના સંજોગો અનુસાર તેમાં ઘણા ફેરફારો કર્યા છે. માબાપોએ ઘરમાં તે મુજબ બાળકને તાલીમ આપવાને પણ તે શિક્ષણશૈલીમાં પરિવર્તન કર્યું છે.

શિક્ષકઃ—કોઈ પણ પદ્ધતિ સર્વાંગે ખરી હોતી નથી, તેથી જે શિક્ષણશૈલી અમુક સંજોગોમાં અનુકૂળ પડે તેનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ એમ મારું માનવું છે. તમે તમારા વર્ગમાં બાળકેળવણી માટે શું શું કર્યું છે તે જાણવાની મારી ઇચ્છા છે.

વસંતલાલઃ—પ્રથમ તો બાળકોને શાળામા આવવાનું મન થાય તે માટે આરંભમાં તેમને ઇન્દ્રિયોનું શિક્ષણ આપેલું નથી. હાલમાં બાળ-

કોને શાળામાં હોંસે હોંસે જવું ગમતું નથી તેનું મુખ્ય કારણ શિક્ષકની રીતભાત અને તેની શિક્ષણશૈલી છે.

શિક્ષકઃ—ત્યારે નવાં આવનાર બાળકો તમારા વર્ગમાં શું કામ કરેછે ?

વસંતલાલઃ—બાળકોને કામ વગર બેસી રહેવું ગમતું નથી એ તો તમે જાણો છો. તેમનામાં શારીરિક તેમજ માનસિક ચપળતા વિશેષ હોય છે, એટલે તેમની પાસે કાંઈ કામ કરાવવું જોઈએ. આ કારણોને લીધે શરૂઆતમાં હું તેમને રમત રમાડું છું, રસિક વાર્તા કહું છું, ગીત ગવરાવું છું, ચિત્રો કઢાવું છું, રેતીમાં આકાર કાઢવાનું કહું છું. કેટલીક વખત મરજી માફક તેમને ફરવા દઉં છું.

શિક્ષકઃ—કેટલો વખત આવી જાતની પ્રવૃત્તિ ચાલે છે ?

વસંતલાલઃ—તેમને શાળાનું જીવન કંટાળાભરેલું લાગે નહિ અને આનંદ મળે તે માટે ત્રણેક અઠવાડીઆં સુધી ઉપર જણાવ્યા મુજબ જુદું જુદું કામ કરાવું છું. પછી રીતસરના વિષયો શીખવું છું.

શિક્ષકઃ—વિદ્યાર્થીના અભ્યાસક્રમમાં વાચન એ ઘણો અગત્યનો વિષય છે. તે રસિક કરવા માટે તમે શો પ્રયત્ન કર્યો છે ?

વસંતલાલઃ—અનુભવથી મને ખાતરી થઈ છે કે હાલની પ્રચલિત મૂળાક્ષરની પદ્ધતિ અશાસ્ત્રીય અને નીરસ છે, તેથી બાળકોને વાચન શીખવતાં ઘણો વખત લાગે છેઃ માટે વાર્તાપદ્ધતિ મુજબ વાચન શીખવું છું. તેમાં બાળકોને ઘણો રસ પડે છે.

શિક્ષકઃ—આપણા ઘણા શિક્ષકો તેની વિરુદ્ધ છે, તે તમે જાણતા હશો. તેઓનું કહેવું એવું છે કે એકજ વાક્ય વારંવાર બોલવાથી બાળકો ગોખી યાદ રાખે છે. તેમને તે ગમતું નથી. વળી વાર્તાઓ લાંબી હોવાથી તેમને તેમાં રસ પડતો નથી.

વસંતલાલઃ—આ વસ્તુસ્થિતિ મારા ધ્યાનમાં છે, અને તે મુજબ અમે કેટલાક સુધારા કર્યા છે. વાર્તા અમે પશુપક્ષીની તથા અસાધારણ બનાવને લગતી જોડી કાઢી છે; પણ તે ટુંકી રાખી છે. વળી તેમાં રમતની ગોઠવણ કરવાથી બાળકોને બહુ ગોખવું પડતું નથી.

શિક્ષકઃ—આપણી શાળામાં બીજા દેશની માફક તેનો ખૂબ પ્રચાર કેમ થતો નથી ?

વસંતલાલઃ—બાળકની તાલીમ માટે સર્વ પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર શિક્ષક

છે. તેના ઉત્સાહ, ચિંતન અને બુદ્ધિશક્તિ ઉપર કોઈ પણ શિક્ષણની યોજનાની સફળતાનો આધાર રહે છે.

શિક્ષકઃ—તમારા કહેવાનો આશય એ છે કે આપણા શિક્ષકને આ બાબતની તાલીમ આપવાની જરૂર છે. જો તેઓ જુની ગરડમાંથી નીકળી નવી શૈલી માટે ઉત્સાહથી કામ કરે તો જરૂર તેમને ફતેહ મળે.

વસંતલાલઃ—બાળકની ઉત્તમ તાલીમ માટે બીજી બાબત જે અખ્તીઆર કરી છે તે વાર્તાશિક્ષણની છે. હું બાળકને અદ્ભુત વાર્તાઓ ચેષ્ટા સાથે કહું છું. તેમને તેમાં ઘણો રસ પડે છે. વાર્તાકથનને અંતે હું તેમને ચિત્ર બતાવું છું.

શિક્ષકઃ—તે રીતથી કંઈ વિશેષ ફાયદો છે ?

વસંતલાલઃ—વાર્તા કહેતી વખતે બાળકોને શબ્દ ઉપરથી કલ્પનાચિત્ર ઉપજાવી કાઢવાની છુટ આપવી જોઈએ અને પછી તેના માનસ ચિત્ર સાથે શિક્ષકે કાઢેલા ચિત્રની તેમને સરખામણી કરવા દેવાથી તેની સર્જનશક્તિને ઠીક અવકાશ મળે છે.

શિક્ષકઃ—ઘણી વખત તેમના ગોઠીઆ સમક્ષ વાર્તા કહેવાનું ઉત્તેજન આપો છો ?

વસંતલાલઃ—હા. એ રિવાજ દાખલ કરવાથી બાળક સરળતાથી વાર્તા કહેવાનું શીખે છે. તમે જાણોછો કે તેને તેના ભાઇબંધોને વાર્તા કહેવાનું મન થાય છે. તેવી રીતે ચિત્રકામ માટે પણ હું બાળકોને ઉત્તેજન આપું છું.

શિક્ષકઃ—કેવી રીત ?

વસંતલાલઃ—તમે જાણતા હશો કે બાળક સાત વરસનું થાય ત્યાંસુધી તેને ઇન્દ્રિયોની તાલીમ આપવી જોઈએ. તેમાંએ ક્રિયાત્મક અને સર્જનશક્તિના વિકાસ ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

શિક્ષકઃ—શિક્ષણની આ રીતથી તેને કંઈ વિશેષ લાભ છે ?

વસંતલાલઃ—જ્યાંસુધી તેની જુદી જુદી ઇન્દ્રિયોનો યોગ્ય વિકાસ થાય નહિ ત્યાંસુધી તેને વાચન, લેખન વગેરે શીખવવું એ તેના મનોવિકાસને ફાયદાકર્તા નથી. ઉપર જણાવ્યા મુજબ બાળકને તાલીમ આપવાથી આગળ ઉપર તે સારો અભ્યાસ કરે છે, એવા ઘણા દાખલા મળી આવે છે.

શિક્ષકઃ—હું ધારૂં છું કે આ ઉદ્દેશને અનુસરીને તમે બાળવર્ગમાં ક્રિયાત્મક શિક્ષણની યોજના ઘડી છે.

વસંતલાલઃ—હા. એ બાબત ખરી છે. મેં ઘણા સંસ્કારી અને વિદ્વાન માબાપોને તેમનાં છોકરાંને એક વરસમાં બે ધોરણ કરાવવાને ઘણા ઇંતેજાર જોયાં છે. તે પ્રસંગે હું એમને સમજાવું છું કે જ્યાંસુધી બાળકના મગજનો જોઈતો વિકાસ થાય નહિ ત્યાંસુધી ઉતાવળ કરી તેને જુદા જુદા વિષયો ગોખાવીને શીખવવા એ તેને હાનિકર્તા છે; પણ તે વાત તેમને ગળે ઉતરતી નથી.

વસંતલાલઃ—તમે પ્રો. સિઝેકનું નામ સાંભળ્યું હશે. તે ચિત્રકળા શિખવવામાં એકકો છે. મેં તેમની શિક્ષણશૈલીનું ઘણુંખરૂં અનુકરણ કર્યું છે.

શિક્ષકઃ—વિએનાના પ્રો. સિઝેકનું નામ જગવિખ્યાત છે. તેમણે ચિત્રકળાની શૈલીમાં મોટું પરિવર્તન કર્યું છે, અને હું ધારૂં છું કે તેમની શિક્ષણપદ્ધતિ ઉત્તમ છે.

વસંતલાલ—તે આદર્શને અનુસરી હું બાળકોને તેમની સ્વેચ્છાનુસાર ઘણી વખત ચિત્ર કાઢવાને પ્રેરૂં છું. વળી તેને લગતી ટીકા પણ બાળકો પાસેજ કરાવું છું.

શિક્ષકઃ—તમે તેમને કંઈ મદદ કરતા નથી?

વસંતલાલઃ—જ્યાં જરૂર પડે છે ત્યાં હું સૂચના આપું છું, પણ હું વારંવાર હુકમ કરી તેમના કામમાં ડખલગીરી કરતો નથી. તેમની સ્વતઃવૃત્તિનું પોષણ થાય તેમ તેને કામ કરવાનું ઉત્તેજન આપું છું. તમે જાણો છો કે બાળકોને રંગીન ચિત્ર બહુ પ્રિય હોય છે, તેથી તેમની પાસે તેવાં ચિત્રો હું કઢાવું છું. તેમાંનાં કેટલાંક તો સારાં ભાવદર્શક પણ હોય છે. આ ઉપરાંત દરેક બાળકના ચિત્રોને સંગ્રહી રાખી તેમાં ઉત્તરોત્તર કેવો સુધારો થાય છે તે બતાવવાની પણ ગોઠવણ કરવામાં આવી છે.

શિક્ષકઃ—બાળકની સારી તાલીમ માટે ક્રિયાદ્વારા પ્રથમ તેની ઇંદ્રિયોનો વિકાસ કરવો જોઇએ એવું મારૂં દૃઢ માનવું છે.

વસંતલાલઃ—આ ઉપરાંત બાળકની કુદરતી પ્રેરણાને અનુસરી જેમ બને તેમ રમતદ્વારા હું ઘણા વિષયો શીખવું છું. રમતમાં તલ્લીન થવાથી તેમને શિક્ષણનો થાક લાગતો નથી અને તેમના મગજને તસ્દી પડતી નથી.

શિક્ષકઃ—તમે લેખન કેવી રીતે શીખવો છો તે મારે જાણવું છે, કારણકે હાલમાં આને લગતા માનસશાસ્ત્રના નિયમાનુસાર કેટલાક પ્રયોગ કરવામાં આવ્યા છે.

વસંતલાલ—મારો અનુભાવ એવો છે કે બાળકને વાંચવા કરતાં લખવાનું અઘરૂં પડે છે. વાંચવામાં તે અમુક લેખી સંજ્ઞાઓ ઉકેલીને તે વાંચે છે. તે વખતે મગજમાં જે છાપ પડે છે તેની સાથેજ તે ઉચ્ચારના સ્થાનની ક્રિયા કરે છે. બાળકને શાળામા આવતાં પહેલાં ગમે તેમ બોલવાનો મહાવરો હોય છે એટલે ઉચ્ચારના સ્થાનનો ઉપયોગ તેને જાણીતો હોય છે; પણ લેખનમાં તો બાળક જે લેખી ચિહ્નો જુએ છે તે મનમા વાંચીને લખવા પ્રયત્ન કરે છે. આ પ્રસંગે તેના હાથના સ્નાયુને યોગ્ય તાલીમ નહિ મળવાથી તેને લખવામાં ઘણી મહેનત પડે છે, અને તે જલદી થાકી જાય છે.

શિક્ષક—બાળક સરળ રીતે લખી શકે તે માટે તમે તેની પૂર્વ તૈયારીરૂપ શું કરો છો?

વસંતલાલ—બાળક ચાક કે પેન ઝાલી શકે અને જોઈતા અમુક આકાર કાઢી શકે તે માટે પ્રથમ તેનાં આગળીના સ્નાયુને અમુક પ્રકારની તાલીમ આપવી જોઇએ. તેને માટે શિક્ષકે તેની સ્લેટમાં ત્રિકોણ, ચોરસ, ગોળ જેવાં ખાલી ખોખા કઢાવી તે બરાબર પરવા તેને કહેવું જોઇએ. વળી અક્ષરોના ખંડ માટે પહેલાં લાડુ, કોડીઓ, લાકડી વગેરે જાણીતા પદાર્થના આકાર તેમની પાસે કઢાવું છું. આ પ્રમાણે લેખનનો મહાવરો કરાવ્યા પછી તેમની પાસે મૂળાક્ષર લખાવવામા આવે છે, એટલે લેખનનો સંબંધ ડ્રોઇંગ સાથે જોડવામાં આવે છે અને વાચનનું કામ બેએક માસ થયા પછી પ્રથમ સહેલા અક્ષરો અને શબ્દ લખાવવામા આવે છે. તેમના સુંદર લખાણ માટે ખાસ કાળજી રાખવામા આવે છે.

શિક્ષક—બાળકની સૌંદર્યની લાગણી ખીલવવા તમે કંઈ પ્રયત્ન કર્યો છે?

વસંતલાલ—આ બાબત ઉપર હું ખાસ લક્ષ આપું છું. આપણા બાળકોમાં સ્વચ્છતા તથા સુઘડતાના ગુણ સાધારણ રીતે જોવામા આવતા નથી. તેને માટે તેમના હાથ, પગ, આંખો, કાન વગેરે અવયવો સાફ રાખવા માટે આગ્રહ કરવામાં આવે છે, અને તે સંબંધી તેમનાં માબાપને સૂચના કરવામાં આવે છે. વળી સુંદર રંગીન ચિત્રો વર્ગમાં વારંવાર તેઓ જુએ તે માટે ગોઠવણ કરી છે. આ ઉપરાંત ગીત ગાતી વખતે યોગ્ય અભિનય તેઓ કરે છે. ચેષ્ટાયુક્ત ગીત ગાવું તેમને બહુ ગમે છે. કેટલીક બહારની સુંદર ટૂંકી કવિતાઓ તેમને ગાનાં શીખવવામાં આવે છે,

શિક્ષક—તમારી આ પ્રવૃત્તિ મને બહુ ગમે છે. આ જડવાદના જમાનામાં બાળકની નિઃસ્વાર્થની વૃત્તિ પોષવી જોઈએ, અને સૌંદર્યનો નિર્દોષ આનંદ તેઓ ભોગવે તે ઇચ્છવા જોગ છે. ઘણી દીલગીરીની બાબત એ છે કે આપણે ત્યાં શાળાનું વાતાવરણ નિરુત્સાહ અને કંટાળો ઉત્પન્ન કરે એવું હોય છે. તમારા વર્ગમાં સંખ્યાશિક્ષણ સંબંધી કંઈ વિશેષતા જોવામાં આવે છે?

વસંતલાલ—હા. ઉપર જણાવ્યું છે તે મુજબ હું બાળકોને ઘણું જ્ઞાન રમતદ્વારા આપું છું. તે માટે મારે તે વિષયને અનુકૂળ નવી રમતો યોજી કાઢવી પડે છે. સંખ્યાશિક્ષણ પદાર્થની મદદથી તો શીખવવામાં આવે છે, પણ તેમાં રમતનું તત્ત્વ દાખલ કરવાથી તેમને તેમાં રસ પડે છે. કેટલીક વાર્તાદ્વારા સંખ્યા, તેના સરવાળા, બાદબાકી વગેરે શીખવવામાં આવે છે. જેમ બને તેમ બાળકોને ગમતદ્વારા જ્ઞાન મળે એવો મારો હેતુ હોવાથી તેમની આસપાસ સુખ અને આનંદનું વાતાવરણ ઉભું કરું છું અને તે દ્વારા તેઓ શિક્ષણ લે છે.

શિક્ષક—આ જમાનામાં તો વ્યક્તિગત શિક્ષણ આધુનિક કેળવણીનો પ્રધાન સૂર છે; તો આ બધી બાબતોમાં સમૂહશિક્ષણ મુજબ શીખવવામાં આવે છે એમ મને લાગે છે. એ બાબત ખરી છે?

વસંતલાલ—તમારું ધારવું એક રીતે ખરું છું, પણ ખાતાના અભ્યાસક્રમને અનુકૂળ પડે તેવી મેં વ્યક્તિગત શિક્ષણને માટે પણ યોજના કરી છે.

શિક્ષક—તે કેવા પ્રકારની છે તે હુ જાણવા ઇચ્છું છું.

વસંતલાલ—મારા વર્ગના વ્યક્તિગત શિક્ષણ માટે કેટલાંક સાધનો ઉપજાવ્યાં છે. કેટલાંક વેચાતાં લીધાં છે અને કેટલાંક ઉપલાં ધોરણના વિદ્યાર્થીઓએ હસ્તકામના સમયમાં મારી સૂચના અનુસાર તૈયાર કર્યાં છે. તેમાં મુખ્યત્વે કિન્ડર્ગાર્ટન તથા મૉન્ટેસોરીનાં શિક્ષણસાધનો હોય છે. દરરોજ એક પિરિઅડ બાળકો તેમની ઇચ્છા મુજબ આ સાધનનો ઉપયોગ કરે છે. ચિત્ર કાઢવામાં, મિનારો, સીડી વગેરે રચવામાં, સંખ્યાશિક્ષણમાં જુદા જુદા આકાર બનાવવામાં—આવી અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં બાળકો મશગુલ થઈ કામ કરવા મંડી જાય છે. કોઈ કોઈ બાળક તો થોડા વખતમાં જુદી જુદી ક્રિયાઓ કરે છે. આ પ્રસંગે મને તેમની પ્રકૃતિ નિહાળવાની સારી તક મળે છે અને તેની હું નોંધ લઈ લઉં છું. પછી તે મુજબ હું તેમની પાસે કામ કરાવું છું. બાળકને આવા કામમાં ઘણો રસ પડે છે એવું

મારૂં માનવું છે. જો આપણે ત્યાં શાળાના બાળકને થોડા વખત સ્વતંત્ર રીતે કામ કરવા દેવામાં આવે તો તેને આનંદ થાય એટલુંજ નહિ પણ તેથી તેની સર્જનશક્તિનો વિકાસ થાય. આ ઉપરાંત તેનામાં આત્મશ્રદ્ધાનો ગુણ આવે છે.

શિક્ષક—હું વ્યક્તિગત શિક્ષણનો હિમાયતી છું, તેથી તમારી આ યોજના મને ઘણી ગમે છે. તમે જે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનું બાળકેળવણી માટે કામ કરો છો તે જાણી મને ઘણો આનંદ થાય છે. હજુ પણ તે દિશામાં ઘણું થઈ શકે એમ છે. હું ધારું છું કે તમે તમારા કામમાં મચ્યા રહી તમારો બાળવર્ગ એક આદર્શ વર્ગ બનાવશો એમ હું આશા રાખું છું; કારણ કે આપણે ત્યાં આ બાબત ઉપર ઘણાં થોડાં માણસો ધ્યાન આપે છે.

વસંતલાલ—મને તો આ કામનો શોખ હોવાથી હું આના કરતાં વિશેષ સારૂં કામ આગળ ઉપર કરી બતાવું એવી મારી અભિલાષા છે.

શિક્ષક—આ વિષયને લગતા ઘણા મુદ્દાની ચર્ચા આજે કરી છે, તેથી તે બંધ કરી હવે પછી તે સંબંધી વાર્તાલાપ કરીશું એમ કહી હું મારે પોતાને કામે વળગ્યો.

વાર્તા-ડ્રિલ

શાળામાં ભણતા દરેક વિદ્યાર્થીનું શરીર કસાએલું હોવું જોઈએ તેમજ તે નીરોગી અને તંદુરસ્ત હોવું જોઈએ. તેને માટે શારીરિક તાલીમ આપવાની જરૂર છે. બાળકના શરીરમાં સ્ફૂર્તિ રહે, તેને કામ કરવાનું મન થાય, શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા બરાબર ચાલે તથા લોહીનું ભ્રમણ જોઈએ તેવું થાય અને જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત રહે એ તંદુરસ્ત મનુષ્યનાં લક્ષણો છે. આ ઉદ્દેશને અનુસરી શાળામાં ડ્રિલની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. નિયમ, વ્યવસ્થા અને હુકમપૂર્વક સમૂહમાં કરવામાં આવતી સપ્રબંધ તથા ચપળ હીલચાલને ડ્રિલ કહેવામાં આવે છે. ઘણી વખત છોકરાં તેમના શરીરનું સમતોલપણું જાળવી શકતાં નથી. તેમની હીલચાલ બેડોળ, શિથિલ અને જડરૂપ હોય છે. તેમની ઉભા રહેવાની તથા ચાલવાની રીત કઢંગી હોય છે. બાળકો ડ્રિલથી તેમની સાધારણ હીલચાલ વધારે ઝડપથી

તથા સરળતાથી કરી શકે છે. ડ્રિલના દાવ આરોગ્યવર્ધક, સુધારક, આનંદજનક તથા મનનો વિકાસ કરે તેવા હોવા જોઈએ. નાનાં બાળકોને નિયમબદ્ધ ડ્રિલ કરવી ગમતી નથી. તેમના શરીરની હીલચાલ જોઈએ તેવી થઈ શક્તિ નથી, કારણ કે શરીરના જુદા જુદા અવયવના સ્નાયુ ઉપર તેણે કાબુ મેળવ્યો હોતો નથી. આ કારણને લીધે જો બાળકોને વાર્તાદ્વારા તેનાં જુદા જુદા અવયવોની ક્રિયા થાય તેવી ડ્રિલ કરાવવામાં આવે તો તેમાં તેમને ઘણો રસ પડે છે, અને તેઓ તેવી ક્રિયા આનંદથી કરે છે. આ શૈલીના દૃષ્ટાંત માટે નીચે મુજબ એક વાર્તા આપવામાં આવી છેઃ—

તોફાની કાગડો

એક કાગડો હતો. તે ગામ બહાર રહેતો હતો. એક વખત તેની ચાંચ ગંદી થઈ. તેણે આમ તેમ જોયું. એક બૈરી પાણી ભરીને જતી હતી. કાગડો ઊડીને તેના ઘડા પર બેઠો. તેમાં ચાંચ બોળી પાણી બગાડ્યું. કાગડો ઊડીને ઝાડ પર બેઠો. (કાગડાનું આમતેમ જોવું, કાગડાનું ઊડવું, બેસવું, ચાંચ બોળવી, ને ઊડી જવું, એ બધી ક્રિયા બાળકો પાસે કરાવવી.)

બૈરી રાજા પાસે ગઈ. એક નોકર રાજાને પંખો નાખતો હતો. એક સિપાઇ પહેરો ભરતો હતો. (પંખો નાખવાની ને પહેરો ભરવાની ક્રિયા કરાવવી.) બાઈએ રાજાને ફરિયાદ કરી. રાજાએ કાગડાને બોલાવ્યો. કાગડાએ ભૂલ કબૂલ કરી. રાજાએ તેને કુવામાં નખાવ્યો.

કુવામાં કાગડાએ બોલવા માંડ્યુંઃ—

પાણીમાં તરતાં શીખીએ છીએ,
ભાઈ, પાણીમાં તરતાં શીખીએ છીએ.

(આ લીટીઓ બાળકો બોલતાં જાય અને તરવાની ક્રિયા કરતાં જાય.) રાજાએ સિપાઇને પૂછ્યું, કાગડો શું બોલે છે? સિપાઈ તેજ લીટીઓ ફરી બોલી બતાવે છે. (બાળકો પણ એજ રીતે બોલીને કરીને ક્રિયા કરે.)

પછી કાગડાને કુવામાંથી કાઢીને કાંટાની વાડમાં નાખ્યો. કાગડાએ બોલવા માંડ્યુંઃ—

કુંળા કાન વીંધાવીએ છીએ,
ભાઈ, કુંળા કાન વીંધાવીએ છીએ.

(બાળકો બોલતાં જાય અને કાનનો નીચલો ભાગ પકડી એક પછી એક બંને બાજુ પર નમે.)

પછી તેને ઘીના ડબામા નાખ્યો. કાગડાએ બોલવા માડ્યું:—

ઘીના લબકા મારીએ છીએ,
ભાઈ, ઘીના લબકા મારીએ છીએ.

(બાળકો નીચા પડી ઘી ડબામાથી લે અને ઉભા થઈ લબકા મારે.)

પછી તેને તેલના ડબામા નાખ્યો. કાગડાએ બોલવા માડ્યુ—

કાને તેલ મુકાવીએ છીએ,
ભાઈ, કાને તેલ મુકાવીએ છીએ.

(બાળકો કાનમા આગળી ઘાલી અને બાજુ પગ એક પછી એક નમે.)

પછી કાગડાને ગોળના માટલામા પૂર્યો તોપણ કાગડો બોલવા લાગ્યો:—

ગોળના ઢેફા ખાઇએ છીએ,
ભાઈ, ગોળના ઢેફાં ખાઇએ છીએ.

(બાળકો નીચા નમી ગોળના ઢેફા લે અને ઉંચા થઈ ખાય, એવી ક્રિયા કરે.)

પછી તેને છાપરા ઉપર નાખ્યો, ત્યારે કાગડો બોલવા લાગ્યો:—

તડકે ટાઢ ઉડાડીએ છીએ,
ભાઈ, તડકે ટાઢ ઉડાડીએ છીએ.

(બાજુ પરથી બંને હાથ ઉંચા લઈ નીચા લાવવાની ક્રિયા બાળકો કરે.)

રાજાએ થાકીને કાગડાને કાઢી મૂકયો.

કાગડો ઊડી ગયો.

(ઊડવાની ક્રિયા કરી બાળકો છુટાં પડે.)

પાઠમાં રસ

(પુ. ૭૧ ના પૃષ્ઠ ૩૮૯ થી ચાલુ)

ભૂમિતિ અને ગણિતના પાઠમા કેવી રીતે રસ ઉત્પન્ન કરી શકાય તેના નમુના માહે ડિસેમ્બર સને ૧૯૩૨ ના અંકમા આપ્યા છે. હવે ભૂગોળના પાઠ કેવી રીતે રમિક થઈ શકે તે જોઈએ.

ભૂગોળના પાઠ રમિક કરવા માટે શિક્ષકનું ભૂગોળ સંબધી જ્ઞાન વિશાળ હોવું જોઈએ. વિશાળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે શિક્ષકે ભૂગોળના જુદી જુદી જાતના પુસ્તકોનો કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ કરવો જોઈએ. વળી

તેણે પ્રાકૃતિક ભૂગોળનું પણ બારીક જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. આ પ્રમાણે ભૂગોળના વિષયમાં રસ લેનાર શિક્ષક ભૂગોળના પાઠ સહેલાઈથી રસિક કરી શકશે. ભૂગોળના કઈ જાતના પાઠ કેવી રીતે રસિક થઈ શકે તેના કેટલાક નમુના નીચે આપવામાં આવ્યા છે.

(૧) પૃથ્વીના પૃષ્ટ ઉપર પવન અને પાણી કેવા કેવા અદ્‌ભુત ફેરફાર કરે છે, તે વિષે યથાસ્થિત પાઠ આપવામાં આવે તો વિદ્યાર્થીઓ અદ્‌ભુત રસમાં તલ્લીન થઈ જાય. કાર્લીની ગુફા, ઈલોરાની ગુફા, વગેરે ગુફાઓ કુશળ શિલ્પશાસ્ત્રીઓએ ડુંગરોમાંથી કોતરી કાઢેલી છે. તેમની કૃતિ ખરેખર આશ્ચર્ય પમાડે એવી છે; પરંતુ તે મનુષ્યકૃતિને પણ પાણી ભરાવે એવી કુદરતની કૃતિ છે. ભલભલા શિલ્પશાસ્ત્રીઓ પણ હારી જાય એવી ગુફાઓ પાણી અને પવને બનાવી છે. આવી એક કુદરતી મહાન ગુફા ઉત્તર અમેરિકાના યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં ઓહીઓ નદીના કિનારા ઉપર આવેલા લુઈસવીલ શહેરથી દક્ષિણે ૯૦ માઈલ દૂર આવેલી છે. આ ગુફાનું નામ 'મેમથકેવ' છે. તે આખી ગુફા એક મોટી ચુનાના પત્થરમાંથી ખાણમાંથી પાણી અને હવાના હજારો વરસના ચાલુ ઘસારાથી કોતરાએલી છે. આ કુદરતી કૃતિ આશ્ચર્યમુગ્ધ કરી નાખે એવી છે. તેનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છેઃ—

આ ગુફાનું પ્રવેશદ્વાર ૭૦ ફુટ પહોળું અને ૫૦ ફુટ ઉંચું છે. તે મુખદ્વારે બત્તી અને ભોમીઆની મદદથી આગળ જતાં એક માઈલ દૂર એક મોટો ઓરડો આવે છે, તે ૫૦૦ ફુટ લાંબો ૭૦ ફુટ પહોળો અને ૬૦ ફુટ ઉંચો છે. આ ઓરડો 'તારાનો ઓરડો' કહેવાય છે. ગુફા દેખાડનાર ભોમીઆ આ સ્થળે સલ્ફેટ ઓફ મેગ્નિશિઆની મદદથી અંધકારમાં તારા દેખાડે છે. વળી ત્યાં મધ્યરાત્રિ અને પ્રાતઃકાળના દેખાવ પણ બતાવે છે. આ દેખાવો વખતે જાણે તે ગુફાના ઓરડાનું ઉપરનું પત્થરનું ઢાંકણુ ખસી ગએલું હોય એવો ભાસ થાય છે.

આ કુદરતી મહાન ગુફામાં નાના મોટા ૨૨૬ રસ્તા છે. તે રસ્તાઓની કુલ લંબાઈ ૨૦૦ માઈલ છે. તેમાં પત્થરમાંથી કોરાએલા ૪૭ ઘુમટો, ૨૩ ઉંડી ખો; ૮ પાણીના ઝરા, ત્રણ નદીઓ, બે સરોવર અને એક દરીઓ છે. એક ઘુમટ ૩૦૦ ફુટ ઉંચો છે. એક ખો ૧૭૫ ફુટ ઉંડી છે. આ ગુફાની લંબાઈ ૬ માઈલ છે. તેમાં બે રસ્તે જોવા જઈ શકાય છેઃ એક રસ્તે ૧૮ માઈલની અને બીજે રસ્તે ૭ માઈલની મુસાફરી ગુફામાં કરવી પડે છે.

ગુફામાંની ત્રણ નદીઓ પૈકી એક નદીનું નામ 'પડઘા' નદી પાડેલું છે; કારણ કે ત્યાં જે ધ્વનિ થાય તેનો તરત જ પડઘો પડે છે. તે નદીની વધારેમાં વધારે પહોળાઈ કોઈ સ્થળે ૨૦૦ ફુટ અને ઓછામાં ઓછી પહોળાઈ કોઈ સ્થળે ૨૦ ફુટ છે. તેની પહોળાઈ લગભગ પોણો માઈલ છે. આ નદીમાં ધોળા રંગની બે ત્રણ ઇંચ લંબાઈની આંધળી માછલીઓ છે. વળી તેમાં કેટલાક કાચબા છે. તે સિવાય બીજાં પ્રાણીઓ તેમાં નથી.

ગુફામાંની નદીઓનાં પાણીને ખૂબ હલાવવાથી થોડીવારમાં રૂપાની ઘંટડીઓ વાગતી હોય એવા મધુર નાદ થાય છે. થોડીવાર પછી મોટા ઘંટ વાગતા હોય એવા નાદ થાય છે. પાણીના આંદોલનો જ્યાંસુધી ચાલુ હોય છે, ત્યાંસુધી આવા નાદ થયા કરે છે.

પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ પંચ મહાભૂતોમાંનાં પાણી અને પવન પૃથ્વીના પૃષ્ઠ ઉપર કેવા મહાન ફેરફાર કરે છે, તે આ ગુફાના દૃષ્ટાંતથી રસિક રીતે સમજાવી શકાશે.

(૨). પાણી, પવન અને પાવક સૃષ્ટિમા આશ્ચર્યમા તલ્લીન કરી નાખે એવાં અવનવાં સર્જન કરે છે. વળી તે ત્રણ મહાભૂત સૃષ્ટિમાં પ્રલય પણ કરે છે. પૃથ્વીના પેટામાં રહેલો પાવક જળ ત્યા સ્થળ અને સ્થળ ત્યાં જળ કરી નાખે છે. જ્વાળામુખી પર્વતો અને ધરતીકંપ પૃથ્વીના પૃષ્ઠ ઉપર અવનવા ફેરફાર કરે છે. તે પાઠ જુદાં જુદા દૃષ્ટાંતોથી બહુજ રસિક કરી શકાય. જ્વાળામુખી પર્વતનાં દૃષ્ટાંત લઈએ.—

આઇસ્લાંડ બેટમાં હેકલા નામે જ્વાળામુખી પહાડ છે. ઇ. સ. ૧૭૮૩ માં તે જ્વાળામુખી પર્વત ફાટયો, ત્યારે તેમાથી નીકળેલા લાવા રસના બે વહેળા વહ્યા હતા. એક વહેળો ૫૦ માઇલ લાંબો અને પંદર માઇલ પહોળો હતો! બીજો વહેળો ૪૦ માઇલ લાંબો અને ૭ માઇલ પહોળો હતો!

ઇટાલી દેશમાં વિસુવિયસ નામે જ્વાળામુખી પહાડ છે. તે ઇ. સ. ૭૯ માં ફાટયો. તે વખતે તેમાંથી પ્રથમ ઊની રાખ અને પત્થરો જોસભેર ફેંકાયાં. પછી લાવા રસ વહેવા માંડયો. પરિણામે આજુબાજુનાં ગામડાં દટાઈ ગયાં એટલુંજ નહિ પણ હરક્યુલેનિઅમ અને પોમ્પીઆઈ નામે બે મોટાં શહેરો પણ દટાઈ ગયાં. તે એવી રીતે દટાઈ ગયાં કે ૧૫૦૦ વરસ સુધી તેમનો કંઈ પણ પત્તો લાગ્યો નહિ. ઇ. સ. ૧૮૭૧–૭૨ માં આ પર્વત ફાટયો ત્યારે તેમાંથી ૧૦૦૦ વાર પહોળી અને ૨૦ ફુટ ઊંડી લાવા રસની નદી વહી હતી. તેની ઝડપ એક કલાકે ૭ માઇલની હતી. તે વખતે

ા રસ તથા વાલચોળ પત્થર ૪૦૦૦ ફુટ ઉંચાઈ સુધી ઊડ્યા હતા, તે રાખ ૮૦૦૦ ફુટ ઉંચાઈ સુધી ઊડીને ૧૪૦ માઇલ દૂર પહોંચી ગઈ ી; લાવા રસથી આસપાસના બે ચોરસ માઇલ જેટલા પ્રદેશ ઉપર ૧૩ ; જાડું પડ બંધાયું હતું. આ લાવા રસની ગરમી ૨૦૦૦ ડિગ્રી (ફેરન-ટ) કરતાં પણ વધારે છે!

જાવાની પૂર્વે સુંબાવા બેટમાં તુમ્બોરો નામે જ્વાળામુખી પહાડ ્. સ. ૧૮૧૫ માં ફાટ્યો હતો. તેમાંથી નીકળેલી રાખ વગેરે પદાર્થોથી ૦૦ માઇલ દૂર જાવા બેટમાં દિવસે પણ અમાસની રાત જેવું અંધારું છવાઇ ગયું હતું. તે રાખમાંનાં રજકણો ૮૦૦ માઇલ દૂર આમ્બોયના બેટ સુધી ગયા હતા.

સંડાની સામુદ્રધુનિ પાસેનો એક જ્વાળામુખી ઇ. સ. ૧૮૮૩ માં ફાટ્યો ત્યારે કાકટોઆ નામે બેટ તદન નાશ પામ્યો. તેનો અવાજ ૧૦૦ માઇલ સુધી સંભળાયો હતો, અને તેની આસપાસના ૭૦ માઇલના વિસ્તાર-માં અંધકાર છવાઈ ગયો હતો. ઇ. સ. ૧૯૦૨ માં વેસ્ટ ઇંડીઝ ટાપુઓ-માંના માર્ટિનિક નામે ટાપુમાં જ્વાળામુખી પર્વત ફાટવાથી હજારો માણસના જીવ ગયા હતા.

હવે ધરતીકંપ વિષે જોઈએ.—

ઇ. સ. ૧૮૮૨ માં ચિલિ દેશમાં ભારે ધરતીકંપ થયો. તે વખતે કાંઠાની જમીન ઘણા માઇલ સુધી ૩ થી ૫ ફુટ ઉંચી થઈ ગઈ; અને દરીઆના ઘણા ભાગ પરથી પાણી જતું રહ્યું. આવી રીતે જે નવી જમીન બની તેનો વિસ્તાર ઘણો મોટો હતો.

ઇ. સ. ૧૮૧૯ માં સિંધુ નદીના મુખ પાસે કચ્છમાં સારે ધરતીકંપ થયો; તેથી ભુજ શહેરને બહુ નુકસાન થયું હતું. તેનો આંચકો આખા ગુજરાતમાં અને દક્ષિણમાં પણ લાગ્યો હતો. અમદાવાદમાં ઘણી મસીદોના મિનારા પડી ગયા હતા. આ ધરતીકંપની અસર આખા હિંદુસ્તાનમાં ઓછી વત્તી થઈ હતી. સૌથી વધારે નુકસાન કચ્છ પ્રદેશમાં થયું હતું. તે વખતે સિંધુ નદીના મુખના જમણા કાંઠા પાસે સિન્દ્રી નામે ગામ હતું, અને સિન્દ્રી નામે કિલ્લો હતો. તે ગામ તથા કિલ્લો દરીઆમાં ડૂબી ગયાં. કચ્છના રણની પાસેનો ૨૦૦૦ ચો. માઇલ જેટલા વિસ્તારનો ભાગ ૧૨ થી ૧૫ ફુટ નીચો જતો રહ્યો, અને તે રણની પાડોશમાં ૫૦ માઇલ લાંબો, ૧૫ માઇલ પહોળો તથા થોડા ફુટ ઉંચો, એવો ટેકરો જમીનથી બહાર નીકળી આવ્યો. તે ટેકરાએ બીજા ધરતીવાળા ભાગનો બચાવ કર્યો. જે

તે ટેકરો ઉપસી આવ્યો ન હોત તો રણમાં ધસી આવેલું પાણી વસ્તીવાળા પ્રદેશને પાયમાલ કરી નાખત. આ કારણથી લોકોએ તે ટેકરાનું નામ 'અલ્લાબંધ' એટલે ઇશ્વરે બાંધેલો બંધ એવું પાડયું હતું.

ઇ. સ. ૧૮૨૨ માં વાલપારેસો શહેર ધરતીકંપથી ત્રણ ફુટ ઉંચું ઉપસી આવ્યું હતું. સાન્ટા મેરીઆનો ટાપુ ઇ. સ. ૧૮૩૫ માં ધરતીકંપના એકજ આંચકાથી આઠ ફુટ કરતાં વધારે ઉપસી આવ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૮૩૯ માં ક્રોનોસ દ્વીપકલ્પમાંનો લીમુસ નામનો બેટ ધરતીકંપને લીધે આઠ ફુટ ઉંચો થઈ ગયો હતો.

આ પ્રમાણે ધરતીકંપની અસરથી પૃથ્વીના પૃષ્ઠ ઉપર અનેક જાતના ફેરફાર થઈ જાય છે.

જ્વાળામુખી પર્વતો અને ધરતીકંપ પૃથ્વી ઉપર જાનમાલની ભયંકર ખુવારી કરે છે, તેથી ઉપલક નજરે જોતા તેમા પ્રભુની નિર્દયતા જણાય છે; પરંતુ જરા બારીક વિચાર કરવાથી જણાશે કે તેમાં પણ જગન્નિયંતા પ્રભુનો શુભ ઉદ્દેશ સમાએલો છે. જો પૃથ્વીના પૃષ્ઠ ઉપર માત્ર જળનીજ ઉપાધિ નિરંતર કાર્ય કર્યા કરતી હોત, તો તે અમુક સમય પછી પૃથ્વીના પૃષ્ઠને સપાટ બનાવી દેત. આથી આ પૃથ્વી પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિને વસવા માટે નાલાયક બની જાત. આ પ્રમાણે ન થાય એટલા માટે પરમેશ્વરે અગ્નિની ઉપાધિ એટલે ધરતીકંપ અને જ્વાળામુખીની દેખીતી ભયંકર પણ પરિણામે લાભકારી યોજના કરેલી છે.

આ પ્રમાણે રસિક હકીકત રજુ કરી કાર્યકારણનો સંબંધ જોડીને જ્વાળામુખી પર્વતો અને ધરતીકંપનો પાઠ રસિક કરી શકાય.

(૩) વનસ્પતિ વિષે શિક્ષણ આપતી વખતે પૃથ્વીના પૃષ્ઠ ઉપર કેવાં રાક્ષસી વૃક્ષો ઉગે છે, તેનો ખ્યાલ આપીને તે પાઠમાં રસ ઉત્પન્ન કરી શકાશે.

હિંદુસ્તાનમાં મલબાર કાંઠે, બ્રહ્મદેશ, કોંકણ વગેરે સ્થળે સાગનાં ઝાડ લગભગ ૧૨૫ ફુટ ઉંચાં થાય છે. તેમનો ઘેરાવો લગભગ ૨૦ ફુટ હોય છે. ઝાડની ૧૨૫ ફુટની ઉંચાઈ નવાઈ પમાડે એવી છે, છતાં અન્ય પ્રદેશમાં થતાં બીજાં ઝાડની ઉંચાઇના પ્રમાણમાં આ ઉંચાઈ કંઈ વિસાતમાં નથી. નીચેની હકીકત ઉપરથી આ બાબત સમજી શકાશે.

આસ્ટ્રેલેશિઆના ન્યુગિનિ ટાપુનાં જંગલોમાં એક જાતનાં ગંજાવર વૃક્ષો થાય છે. તેમની ઉંચાઈ લગભગ ૨૦૦ ફુટ છે. એ જંગલોમાં વડના જેવાં વૃક્ષો પણ થાય છે. તેમાંથી વડવાઈ જેવું નીચે લટકી તે જમીનમાં દાખલ થાય છે, તેથી વડની પેઠે તેનો વિસ્તાર વધે છે. આ વૃક્ષોની

ઉંચાઈ પણ ૨૦૦ ફુટ હોય છે. આવાં ઉંચાં અને વિશાળ ઝાડ બહુજ શોભાયમાન દેખાય છે.

યુનાઈટેડ સ્ટેટસમાં કેલિફોર્નિઆના રાજ્યમાં સાનફ્રાન્સિસ્કો શહેરની દક્ષિણે વાવોના નામે ગામ છે. ત્યાંથી નવ માઇલ દૂર રાક્ષસી વૃક્ષોનું એક જંગલ છે. આ જંગલનો વિસ્તાર ચાર ચોરસ માઇલ છે. તેમાંના એક વૃક્ષનું નામ 'મિહાગણો રાક્ષસ' પાડેલું છે. તેના થડનો પરિઘ ૯૩ ફુટ ૭ ઇંચ છે. સો ફુટની ઉંચાઈ સુધી તેને એક પણ ડાળી નથી. તેથી વિશેષ ઉંચાઈએ આવેલી પહેલી ડાળીનો પરિઘ ૧૮ ફુટ છે.

એક બીજું ગંજાવર ઝાડ છે. તેના થડમાંથી ૨૭ ફુટ લાંબો, ૧૦ ફુટ પહોળો અને ૧૦ ફુટ ઉંચો બુગડો કોતરી કાઢેલો છે. આ રાક્ષસી વૃક્ષના થડના બુગડામાથી ચાર ઘોડાની ગાડી સહેલાઇથી ચાલી જાય છે. ઝાડના થડમાથી બનાવેલો આ રસ્તો તે ઝાડના મહાન ગંજાવરપણાનો ખ્યાલ આપે છે. તે જંગલમાં વૉશિંગ્ટન નામે એક બીજું ઝાડ છે, તેના થડનો ઘેરાવો ૯૦ ફુટ છે. આ જંગલનાં વૃક્ષોની વધારેમાં વધારે ઉંચાઈ ૨૭૨ ફુટ છે, અને તેમનું આયુષ્ય ૪૦૦૦ વરસનું છે. તેમનો દેખાવ ઘણો જ મનોહર છે.

જંગલની વનસ્પતિના વિષયમાં આ ગંજાવર વૃક્ષોની હકીકત વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ રજુ કરવાથી તેઓ અદ્ભુત રસમાં તલ્લીન થઈ જશે, અને પૃથ્વીના પૃષ્ઠ ઉપરની બીજી નવી નવાઈઓ જાણવાની તેમનામાં જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થશે.

(૪) નર્મદા નદીના સુરપાણના ધોધનો પાઠ પાંચમી ચોપડીમાં આપેલો છે, તેમાં તેનું વર્ણન રસિક રીતે કરેલું છે. સાતમા ધોરણમાં આ પાઠનો સંબંધ જોડીને નાયાગરાના મહાન ધોધ વિષે રસિક પાઠ આપી શકાય. આ ધોધ પાસે સુરપાણનો ધોધ કંઈ હિસાબમાં નથી. નાયાગરાના ધોધની મહત્તાનો ખ્યાલ નીચેની હકીકત ઉપરથી આવશે.

નાયાગરાના ધોધ બે છે: (૧) કેનેડાની સરહદ ઉપર છે, તે 'ઘોડાની નાળ' ને નામે ઓળખાય છે. (૨) અમેરિકન સરહદ ઉપર છે, તે 'અમેરિકન ધોધ' ને નામે ઓળખાય છે.

આ ધોધનો અવાજ હજારો તોપના અવાજ એક સાથે થતા હોય એટલો થાય છે. તે ૪૫ માઇલ દૂર સુધી સંભળાય છે. ધોધ ઉપરથી જોસબંધ પડતા પાણીની જે વાદ્ળ ઉડે છે તે આકાશમાં ધુમાડા જેવી લાગે

છે. તેના ઉપર સૂર્યનાં કિરણો પડે છે, ત્યારે તે બહુ દૂરથી દેખાય છે. એક પ્રેક્ષકે તેને ૧૦૦ માઇલ દૂરથી જોઈ હતી. એક પ્રોફેસર એવી ગણતરી ગણે છે કે નાયાગરાના ધોધ ઉપરથી દર મિનિટે સરાસરી એક કરોડ એંશી લાખ ઘનફુટ પાણી પસાર થાય છે. હવે જો એક ઘનફુટ પાણીનું વજન ૬૨ા રતલ ગણીએ તો એ હિસાબે ધોધ ઉપરથી દર મિનિટે પાંચ લાખ, બાસઠ હજાર અને પાંચસેં ટન પાણી પસાર થાય છે. આ હિસાબ ઉપરથી આ ધોધની મોટાઈનો ખ્યાલ આપી શકાશે. આ ધોધના પાણીના અપાર બળને ઉપયોગમાં લીધું છે. તેના બળથી કારખાનાં ચાલે છે, તેથી નાયાગરા કસ્બો વેપારમાં ઘણો આગળ વધ્યો છે. આ ધોધનું સંપૂર્ણ વર્ણન લખતાં બહુ લંબાણ થઈ જાય તેથી ખાસ મુદ્દાની બાબત જણાવીને અટકવું પડે છે.

(૫) રેલ્વે વિષે શિક્ષણ આપતાં પહાડમાંથી રેલ્વેને માટે જે બુગદા કોતરી કાઢવામાં આવે છે, તેમાં ઈજનેરી કળાનું અદ્દભુત દર્શન થાય છે. મુંબઇથી નાસિક તરફ અને પુના તરફ જતા રસ્તામાં ઘાટના ડુંગરોને કોતરીને જે માર્ગ બનાવ્યા છે, તેનો ખ્યાલ વિદ્યાર્થીઓને આપવાથી તેમને બહુ આનંદ થશે.

આ નાના બુગદાઓનો ખ્યાલ આપ્યા પછી યુરોપમાં સેંટ ગોથાર્ડ પર્વતમાંથી જે મોટામાં મોટો બુગદો રેલ્વે માટે કોતરી કાઢવામાં આવ્યો છે, તેનો પાઠ બહુ રસિક કરી શકાશે.

આલ્પ્સ પર્વત ચાર ઠેકાણેથી પહાડી રેલ્વે લાઇન અને બુગદા બાંધીને ઇટાલિ દેશ પશ્ચિમ યુરોપ સાથે જોડાયો છે. પહેલી પહાડી લાઇન 'સિમરીંગ' ઇ. સ. ૧૮૫૪માં, બીજી 'બ્રેનર' ઇ. સ. ૧૮૬૭મા, ત્રીજી 'સેનિસ' ઇ. સ. ૧૮૭૧માં, ચોથી સેંટ ગોથાર્ડ ઇ. સ. ૧૮૮૨માં તૈયાર થઈ હતી. સેંટ ગોથાર્ડની પહાડી રેલ્વે જર્મન પ્રધાન બિસ્માર્ક અને ઇટાલીઅન્ પ્રધાન કાવુરના એકમતથી બાંધવાનું નક્કી થયું. તે ખર્ચમાં ઇટાલિની સરકારે અર્ધોઅર્ધ ફાળો આપવાનું કબુલ કર્યું. આસપાસનાં રાજ્યોની એ વખત કોન્ફરન્સ મળ્યા પછી આ રેલ્વે બાંધવાની શરૂઆત તા. ૧ લી ઑક્ટોબર ૧૮૭૨ના રોજથી થઈ. આ કામ દસ વરસમાં પુરૂં થયું.

સ્વિટ્ઝર્લૅંડની સરહદ ઉપરથી આ પહાડી રેલ્વેની શરૂઆત થાય છે, અને 'હાસ્પેન્થાલ' સ્ટેશનથી સેંટ ગોથાર્ડનો લાંબો બુગદો શરૂ થાય છે. આ બુગદો મધ્ય ભાગમાં ૩૭૮૭ ફુટ ઉંચો છે, અને તેની સાથેના બીજા ૫૬ નાના બુગદા મળીને એકંદરે ૨૫ માઇલનો રસ્તો પહાડમાંથી

નિકાસ વગેરે વિદ્યાર્થીઓને મોઢે કરવાં પડતાં, અને શાળાના અભ્યાસક્રમમાં ભૂગોળનો વિષય ગોખણીઓ વિષય ગણાતો હતો. વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો અને જનસમાજને આ વિષય નીરસ અને બીન ઉપયોગી જણાતો હતો. માત્ર પરીક્ષા પૂરતું આ વિષય ઉપર લક્ષ અપાતું હતું. વીસમી સદીની શરૂઆતમાં પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ભૂગોળશિક્ષણની ભાવના બદલાવા લાગી. ભૂગોળનો વિષય રસિક અને આકર્ષક બનાવવા માટે મહાન શોધકોની મુસાફરીનાં વર્ણન ભૂગોળના શિક્ષણમાં દાખલ કરવામાં આવ્યાં. ભૂગોળના અભ્યાસક્રમમાં મનુષ્યના ધંધા અને મનુષ્યજીવનની હકીકતને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું.

દુનિયાના દેશોનો અભ્યાસ કરતી વખતે દુનિયાના જુદા જુદા ભાગમાં આવેલા કેટલાક દેશોમાં મનુષ્યના ધંધા એક પ્રકારના જણાયા. અમેરિકામાં કેનેડાના ઉત્તર ભાગમાં, યુરોપમાં રશિઆના ઉત્તર ભાગમાં, અને એશિઆમાં સાઇબિરિઆના ઉત્તર ભાગમાં એકજ પ્રકારનાં વૃક્ષ ઊગે છે એમ માલમ પડ્યું. આ ત્રણે દેશોમાં વૃક્ષનાં પાન અણીદાર હોય છે અને તે એક સાથે ખરી પડતાં નથી. આ વૃક્ષો શંકુ આકારનાં હોય છે, અને ઘણાં ઉંચાં વધે છે. એ જંગલોમાં વસતાં પ્રાણીઓનાં શરીર ઉપર જાડી રુવાંટી હોય છે.

લોકોનો મુખ્ય ધંધો જંગલનાં લાકડાં કાપવાનો અને રુવાંટીવાળાં પ્રાણીઓ પકડવાનો છે. એ પ્રદેશમાં ખેતી મોટા પાયા ઉપર થતી નથી.

એમેઝોન નદીના જળપ્રદેશમાં, કોન્ગો નદીના જળપ્રદેશમાં અને ઈસ્ટ ઇન્ડીઝના ટાપુઓમાં ગરમ અને ભેજવાળી હવા અને ગીચ જંગલો છે. વરસાદ ૮૦ ઈંચથી વધારે થાય છે. એ ત્રણે પ્રદેશોમાં કોકો અને રબરનાં વૃક્ષ થાય છે.એમેઝોનનો પ્રદેશ, કોન્ગોનો પ્રદેશ, અને ઈસ્ટ ઇન્ડીઝના ટાપુઓ એક બીજાથી ઘણે દૂર આવેલા હોવા છતાં એ ત્રણે પ્રદેશોમાં આબોહવા, વનસ્પતિ અને મનુષ્યના ધંધા એક પ્રકારના છે એવું માલમ પડ્યું.

જુદા જુદા દેશોની એકસરખી આબોહવા અને વનસ્પતિ, અને એકજ પ્રકારનાં મનુષ્યજીવન જણાવાથી પ્રાદેશિક ભૂગોળની કલ્પના શરુ થઈ. ભૂગોળના અભ્યાસીઓને જણાયું કે ભૂગોળના શાસ્ત્રીય શિક્ષણ માટે આબોહવા અને કુદરતી વનસ્પતિ પ્રમાણે દુનિયાના વિભાગ પાડવા જોઈએ. આ પ્રમાણે પાડેલા વિભાગ કુદરતી વિભાગ કહેવાય છે. જે પ્રદેશની પ્રાકૃતિક રચના, આબોહવા અને કુદરતી વનસ્પતિ એક પ્રકારની હોય, તે

પ્રદેશના એક કુદરતી વિભાગને અગત્ય આપવામાં આવે છે, અને રાજકીય વિભાગ ગૌણ બને છે.

રાજકીય વિભાગની સરહદ વખતોવખત બદલાય છે. ગયાં ત્રીસ વર્ષમાં બંગાળાની સરહદ ત્રણ વખત બદલાઈ હતી. યુરોપનાં ઘણાં રાજ્યોની સરહદ મહાન વિગ્રહ પછી બદલાઈ ગઈ છે, અને બીજો વિગ્રહ થાય તો ફરીથી સરહદ બદલાય. અમદાવાદ જિલ્લાની સરહદ ક્યાં પુરી થાય છે તે હકીકત જિલ્લાના અમલદારો અને સરહદ ઉપર આવેલાં ગામના લોકો સિવાય બીજા કોઈ ભાગ્યેજ જાણતા હશે. તે જાણવાની જરૂર પણ નથી. ખેડા જિલ્લામાં વડોદરાના રાજ્યનો મુલક છે. સામાન્ય રીતે ખેડા જિલ્લાની ભૂગોળ અને વડોદરા રાજ્યની ભૂગોળ જુદી શીખવવામાં આવે છે, કારણ કે બને જુદા રાજકીય વિભાગ છે. નડિઆદ ખેડા જિલ્લામાં અને વસો ગાયકવાડી રાજ્યમાં છે, પણ બને શહેરની આસપાસ આબોહવા, જમીન અને પાક એક પ્રકારનાં છે. તે બને એક કુદરતી વિભાગમાં આવેલાં છે. તેથી તે બંનેનો અભ્યાસ સાથે કરવાની આવશ્યકતા સમજી શકાશે. પ્રાદેશિક ભૂગોળના અભ્યાસમાં આ બે શહેરો સાથે લેવાય છે.

કુદરતી વિભાગનો અભ્યાસ કરવાથી ભૂગોળની હકીકત અસંબદ્ધ નથી, પણ કાર્યકારણના સંબંધ ઉપર રચાએલી છે, એ સ્પષ્ટ સમજાય છે. તે ઉપરાંત ભૂગોળનો અભ્યાસ ઘણો સરળ થાય છે. કોન્ગો, એમેઝોન અથવા ઈસ્ટ ઇન્ડીઝના પ્રદેશમાંના એક પ્રદેશની હકીકત ઉપરથી બીજા પ્રદેશની હકીકતનું સામાન્ય અનુમાન થઈ શકે છે. જો કે દરેક દેશમાં પ્રાકૃતિક રચના અને ભૂસ્તરરચના પ્રમાણે તેની આબોહવામાં અને વનસ્પતિમાં થોડો થોડો ફેર પડે છે, તેમ છતાં એ બધા દેશોની આબોહવા અને વનસ્પતિમાં અને લોકોના ધંધામાં મોટે ભાગે સમાનતા જોવામાં આવે છે. મલાયા અને સિલોનમાં રબરના વૃક્ષ કુદરતના મનસ્વી તરંગથી થતાં નથી.

પ્રાદેશિક ભૂગોળના અભ્યાસથી રબરના વૃક્ષ એ પ્રદેશમાં થવાનાં કારણ સમજાય છે. વિષુવવૃત્તના પ્રદેશની આબોહવા આ વૃક્ષને અનુકૂળ આવે છે, અને વિષુવવૃત્ત ઉપર આવેલા બધા દેશોમાં રબરનાં વૃક્ષ માલમ પડશે.

ઉત્તર અમેરિકામાં કેલિફોર્નિઆ, યુરોપમાં ભૂમધ્ય સમુદ્રના કિનારાના દેશો, એશિઆમાં એશિઆ માઈનોર, દક્ષિણ અમેરિકામાં મધ્ય ચિલી,

આફ્રિકામાં ઉત્તર કિનારાનો પ્રદેશ અને કેપ ટાઉનનો પ્રદેશ અને ઓસ્ટ્રેલિઆમાં પર્થની આસપાસનો પ્રદેશ—આ બધા દેશોમાં શિઆળામાં વરસાદ પડે છે, અને ઉનાળા સૂકા હોય છે. સૂકા ઉનાળામાં છોડ સુકાઈ ન જાય તે માટે છોડનાં મૂળ લાંબાં હોય છે, અથવા વૃક્ષનાં પાન જાડાં અને રૂવાંટીવાળાં હોય છે. આ પ્રદેશમાં દ્રાક્ષ અને નારંગીની જાતનાં 'ફળ' થાય છે. દુનિયાનો નકશો જોતા આ બધા દેશો લગભગ સરખા અક્ષાંશ ઉપર આવેલા જણાશે.

બધા દેશોમાં પશ્ચિમના વિરુદ્ધ વ્યાપારી પવનો વરસાદ લાવે છે, તેમાંના કોઈ પણ દેશની હકીકતનો સવિસ્તર અભ્યાસ કરવાથી તે પ્રદેશના બીજા દેશોની હકીકત વિષે કલ્પના કરી શકાય છે. આ પ્રદેશ ભૂમધ્યસમુદ્રની આબોહવાનો પ્રદેશ કહેવાય છે, કારણ કે ભૂમધ્યસમુદ્રની આસપાસના દેશોમાં આ પ્રકારની આબોહવા અને વનસ્પતિ ખાસ જોવામાં આવે છે.

પ્રાદેશિક ભૂગોળમાં કુદરતી વિભાગના અભ્યાસને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે, અને આબોહવા અને વનસ્પતિ પ્રમાણે દુનિયાના વિભાગો પાડવામાં આવે છે. અમુક ધોરણ લક્ષમાં રાખી કુદરતી વિભાગ પાડવામાં આવે છે. વિષુવવૃત્તથી ધ્રુવ તરફ જઈએ તેમ હવાની ગરમી ઓછી થતી જાય છે. વિષુવવૃત્તના પ્રદેશમાં બારે માસ ગરમી પડે છે, અને ધ્રુવના પ્રદેશમાં બારે માસ ઠંડી રહે છે. આબોહવાના ફેરફાર પ્રમાણે કુદરતી વનસ્પતિ બદલાતી જાય છે, તેથી વિષુવવૃત્તથી ઉત્તર અથવા દક્ષિણ તરફ જતાં જુદા જુદા કુદરતી વિભાગ આવે છે. જે પ્રમાણે રાજકીય સરહદ દર્શાવતા નકશા બનાવવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે દુનિયાના કુદરતી વનસ્પતિ વિભાગ દર્શાવતા નકશા તૈયાર કરવામાં આવે છે. રાજકીય વિભાગની સરહદ બે દેશને છુટા પાડે છે, પણ કુદરતી વિભાગના નકશામાં બે વિભાગ જુદા દર્શાવ્યા હોય તે ઉપરથી એમ નહિ સમજવું કે એક કુદરતી વિભાગમાંથી બીજા વિભાગમાં જતાં આબોહવા અને વનસ્પતિ એકદમ બદલાઈ જાય છે. નકશામાં દર્શાવેલા કુદરતી વિભાગની બંને બાજુએ બંને કુદરતી વિભાગની વનસ્પતિ જોવામાં આવે છે. આબોહવા અને વનસ્પતિમાં ધીમે ધીમે ફેરફાર થાય છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કુદરતી વિભાગનો અભ્યાસ કરવાથી ભૌગોલિક હકીકતનાં કારણો સહેલાઈથી સમજી શકાશે. મનુષ્યજીવન ઉપર ભૌગોલિક કારણો કેવી અસર કરે છે તેનો અભ્યાસ કરવાથી ભૂગોળના

વિષયમાં વિદ્યાર્થીઓ રસ લેતા થશે. ભૂગોળમાં માત્ર દેશો અને શહેરોનાં નામ ગોખવાનાં નથી, પણ મનુષ્યજીવનની હકીકત શીખવાની છે, તે સમજાશે. ભૌગોલિક કારણોની અસર દેશની આર્થિક સ્થિતિ, દેશના ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિઓની પ્રગતિ ઉપર થાય છે. તે સત્ય પ્રાદેશિક ભૂગોળના અભ્યાસથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. દેશની પ્રાકૃતિક રચના અને આબોહવાની અસર કુદરતી વનસ્પતિ ઉપર થાય છે, અને આબોહવા અને કુદરતી વનસ્પતિની અસર પ્રાણીજીવન અને મનુષ્યના ધંધા ઉપર થાય છે. પ્રાદેશિક ભૂગોળમાં ઉપરની હકીકત ઉપર ખાસ લક્ષ આપવામાં આવે છે. પ્રાદેશિક ભૂગોળના અભ્યાસથી વિદ્યાર્થીઓને લાગે છે કે ભૂગોળનો અભ્યાસ તેમના જીવન સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવે છે, અને તેથી તેઓ આ વિષયમાં રસ લેતા થાય છે.

ઉમરેઠ   એ. એમ. પરીખ

ખાનદેશ વિષે કાંઇક

મુંબાઈ ઇલાકામાં વેપાર અને રસાળતાની દૃષ્ટિએ ગુજરાતનું સ્થાન ઉંચું આવે છે. ગુજરાતની લગોલગ આવેલો છતા પ્રાકૃતિક સંજોગોને લીધે છુટો પડેલો ખાનદેશ પ્રદેશ વેપાર અને વ્યવહારમાં ગુજરાતના જેવોજ છે.

સાતપુડા પર્વતને લીધે ગુજરાત અને ખાનદેશ તદ્દન છુટા પડી જાય છે. આ પર્વત બે દેશોની વચ્ચે ન હોત તો છોટા ઉદેપુર અને રાજપીપળાનાં રાજ્યો સાથે ખાનદેશનો સંબંધ ઘણો નિકટનો બની શકત અને ડાંગનું જંગલ વચ્ચે પથરાએલું ન હોત તો સુરત જિલ્લો અને વાંસદા તથા ધરમપુરનાં રાજ્યો ખાનદેશને ઘણાં નજીક જણાત.

આ પ્રદેશમાં વસતા લોકોની ભાષા અને ભિન્નતા ઉપરથી આ આખા પ્રદેશના પૂર્વ ખનદેશ અને પશ્ચિમ ખાનદેશ એવા બે ભાગો પાડવામા આવ્યા છે.

પૂર્વ ખાનદેશનું પાટનગર જળગામ છે અને જળગામ, ભૂસાવળ, રાવેર, યાવલ, જામનેર અને એદલાબાદ (પેટા) તથા ચોપડા, એરંડોલ, આમલનેર, પારોલા, ચાળીસગામ, પાચોરા અને ભડગાં. એ તાલુકાઓ છે. પૂર્વ ખાનદેશની વસતી ૧૨૦૬૦૩૫ માણસોની છે.

અત્યારે તો વડલા કે પંચવટી કાંઈ નથી. તે સ્થળે લોકો ઘરો બાંધીને રહેલાં છે. આ જગ્યાએ જાણીતું થએલું પેશ્વાઓના વખતમાં બંધાએલું કાળારામનું કાળા પત્થરથી બાંધેલું દહેરૂં આવેલું છે. ગોદાવરીના પટમાં રામકુંડ, સીતાકુંડ, લક્ષ્મણ કુંડ, ધનુષ્ય કુંડ વગેરે કુંડો આવેલા છે જે અત્યારે પણ જણાય છે.

હાલમાં આગ્રાથી મુંબઈ સુધીની એક પાકી સડક બાંધવામાં આવી છે. આ સડક નાસિક અને ધૂળીઆ ગામ થઈને પસાર થાય છે, અને સિરપુર આગળ તાપીનો પૂલ બાંધવામાં આવેલો હોવાથી આ રસ્તે મોટર-વહેવાર ઘણો વધી પડેલો છે. આ ભાગમાં સસ્તા દરે મોટરો મળી શકે છે તેથી મુસાફરોને ઘણી અનુકૂળતા પડે છે. નાસિકથી ધૂળીઆ આ રસ્તે ૧૦૦ માઇલ થાય છે, અને મોટરથી મુસાફરી કરતાં ડુંગરાઓ ઉપરથી પસાર થતાં પુષ્કળ આનંદ થાય છે.

પૂર્વ ખાનદેશમાં મુખ્ય વસ્તી દક્ષિણી લોકોની છે. પશ્ચિમ ખાનદેશમાં ગુજરાતીઓની વસ્તી ઘણા સારા પ્રમાણમાં છે, અને નંદરબાર તથા નવાપુરે આગળ તો ગુજરાત જેવુંજ જણાય છે. સુરતથી ભુસાવળ જંક્શન સુધી ટાપ્ટીવેલી ટ્રેન લગભગ તાપી નદીને સમાન્તર જાય છે. ભુસાવળથી મુંબઈ અને જબલપુર તરફનો સંબંધ જોડનારી જી. આઈ. પી. ટ્રેન મળી શકે છે.

અમલનેરથી ગુજરાતીઓની વસ્તી ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં જણાવા લાગે છે. આ ગામમાં એક નાની ગુજરાતી નિશાળ મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી ચલાવવામાં આવે છે. તત્ત્વજ્ઞાનની પાઠશાળા અને તુકારામ મહારાજનું સમાધિસ્થાન આ ગામમાં જોવાલાયક સ્થળો ગણાય છે. ગુજરાતી બોલનારાઓમાં આ ગામમાં કાઠિઆવાડના લોકોની વસ્તી ઘણી વધારે છે.

અમલનેરથી મોટર રસ્તે ૨૪ માઇલ દૂર ધૂળીઆ શહેર આવેલું છે. આ ગામ નવીન પદ્ધતિએ બાંધવામાં આવેલું છે, બધા રસ્તાઓ તદ્દન સીધા છે. ગામ એકંદર સ્વચ્છ છે. જોવાલાયક સ્થળોમાં ટ્રેનિંગ કૉલેજ, ગરુડ હાઇસ્કૂલ, અને સરકારી જેલ છે. ગુજરાતી શિક્ષણ માટે મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી એક ગુજરાતી શાળા ખોલવામાં આવી છે.

ધૂળીઆથી માલેગાંવ થઈને નાસિક, દોંડાઈચાના રસ્તે નંદરબાર, તથા નર્દાના થઈને શિરપુર તરફ મોટર રસ્તે જવાય છે.

ધૂળીઆ અને ચાલીસગાંવ વચ્ચે રેલ્વે ચાલે છે; અને તે જી. આઈ. પી. ટ્રેનનો સંબંધ જોડી આપે છે.

ધૂળીઆથી મોટર રસ્તે ૨૨ માઇલ દૂર નર્ડાના સ્ટેશન આવેલું છે. ત્યાંથી ટાપ્ટીવેલી ટ્રેન મળી શકે છે, અને ત્યાંથી નંદરબાર તથા અમલનેર તરફ જવાય છે.

નંદરબાર અસલના વખતમાં નંદ ગવળી નામના આહીર રાજાના તાબામાં હતું. આ નંદ રાજાના નામ પરથી ગામનું નામ નંદરબાર પાડવામાં આવેલું છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના વખત પછી કદાચ આ પ્રદેશ ઉપર આહીરોની સત્તા જામેલી હોય અને તે ઉપરથી આ પ્રદેશને કાનદેશ કહેવામાં આવતો હોય એમ કેટલાકનું માનવું છે.

અત્યારે નંદરબારમા અડધો અડધ વસ્તી ગુજરાતીઓની જણાય છે. ગામમાં જોઈએ તેની સ્વચ્છતા જણાતી નથી. જોવાલાયક સ્થળોમાં ખાસ કાંઈ નથી. ગામમાં ગુજરાતી લોકો માટે એક છોકરાઓની શાળા અને એક કન્યાશાળા મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી ચલાવવામા આવે છે.

નંદરબારથી તલોદા, શાહદા, પ્રકાશી, રનાલા વગેરે સ્થળોએ જવાય છે. રનાલામાં નાગરવેલના પાનની વાડીઓ સારા પ્રમાણમાં છે. તલોદાથી સાતપુડા પર્વત ત્રણેક માઇલ દૂર છે. આ પર્વતના સાત પૂડા—હારો હોવાથી તેને સાતપુડા કહેવામા આવે છે. સવારમા અને સાંજે તલોદાથી આ પર્વતોને નિરખતાં અત્યંત આનંદ થાય છે.

નંદરબારથી નવાપુર ટ્રેન રસ્તે ૪૨ માઇલ દૂર થાય છે. નવાપુરમા ગુજરાતીઓની વસ્તી ઘણા સારા પ્રમાણમા છે. છોકરાઓ અને છોડીઓના અભ્યાસ માટે બે ગુજરાતી નિશાળો લો. બો. તરફથી ચલાવવામાં આવે છે. બન્ને નિશાળો આબાદ સ્થિતિમા જણાય છે.

લોકો પ્રેમાળ, વિવેકી અને મિલનસાર સ્વભાવના જણાય છે.

નવાપુરથી ટ્રેન રસ્તે સોનગઢ, વ્યારા, અને બારડોલીના રસ્તે સુરત જવાય છે.

નવાપુરથી પાંચ છ માઇલ જઈએ તો ડાંગનું જંગલ શરૂ થાય છે. આ જંગલના રસ્તે ધરમપુર તથા બિલીમોરા તરફ જવાય છે. હમણાં થોડા વખતથી આ રસ્તો સુધારવામા આવ્યો છે; અને સુરત સુધી જંગલમાં થઈને મોટર રસ્તે જવાય છે અને કુદરતની ભયંકર મનોહરતા નીરખી શકાય છે.

નવાપુરની નજીકમાં કરણઘેલાએ પ્રસિદ્ધ બનાવેલો બાગલાણનો કિલ્લો ડાંગના જંગલોમાં આવેલો છે. કહેવાય છે કે હિડિંબ વન પણ અત્રેજ હતું.

નવાપુરની નજીકમાં હિંગેલા માતાનું પ્રાચીન સ્થળ જોવામાં આવે છે. શિવાજી મહારાજ સુરત લુંટીને નવાપુરના રસ્તે થઈને જ દક્ષિણમાં પોતાને વતન પાછા ફરેલા હતા.

ખાનદેશમાં ભીલ લોકોની વસ્તી ઘણા પ્રમાણમાં નજરે પડે છે. તેઓ ડુંગરાઓ અને જંગલોમાં ખેતી વગેરેનું કામ કરે છે. તેમનામાં કેળવણી ન હોવા છતાં વટવહેવારમાં તેઓ ભોળા અને પ્રમાણિક ગણાય છે.

ખાનદેશની મુખ્ય પેદાશમાં કપાસ, મગફળી જુવાર, વગેરે આવે છે. છે. આસપાસના ભાગોમાં જંગલો પુષ્કળ પ્રમાણમાં હોવાથી ઇમારતી લાકડું અને ખાસ કરીને સાગ ઘણા જથ્થામાં મળી આવે છે અને તેનું મુખ્ય બન્દર નવાપુર ગણાય છે.

નવાપુર અને નંદરબાર વગેરે સ્થળોએ ફળફળાદિના બગીચા સારા પ્રમાણમાં નજરે પડે છે અને આંબા, પપૈઆં, મોસંબી, નારંગી, રામફળ, ચીકુ અને કેળાંનાં પુષ્કળ ઝાડો નજરે પડે છે.

આ પ્રદેશના ઉત્તર ભાગમાં સાતપુડાની લગભગ લગોલગ પૂર્વ પશ્ચિમ તાપી નદી વહે છે, અને સુરતથી ભૂસાવળ સુધી આ ખીણ પ્રદેશમાં ટાપ્ટી વેલી ટ્રેન દોડે છે.

મનસુખરામ મણિશંકર દ્વિવેદી
આસી૦ ડે. એ. ઇન્સ. અમદાવાદ

શિક્ષક અને શિષ્ય

'જે શિક્ષક હંમેશાં માયાળુ, વિવેકી અને હિતકારી હોય છે. તેને માટે બાળકો ગમે તે કામ કરવાને તૈયાર થાય છે, અને જે શિક્ષક ક્રોધી અને ઉગ્ર સ્વભાવનો હોય છે તેના તેઓ વિરોધી બની જાય છે.'

'શિક્ષક અને બાળકો વચ્ચે જુદાઈ હોવી જોઈએ નહિ. તેમની સાથે હંમેશાં અત્યંત સરળ, સ્પષ્ટ તથા સહૃદય વર્તાવ રાખવો જોઈએ.'

'બાળક ભયથી કંપતું હોય, ત્યારે તેને કદી પણ શિક્ષા કે ઠપકો આપવો નહિ. ભયથી થર થર કંપતું હોય ત્યારે તેને શિક્ષા કરવી એ ક્રૂરતાની પરાકાષ્ઠા છે.'

'પ્રત્યેક બાળકના મનમાં એવો વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવો જોઈએ કે તે એક દૈવી કાર્ય કરવાને આ દુનિયામાં જન્મ્યો છે અને તેજ કાર્ય બજાવવાનું શિક્ષણ તે મેળવી રહ્યો છે.'

'જે બાળક અભ્યાસ કરવામા મદ હોય,-અથવા શાળામા નિષ્ફળ નીવડ્યુ હોય તેને સફળતાના વિચાર પ્રેરનાથી ચણીવાર તેનામા અદ્ભુત શ્રદ્ધા અને આશા ઉપજે છે.'

'ઍમર્સન કહે છે કે —આનદ અને ઉત્સાહ એજ ખરા શિક્ષણનો હેતુ છે'

'જે ભયથી બાળકોને ગભીર હાનિ ન થાય તોપણ તેમને ભયભીત કરવા એ ખરાબ કાર્ય છે શિક્ષકે બાળકની પૂર્ણશ્રદ્ધાનો કદી પણ દુરુપયોગ કરવો જોઇએ નહિ'

'બાળકને વારવાર તેમના દોષો અને ભૂલોનુ સ્મરણ કરાવવુ એ ખરેખર ઘાતકી કામ છે

'જે બાળકોને મા । નિશ્ચયાત્મક સર્ગશક્તિનો વિકાસ કરતા શીખવવામા આવે તો તે અનુત્પાદક શક્તિ સહિત કરોડોનો વારસો મળવા કરતા તેમને માટે વિશેષ ઉપયોગી અને મહત્વનુ થઈ પડશે'

'જે શિક્ષણનો વ્યવહારમા આવે ત્યારે ઉપયોગ થઈ શકતો નથી તે શિક્ષણથી કઈ લાભ થનાર નથી'

'બાલ્યાવસ્થાને સ્નેહનો બગીચો બનાવવો જોઈએ, અને તેમનામા સત્ય, દયા, શૌર્ય, વિવેક, ખત, વગેરે પુષ્પોરૂપી સદ્ગુણોને સિંચન મળવુ જોઈએ'

'જે બાળકો ભયના વાતાવરણમા રહે છે તેઓ કદી પણ સ્વાભાવિક વિકાસ પામતા નથી, પરતુ તેઓ સકુચિત વિકાસને પ્રાપ્ત થાય છે

સંગ્રાહક તા ૧૮-૧-૩૩	કેશવલાલ નથુરામ ભટ્ટ હેડ માસ્તર, જશવતગઢ સ્કૂલ, ઈડર સ્ટેટ

વિરમગામ તાલુકા શિક્ષકસંમેલન વખતે ખા. બા. બેન્જામિને આપેલુ ભાષણ

મિ. કેમેરોન, સજ્જનો તથા સન્નારીઓ,

આજના સમેલનના સ્વાગતાધ્યક્ષ તરીકે આપ સહુનુ સ્વાગત કરવાનુ માન મને મળે છે તેથી મને બહુ આનદ થાય છે આગળના વખતમા રાજાઓ યજ્ઞો કરાવતા પાટડીમા આજે યજ્ઞસમારભ છે હાલમા યજ્ઞની

ભાવના બદલાઈ છે. લોકહિતના અને જનસમુદાયના કલ્યાણનું કામ આજે યજ્ઞ મનાય છે. આપણી ઊગતી પ્રજાના કલ્યાણની મંત્રણા ચક્રવર્તીઓના અશ્વમેધ યજ્ઞના કરતાં મને મહત્તર લાગે છે. આજના પુણ્યયજ્ઞનાં મંડાણ પાટડીના રાજવીના આંગણે મંડાય એ અમારા રાજ્યને માટે ધન્ય અવસર ગણાય. પાટડીના ઇતિહાસમાં આજનો પ્રસંગ સુવર્ણાક્ષરે લખાશે. આજના યજ્ઞના ઋત્વિજ્ ગુજરાતનાં બાળકોનું ભાવિ ઘડનાર મોટામાં મોટા આચાર્ય છે, અને એ મંડળના અગ્રગણ્ય ઋષિઓ અત્રે હાજર છે તે જોઈ પરમ સંતોષ થાય છે. બાળપણનાં અંધારાં દૂર કરનારા અને મનુષ્યત્વ ઘડનારા પ્રજાઓના ભાગ્યવિધાતા શિક્ષકોરૂપી બ્રાહ્મણો આ યજ્ઞની સંપૂર્ણ સિદ્ધિ અર્થે સાક્ષીભૂત થાય એ દેશના ખરેખરા કલ્યાણનો ધન્ય અવસર છે.

શિક્ષકભાઇઓ અને શિક્ષિકા બ્હેનો, અંધારી રાત્રિએ તિમિરને ટાળવા આકાશમાં રહેલા ગ્રહો અને તારાગણો દિશાસૂચનનું જે કાર્ય કરે છે તે કાર્ય ઊગતી પ્રજાના અગોચર પ્રદેશમાં તમે કરી રહ્યા છો. રાત્રિનાં અંધારાં દૂર કરવા તેના કરતાં જીવનનાં અંધારાં દૂર કરવાનું કામ વધારે કઠિન છે. તમારામાં ઉગ્રશક્તિનો ભંડાર સૂર્યદેવનો "કલ્યાણકારી" છતાં પ્રકોપે તો સંતાપજનક તાપ નથી; પણ ચંદ્ર અને ગ્રહોની શીતળતા છે. પિતાની ઉગ્રતા નથી; પણ માતાની માયાળુતા છે. જનસમાજમાં તમારૂં સ્થાન ભયજનક નથી પણ પ્રેમજન્ય આદરને પાત્ર છે. સમાજમાં તમને ઉંચામાં ઉંચું સ્થાન પ્રાપ્ત થવું ઘટે છે; કારણ કે તમે પ્રજાજીવનના ઘડનાર છો. ભવિષ્યના પ્રજાજીવનની ખીલવટ તમારા હાથમાં છે.

દુનીઆને મહાપુરુષો કેળવણીની સંસ્થાઓએ જ આપ્યા છે; ગુરુવર્ય વસિષ્ઠે શ્રીરામને ધર્મમૂર્ત્ત બનાવ્યા. દ્રોણગુરુએ અર્જુનને ગાંડિવધન્વા બનાવ્યો. ગુરુ રામદાસે શિવાજી મહારાજને સ્વધર્મપ્રતિપાળ બનાવ્યા. ૧૯૧૪ના મહા વિગ્રહની જ્વાળાઓ હોલવનાર પ્રુમ્રો વિલ્સન એક વખત અધ્યાપક હતો. ફ્રાન્સને નવચેતન આપનાર રૂસો એક કેળવણીકાર હતો. વિદ્યાદેવીના ઉપાસકો અને જ્ઞાનયજ્ઞના ઋત્વિજો દેશને અને પ્રજાજીવનને ઘડે છે. તમારી શક્તિ અમાપ છે. તમારી સેવા અપૂર્વ છે. તમારી કાર્યસાધકતા વિશાળ છે. જનસમાજ તમારો ઋણી છે. તમને સંતોષવા એટલે પ્રજાના સ્વયં-વિકાસને પોષવો. તમને ઉચ્ચપદ આપવું એટલે સમાજને ઉચ્ચ સ્થાન પર લઈ જવો. તમારી કર્તવ્યનિષ્ઠા એટલે પ્રજાજીવનનું ઘડતર. તમારી કર્તવ્ય-ભ્રષ્ટતા એટલે સમાજનું પતન. તમારો સંતોષ એટલે પ્રજાશરીરનો વિકાસ. તમારો અસંતોષ એટલે પ્રજાજીવનનું ઉચ્છેદન. કેળવણીના કાર્યમાં દ્રવ્ય-

વ્યય એ ઉંચામાં ઉચો દ્રવ્યસંચય. ખર્ચખાતે ઉધાર નહિ; પણ સદર થાપણ ખાતે જમા.

તમારૂં સ્થાન જેટલું ઉંચુ તેટલીજ તમારી જોખમદારી વિશાળ. સમાજ તમારા પદને સન્માને અને તમે તમારા કર્તવ્યનું પાલન કરો. સમાજ તમને સંતોષે અને તમે સમાજશરીરમાં નવચેતન જગાવો. આપણી ભૂમિ પર અંધારાવાળા પ્રદેશો હોય ત્યાં જ્ઞાનજ્યોત પ્રસરાવો અને કર્તવ્યનિષ્ઠ બની પ્રજાશરીરને પ્રબળ બનાવો.

કેળવણી એટલે મનુષ્ય બનાવવાની તાલીમ. બાળકો મનુષ્યો બને, અર્થાત મનુષ્ય તરીકે સંપૂર્ણ અને સાચુ જીવન જીવતાં શીખે, એટલે શિક્ષકોનાં કાર્યની સિદ્ધિ.

મારી જાણ મુજબ વિરમગામે તાલુકાની ૧૩૪૬૪૯ની વસ્તીનાં આસરે ૨૦૦ ગામો માટે ૬૪ નિશાળો છે. તળ વિરમગામમાં ૧૧ નિશાળો છે. એટલે એકંદર લગભગ ત્રણ ગામ વચ્ચે એક નિશાળ આવી શકે છે. વિરમગામની શાળાઓમાં ૧૬૦૦ છોકરા અને ૭૬૪ છોડીઓ છે. તે બાદ કરતાં ૩૦૮૨ છોકરાઓ અને ૮૦૦ છોડીઓ તાલુકાની શાળાઓનો લાભ લે છે. આમાં લગભગ ૧૫૦ અંત્યજો અને ૩૭૫ મુસલમાનોનો સમાવેશ થાય છે. કુલ વસ્તીના પ્રમાણમા આ સંખ્યામાં સંગીન વધારો થાય એ ઇચ્છવા યોગ્ય ગણાય.

હાલની આર્થિક મંદીના નાગપાશની ચૂડમાં દબાએલા જગતમાં શિક્ષણની સંસ્થાઓમાં અને સરસ્વતીમંદિરોની સંખ્યામાં વધારો થવાની મુશ્કેલીઓ આપણે કલ્પી શકીએ, છતાં સ્થિતિ સુધરતાં આવાં સરસ્વતીમંદિરોની સંખ્યા સંગીન પ્રમાણમાં વધશે જ એવી અમર આશા હું નિરંતર સેવી રહ્યો છું. આપણી સખાવતો દેવમંદિરો બંધાવવા પાછળ કરવામાં આવે છે, અને મરણ વગેરેના વ્યાવહારિક પ્રસંગોમાં અનિયંત્રિત દ્રવ્યવ્યય કરવામાં આપણી ઉદારતા ઘણી દેખાય છે. આવા દ્રવ્યવ્યયનાં અમુક વહન સરસ્વતીમંદિરો તરફ વહેવરાવવામાં આવે તો આ દિશામાં ઘણું કાર્ય કરી શકાય તેમ છે.

આજના પ્રસંગના આચાર્યશ્રી, આપને આજના સંમેલનની સમિતિ તરફથી મારી વિનતિ છે, કે આપશ્રી અને તેટલા અંશે વિદ્યાનો પ્રવાહ અમારા તાલુકામાં વહેવરાવવા ઇચ્છજો અને અમારા તાલુકાની પ્રજાને બને તેટલો કેળવણીની સંસ્થાઓનો લાભ આપવા આપનાથી બનતું બધું કરશો. શિક્ષકોના પ્રત્યે આપની સહાનુભૂતિ અનહદ છે, એમ મારા જાણ-

વામાં આવ્યું છે. તેમની સ્થિતિ સુધરે અને તેમને જીવનની સર્વ સગવડો મળે એવી આપની શુભ ઇચ્છા ફળીભૂત થાય એવી મારી પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના છે.

કેળવણીમાં રસ લઈ આપે આ સમ્મેલનમાં પધારી પ્રમુખપદ સ્વીકાર્યું, તેને માટે હું આપનો સમ્મેલન તરફથી અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું અને સમ્મેલન માટે પાટડી ગામ પસંદ કરવામાં આવ્યું તે અમારા સ્ટેટને સન્માન આપ્યું તેમ હું સમજું છું. કેળવણીખાતાના અધિકારી સાહેબો, આ ગામના સજ્જનો અને તાલુકાના શિક્ષક ભાઈઓ તથા શિક્ષિકા બ્હેનો, આપ સહુએ આજે પધારી અમને લાભ આપ્યો તેથી આપ સહુનો હું ઉપકાર માનું છું, તથા આજનું સર્વ કાર્ય સંપૂર્ણ રીતે સફળ થાય એમ હું ઇચ્છું છું. આપ સહુનો હું ફરીવાર ઉપકાર માનું છું. અમારા સ્વાગત કાર્યમાં કોઈપણ જાતની ન્યૂનતા જણાય તો તે ક્ષમા કરશો એવી આશા રાખું છું. પાટડી. તા. ૨૪-૨-૧૯૩૩.

એક નદીની આત્મકથા

એક દિવસ મર્ગ સમક્ષ યુરોપની રમણીય નદી ડાંઇને વિષે કેટલીક વાતો કરતાં તેનું જે શબ્દચિત્ર દોર્યું હતું, તેના સંસ્કાર રાત્રે સ્વપ્નામાં સાકાર થયા અને એક સૌન્દર્યપૂર્ણ સ્ત્રી દૃષ્ટિગોચર થઇ. તેની દેહલતા જાણે જળમય હોય તેમ લાગતું હતું. તેની આછી ઓઢણીમાં વસંતની વનશ્રીએ જાણે વાસ કર્યો હોય નહિ તેવો તેનો દેખાવ હતો. આ વિચિત્ર દેખાવવાળી સ્ત્રી કોણ હશે ? આ તે કોઇ જળદેવી હશે કે વનદેવી હશે એ પ્રમાણે વિચાર કરતો તેના તરફ એકીટશે જોઈ રહ્યો હતો ત્યાં તો તે સ્ત્રી હસીને બોલી.

ભાઈ, મને જોઈને તું રખે ગભરાતો. હું કોઈ ભૂતપ્રેત નથી, પણ જર્મન લોકોની માનીતી ડાંઇન છું. આજે તેં મારૂં જે શબ્દચિત્ર આલેખ્યું હતું, તેમાં રહી ગએલી કેટલીક અપૂર્ણતા તરફ તારૂં લક્ષ ખેંચવા હું આવી છું.

સ્વપ્નગત મૂર્તિની ઓળખાણ થતાં હું બહુ ખુશ થયો અને વિનયપૂર્વક તેને કહેવા લાગ્યો, દેવી, મારી અપૂર્ણતાઓ જાણવાને હું સદાએ ઉત્સુક જ રહું છું, પણ આજે તો આપના સ્વમુખે આપની જીવનયાત્રા જાણવાને વધારે ઈંતેજાર છું. જો તે આપ ઉચિત જણાવશો તો મારા

પર અને મારા જેવા અનેક પર આપનો અનહદ આભાર થશે. મારી આ વિનતિનો તેમણે સાદર સ્વીકાર કર્યો અને પોતાની જીવનયાત્રા કહેવાનું શરૂ કર્યું.

તમે ભારતવાસીઓ ગંગાને 'ગંગા મૈયા' કહી તેના પ્રતિ આદર અને પૂજ્યભાવ દર્શાવો છો, તેજ પ્રમાણે જર્મન લોકો મને 'ફાધર ર્હાઈન' કહી મારા પ્રતિ આદર અને પૂજ્યભાવ દર્શાવે છે. અલબત્ત, જર્મન લોકોના મારા તરફના આદરને મુકાબલે તમારો ગંગા પ્રત્યેનો આદર પ્રમાણમાં કંઈક વધારે હોય એમ બનવાજોગ છે, અને તેનું કારણ એ છે કે પતિત પાવની જાહ્નવીની બાલ્ય, યુવા અને વૃદ્ધ, એ ત્રણે અવસ્થાઓ તમારા દેશમાંજ વ્યતીત થાય છે, ત્યારે મારી આખી જીવનયાત્રા કંઈ જર્મનીમાંજ પુરી થતી નથી. જન્મ અને બાલ્યાવસ્થા સ્વીટઝર્લેન્ડમાં, યુવાવસ્થા જર્મનીમાં અને વૃદ્ધાવસ્થા હોલાંડમાં, એ પ્રમાણે જુદા જુદા ત્રણ દેશોમાં મારૂં જીવન વીતે છે. જર્મનો મારી યુવાવસ્થાનો લાભ લે છે, તેથી તેમની હું જેટલી આદરણીય બની શકી છું, તેટલી સ્વીસ કે ડચ લોકોની બની શકી નથી. ડચ લોકો તો આદરભાવ દર્શાવવાને બદલે મને આફતરૂપ માની સદૈવ મારા તરફ ભયદૃષ્ટિથી જોતા રહે છે. જગતમાં હું જર્મન નદી તરીકે ઓળખાઉં છું તે યોગ્યજ છે, કારણકે મારો પક્ષપાત જર્મનો તરફ અનહદ છે. તેમજ એ લોકોએ પણ મારૂં માહાત્મ્ય ગાવામાં કંઈ કચાસ રાખી નથી. જેમ જગન્નાથ કવિ જેવા કેટલાય ભારતીય સાહિત્યાચાર્યોએ પતિતપાવની ગંગાનાં ભાવભર્યા શબ્દચિત્ર આલેખી તેમાં લલિત રંગો પુરવા પાગવાર પ્રયત્ન કર્યો છે, તેજ પ્રમાણે અનેક જર્મન સાહિત્યકોએ મારા સંબંધમાં કર્યું છે. મારા માહાત્મ્યની આટલી કથા બસ છે. હવે મારી જીવનયાત્રા લગતી કથની કહું છું.

બાલ્યાવસ્થા:—મારો જન્મ સ્વિટ્ઝરલેંડના ગ્રિઝન્સ નામના પરગણામાં આવેલી હિમાચ્છાદિત પર્વતશ્રેણિમાંથી થાય છે, અને મારૂં બાળપણ ૨૫૦ માઇલ જેટલા વિસ્તારમાં સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાંજ વીતે છે. આ પ્રદેશમાં મારૂં જીવન કોઇ તોફાની અને રમતિઆળ છોકરીના સરખું હોય છે. દોડતી, છલંગો મારતી, પડતી, આખડતી, શોરબકોર કરતી અને કઇકને ઇજા કરતી કરતી હું પહાડી પ્રદેશમાં મારૂં બાળપણ પુરૂં કરૂં છું. સામાન્ય રીતે બાળકો તો તોફાની હોયજ ને ? એ કંઈ માણસોને થોડાંજ ઉપયોગી થઇ પડે છે? હું સ્વીસ લોકોની કંઈ સેવા ન કરી શકતી હોઉં તો. તેમાં દોષ મારા બાળપણનો છે, મારો નથી.

ગ્રિસન્સ પરગણામાં આલ્પ્સનાં આશરે ૧૫૦ જેટલાં હિમાચ્છાદિત શેખરો હશે. તે પરનો બરફ પીગળવાથી મારું શરીર જન્મે છે. મારું નામ પાડવામાં મારાં ફોઈબાએ ભારે વિવેક વાપરેલો જણાય છે, કારણકે ર્‍હાઇનનો અર્થ નિર્મળ તથા વેગવાન એ પ્રમાણે છે. મારી જન્મભૂમિમાં મારા જળમય શરીરને જ્યાં જુઓ ત્યાં તે બિલોરી કાચ જેવું નિર્મળ દેખાય છે. તેમજ મારી ગતિ પણ ખૂબ વેગવાળી છે, એટલે જન્મભૂમિમાં તો મારું નામ સાર્થ છે.

જન્મસ્થાનથી ૪૫ માઇલ જેટલા અંતરમાં હું બહુ તોફાની જણાઉં છું. રસ્તામાં જે મળે તેની સાથે લડતી, બૂમો પાડતી અને દોડાદોડ કરતી ચાલું છું. માર્ગમાં કેટલીક સાહેલીઓ મારા પર મુગ્ધ બની પોતાનું ઘરબાર તજી મારી સાથે જીવનયાત્રા કરવા મને આવી મળે છે. આ બધી સાહેલીઓની સાથે હસતી અને ખેલતી હું આગળ વધું છું. તે વખતે મારા દેહની પહોળાઈ આશરે ૧૫૦ ફીટ જેટલી બને છે. રસ્તામાં આવતાં જંગલોમાંનાં વૃક્ષો મારા પર મુગ્ધ બની પોતાના દેહના ટુકડા કરી મારી સાથે મુસાફરી શરૂ કરે છે. તેમજ કોઈ કોઈ ઠેકાણે સ્વીસ લોકો નાની નાની હોડીઓમાં બેસી મારો સાથ કરે છે. આગળ જતાં મારી માસીબા (કૉન્સ્ટન્સ સરોવર)નું ઘર આવે છે. ત્યાં મારી સાહેલીઓ સાથે થોડા દિવસ રહું છું. માસીબા મને ખૂબ પ્રેમથી ભેટે છે અને મારા દેહમાં કાંકરા, રેતી કે કચરા જેવું જે કંઈ હોય છે તે બધું પોતે લઈ અને ચોકખી ચણક બનાવી દે છે. પછી માસીબાની રજા લઈ તેના મકાનના પશ્ચિમ તરફના દરવાજેથી બહાર નીકળી હું પાછી મારી જીવનસફર શરૂ કરું છું. કેટલુંક અંતર ચાલી ત્યાં તો જૂરા નામનો પર્વત મારો રસ્તો રોકીને ઉભેલો જોયો. તેને તોડી આગળના રસ્તાની તપાસ કરવા માટે મારે કેટલીક છલંગો મારવી પડે છે. ખરેખર અહીં મારું ઉગ્ર સ્વરૂપ છે. આવું ઉગ્ર સ્વરૂપ મારી જીવનયાત્રામાં બીજે કોઇ પણ સ્થળે નથી. અહીં જુદે જુદે ત્રણ સ્થળે પચાસથી સાઠ ફુટ જેટલી છલંગો મારું છું. મારી આવી મસ્તીખોર અવસ્થા જોઈને અહીંના લોકોએ મારું નામ 'ફેલ્ડન' પાડયું છે. જન્મસ્થાનથી ૨૫૧ માઇલના અંતર પર આવેલ બૅસલની પાસે પહોંચું છું, એટલે મારી બાલ્યાવસ્થા પૂરી થાય છે. ત્યારપછી યુવતીરૂપે હું જર્મનીમાં દાખલ થાઉં છું.

યુવાવસ્થાઃ જેમ કુમારી સાસરે જતાં પોતાનો મસ્તીખોર સ્વભાવ છોડી દે છે, તેની માફક હું પણ જર્મનીમાં પ્રવેશ કરતાંની સાથેજ ઠરેલ અને શાંત બની જાઉં છું. અહીં મારી દેહલતા પહોળી બની ૫૦૦ થી

૬૦૦ ફુટ જેટલી બને છે. વૅસલથી મેન્સ સુધીના પ્રદેશમાં હું સપાટ પ્રદેશમાંથી પસાર થાઉં છું. એક બાજુએ દૂર કાળું જંગલ અને બીજી બાજુએ દૂર દૂર પર્વતશ્રેણિ દેખાય છે. આ ભાગમાં મારા બન્ને કિનારા સમતલ છે અને પાત્રમાં ઠેકાણે ઠેકાણે નાના ટાપુ બનેલા છે.

મેન્સથી આગળ વધતાં મારી જીવનયાત્રા વિચિત્ર સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. હવે હું પહાડોની સાંકડી ખીણમાં પેસું છું, અને લજ્જાળુ રમણીની માફક અતિશય સંકોચથી ચાલુ છું. આ ભાગમા મારૂં પાત્ર એટલું બધું સાંકડું છે કે કિનારા પર રેલ કે પગરસ્તાને માટે બહુ મુશ્કેલીથી જગા મેળવવી પડી છે; છતાં પણ મારા સૌન્દર્યનો પુરબહાર અહીંજ છે. અહીંની મારી દેહલતાનું તથા આસપાસના રમ્ય પ્રદેશનું વર્ણન કરવામાં સાહિત્યકોએ કાગળ અને શાહી બગાડવામાં કંઈ બાકી રાખ્યું નથી, છતાં પણ તે અપૂર્ણજ થયું છે. આ પ્રદેશ પ્રકૃતિના પુજારીઓનું તથા નૈસર્ગિક સૌન્દર્યના ઉપાસકોનું એક તીર્થસ્થાન છે. આ રમ્ય જીવનયાત્રા કોબ્લેન્ટ્ઝ પાસે પુરી થાય છે, અને ત્યાંથી પાછી સપાટ પ્રદેશમા સફર કરવા લાગું છું. આ પ્રદેશમાં મારી દેહલતા ૧૨૦૦ ફુટ જેટલી પહોળી બની જાય છે. આગળ જતાં એન્ડરનાખ પાસે પહોંચું છું કે વળી પાછી પર્વતશ્રેણિથી ઘેરાઉં છું, અને થોડા વખત જન્મભૂમિની ગોદનુ મીઠું સ્મરણ કરૂં છું. આ પહાડી ખીણોના સાંકડામાર્ગમાંથી રસ્તો મેળવી જ્યારે સાત પર્વતોની પાસે પહોંચું છું, ત્યારે પહાડીઓની હમેશને માટે વિદાય લઈ લઉં છું અને સપાટ ભૂમિમાં મારી દેહલતાને ૧૬૦૦ ફુટ જેટલી વિસ્તારી ધીમી ચાલે ચાલું છું બોનથી કોલન સુધી અને ત્યાંથી આગળ પણ મારી ગતિ છેક ધીમી અને કોઈ પણ જાતના તોફાન વગરની હોય છે. જાણે હવે હું લાંબી મુસાફરીથી થાકી ગઈ હોઉં કે વૃદ્ધાવસ્થાની અસર થવા માંડી હોય તેમ મારી ચાલ ધીમીધીમી થવા લાગે છે. આ પ્રમાણે જર્મનીના ૪૫૦ માઇલ જેટલા પ્રદેશમાં મારી યુવાવસ્થા વ્યતીત થાય છે. જર્મનીની મારી જીવનયાત્રામાં હું ત્યાંના લોકોને કુદરતી સૌન્દર્યથી ભરપુર દૃશ્યોનું દાન માત્ર કરૂં છું એમ કંઈ નથી; તે ઉપરાંત તેમના વ્યવહારનો ધોરી માર્ગ બની તેમને ખૂબ ઉપયોગી બનું છું, એટલે મારા જેવી મનોહર અને સેવાપરાયણ સખીને કોણ ન ચાહે ?

વૃદ્ધાવસ્થા: એમરિક છોડી આગળ વધતાં હું હોલાંડમાં પ્રવેશ કરૂં છું. આ દેશની લગભગ ૧૦૦ માઇલ જેટલી મારી જીવનયાત્રાને મારી વૃદ્ધાવસ્થા કહી શકાય. આ દેશમાં મારૂં વ્યક્તિત્વ નષ્ટ થાય છે. મારી દેહ–

લતાના અનેક નાના મોટા ટુકડા બની જાય છે અને છેલ્લે ઉત્તર સમુદ્રમાં મારી જળસમાધિ થાય છે. હોલાંડ મને એક ખાડા સરખો લાગે છે તેથી તે આખા ખાડામાં ફરી વળી થોડો વખત આરામ લેવાની મને ઇચ્છા થાય છે. પણ અહીંના લોકોને મારી આ પ્રવૃત્તિ રુચતી નથી તેથી તેઓ મને તેમ કરવા દેતા નથી. આગળ વધતા મારૂં શરીર છિન્નભિન્ન થઈ જાય છે, અને મારા નામનો પણ નાશ થઈ જાય છે. મારી દેહલતામાંથી નાના મોટા જે અનેક પ્રવાહો બને છે તેમાંનો જે સૌથી મોટો છે તે પોતાનું નામ 'વાલ' ધારણ કરી ઉત્તર સમુદ્રમાં જળસમાધિ કરે છે. અને બાકીના નાના પ્રવાહો હોલાંડમાં રખડીરઝળી પોતાની વૃદ્ધાવસ્થાના દિવસો પુરા કરે છે.

જીવનકથા પુરી થતાંની સાથેજ ર્‌હાઇનનું શરીર પ્રવાહરૂપ બની અદૃશ્ય થઈ ગયું અને તેની સાથેજ આ અદ્‌ભુત સ્વપ્ન પણ પૂર્ણ થયું.

બાર્ટન ટ્રેનિંગ કૉલેજ ફૉર વિમેન, **પોપટલાલ અંબાણી**

રાજકોટ.

સહશિક્ષણ

આજનો યુગ એ ક્રાંતિનો યુગ છે. એ ક્રાંતિએ શિક્ષણપદ્ધતિમાં પણ પ્રવેશ કર્યો છે. દેશ, કાળ, અને પરિસ્થિતિને અનુસરીને ક્રાન્તિ ઇચ્છવાજોગ છે, પરંતુ તે સર્વથા ઇષ્ટજ હોય છે એવું નથી. સહશિક્ષણ એ એવોજ વિવાદાસ્પદ ક્રાંતિમય વિષય થઈ પડયો છે. એક પક્ષ એની તરફેણમાં છે, અને બીજો પક્ષ એનો વિરોધ કરે છે.

નાનાં બાળક તથા બાળાઓનાં માનસ તપાસીશું તો આપણને જણાશે, કે જેમ જેમ એમની વૃદ્ધિ થતી જાય છે, તેમ તેમ તેમનામાં કુદરતી વિજાતીય ગુણો ખીલતા જાય છે. આ ઉપરાંત છોકરા તથા છોકરીના પોષાક જુદી જુદી ઢબના હોય છે, અને બોલવામાં પણ જાતિવચનની ભિન્નતા રાખે છે. આ બધાં કારણોથી બાળક કે બાળાને પોતાની વચ્ચેની ભિન્નતા તરી આવે છે. આ ભિન્નતાની છાપ કાળક્રમે દૃઢ થતી રહે છે. જેમ જડ વસ્તુ જેવી કે લોહચુંબક તથા વિદ્યુતમાં ધન તથા ઋણ એમ વિરુદ્ધ જાતનાં બળો આકર્ષાય છે, તેમ આ સજીવ પ્રાણીઓમાં પણ જાતીય આકર્ષણ બળ કામ કરે છે. એ બળને ટુંક મુદ્દત સુધી વિશુદ્ધ વાતાવરણ-

માં અથવા વિરુદ્ધ બળના અભાવે દબાવી શકાય; પરંતુ નાશ તો નજ કહી શકાય.

આ પ્રકારનું જ્યારે બાળમાનસ છે, ત્યારે સહશિક્ષણથી શી અસર થાય તેનો વિચાર કરીએ. એક પક્ષ એની સારી અસરજ રજુ કરે છે. પ્રથમ તેમની દલીલો શી છે તે જોઈએ.

છોકરા તથા છોકરીઓ એકજ મકાનમા શીખે તો આર્થિક દૃષ્ટિએ ફાયદો થાય. છોકરાઓ બુદ્ધિપ્રધાન છે, અને છોકરીઓ લાગણીપ્રધાન છે. આથી છોકરાઓમાં કોમળતાનો ગુણ આવે, સહૃદયતા ખીલે, અને છોકરાઓના સમાગમથી છોકરીઓની બુદ્ધિ ખીલે. આ પ્રમાણે તેઓ અરસપરસ ગુણોની આપલે કરે. આથી છોકરાઓ બુદ્ધિના રાક્ષસ થતા મટી જાય અને છોકરીઓ હૃદયથી બીકણ થતી બચી જાય. વળી તેઓ એક બીજાની મર્યાદા જાળવી પવિત્રતા ધારણ કરે છે. દાખલા તરીકે, બેચાર છોકરા અપશબ્દ બોલતા હોય, અને તેટલામા એકાદ છોકરી આવી ચઢે તો તેઓ તરત ચૂપ થઈ જાય છે. સહશિક્ષણથી છોકરાઓ તથા છોકરીઓ એક બીજાના ગાઢ પરિચયમા આવે છે, એક બીજાના ગુણદોષથી વાકેફ થાય છે અને પ્રેમ રાખે છે, એ તેમને ભાવીજીવન માટે તૈયારીરૂપ થઈ પડે છે. જો પરિણિત જિંદગીમા સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેના ગુણ, કર્મ, તથા સ્વભાવ મળતા આવતા ન હોય, તો તેઓ સુખે જિંદગી ગાળી શકે નહિ. સહશિક્ષણથી તો પ્રથમથીજ એકબીજાને સારી રીતે જાણતા હોય છે, તેથી યોગ્ય કન્યા કે વર પસંદ કરી પ્રેમ લગ્ન કરી શકે છે.

ઉપલી દલીલો આપણે વિવિધ દૃષ્ટિથી તપાસીએ. જેમ છોકરાઓની સંખ્યા વધે તેમ મકાન મોટું જોઈએ, અને શિક્ષકો પણ વધારે જોઈએ. આથી છોકરા છોકરી સાથે બેસવાથી કંઈ ઓછા સાહિત્યો જોઈએ એવું નથી.

છોકરીઓના સહવાસથી છોકરાઓમા કોમળતાનો ગુણ આવે એવું નથી. એક છોકરાની માતા કઠોર હૃદયની હોય, અને તેનો છોકરો, જો એ ગુણ ગર્ભમાંથીજ લઈને આવ્યો છે, તે છોકરાને ગમે તેટલો વખત કોમળ હૃદયની છોકરીઓ પાસે રાખવામાં આવે, તો તેનામાં કોમળતા આવી જશે નહિ. પ્રથમ સંસ્કારો ઘરમા પડે છે, અને દિવસના પાંચ કલાક સહશિક્ષણના બાદ કરતાં ઓગણીસ કલાક તે ઘેરજ ગાળે છે.

છોકરીઓની બુદ્ધિના વિકાસ માટે ખાસ છોકરાઓના સહવાસનીજ જરૂર નથી. ગણિત કે વિજ્ઞાન જેવા વિષયોના શિક્ષણથી પણ બુદ્ધિનો

વિકાસ સાધી શકાય છે. તેમજ છોકરાઓમાં સૃષ્ટિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, વાર્તા જેવા વિષયોથી હૃદયનો વિકાસ સાધી શકાય છે. આપણામાં જે કંઈ મૃદુતા છે તે કંઈ સહશિક્ષણથીજ આવી નથી. તેમજ રઝિઆ કે નૂરજહાં જેવી શૂરવીર અને ચાલાક રાણીઓ, સરસ્વતી, ગાર્ગી જેવી વિદુષી સ્ત્રીઓ સહશિક્ષણના પરિણામરૂપ નહોતી. સ્ત્રીકેળવણીથી ધારીએ એવી સ્ત્રી બનાવી શકાય છે, તેથી સહશિક્ષણનીજ જરૂર રહેતી નથી. જેવી રીતે બાળક એ નાનું માણસ નથી, કારણકે તેનાં ગુણ, લાગણી બધાં માણસથી ભિન્ન છે, તેવી રીતે છોકરીના સ્વભાવિક ગુણો છોકરાથી ભિન્ન રહેવાનાંજ.

છોકરાઓ કે છોકરીઓની વય તથા સમજ એટલી પરિપકવ નથી હોતી, કે જેથી તેઓ ભાવી જીવનની તૈયારી સહશિક્ષણદ્વારા કરી શકે. તેમનો પ્રેમ મોહને વશ હોય છે, નહિ કે ગુણને વશ. જો પવિત્ર ગુણને વશ હોય તો હાલ યુરોપમાં જ્યાં સહશિક્ષણનો પ્રચાર વધારે છે, ત્યાં પરણ્યા પછી પુષ્કળ છુટા છેડા થાય છે. અમેરિકામાં એક બાનુએ (સિનેમા સ્ટારે) વીસ વાર લગ્ન કર્યા હતાં. ત્યાં તો સહશિક્ષણનું જોર પુષ્કળ છે, અને સહશિક્ષણ સિવાય શું સીતા અને દ્રૌપદીને યોગ્ય વર મળ્યા ન હતા? શું તેઓએ જગતભરને દાખલો નથી બેસાડ્યો? જો પ્રેમલગ્ન કરાવવાં હોય તો આવી સ્વયંવરની પ્રથા દાખલ કરવી, અગર સામાજિક રિવાજો સુધારવા. શા માટે સહશિક્ષણને આસરે જવું પડે? અગર જો સહશિક્ષણદ્વારા એક છોકરાએ યોગ્ય છોકરી પસંદ કરી; પરંતુ તેમાં એક મુસલમાન હોય અને બીજો હિંદુ હોય અગર બંને એવી જુદી ન્યાતનાં હોય તો સામાજિક રિવાજને લઇને તેઓ પરણી શકતાં નથી અને પરણે તોપણ સમાજથી બહિષ્કૃત રહીને સુખી જીવન ગાળી શકતાં નથી.

ભાવી જિંદગીમાં સ્ત્રીનો કાર્યપ્રદેશ અને પુરુષનો કાર્યપ્રદેશ ભિન્ન હોય છે. બંનેના શારીરિક વિકાસની ગતિ ભિન્ન છે. આથી એકજ અભ્યાસક્રમથી તેઓ પર માઠી અસર આવવાનો સંભવ રહે છે. સ્ત્રીનું કામ ગૃહઉપયોગ તથા બાળઉછેરનું છે, અને પુરુષોનું બહારના વ્યવસાય સાચવવાનું છે, માટે એમને યોગ્યજ કેળવણી મળવી જોઈએ. આ કેળવણી જુદી જુદી સંસ્થામાંજ આપી શકાય. જો કે પુરુષોએ પણ બાળઉછેર તરફ લક્ષ આપવાનું છે, પરંતુ જેટલું સરસ કામ સ્ત્રીઓ કરી શકે તેટલું કામ પુરુષો નજ કરી શકે. એક બાળક એકલા પુરુષને ઉછેરવા આપો, અને બીજું એકલી સ્ત્રીને આપો. એ એમાં કોણ સારૂં પરિણામ લાવે એનું અનુમાનજ કરી લો. અનુકૂળતાને ખાતર કાર્યપ્રદેશ ભિન્ન પડ્યા છે એમ ગણીએ

તોપણ અનુકૂળ વસ્તુને વધારે અનુકૂળ અને લાભદાયી બનાવવી હોય તો તે કાર્યપ્રદેશને લગતુંજ શિક્ષણ આપવું જોઇએ.

આર્ય ધર્મશાસ્ત્રમાં પુરુષોએ ઓછામા ઓછુ ૨૫ વર્ષ અને સ્ત્રીઓએ ૧૬ વર્ષ બ્રહ્મચર્ય પાળવું જોઈએ એમ લખ્યુ છે. એ અમૂલ્ય બ્રહ્મચર્ય ટકાવવા માટે પુરુષોએ સ્રીના સહવાસમા તો ન આવવું, પરંતુ મો સરખુંએ ન જોવુ. આ પ્રમાણે બ્રહ્મચર્ય પાળ્યા પછી શું તેઓ પ્રેમલગ્ન કરી શકતા નહોતા ? શું તેઓમા સન્માનતા નહોતી ? તે પુરુષો તથા સ્રીઓ બુદ્ધિ કે લાગણીમા હાલના પુરુષો કરતા ઉતરતા હતા ?

આ ઉપરથી જણાશે કે સહશિક્ષણ એકંદરે અનિષ્ટ છે, અને ખાસ કરીને આપણા દેશ માટે તો તે યોગ્ય નથીજ. પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિનું અનુકરણ કરવુ, પરતુ તે આપણી કસોટી પર ચઢાવીને જ. જેટલુ આપે એટલું સ્વાહા કરી જવાથી અનિષ્ટ પરિણામો આવે છે સહશિક્ષણનુ મોજું પશ્ચિમમાથીજ આવ્યુ છે અને તે પાછુ પશ્ચિમમાજ ધકેલી દેવાની જરૂર છે. લવકુશ તથા આત્રેયી જેવા જુજ દાખલા આપણા દેશમા મળી આવે છે, પરંતુ તેમા કેવા સન્જોગો હશે તેનો વિચાર કરતા નથી.+

પ્રે. ગ. ટ્રેનિંગ કોલેજ
અમદાવાદ

સ્કોલર ભગવાનજી ચાંપાનેરી

ભરુચ જિલ્લાની કેળવણી વિષયક પ્રગતિ

ભરુચ જિલ્લા સ્કૂલબોર્ડે સને ૧૯૩૧–૩૨નો વાર્ષિક રિપોર્ટ બહાર પાડયો છે તેમાની કેટલીક બાબતો અગત્યની હોવાથી તેનો અહેવાલ નીચે મુજબ આપવામા આવ્યો છે:—

આ જિલ્લામા બધી મળી ૩૦૬ શાળાઓ છે. તેમાં ૨૦,૯૭૩ વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે. ગયા વરસ કરતા રિપોર્ટવાળા વરસમા બધી કોમના વિદ્યાર્થીની સંખ્યામા ઠીક વધારો થયો છે હાલમા ઉર્દુશાળાઓની સંખ્યા વધી છે અને તે પામે પાસે આવેલી છે. ગુજરાતી શાળામા ભણતા મુસ્લીમ વિદ્યાર્થીઓને ઉર્દુ શીખવવા માટે મુસલમાનો તરફથી ખાસ માગણી થવાથી કેટલીક ગુજરાતી શાળાઓને ઉર્દુશાળામા ફેરવી હતી. ભીલ અને મૂળવતની-

---

+ આ વિષય સબંધી જે પક્ષકારને કોઇપણ દલીલ કરવી હોય તો તેની છૂટ છે તંત્રી.

ઓની શાળામાં સંખ્યા ૧૧૮૯ વિદ્યાર્થીની છે. તેમને માટે એક ત્રીજો આશ્રમ છે. દીવાની મધ્યસ્થ શાળામાં ગુજરાતીઓ અને પછાતકોમના વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે. હાલમાં આ શાળામાં કૃષિવૃત્તિનો અભ્યાસ-ક્રમ દાખલ કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં વિદ્યાર્થીને માટે એક છાત્રાલય છે. અંત્યજ વર્ગ માટે ૬ શાળાઓ છે અને ત્રણ વર્ગો છે. હાલમાં અંત્યજ વર્ગના વિદ્યાર્થી સાથે બીજા વિદ્યાર્થીઓ ખૂશીથી અભ્યાસ કરે છે.

કસ્બા અને ગામડાંના ૬૨.૪ ટકા જેટલી નિશાળો હાલમાં છે. લોકો તરફથી વધારે નિશાળ ઉઘાડવાની માગણી થાય છે; પણ પૈસાના સંકોચને લીધે ફરતા શિક્ષકો રાખવાનો વિચાર ચાલે છે. શાળાના મકાનની સ્થિતિ એકંદર સંતોષકારક છે. કેટલાએક મકાનમાં મરામત કરવાની જરૂર છે. જો ગામડાંના લોકો કેટલીક પૈસાની મદદ કરે તો સાદાં અને સસ્તાં મકાનો તૈયાર થઈ શકે એમ છે. તેવાં મકાનમાં ખાસ કરીને હવા અને અજવાળાની સારી સગવડની વિશેષ જરૂર છે.

ટ્રેનિંગ કોલેજમાંથી નીકળ્યા પછી ઘણા ટ્રેન્ડ શિક્ષકો જુની ગરડમાં પડી જાય છે. તે બદી દૂર કરવાને માટે પ્રસંગોપાત રિફ્રેશર કલાસની એટલે પુનઃશિક્ષણવર્ગ ચાલુ કરવાની જરૂર છે. આ ઉદ્દેશને અનુસરી બોર્ડે અંકલેશ્વરમાં એવો એક ટ્રેનિંગ વર્ગ ઉઘાડયો હતો. તેમાં તેનો લાભ ૨૫ પુરુષ શિક્ષકોએ અને ૭ સ્ત્રી શિક્ષિકાએ લીધો હતો. વર્ગનું કામ સવાર તેમજ સાંજે ચાલતું હતું. તેમાં શિક્ષણના સિદ્ધાંત તથા શાળાવ્યવસ્થા અને જુદા જુદા વિષયો શીખવવાની પદ્ધતિના જ્ઞાન ઉપરાંત નમુનાના પાઠ આપવામાં આવ્યા હતા. શારીરિક તાલીમ તથા સંગીત ઉપર પણ પુરતું લક્ષ આપવામાં આવ્યું હતું. મેજિકલેન્ટર્ન ભાષણો ઉપરાંત પર્યટનો કરવામાં આવ્યાં હતાં. ડ્રોઇંગ, વાર્તાકથન, માટીના આકાર વગેરે વિષયોને લગતી વહેવારુ સૂચના આપી હતી. આખા અઠવાડીઆ દરમિઆન શિક્ષકવર્ગમાં ઘણું ચેતન આવ્યું હતું અને તેઓ નવીન વાતાવરણમાં રહ્યા હતા.

શાળાના તપાસણી કરનાર અમલદારોએ તેમની મુસાફરી દરમિઆન શિક્ષકોની શિક્ષણપદ્ધતિ સુધારવાને જલસા ભર્યા હતા. તેમાં અંકલેશ્વર, ક્લોદ, કડોદરા, સરભોણ અને હાંસોટના જલસા વધારે અગત્યના હતા. તે વખતે છોકરા અને છોકરીઓએ સુંદર ગેય અને પદ્યના આકર્ષક નાટ્ય-પ્રયોગ કરી બતાવ્યા હતા. આ વર્ષે વધારે અંગ્રેજી વર્ગો ઉઘાડવામાં આવ્યા છે. વળી ગ્રામ્ય જરૂરિઆત પુરી પાડવાને માટે નવો અભ્યાસક્રમ રચવામાં

આવ્યો છે. કૃષિવૃત્તવાળી બે શાળાઓ મરજીયાત અને દીવામાં ચાલે છે. તેમાં ખેતીના વહેવારૂ જ્ઞાન ઉપરાંત સુતારી, લુહારી કામ તથા વણાટકામ પણ શીખવવામાં આવે છે.

જિલ્લામાં બધાં મળી ૧૪ સહકારી મંડળો છે અને તેની સંખ્યા વધારવાને માટે શિક્ષકો તથા સુપરવાઈઝરો સારો પ્રયત્ન કરે છે. અંકલેશ્વર, ભરુચ, જંબુસર અને વાઘરા એ સ્થળોએ આ વરસે નાણાં ધીરવાની સહકારી મંડળીઓ સ્થાપવામાં આવી છે શિક્ષકવર્ગને નાણાની તંગી વખતે તે ઘણી મદદ કર્તા થઈ પડી છે.

શાળામા વિદ્યાર્થીની સ્વચ્છતા ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. જ્યાં સંગીત શીખવવાની સગવડ હોય ત્યા તે વિષય શીખવવાનું બોર્ડ ઉત્તેજન આપે છે.

ભરુચ જિલ્લામાં ૨૭ સ્કાઉટ ટૂપો છે અને ૧૧ કબના મંડળ છે. સ્કાઉટની સંખ્યા ૬૯૩ છે અને કબની સંખ્યા ૨૫૦ છે. આ વરસે ૩૭ વધુ શિક્ષકોને સ્કાઉટની તાલીમ આપી હતી. જિલ્લાબોર્ડ આ પ્રવૃત્તિને પૈસાવડે સારૂં ઉત્તેજન આપે છે.

શાંતિ વધારવા અને લોકસેવા કરવા ઉપરાત જનસુખાકારી વધારવાને **જુનિઅર** રેડ ક્રોસ મંડળ સ્થાપવામા આવ્યું છે અને તે પ્રવૃત્તિ પાંચ શાળામાં હાલમાં ચાલે છે અને તેને જિલ્લાબોર્ડ પૈસાની મદદ કરે છે.

આ ઉપરાત જાણવા લાયક બાબત ગામડામા ગરીબ લોકોને દવા આપવાની કરેલી ગોઠવણ છે, અને તે ખાસ પ્રશંસાપાત્ર છે. ગામડાંમાં નાના દવાખાનાંની સંખ્યા આ વરસે ૬૨થી માંડીને ૭૦ની થઈ છે. ભરુચમા સુશિક્ષિત દાક્તરોએ ગામડાંના શિક્ષકોને આ બાબતની તાલીમ આપ્યા પછી તેઓ દરદીને દવા આપે છે. આવા શિક્ષકો કંઈપણ લવાજમ સિવાય લોકસેવાની ધગશથી આ કામ કરે છે. આ વરસે ૨૮ વધારે શિક્ષકોને આવી તાલીમ આપવામાં આવી છે. ભરુચ, અંકલેશ્વર, જંબુસર, આમોદ તથા વાઘરા તાલુકાના આઠ ગામમા બાળમહોત્સવ ઉજવવામાં આવી હતી. તે વખતે (૧) આરોગ્ય પ્રદર્શન, (૨) છોકરાનું વજન અને સારી તંદુરસ્તીવાળાં બાળકોને આપેલાં ઇનામ,તથા (૩) જન સુખાકારી, સુવાવડખાતું તથા બાળકની સંભાળ સંબંધી જાદુઇ ફાનસ વડે ભાષણો આપ્યાં હતાં. સ્ત્રીઓના લાભ માટે ભાષણોની ખાસ ગોઠવણ કરી હતી.

છોકરાઓ માટે લેવાએલી વર્નાક્યુલર ફાઇનલ પરીક્ષા ઉત્તર ભાગ

ઉ. ભા. માં સને ૧૯૩૨ માં લેવાએલી છોકરાઓ માટેની વ. ફા. પરીક્ષામાં પાસ થએલા ઉમેદવારોનાં નામની યાદીઃ—

અનુસંધાન ગતાંક પૃષ્ઠ ૧૪૯ થી

નંબર	નામ	માર્ક	નંબર	નામ	માર્ક
	ગોધરા સેન્ટર		૬૧	હિનાયતઅલી દોસ્તમહમદ	૨૩૫
૩૨	વિઠ્ઠલદાસ માણેકલાલ શેઠ	૨૫૩		બલોચ	
૩૩	પુંજારામ ગણપતરામ ગોર	૨૫૨	૬૨	વિનોદરાય જેઠાલાલ દવે	૨૩૩
૩૪	અંબાલાલ બાપુજી ભટ્ટ	૨૫૧	૬૩	ફોદરભાઈ મથુરભાઈ બારીઆ	૨૩૨
૩૫	પૂર્ણાનંદ બાળકૃષ્ણ ભટ્ટ	૨૫૦	૬૩	ભોગીલાલ હરિરામ ભટ્ટ	૨૩૨
૩૫	હરિપ્રસાદ જગન્નાથ જાની	૨૫૦	૬૩	રણજીતસિંહ જોરસિંહ સોલંકી	૨૩૨
૩૫	જેઠાલાલ જીવાભાઈ પટેલ	૨૫૦	૬૬	રામજીભાઈ માનસંગભાઈ	૨૩૧
૩૮	હીરાલાલ કેશવલાલ ઠક્કર	૨૪૯		બારીઆ	
૩૯	મણીલાલ જાગેશ્વર ઉપાધ્યાય	૨૪૭	૬૭	મોતીલાલ દલસુખરામ સેવક	૨૩૦
૩૯	શીવશંકર દલસુખરામ રાવળ	૨૪૭	૬૭	નાથા માના વણકર	૨૩૦
૪૧	મંગળભાઈ શંકરભાઈ પટેલ	૨૪૬	૬૯	હીરાભાઈ દેવાભાઈ માળી	૨૨૮
૪૨	ગોરધનદાસ મગનલાલ પંચોલી	૨૪૫	૭૦	મનસુખ મુળજી પંડ્યા	૨૨૭
૪૨	ભાઈજીભાઈ જગાભાઈ રાવળ	૨૪૫	૭૦	ઓચ્છવલાલ જગન્નાથ ત્રિવેદી	૨૨૭
૪૨	હકોરદાસ પુરુષોત્તમ શાહ	૨૪૫	૭૦	લલ્લુ કચરાજી ટારજી	૨૨૭
૪૫	પુરુષોત્તમદાસ વંશીદાસજી સાધુ	૨૪૩	૭૩	સાકરલાલ મગનલાલ ગાંધી	૨૨૫
૪૬	આધેરભાઈ સુરસંગભાઈ	૨૪૨	૭૩	ચંદુલાલ મગનલાલ કાકા	૨૨૫
	બારીઆ		૭૩	અંબાલાલ સોમાભાઈ પટેલ	૨૨૫
૪૬	હરિશંકર મનસુખરામ પાઠક	૨૪૨	૭૬	રામસિંહ ગુલાબસિંહ ખેર	૨૨૪
૪૮	કુંવરસિંહ અમરસિંહ ચોહાણ	૨૪૧	૭૭	સોમેશ્વર રામજી વાળંદ	૨૨૨
૪૮	કાન્તિલાલ ચંદુલાલ નવરીઆ	૨૪૧	૭૮	દલસુખ મોરાર પંડ્યા	૨૨૧
૪૮	બાપુલાલ ભુરાલાલ પાઠક	૨૪૧	૭૯	ઓમકાર પ્રેમદાસ સાધુ	૨૨૦
૫૧	કાન્તિલાલ મગનલાલ કાકા	૨૪૦	૮૦	વિઠ્ઠલદાસ જીવરામ સેવક	૨૧૮
૫૨	બાળકૃષ્ણ ત્રિભોવનદાસ ભટ્ટ	૨૩૯	૮૧	અંબાલાલ મગનલાલ દવે	૨૧૬
૫૨	મણિશંકર કાળીશંકર જોષી	૨૩૯	૮૨	ગુલાબભાઈ રણછોડભાઈ ચોહાણ	૨૧૪
૫૨	શાન્તિલાલ ભોગીલાલ પંડ્યા	૨૩૯	૮૩	ઝવેરલાલ દલસુખ પંચાલ	૨૧૦
૫૨	વિઠ્ઠલદાસ બેચરદાસ પંડ્યા	૨૩૯	૮૪	રનાભાઈ મહીજીભાઈ રાવળ	૨૦૮
૫૨	ચતુરભાઈ મંગળભાઈ પટેલ	૨૩૯	૮૫	માણેકલાલ સોમેશ્વર ઉપાધ્યાય	૨૦૭
૫૨	છના બીમજી રાવળ	૨૩૯	૮૬	ચંદ્રશંકર ગૌરીશંકર ભટ્ટ	૨૦૬
૫૮	કાસમ અંદરભાઈ બારીઆ	૨૩૮	૮૭	સોમેશ્વર જીવરામ ભટ્ટ	૨૦૦
૫૮	વસ્તા રણછોડ પટેલ	૨૩૮		ખેતીવાડી-આશ્રમ કોર્સ	
૬૦	રણજીતસિંહ ગુલાબસિંહ	૨૩૬	૧	અમરસિંહ મથુરભાઈ પટેલ	૩૯૩
	મકવાણા		૨	ખાનાભાઈ દેવજીભાઈ વસાયા	૩૭૧

છોકરાઓ માટે લેવાએલી વ.ફા.પ.પાસ થએલા ઉમેદવારોની નામની યાદી ૧૯૨૯

૩	માનસિંહ નાનાભાઇ બારીઆ	૩૫૭
૪	ભાવસિંહ મનસુખભાઇ બારીઆ	૩૫૨
૫	રૂપસિંહ જેરાભાઇ બારીઆ	૩૫૦
૬	ગુલાબસિંહ ફુલાભાઇ બારીઆ	૩૪૧
૭	રામસિંહ દામસિંહ પરમાર	૩૨૩
૮	કાળુભાઈ દલાભાઇ ભુરીઆ	૩૧૯
૯	અમરસિંહ ભાવસિંહ પટેલ	૩૧૬
૧૦	ધુળસીંગભાઈ ભાણાભાઈ નાયક	૩૧૨
૧૧	મોહનભાઈ રણછોડભાઈ બારીઆ	૨૯૯
૧૨	રૂપસિંહ રણછોડ પરમાર	૨૯૪
૧૩	ગુલાબસિંહ બીજલભાઈ બારીઆ	૨૮૭
૧૪	મહુભાઈ રણછોડભાઈ હાથીલા	૨૮૪
૧૫	મગનભાઈ રૂખડભાઈ બારીઆ	૨૭૩
૧૬	વાલાભાઇ ગોમજીભાઇ ગોહીલ	૨૬૩
૧૬	અંબાલાલ ગીરધરલાલ શાહ	૨૬૩
૧૮	કાળુભાઇ જ્યોતિભાઇ ડામોર	૨૬૨

ઉર્દુ-ગુજરાતી

૧	શરીફ અમીર ખલીફા	૨૪૬

ગુજરાતી-ઉર્દુ

૧	ઝેનુદીન શાહાબુદ્દીન કાદરી	૩૪૫

ભરૂચ સેન્ટર

૧	બંસીલાલ હીરાલાલ બારેટ	૩૫૦
૨	જયકૃષ્ણ અભેરામ ભટ્ટ	૩૪૯
૩	ચીમનલાલ ખુશાલદાસ રામપુરા	૩૩૫
૪	જગજીવન નાથાભાઈ ખુંધાવાળા	૩૩૨
૪	નાગરભાઈ ચંદુલાલ અગરવાળા	૩૩૨
૬	અમરતલાલ નાથાભાઈ રાણા	૩૩૧
૬	કેશવલાલ ઇશ્વરલાલ ભટ્ટ	૩૩૧
૮	અંબાલાલ ગરબડ પટેલ	૩૨૯
૯	રાયજીભાઇ ઓઘડભાઇ પટેલ	૩૨૬
૧૦	વિઠ્ઠલભાઇ ઝવેરભાઇ પટેલ	૩૨૪
૧૧	જમીઅતરામ વિષ્ણુશંકર જોષી	૩૧૯

૧૨	ભાલચંદ્ર બાલાશંકર પુરોહિત	૩૨૬
૧૩	ગોરધનભાઇ નરસિંહ કારાપટેલ	૩૦૪
૧૩	મીઠાળભાઇ નાગજીભાઇ પટેલ	૩૦૪
૧૩	નટવરલાલ ભલાશંકર ભટ્ટ	૩૦૪
૧૬	ત્રીણાભાઇ નાથાભાઇ વાળંદ	૩૦૨
૧૭	છોટાલાલ અંબાઈદાસ પટેલ	૩૦૧
૧૭	ગંગુભાઈ નારણભાઇ બ્રહ્મભટ્ટ	૩૦૧
૧૭	શીવપ્રસાદ બાપુલાલ ભટ્ટ	૩૦૧
૨૦	અભુભાઇ અનોપભાઇ કોળી	૩૦૦
૨૦	મોહન નાગજી શીરવી	૩૦૦
૨૨	અમીર નીઝામ ગોહીલ	૨૯૭
૨૩	શીવલાલ ગબા ઘાચી	૨૯૫
૨૪	રણછોડદાસ મુળજી ઠક્કર	૨૯૪
૨૫	કંચનલાલ ગરબડદાસ વ્યાસ	૨૯૧
૨૫	મધુસુદન નાગેશ્વર ઠાકર	૨૯૧
૨૭	ભોગીલાલ રાયચંદ શાહ	૨૮૯
૨૭	છોટાલાલ લલ્લુભાઇ પટેલ	૨૮૯
૨૯	દેવશંકર ઉમીઆશંકર પંડ્યા	૨૮૭
૨૯	વિઠ્ઠલભાઇ મથુરભાઇ પટેલ	૨૮૭
૩૧	ચંદુલાલ મોહનલાલ ચોકસી	૨૮૬
૩૧	જેઠાભાઇ ઇશ્વરભાઇ પટેલ	૨૮૬
૩૩	તીમોથી ભગવાનદાસ સોલંકી	૨૮૫
૩૪	નટવરલાલ હરગોવનદાસ ઠાકર	૨૮૪
૩૫	સુરેન્દ્રલાલ છોટાલાલ ભટ્ટ	૨૮૩
૩૬	ગજાનન છોટાલાલ ઠાકર	૨૭૯
૩૭	સોમચંદ નાગજીદાસ શાહ	૨૭૮
૩૮	શાન્તિલાલ શીવલાલ ત્રિવેદી	૨૭૭
૩૯	લક્ષ્મણરાવ સખારામ સિંદે	૨૭૪
૪૦	મનમોહન પુરુષોત્તમ ઠાકર	૨૭૦
૪૦	મણીલાલ ચંદુલાલ ગાંધી	૨૭૦
૪૦	નાથાભાઇ ગંગારામભાઇ પટેલ	૨૭૦
૪૩	ભગવાન મથુરભાઇ રાણા	૨૬૬
૪૪	બાલુભાઇ નારણભાઇ પટેલ	૨૬૪
૪૫	રસીકલાલ જેઠાલાલ છેલ	૨૬૨
૪૬	ચીમનલાલ નારણદાસ ઘાંચી	૨૬૦
૪૭	પરશોત્તમ જગન્નાથ ઉપાધ્યાય	૨૫૯
૪૮	નાગજી શંકરભાઇ ઘોયલ	૨૫૮
૪૮	સોદાગી સવજી સલાટ	૨૫૮
૫૦	છીતાભાઇ જેમાભાઇ માછી	૨૫૬
૫૦	હીરાલાલ ભાઇજીભાઇ પટેલ	૨૫૬

છોકરાઓ માટે લેવાએલી વર્નાક્યુલર ફાઈનલ પરીક્ષા ઉત્તર ભાગ ઉ. ભા. માં અને ૧૯૩૨ માં લેવાએલી છોકરાઓ માટેની વ. ફા. પરીક્ષામાં પાસ થએલા ઉમેદવારોનાં નામની યાદીઃ—

અનુસંધાન ગતાંક પૃ ૧૪૯ થી

નંબર	નામ	માર્ક	નંબર	નામ	માર્ક
	ગોધરા સેન્ટર		૬૧	ઈનાયતઅલી દોસ્તમહમદ બલોચ	૨૩૫
૩૨	વિઠલદાસ માણેકલાલ શેઠ	૨૫૩	૬૨	વિનોદરાય જેઠાલાલ દવે	૨૩૩
૩૩	પુંજારામ ગણપતરામ ગોર	૨૫૨	૬૩	કાદરભાઈ મથુરભાઈ બારીઆ	૨૩૨
૩૪	અંબાલાલ બાપુજી ભટ્ટ	૨૫૧	૬૩	ભોગીલાલ હરિરામ ભટ્ટ	૨૩૨
૩૫	પૂર્ણાનંદ બાળકૃષ્ણ ભટ્ટ	૨૫૦	૬૩	રણજીતસિંહ જોરસિંહ સોલંકી	૨૩૨
૩૫	હરિપ્રસાદ જગન્નાથ જાની	૨૫૦	૬૬	રામજીભાઈ માનસીંગભાઈ બારીઆ	૨૩૧
૩૫	જેઠાલાલ છગનભાઈ પટેલ	૨૫૦	૬૭	મોતીલાલ દલસુખરામ સેવક	૨૩૦
૩૮	હીરાલાલ કેશવલાલ ઠક્કર	૨૪૯	૬૭	નાથા માના વણકર	૨૩૦
૩૯	મણીલાલ નાગેશ્વર ઉપાધ્યાય	૨૪૭	૬૯	હીરાભાઈ દેવાભાઈ માળી	૨૨૮
૩૯	ગૌરીશંકર દલસુખરામ રાવળ	૨૪૭	૭૦	મનસુખ મુળજી પંડ્યા	૨૨૭
૪૧	મંગળભાઈ શંકરભાઈ પટેલ	૨૪૬	૭૦	અંબિકાપ્રસાદ જગન્નાથ ત્રિવેદી	૨૨૭
૪૨	ગોવર્ધનદાસ મગનલાલ પંચોલી	૨૪૫	૭૨	લલ્લુ કચરાજી દારજી	૨૨૬
૪૨	[illegible] જગાભાઈ રાવળ	૨૪૫	૭૩	સાકરલાલ મગનલાલ ગાંધી	૨૨૫
૪૨	છોટાદાસ પુરષોત્તમ શાહ	૨૪૫	૭૩	ચંદુલાલ મગનલાલ શાહ	૨૨૫
૪૫	પુરુષોત્તમદાસ વેણીદાસજી સાધુ	૨૪૩	૭૩	અંબાલાલ સોમાભાઈ પટેલ	૨૨૫
૪૬	ગંભીરભાઈ સુરસીંગભાઈ બારીઆ	૨૪૨	૭૬	રામસિંહ ગુલાબસિંહ ખેર	૨૨૪
૪૭	હરિશંકર મનસુખરામ પાઠક	૨૪૨	૭૭	સોમેશ્વર રામજી ચાંદ	૨૨૨
૪૮	કુંવરસિંહ અમરસિંહ ચોહાણ	૨૪૧	૭૮	દલસુખ ગોવાર પંડ્યા	૨૨૧
૪૮	કાન્તિલાલ ચંદુલાલ નવરીઆ	૨૪૧	૭૯	ઓમકાર પ્રેમદાસ સાધુ	૨૨૧
૪૮	બાપુલાલ [illegible] પાઠક	૨૪૧	૮૦	વિઠલદાસ છગનરામ સેવક	૨૧૮
૫૧	કાન્તિલાલ મગનલાલ શાહ	૨૪૦	૮૧	અંબાલાલ મગનલાલ દવે	૨૧૬
૫૨	બાળકૃષ્ણ ત્રિભોવનદાસ ભટ્ટ	૨૩૯	૮૨	ગુલાબભાઈ રણછોડભાઈ ચૌહાણ	૨૧૪
૫૨	મણિશંકર કાશીશંકર જોષી	૨૩૯	૮૩	[illegible]લાલ દલસુખ પંડ્યા	૨૧૦
૫૨	શાન્તિલાલ ભોગીલાલ પંડ્યા	૨૩૯	૮૪	ધનાભાઈ મોતીભાઈ રાવળ	૨૦૮
૫૨	વિઠલદાસ બેચરદાસ પંડ્યા	૨૩૯	૮૫	માણેકલાલ સોમેશ્વર ઉપાધ્યાય	૨૦૧
૫૨	ચતુરભાઈ મંગળભાઈ પટેલ	૨૩૯	૮૬	ચંદ્રશંકર ગૌરીશંકર ભટ્ટ	૨૦૧
૫૨	ધના ભીમજી રાવળ	૨૩૯	૮૭	સોમેશ્વર છગનરામ ભટ્ટ	૨૦૦
૫૮	સાલમ અંદરભાઈ બારીઆ	૨૩૮		ખેતીવાડી—[illegible] ક્લાસ	
૫૮	પુંજા રણછોડ પટેલ	૨૩૮	૧	અમરસિંહ મથુરભાઈ પટેલ	૨૬૨
૬૦	રણજીતસિંહ ગુલાબસિંહ મકવાણ	૨૩૭	૨	ભાનાભાઈ હેમચંદ વસાવા	૨૫૧

છોકરાઓ માટે લેવાએલી વ.ફા.પ.પાસ થએલા ઉમેદવારોના નામની યાદી ૧૯૨

૩	માનસિંહ નાનાભાઇ બારીઆ	૩૫૭
૪	ભાવસિંહ મનગુખભાઇ બારીઆ	૩૫૨
૫	રૂપસિંહ જેરાભાઇ બારીઆ	૩૫૦
૬	ગુલાબસિંહ કુલાભાઇ બારીઆ	૩૪૧
૭	રામસિંહ દામસિંહ પરમાર	૩૨૩
૮	કાળુભાઈ દલાભાઇ ભુરીઆ	૩૧૯
૯	અમરસિંહ ભાવસિંહ પટેલ	૩૧૬
૧૦	ધુળસીંગભાઈ ભાણાભાઈ નાયક	૩૧૨
૧૧	મોહનભાઈ રણછોડભાઈ બારીઆ	૨૯૯
૧૨	રૂપસિંહ રણછોડ પરમાર	૨૯૪
૧૩	ગુલાબસિંહ બીજલભાઈ બારીઆ	૨૮૭
૧૪	મદુભાઈ રણછોડભાઈ હાથીલા	૨૮૪
૧૫	મગનભાઈ રૂખડભાઈ બારીઆ	૨૭૩
૧૬	વાલાભાઇ ગોમજીભાઇ ગોહીલ	૨૬૩
૧૬	અંબાલાલ ગીરધરલાલ શાહ	૨૬૩
૧૮	કાળુભાઇ જ્યોતિભાઇ ડામોર	૨૬૨
	ઉર્દુ–ગુજરાતી	
૧	શરીફ અમીર ખલીફા	૨૪૬
	ગુજરાતી–ઉર્દુ	
૧	ઝેનુદ્દીન શાહાબુદ્દીન કાદરી	૩૪૫
	ભરૂચ સેન્ટર	
૧	બંગીલાલ હીરાલાલ બારેટ	૩૫૦
૨	જયકૃષ્ણ અભેરામ ભટ્ટ	૩૪૯
૩	ચીમનલાલ ખુશાલદાસ ગમપુરા	૩૩૫
૪	જગજીવન નાથાભાઈ ખુંધાવાળા	૩૩૨
૪	નાગરભાઈ ચંદુલાલ અગરવાળા	૩૩૨
૬	અમરતલાલ નાથાભાઈ રાણા	૩૩૧
૬	કેશવલાલ ઈશ્વરલાલ ભટ્ટ	૩૩૧
૮	અંબાલાલ ગરબડ પટેલ	૩૨૯
૯	રાયજીભાઇ ઓધવભાઇ પટેલ	૩૨૬
૧૦	વિઠ્ઠલભાઇ ઝવેરભાઇ પટેલ	૩૨૪
૧૧	જમીઅતરામ વિષ્ણુશંકર જોષી	૩૧૯

૧૨	ભાલચંદ્ર આશાશંકર પુરોહિત	૩૧૬
૧૩	ગોરધનભાઇ નરસિંહ કારાપટેલ	૩૦૪
૧૩	ગીરધરભાઇ નાગજીભાઇ પટેલ	૩૦૪
૧૩	નટવરલાલ ભલાશંકર ભટ્ટ	૩૦૪
૧૬	ઝીણાભાઇ નાથાભાઇ વાળંદ	૩૦૨
૧૭	છોટાલાલ અંબાઈદાસ પટેલ	૩૦૧
૧૭	ગગુભાઈ નારણભાઇ બ્રહ્મભટ્ટ	૩૦૧
૧૭	શીવપ્રસાદ બાપુલાલ ભટ્ટ	૩૦૧
૨૦	ગગુભાઇ અનોપભાઇ કોળી	૩૦૦
૨૦	મોહન નાગજી શીરવી	૩૦૦
૨૨	અમીર નીઝામ ગોહીલ	૨૯૭
૨૩	શીવલાલ ગબા ઘાંચી	૨૯૫
૨૪	રણછોડદાસ મુળજી ઠક્કર	૨૯૪
૨૫	કંચનલાલ ગરબડદાસ વ્યાસ	૨૯૧
૨૫	મધુસુદન નાગેશ્વર ઠાકર	૨૯૧
૨૭	ભોગીલાલ રાયચંદ શાહ	૨૮૯
૨૭	છોટાલાલ લલ્લુભાઇ પટેલ	૨૮૯
૨૯	દેવશંકર ઉમીઆશંકર પંડ્યા	૨૮૭
૨૯	વિઠ્ઠલભાઇ મથુરભાઇ પટેલ	૨૮૭
૩૧	ચંદુલાલ મોહનલાલ ચોકસી	૨૮૬
૩૧	જેઠાભાઇ ઈશ્વરભાઇ પટેલ	૨૮૬
૩૩	તીમોથી ભગવાનદાસ સોલંકી	૨૮૫
૩૪	નટવરલાલ હરગોવનદાસ ઠાકર	૨૮૪
૩૫	સુરેન્દ્રલાલ છોટાલાલ ભટ્ટ	૨૮૩
૩૬	ગજાનન છોટાલાલ ઠાકર	૨૭૯
૩૭	સામચંદ નારણદાસ શાહ	૨૭૮
૩૮	શાન્તિલાલ શીવલાલ ત્રિવેદી	૨૭૭
૩૯	લક્ષ્મણરાવ સખારામ સિંદે	૨૭૪
૪૦	મનમોહન પુરષોત્તમ ઠાકર	૨૭૦
૪૦	મણીલાલ ચંદુલાલ ગાંધી	૨૭૦
૪૦	નાથાભાઇ ગંગારામભાઇ પટેલ	૨૭૦
૪૩	ભગવાન મથુરભાઇ રાણા	૨૬૬
૪૪	બાલુભાઇ નારણભાઇ પટેલ	૨૬૪
૪૫	રંગીલાલ જેઠાલાલ છેલ	૨૬૨
૪૬	ચીમનલાલ નારણદાસ ઘાંચી	૨૬૦
૪૭	પરશોત્તમ જગન્નાથ ઉપાધ્યાય	૨૫૯
૪૮	નાગજી શંકરભાઇ ધોયલ	૨૫૮
૪૮	મોહનજી સવજી સલાટ	૨૫૮
૫૦	છીતાભાઇ જેમાભાઇ માછી	૨૫૬
૫૦	હીરાલાલ ભાઇજીભાઇ પટેલ	૨૫૬

પર	અંબાલાલ ભાઇશંકર જોષી	૨૫૪
પર	છોટારામ જમીઅતરામ પટેલ	૨૫૪
પર	નંદશંકર ભાઇલાલ વ્યાસ	૨૫૪
પર	વિનાયક નંદશંકર ટેવર	૨૫૪
૫૬	મગનભાઇ પ્રેમાભાઇ પટેલ	૨૫૩
૫૭	માધવભાઇ ગોવિંદભાઇ માછી	૨૫૨
૫૭	રવિશંકર મણિશંકર પંડ્યા	૨૫૨
૫૯	ઇશ્વરદાસ રામજીભાઇ ચાવડા	૨૪૯
૫૯	રાયજી પરષોત્તમ પટેલ	૨૪૯
૫૯	વિલિઅમ રણછોડજી કાપડીઆ	૨૪૯
૬૨	ભીમસીંગ નાથાભાવા રાજ	૨૪૮
૬૩	મગનભાઇ મોહનભાઇ પટેલ	૨૪૭
૬૪	હીરાભાઇ ઝીણાભાઇ ઠાકોર	૨૪૬
૬૪	કાશીભાઇ રામદાસ પટેલ	૨૪૬
૬૬	નારણભાઇ ગોરધનભાઇ પટેલ	૨૪૫
૬૭	ભીખાભાઇ હીરાભાઇ ગુર્જર	૨૪૪
૬૭	લલ્લુભાઇ છીતાભાઇ પટેલ	૨૪૪
૬૯	જમનાશંકર મોહનલાલ ગોર	૨૪૩
૭૦	ડાહ્યાભાઇ ભગવાનદાસ પટેલ	૨૪૨
૭૧	બળવંતરામ નેમીશંકર પંડ્યા	૨૪૧
૭૨	રતીલાલ પુરષોત્તમદાસ પટેલ	૨૪૦
૭૨	વૈકુંઠલાલ નરસિંહલાલ સેલત	૨૪૦
૭૪	અહમદ દાદામીયાં સૈયદ	૨૩૯
૭૪	પરભુભાઇ હરિભાઇ પટેલ	૨૩૯
૭૪	ઇંદ્રવદન મણીશંકર પંડ્યા	૨૩૯
૭૭	ઝવેરલાલ પરભુદાસ પટેલ	૨૩૭
૭૭	ભાનુમતી ત્ર્યંબકલાલ દાનક	૨૩૭
૭૯	પુરષોત્તમ શંકરભાઇ પટેલ	૨૩૬
૮૦	નાગજી નહારસિંહ રાજ.	૨૩૪
૮૦	રામદાસ પુરષોત્તમભાઇ પટેલ	૨૩૪
૮૨	ચંદ્રસિંહ હમીરસિંહ રાણા	૨૩૨
૮૨	રામચંદ્ર બાલાજી મરેઠા	૨૩૨
૮૨	ઠાકોરલાલ રણછોડ ચકરાડવાળા	૨૩૨
૮૫	હરિભાઇ સખીદાસ પટેલ	૨૩૧
૮૬	ભાઇલાલભાઈ ઝવેરભાઇ પટેલ	૨૩૦
૮૭	રમણલાલ છગનલાલ શાહ	૨૨૯
૮૮	દેવાભાઇ હંસજીભાઇ તલાપદા	૨૨૮
૮૯	હરજીભાઇ ત્રિકમભાઇ પટેલ	૨૨૭
૮૯	મગનલાલ આદિત્યરામ કોઠારી	૨૨૭
૮૯	પરભુભાઇ ભગુભાઇ પટેલ	૨૨૭
૯૨	મનુભાઇ પાર્વતીશંકર ભટ્ટ	૨૨૬
૯૩	ચંપકલાલ ગોવિંદભાઇ શેઠ	૨૨૫
૯૩	હીરાલાલ નાથાભાઈ વૈદ્ય	૨૨૫
૯૫	સોમાભાઇ આશાભાઈ પટેલ	૨૨૪
૯૬	નાનાલાલ છગનલાલ ભટ્ટ	૨૨૩
૯૭	સત્યેંદ્રલાલ જેઠીશનદાસ શાહ	૨૨૨
૯૮	હરિભાઇ મોતીભાઇ પટેલ	૨૨૧
૯૮	મથુર ગીરધર પાટણવાડીઆ	૨૨૧
૧૦૦	મગન ગોમાન પટેલ	૨૨૦
૧૦૦	પુરષોત્તમ ગુણવંતરામ પંડ્યા	૨૨૦
૧૦૨	રેવાશંકર કુબેરરામ દવે	૨૧૪
૧૦૩	વલ્લભ ઉકડ વસાવા	૨૧૩
૧૦૪	પ્રિયચંદ જગમોહનદાસ મોદી	૨૦૮

ખેતીવાડી–બાયસ કોર્સ

૧	માનાશાહ મગનલાલ ક્રિશ્ચિઅન	૩૪૭
૨	છગનભાઇ દાજીભાઇ પટેલ	૩૧૮
૩	કુસચંદ કાળીદાસ ગામેટી	૩૧૫
૪	વિરસીંગ હરિલાલ પટેલ	૩૧૨
૫	મનસુખલાલ ખાતુજીક્રિશ્ચિઅન	૩૦૭
૬	માધવ હેમીઆ ખ્રિસ્તી	૩૦૨
૭	લલ્લુ રામા બલસારી	૨૯૩
૮	પીટર પરષોત્તમ ક્રિશ્ચિઅન	૨૮૪
૯	ચીમન અમ્રતલાલ પંડ્યા	૨૮૨
૯	મગનલાલ માધવલાલ પટેલ	૨૮૨
૧૧	ડાહ્યાભાઈ અમાઇદાસ દેસાઇ	૨૭૬
૧૧	નિચ્છાભાઇ શંકરજી પટેલ	૨૭૬
૧૩	અંબાલાલ છોટાભાઇ પટેલ	૨૭૫
૧૪	મંચ્છુ રવજી પટેલ	૨૬૬
૧૫	નારણભાઇ કાળીદાસ પટેલ	૨૬૦
૧૬	મગનલાલ બળવંત પટેલ	૨૪૨
૧૭	માધવ બોડાજી ભગત	૨૪૧
૧૮	છોટાભાઇ લલ્લુભાઇ પટેલ	૨૨૪

ઉર્દુ–ગુજરાતી

૧	મહમ્મદ આદમવલી પટેલ	૩૨૦
૨	મોહંમદઅમીન હજરતમીઆં કાઝી	૨૯૬
૩	ઇબ્રાહીમ મહમ્મદ મુસા પટેલ	૨૯૨

૪	ઉમરજીઇબ્રાહીમમહમ્મદ પટેલ	૨૮૭
૫	મહમ્મદ ઇબ્રાહીમ ભાઇજીપટેલ	૨૮૩
૬	ઇસ્માઇલ યુસુફ મહમ્મદ પટેલ	૨૭૦
૭	મહમ્મદ અહમદ અલી પટેલ	૨૬૫
૮	દાઉદ આદમ બાપુ પટેલ	૨૫૯
૯	અહમદ ઉમરજી ઇસ્માઇલ પટેલ	૨૫૯
૧૦	મહમ્મદમીઆ હસનમીઆં સૈયદ	૨૫૬
૧૧	અહમદ અબ્દુલ્લાહ યુસુફ પટેલ	૨૫૧
૧૨	વલી ઇસ્માઇલ અહમદ પટેલ	૨૫૦
૧૩	અહમદ ઇસ્માઇલ પટેલ	૨૪૭
૧૪	મહમ્મદહુસેન શેખ	૨૪૫
૧૫	ઇમામ રહીમ શેખ	૨૪૦
૧૬	આદમ ઉમરજી ઇસ્માઇલ પટેલ	૨૩૯
૧૭	અહમદ ઇબ્રાહીમ આદમ પટેલ	૨૩૩
૧૮	મુસા અલી ઇસા પટેલ	૨૨૯
૧૯	મુસા ઇસ્માઇલ વલી પટેલ	૨૨૮
૨૦	મહમ્મદમીઆં સૈદુમીઆં સૈયદ	૨૨૫
૨૧	મહમ્મદ ઇસ્માઇલ વલી પટેલ	૨૧૩

ગુજરાતી-ઉર્દુ

૧	યુસુફ ઇબ્રાહીમ મહમ્મદ તાતા	૪૦૩
૨	ગુલાબભાઇ ધેનાભાઇ સુથાર	૩૬૩
૩	સુલેમાન ઇસ્માઇલ ઉમરજી પટેલ	૩૪૫
૪	અહમદ યાકુબ ઉમરજી પટેલ	૩૩૯

૧૪	દેશુર હીરા ભીખ	૨૭૪
૧૫	ઇસ્માઇલ આદમ ઇસા પટેલ	૨૭૨
૧૬	અહમદ ઇસ્માઇલ અલી પટેલ	૨૭૦
૧૭	આદમઅલી મહમ્મદ મલકજીવાળા	૨૬૮
૧૮	ઇબ્રાહીમ ઉમ્મર આદમ પટેલ	૨૬૧
૧૯	યુનુસ અહમદ અબ્દુલ્લા પટેલ	૨૫૭
૨૦	અબ્દુલ્લાહ ઉમરજી રવાલી	૨૫૭
૨૧	વલી યાકુબ મહમ્મદ પટેલ	૨૫૮
૨૨	આદમ ગુલામ મીરા પટેલ	૨૫૧
૨૩	ઇબ્રાહીમ ઇસ્માઇલ યુસુફ પટેલ	૨૫૧
૨૪	નુરમાન ઇસ્માઇલ ડોરીઆ	૨૪૫
૨૫	નુરમાન ઇસ્માઇલ આદીન	૨૩૭
૨૬	મહમ્મદ આદમ સુલેમાન પટેલ	૨૩૬
૨૭	અહમદ આદમ મહમ્મદ પટેલ	૨૦૫

સુરત સેન્ટર

૧	બાબુચંદ નાગજી શાહ	૪૦૩
૨	ભગવાનજી ભીખાભાઇ રાણા	૩૬૬
૩	ગોમાનભાઇ પરાગજી મિસ્ત્રી	૩૬૪
૪	બળવંતરામ લલ્લુભાઇ જરદોશ	૩૫૭
૫	નાનુભાઇ ભીમભાઇ નાયક	૩૫૪
૬	મુળીઆભાઇ રામભાઇ પટેલ	૩૪૬
૭	કાન્તિલાલ મગનલાલ જોષી	૩૪૨
૮	ગોવિંદલાલ નારાયણ મરદેમાઇ	૩૪૧
૯	કાન્તિલાલ રવિશંકર પંડ્યા	૩૪૦
૧૦	રતીલાલ આત્મારામ પન્ના-	૩૩૯

છોકરાઓ માટે લેવાએલી વ.ફા.પં. પાસ થએલા ઉમેદવારોના નામની યાદી ૧૯૬

૯૭	ભાણા બીજલા પટેલ	૨૭૩	૧૩૪	ઠાકોરદાસ ઉત્તમરામ પાઠક	૨૬૪
૯૭	હુસેનભાઇ મહમદભાઇ દેસાઈ	૨૭૩	૧૩૮	પરસોત્તમ વસનજી પટેલ	૨૬૩
૯૭	કેશરસિંહ રામસિંહ રજપુર	૨૭૩	૧૩૯	ભીખા રઘા પટેલ	૨૬૨
૯૭	મગનભાઇ દુર્લભભાઇ પટેલ	૨૭૩	૧૩૯	છોટુભાઇ લલ્લુભાઇ દેસાઇ	૨૬૨
૯૭	રતીલાલ ખંડુભાઇ નાયક	૨૭૩	૧૩૯	પરભુભાઈ હરિભાઇ પટેલ	૨૬૨
૯૭	વસનજી દલપતભાઇ નાયક	૨૭૩	૧૪૨	અમરાભાઈ નાથુભાઇ ધનગર	૨૬૧
૧૦૩	દિનકરરાય લલ્લુભાઈ દેસાઈ	૨૭૨	૧૪૨	છગનલાલ કેશવરામ ભટ્ટ	૨૬૧
૧૦૩	લલ્લુ મકન પટેલ	૨૭૨	૧૪૨	નાનુભાઇ રણછોડજી દેસાઇ	૨૬૧
૧૦૩	મણીલાલ ડાહ્યાભાઇ નાયક	૨૭૨	૧૪૫	મંગળભાઈ સોમાભાઇ નાયક	૨૬૦
૧૦૩	ગોવિંદજી લલ્લુભાઈ મિસ્ત્રી	૨૭૨	૧૪૫	માકરલાલ કેશવરામ પારેખ	૨૬૦
૧૦૩	રણછોડ વલ્લભ પટેલ	૨૭૨	૧૪૭	ડાહ્યાભાઈ દાજીભાઇ રાઠોડ	૨૫૯
૧૦૮	ભીખાભાઇ નારણભાઇ પટેલ	૨૭૧	૧૪૭	ધીરજસિંહ કાળાભાઈ ચંદ	૨૫૯
૧૦૮	ભુલા ઝીણા પટેલ	૨૭૧	૧૪૭	ઝીણાભાઈ મકનજી પટેલ	૨૫૯
૧૦૮	લલ્લુભાઈ મકનજી પટેલ	૨૭૧	૧૪૭	મનુભાઇ દયાળજી દેસાઇ	૨૫૯
૧૦૮	મગનલાલ માણીભાઈ નાયક	૨૭૧	૧૪૭	પરાગજી રણછોડજી દેસાઇ	૨૫૯
૧૦૮	પરભુભાઇ લાલભાઇ પટેલ	૨૭૧	૧૪૭	પરાગજી નિચ્છાભાઇ પટેલ	૨૫૯
૧૦૮	શાન્તિલાલ લલ્લુભાઇ શાહ	૨૭૧	૧૪૭	પ્રાણશંકર ચુનીલાલ બારોટ	૨૫૯
૧૦૮	વીરચંદભાઇ ભાઇચંદભાઇ શાહ	૨૭૧	૧૪૭	રણછોડ મંચ્છુ પટેલ	૨૫૯
૧૧૫	અમ્બાઈદાસ બાબર પટેલ	૨૭૦	૧૫૫	ભાણાભાઇ દલાભાઇ પટેલ	૨૫૮
૧૧૫	બળવંતરાય કુંવરજી દેસાઇ	૨૭૦	૧૫૫	ગાંડા છીબા પટેલ	૨૫૮
૧૧૫	રતનાભાઈ નાનાભાઇ પટેલ	૨૭૦	૧૫૫	રસુલમીઆં ઘીસામીઆં શેખ	૨૫૮
૧૧૮	ભીમભાઈ લલ્લુભાઇ પટેલ	૨૬૯	૧૫૮	અબ્દુલ હમીદ હુસેન શેખ	૨૫૭
૧૧૮	દયાળજી પરાગજી નાયક	૨૬૯	૧૫૮	ઇશ્વરલાલ ડાહ્યાભાઇ દેસાઇ	૨૫૭
૧૨૦	અનુપરામ ચુનીલાલ બંધારા	૨૬૮	૧૫૮	વલ્લુભાઇ નરસિંહભાઇ પટેલ	૨૫૭
૧૨૦	છગન ભાણા પટેલ	૨૬૮	૧૫૮	રતના રણછોડ પટેલ	૨૫૭
૧૨૦	ગુલાબભાઇ નિચ્છાભાઇ દેસાઇ	૨૬૮	૧૬૨	નરમદ કરસન બામણ	૨૫૬
૧૨૦	ઠાકોરભાઈ મંચારામ પટેલ	૨૬૮	૧૬૨	નાનુભાઇ નાગરજી નાયક	૨૫૬
૧૨૪	ચંદ્રવદન નગીનદાસ ઓઝા	૨૬૭	૧૬૨	નિચ્છાભાઇ બાલુભાઈ દેસાઇ	૨૫૬
૧૨૪	મણીલાલ હરિભાઇ નાયક	૨૬૭	૧૬૫	બનીઓ રતનો સુરતી	૨૫૫
૧૨૪	નારણ ગોપાળ વાળંદ	૨૬૭	૧૬૫	મોહનસિંહ દુર્લભભાઇ ચોહાણ	૨૫૫
૧૨૭	ગજાનંદ હરિશંકર ભટ્ટ	૨૬૬	૧૬૫	નગીન નરસઇ પટેલ	૨૫૫
૧૨૭	હરિલાલ રણછોડજી પટેલ	૨૬૬	૧૬૫	જીવનભાઇ નાનાભાઈ	૨૫૫
૧૨૭	રાયસિંહ નાથુભાઇ ગોહેલ	૨૬૬		ઉછરાવાળા	
૧૩૦	ભગવાનદાસ અંબારામ ઘાંચી	૨૬૫	૧૬૯	બળવંતરાય પરભુરામ પારેખ	૨૫૪
૧૩૦	ગાંડા નરસિંહ પટેલ	૨૬૫	૧૬૯	ભગવાનસિંહ નાનુભાઇ મોરી	૨૫૪
૧૩૦	કરસન જીવરાજ શાહ	૨૬૫	૧૬૯	દલપતભાઇ કરસનજી પટેલ	૨૫૪
૧૩૦	મણી છીબા પટેલ	૨૬૫	૧૬૯	કાસમ સુલેમાન વોહરા	૨૫૪
૧૩૪	આણુરામ બાલુરામ સોંદગે	૨૬૪	૧૬૯	નટવરલાલ ચુનીલાલ પારડીગર	૨૫૪
૧૩૪	ભીખાભાઇ ભગાભાઇ પટેલ	૨૬૪	૧૬૯	પ્રભાતસિંહ દલપતસિંહ	૨૫૪
૧૩૪	રણછોડ હીરા પટેલ	૨૬૪		ચોકસી	

૧૬૯	વિઠ્ઠલભાઇ હંસજીભાઇ પટેલ	૨૫૪
૧૭૬	હરિલાલ કાનજીભાઇ પટેલ	૨૫૩
૧૭૬	મગનલાલ લલ્લુભાઇ મકવાણા	૨૫૩
૧૭૬	રણછોડદાસ ગંગારામ પોમલાવાલા	૨૫૩
૧૭૯	છોટુભાઇ પરાગજી નાયક	૨૫૨
૧૭૯	નટવરલાલ મોતીરામ ત્રિવેદી	૨૫૨
૧૮૧	ગીરજાશંકર ભવાનીશંકર વૈદ્ય	૨૫૧
૧૮૧	નટવરલાલ જોરાભાઇ અમીન	૨૫૧
૧૮૩	બાપુભાઇ વસનજી પટેલ	૨૫૦
૧૮૩	ઝીણાભાઇ દલપતરામ વાલવાળા	૨૫૦
૧૮૩	કાળીદાસ ખંડુભાઇ દેસાઇ	૨૫૦
૧૮૩	મોહનભાઇ ફકીરભાઇ દેસાઈ	૨૫૦
૧૮૩	ઠાકોરભાઇ રણછોડજી નાયક	૨૫૦
૧૮૮	લાલભાઇ મોહનજી જોષી	૨૪૯
૧૮૮	મગનભાઈ છોટુભાઇ પટેલ	૨૪૯
૧૮૮	પ્રેમચંદ ડાહ્યાભાઇ શાહ	૨૪૯
૧૮૮	રણછોડ હરિભાઇ પટેલ	૨૪૯
૧૮૮	સોમાભાઇ નરસિંહભાઇ પટેલ	૨૪૯
૧૮૮	વનમાળી રતનજી પટેલ	૨૪૯
૧૯૪	અહમદભાઇ હુસ્સેનભાઇ શેખ	૨૪૮
૧૯૪	અમ્રતલાલ ભીમભાઇ નાયક	૨૪૮
૧૯૪	છોટુભાઇ દુર્લભભાઇ મિસ્ત્રી	૨૪૮
૧૯૪	લક્ષ્મણ બુધા ગરાસીઆ	૨૪૮
૧૯૪	મગનભાઇ મોરારજીખાસકીઆ	૨૪૮
૧૯૯	છગન સુખલા પટેલ	૨૪૭
૧૯૯	છોટુભાઇ રામાભાઇ પટેલ	૨૪૭
૧૯૯	જીવણભાઇ હરિભાઇ પટેલ	૨૪૭
૧૯૯	નારણજી પરાગજી નાયક	૨૪૭
૧૯૯	ઓલીવર સેમ્યુલ ફ્રેન્ક	૨૪૭
૧૯૯	ઠાકોરભાઇ નાનુભાઇ દેસાઇ	૨૪૭
૨૦૫	નાનુભાઇ હરિભાઇ નાયક	૨૪૬
૨૦૫	વનમાળીભાઇ ગોવિંદભાઇ પટેલ	૨૪૬
૨૦૭	ભગાભાઇ નાથુભાઇ પટેલ	૨૪૫
૨૦૭	છગનલાલ ખંડુભાઇ જોષી	૨૪૫
૨૦૭	કેસરીસિંહ રૂપસિંહ મેવાત	૨૪૫
૨૦૭	મનુભાઇ લાલભાઈ નાયક	૨૪૫
૨૦૭	રામભાઇ નારણજી પટેલ	૨૪૫
૨૧૨	મગનલાલ જીવણજી પટેલ	૨૪૪

૨૧૨	મગનલાલ રણછોડજી પટેલ	૨૪૪
૨૧૨	રતીલાલ શીવલાલ પરતાગીઆ	૨૪૪
૨૧૫	ભીખુભાઇ રણછોડજી દેસાઇ	૨૪૩
૨૧૫	ભંગીઆ નાનકા પટેલ	૨૪૩
૨૧૫	દાજી સુખા પટેલ	૨૪૩
૨૧૮	છનીઆ રાણા ભંગી	૨૪૨
૨૧૮	ઇશ્વરલાલ વિઠ્ઠલદાસ ભટ્ટ	૨૪૨
૨૧૮	પ્રાણજીવનદાસ નાથુભાઇ કારપેન્ટર	૨૪૨
૨૨૧	મગનલાલ નારણજી પટેલ	૨૪૧
૨૨૧	મીઠાભાઇ રામાભાઇ પટેલ	૨૪૧
૨૨૧	રણછોડ ગોવિંદ ટંડેલ	૨૪૧
૨૨૪	ભગવાન કુંવરીઆ પટેલ	૨૪૦
૨૨૪	ભગા ગોપાળ લાડ	૨૪૦
૨૨૪	છીબા કાળા ભાલગરા	૨૪૦
૨૨૪	ઝીણા બુધા પટેલ	૨૪૦
૨૨૪	સોમાભાઇ મંગાભાઇ પટેલ	૨૪૦
૨૨૪	ઠાકોરભાઇ નારણજી નાયક	૨૪૦
૨૩૦	જગજીવન લાલભાઇ પટેલ	૨૩૯
૨૩૦	રામભાઇ ગોપાળભાઇ પટેલ	૨૩૯
૨૩૦	ઠાકોરભાઇ મોહનભાઇ દેસાઇ	૨૩૯
૨૩૦	કરસનભાઇ લલ્લુભાઇ પટેલ	૨૩૯
૨૩૪	ભોગીલાલ છગ્ગીલદાસ પજીઆવાળા	૨૩૮
૨૩૪	ખંડુભાઇ રણછોડજી નાયક	૨૩૮
૨૩૪	નારણભાઇ નાગરભાઇ દરજી	૨૩૮
૨૩૪	રણછોડજી નાથુભાઇ નાયક	૨૩૮
૨૩૪	ઠાકોરલાલ મગલાલ મેહતા	૨૩૮
૨૩૪	ઉમેદસિંહ ગાંડાભાઇ સુરમા	૨૩૮
૨૪૦	મકનજી રણછોડજી પટેલ	૨૩૭
૨૪૦	નવનીતરાય ભીખુભાઇ ઉપાધ્યાય	૨૩૭
૨૪૦	રણછોડજી દયાળજી નાયક	૨૩૭
૨૪૩	ચંદ્રકાન્ત નવનીતરામ ભટ્ટ	૨૩૬
૨૪૩	ગીરજાશંકર વલ્લભરામ જોષી	૨૩૬
૨૪૩	જગબાલીક સદાનંદ અગ્નિહોત્રી	૨૩૬
૨૪૩	લલ્લુ સુખા પટેલ	૨૩૬
૨૪૩	મગનલાલ કલ્યાણજી નાયક	૨૩૬
૨૪૩	મુળશંકર મનસુખરામ અધ્વાર્યુ	૨૩૬
૨૪૩	મંગુ ગોવિંદ મહેસુરીઆ	૨૩૫

૨૪૩	પેમા ગોવિંદ પટેલ	૨૩૬
૨૪૩	રતીલાલ જમીઅતરામ મરછીઆન	૨૩૬
૨૫૨	અમ્રતલાલ લલ્લુભાઈ નાયક	૨૩૫
૨૫૨	નરોતમભાઈ છીતાભાઇ કોળી	૨૩૫
૨૫૨	પરાગજી લલ્લુભાઇ પટેલ	૨૩૫
૨૫૨	સુખાભાઈ ભાણાભાઈ પટેલ	૨૩૫
૨૫૬	ભુખણદાસ દુર્લભદાસ લગદીવાળા	૨૩૪
૨૫૬	છગન જીવણ પટેલ	૨૩૪
૨૫૬	દીપસિંહ ગોમાનસિંહ મહીડા	૨૩૪
૨૫૬	નાનુભાઈ ભીમભાઇ નાયક	૨૩૪
૨૬૦	રતીલાલ ડાહ્યાભાઇ શાહ	૨૩૩
૨૬૧	મગનલાલ લલ્લુભાઇ નાયક	૨૩૨
૨૬૧	સોમાભાઇ ભીખાભાઇ પટેલ	૨૩૨
૨૬૩	અમ્રતલાલ મણીશંકર જોષી	૨૩૧
૨૬૩	લાલા ફીકા પટેલ	૨૩૧
૨૬૩	મગન રાઘા પટેલ	૨૩૧
૨૬૩	રતન ડાહ્યા પટેલ	૨૩૧
૨૬૩	સરસ્વતીચંદ્ર મોતીરામ વૈદ્ય	૨૩૧
૨૬૮	છોટુભાઈ જીવણજી પટેલ	૨૩૦
૨૬૮	લીલાચંદ ઉમેદચંદ દલાલ	૨૩૦
૨૬૮	માના કાળુ દેશમુખ	૨૩૦
૨૭૧	જીવણ રણછોડ તલાવીઆ	૨૨૯
૨૭૧	મગનલાલ છોટુભાઈ ખારવારવાળા	૨૨૯
૨૭૩	બાબુલાલ નાનચંદ શાહ	૨૨૮
૨૭૩	દલપત હીરજી સુરતી	૨૨૮
૨૭૩	સોમાભાઇ ફરસનજી પટેલ	૨૨૮
૨૭૬	ભીખુભાઇ વસનજી દેસાઈ	૨૨૭
૨૭૬	નરદેવભાઈ પરાગજી નાયક	૨૨૭
૨૭૬	રણછોડદાસ કાશીરામ ઘાંચી	૨૨૭
૨૭૯	ધીરૂભાઈ કરનજી દેસાઇ	૨૨૬
૨૭૯	રમણભાઈ વિઠ્ઠલભાઈ પંચોલી	૨૨૬
૨૭૯	હદિરભાઈ ઘેલાભાઈ રાવળ	૨૨૬
૨૭૯	મણીલાલ વલ્લભભાઇ નાયક	૨૨૬
૨૮૩	નર્મદાશંકર અંબારામ પાઠક	૨૨૫
૨૮૩	નરસા ધનજી પટેલ	૨૨૫
૨૮૩	નાનુભાઇ લલ્લુભાઇ દેસાઇ	૨૨૫
૨૮૩	પેમા ખુધા પટેલ	૨૨૫
૨૮૩	રતીલાલ ધીરજરામ પંડ્યા	૨૨૫
૨૮૮	હરિભાઈ ખંડુભાઈ નાયક	૨૨૪
૨૮૮	લીનુભાઈ નાનુભાઈ દેવસુંદરીવાળા	૨૨૪
૨૮૮	નાથુ ભવાન પટેલ	૨૨૪
૨૯૧	મગનલાલ લલ્લુભાઈ દેસાઈ	૨૨૩
૨૯૧	રણછોડ ગોવિંદ ખલ્પા	૨૨૩
૨૯૧	રણછોડ પેમા પટેલ	૨૨૩
૨૯૧	વહાલા પુરષોત્તમ પટેલ	૨૨૩
૨૯૫	ખુમાનસિંહ રામસિંહ ગોહિલ	૨૨૨
૨૯૬	ડાહ્યા છોટા સુરતી	૨૨૧
૨૯૬	દયારામભાઇ છીના પટેલ	૨૨૧
૨૯૬	કહાનજીભાઇ વહાલાભાઇ પટેલ	૨૨૧
૨૯૬	મોરારભાઇ સોમાભાઈ પટેલ	૨૨૧
૩૦૦	નરસિંહભાઇ મોરારજી પટેલ	૨૨૦
૩૦૧	ડાહ્યાભાઈ વસનજી નાયક	૨૧૯
૩૦૧	જયંતિલાલ ગીરજાશંકર ભટ્ટ	૨૧૯
૩૦૧	કેશવ આશીર્વાદ અહમદાબાદી	૨૧૯
૩૦૧	મણીલાલ કાળીદાસ પટેલ	૨૧૯
૩૦૧	લલ્લુ ઝામખા પટેલ	૨૧૯
૩૦૧	નવીનચંદ્ર મણીશંકર નાયક	૨૧૯
૩૦૧	પાંડુરંગ નારાયણ શીન્ડે	૨૧૯
૩૦૮	લલ્લુ કાથુડીઆ પટેલ	૨૧૮
૩૦૯	રૂમનજી બાપુભાઇ દેસાઇ	૨૧૭
૩૦૯	નાથુ ફુલીઆ ગામીટ	૨૧૭
૩૧૧	ધીરજલાલ દુર્લભભાઈ નાયક	૨૧૬
૩૧૧	મદનલાલ રેવાશંકર પંડ્યા	૨૧૬
૩૧૩	નગીનદાસ ત્રીભોવનદાસ બોબડીવાળા	૨૧૫
૩૧૩	પરભુ છના પટેલ	૨૧૫
૩૧૫	કાનજીભાઇ કલ્યાણભાઇ બોરડીવાળા	૨૧૪
૩૧૬	લલ્લુભાઇ છનાભાઈ પટેલ	૨૧૩
૩૧૬	મગનલાલ ભીખાભાઇ વશી	૨૧૩
૩૧૬	નરહરરામ ધનસુખરામ સ્માર્ત	૨૧૩
૩૧૬	રણજીતભાઇ રણછોડજી દેસાઇ	૨૧૨
૩૨૦	નટવરલાલ વિનાયક જોષી	૨૧૧
૩૨૧	રતીલાલ દયાળજી દેસાઈ	૨૧૦
૩૨૨	ડાહ્યાભાઈ પ્રતાપસિંહ દેસાઈ	૨૦૯
૩૨૩	દયાળજી ભીમભાઇ નાયક	૨૦૮
૩૨૩	નાગરજી નારાણજી નાયક	૨૦૮

૩૨૫	નાનુભાઇ પરાગજી નાયક	૨૦૭
૩૨૬	સવિતાશંકર મણીશંકર વ્યાસ	૨૦૬
૩૨૭	છગનલાલ વસનજી નાયક	૨૦૫
૩૨૮	ગોપાળજી ગુલાબભાઈ નાયક	૨૦૫
૩૨૯	માવા છીબા પટેલ	૨૦૫
૩૩૦	મુળીઓ વીરીઓ સુરતી	૨૦૪
૩૩૧	પરાગજી ગોવિંદજી નાયક	૨૦૩
૩૩૧	વલ્લભભાઇ જીવણજી પટેલ	૨૦૩
૩૩૨	મોહનસિંહ રામસિંહ પઢીઆર	૨૦૧
૩૩૩	ત્રિભોવનદાસ નરસિંહદાસ પસ્તાગીઆ	૨૦૧

ખેતીવાડી-બાઅસ કોર્સ

૧	અખતીઆ રેલા ચોધરી	૩૨૦
૨	જેરામ દીના ચોધરી	૩૧૭
૩	ઝેગન ઇચ્છા ગામીત	૩૧૬
૪	લક્ષ્મણ દાજી પટેલ	૩૧૩
૫	હંસજી છીબા ધોડીઆ	૩૦૫
૬	દુર્લભભાઇ મણીભાઇ નાયક	૩૦૪
૭	ભંગી ચોગટા ચોધરી	૩૦૩
૮	લલ્લુ નગર પટેલ	૩૦૦
૯	મંચ્છુ નભા ધેડ	૨૯૬
૧૦	નાથુભાઇ ગુલાબભાઈ દેસાઇ	૨૯૬
૧૧	કાટીઆ નાના ચોધરી	૨૯૪
૧૨	રમણલાલ ગાડાભાઈ ભાવસાર	૨૮૮
૧૩	દુલા સુતીઆ વસાવા	૨૮૭
૧૪	હરખા ઉકડ પટેલ	૨૮૦
૧૫	માવળા ધનીઆ ચોધરી	૨૭૯
૧૬	આલુભાઇ દુર્લભભાઇ દેસાઈ	૨૭૭
૧૭	ભીખુભાઇ જગનજી દેસાઇ	૨૭૫
૧૮	રૂમજી વજા ચોધરી	૨૭૫
૧૯	જીતા બહેચર તલાવીઆ	૨૭૧
૨૦	મચલા ખોનીઆ ચોધરી	૨૬૮
૨૧	ગીમા ઇસનીઆ પટેલ	૨૬૭
૨૨	કસનીઆ જગા પટેલ	૨૬૦
૨૩	ચંપકલાલ છબીલદાસ પારેખ	૨૫૭
૨૪	સુખીઆ કાળીઆ પટેલ	૨૪૭
૨૫	મંગળીઆ ભગલા ચોધરી	૨૪૨
૨૬	નથ્થુ રવજી પટેલ	૨૩૫
૨૭	ઉકડા ઘાંચડા ચોધરી	૨૩૦

ગુજરાતી-ઉર્દુ

૧	દાઉદ હુસેન દેદત	૩૫૫
૨	ઇબ્રાહીમ ઇસપ દાના પટેલ	૩૨૫
૩	હુસેનખાન આલમખાન પઠાણ	૩૦૮
૪	અહમદુલ્લાહ રેહમતુલ્લાહ શેખ	૨૬૬
૫	પીરભાઇ મુસ્તફા મલેક	૨૫૮

રાજકોટ સેન્ટર

૧	ગણપતરામ ત્રંબકલાલ આચાર્ય	૨૯૨

ઉ. ભા. ના મે. એજ્યુ. ઇન્સ.
સાહેબની ઑફિસ,
અમદાવાદ.
તા. ૯ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૨.

(અંગ્રેજીમાં સહી) એસ. એસ. કેમેરોન
એજ્યુ. ઇન્સ. ઉ. ભા.

(ઉ. ભા. ના મે. એજ્યુ. ઇન્સ. સાહેબના તા. ૫-૧૦-૧૯૩૨ના પત્ર નંબર ૮૯૬૦ માં કરેલી સૂચનાનુસાર.)

અમદાવાદ જિલ્લા પ્રાથમિક શિક્ષકમંડળના છઠ્ઠા અધિવેશનમાં અધિવેશનના પ્રમુખ સાહેબ રાજેશ્રી રામરાય મુન્શી તરફથી જાહેર કરવામાં આવેલો.

લેડી વિદ્યાગૌરી ઇનામી નિબંધ

વિષય:—પ્રાથમિક શિક્ષણપદ્ધતિ અને અભ્યાસક્રમ તેનો અનુભવ અને સુધારણા (પાચ હજાર શબ્દોમા).

ઇનામ:—રૂ. ૫૦) પચાસ.

મુદ્દત:—તારીખ ૩૧ ડિસેમ્બર ૩૩ ની બપોર સુધીમા રજિસ્ટર પોસ્ટથી "ખેડુત ઓફિસ" અમદાવાદ ભદ્ર પહોચતું કરવું.

લાયકાત:—અમદાવાદ જિલ્લા પ્રાથમિક શિક્ષકમંડળના સભાસદ હોય તે સર્વે.

પરીક્ષકો:—રા. સા. બી. જે. શાસ્ત્રી. એન્યુ. ઈ. ઉ. ભા. **શ્રી. રામરાય મુન્શી** પ્રમુખ, અમદાવાદ. જિલ્લો પ્રા૰ શિક્ષકમંડળ.

ઉપર્યુક્ત ઇનામી નિબંધ સંબંધી હરિફાઈ કરનાર શિક્ષકે નીચેનું ફોર્મ મોકલવું:—

નામ:—

જ્યાં નોકરી હોય તે નિશાળનું નામ:—

શિરનામુ પુરું:—

ઉંમર:—

લાયકાત:—

નોકરીની મુદ્દત:—

ખાસ તાલીમ લીધી હોય તે:—

નિબંધ સંબંધી પુસ્તકો વાચેલાં હોય તેનાં નામ:—

સંજ્ઞા:—(ઉપનામ).

સહી ____________________

આ ફોર્મ એક બંધ પાકિટમા મૂકી તેને બંધ કરવું તથા નિબંધ ઉપર પોતાનું નામ ન લખતાં પોતાની સંજ્ઞા લખવી. નિબંધ સાથે બંધ પાકિટ દોરીથી બાધી દેવું. રજિસ્ટર પોસ્ટથી મોકલવું કે ખાત્રીપૂર્વક પહોચે. મોટા લાબો બીડા વાપરવો. કાગળો વળી ન જાય તેની કાળજી રાખવી. અક્ષર અને સ્વચ્છતા ઉપર ધ્યાન આપવું. માર્જીન ઠૈ રાખવો.

મૂળશંકર નારણજી ત્રિવેદી. સેક્રેટરી, અમદાવાદ જિ૰ પ્રા૰ શિક્ષક મંડળ.

ઇનામપત્રક

પંચમહાલ અને રેવાકાંઠા.

રામપરેલના મુવાડા	મુણાવાડાના ભાટ મુનિલાલ નારણભાઈએ	૧—૮—૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
વાંકાનેર	પટેલ મથુરભાઇ કરસનદાસે	૨૧—૮—૦	સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
સખાદરા	પોલિસ પટેલ રામસીંગ ફુલાએ	૧૫—૦—૦	,,
કણજરી	વડીઆ મુંજભાઈ [illegible]	૫૦—૦—૦	બંને સ્કૂલોના વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
ગધવાસ	આસિ. માસ્તર જગુભાઈ બાપુજીભાઈ આદિએ	૧૪—૦—૦	સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
થાંદાનેર	મોદી [illegible]	૧૯—૪—૦	,,
ઉમરાપુર	ગામના [illegible] મળી	૧૭—૦—૦	હડિઆળ તથા [illegible] ભેટ આપ્યું.
આશ્રમ	શાહ અમૃતલાલ ફુલચંદ તથા [illegible] મળી	૧૫—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
		૫—૦—૦	હડિઆળ [illegible] આપ્યા.
		૨—૦—૦	મિઠાઈ વહેંચી.
રામપરેલના મુવાડા	મુણાવાડાના મુનીલાલ નારણલાલ ભાટે	૫—૦—૦	સ્કૂલના મકાનમાં સાદડીઓ પાથરવા માટે લાવી આપી.
જંબાર	[illegible]ના શાહ છોટાલાલે પોતાની માતુશ્રીના સ્મરણાર્થે	૭—૮—૦	બાળકોને કપડાં વહેંચ્યાં.
છોટાઉદેપુર	તરગોળના ગામલોકોએ	૨૦—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
	[illegible]ના પટેલ [illegible]	૧૧—૦—૦	,,
	[illegible]ના પટેલ બાપુ [illegible] તથા પટેલ [illegible]	૧૦—૦—૦	,,
ઇટવાડ	મે. કારભારી સાહેબ કુબેરશંકર [illegible]	૧૨—૦—૦	બાર માસ સુધી પરબ ચાલુ કરી.
	[illegible] ઠાકોર પ્રતાપસિંહજી અને બીજા ગૃહસ્થો તરફથી	૧૩—૦—૦	પરબ માટે સાધનો, ત્રાંબાનું બેડું, [illegible] નં. ૨, પ્યાલા નં. ૮ [illegible] નં. ૧, [illegible] વગેરે લાવી આપ્યું.
	મે. કારભારી સાહેબ કુબેરશંકર [illegible] તથા ઠાકોર પ્રતાપસિંહજી [illegible] તથા ગૃહસ્થો મળી	૨૫—૦—૦	સ્કૂલ અને [illegible] આપ્યાં.

...પુરી	મુખી જવરભાઈ રામભાઈ પરેચે	૨—૦—૦	ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને સ્લેટો તથા ચોપડીઓ વહેંચી.
...ચા	સ્કૂલકમિટીના મેમ્બર મિ. સાવમભાઈ લાલભાઈએ	૨૫—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા તથા પરબ માટે સાધનો લાવી આપ્યાં.
...નપુર	કુંભાર ધુળાભાઈ કાનાભાઈએ	૧૦—૮—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
	ઠાકોર માધવસિંહ વખતસિંહ હના વિધવા બાઈ ચંદાલાએ	૧૦—૮—૦	,,
...નીપુરા	ચાવડા ધુળાભાઈ ડાભાઈએ	૧૨—૦—૦	,,
...તમપુરા	શેઠશ્રી દીનશાજી બમનજી અગ્રેસર દલાલે	૧૫—૦—૦	,,
	,,	૨—૦—૦	,, સાકર વહેંચી.
	મે. ડૉક્ટર મોતીશંકર પી. ત્રિપાઠીએ	૧૭—૦—૦	ભીલ નાયકડાના ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને લુગડા તથા સ્લેટો આપી.
...ોડીઆ	મે. ઠાકોર સાહેબ શ્રી મોટાબાવા સાહેબ તરફથી	૭—૦—૦	સાકરીઆ ચણા તથા ખાંડ વહેંચવામાં આવી હતી.
...મપુરા	સ્કૂલના મેમ્બર શેઠ હીંમતલાલ હરજીવને	૯—૦—૦	પિત્તળના પ્યાલા તથા સાકર વહેંચી.
...રબાડા	ગામના સદ્‌ગૃહસ્થોએ તથા અધિકારીઓએ મળી	૩૫—૭—૩	વિદ્યાર્થીઓને તથા કન્યાશાળાની બાળાઓને જમાડયા તથા બાળકોને વાડકા પિત્તળના વહેંચ્યા તથા પતાસાં વહેંચ્યા.
સામલી	ફોરેસ્ટ થાણાના ગાર્ડ મિ. કાળુભાઇ ભાઇજીભાઇ તથા બીટગાર્ડ મિ. અબ્દુલ્લાહ આદમે મળી	૨—૮—૦	સાકર વહેંચી.
આરાદ	સ્કૂલ બોર્ડના સભ્ય સાહેબ શાવસિંહજી ભગવાનસિંહજી રાઠોડે	૩૦—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને કપડાં, સ્લેટ તથા ચોપડીઓ વહેંચી.
કદવાળ	છોટાઉદેપુરના શ્રીમંત મહારાજા સાહેબ તરફથી	૧૫—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને ઇનામ વહેંચ્યા.
	કદવાળના મે. મેનેજર સાહેબ તરફથી	૭—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને સ્લેટ, પેન ટોપી, લંગોટી વગેરે વહેંચ્યું.

મહેલોલ	મે. ઠાકોર સાહેબ મહારાઉલ શ્રીરામસિંહજી નહારસિંહજીએ	૫—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને મિઠાઇ વહેંચી.
નદારા	જયાત નાથાભાઈ ખેમભાઈ એ	૭—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
ભીલોડીઆ	મે. ઠાકોર સાહેબ મોટાબાવા સોમબાવાએ	...	"
કણજરી	શ્રીમાન ઠાકોર સાહેબ તરફથી મે. કારભારી સાહેબ મોતીલાલભાઇ મગનલાલભાઈ તલાટીએ	૧૦—૦—૦	બંને સ્કૂલોમાં મિઠાઈ વહેંચી.
કડાચણા	પાટણવાડીઆ કાભઈ નાથા જયરાળાએ	૨૦—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડય..
છાલીઓર	મે. ઠાકોર સાહેબ શ્રી રામસીંહજી ઇંદ્રસિંહજીએ	૭—૫—૩	પિત્તળના પ્યાલા, મિઠાઈ તથા પુસ્તકો વહેંચ્યાં.
ભવાનીપુરા	ગામલોકોએ	૧૫—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
પાન્ડુ	મિ. માણેકલાલ મથુરદાસ મહેતાએ	૪—૮—૦	કમ્પાઉન્ડમાં ખાડા પુરવા માટે રેતી તથા પરબ માટે પવાલાં નં. ૬ તથા લોટો મંગાવી આપ્યો.
છોટાઉદેપુર	કદવાળના મે. મેનેજર સાહેબ છત્રસિંહજી સાહેબે	૭—૮—૦	કદવાળ સ્કૂલમાં ટોપી, લંગોટી અને સાકર વહેંચી.
સંતરામપુર	રામપુરના હરસોલા કેશવલાલ રણછોડે	૬—૪—૦	તાંબાનું બેડું નં: ૧ કન્યા-શાળામાં આપ્યું.
ઝાલોદ	દાહોદ ભીલ સેવામંડળ તરફથી	૩—૮—૦	સ્લેટ, ચોપડીઓ વગેરે વહેંચવામાં આવ્યું છે
હાલોલ	શ્રી ભાઉરાવ રામરાવે	૧૭—૮—૦	વ્યાયામશાળા માટે મલ- ખમ નં. ૧ તથા પતાસ
	"	૬—૮—૦	વહેંચ્યાં.
પોઠ્યા	ઠાકોર સાહેબ ચંદસિંહ રણછોડભાઇએ	૨૦—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા
દેવગઢબારીઆ	બાંડીબારના શેઠ ગોરધનદાસ મુંનીલાલે	૪૨—૧૧—૦	વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકો તથા મિઠાઈ તથા બ ળાઓને કાપડના કક વહેંચ્યા.
રતનપુર	રાઉલજી કુબેરસિંહ ધમીરસિંહે	૩૦—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા
	પટેલ રણછોડદાસ ધરમદાસે	૩—૦—૦	પતાસાં તથા પરસુ લાભાર્થે આપ્યા.
વાઘજીપુર	અખસ્તા પટેલ નાથાભાઈ અમાંભાઈએ	૩—૦—૦	ઘડિઆળ દુરસ્ત કરા સાર આપ્યાં.

મિ. કારભારી સાહેબ મોતીલાલભાઈ મગનલાલભાઈ તરફથી	૬૧—૦—૦	બંને સ્કૂલો જમાડી.
પરમાર અનોપસિંહ અણદભાઈ તથા વખતસિંહભાઈ બાવાભાઈએ મળી	૧૫—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
મિ. માણેકલાલ મગનલાલ દેસાઈ	૬—૦—૦	ગરીબ વિદ્યાર્થીને પાગરણ તથા ટોપીઓ આપી.
શા. ઓચ્છવલાલ રાયજીભાઈએ	૫—૦—૦	પતાસાં તથા ટાટપટી માટે રકમ આપી.
પટેલ જગનભાઈ નરસિંહભાઈએ	૬—૦—૦	જલેબી વહેંચી.
શાહ ભોગીલાલ રામચંદભાઈએ	૫—૦—૦	પતાસાં તથા ટાટપટી માટે રકમ આપી.
મીઠાણુ આદરભાઈ મથાભાઈએ	૧૮—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
સંમેલન વખતે ગામલોકો તરફથી નરસીપુરના ઠક્કર મોહનલાલ મોતીલાલે	...	૩૦ છોકરાઓને કોમલપાદ અને મધ્યમપાદના ચંદ્રકો આપ્યા તથા દળધ્વજ, સેનાધ્વજ પટ્ટીઓ ચેચાની ટાઇને આપી.
મિ. બાપુરાવ રામરાવે	૧૭—૮—૦	વ્યાયામશાળાને મગખમ નં. ૧ ભેટ આપ્યો. તથા તે સ્થાપન
”	૧—૮—૦	નિમિત્તે પતાસાં વહેંચ્યાં.
ગામલોકો તરફથી	૨૦—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તરાયણ ઉપર જમાડ્યા.
મે. પોલિટીકલ એજન્ટ સાહેબ પધાર્યા તે પ્રસંગે મે. ઠાકોર સાહેબે	૧૫—૦—૦ ૨—૦—૦	પુસ્તકો તથા સાકર વહેંચી.
સ્ટેટ તરફથી	૧૦—૪—૦	પુસ્તકો તથા મિઠાઈ વહેંચી.
ઠાકોર કાનુભાઈ ગોમભાઈએ	૮—૦—૦	એક્સરસાઇઝ, પેન્સિલ રબર પેન તથા મિઠાઈ વહેંચી.

ભરૂચ જિલ્લો

મિ. બાપુભાઈ સુમનભાઈએ	૨૮—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને પતાસાં વહેંચ્યાં.

નોબાર	પા. દેશાઇભાઇ ગુલાબભાઇએ	૩૨—૦—૦	સ્કુલના વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
કાવઠી	સીંધા કાળુભાઇ માધવસંગે	૧૦—૦—૦	"
ઉમરઠાણ	અંજુમન ઇસ્લામની કમિટી તરફથી	૧૫—૪—૦	ઉર્દુ ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને ચાલતી ચોપડીઓ વહેંચી.
કોસમડી	ગ્રામ્ય પંચાયત કમિટી તરફથી	...	એકવરસ માટે શિક્ષણ પત્રિકા ભેટ. ગુજરાતી સચિત્ર મૂળાક્ષર માળા ભેટ તથા હુઝુર તહજાી બગએ તસ્વીર ભેટ આપી.
ઝઘડીઆ	શાહ નેમચંદ હીરાભાઈ એ	૫૦—૦—૦	સ્કૂલ તથા કન્યાશાળાની બાળાઓને જમાડી.
કઠાનવા	ડલુર ગિરધર ગવાસદનાએ તથા જેઠા કરસન હજુ ખીનાએ	૫—૦—૦	બાળાઓને પિત્તળના પ્યાલા વહેંચ્યા.
આમોદ	શેઠ નેમચંદ રાયચંદ તરફથી	૭—૦—૦	પરબ માટે સ્કૂલમાં તાંબાનું બેડું આપ્યું
	ગામના સદ્ગૃહસ્થોએ મળી	૧૮—૦—૦	તથા પરબમાં આપ્યા.
સેડસા	ગામલોક તરફથી	૧૫—૦—૦	ઘડિઆળ ભેટ આપ્યું.
અંકલેશ્વર	મે. મુન્સફ સાહેબ ભગત સાહેબે	૨૫—૦—૦	કન્યાશાળાને મદદ કરી.
	શ્રીમતી મધુરિકાબેન મિસિસ હરસુખલાલ વકીલે	૧૦—૦—૦	ગાનાર બાળાઓને રકાબી વહેંચી.
	બાઇ ઘાંચી જેઠાર તરફથી	૧૫—૦—૦	કાસંદી મંગાવવા માટે.
	બાઇ સુરજ સોની હરગોવિંદદાસની વિધવાએ	૩૦—૦—૦	ગરીબ બાળાઓના ડ્રેસ કરાવ્યા.
	વકીલ સાહેબ નરહરીલાલભાઇ તરફથી	૧૧—૦—૦	મદદ કરી.
	શેઠ ભવાની ભૂખણદાસે	૧૧—૦—૦	"
	શેઠ બમનશા જીનવાલાએ	૧૫—૦—૦	"
	શેઠ વખારીયા જીનવાલાએ	૧૧—૦—૦	"
	શેઠ ચંદુલાલ નાથુભાઇ પત્થરવાળાએ	૮—૧૨—૦	પિત્તળના દાંડીઆ સારી આપ્યા.
	શેઠ ઝીણાભાઇ અંબાલાલ ઝાંગાવાળાએ	૫—૦—૦	મદદ કરી.
	હાંસોટના શેઠ સાકરલાલ ચુનિલાલે	૨—૦—૦	

અંકલેશ્વર	મુંબઇનાં શેઠાણી મૃદુલીલાએ પધારી	...	ગરબા ગવડાવી બાળ ઓને પિત્તળના ૧૪ વહેંચ્યા તથા દાંડ આની જોડ ૪ અપા
સારોદ	શેઠ અલીભાઇ અમીજી મહમદે	૨૫—૦—૦	ઉર્દૂ વિદ્યાર્થીઓને તથ શિક્ષકોને જમાડ્ય
ચાહપુરા	પુરોહિત બ્રાહ્મણ મથુરભાઇ અંબારામે	૧૨—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને ખમી વહેંચ્યાં.
	મિ. કાશીભાઇ વરધભાઇ પાટીદારે	૧૫—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ
	મિ. મોતીભાઇ છવાભાઇ પાટીદારે	૧—૦—૦	રેરી વહેંચી.
	મિ. મોતીભાઇ બહેચર પાટીદાર	૧—૦—૦	રેવડી વહેંચી.
	મિ. ઝવેરભાઇ કલ્યાણ પાટીદારે	૧૫—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ
	નાથીબા દાદાભાઇ ભગવાનની દીકરીએ	૧૫—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ
	મિ. મોહનભાઇ વશખુસી પાટીદારે	૧—૦—૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
	મિ. મગનલાલ કસ્તુરચંદ શાહે	૨—૦—૦	,,
	મિ. શંકરભાઇ ઝવેરભાઇ પાટીદારે	૨—૮—૦	પેંડા વહેંચ્યા.
	મિ. અંબાલાલ દેસાઇએ	૨—૦—૦	ખજુર વહેંચ્યું.
	મિ. શીકમભાઇ હીરાભાઇ પાટીદારે	૧૬—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ
નાંદોડ	મિ. પ્રભાતસિંહ માનસિંહે	૨૦—૦—૦	,,
	મિ. કાભઇ ભાઇજીભાઇએ	૨૦—૦—૦	,,
ડુંડજ	પટેલ બહેચરભાઇ હરિભાઇએ	૮—૮—૦	મિઠાઈ વહેંચી.
કહાનવા	મિ. જેઠાભાઇ કાભાઇએ	૭—૦—૦	બાળાઓને પિત્તળ પ્યાલા તથા સાક વહેંચી.
જંબુસર	ચોકસી મોહોરલાલ હરિલાલે	૧૫—૦—૦	ગુજરાતી તથા ઉ કન્યાશાળામા પેં વહેંચ્યા

પુસ્તક ૭૨] [અંક ૭

Gujarat School Paper

ગુજરાત શાળાપત્ર

જુલાઈ સને ૧૯૩૩

" નવા જમાનામાં નવા સુધારા અને પ્રગતિમાન માણસની જરૂર પડે છે. દુનિયા આગળ વધે છે, અને તેથી આપણા બાપ-દાદાના વખતમાં જે રીતરિવાજ તથા કાનુનો ઉત્તમ ગણાતા હતા તે હવે નિરૂપયોગી નીવડે છે, અને ખરેખર આપણા મૃત્યુ પછી સત્યના દઢ અને ધીમા વિકાસને લીધે વધારે ડાહ્યા થએલા લોકો હાલના કરતાં વધારે સારી યોજના ઘડી કાઢશે. "

કેળવણીખાતાના હુકમથી
તંત્રી અને પ્રકાશક (ઑગસ્ટ ૧૯૨૯ થી)
મૂળજીભાઈ હીરાલાલ ચોકસી, એમ. એ.
હેડમાસ્તર પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કોલેજ, અમદાવાદ.

આ "ડાયમંડ જ્યુબિલી" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.
સલાપોસ રોડ—અમદાવાદ.

અનુક્રમણિકા

गुजरात शाळापत्र

પુસ્તક ૭૩] જુલાઈ સને ૧૯૩૩ [અંક ૭

કળાના સંસ્કાર

ખોરાક, લુગડાં, રહેવાની જગા અને જાનમાલની સહીસલામતી એ મનુષ્યમાત્રની મુખ્ય જરૂરિઆતો છે. જ્યાંસુધી તેની આ હાજતો પુરી પડતી નથી ત્યાંસુધી તે મેળવવામાં તેનું ચિત્ત રોકાએલું રહે છે. જંગલી મનુષ્યના જીવનનો ઘણોખરો ભાગ તેના શરીરના નિર્વાહની પ્રવૃત્તિમાં વ્યતિત થાય છે. સુધરેલી જનતાને આ બાબતો થોડા શ્રમે સહેલાઈથી મળે છે, તેથી તેનો બાકીનો ફુરસદનો વખત તે આરામ અને આનંદ મેળવવામાં ગાળે છે. પ્રાચીન કાળમાં તેની સ્થૂલ જરૂરિઆતો સહેલાઈથી પુરી પડવા માંડી એટલે તેને નવરાશ મળવા લાગી, ત્યારે જ્ઞાન અને હુન્નરકળા વગેરે ઉંચા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ તરફ તેનું લક્ષ ખેંચાયું અને ધીમે ધીમે સુધારાનો વિકાસ થવા માંડ્યો. અતિ પ્રાચીન કાળના મનુષ્યોએ ગુફામાં તથા પત્થર ઉપર દોરેલા ચિત્રો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે તેમને પણ ચિત્રકળાનો શોખ હતો. મનુષ્ય કુદરતી રીતે તેનો ફુરસદનો વખત કોઈપણ રીતે આનંદ મેળવવામાં ગાળે છે. જ્યાંસુધી તેનું ચિત્ત સંસારની જરૂરિઆતો મેળવવામાં ગ્રસ્ત હોય છે, ત્યાંસુધી તેને મોજમજા માણવાનું મન થતું નથી. આરામના વખતમાં કોઈપણ આનંદજનક પ્રવૃત્તિમાં તેની ફાજલ પડેલી શક્તિનો ઉપયોગ કરવામા આવે છે; પણ આનંદદ્વારા તેને જે લાભ થવો જોઈએ તેને બદલે તેને શારીરિક તેમજ

અનુક્રમણિકા

જોઈએ છે ૧૯ કર્યો છે. એમ. ... રાખવા મુંબઈ—ગીત. ... સુરત—દેસાઈ ધર્મશાળા ... ગુલાબભાઈ લલ્લુભાઈ શાહ

ખીણ, નદી તથા સરોવરનો દેખાવ, વર્ષાઋતુમાં આકાશમાં થતા ફેરફાર, રાત્રે આકાશમાંના ગ્રહ અને તારાનું નિરીક્ષણ, વનસ્પતિ અને ઝાડની કુદરતી ગોઠવણ, ઉંચી નીચી હરિઆળી જમીન, પશુપક્ષીનું બોલવું, વગેરે અનેક બાબતો આપણને સુંદર અને મનોહર લાગે છે. તેવા પ્રસંગે શિક્ષકે કે માબાપે બાળકોનું ધ્યાન તે તરફ ખેંચી તેનું અવલોકન કરવા કહેવું જોઈએ. કેટલીક વખત સુંદર ચિત્રો વર્ગમાં ભીંત ઉપર લટકાવી તેમને વારે ઘડીએ તે જોવાનો પ્રસંગ મળે તેવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. ચિત્રકામ વખતે રંગબેરંગી ચિત્રો વિદ્યાર્થી પાસે કઢાવવા અને ઉત્તમ ચિત્ર બધા વિદ્યાર્થી જુએ તેવી ગોઠવણ અવશ્ય કરવાની જરૂર છે. શાળાના બગીચામાં છોડ અને ફૂલની જે શોભા હોય તે તરફ તેમનું લક્ષ આકર્ષવું જોઈએ. કવિતાના અભ્યાસમાં પણ સૌંદર્યની લાગણીનો વિકાસ કરવાના પ્રસંગો મળી આવે છે. અમુક અમુક કવિતા, યોગ્ય તાલ અને રાગથી મધુર અવાજે ગવરાવવાથી વિદ્યાર્થીઓને આનંદ થાય છે અને તેમને તેનો શોખ થાય છે. જો બની શકે તો સારા ચિત્રકામના અભ્યાસક્રમને અનુકૂળ પડે તેવાં કેટલાંક ચિત્રો શાળામાં રાખવાં જોઈએ અને તેનું દર્શન વારંવાર થાય તેમ વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. કોઈ કોઈ પ્રસંગે તે સંબંધી વાતચીત કરવી જોઈએ. તેને લગતા હાલમા ઘણાં માસિકોમાં આકર્ષક ચિત્રો આવે છે. તેમજ **કુમાર કાર્યાલય** જેવી સંસ્થામાંથી તે વેચાતાં મળી શકે છે. સાહિત્ય, સંગીત તથા ચિત્રકળા ઉપરાંત નાટયપ્રયોગદ્વારા પણ બાળકની સૌંદર્યની લાગણીનો વિકાસ થઈ શકે છે. જે નાટયપ્રયોગમાં કળાનું તત્ત્વ હોય એવા પ્રયોગો ખાસ કરીને પસંદ કરવા જોઈએ. શહેર કે ગામમાં જુનાં મકાનો હોય ત્યાંની કોતરણી તથા કારીગરી બતાવવા પર્યટન કરવાં જોઈએ. આ પ્રમાણે જુદી જુદી રીતે બાળકની સૌંદર્યની લાગણી કેળવવાની ખાસ જરૂર છે. હાલમાં આપણી શાળા અને પાઠશાળામાં કલ્પના અને લાગણીના વિકાસને કંઈ સ્થાન મળતું નથી. આ શક્તિઓના યોગ્ય વિકાસના અભાવે વિદ્યાર્થીનું જીવન શુષ્ક થઈ જાય છે અને તેથી તે હલકા પ્રકારના રસનો આનંદ મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે. ખરી રીતે તો વિદ્યાર્થીનું જીવન ઉન્નત કરી તે શુદ્ધ રસનું આસ્વાદન કરે તેવો અધિકારી બનાવવો એ કેળવણીનો આશય છે. સંસારના સ્વાર્થ અને દુઃખમય પ્રસંગે સૌંદર્યની લાગણી વડે આપણે અનેક પ્રકારનો આનંદ પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ. તેથી એક અંગ્રેજ કવિએ કહ્યું છે, કે:—સુંદર વસ્તુ એ હંમેશાં આનંદ આપે છે.

મારી નોંધપોથી

વાચનનો ક્રમ–ધોરણ ૧

(૧) પ્રથમ શિક્ષકે ચિત્રનું અવલોકન કરાવી પાઠ સંબંધી વાતચીત કરવી. બાળકને વાંચવાની ઇચ્છા થાય તેવી રીતે ચિત્ર ઉપરથી વાતચીત કરવી, અથવા પાઠનો ટુંકો સાર કહેવો. (૨) અઘરા શબ્દના ઉચ્ચાર આખા વર્ગ પાસે કરાવવા. શિક્ષકે ધીમેથી સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર કરવો અને બધાં બાળકો પાસે સમગ્ર ઉચ્ચાર કરાવવો. પછી કોઈ કોઈ ઉચ્ચાર વ્યક્તિગત પણ કરાવવો. (૩) શિક્ષકે કા. પા. પર કે ચોપડીમાંનો ફકરો શુદ્ધ અને સરળ રીતે વાંચી બતાવવો. (૪) બાળકોએ શિક્ષક સાથે તે વાંચવો. (૫) બાળકોએ પોતે બધા સાથે તે વાંચવો. (૬) પછી વ્યક્તિગત વાચન કરાવવું. બાળકને વિદ્યાર્થીઓની સમક્ષ ઉભો રાખી તેની કને વંચાવવું. વાચનમાં થતી ભૂલો છોકરાંએ પ્રથમ સુધારવી, અને પછી જરૂર પડે શિક્ષકે તેમાં સુધારો કરવો. (૭) છેવટે પાઠના ભાવાર્થના થોડા સવાલ પૂછવા. (૮) પાઠનો સાર બેએક છોકરા પાસે સંબંધપૂર્વક બોલાવરાવવો. કોઈ કોઈવાર સારૂં વાંચનાર એક છોકરા પાસે એકાદ પાઠ કે વાર્તા વંચાવવી. બધાં છોકરાંએ ચોપડી બંધ કરીને તે સાંભળવું. સારૂં વાંચનારની તથા વાંચવાની વાર્તાની પસંદગી છોકરાંઓ પોતે કરે તે વધારે જરૂરનું છે. પછી તે સંબંધી ચર્ચા કરવી. શિક્ષકે વચમાં બોલીને ભૂલો સુધારવી નહિ.

× × × × ×

સાહિત્યમાં કવિતાનું સ્થાન

આપણી પાસે જ્ઞાન મેળવવાનાં બે મુખ્ય સાધન છેઃ બુદ્ધિ અને હૃદય. કેટલાક વિષયમાં બુદ્ધિ એટલે વિચારનું તત્ત્વ વિશેષ હોય છે. ગણિત, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ધર્મશાસ્ત્ર, નીતિમિમાંસા વગેરે શાસ્ત્રોમાં બુદ્ધિ પ્રધાન હોય છે, ત્યારે સંગીત, કાવ્ય, અને નાટક જેવા લલિતકળાના વિષયોમાં લાગણી પ્રધાન હોય છે. બુદ્ધિપ્રધાન વિષયોમાં તર્કવિતર્કને સ્થાન હોય છે, પણ લાગણીપ્રધાન વિષયોમાં મનુષ્યનું હૃદય પીગળે છે અને તે અમુક લાગણી કે રસમાં તલ્લીન થઈ જાય છે. વિચારના કરતાં લાગણીદ્વારા મન ઉપર તીવ્ર અસર થવાથી આવેશને લીધે તેની ક્રિયા જલદી થાય છે. આ દૃષ્ટિ મુજબ સાહિત્યમાં કવિતાને ઉચ્ચ સ્થાન મળ્યું છે; કારણ કે ઇતિહાસ કે નીતિશાસ્ત્રના પ્રત્યક્ષ બોધદ્વારા જે અસર થાય છે તેના કરતાં કાવ્યની

અમર સચોટ અને ત્વરિત હોય છે;-તેથી જેમ કોઈ સ્ત્રી મધુર અને કોમળ શબ્દો વડે પોતાની વાત તેના ધણીને ગળે ઉતારે છે, તેમ કાવ્યનો બોધ મધુર અને રસિક શબ્દોદ્વારા વાચનાર કે સાભળનારના હૃદયમા પ્રવેશ કરે છે. આ કારણને લીધે ઘણા પ્રાચીન કાળથી કાવ્યની ઉંચા પ્રકારની ગણના થવા માડી છે, અને તેને તેથી સાહિત્યનુ પ્રધાન અંગ ગણવામા આવ્યુ છે. કાવ્ય સાભળવાથી કે તેના અભ્યાસથી મનમા જે શુદ્ધ ચિત્રો ઉત્પન્ન થાય છે તેની સ્થાયી અમર મનુષ્યજીવન ઉપર થાય છે અને તેને લીધે તેનું ચારિત્ર્ય ઘડાય છે. આ કારણને લીધે જેને સાહિત્યનો શોખ હોતો નથી તેને પશુ તુલ્ય ગણવામાં આવે છે.

× × × × ×

વાર્તાનો હેતુ

વાર્તાનો વાસ્તવિક હેતુ શો છે તે અગાઉ સ્પષ્ટ રીતે જણાવવામાં આવ્યુ છે. તેમ છતા શિક્ષકવર્ગમા તે સબંધી ઘણી ગેરસમજ જોવામા આવે છે, કારણકે તેનો ખરો ઉદ્દેશ સમજાએલો હોતો નથી. ઘણા શિક્ષકો એમ ધારે છે કે વાર્તાકથનનો હેતુ બાળકને નીતિબોધ આપવાનો છે. વળી કેટલાકનું એવું માનવું છે કે વાર્તાશિક્ષણથી બાળકની ભાષા સુધરે છે અને તેની બોલવાની શક્તિનો વિકાસ થાય છે. કોઈ કોઈની માન્યતા એવી છે કે તેને લીધે બાળકને નવી માહિતી મળે છે. અલબત્ત બાળકને આડકતરી રીતે આ પ્રમાણે ફાયદો થાય છે, પણ તે તેનો મુખ્ય હેતુ નથી. બાળકની જે તીવ્ર કલ્પનાશક્તિ હોય છે તેને લીધે તેને અદ્ભુત અને ચમત્કારિક બાબતો બહુ ગમે છે, તેથી તેવી વાર્તાઓ કહી તેને **આનંદ** આપવો એ તેનો ખાસ હેતુ છે. નીતિબોધ, ભાષાનો વિકાસ કે યાદદાસ્તની કેળવણી એ તેનો ખરો હેતુ નથી. આ બાબત શિક્ષકે ધ્યાનમા રાખી વાર્તાની પસંદગી અને તેની વસ્તુગુંથણી ઉપર યોગ્ય લક્ષ આપવાની જરૂર છે. જે વાર્તામા વહેમ, ભય તથા અપ્રતિન બાબતો આવતી હોય તે પસંદ કરવી નહિ. વળી અધર્મ કે અનીતિને ઉત્તેજન મળે તેવી વાર્તા કહેવી જોઈએ નહિ. કેટલીક વાર્તામા વેરની લાગણી તથા બીજા અનિષ્ટ મનોવિકારનું સૂચન હોય છે. આવી વાર્તા કદી પસંદ કરવી નહિ. બાળકો માટેની વાર્તામા દયાનુ તત્ત્વ આગળ પડતું હોવું જોઈએ.

× × × × ×

નિબંધમાં વિચારની અગત્ય

જ્યારે વિચાર અને ભાષા બંનેની મુશ્કેલી એકીસાથે વિદ્યાર્થીને નડે છે ત્યારે તે થોડું લખી શકે છે. એક તો તેના મગજમાં જોઈના વિચાર

હોતા નથી અને તેની સાથે યોગ્ય શબ્દો મળી નહિ આવવાથી નિબંધ-લેખન ઘણું ઓછું થાય છે, તેમજ તે હલકા પ્રકારનું હોય છે. વિદ્યાર્થીને નિબંધલેખનમાં રસ પડવો જોઈએ. જેમ વિદ્યાર્થીને અમુક બાબત બીજાને કહેવાનું મન થાય છે, તેવી રીતે તેને તેના વિચાર નિબંધરૂપે લખીને બીજાને જણાવવાનો શોખ થવો જોઈએ. કોઈપણ રીતે બાળકને તેના વિચાર બહાર પ્રદર્શિત કરવાનું ગમે છે, તો લખવા માટે તેને શા માટે રુચિ થતી નથી ? ખરી રીતે તો લેખકને તેના નિબંધ પ્રત્યે ઘણો ભાવ હોવો જોઈએ, કારણકે તે તેની કૃતિ છે. આ સબબસર કોઈપણ વિષય સંબંધી ઘણા ઉમંગથી તે લખે એવી તાલીમ તેને મળવી જોઈએ. વિદ્યાર્થી તેના વિચાર બોલી કે લખીને બહાર હોંસે હોંસે જણાવે તે માટે તેના મગજમાં અમુક વિષયને લગતા વિચાર સારા પ્રમાણમાં હોવા જોઈએ. વિચારની સમૃદ્ધિ એ નિબંધશિક્ષણમાં અગત્યની બાબત છે, તેથી વિદ્યાર્થીના વિચારની વિપુલતા તથા જોસને લીધે ભાષા અર્થસૂચક અને ગૌરવવાળી બને છે; એટલે ઉપર જણાવ્યા મુજબ તેની વિચારસંપત્તિ વધારવી જોઈએ. વિચારની ખામીને લીધે ભાષામાં બળ કે જોસ જોવામાં આવતું નથી, તેમજ તેના નિબંધ લખતી વખતે એકની એક બાબત ફરી ફરીને લખવામાં આવે છે.

× × × × ×

ભૂગોળમાં માનુષતત્ત્વ

પૃથ્વી એ મનુષ્યના રહેઠાણનું સ્થળ છે એ દૃષ્ટિ ભૂગોળશિક્ષણમાં ઘણી ઉપયોગી છે. પૃથ્વી ઉપર મનુષ્ય વસે છે. તેના ઉપર આસપાસના સંજોગોની અસર થાય છે અને તેમાં તે તેને અનુકૂળ ફેરફાર કરે છે. વળી અમુક પરિસ્થિતિમાં મુકાએલા મનુષ્યના જીવનનો કુદરતી સંજોગો સાથે કેવો સંબંધ છે તેનો અહેવાલ એ ભૂગોળશિક્ષણનો વાસ્તવિક હેતુ છે. પૃથ્વી ઉપર મનુષ્ય એ મુખ્ય પ્રાણી છે અને તેની જરૂરિઆત તથા સુખને માટે જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ થાય છે. આ વિચારદૃષ્ટિએ તેમાં અગત્યના ફેરફારો થાય છે. મનુષ્યનું સુખ અને તેની જરૂરિઆતો ધ્યાનમાં રાખવાથી ભૂગોળમાં નિરુપયોગી બાબતો વિદ્યાર્થીને શીખવવામાં આવતી નથી. ભૂગોળમાં જે બાબતનો મનુષ્યની સાથે કંઈ સંબંધ હોતો નથી એટલે તેને ઉપયોગી થઈ પડતી નથી, તેની બાબતો શીખવવાથી તેને લાભ થતો નથી. પ્રથમ તો શહેર તથા દેશની વસ્તી, તેનો વિસ્તાર, પર્વતની ઉંચાઈ, નદીના વહેણની લંબાઈ, ભૂશિર તથા અખાતનાં નામ તથા ગામની નામાવલિ જેવી

નિરુપયોગી બાબતોની ગોખણપટ્ટી કરવાની જરૂર રહેતી નથી; પણ માનવ-જીવન સાથે સંબંધ ધરાવતી ઉપયોગી બાબતો ભૂગોળશિક્ષણમાં લેવી જોઈએ. જે પર્વત કે નદીને લીધે માણસના સુખમાં વધારો થતો હોય તે શીખવવામાં બાળકને રસ પડે છે. પર્વતમાંથી સોનું, રૂપું વગેરે કિંમતી ખનીજો નીકળે છે. તે વાદળાંને આકર્ષે છે, તથા દેશનું રક્ષણ કરે છે. નદીમાં પૂર આવવાથી ખેતી સારી થાય છે. તેમાંથી નહેરો ખોદી ખેતી કરવામાં આવે છે તથા ધંધારોજગાર માટે તે બહુ કામની છે. આવી આવી મનુષ્યને ઉપયોગી બાબતો જાણવાનું બાળકને મન થાય છે. નકામી હકીકત મૂકી દઈને જે બાબતો મનુષ્યના સુખ માટે જરૂરી છે તે વિદ્યાર્થીઓ રસપૂર્વક શીખે છે એટલે તેમને તે ગોખવી પડતી નથી.

× × × × ×

લેખનની સૂચના

બહુ લખાણકામથી બાળકનું લેખન સુધરતું નથી. બહુ લખવાના ઉમંગમાં તેને ઉતાવળ કરવી પડે છે; આ કારણને લીધે અક્ષરના મરોડ, ઘાટ તથા કદ ઉપર તેનું લક્ષ રહેતું નથી, તેથી ગમે તેવા અસ્પષ્ટ અને કઢંગા અક્ષરો તે કાઢે છે. વળી કાનો, માત્રા, અજ્જુ, વરડુ, અનુસ્વાર વગેરે અક્ષરોનો મરોડ બગડી જવાથી તેનું લખાણ સુઘડ અને સુંદર થતું નથી. હાથનું યોગ્ય પ્રમાણમા હરવું ફરવું કંઈ એકદમ થઈ શકતું નથી. લેખન સુધારવા માટે હાથના સ્નાયુને તાલીમની જરૂર છે. સ્નાયુની અમુક પ્રકારની હીલચાલ મહાવરાથી પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી તેને માટે પુરતા વખતની જરૂર પડે છે. ઉતાવળે તે ક્રિયા સિદ્ધ થતી નથી એ ખાસ યાદ રાખવાની જરૂર છે; તેથી બાળકો પાસે લખવા-ની ઉતાવળ કરાવવી નહિ. વળી સારા લેખન માટે નિયમિત લખવું જોઈએ. દરરોજ યોગ્ય રીતે લખાણ કરાવવામાં આવે તો તેના હાથ ઠરે છે અને મરોડદાર લખવાની તેને કાળજી રાખવી પડે છે. શરૂઆતમાં બાળકો નાના મોટા અક્ષરો કાઢે છે, કારણ કે તેને પ્રમાણસર અક્ષર લખવાનો મહાવરો થએલો હોતો નથી; તેમજ તે આકારનુ યોગ્ય રીતે અવલોકન કરી શકતો નથી. આ કારણને લીધે બાળવર્ગમાં પોણા ઈંચના અંતરવાળી લીટીઓ સ્લેટમાં દોરેલી હોવી જોઈએ. અક્ષર કાઢતી વખતે અક્ષરોના કયા કયા ભાગ લીટીની ઉપર અને નીચે આવે છે તે તરફ તેનું ધ્યાન ખેંચવું અને તે લીટીઓને અડાડીને લખવા કહેવું અને તેવી તેને વારંવાર સૂચના આપી ટેવ પાડવી. ઘણી વખત બાળકની કલમ કે

પેન ઘણી નાની હોય છે. તે ભાગ્યેજ તેમના ટેરવા વચ્ચે રહી શકે છે. તે કઢંગી રીતે કલમ પકડે છે, તેથી તેના ઉપર સરખું દબાણ આવતું નથી અને લખાણ બેડોળ અને વાંકુંચુંકું થાય છે. ધારીલા અને સ્પષ્ટ લખાણ માટે આંગળીઓનું કલમ ઉપરનું દબાણ એક સરખું હોવાની જરૂર છે. વળી તેમના હાથના સ્નાયુ કોમળ હોવાથી તેને વધારે તસ્દી પડે છે, અને છેવટે તેને હાનિ થાય છે. લખતી વખતે બાળકે ટટાર બેસવું એ ખાસ અગત્યની બાબત છે. આ બાબતમાં વારંવાર શિક્ષકની બેદરકારી જોવામાં આવે છે; જ્યારે તે નીચા વળીને લખે છે; ત્યારે તેમનાં ફેફસાં તથા જઠર દબાઈ જાય છે, તેથી તેમને ભારે શારીરિક નુકસાન થાય છે; કારણ કે તેથી જોઈએ તેવી રીતે હવાની શ્વાસોચ્છ્વાસ ક્રિયા થતી નથી. વળી જઠરના સ્નાયુ દબાઈ જવાથી તેની પાચનશક્તિ કમી થાય છે. તેનું ડોકું જરા નીચું પડતું જોઈએ. આંખ અને સ્લેટ વચ્ચે યોગ્ય અંતર હોવું જોઈએ. લખાણની શરૂઆતમાં બાળકને ટટાર બેસવાની તેમજ આંખથી બરાબર અંતરે સ્લેટ રાખવાની ટેવ પાડવા માટે શિક્ષકે ઘણી કાળજી અને ખંતથી કામ કરવાની જરૂર છે. પછી તે બાબત ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવાની જરૂર રહેતી નથી.

× × × × ×

સૃષ્ટિજ્ઞાન શીખવવાની રીત

બાળવર્ગમાં શિક્ષકે બાળક સાથે છોડ અને પ્રાણીઓને લગતી વાતચીત કરવી. બાળકોની આસપાસ આવી રહેલી સજીવ સૃષ્ટિ પ્રત્યે રસ ઉત્પન્ન કરવો એ તેનો હેતુ છે. ઘેર, નિશાળના બાગમાં, અને ગામ બહારનાં ખેતરોમાં તેમના નિત્યજીવન સાથે જે છોડ અને પ્રાણીનો સંબંધ હોય તેના સામાન્ય સ્વરૂપનું અવલોકન કરવા તેમને કહેવું. જે બાબત ઉપર ધ્યાન આપવાનું હોય તેનો પ્રથમથી બાળકને ખ્યાલ આપવો જરૂરનો છે. આવાં અવલોકન તરફ તેમનો રસ જામે તે માટે શિક્ષકે અઠવાડીઆમાં ઓછામાં ઓછા એક વાર બાળકોને સૃષ્ટિજ્ઞાનને લગતી ટુંકી સફરે લઈ જવાં જોઈએ. દરેક પર્યટન શા માટે કરવામાં આવે છે તેનો સ્પષ્ટ હેતુ પ્રથમથી નક્કી કરવો જોઈએ. તેને લીધે કામ ચોકસ થાય છે. ખાસ કરીને ખરીફ અને રવીપાકની ઋતુમાં જ્યારે કુદરત પુર બહારમાં ખીલી હોય છે. ત્યારે આવું પર્યટન કરાવવું. પર્યટન કર્યા પછી જોએલી બાબત સંબંધી વર્ગમાં વાતચીત કરવી. તેમજ સરળ અને સૂચક પ્રશ્નો પૂછી બાળકો પાસે અવલોકન કરેલી બાબત તેમની સાદી ભાષામાં કહેવરાવવી.

કુદરતી બનાવો સંબંધી બાળકોની જિજ્ઞાસા સતેજ રહે અને તેમાં તેનો રસ ટકાવવામાં આવે અને તે ઉપરથી ને જુદી જુદી બાબતોનું અવલોકન કરે, તો કુદરતના અભ્યાસનો હેતુ ફળીભૂત થાય છે. નાનાં બાળકોને સજીવ પદાર્થો જોવા બહુ ગમે છે. તેમજ આકાશ, પવન અને બીજા કુદરતી દેખાવો જોવાનો તેને શોખ હોય છે, તેથી વિકાસ પામતા છોડની સંભાળ તેમણે રાખવી. વળી સસલું, બિલાડી, કુકડીઓ જેવાં પ્રાણીની ખાવા-પીવાની તેમજ ઉછેરની સંભાળ તેમણે રાખવી જોઈએ. હવામાં થતા ફેરફારની નોંધ તેમણે અમુક ચિહ્નોદ્વારા રાખવી. જો વરસાદ પડતો હોય તો છત્રીનું ચિત્ર કાઢવું. પવન વાતો હોય તો નમેલો છોડ બતાવવો; તેમજ ગરમી, ઠંડી વગેરે હવાના ફેરફાર તેમણે બીજાં દર્શક ચિહ્નદ્વારા બતાવવા. જે ફૂલ ઉગ્યા હોય અથવા જે નવા પક્ષી જોવામાં આવ્યાં હોય તેની નોંધનો તખતો તૈયાર કરવો જોઈએ. વળી તેમને જે કંઈ નવી વસ્તુ મળી આવે તેનો સંગ્રહ અમુક જગાએ કરવો જોઇએ. મરેલો સાપ, જંતુ, પીછું, પાંદડું કે ફળ તેના જોવામાં આવે તે તેણે શાળામાં લાવવાં જોઈએ. નીચે મુજબ તખતાની યોજના છેઃ—

તારીખ	હવાની સ્થિતિ	છોડ	પક્ષી	પ્રાણી, જંતુ	ટીકા

શું વાંચવું

જ્ઞાન એ આત્માની નૈસર્ગિક વાછના છે અને તે મેળવવાનું એક સાધન પુસ્તકોનો અભ્યાસ છે; પણ જ્યાંસુધી જે વાંચેલું હોય છે તેના ઉપર વિચાર કરવામાં આવતો નથી, ત્યાંસુધી તે જ્ઞાન પરિપક્વ થતું નથી. જેમ જેમ તેના ઉપર સતત મનન કરી આપણે તેને અપરોક્ષ જ્ઞાનની સ્થિતિમાં લાવીએ છીએ, તેમ તેમ ખરું રહસ્ય સમજી શકીએ છીએ અને એ આપણા જ્ઞાનનું ખરું તત્ત્વ બને છે. આવાજ જ્ઞાનનો આપણે વ્યવહાર-માં ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ, તેથી સ્વાનુભવજ યથાર્થ જ્ઞાન ગણાય છે.

જો જ્ઞાન આપણી કુદરતી જરૂરિઆત હોય અને તેનું ખરૂં સ્વરૂપ આવું હોય તો જે અસંખ્ય પુસ્તકો આ જમાનામાં આપણી નજરે પડે છે તેમાંથી કયાં કયાં પુસ્તકોનું આપણે અધ્યયન કરવું જોઈએ અને તેમનો અભ્યાસ કેવી પદ્ધતિથી થવો જોઈએ એ વિષય ઉપર વિચાર કરવાની ઘણી જરૂર છે.

ખરી રીતે આપણા જીવનનો ઘણોજ થોડો વખત આપણે જ્ઞાન મેળવવામાં રોકી શકીએ છીએ. અનેક વ્યવસાય અને ઉપાધિને લીધે ઉદ્ભવતી મનની વ્યગ્રતા, ઉદરનિર્વાહને માટે કરવો પડતો કાળક્ષેપ તેમજ સ્વાભાવિક જરૂરિઆતોમાં કાઢવો પડતો વખત, વગેરે સ્થિતિનો વિચાર કરતાં એમ માલમ પડે છે કે રાત ટૂંકી અને વેષ ઘણાં એવી સ્થિતિ આપણી છે. દુનિયામાં દરરોજ હજારો પુસ્તકો, ચોપાનીઆં તથા વર્તમાનપત્રો છપાય છે તેમાંથી સારાંનરસાંનો વિવેક કરી, આપણે તેનો ઉપયોગ કરવો એ હાલમાં આપણે માટે ઘણું જરૂરનું છે; કારણ કે આપણો ઉદ્દેશ આપણા જીવનને ઉચ્ચતર અને સુખમય કરવાનો છે અને જ્ઞાન સિવાય કદી તે બર આવે એમ નથી. જ્યાંસુધી આપણે સારા વિચાર આપણા મનમાં ભરી શકીએ નહિ, ત્યાંસુધી આપણી કૃતિ સારી નીવડે એ અશક્ય છે, કારણ કે ક્રિયાનું સૂક્ષ્મ કારણ વિચાર છે. આ કારણને લીધે આપણી જીવનભાવના ઉચ્ચ થાય અને આપણું કર્તવ્ય આપણે યથાર્થ રીતે કરી શકીએ એવાં પુસ્તકો વાંચવાની આપણને ખાસ જરૂર છે. વળી એક વાત ધ્યાનમાં રાખવાની એ છે કે જે પુસ્તકો વાંચવાથી આપણો વખત નકામો જાય તથા આપણા મન ઉપર ખરાબ સંસ્કાર પડે તેવાં પુસ્તકો હંમેશાં આપણી નજર આગળથી દૂર રહેવાં જોઈએ. ખરાબ પુસ્તકો વાંચવાથી તેમાંના ખરાબ વિચારની આપણા મન ઉપર ખોટી અસર થાય છે; તેથી તેવી નઠારી ટેવ દૂર કરવાને અને વખત તથા જીવનશક્તિનો નકામો વ્યય ન થાય તે માટે સારાં પુસ્તક વાંચવાની ખાસ જરૂર છે.

કયાં પુસ્તક સારાં ને ફાયદાકારક છે એ બાબતનો કાંઈ પણ નિર્ણય કરતાં પહેલાં આપણે પ્રથમ કેટલા પ્રકારના વિચારકો તથા લેખકો સામાન્ય રીતે જોઈએ છીએ તે જાણવાની જરૂર છે; કારણકે વિચારની ગૂઢતા તથા સરળતાના પ્રમાણમાંજ વાચકનો અધિકાર નક્કી થાય છે. જો ગ્રન્થકર્તાના વિચાર ઘણા ગહન હોય અને આપણી યોગ્યતા સરળ વિચાર સમજવા જેટલી હોય તો તેવું કઠણ પુસ્તક વાંચવું એ વખત તથા શક્તિનો નકામો વ્યય કરવા બરોબર છે. કહેવાની મતલબ એ નથી કે ગૂઢ કે અઘરા

વિષયનાં પુસ્તકોના અભ્યાસનો આરંભ કરવો જોઈએ નહિ, પણ ખરો ઉદ્દેશ તો એ છે કે વાચકને તેની મનની સ્થિતિને અનુકૂળ પુસ્તક મળ્યું હોય તો તેથી તેને વધારે આનંદ અને લાભ થાય છે પછી ક્રમે ક્રમે વધારે ગહન વિષયનો અભ્યાસ કરવા માંડવો એ જ્ઞાન મેળવવાનો 'સુલભ' રસ્તો છે. સાધારણ રીતે વિચારકો ત્રણ પ્રકારના હોય છે. ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ. પુસ્તકોના પણ મુખ્ય ત્રણ આવા વિભાગ પાડી શકાય છે. ઉત્તમ વિચારક એ જ્ઞાનના ઇતિહાસરૂપી વૃક્ષમા ગ્રન્થિરૂપ છે. તેમના પૂર્વગામીઓના સર્વ વિચાર તેમનામાં કેન્દ્રિત થાય છે અને ભાવી કાળ માટે તે નવા વિચાર-પ્રવાહને ઉત્પન્ન કરે છે. આવી રીતે મહાન ચિંતકો ભૂત અને ભવિષ્ય-કાળના સંયોજક પુલરૂપ છે. તે તેમના ગભીર વિચારથી તેમના યુગના વિચાર વ્યવસ્થિત કરે છે. આવા વિચારકોજ વિશ્વના ગૂઢ નિયમો શોધી કાઢે છે. તે નિયમો સર્વમાન્ય હોય છે. વિશ્વયંત્રની ગુંફિત રચના તેમની દૃષ્ટિને પારદર્શક લાગે છે. તેઓ અમુક વિશાળ નિયમ તથા વિચારને જગત આગળ રજુ કર છે. આવા વિશાળ નિયમના શોધક તથા મહાન વિચારના ઉત્પાદક દુનિયામા યુગે યુગે તેના ભિન્ન ભિન્ન ક્ષેત્રોમા ઉત્પન્ન થાય છે. હોમર, શેક્સ્પીઅર, વાલ્મિકી, ભવભૂતિ તથા ફીરદૂસી જેવા કવિઓ, પ્લેટો ને એરીસ્ટોટલ, કેન્ટ અને હેગલ, શંકરાચાર્ય અને કપિલ જેવા તત્ત્વવેત્તાઓ, ક્રાઈસ્ટ, મહમ્મુદ, બુદ્ધ, ઝોરોસ્ટર અને કૉન્ફ્યુશીઅસ જેવા પયગમ્બર અને ધર્મિષ્ઠ મહાત્માઓએ જ્ઞાનના ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશમા ગંભીર વિચારો ઉપજાવ્યા છે. કુદરતની ગૂઢતાની કંઈ પણ જે સરળતા આપણે અનુભવીએ છીએ તે આવાજ ચિંતકોને આભારી છે. તેમણેજ વિશ્વના નવીનસ્વરૂપનો ખ્યાલ આપણને આપ્યો છે. આવા ઉત્તમ ચિંતકોના વિચારથીજ આપણું જીવન ઉચ્ચતર અને સુખમય બને છે. તેમના વિચાર અમુક યુગને ઉદ્દેશીને હોતા નથી; પણ તે સર્વમાન્ય અને અનુભવસિદ્ધ હોય છે. તે સર્વકાળ ને દેશ માટે હોય છે. તેમને પુસ્તકોના અભ્યાસની બહુ જરૂર હોતી નથી. તે તો પુસ્તકના ઉત્પાદક હોય છે. તેઓ આંતરદર્શનની મદદથીજ જ્ઞાન મેળવે છે.

આવા ઉત્કૃષ્ટ વિચારકો પ્રથમ પંક્તિના છે. તેમની કૃતિને કરોળી-આની ક્રિયા સાથે સરખાવી શકાય. જેમ કરોળીઓ તેના પેટમાંથી ચીકણો પદાર્થ કાઢી પોતાની જાળ બાંધે છે, તેમ આવા વિચારકો જ્ઞાન માટે બાહ્ય સાધન ઉપર ઘણોજ થોડો આધાર રાખે છે. તેઓ આંતરદર્શનની મદદથી નવીન વિચાર ઉપજાવી કાઢે છે, એટલે તેમનામાં સર્જનબુદ્ધિ હોય

છે. તેમનાથી ઉતરતી સ્થિતિના વિચારકો મુખ્યત્વે કરીને તેમના જ્ઞાન ઉપર આધાર રાખે છે. ઉત્તમ વિચારકોએ જે મહાન વિચાર શોધી કાઢ્યા હોય છે તેમને નવીન સ્વરૂપમાં પ્રસારવાનું તથા તેનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ કરવાનું કામ આ મધ્યમ પંક્તિના ચિંતકોથી થાય છે. જે ઉત્તમ નવીન વિચાર પ્રસિદ્ધ કર્યા હોય છે, તેમનું દેશ તથા કાળ અનુસાર રૂપાંતર કરી નવીન સ્વરૂપમાં તેમને જનસમાજ આગળ મૂકવામાં આવે છે. મૂળ સિદ્ધાંતમાં યોગ્ય ફેરફાર કરી અમુક દેશ તથા કાળની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ ભાવના તથા વિચાર બહાર પાડવા એ આવા મધ્યમ પ્રકારના ચિંતકોનું કર્તવ્ય છે. ઉત્તમ વિચારને સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત કરી સાધારણ મનુષ્ય સમજી શકે તથા વ્યવહારમાં મૂકી શકે તેવું તેનું રૂપાંતર મધ્યમ પ્રકારના વિચારકો ઉપજાવે છે. તેમને બાહ્ય સાધન ઉપર વધારે આધાર રાખવો પડે છે. તેમનામાં સર્જન શક્તિ હલકા પ્રકારની હોય છે. વિશ્વના મર્મ ભાગ શોધવાની તીવ્ર દૃષ્ટિ તથા બુદ્ધિ તેમનામાં હોતી નથી.

વિચારસૃષ્ટિ પરત્વે તેમનું કર્તવ્ય મધમાખી બરોબર છે. જેમ મધમાખી જુદી જુદી વસ્તુઓમાંથી મધ જેવા નવીન પદાર્થ ઉપજાવી શકે છે, તેમ આવી જાતના ચિંતકો જુદા જુદા વિચારની જમાવટ કરી તેમના જમાનાને અનુસરતો નવીન સ્વરૂપનો વિચાર ઉપજાવે છે. તેમનાથી હલકી પંક્તિના લેખક કે વિચારકો મૂળ સત્યને ટાપટીપથી નવા સ્વરૂપમાં મૂકે છે. તે સિદ્ધાંતને ઘણો સરળ કરે છે, અને સાદામાં સાદી સ્થિતિમાં તે ગૂઢ વિચારને દર્શાવે છે. ઉત્તમ વિચારનો હલકા પ્રકારના લેખકો વિવેચન કે ટીકાથી વિસ્તાર કરે છે. કંઈ નવીન સત્ય તેમનાં પુસ્તકોમાંથી જડી આવતું નથી. મૂળ સત્યોનું સાદી ભાષામાં પિષ્ટપેષણજ માલમ પડે છે અને અમુક દેશ કે કાળના વિચારનો રંગ તેમના વિચારમાં જણાઈ આવે છે. વિશ્વના કેટલાક ગૂઢ પ્રશ્નોનો ખુલાસો જે મહાન ચિંતકો આપી ગયા હોય છે તેમાં કંઈ સહજ પણ વધારો કે સુધારો આ હલકા પ્રકારના લેખકોમાં જોવામાં આવતો નથી. જે ફેર જોવામાં આવે તે વિગતમાંજ હોય છે. તેમની આ સંગ્રહાત્મક વૃત્તિ કીડીની કૃતિ બરોબર છે. જેમ કીડીઓ દાણાના કણ જુદી જુદી જગાએથી એકઠા કરે છે, તેમ આવા લેખકો જુદા જુદા વિચારનો સંગ્રહ કરે છે. બીજા પ્રકારના લેખકોમાં જે થોડી રચનાત્મક બુદ્ધિ જોવામાં આવે છે તેવું કંઈ આમનામાં હોતું નથી. તેઓ તો સાધારણ માણસોને અનુકુળ થઈ પડે તેમ વિચાર સરળ બનાવે છે. વધારે દાખલા દલીલ તથા વિગતોથી તેમના ઉપર તે

સત્યની અમર ઉપજાવી શકે છે. ખરી રીતે જોતાં ચિંતક તરીકે તેમની કિંમત ઘણી ઓછી હોય છે. આવી રીતે મૂળ સત્યના દોષ તથા ગુણ કાળાન્તરે જણાઈ આવે છે અને પછી આગળ ઉપર તેજ વિચાર જનસમાજની ઉન્નતિને સાધક થવાને બદલે બાધક નીવડે છે. હવે, જનસમાજને વધારે ઉંચી સ્થિતિએ લાવવાને માટે કોઈ મહાન તત્ત્વચિંતકની જરૂર પડે છે, કારણ કે તે તેના નવીન વિચારથી જનસમાજને વ્યવસ્થિત કરી સંસારચક્રને ફરી પ્રગતિમાન કરી શકે છે. આટલા વિવેચનથી આપણને જણાય છે, કે જ્ઞાનના ખરા શોધકો તો સત્યના ઉત્પાદકોજ હોય છે. બીજું બધું જ્ઞાન તો તેનું સ્પષ્ટીકરણ તથા રૂપાન્તર હોય છે. તેથીજ બેકનનું એવું કહેવું છે કે કેટલીક ચોપડીઓનો અમુક ભાગ વાંચવાનો છે. કેટલીક ચોપડીઓ ઉપર ઉપરથી વાંચવાની છે, અને થોડીકનોજ ધ્યાનપૂર્વક પુરેપુરો અભ્યાસ કરવાનો છે. ઉપર જણાવ્યું છે તેમ વિચારકો અને લેખકો ત્રણ પ્રકારના હોય છે તેવી રીતે વાચકો પણ ત્રણ પ્રકારના હોય છે.

વાચકે પોતે પોતાના અધિકાર મુજબ પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. જો અભ્યાસની જિજ્ઞાસા વધારે તીવ્ર હોય ને બુદ્ધિબળ વિશેષ હોય તો હંમેશા પ્રથમ પંક્તિના ચિંતકોનાજ પુસ્તકોનુ અધ્યયન કરવું જોઈએ. જે પુસ્તક વાંચવાથી આપણને કંઈ નવીન વિચાર સૂઝતો નથી તે પુસ્તકથી આપણું જ્ઞાન કોઈપણ રીતે વધી શકતું નથી. વાંચવાનો ઉદ્દેશ ગ્રન્થકર્તાના વિચારની મદદથી સ્વતન્ત્ર વિચાર કરવાનો છે. જો આપણા વિચાર તે પુસ્તક વાંચવાથી ઉત્તેજિત થાય નહિ તો તે પુસ્તક નકામું છે એમ સમજવું. વિશ્વના રહસ્યના અનેક પ્રશ્નોના ખુલાસા સંબંધી આપણને વિચાર કરવાની કંઈ પણ સામગ્રી જે પુસ્તકમાથી જડી આવતી નથી તે પુસ્તક વાંચવાથી આપણો વખત નકામો જાય છે એટલુંજ નહિ પણ તેથી મન ઉપર નકામો બોજો વધે છે. ઘણી ચોપડીઓના વાચનથી મળેલા પરોક્ષ વિચારથી આપણા મનમા ગુંચવાડો થાય છે, વિચાર કરવાની શક્તિ ઘટી જાય છે, કલ્પનાશક્તિ કુંઠિત થાય છે અને સ્મરણશક્તિ નબળી પડી જાય છે; તેથી નકામી ચોપડીઓ વાચવાથી હદથી વધારે બોજો આપણા મગજ ઉપર પડે છે અને તેને લીધે આપણી કુદરતી શક્તિ ક્ષીણ થાય છે. આ ઉપરથી હંમેશા આપણે પ્રાચીન પણ પ્રતિષ્ઠિત પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવો એ વધારે ફાયદાકારક છે; કારણ કે કાળાન્તરે નકામા હલકા પુસ્તકનો લય થાય છે અને જે ઉત્તમ પુસ્તકો હોય છે તેનેજ જનસમાજ પ્રતિષ્ઠિત ગણે છે. ખરી રીતે જોતા સારા અથવા નરસા

પુસ્તકની પરીક્ષા કાળજ કરે છે; આ કારણને લીધે જે અસંખ્ય પુસ્તકો છપાયાં અથવા લખાયાં હોય તેમાંથી આપણે ઘણાંજ થોડાં પુસ્તકોને સર્વમાન્ય તથા પ્રતિષ્ઠિત ગણીએ છીએ. જે પુસ્તકમાં ખરૂં તત્ત્વ હોય છે તેનેજ જનસમાજ સ્વીકારે છે અને બીજાં બધાં કાળપ્રવાહમાં ડુબી જાય છે; તેથી આપણે થોડા પણ પ્રતિષ્ઠિત ચિંતકોનાં પુસ્તકોનું અધ્યયન કરવું જોઈએ.

જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવી એ આપણા જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે; પણ હાલના જમાનામાં હજારો ચોપડીઓ, માસિકો, વર્તમાનપત્રો દિનપ્રતિદિન આપણી નજરે પડે છે. તેમાંથી શું વાંચવું તેને માટે એમર્સન ત્રણ વહેવારુ નિયમો બતાવે છેઃ **(૧) જે પુસ્તકને છપાયે એક વર્ષ થયું નથી તે વાંચવું નહિ. (૨) ફક્ત પ્રતિષ્ઠત પુસ્તકોજ વાંચવાં. (૩) જેનો તમને શોખ હોય તેવાં પુસ્તકો વાંચવાં જોઈએ.** આપણે ઉપર જોયું છે કે દરેક વસ્તુની કિંમત કાળ પોતેજ કરે છે. પુસ્તકની સારાસારતાનો વિવેક પણ કાળાન્તરે જનસમાજ કરી લે છે; તેથી કોઈ પણ પુસ્તકને છપાયે એકાદ વર્ષ થયું હોય નહિ ત્યાંસુધી તે પુસ્તકની ખરી યોગ્યતા જણાઈ આવતી નથી, તેથી સાહિત્ય અને કળાનાં જુનાં પુસ્તકનો અભ્યાસ વધારે લાભકારક છે, કારણ કે પ્રાચીન લોકના જેવી તીવ્ર કલ્પનાનો વ્યાપાર હાલમા આપણે અનુભવી શકતા નથી. જેમ સાહિત્ય જુનું હોય છે તેમ તે વધારે કીમતી ગણાય છે. વિજ્ઞાન એટલે જે જ્ઞાનનો આધારે બુદ્ધિ ઉપર છે ને જેમાં દિનપ્રતિદિન સુધારો કે વધારો થવાનો સંભવ છે તેવાં તાજાં પુસ્તકો વાંચવાથી વિશેષ લાભ થાય છે; તેથી વિજ્ઞાનના પ્રાચીન પુસ્તકો વાંચવાથી કાંઈ વિશેષ લાભ નથી, પણ વિજ્ઞાનના હાલનાં પ્રતિષ્ઠિત પુસ્તકો વાંચવાથી વધારે ફાયદો થઈ શકે છે.

કુદરતમાં આપણે હમેશાં નવીનતા અનુભવીએ છીએ. નવીનતા યા ભિન્નતા એ કુદરતનું તત્ત્વ છે, તેથી આપણે દરેક વ્યક્તિમાં કાંઈક વિલક્ષણતા જોઈએ છીએ. પછી તે શારીરિક હોય કે માનસિક. માનસિક વિલક્ષણતા દરેક મનુષ્યના અભ્યાસની રુચિમાં જણાઈ આવે છે; તેથી ઉત્તમ જ્ઞાન મેળવવાનો સુગમ રસ્તો એ છે કે દરેક મનુષ્યે પોતાની પ્રકૃતિને અનુકૂળ વિષયનો અભ્યાસ કરવો. જે વિષયનો આપણને શોખ હોય છે તે વિષયમાં આપણે થોડી મહેનતે નિપુણતા મેળવી શકીએ છીએ. આ કારણને લીધે આપણને જે વિષયનો શોખ હોય તે વિષયનાં પુસ્તકનો આપણે અભ્યાસ કરવો વધારે ફાયદાકારક છે.

એકજ વિષયનો પુરો અભ્યાસ કરવો એ જ્ઞાનના હાલનો વિસ્તારને લીધે જરૂરનું છે, પણ એકજ વિષયના જ્ઞાનથી આપણું મન સંકુચિત થઈ જાય છે. તેના બરાબર વિકાસ અર્થે એક વિષયના વિશેષ અભ્યાસ સાથે આપણને બીજા વિષયની કેટલીક સામાન્ય હકીકતની ખાસ જરૂર છે. વિજ્ઞાનવેત્તાને સાહિત્યનો શોખ હોવાથી તેનું જીવન વધારે સુખમય બને છે. તેવીજ રીતે સાહિત્યના શોખીનને વિજ્ઞાનની હકીકત ઘણી લાભકારક નીવડે છે. આવી રીતે આપણને વિશેષ તેમજ સામાન્ય વિષયના જ્ઞાનની જરૂર છે.

આપણને જે વિષયનો શોખ હોય તે ઉપરાંત આપણને આપણા ધંધાને લગતાં પુસ્તક વાચવાની જરૂર છે, કારણ કે આપણા ધંધામાં વધારે વિજયી નીવડવું હોય તો તેને લગતી વિશેષ હકીકત આપણે જાણવી જોઈએ. વખતના ફેરફાર સાથે મળી આવતું નવું જ્ઞાન એ આપણો ધંધો સુધારવા માટે ખાસ જરૂરનું છે; કારણ કે જ્યારે વધારે સારી હકીકત આપણને મળે છે ત્યારેજ તે ઉપરથી આપણે યોગ્ય ફેરફાર કરી શકીએ છીએ.

આપણે ગમે તે વિષયનાં પુસ્તકો વાચતા હોઈએ પણ જ્યાંસુધી આપણે આપણા આત્માના ઉદ્ધારને મદદ કરનાર પુસ્તકો વાંચી બોધ ગ્રહણ કરીએ નહિ, ત્યાંસુધી આપણે આપણા જીવનની એક ઘણી ઉપયોગી બાબત ભૂલી જઈએ છીએ. મનુષ્યમા ધર્મજિજ્ઞાસા સ્વાભાવિક છે. જેમ હોકાયંત્રની સોય અમુકજ દિશામા વળે છે તેમ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે મનુષ્ય ધર્મના હરકોઈ સ્વરૂપ તરફ આકર્ષાય છે; 'તેથી એક મહાત્માએ ઉચ્ચારેલું છે કે જે મનુષ્ય આખી સૃષ્ટિનો સ્વામિ થાય 'પણ જો તેના અમર આત્માનો વિનાશ થાય તો તે સર્વ વ્યર્થ છે; માટે ધર્મવાસના જાગૃત કરવા અને જાગૃત હોય તો સતેજ કરવાને પુસ્તકનો પણ અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે.'

આ ઉપરાંત સામાન્ય જ્ઞાન મેળવતા હોઈએ ત્યારે આપણી કલ્પના કે તર્કશક્તિ તથા લાગણીને કેળવવા તરફ પણ લક્ષ આપવું જોઈએ. આ શક્તિની ખીલવટ આપણું જીવન સુખમય કરવાને માટે ઘણી જરૂરની છે. ફક્ત સ્મરણશક્તિને સશક્ત કરવા કરતાં બીજી શક્તિઓનુ પોષણ કરી તેનો વિકાસ કરવાથી આપણને સારૂં સુખ મળે છે. આ વિષય સમાપ્ત કરતાં પહેલાં આપણે નક્કી કરવાનું છે કે આપણે ફક્ત પુસ્તકો જ અને તે પણ ગૂઢ વિષયના વાંચવા જોઈએ કે વર્તમાનપત્ર, નવલકથા, ચોપાનીઆ વગેરે જેને આપણે સરળ સાહિત્ય કહીએ છીએ તે પણ વાંચવાની જરૂર છે. જો કે

જ્ઞાનની વૃદ્ધિને માટે ઉત્તમ ચિંતકોનાં પુસ્તકોના અભ્યાસની જેટલી જરૂર છે તેટલી સરળ સાહિત્યની નથી; તોપણ સરળ સાહિત્યની કેટલીક જરૂરત છેજ. વર્તમાનપત્રોથી આપણે દુનિયાના દરેક ભાગની હકીકત જાણી શકીએ છીએ, તેમજ જુદા જુદા વિષયની ચર્ચાનો લાભ લઈ શકીએ છીએ. વળી આપણી મનોવૃત્તિઓનું ખરૂં સ્વરૂપ નવલકથામાં પ્રતિબિંબરૂપે અનુભવીએ છીએ, અને તેથી અમુક જનસમાજ સ્થિતિનું તાદૃશ ચિત્ર આપણા મગજ ઉપર પડે છે. આવું સરળ સાહિત્ય જો શિષ્ટ સાહિત્યને ઠેકાણે પ્રબળ થતું જાય તો ઘણી હાનિ થાય એ નિઃસંશય છે. વર્તમાનપત્ર વગેરે સરળ સાહિત્યના સાધનથી ફક્ત હકીકત તથા માહિતી મળી શકે છે; પણ તે હકીકત તથા માહિતીના આત્મારૂપ સત્યો તો ઉત્તમ સાહિત્યમાંથીજ મળે છે. જો હકીકત મેળવવી હોય તો વર્તમાનપત્ર વગેરે સરળ સાહિત્ય તરફ લક્ષ આપવું; પણ સંગીન જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છા હોય તો કોઈપણ વિષયના પ્રતિષ્ઠિત પુસ્તકનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

ભોયણી

પ્રાચીન કાળમાં વીરમગામ તાલુકામાં ઘણાં મોટાં અને પુષ્કળ જાહોજલાલીવાળાં નગરો હશે એમ ઇતિહાસયાત્રિકને અત્યારે પણ તેની યાત્રા દરમિઆન જણાય છે. પાટણની જાહોજલાલી સોલંકી રાજવીઓના વખતમાં અને ખાસ કરીને સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળના વખતમાં મહત્તાના શિખરે ચઢેલી હતી તે તે સમયનો ઇતિહાસ વાંચતાં સ્પષ્ટ થાય છે. સોલંકી વંશના આ વીર રાજવીઓના ભાયાતો અને માંડલિકો પણ મહા બળવાન અને પરાક્રમી હોવાથી ઉત્તર ગુજરાતની સમસ્ત ભૂમિ ઉપર મહાન નગરો ઠેર ઠેર નજરે પડતાં હતાં.

સોલંકીઓના વખતમાં હાલના કરોસણ રોડ નામના સ્ટેશનની નજીકમાં સવનગર નામનું એક મહાન નગર હતું. આ શહેર દોઢ ગાઉ લાંબું અને અડધો ગાઉ પહોળું હતું. સાતસો વર્ષ પૂર્વેના આ ભવ્ય નગરના સ્થળે–સુંવાળા નામનું એક નાનકડું ગામડું અત્યારે નજરે પડે છે. આ નગરના રાજાએ પોતાના માટે અને તેમની રાણીને માટે એ જુદા જુદા મહેલો બંધાવેલા હતા. રાજાના મહેલવાળી જગ્યા હાલમાં રાજા ટેબલીના નામે ઓળખાય છે. લોકો કહે છે કે આ સ્થળ પાસેના કુવામાંથી એક

સોનાનું પૂતળું નીકળ્યું હતું. નજીકમાં પુરાણુ કાળનો એક બીજો કુવો આવેલો છે જેને હનમાનીઓ કુવો કહેવામા આવે છે.

હાલમાં એક મહાદેવનું દહેરૂં જણાય છે જેને નળાસરા મહાદેવ કહેવામાં આવે છે. આ મહાદેવની સ્થાપના નળ રાજાએ કરેલી એમ દંતકથા કહે છે. હાલના સુંવાળાની નજીક ગળાસર નામનું તળાવ આવેલું છે. ગલાશેઠ નામના વાણીઆએ આ તળાવ ખોદાવ્યુ હતું. પાસે બ્રહ્માણી માતાનું સ્થાન છે.

સાતસો વર્ષ પૂર્વે આ નગરમાં જૈન લોકોની વસ્તી સારા પ્રમાણમાં હોવાનું સાબીત થાય છે, કારણ કે આ સ્થળે ખોદતાં જૈન દેવોની મૂર્તિઓ તથા દેરાસરના થાંભલાઓ નીકળી આવ્યા હતા. શ્રી શાંતિનાથ વગેરેની અત્રેથી નીકળેલી પ્રતિમાઓ હાલમાં સંડેસરમા પધરાવવામાં આવી છે. સુંવાળાની નજીકમાં આવેલા હાલના ડાંગરવા ગામની જગ્યાએ પણ એક મોટું શહેર આવેલું હશે એમ તેની પાસેના ઉંચા ગામગોઠ ઉપરથી જણાય છે. ડાંગરવાથી ત્રણ માઇલ દૂર હાલનું ભોયણી ગામ આવેલું છે. આ સ્થળે ખોદતાં મોટી ઈંટો મળી આવે છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે અહીં પણ અસલના વખતમાં એક મોટું ગામ હશે અને ત્યા જૈન લોકોની વસ્તી સારા પ્રમાણમાં હશે.

હાલનું ભોયણી ૩૦૦ ઘરની વસ્તીવાળું નાનકડું ગામડું હોવા છતાં જૈન લોકોના તીર્થક્ષેત્ર તરીકે અત્યારે તે આખા ભરતખંડમાં જાણીતું થએલું હોવાથી એક અગત્યના સ્થાન તરીકે ગણાય છે. સંવત ૧૯૩૦ ના વૈશાખ સુદી પૂર્ણિમાના દિવસે કેવળદાસ નામના એક પટેલના ખેતરમા કુવો ખોદતાં જમીનની અંદર ત્રણ મૂર્તિઓનાં દર્શન થયાં. સંભાળપૂર્વક આ મૂર્તિઓ બહાર કાઢવામાં આવી અને તે જૈન તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ જણાયાથી પાસેના કુકવાવ નામના ગામડાના જૈન મહાજનને તે ઓળખવા આમંત્રણ આપવામાં આવ્યુ. કુકવાવના જૈન આગેવાન ત્રિભોવન કુબેર નામના શેઠે આ મૂર્તિઓ જૈન મુનિની પાસે ઓળખાવી અને તેમાંની એક પર કળશ કુંભનું લંછન-ચિહ્ન જણાયાથી તે શ્રી મલ્લીનાથજીની મૂર્તિ છે એમ લાગ્યું.

કુકવાવમાં જૈન લોકોની વસ્તી સારા પ્રમાણમાં હોવાથી આ મૂર્તિઓ કુકવાવમાં પધરાવવાનો આગ્રહ કરવામાં આવ્યો, પણ મહાજનને કાંઇક ચમત્કાર દેખાયો અને શ્રી મલ્લીનાથજીની ઇચ્છા ત્યાંજ રહેવાની લાગી.

એથી આ ત્રણે મૂર્તિઓને ભોયણીમાંજ અમથા પટેલના ઓરડામાં પધરાવવામાં આવી. આ વખતે મૂર્તિઓની સમક્ષ ઘીનો દીવો પ્રગટાવવામાં આવ્યો તે અત્યાર સુધી હાલના મંદિરના અંદરના ગોખલામાં બળ્યા કરે છે. ૧૩ વર્ષ બાદ ભોયણીમાં ત્રણ શિખરનું ત્રણ ગભારાવાળું એક ભવ્ય દેરાસર બાંધવામાં આવ્યું અને સંવત ૧૯૪૩ ના મહા સુદી દશમને દિવસે શ્રી મલ્લીનાથજીની પ્રતિમાને આ દેરાસરમાં પધરાવવામાં આવી.

ઉપરના પ્રસંગ બાદ મલ્લીને તીર્થંકર ગણવામાં આવ્યાં. જૈન મત પ્રમાણે ૨૪ તીર્થંકરો થઈ ગયા છે. છેલ્લા તીર્થંકર શ્રી મહાવીરસ્વામિને ગણવામાં આવે છે. શ્રી મલ્લીનાથજી ૧૯ મા તીર્થંકર ગણાય છે. ૨૪ તીર્થંકરોમાં શ્રી મલ્લીનાથજી એકજ સ્ત્રી તીર્થંકર છે અને તેમની પ્રતિમા કળશ કુંભના લંછન–ચિહ્નથી ઓળખાય છે.

ભોયણીમાં બિરાજતી શ્રી મલ્લીનાથજીની પ્રતિમા અતિશય મોહક અને લાવણ્યથી ભરપૂર દેખાય છે. જૈન લોકો આખા ભરતખંડમાથી દર્શનાર્થે અત્રે આવે છે. ભોયણી બેચરાજી લાઈનપર એક જાણીતુ રેલ્વે સ્ટેશન છે. વીરમગામ મેસાણા લાઈનપર આવેલા ધેલડા સ્ટેશનેથી પણ ભોયણી જવાય છે.

જૈન ગૃહસ્થો તરફથી યાત્રિકોને ઉતરવાને માટે બે મોટી ધર્મશાળાઓ બંધાવવામાં આવી છે. ગામમાં લોકલબોર્ડની એક નાની નિશાળ ચાલે છે. ગામની મુખ્ય વસ્તી ઠાકરડાઓ તથા કણબીઓની છે.

મનસુખરામ મણિશંકર દ્વિવેદી
આસી૦ ડેપ્યુટી. એજ્યુ. ઈન્સ.
અમદાવાદ

ગ્રામ્ય શિક્ષણ સાથે સ્કાઉટિંગ

શિક્ષણનો પ્રચાર એજ ભારતની મુશ્કેલીઓના નિકાલનો રામબાણ ઉપાય છે; પરંતુ જ્ઞાનને ઠાસી ઠાંસી ભરવુ એ કંઈ શિક્ષણ નથી. સાચું શિક્ષણ તો અનુભવથી આવી જાય છે, અને એનેજ આપણે ઉત્તમ શિક્ષણ કહીશું. શિક્ષણ એ આપત્તિઓના ઉપાયરૂપ છે, પરંતુ તે શિક્ષણ ગામડાની સ્થિતિ અને જરૂરીઆતને અનુકૂળ હોવું જોઈએ. શહેરની અને ગામડાની જરૂરિઆત જુદી જુદી જાતની હોય છે. દરેક સ્થળે દરેક માટે એક પદ્ધતિ પાલવે નહિ.

શિક્ષણની ખરી શરૂઆત બાળકથી થાય છે; કારણ કુમળાં મગજો સંસ્કારો ઝીલવા તૈયાર હોય છે, અને જે કંઈ બતાવવામાં આવે તેની છાપ ઝટ મગજમા ઠસી જાય છે, માટે બચપણથી એવા શિક્ષણની શરૂઆત કરવી જોઈએ. જેમકે શરૂઆતમાં એ ચાલાક મગજને જાદુઈ ફાનસ વગેરેથી તળાવ, રસ્તા, શેરીઓની સફાઈના ઉપાય બનાવવા અને સાથે સમજાવવા

જવું. બાળસંઘ અથવા સ્કાઉટટ્રૂપ રચવાં અને તેમની સાથે રહીને શેરીઓ, રસ્તાઓ, તળાવો સાફ કરવાં. ક્રમે ક્રમે ખેતીની નવી પદ્ધતિઓ (પ્રયોગ) અજમાવવી. રોગીને દવા આપવાનું, આંગ ખુઝાવવાનું વગેરે કામ શિખવાડવાં. ગામલોકો પોતાનાં બાળકને એક કામ કરતાં જોશે ત્યારે તેમને કામની ઉપયોગિતા સમજાશે અને બાળકને મદદ પણ આપશે.

પ્રથમ જ્યારે તમે સ્કાઉટટ્રૂપ રચો ત્યારે કસરત, કવાયત કરાવશો તો તે કહેશે કે અમારાં છોકરાંને લડાઈમાં લઈ જવાની તૈયારી થઈ રહી છે; પરંતુ તે સંદેહ સમાજસેવાથી દૂર થશે અને તેમને પ્રવૃત્તિ ઉપર વિશ્વાસ બેસશે. આ બધી તૈયારી માટે ગામની નિશાળને કાર્યોનું કેન્દ્ર બનાવવું અને શિક્ષકને નેતા બનાવવા. આથી બાળકે અને ગામડાના લોકો આજ્ઞાપાલક થશે અને સહકારથી પોતાના ઝગડા આપસથી પતાવવાનું શીખશે.

એકત્ર થઈને કવાયત કરવાથી તથા રમતો રમવાથી સહકારની જે ભાવના જાગૃત થાય છે તેજ ગ્રામ્યસેવામાં દર વખત કામ લાગે છે. ગામની સુધરાઈમાં તથા રોગચાળા સામે યુદ્ધ કરવામાં એજ ભાવનાની જરૂર પડે છે. આમાંથી સેવા કરવાની ભાવના પણ ઉત્પન્ન થશે અને ભાવનાના બળથી ગામની નાની મોટી સેવા કરવાની ઘણી તકો જડશે.

ગામની પોતાની નાની વાડીઓમાં શાકભાજી ઉત્પન્ન કરીને ગામમાં શાકની ખોટ પુરી પાડી શકાય. સારી શાકભાજીના અભાવથી લોકો બિમારીના ભોગ થાય છે તે થવા પામે નહિ અને સારી તાજી શાકભાજી મેળવી શકે. વાડીઓમાં ખાતર તરીકે કચરો તથા છાણનો પણ ઉપયોગ સારી રીતે થઈ શકે છે. આમ કરવાથી બાળકને બહુજ કિંમતી શિક્ષણ મળે છે. સ્કાઉટ માસ્તરોએ સાથે રહી બગીચો કરાવવો, અથવા ખેતી કરાવવી એજ ગ્રામ્ય શિક્ષણમાં મૂળ જરૂરનું છે. આથી તેને જીવનનિર્વાહનું ઘણું વિશાળક્ષેત્ર મળી રહેશે.

કેવળ બાગાયતમાંથી એ યોજનાપદ્ધતિ પ્રમાણે છોકરાઓને વાંચવા લખવાની રુચિ ઉપજાવી શકાય. આમાં પગથીએ પગથીએ કામ લેવું. જબરજસ્તી કરવાની કંઈ જરૂર નથી. આની સાથે ભૂતળશાસ્ત્ર, રસાયનશાસ્ત્ર, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, પ્રાણીશાસ્ત્ર વગેરેનું જ્ઞાન આપી શકાય છે. જમીનની પેદાશ, જમીન સરખી કરવી, માટીની પરીક્ષા કરવી, બંધ બાંધવા, હોડી ચલાવવી, તરી જાણવું વગેરે બાબતોનું વ્યાવહારિક જ્ઞાન વખત જતાં આપી શકાય છે. ઝાડ, કીડા, મકોડા, પશુ, પક્ષી વગેરેનો પરિચય પણ સહેલાઈથી આપી શકાય છે; કારણ કે બાગાયત વાડી સાથે એને સંબંધ છે.

હાલની પદ્ધતિમાં સૌથી મોટો દોષ એ છે કે બાળક તેના જાત અનુભવ ઉપરથી લાભ મેળવી શકે છે કે કેમ એ વાતમાં આપણને વિશ્વાસજ નથી. આપણે તેને સ્વાશ્રયી થવા દેતા નથી. વળી ગ્રામ્ય સેવાને માટે તન, મન લગાવીને કામ કરનારાઓની જેટલી જરૂર છે તેટલી દ્રવ્ય કે મકાનની જરૂર નથી. એને માટે તો તન મનથી કામ કરનારાઓની ઘણી જરૂર છે. હા, ધન પણ જરૂરી છે. ઉત્તેજનની મોઢાની વાતોથી ચાલી શકશે નહિ. ખરી જરૂરિઆત તો તેમની સાથે કામ કરીને તેમને પ્રેરવાની છે.

પરચ તા૦ અંકલેશ્વર } શિક્ષક દેવજીભાઈ દીવાવાલા

બાળકની આંખની સંભાળ

૧. આંખની સંભાળનો પ્રશ્ન ઘણો અગત્યનો છે. નાનપણમા કમસંભાળને લઈને ઘણાં છોકરાંની આંખો બગડે છે ને એમને આખી જિંદગી દુઃખ ને પરાધીનતામાં વિતાવવી પડે છે.

૨. બાળકની આખની સંભાળનો બોજો માતાપિતા ઉપર અને કેટલેક અંશે નિશાળના સંચાલકો ઉપર હોવો જોઈએ. બાળકના જન્મથી જ તેના શરીરના બીજા અવયવો સાથે આંખની પાછળ એટલું જ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. આંખનાં એવા કેટલાંક દરદો છે કે જેનો ઉપાય થતાંની સાથે જ કે થતાં પહેલાં લેવાથી આખ બચાવી શકાય છે. જન્મ પછી નાળછેદન કર્યા બાદ તરતજ દાઈએ આંખ સાફ કરી કૉસ્ટીક (Silver Nitrate) નાં ટીપા પાડવાં જોઈએ. જો તેમ કરવામાં ન આવે તો, ને જો માતાને પ્રમેહનો રોગ હોય તો ત્રણથી દસ દિવસની અંદર આખ સખત સૂજી આવે છે, ને તરત ઉપાય લેવાય નહિ તો આંખમાં ફૂલ પડી જઈ સદાનો અંધાપો બિચારા બાળકને વેઠવો પડે છે. દરેક શિક્ષિત દાઇને આ વિષે સૂચના મળેલી હોય છે, ને હોવી જોઈએ. સુવાવડની ઇસ્પિતાલનો તો હમેશનો એ નિયમ જ હોય છે. તેથી ઇસ્પિતાલમા જન્મેલા બાળકોમા દસ વાસામાં આખ દુઃખવા આવવાના કેસો જવલ્લે જ હોય છે

૩. કુટુમ્બમા એકાદ છોકરાની આંખ દુઃખવા આવી કે તેનો ચેપ ઘરનાં બીજાં બાળકોને લાગે છે ને તેનાં કારણોમા માખો તથા માતાની બેકાળજી છે. ચેપ એકથી બીજે ઠેકાણે લઈ જવામા માખો કારણભૂત હોય

છે; એટલે, જો બાળકને ચોકખું રાખવામાં ન આવે તો માખીઓ એના શરીર અને આંખો ઉપર બણબણે, આંખનો ચેપ બીજાં બાળકો ઉપર લઈ જાય, ને પરિણામે ઘરનાં બીજાં બાળકો એકલાં જ નહિ પણ મા-બાપ ને બીજાં મોટાં ભાંડુઓની પણ આંખ દુઃખવા આવે છે. વળી જેની આંખ દુઃખવા આવી હોય તે ગમે તેવા કકડા કે રૂમાલથી આંખ સાફ કરે, ચોળે ને એજ કકડાથી બીજી આંખ ચોળે ને ઘરનાં બીજાં પણ એ જ રૂમાલ કે લુગડાનો કકડો આંખ લુછવામાં લે તેથી ઘરમાં ચેપ એક આંખથી બીજે સહેલાઇથી ઉડે છે. માટે બાળકને સ્વચ્છ રાખ્યું હોય તો માખી બેસવા સંભવ ન રહે અને એક આંખથી બીજે ચેપ ન ઉડે. માટે સારી આંખ પહેલી સાફ કરવી, ને દુઃખવા આવેલી આંખ સાફ જુદો જ રૂમાલ રાખવો જોઈએ. જ્યાંસુધી આંખ સારી ન થાય ત્યાંસુધી બાળકને બીજાં બાળકો સાથે રમવાં ન દેવું જોઈએ. માબાપ એ રીતે જરાક ધ્યાન રાખે તો પોતાનાં છોકરાંને હેરાન થતાં બચાવી શકે. કેટલાંક માબાપો, આંખની દવા કરાવવાને બદલે આંખમાં ચીમૂડ વગેરે ભરે છે, તેથી ઘણી વાર આંખને નુકસાન થવા સંભવ હોય છે. માટે આંખ દુઃખવા આવે કે તરતજ દાક્તરી સલાહ લઈ દવા શરૂ કરી દેવી જોઈએ.

૪. કેટલાંક નબળાં શરીરનાં છોકરાંઓની આંખમાં કાળી કીકી આગળ નાની ગાંઠ જેવું થઈ દુઃખવા આવે છે. આવી જાતનું આંખનું દરદ બાળકોમાંજ ઘણુંખરૂં જોવામાં આવે છે, ને તેનું કારણ નબળાઈ હોય છે. આવાં બાળકોને કંઠમાળની ગાંઠો હોય છે કે થવા સંભવ છે; અને છાતી પણ નબળી હોય છે. આ દરદ, શરીરની એકંદર નબળાઈ બતાવે છે, ને કંઠમાળ કે ક્ષય થવાની આગાહી બતાવે છે. એટલે જો શરૂઆતથી જ એવાં બાળકોને કોડલીવર ઓઈલ, **વીટામીન એ** અને ડી વાળી દવાઓ ને ખાદ્ય વસ્તુઓ, લોહ વગેરે ટોનીક આપી સશક્ત બનાવવામાં આવે તો આગળ ઉપર તેને જીવલેણ દરદોમાંથી બચાવી શકાય છે.

૫. આંખનું બીજું સામાન્ય દરદ ખીલ છે. ખીલના દરદની શરૂઆત નાનપણથી જ થાય છે અને જો શરૂઆતથી જ તેના ઉપાયો ને સંભાળ રાખવામાં નથી આવતી તો આગળ ઉપર તેમાંથી છારી, ફૂલ, પરવાળાં વગેરે દરદો થવા ઘણો સંભવ રહે છે ને અંતે અંધદશા પ્રાપ્ત થાય છે. નાનપણમાં વારંવાર આંખ દુઃખવા આવવાથી ખીલ જુના થઈ ગંદાઈ જાય છે. ખીલનું દર્દ મારવાડ, રજપુતાના, અરેબિઆ વગેરે રેતાળ પ્રદેશમાં વિશેષ પ્રમાણમાં હોય છે. રેતી આંખમાં ઊડવાથી જ ખીલ થાય છે એવું

કાંઈ નથી: ધૂણી તેમ ચોકખી હવા અને પુષ્ટિકારક ખોરાકનો અભાવ વગેરે પણ કારણભૂત છે. એક જ ઓરડીમાં ઘણા માણસોનું રહેઠાણ હોય, રસોડું પણ કદાચ ત્યાં જ હોય, એવી ઓરડીના રહેતા બાળકોની તંદુરસ્તી નબળી જ હોય છે ને તેવાં બાળકો ખીલના દરદથી પીડાતાં જોવામાં આવે છે. મજુર વર્ગનાં બાળકો જે ખરાબ બાંધણીની ચાલીઓમાં રહેતાં હોય છે તેઓમાં ખીલના દર્દનું પ્રમાણ વિશેષ હોય છે, ને તેને સારૂ પૂરતો તડકો ને હવા આવતી હોય એવી જ ચાલીઓ બાંધવા દેવી જોઈએ. બાળકને ખીલથી બચાવવું હોય, તો ચોકખી હવા, તાજો ખોરાક વગેરે એને મળવું જોઇએ. ઘરમાં ધૂણીનું નામનિશાન પણ ન હોવું જોઇએ, ને આંખ દુઃખવા આવે કે તરત રોગને મૂળમાંથી દાબી દેવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. એક વાર જડ ઘાલ્યા પછી ખીલના દર્દને મટાડવું મુશ્કેલ પડે છે, ને તેને સારુ લાંબો વખત લાગલાગટ દવા કરવી પડે છે. આરોગ્યના સામાન્ય નિયમોનું જે ઘરમાં પાલન થતું હોય તે ઘરનાં બાળકો ખીલના દર્દથી પીડાતાં જોવામા નથી આવતાં.

૬. આટલે અંશે બચપણમાં આંખની સંભાળનો બોજો માતાપિતાને શિર રહે છે. બીજે કેટલેક દરજ્જે નિશાળના સંચાલકો ઉપર રહેવો જોઇએ. અમદાવાદની દરેક મ્યુનિસિપલ સ્કૂલમાં દાક્તરી તપાસ નિયમિત શરૂ થઈ ગઈ છે એ અભિનંદનીય છે. પણ ખેદની વાત પણ છે કે બીજી ખાનગી નિશાળોમાં દાક્તરી તપાસ-શું તેની લેશ પણ માહિતી તેના સંચાલકોને હોતી નથી અથવા તો તે તરફ બેદરકારી બતાવે છે. હમણાં જ થોડા વખત ઉપર અમદાવાદની એવી એક ખાનગી શાળાના ઉપલા વર્ગના થોડા વિદ્યાર્થીઓની આંખ તપાસવામાં આવી હતી. તેમાંના લગભગ ૨૫ ટકા જેટલાની ટુંકી નજર હતી ને તેમાના કેટલાકની બાબતમાં તો આંખના શરૂઆતમાં જ બેસતાં ચશ્મા વાપરવામા આવ્યાં હોત તો તે વધુ બગડતી અટકી પણ જાત. ઊગતા વિદ્યાર્થીઓની પહેલેથી આંખની તપાસ થવાની ખાસ જરૂર છે કે જેથી શરૂઆતથી ચશ્મા વગેરેનો ઉપાય લેવાથી આંખ વધારે ખરાબ થતી અટકાવી શકાય. દેખીતી બધી રીતે આંખ સારી હોય છે, પણ બાળક દૂરની ચીજો કે અક્ષરો જોઈ શકતું નથી; એટલે ટુંકી નજરનું હોવાથી એના સમયનાં બીજાં બાળકોથી ભણવામાં પછાત પડી જવા સંભવ રહે છે. ઘરમાં માબાપે પોતાના બાળકને જોવામાં કાંઈ ખોડખાંપણ છે કે નહિ તેનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ, ને નિશાળમાં દાક્તરી તપાસથી ખબર આપવામાં આવે તો તરત આંખ તપાસાવી બેસતા

નંબરના ચશ્મા અપાવવામાં ઢીલ કરવી ન જોઈએ. કેટલીક વાર બાળક દૂરની વસ્તુ બરાબર જોઈ શકે છે પણ વાંચતાં કે નજીકનું કામકાજ કરતાં આંખમાં પાણી ભરાઈ આવે કે માથું દુઃખવા આવે અને તેથી વાંચવાનું પડતું મૂકે છે. આ પણ આંખની નબળાઈ છે, અને તે ચશ્માથી સુધરી શકે છે. બાળક જો માથું દુઃખવાની કે આંખમાં વારંવાર પાણી આવવાની બૂમ મારતું આવે તો તરત આંખ તપાસાવી ઉપાય લેવો એ માબાપની ફરજ છે. નિશાળની દાક્તરી તપાસમાં આવી જાતની આંખની નબળાઈ ભુલાઈ જવાનો ઘણો સંભવ છે; કારણ કે છોકરાંને દૂરથી પાટીઆ ઉપરના અક્ષરો વાંચવાનો નિયમ હોય છે, ને દૂરથી બરોબર દેખી શકે છે, તો 'આંખ સારી' નો શેરો કરી દેવામાં આવે એ સંભવિત છે; માટે દરેક છોકરાંને વાંચતી વખતે માથું દુઃખવા આવે છે કે નહિ ને આંખમાં પાણી ભરાઈ આવે છે કે નહિ તેની પણ ખાત્રી દૂરના અક્ષરો વંચાવ્યા પછી કરવી જોઈએ. આ ઉપરથી સમજી શકાય તેવું છે કે બાળકની આંખની સંભાળ માટે માબાપ સાથે નિશાળના સંચાલકોના સહકારની પણ ખાસ જરૂર છે.

૭. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે નાનપણમાં જ બાળકની આંખ પાછળ ધ્યાન આપવામાં આવે તો તેમને આગળ ઉપર હેરાન થતાં અટકાવી શકાય ને અંધાપો બચાવી શકાય.

(મ્યુનીસીપાલીટી, અમદાવાદ)

બાલવીરની જય

દરેક પાણીદાર છોકરાને પોતાના દેશને માટે સર્વ પ્રકારે અભિમાન રહે એ સ્વાભાવિક છે. હિંદભૂમિનાં પુત્રો! તમારો દેશ અને તેનો ઇતિહાસ ખરેખર અભિમાન લેવા લાયક છે. તમારા વડીલ વડવાઓના કામની નકામી બડાઈ મારવામાં તમારૂં કર્તવ્ય સમાપ્ત થતું નથી; પરંતુ સતત-પણે તેમનાં જેવાં કામો કરીને તમારા દેશને માટે વધારે કીર્તિ અને સુખ મેળવો. એમ કરવાથી ભવિષ્યની પ્રજાને તમારે માટે અભિમાન થશે.

અમારી "હનુમંત સેના"ની સ્થાપના માર્ચ સને ૧૯૩૨ની ૧લીએ થઈ. ત્યારથીજ ઉંઘના વખત સિવાય સદૈવ સુનીદોર્મથી તૈયાર રહેતા.

અનાથ, દુર્બળ અને ગરીબનું બનતું રક્ષણ કરતા. ગામના હિતને માટે તૈયાર રહેતા. આ પ્રમાણે છ માસ ગામની પૂર્ણ સેવા કરી ગામની પ્રજાને એવી રીતે અપનાવી લીધી કે લોકો તેમને ઘણુંજ ચાહતા. સ્કાઉટોને તરતાં પણ શીખવવામાં આવતું. બીજી બધી રમતોમાં ગામે બાળકોને પસંદ કર્યા. એક પ્રસંગે એક દસ વરસની બાળકી કુવામાં પડી. એક સ્કાઉટે તેને દૂરથી જોઈને સીટી વગાડી. રજાનો ટાઇમ હતો જેથી હું અને બીજા સ્કાઉટો વીરમંદિરે કીમતી રમત રમતા હતા! સીટીનો અવાજ સાંભળી અમો બધા તે દિશાએ દોડયા. સીટી વગાડનાર અંદર કૂદી પડયો. છોકરીને લઈ લીધી અને આસન ગાંઠવાળી દોરડું મરયુ. છોકરી બહાર કાઢી અને જીવતી તેને ઘેર મૂકી આવ્યા. હજી તે છોકરી છે.

ત્યારપછી બીજે મહીને અમે "બાલવીર સપ્તાહ" કરી, તેમાં વીરોએ તંબુએ રહીને જાતે રસોઈ વગેરે બનાવતાં શીખીને સ્વાશ્રયી જિંદગી ગુજારી. આ પ્રસંગે ઘણા ઑફિસરોએ પધારી વીરસપ્તાહને વધાવી લીધી હતી.

નવરાત્રીમાં ગામની ભાગોળે જંગલી અને ભીલ કહેવાતી કોમ ભાગોળે પાડો મારી હિંસા કરે છે, ત્યાં બાલવીરો અપવાસ આદરી પોતાનો ભોગ આપવા તૈયાર થયા અને રાસથી આખો દિવસ ભજન કરી લોકોને સમજાવી હિંસા અટકાવી. દસમે મહીને એકત્રીસ વરસની બાઈ કુવામાં દોરડા-ની આંટી આવવાથી પડી ગઈ. એક સ્કાઉટ બળદ પાવા ગયો હતો તે બળદ ઝાડે બાંધી પોતે કૂદી પડયો અને તેને જીવતી બહાર કાઢી. હજી તે બાઈ હયાત છે. બીજે દિવસે વીરમંદિરે ખબર આપી અને અમે તેની નોંધ લીધી.

હું અને મારો મિત્ર એક વખત એક ગામ જતા હતા. રસ્તામાં વચ્ચે નદી આવી. અમારે ધારેલે ગામે અમુક વખતે જવુંજ જોઈએ, નહિ તો ઘણા નુકસાનમાં ઉતરવું પડે તેમ હતું. મેં હોડી મૂકી અને વાંસડાથી ચલાવી. સુકાનની દિશાથી ધારેલે સમયે પહોંચી ગયા. ઝાડ પર બેઠેલા ચોરોથી એક વખત અમે ઇસારા વિદ્યાથી-હાથની સંજ્ઞાથી બચી ગયા હતા. આ પ્રમાણે બીજા ઘણા બનાવો જીવનમાં આવી જાય છે. ઉપરના બનાવો મારી જાત અનુભવના આ એક વરસ દરમિઆનમાં બનેલા છે. તો ઉપરના બનાવો પરથી સ્કાઉટ પોતાની જાતને અને દેશને કેટલો ઉપયોગી થાય છે તે સમજાશે. શિક્ષક બંધુઓ, આવી હોંસ રાખી સ્કાઉટ પ્રવૃત્તિને આગળ ધપાવી પોતાનું અને દેશનું ભલું કરશો તો જરૂર તમે મુક્તિપુરીના અધિકારી થશો.

દીવ્યનગર કૅમ્પ, તા. અંકલેશ્વર } ભક્ત મગનભાઈ જેઠાભાઈ પટેલ
આસિ૦ ડિસ્ટ્રિક્ટ સ્કાઉટ માસ્તર-અંકલેશ્વર બોર.

બંગાળા ઇલાકાનો શણનો ઉદ્યોગ

આ ઇલાકાની વેપારી અને બીજી પ્રજાના આર્થિક જીવનમાં, શણ અને શણની બનાવટનો હુન્નરઉદ્યોગ, અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ, આજકાલ સર્વોપરિ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે, અને તે ઇલાકાનો આ ઉદ્યોગ તેની પરદેશ સાથે થતી નિકાસમાં ઘણો અર્થસૂચક સંબંધ રાખે છે. હિંદુસ્તાનની સરકારના જકાતખાતાં તરફથી બહાર પડતા આંકડા જોવાથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે કે આખા ઇલાકાની પરદેશી નિકાસ ઉપર સરકારને જે આવક થાય છે તે એકંદર આવકનો ૬૩ % આ ઉદ્યોગ ઉપજાવે છે. છેલ્લાં ૭ વર્ષ દરમિઆન આ ઉદ્યોગની સરેરાસ આવક રૂા. ૮૫,૦૦,૦૦,૦૦૦ (રૂપીઆ પંચ્યાસી કરોડની) છે.

આ ઉદ્યોગની ઉપજમાંથી જે નફો રહે છે તે નફાનો મોટો ભાગ જમીનદારોને સાંથ તરીકે, મહાજનોને વ્યાજ પેટે, કારીગરોને પગાર કરવામાં, અને પરદેશી અગર સ્થાનિક દેશી કાચા માલની ખરીદી પેટે ખર્ચવામાં વપરાય છે. સને ૧૯૩૦–૩૧ ની સવિનય ભંગની હીલચાલ વખતે, આ ઉદ્યોગની કિંમતમાં તથા તેના ઉત્પન્ન થતા જથ્થામાં અસાધારણ ઘટાડો થયો હતો અને તેનાં બજાર સદંતર બેસી ગયાં હતાં!

માલની નિકાસમાં ૨૦ ટકાનો ઘટાડો થયો હતો અને તેની કિંમતમાં ૫૬ ટકાનો ભારે ઘટાડો હતો! જ્યારે શણના માલની બનાવટમાં અને તેની કિંમતમાં વીસ કરોડનો ખાડો હતો, અથવા આગલા વર્ષની આવક કરતાં તેમાં ૩૭ ટકાની ચોકખી ખોટ હતી. પરિણામે ઇલાકાની બજારોમાં પૈસાનો દુકાળ પડયો હતો.

આ વેપારઉદ્યોગમાં આવી બેસી જતી વસ્તુસ્થિતિ કયાં પરિણામોથી ઉપસ્થિત થઈ? શું ઉત્સાહી અને સાચા પ્રયત્નો કરવાથી તેની સ્થિતિ સુધરી શકે તેમ છે? કયા કયા તેના ઇલાજ છે? આ સર્વ પ્રશ્નો દરેક જવાબદાર શહેરીએ અને સ્વદેશપ્રેમીએ ગંભીર રીતે પોતાની જાતને પૂછવા જોઈએ અને તેને અસલની સ્થિતિએ લાવવા ઇલાજ લેવા જોઈએ.

શણના ઉદ્યોગનો ઇતિહાસ

ઓગણીસમા સૈકાની શરુઆતમાં શણની ઉત્પત્તિ દેશમાં પરસ્પર વેપારવાણિજ્યની નિકાસરૂપ વસ્તુ હતી. મુખ્યત્વે કરીને તે વખતે શણ ગરીબ વર્ગના લોકોનાં કપડાં બનાવવામાં, ગોદડાંનાં ઓછાડ કરવામાં અને પડદા બનાવવામાં તેમજ બીજા પરચુરણ ઉપયોગમાં વપરાતું હતું તેથી તે વ્યાવહારિક રીતે વપરાતું હતું.

અને ૧૮૦૯ની સાલમાં ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનિએ પોતાનાં વહાણ બનાવવાના કામમાં શણના રેશાઓ અને તેની બીજી સામગ્રીઓને વહાણના મદ બનાવવાના ઉપયોગમાં લેવાથી શણના ઉદ્યમમાં આપોઆપ રસ લેવા માંડ્યો અને શણની વાવણી તરફ કંપનિએ પોતાનું ધ્યાન આપ્યું કંપનિના અમલદારોએ ઉપયોગ જેટલું શણ લેવા માંડ્યું પણ ઇલાકાની જનતાને શણની કીમત મોટી સમાન હતી અને ૧૮૨૮ની સાલમાં કંપનિ તરફથી ૩૬૪ હંડ્રવેટ શણ વપરાયું હતું કસ્ટમખાતાના પત્રકમાં તેથી શણ માટે એક વધારે ખાતું ઉઘડાયું

વિલાયતમાં ડંડી તે વખતે મીણ બનાવવાનું કેન્દ્રસ્થાન હતું મીણનું બજાર તે વખતે ઘણું તેજ હતું ૧૮૩૨ની સાલમાં ત્યાંના એક બાહોશ એન્જિનીઅરે મીણ અને મચાની મદદથી શણના રેશા બનાવવાનો પ્રયોગ અજમાવ્યો તે ફતેહમંદ નીવડ્યો શરૂઆતમાં તેના રેશા સચાને કંતાતી વખતે અડચણ કર્તા નીવડેલા, પરન્તુ "વ્હેલ" નામની માછલીના તેલ વડે તે મુશ્કેલી દૂર થઈ ગઈ અર્વાચીન પ્રકારના શણ ઉદ્યોગની પાયારૂપી સ્થાપના અને ૧૮૩૮ની સાલમાં થઈ હતી

ડંડીમાં આ ઉદ્યોગ સારી રીતે જામ્યા અને શણની માગણી બીજા બજારોમાં વધારે વધતી જતા હોવાથી તેમાં વિકાસ થવા માંડ્યો તે દરમિયાન ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ થઈ અને તેથી તેને વધારે ટેકો મળ્યો ડંડી શણ બનાવવાનું મથક થયું પણ ડંડીના શણઉદ્યોગના ધમધોકાર વેપારથી જ્યોર્જ ઑકલેન્ડ નામનો એક ગૃહસ્થ, બંગાળાની નજીક શણ બનાવવાની એક મીલ બાંધવાને લલચાયો કલકત્તામાં તે મીલ તેણે ૧૮૫૫ની સાલમાં બાંધી અને ૧૮૫૫થી ૧૮૭૩ સુધીમાં આવી પાંચ મીલ બંધાઈ ગઈ હતી આ મીલો ધીમે ધીમે વધતી જતી હતી એકાએક આ મીલોએ દોઢ વર્ષમાં એટલો બધો નફો કર્યો કે માત્ર બેજ વર્ષમાં બીજી તેર નવી મીલો બંધાઈ હવે મીલોની સંખ્યા વધવાથી શણનું બજાર ઘટ્યું મંદી વધવા લાગી નવા બજારો શણના વેચાણ માટે હાથ કરવાના મરજીવા પ્રયત્નો થવા લાગ્યા અને ૧૮૭૫માં અમેરિકામાં એક બજાર હાથ થયું અને ૧૧ વર્ષ પછી તે બરાબર જામ્યું અને ૧૮૮૯ની સાલમાં દક્ષિણ અમેરિકાના બંદરોએથી સોનાની ગીનીની નિકાસ થવા લાગી

આ અરસામાં કાચા શણની માગણી પરદેશમાં ઘણીજ વધવા માંડી અને શણના કારખાના હિન્દુસ્તાનમાં વધારે અને વધારે માલ ઉત્પન્ન કરતા થયા ઇંગ્લાંડમાં અને અમેરિકામાં શણના કારખાના ફરી પેદા

અને કાચા શણુને માટે ભારે માગણીઓ શરૂ થઈ. શણનો કાચો માલ પરદેશ ચઢતો થઈ ગયો.

બંગાળા ઇલાકામાં નિયમિત ઋતુસર વરસાદ પડવાથી, ભીની આબોહવા, ફળદ્રુપ જમીન ઇત્યાદિ હોવાથી, તે ઇલાકો શણની વાવણી કરવાનું ઉપયોગી સ્થાન થઈ પડ્યું છે.

બંગાળામાં ૨૩.૮ લાખ એકર જમીન ખેડાય છે. જેમાં ૧૦ ટકા જેટલી જમીનમાં શણનું વાવેતર થાય છે.

શણના વેપારની મંદીનાં કારણો:—

(અ)–(૧) સને ૧૯૨૯ થી અગાઉ નહિ જોએલી તેવી વેપારની મંદી બધા દેશોને જોવી પડી, અને તેની અસર પણ તેમને ભોગવવી પડી છે. આ વેપારી સામાન્ય સંકટની સ્થિતિ જુદા પ્રકારની છે.

(૨) કાચા માલની ઉત્પત્તિ તથા બનાવટ જોઈએ તે કરતાં વધારે પ્રમાણમાં છે;

(૩) ખેતીવાડીથી ઉત્પન્ન થતો માલ વપરાશ કરતાં વધારે મોટો છે;

(૪) મહાન વિગ્રહ પછીથી આર્થિક સમતોલપણું દુનિયાનો એકે દેશ રાખી શક્યો નથી. અરસપરસ માલની કિંમત એક સરખી નથી રખાતી. ૧૯૨૯ ના સપ્ટેમ્બર મહીના પછી આ સ્થિતિ વધારે અને વધારે બગડતી ગઈ છે.

(૫) ૧૯૨૯ ના સપ્ટેમ્બર મહીનામાં અમેરિકામાં મોટું વેપારસંકટ આવ્યું. ન્યુયોર્ક સ્ટોક એક્ષચેન્જ ભાગી પડવાથી માલની કિંમતો અસ્થિર બની ગઈ અને ગગડી ગઈ.

(૬) ઘણીખરી જરૂરિઆતની ચીજોનો મોટો ભાગ વપરાશ માટે જોઈએ તે કરતાં વધારે છે અને વધારાનો માલ નૃથુક પડી રહે છે.

(૭) બેન્કિંગની દૃષ્ટિએ અંગભૂત કારણ **પૈસાનાં કારણો** છે. સર હેન્રી સ્ટ્રાકોશના શબ્દોમાં સોનાનું ચલણી નાણું આ સ્થિતિને માટે જવાબદાર છે. આ સોનું દુનિયાનાં એકાદ બે સ્થળે ખરાબ રીતે વહેંચાઈ ગયું છે. દુનિયાની ૭૫ ટકાની વસ્તી વેપારની સદ્ધરતા સોના ઉપર રાખે છે. સામાન્ય રીતે થોડાજ પ્રમાણની સોનાની વહેંચણી, માલના ભાવ અને તેની કિંમત ઉપર વધારે અસર કરે છે. સોનાનો મોટો જથ્થો અમેરિકામાં અને ફ્રાન્સમાં ભેગો થઈ ગયો છે. યુરોપના બધા દેશોને અને અમેરિકાને પણ આ દુનિયાઈ વેપારી મંદીથી સોસવું પડે છે, તો હિંદુસ્તાન તેમાંથી મુક્ત રહેવાની આશા ધરાવી શકે નહિ.

૮) સને ૧૯૩૦ ના વર્ષમાં સવિનય ભંગની હિલચાલ શરૂ થઈ. પરદેશી માલનો સખત બહિષ્કાર થયો. અરસપરસ માલની લેવડદેવડ થતી અટકી. બજારો અસ્થિર બની ગયાં અને વેપારીઓ સોદા કરતા અટક્યા. ગ્રેટબ્રિટને શણના માલની નિકાસ રૂા. ૭.૫૭ કરોડથી ઘટાડીને રૂા. ૨.૨૩ કરોડની ઘટાડી નાંખી''

અમદાવાદ. ડબ્લ્યુ હન્ટર

ઇતિહાસશિક્ષણ સુંદર કરવા માટે

ઇતિહાસ ચારિત્ર્યનું ઘડતર કરે છે, દેશપ્રેમ ખીલવે છે, મનુષ્યસ્વભાવનું યથાર્થ જ્ઞાન આપે છે, અને મનુષ્યનું જીવન રસિક બનાવે છે. બીજા કેટલાક ઉદ્દેશો પણ ઇતિહાસશિક્ષણથી સિદ્ધ થાય છે. પણ તે ક્યારે ? જ્યારે ઇતિહાસશિક્ષણ સુંદર રીતે અપાય ત્યારેજ. ઇતિહાસશિક્ષણ સુંદર રીતે આપવા માટે નીચેની બાબતોને અનુસરવું જોઈએ:—

૧. બને ત્યાંસુધી ઐતિહાસિક સ્થાનો પ્રત્યક્ષ બતાવી ઇતિહાસ શીખવવો, કે જેથી વિદ્યાર્થીઓને ઇતિહાસ શું છે તેનો ખરો ખ્યાલ આવે, તેઓ સાચો ઇતિહાસ શીખે અને એ વિષય તેમને રસિક લાગે. વર્ષમા એકાદ બેવાર તો ઐતિહાસિક પર્યટન અવશ્ય કરવું અને આજુબાજુમાં આવેલા ઐતિહાસિક સ્થાનો બતાવવાં. ખરૂં ઇતિહાસશિક્ષણ આ છે; નહિ કે પાઠ્ય પુસ્તકનું ગોખણ.

૨. સુંદર ઇતિહાસશિક્ષણમાં બીજી અગત્યની બાબત, ઐતિહાસિક ચિત્રો, સિક્કા, હથિયારો, લેખો, ખંડિએરો વગેરેનું દર્શન છે. ગામમાં સંગ્રહસ્થાન હોય તો ત્યાં વિદ્યાર્થીઓને લઈ જઈ, બતાવવા યોગ્ય વસ્તુ બતાવીને ઇતિહાસનો આબેહુબ ખ્યાલ આપવો. વળી તે વધુ રસિક કરવા માટે કાગળ, કાર્ડ બોર્ડ કે માટીથી ઐતિહાસિક નમુનાઓ જેવાકે—મુગટ, ઢાલ, તરવાર, બખતર, રણસિંગડું, સિંહાસન, કિલ્લો વગેરે વિદ્યાર્થીઓ પાસે બનાવરાવવા.

૩. ઇતિહાસનું શિક્ષણ "નાટ્ય પ્રયોગ" દ્વારા આપો કે જેથી ઇતિહાસનું શિક્ષણ જીવંત અને રસિક બને, અને ઇતિહાસશિક્ષણના સર્વ હેતુઓ સિદ્ધ થાય.

૪. જે બાબત નાટ્યપ્રયોગ કરતાં રસીલી વાર્તા દ્વારા સારી રીતે કહી શકાય તે બાબતમાં વાર્તાપદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવો. ઇતિહાસ એ

સેવેત રેડક્રોસ સોસાઇટીનું કાર્ય સન ૧૯૨૨ થી કરી રહ્યા છે. ઇ.સ. ૧૯૨૩ થી તેઓ સેન્ટ જ્હોન એમ્બ્યુલન્સનું કાર્ય ઉમરેઠમાં એકલે હાથે અને પોતાને ખર્ચે કરતા આવ્યા છે. તેમણે ગોધરા નજીકના અંબાલીમાં આવેલી સરકારી ખેતીવાડી શાળામાં પણ પુનાના ખેતીવાડી ખાતાના ડિરેક્ટર સાહેબની સંમતિથી "અકસ્માતમાં તાત્કાલિક ઉપાય" ના વર્ગો ચલાવ્યા હતા. ઉમરેઠની મ્યુનિ. શાળામાં પણ તેવા વર્ગો તથા "સારવાર" અને ગૃહસંભાળના વર્ગો ચલાવી કેટલાક શિક્ષકોને તથા વિદ્યાર્થીઓને લાભ આપ્યો હતો.

ડૉ. જયંતિલાલ ઉમરેઠની નજીકનાં ગામોની કેટલીક શાળાઓને આ પ્રમાણે પરોપકારવૃત્તિથી લાભ આપી રહ્યા છે. તે લાભ જો શાળાના શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓને અપાવે તો રેડક્રોસ સોસાઇટીનું કામ આગળ ધપે અને લોકસેવાની વૃત્તિ વિદ્યાર્થીઓમાં અને શિક્ષકોમાં જાગૃત થાય.

કન્યાઓ માટેની વર્નાક્યુલર પરીક્ષાના ધારાઓ

પરિશિષ્ટ બ

તા. ૨૭-૭-૨૯ના સરકારી ઠરાવ ઇ. ડી. નં. ૨૬૩૬ થી મંજુર થએલો કન્યાઓ માટેની વર્નાક્યુલર ફાઇનલ પરીક્ષાનો સુધારેલો અભ્યાસક્રમ:—

(પરીક્ષાનો અભ્યાસક્રમ—કન્યાઓ માટેની વ. ફા. પરીક્ષાના ધારાઓનો ૭મો નિયમ જુઓ).

આ પરીક્ષા મરાઠી, ગુજરાતી, કાનડી, સિંધી કે ઉર્દુ ભાષામાં લેવામાં આવશે.

૧૨૫ પહેલો વિષય:—ભાષા.

૩૦. (અ).—કેળવણીખાતાની છઠ્ઠી ચોપડીના $\frac{૧}{૩}$ થી $\frac{૧}{૩}$ ભાગનું સરળતાથી અને ભાવપૂર્વક વાચન; અથવા તો ઉત્તર ભાગમાં કન્યાવાચનમાળા નં. ૩ પુરી. વાંચેલી ચોપડીમાંની ૭ કવિતાઓનો મુખપાઠ.

(ઉર્દુ ઉમેદવારો માટે)

કેળવણીખાતાની ઉર્દુ છઠ્ઠી ચોપડીના $\frac{૧}{૩}$ થી $\frac{૧}{૩}$ ભાગનું સરળતાથી અને ભાવપૂર્વક વાચન. વાંચેલી ચોપડીમાંથી ૧૫૦ કડીઓનો મુખપાઠ. વાચનમાળાના પાઠો અને કવિતાઓ એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર નક્કી કરશે.

૪૫ (બ).—વાંચેલા ગદ્ય અને પદ્યના પાઠોની સમજુતી.

૩૦ (ક).—વ્યાકરણ—ચોથા અને પાચમા ધોરણનું કામ. પુરુષ અને વિભક્તિ; સકર્મક અને અકર્મક ક્રિયાપદ; સાદાકાળ; સાદા ત્રણ પ્રયોગો;* મિશ્ર અને સંયુક્ત વાક્યોની સમજ.

૨૦ (ડ).—હાથના લખાણનું (ફાઇલ) વાચન.
મરાઠી પરીક્ષાઓ માટે મોડી લખાણનું વાચન.

ટીપ:—બ અને ક વિષયો માટે એક પ્રશ્નપત્ર રહેશે.

૭૫ **બીજો વિષય—નિબંધ અને અક્ષર.—**

૬૦ (અ).—વિદ્યાર્થીઓના રોજના અનુભવમાં આવતા વિષયો ઉપર ચાલુ હસ્તાક્ષરે લખેલો નિબંધ. કથનાત્મક અને વર્ણનાત્મક. અક્ષર, જોડણી, શબ્દોને છુટા પાડવાની રીત અને વિરામચિહ્નો ધ્યાનમાં લેવામાં આવશે.

૧૫ (બ).—શ્રુતલેખન.—પાઠ્યપુસ્તકના જેટલીજ અઘરી ચોપડીમાંથી કોઈ અજાણ્યા ફકરાનું.

૧૦૦ **ત્રીજો વિષય:—ગણિત અને નામું:—**

૮૦ (અ).—સાદા અને વિવિધ પરિમાણોના સરવાળા, બાદબાકી, ગુણાકાર અને ભાગાકારના દાખલા. અવયવો પાડીને ગુરુત્તમ સાધારણ અવયવ-દઢભાજક અને લઘુતમ સાધારણ અવયવી, વહેવારી અપૂર્ણાંક, દશાંશ પદ્ધતિની સમજ અને એકમપદ્ધતિ પ્રમાણે સાદા અને મિશ્ર પ્રમાણો. સાદું વ્યાજ અને ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજની રીતથી માત્ર વ્યાજ કાઢવાનું.

બની શકે ત્યાંસુધી ઉમેદવારોના જ્ઞાન અને અનુભવમાં આવતી વસ્તુઓ અને બાબતોને લગતા પ્રશ્નો.

૨૦ (બ).—ઘરના હિસાબ, ચોપડો રાખવાનો અને ખાતાવહી ખતવવાનો સાદો મહાવરો.

૭૫ **ચોથો વિષય—ભૂગોળ.—**

મહાસાગરનું અને ખંડોનું જ્ઞાન. હિંદુસ્તાનની વિગતવાર હકીકત. એશિઆ ખંડના બાકીના દેશો જોડે ભૂગોળની દૃષ્ટિએ તેનો સંબંધ અને દુનીઆના બીજા દેશો જોડે તેનો રાજકીય અને વ્યાપારી સંબંધ.
બ્રિટિશ ટાપુઓ અને એશિઆનું ઘણું સામાન્ય જ્ઞાન.

૭૫ **પાંચમો વિષય:—ઇતિહાસ:—**

બ્રિટિશ સમય સાથેના ખાસ સંબંધપૂર્વક હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ રાજ્યપદ્ધતિનો સામાન્ય ખ્યાલ.

---

* ઉર્દુ ઉમેદવારો માટે પ્રયોગો નહિ.

૭૫ **છઠ્ઠો વિષય:—આરોગ્ય.—**

કન્યાઓ માટેનાં ધો. ૪, ૫ અને ૬ માટે નક્કી કરેલો અભ્યાસક્રમ.

૧૦૦ **સાતમો વિષય:—સોયકામ—**

આ વિષયની લેખી પરીક્ષા થશે નહિ. પરીક્ષકની રૂબરૂ ઉમેદવારોને—

(અ).—પોતાને બંધબેસતો થઈ રહે તેવો કબજો વેતરવો અને જોડવો પડશે.

(બ).—કન્યાઓ માટેની પ્રાથમિક શાળાનાં પહેલાંનાં ધોરણોના ધારામુજબ નક્કી કરેલા અભ્યાસક્રમ માટેના દોરાકામના નમુનામાંથી કોઈ પણ નમુનો તૈયાર કરવો પડશે અને તૂણવાનું તેમજ થીગડાં મારવાનું કામ કરવું પડશે.

(ક).—નીચેનામાંથી કોઈ નાનો નમુનો બનાવવો:—

ગુંથવાનું, સોયાથી દોરાનું ગુંથણકામ અથવા તો દેશી ભરતકામ.

૭૫ **આઠમો વિષય:—નીચેના ઐચ્છિક વિષયોમાંથી એક વિષય.—**

(૧) સૃષ્ટિજ્ઞાન.—કન્યાઓ માટેનાં ધોરણ ૪ અને ૫ માટે નક્કી કરેલો અભ્યાસક્રમ.

(૨) ચિત્રકામ.—ડ્રોઇંગ કમિટીએ ધોરણ ૬ માટે ઘડેલો અભ્યાસક્રમ.

(૩) સંગીત—નીચેનો અભ્યાસક્રમ :—

(૧) સંગીતના સ્વર.—

નીચે જણાવેલા સંગીતના બાર સ્વરોના ભેદનું જ્ઞાન, અને તે સ્વરો તેમજ સ્વરોના પાંચ રીતના આરોહઅવરોહ ગાઈ બતાવવા :—

સ્વરનાં નામ	પરસ્પર સંબંધદર્શક આંદોલનોની સંખ્યા
ષડ્જ	૨૪૦
કો. ઋષભ	૨૫૬
ઋષભ	૨૭૦
કો. ગાંધાર	૨૮૮
ગાંધાર	૩૦૦
કો. મધ્યમ	૩૨૦
તીવ્ર મધ્યમ	૩૩૭½
પંચમ	૩૬૦
કો. ધૈવત	૩૮૪
ધૈવત	૪૦૫

કો. નિષાદ	૪૩૨
નિષાદ	૪૫૦
ષડ્જ	૪૮૦

(૨) સંગીતના તાલનું માપ:—

(૧) કેરવા, દાદરા, રૂપક, વિલંબિત કેરવા, ઝપતાલ, ચોતાલ અને ત્રિતાલ, આ તાલોનો તફાવત વિદ્યાર્થીઓએ સમજવો જોઈએ, તેમજ તેમા ખાલી અને ભરેલા તાલ પાડી બતાવવા જોઈએ અને મોટેથી માત્રા ગણી બતાવવી જોઈએ.

(૨) વિલંબિત, મધ્ય અને દ્રુત, એ ત્રણ લયમાંથી ગમે તે એક લયમાં કોઈ ચીજ ગાઈ ઉપરના તાલમાંથી કોઈ બે તાલનું માપ આપી બતાવવું.

(૩) સુસ્વરિત રાગો:—

(૧) રાગમાં આવતા બે જિન્હ સહિત કોઈપણ સાત રાગોની તેમના યોગ્ય આરોહી અવરોહી સ્વરોની તેમજ વાદી, સંવાદી અને અનુવાદી સ્વરોના જ્ઞાન સાથેની વ્યાખ્યા.

(૨) તાલ સાથે કોઈપણ ત્રણ રાગો યોગ્ય સ્વરાવર્તનના રૂપમાં ગાઈ બતાવવા.

(૩) રાગ અને તાલ વગેરે ઉપર યોગ્ય ધ્યાન આપી કેળવણીખાતાની કન્યાવાચનમાળાની કવિતાઓ અને રાષ્ટ્રગીત ગાઈ બતાવવા.

(૪) ઉપરની કવિતાઓમાંથી ગમે તે બે કવિતાઓ તાલ ઉપર ધ્યાન આપી અયરેકરની સ્વરમાલામા ઉતારવી.

(૫) સિતાર, દિલરૂબા, વાયોલીન કે હિંદી હારમોનિયમ ઉપર યોગ્ય સ્વરરચના પ્રમાણે નીચેના વગાડી બતાવવાં:—

(અ) આવી એક સ્વરમાલા.
(બ) એકપદ.
(ક) એકનૃત્ત.
(ડ) રાષ્ટ્રગીત.

ટીપ:—વાદ્યજ્ઞાન, ચિત્રકામ અને સંગીત એ ત્રણ ઐચ્છિક વિષયોમાંથી ઉમેદવારે એક વિષય લેવો પડશે.

(ઉ. બા. ના. મે. એજ્યુ. ઇન્સ્પેક્ટર સા. ના તા. ૧૯–૪–૩૨ ના હુકમ નં. ૫૮૨ અનુસાર):

પાઠ્યપુસ્તક, ઇનામ અને લાયબ્રેરી માટે સરકારી ખાતાં તરફથી મંજુર થએલાં પુસ્તકોની યાદી

નંબર	પુસ્તકોનું નામ	ગ્રન્થ કર્તા	પ્રગટ કર્તા (ઠેકાણા સહિત)	નકલ દીઠ કિંમત રૂ.આ.પા.	શા માટે મંજુરી આપવામાં આવી છે.	રિમાર્ક
૧	હિંદુસ્તાનના સુબોધ ઇતિહાસ (૧૯૩૧ની આવૃત્તિ)	મિ. બી. એન. મરચંટ અને મિ. એન. એમ. મહેતા.	પ્રોફેસર એસ. આર. કાનીટકર, સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ, ન્યુ ઇંગ્લિશ સ્કૂલ, પુના સીટી.	૦–૧૨–૦	પાઠ્ય પુસ્તક	માધ્યમિકસ્કૂલોમાટે.
૨	ગદ્ય પ્રવેશ ભાગ ૨. ખંડ ૧લો (પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. એચ.જી. અંજારીઆ	મિ. એસ. જી. અંજારીઆ લક્ષ્મીનગર, ખાર, મુંબઈ ૨૧	૦–૧૦–૦	"	"
૩	ગદ્ય પ્રવેશ ભાગ ૨–ખંડ ૨જો (પહેલી આવૃત્તિ)	"	"	૦–૧૦–૦	"	"
૪	નવીન ભૂગોળમાળા ભાગ ૩જો (૧૯૩૨ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. એમ. એચ. ચોકસી	મિ. એમ. એચ. ચોકસી, હેડમાસ્તર, પી. આર. ટ્રેનિંગ કોલેજ, અમદાવાદ.	૦—૭–૦	"	"
૫	સૃષ્ટિનિરીક્ષણ ભાગ ૨જો (૧૯૩૨ની પહેલી આવૃત્તિ)	ભાષાંતર કર્તા મિ. એસ.જી. પટેલ	મેસર્સ કરસનદાસ નારણદાસ એન્ડ સન્સ, નાણાવટ. સુરત	૦–૧૦–૦	"	"
૬	દુનિયાની ભૂગોળ (૧૯૩૨ ની ગુજરાતી આવૃત્તિ)	" " મિ. એ.એમ. પરીખ	મેસર્સ લોંગમેન્સ ગ્રીન એન્ડ કૉ. લિ. નીકોલરોડ, મુંબઈ	૨—૪–૦	"	માધ્યમિક સ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ કોલેજો માટે
૭	શાલકૃત ગુજરાતના ઇતિહાસની સચિત્ર સહેલી વાર્તાઓ (ચોથી આવૃત્તિ ફરી	મિ. બી. પી. શાહ	મિ. બી. પી. શાહ, હેડમાસ્તર. તાલુકા સ્કૂલ ડભોઇ	૦—૪–૦	"	પ્રાથમિક સ્કૂલો માટે

ફાકી અને બીજી વાતો (પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. શરદચંદ્ર ચટોપાધ્યાય	ગાંડિવ સાહિત્ય મંદિર, સુરત	૦—૩—૦	ઇનામ અને લાયબ્રેરી	,,
પ્યારા નબી. (એમ) (બીજી આવૃત્તિ)	મિ. વેહરી	મિ. વેહરી, બાલસાહિત્ય કાર્યાલય રાંદેર	૦—૩—૦	,,	,,
મારી મારી વાતો ભાગ ૩ જો (પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. આર.એન.શાહ	બાલજીવન કાર્યાલય બાજવાડા, વડોદરા.	૦—૪—૦	,,	,,
મણીઓ (પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. મસ્તફકીર.	મિ. નાગરદાસ ઇ. પટેલ મલાડ, મુંબઈ	૦—૩—૦	,,	,,
ચતુરો (પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. એન. ઇ. પટેલ	,,	૦—૩—૦	,,	,,
ઉંદર દેશ (પહેલી આવૃત્તિ)	,,	,,	૦—૩—૦	,,	,,
માઇબલ કથાઓ (પહેલી આવૃત્તિ)	મિ.સુબંધુ આત્માનંદ	ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ	૦—૮—૦	,,	,,
ગનેશ્વરી કાર્ય (૧૯૩૨ ની આવૃત્તિ)	મિ. એમ. એમ. પાઠક	મિ. મહાશંકર સોમેશ્વર પાઠક, કોઠી પોળ, વડોદરા	૦—૬—૦	,,	,,
પ્રાણીપુરાણ (પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. નટવરલાલ વીમાવાળા	ગાંડિવ સાહિત્યમંદિર, સુરત	૦—૩—૦	,,	,,
કરાંચી શહેર અને તાલુકાની ભૂગોળ (પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. પી. એ. ભટ્ટ	મિ. પી. એ. ભટ્ટ, રતન તલાવ, લુહાર બિલ્ડીંગ કરાચી.	૦—૩—૦	ટીચર્સ લાયબ્રેરી	,,
મહિકાંઠા એજન્સિની સામાન્ય ભૂગોળ (છઠ્ઠી આવૃત્તિ)	મિ. બી. પી. શાહ	મિ બી. પી. શાહ, હેડમાસ્તર તાલુકા સ્કૂલ, ડભોડા	૦—૫—૦	,,	,,
અનડા ગણિત ધોરણ ૨જુ (પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. આર. પી. અનડા	મિ. આર. પી. અનડા, એમ. બી. એમ. ટ્રેનિંગ કોલેજ, બોરસદ	૦—૪—૦	,,	,,

૨૦	„ પૈસાનું રક્ષણ (પહેલી આવૃત્તિ)	„	„	૦—૪—૦	„	„
૨૧	આપણો ખોરાક (પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. સી. એસ. માંકડ	મિ. સી. એસ. માંકડ, રાજકોટ પરા	૦—૫—૦	ઇનામ અને લાયબ્રેરી	પ્રાથમિક સ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ કોલેજો માટે.
૨૨	ગૂંથણ, ભરત અને વેતરવાની કળા (સચિત્ર પહેલી આવૃત્તિ)	મિસ સુશીલા દલાલ	મિસ સુશીલા દલાલ, તુલસી-ડામ મેન્શન, ગીરગામ રોડ, મુંબઈ.	૨—૮—૦	„ ઇનામ અને સ્કોલર્સ લાયબ્રેરી	છોકરીઓની પ્રાથમિક સ્કૂલો માટે અને સ્ત્રીઓની ટ્રેનિંગ કોલેજો માટે. છોકરીઓની માધ્યમિક સ્કૂલો માટે.

(અંગ્રેજીમાં સહી) **એન. એ. કાદરી.** ફોર એજ્યુ. ઇન્સ. ઉ. ભા.

(ઉ. ભા. ના ડે. એજ્યુ. ઇન્સ. સાહેબના તા. ૧૯—૧—૧૯૩૩ના પત્ર નં. ૧૪૩૨૧માં કરેલી સૂચનાનુસાર.)

મુંબઈ ઇલાકાની ઉર્દૂશાળાઓ માટે મંજુર થએલાં પુસ્તકોની યાદી

નંબર	પુસ્તકોનું નામ.	ગ્રંથકર્તાનું નામ	પ્રગટકર્તા કે બુકસેલરનું નામ	કિંમત રૂ.આ.પા.	શા માટે મંજુરી આપવામાં આવી છે.	રિમાર્ક
૧	આસાન મશ્કે-એ નકલ, ફીરસ-એ-અવ્વલ. (સને ૧૯૩૨ ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. મુશતાક અહમદ હેડ માસ્તર, ગવર્મેન્ટ સેન્ટ્રલ.	લેખક	૦—૪—૦	ઉર્દૂ પ્રાથમિક સ્કૂલોના ધો. ૪ થા માટે પાઠ્ય-પુસ્તક તરીકે.	
૨.	અન્જુમની તસ્વીર, (સને ૧૯૩૨ ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. મૌલવી અબુ મોહમદ.	લેખક, દફતરે-એ. દુરાની નદરીક, હૈદ્રાબાદ (દક્ષન)	૧—૦—૦	ઉર્દૂ પ્રાથ. સ્કૂ.માં ઇનામ અને લાયબ્રેરી માટે.	

પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં સને ૧૯૩૩ ના એપ્રિલ માસમાં લેવાએલી વાર્ષિક પરીક્ષાનું પરિણામ

પહેલું વર્ષ

નંબર	નામ	ટકા માર્ક	નંબર	નામ	ટકા માર્ક
૧	ભીખુભાઈ કસનજી નાયક	૬૩.૭	૩૩	સુરજી લખમશી કોટક	૪૮.૬
૨	મગનલાલ રામદાસ પટેલ	૬૩.૨	૩૪	મહમદ ઇસ્માઇલ પટેલ	૪૮.૦
૩	નરસિંહભાઇ ભોજાભાઈ વાઘેલા	૬૩.૦	૩૫	અંબાશંકર જેશંકર ત્રિપાઠી	૪૮.૦
૪	લક્ષ્મણભાઈ ભગાભાઈ પટેલ	૬૧.૪	૩૬	દેસાઇભાઈ શનાભાઈ પટેલ	૪૭.૯
૫	નારણભાઈ ઉકાભાઇ વાઘેલા	૬૧.૦	૩૭	બાલાશંકર મોતીરામ માદક	૪૭.૯
૬	રામસિંહ બગુબાવા ચૌહાણ	૫૯.૭	૩૮	પુનમલાલ જશકરણ શાહ	૪૭.૯
૭	મગનલાલ બાપુજી દવે	૫૯.૪	૩૯	કુંવરજી બાવાભાઈ દેસાઈ	૪૭.૭
૮	લલ્લુભાઈ નારણજી પટેલ	૫૯.૩	૪૦	નંદશંકર પ્રાણશંકર જોષી	૪૭.૬
૯	નટવરલાલ લક્ષ્મીશંકર આચાર્ય	૫૯.૨	૪૧	પ્રભુદાસ પુરુષોત્તમ પારેખ.	૪૭.૦
૧૦	પ્રવીણસિંહ પ્રતાપસિંહ રહેવર	૫૮.૬	૪૨	પીટર એન્ડ્રુસ ખ્રિસ્તી	૪૭.૦
૧૧	પ્રાણલાલ રણછોડલાલ ભટ્ટ	૫૮.૩	૪૩	ડાહ્યાલાલ નાનાલાલ શાહ	૪૬.૯
૧૨	અનવરખાન સલામતખાન	૫૮.૨	૪૪	હનોખ જીવાં બારૈયા	૪૬.૭
	પઠાણ		૪૫	શાંતિલાલ જગન્નાથ ઉપાધ્યાય	૪૬.૬
૧૩	રતિલાલ રઘુરામ રાવળ	૫૮.૨	૪૬	નારણસિંહ દલાજી રજપૂત	૪૬.૨
૧૪	મુળસિંહજી શીવસિંહજી રાઠોડ	૫૭.૫	૪૭	રોબર્ટ થોમાભાઈ સોલંકી	૪૬.૧
૧૫	ગોરધનદાસ માણેકલાલ રાણા	૫૭.૪	૪૮	દયાળજી ઢેડીઆભાઈ પટેલ	૪૫.૩
૧૬	બબાભાઈ ઘેલાભાઈ ત્રવાડી	૫૭.૦			
૧૭	રણછોડજી ખંડુભાઈ પટેલ	૫૫.૬		**બહારથી બેઠેલા**	
૧૮	મહમદમીઆં જાનુમીઆં શેખ	૫૫.૫		**વિદ્યાર્થીઓ**	
૧૯	મગનલાલ ડાહ્યાભાઈ પટેલ	૫૫.૪			
૨૦	ઉમિયાશંકર છગનલાલ દવે	૫૫.૦	૧	ચુનીલાલ છગનલાલ ઠક્કર	૫૦.૦
૨૧	મોહનલાલ કોદરલાલ રાવળ	૫૩.૮	૨	મગનલાલ ગોપાળજી સોલંકી	૪૭.૬
૨૨	પુનમલાલ રણછોડલાલ ભટ્ટ	૫૩.૦	૩	આનંદીલાલ ચુનીલાલ આચાર્ય	૪૭.૬
૨૩	માણેકલાલ હીરાલાલ દવે	૫૨.૮	૪	મોહનલાલ હીરાલાલ દવે	૪૬.૭
૨૪	કરીમખાન ફીરોઝખાન પઠાણ	૫૨.૦	૫	શકરાલાલ મૂળચંદ શાહ	૪૬.૩
૨૫	હીરાલાલ રઘુરામ રાવળ	૫૧.૭	૬	નવનીતલાલ મંછારામ વ્યાસ	૪૪.૨
૨૬	ગુલાબભાઈ દાઉભાઈ નાયક	૫૧.૬	૭	દાઉદ રણછોડ મકવાણ	૪૩.૦
૨૭	નાથુભાઈ પુરુષોત્તમ વ્યાસ	૫૧.૬	૮	શરતચંદ્ર છોટાલાલ પંડ્યા	...
૨૮	સોભાભાઈ સોમલા ચોધરી	૫૧.૪			
૨૯	મણીભાઈ જગનજી દેસાઈ	૫૦.૩		**વૉકેશનલ ટ્રેનિંગ સ્કૂલ,**	
૩૦	તુળજારામ લીલાધર જોશી	૫૦.૩		**અંકલેશ્વરના વિદ્યાર્થીઓ**	
૩૧	ચુનીલાલ મણીલાલ પંડ્યા	૪૯.૦			
૩૨	માનસીંગ જેશીંગબાવા રણા	૪૯.૦	૧	જોન રણાજી મકવાણા	૫૪.૮

૨	ક્રીશન ક્રીકાભાઈ પાવાગઢીઆ	૫૪·૩	૫	મગનલાલ જયશંકર ઠાકર	૬૧·૦
૩	રાયસીંગ નારણભાઈ પટેલ	૫૩·૫	૬	સુનીલાલ કાળીદાસ દવે	૫૮·૬
૪	ફુલચંદ હોઝલભાઈ ભગત	૪૮·૨	૭	લક્ષ્મીકાન્ત મહાસુખરામ ઠાકોર	૫૩·૯
૫	ચીમનલાલ માતરભાઈ ગામેટી	૪૮·૧	૮	નાથુભાઈ હીરરામ પટેલ	૫૩·૬
૬	રમણીકલાલ સુરજીભાઈ પટેલ	૪૮·૦	૯	ઉસ્માનમીઆ અનુમીયાં મીરઝા	૫૧·૮
	બીજું વર્ષ		૧૦	[illegible]ભાઈ દુબળ ભંડારી	૪૯·૯
			૧૧	મોતીલાલ પ્રભુરામ જોષી	૪૮·૭
૧	ભગવાનજી ભાણાભાઈ ચાપાનેરી	૬૬·૬	૧૨	મંતુભાઈ આત્મારામ જોષી	૪૮·૩
			૧૩	ભુલેશ્વર સોમેશ્વર જોષી	૪૭·૩
૨	મણીલાલ ગોવર્ધનદાસ ભાવસાર	૬૧·૭	૧૪	શંકરલાલ માધવરામ ભટ્ટ	૪૬·૮
			૧૫	કેશવલાલ અમરતલાલ શાહ	૪૬·૭
૩	દુર્લભભાઈ હરિભાઈ નાયક	૬૧·૬	૧૬	મગનલાલ અમથારામ બ્રહ્મભટ્ટ	૪૪·૩
૪	સોમેશ્વર પુરતારામ ભટ્ટ	૬૧·૫	૧૭	પ્રેમસીંગ મોતીસીંગ બ્રહ્મભટ્ટ	૪૨·૨

નવરોજી પેસ્તનજી વકીલ સ્કોલરશિપ માટેની પરીક્ષા

અમદાવાદ શહેરમા અને તેની આસપાસ આવેલી સરકારે માન્ય કરેલી કોઈપણ શાળાની હિંદી બાળાઓને નવરોજી પેસ્તનજી વકીલની ચાર સ્કોલરશિપો આપવા માટે સ્પર્ધાની પરીક્ષા મહાલક્ષ્મી ટ્રેનિંગ કૉલેજમા શુક્રવાર તા. ૨૫–૮–૩૩ અને ત્યારપછીના દિવસોએ સવારના ૧૧ થી સાંજના પાચ વાગતા સુધીમા લેવામા આવશે.

૨. પરીક્ષા મે. ઉત્તર વિભાગના એજ્યુકેશનલ ઇન્સપેક્ટર સાહેબ તરફથી લેવામા આવશે. પરીક્ષામા બેસવાની અરજી "મે. ઉત્તર વિભાગના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ, અમદાવાદ" એ શિરનામે કરવી. અરજી તા. ૧૮–૭–૩૩ અગર તે પહેલા તેઓ સાહેબને મળવી જોઈએ. નક્કી થએલી તારીખ પછી એક પણ અરજીનો સ્વીકાર કરવામા આવશે નહિ.

૩. ઉમેદવારની ઉંમર, પરીક્ષાના વિષયો, સ્કોલરશિપની રકમ અને મુદત વગેરેની માહીતી આ પરીક્ષા માટેના નિયમોમા આપવામા આવી છે.

અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી. અમદાવાદ તા. ૪–૫–૩૩.	(સહી) મણીલાલ ચતુરભાઈ શાહ ઉપપ્રમુખ અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી

ઘ વિભાગ અ માં કરાવેલા લેખનના સિધ્ધ થએલાં મનોયત્નો સુંદર અક્ષરે લખાવવાં.

જે બાઈઓ કૉલેજમાં દાખલ કરવા યોગ્ય જણાશે તેમની શારીરિક તપાસ કાઠિયાવાડનાં જનાના મેડિકલ ઑફિસર સાહેબ પાસે કરાવવામાં આવશે.

સ્ત્રીઓ માટેની બાર્ટન ટ્રેનિંગ કૉલેજ, રાજકોટ. તા. ૧-૫-૩૩.	મંજુલા મહેતા લેડી સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ

તા. ક.—જે બેનોને બોર્ડિંગમાં રહેવા જમવાની સગવડ જોઈતી હોય તેમણે અગાઉથી ખબર આપવી. (૨) આવા બેનોને પરીક્ષા અગાઉ ચાર દિવસથી વધુ સગવડ મળશે નહિ માટે બહુ વહેલા ન આવવું.

હંટર ટ્રેનિંગ કૉલેજ ફૉર મેન—પ્રાવેશિક પરીક્ષા

સને ૧૯૩૩

૧. આથી જાહેર કરવામાં આવે છે કે હંટર ટ્રેનિંગ કૉલેજ ફૉર મેનની ચાલુ સાલની પ્રાવેશિક પરીક્ષા તા ૧ સપ્ટેમ્બર સને ૧૯૩૩ ને શુક્રવારે ૧૧-૦ વાગે આ કૉલેજના મકાનમા શરૂ થશે.

૨. નીચેની કલમ ૩ છમાં જણાવેલી કોઈપણ પરીક્ષા પાસ થએલા ઉમેદવાર કૉલેજની પ્રાવેશિક પરીક્ષા આપી શકશે; પરંતુ ૧૬ વર્ષથી ઓછી ઉમરના તથા ૨૨ વર્ષથી વધારે ઉમરના ઉમેદવારો કૉલેજમા સામાન્ય રીતે દાખલ થઈ શકશે નહિ પરંતુ વે. ઇ. સ્ટે એજન્સિના કોઈપણ સ્ટેટની કે એજન્સિની કોઈપણ શાળામા ઓછામાં ઓછા છેલ્લા બે વર્ષથી કામ કરતો શિક્ષક ૩૦ વર્ષની ઉમર સુધી કૉલેજમા દાખલ થઈ શકશે.

૩. દરેક ઉમેદવારની અભ્યાસ સંબંધી લાયકાત ઓછામા ઓછી નીચેનામાંથી એક જોઈએ:—

(ક) સરકારી કેળવણીખાતાએ નિયત કર્યા મુજબ સાતમુ ધોરણ પાસ.

(ખ) વર્નાક્યુલર ફાઇનલ પાસ.

(ગ) સરકારે મંજુર કરેલી કોઈપણ શાળામા અંગ્રેજી ધોરણ ચોથું પાસ.

૪. ઉપરની કલમ ૩ છ પ્રમાણેની લાયકાતવાળા ઉમેદવારે મુકરર કરેલા ફૉર્મમા પોતાની અરજી **તા. ૧૫ મી ઓગસ્ટ સને ૧૯૩૩ મંગળવાર** અગર તે પહેલાં આ ઓફિસે મળી જાય તેવી રીતે મોકલી આપવી તથા આ અરજીની સાથે ઉમેદવારે જે શાળામાંથી કલમ ૩ છ

પ્રમાણેની પરીક્ષા 'પાસ' કરી હોય તેના મુખ્ય શિક્ષકનું મુકરર કરેલ નમુના પ્રમાણેનું સર્ટિફિકેટ ભરાવી મોકલવું.

૫. (क) અપૂર્ણ અથવા અનિયમિત રીતે પુરેલાં અને વખતસર નહિ પહોંચેલાં સર્ટિફિકેટ તથા અરજીઓ કોઈપણ સંજોગોમાં સ્વીકારવામાં આવશે નહિ.

(ख) દરેક ઉમેદવાર માટે જૂદી અરજી તથા જૂદું સર્ટિફિકેટ જોઈશે.

૬. પરીક્ષા માટે કાંઈ દાખલ ફી લેવામાં આવશે નહિ પણ સ્ટેશનરી વિ. ખર્ચના માટે આ ઑફિસ વખતો વખત નક્કી કરે તે રકમ દરેક ઉમેદવાર પાસેથી પરીક્ષા શરૂ થયા પહેલાં લેવામાં આવશે.

૭. મુંબઈ સરકારના કેળવણીખાતા તરફથી સને ૧૯૧૩ માં પ્રસિદ્ધ થએલા ગુજરાતી સાતમા ધોરણના અભ્યાસક્રમ મુજબ પરીક્ષા લેવાશે પણ ગુજરાતી વિષયની પરીક્ષા નીચે મુજબ લેવાશે:—

		માર્ક
(क) લેખી પરીક્ષા	૧. ગુજરાતી સરકારી વાચનમાળા પુસ્તક સાતમાના સામાન્ય જ્ઞાનના પાઠોતી લેખી પરીક્ષા	૫૦
	૨. વ્યાકરણ, વ્યુત્પત્તિ, પિંગળ અને નિબંધ	૫૦
	૩. અક્ષર	૨૦
(ख) મોટાની પરીક્ષા		૩૦

આ પરીક્ષા માટે સાતમી ચોપડીની નીચેની કવિતાઓ મુખપાઠ તથા અર્થ સાથે લેવાને મુકરર કરેલી છે:—

પાઠ ૩, ૭, ૧૧, ૧૫ (ફક્ત ધર્મ વિષેની), ૩૨.

(ग) સાયન્સ તથા આરોગ્યવિજ્ઞાનના વિષયમાં વે. ઇ. સ્ટે. એ. ના મહે. એજ્યુ. ઑફિસર સાહેબના સર. નાં. ૭ તા. ૨૬–૬–૨૮ થી સુધારેલા અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે પરીક્ષા લેવામાં આવશે (આ અભ્યાસક્રમ " સૌરાષ્ટ્ર શિક્ષક " ના નવેમ્બર સને ૧૯૨૮ ના અંકમાં પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે).

(घ) ભૂમિતિનો સુધારેલો અભ્યાસક્રમ મે ૧૯૩૩ ના સૌરાષ્ટ્ર શિક્ષકમાં છપાએલ છે તે મુજબ પરીક્ષા લેવાશે.

૮. છેક નાના કદના કાનની કે આંખની શક્તિમાં ખામીવાળા, બોબડા કે અશુદ્ધ ઉચ્ચારવાળા તથા દાક્તરી પરીક્ષામાં નાપાસ થએલા ઉમેદવારને કોલેજમાં દાખલ કરવામાં નહિ આવે.

૯. હંટર ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં એક પ્રાવેશિક વર્ગ જુન આખરથી ખોલવામાં આવે છે જેમાં માત્ર ૫૦ વિદ્યાર્થીઓનો સમાસ છે.

હંટર ટ્રેનિંગ કૉલેજ ફોર મેન, પ્ર. છ. મહેતા
રાજકોટ તા. ૨૧–૫–૩૩. એ. પ્રિન્સિપાલ.

હંટર ટ્રેનિંગ કૉલેજ ફોર મેનની પ્રાવેશિક પરીક્ષા

ઉમેદવારની અરજીનો નમુનો

(આ અરજી પોતાના હાથઅક્ષરની જોઈએ)

મહેરબાન હંટર ટ્રેનિંગ કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ સાહેબ

મુ. રાજકોટ.

વિનતિ એ છે જે રાજકોટ મુકામે થનારી આવતી પ્રાવેશિક પરીક્ષામાં બેસવાની મને પરવાનગી આપવા મહેરબાની કરશો.

આ સાથે મારૂં સર્ટિફિકેટ રજુ રાખ્યુ છે.

તા. આપનો આજ્ઞાંકિત સેવક

(સહી, નામ, બાપનું નામ તથા અટક)

પૂરૂં શિરનામું :—

જા. નં.

ઇનામપત્રક

ભરૂચ જિલ્લો

ઝણોર	રા. ભીમસિંહજી ખુમાનસિંહજીએ	૬—૦—૦	ભીલ તથા અંત્યજ બાળકોને કપડાં વહેંચ્યાં.
દાદા	રાજ નેપતસિંહ દાજી બાવાએ સ્વ. નહારસિંહ પહારસિંહની વાર્ષિક ક્રિયા પ્રસંગે	૧૫—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
	,,	૧૩—૮—૦	પિત્તળના રકાબી પ્યાલા વહેંચ્યા.
હાસોટ	મિ. બાપાલાલ ગરબડદાસ વૈદ્ય	૩—૦—૦ ૧—૦—૦ ૩—૦—૦	પરબ ફંડમાં આપ્યા, તથા સ્કાઉટ ફંડમાં આપ્યો તથા મિઠાઈ વહેંચી
રવિદરા	સ્કૂલ કમિટીના ચેરમેન સાહેબ અહમદ ઈસ્માઈલ અને કરમાલીના પોલિસ પટેલ સુલેમાન ઇસપજીએ	૧—૦—૦	,,

---

હકીકતના પત્રક માટે જુઓ શાળાપત્ર પુસ્તક ૭૦ પૃષ્ઠ ૨૭૮.

કહાનવા	મા. ત્રીભોવન નારણજીએ	૨૦—૦—૦	સ્કૂલમાં ઘડિઆળ ભેટ આપ્યું.
પાલેજ	મિ. રેવાશંકર બાલાશંકરભટ્ટે	૨૦૦—૦—૦	ગેલેરીઓ રીપેર કરાવી તથા પથ્થર જડાવી આપ્યા.
	મિ. ઈબ્રાહીમ પટેલ ગોળવાળા તથા મિ. રણછોડસંગ ઇશ્વરસંગે	૧૧—૦—૦	પરબ માટે પિત્તળની પવાલી આપી.
માતર	મે. ભરૂચ જિલ્લાના કલેક્ટર સાહેબે વિઝીટ કરીને	૧—૦—૦	કન્યાશાળામાં સાકર વહેંચી.
	આણસ્તુના ગરબડ રણછોડે પોતાના પુત્રના લગ્ન પ્રસંગે	૧૫—૦—૦	કન્યાશાળામાં પિત્તળના પ્યાલા તથા સાકર વહેંચી.
ઝણોર	મસ્તુપુરાના દવે મણીશંકર ગીરજાશંકરે	૫—૦—૦ ૧—૦—૦	કન્યાશાળામાં પવાલાં તથા મિઠાઇ વહેંચી.
કારેલા	પટેલ બીખાભાઈ ગીરધરભાઇ તથા બાઈ જમનાં પટેલ ગુલાબભાઈ રણછોડભાઈની વિધવાએ	૧૨—૦—૦ ૧૨—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા તથા સાકર વહેંચી.
દીવ્યનગર	કાછીઆ પટેલ પંચ તરફથી	૧૦—૦—૦	સ્કાઉટ ટ્રુપ હનુમંત સેનાને ત્રાંબાનું મોટું બ્યુગલ લાવી આપ્યું.
	મિ. તલસી નગીતમ ભીલે	૧૮—૦—૦ ૧—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા. તથા લાયબ્રેરી ખાતે આપ્યો.
કારેલા	પટેલ ફુલાભાઈ બાપુભાઈ એ	૧૨—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા:
	બાઈ હરખા લલ્લુ લાલદાસની વિધવાએ	૧૨—૦—૦	,,
	પા. લલ્લુભાઈ બાજીભાઈ એ	૧૨—૦—૦	,,
	પોલિસ પટેલ ત્રીકમભાઈ દાજીભાઈ એ	૨—૦—૦	સાકર વહેંચી.
આમોદ	માતરના મે. દરબાર સાહેબે મેળાવડા વખતે પધારી	૭—૦—૦	સ્કાઉટ ફંડમાં આપ્યા.

સુરત જિલ્લો.

ધરાખણા	તીથલના મે. ડૉક્ટર ધનજીશા હીરજીભાઈ પટેલે	૧૪—૦—૦	સ્કૂલને ઘડિઆળ ભેટ આપ્યું.
ખજોદ	સ્કૂલ કમિટીના ચેરમેન મિ. ભીખાજી રૂસ્તમજી પટેલે	૪૮—૬—૦	સ્કૂલમાં ચાલતાં પુસ્તકો તથા હારમોનિઅમ તથા નકશા વગેરે લાવી આપ્યા.

તીથલ	મિ. ડૉ. સાહેબ ધનજીશા દીનશાભાઇ પટેલે	૨૨—૪—૦	પહેલાંના બાકી રહી ગએલા તથા આજ સુધીના મળી માડવીની શાળામાં સ્લેટ તથા ચણા વગેરે વહેંચ્યા.
ચીખલી	મિ. ચતુરભાઈ ડાહ્યાભાઈએ	૩—૪—૦	સ્કુલમાં પતાસા વહેંચ્યા.
	પંડયા અંબારામ દુર્લભરામે	૩—૮—૦	"
	મિ. શંકરલાલ પંડયાએ	૫—૦—૦	"
	મિ. જમશેદજી ફરામજી ઈટાલીયાએ	૩—૦—૦	"
	મિ. વલ્લભભાઈ દાજી ખત્રીએ	૨—૦—૦	"
માપણુ	છોટાઉદેપુરના કંદોઇ રતનલાલ ભગવાનદાસે	૪—૦—૦	" માફર વહેંચી.
	મિ. ભીમભાઈ રણછોડજી દેસાઈએ	૧—૦—૦	" "
	મિ. લક્ષ્મીદાસ વેણીદાસ ગાંધીએ	૧—૦—૦	" "
ઉમરસાડી	મિ. ગુલાબભાઈ ભગવાનજી દેસાઈએ	૮—૦—૦	પટેલ ફળીઆ કન્યાશાળા ઉમરસાડી મુખ્યમાં કાપડ છોકરીઓને વહેંચ્યુ.

પુસ્તક ૭૨] [અંક ૮

Gujarat School Paper

गुजरात शाळापत्र

ઑગસ્ટ સને ૧૯૩૩

"નવા જમાનામાં નવા સુધારા અને પ્રગતિમાન માણસની જરૂર પડે છે. દુનિયા આગળ વધે છે, અને તેથી આપણા બાપદાદાના વખતમાં જે રીતરિવાજ તથા કાનુનો ઉત્તમ ગણાતા હતા તે હવે નિરુપયોગી નીવડે છે, અને ખરેખર આપણા મૃત્યુ પછી સત્યના દઢ અને ધીમા વિકાસને લીધે વધારે ડાહ્યા થએલા લોકો હાલના કરતાં વધારે સારી યોજના ઘડી કાઢશે."

કેળવણીખાતાના હુકમથી
તંત્રી અને પ્રકાશક (ઑગસ્ટ ૧૯૨૯ થી)
મૂળજીભાઈ હીરાલાલ ચોકસી, એમ. એ.
હેડમાસ્તર પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કૉલેજ, અમદાવાદ.

આ "ડાયમંડ જ્યુબિલી" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.
સલાપોસ રોડ-અમદાવાદ.

અનુક્રમણિકા

ગુજરાત શાળાપત્ર

પુસ્તક ૭૨] ઑગસ્ટ સને ૧૯૩૩ [અંક ૮

શિક્ષણમાં આંખનો ઉપયોગ

આપણા સર્વ જ્ઞાનનું મૂળ ઇન્દ્રિયજ્ઞાન છે. આપણા મનમા જે કંઈ વિચાર કે લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે તેનો આધાર આપણને મળેલા ઇન્દ્રિય-જ્ઞાન ઉપર હોય છે. કોઈપણ વિચારનું પૃથક્કરણ કરીશું તો આપણને તેના આધારરૂપ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મળી આવે છે. જે બાબતનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન હોતું નથી તેનો ખ્યાલ મગજમાં આવતો નથી. જે મનુષ્ય જન્મથી બહેરો હોય તેને કોઈપણ રીતે કઠોર કે કોમળ અવાજના ભેદનું ભાન થઈ શકશે નહિ; તેથી બાળકને જે પ્રથમ ઇન્દ્રિયજ્ઞાન મળે છે તેની મદદથી કલ્પના-નો વ્યાપાર ચાલે છે અને તે કલ્પનાની સામગ્રીમાંથી વિચારની ક્રિયા ઉદ્ભવે છે; એટલે મનુષ્યના જ્ઞાનના પાયારૂપ ઇન્દ્રિયજ્ઞાન છે. તેના ઉપર કલ્પનાનો એક મજલો ઉભો કરવામાં આવે છે. પણ તેનું કદ નાનું હોય છે. વળી કલ્પનાના ઉપર વિચારનો એક મજલો તૈયાર કરવામાં આવે છે. નીચે પ્રમાણે આપણા જ્ઞાનનો આકૃતિદ્વારા ચઢ-ઉતરતા પ્રમાણમાં ખ્યાલ આપી શકાય છેઃ—

વિચાર કરવા માટે ઉપર જણાવ્યા મુજબ આપણને ઇન્દ્રિયજ્ઞાન ઘણું જરૂરનું છે. જેટલા પ્રમાણમાં પ્રત્યક્ષ અધુરૂં અને અચોક્કસ હોય છે, તેટલા પ્રમાણમાં વિચાર ખામીભરેલો હોય છે. આ કારણને લીધે બાળકને ચોક્કસ અને વિશેષ ઇન્દ્રિયજ્ઞાન આપવા માટે તેની કેળવણીમાં પદાર્થપાઠ અને સાષ્ટજ્ઞાનની યોજના ઘડવામાં આવી છે. તેના જીવનમાં ઇન્દ્રિયજ્ઞાનની આટલી બધી અગત્ય છે. તેનો ખ્યાલ કેટલાક શિક્ષકોને નહિ હોવાથી તેમને મુખ્યત્વે શબ્દજ્ઞાન આપવામાં આવે છે. તેને લીધે તેનો માનસવિકાસ અપૂર્ણ રહે છે અને તેની તર્કશક્તિ કુંઠિત થઈ જાય છે.

બાળકને જે ઇન્દ્રિયજ્ઞાન કુદરતી રીતે મળે છે, તેમાં આંખનો હિસ્સો ઘણો મોટો છે. આંખદ્વારા આપણને કોઈપણ વસ્તુના આકાર, રંગ, કદ તથા અંતરનું જ્ઞાન મળે છે. 'કેરી' જેવા પદાર્થના જ્ઞાનનું પૃથક્કરણ કરતાં જણાઈ આવે છે કે તેમાં આપણી બધી ઇન્દ્રિયજ્ઞાનનો સમૂહ હોય છે. આંખ વડે તેનો લીલો રંગ, તેનો લંબગોળ આકાર, તેનું અમુક જાતનું કદ તથા તે આપણાથી કેટલા અંતરે છે તે જાણીએ છીએ. કાન વડે તેના પડવાથી થતો અવાજ જણાવામાં આવે છે. નાકથી તેની સુગંધ જણાય છે. સ્પર્શથી તેના લીસાપણાનો અનુભવ થાય છે અને તેને ખાવાથી તેની ખટાશ કે મિઠાશનું જ્ઞાન થાય છે. વળી તેને સ્નાયુવડે દાબવાથી તે કઠણ કે નરમ છે એવું ભાન થાય છે. આ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોદ્વારા મળેલા **પ્રત્યક્ષોના સમૂહને** આપણે 'કેરી' એવું નામ આપીએ છીએ. તેને લીધે કુદરતના જુદા જુદા પદાર્થનું જ્ઞાન આપણને મળે છે; પણ તેમાં આંખના જ્ઞાનનો હિસ્સો ઘણો મોટો છે તે તરત જણાઈ આવે છે. આપણા જ્ઞાનનો

બાળકની આખ કેળવવા માટે જુદા જુદા સાધનનો ઉપયોગ કરવાની જરૂર છે. તેને જે કંઈ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મળ્યુ હોય છે તે ખામીવાળું હોય છે. તેને વધારે સ્પષ્ટ અને સચોટ કરવા માટે પદાર્થનો ઉપયોગ કરવો જોઇએ. તેવા પદાર્થો માટે કંઈ ઝાઝું ખર્ચ કરવુ પડતું નથી. જો શિક્ષક ઉત્સાહી હોય છે તો તેવા સાધન સહેજમા તે તૈયાર કરી શકે છે.

બાળકના મગજ ઉપર આખદ્વારા જે છાપ પડે છે તે સચોટ અને સ્પષ્ટ હોય છે. અમુક બાબત સાભળવા કરતા જોવાથી તે તરત યાદ રહી શકે છે; તેથી શિક્ષણમા જેમ બને તેમ આખનો વિશેષ ઉપયોગ કરવો જોઈએ. જો બને તો પ્રથમ વસ્તુદ્વારા તેને જ્ઞાન આપવુ ; નદી વિષે શીખવવાનું હોય તો ત્યાં લઈ જઈ પાસે વહેતી નદી બતાવવી જો તે ન બને તો તેનો નમુનો બનાવી તેનો ખ્યાલ તેને આપવો. જો તે પણ ન બની શકે તો તેનુ ચિત્ર બતાવવું. ચિત્રના અભાવે કાળા પાટીઆ ઉપર અમુક આકૃતિ કાઢી નદીનો ખ્યાલ ઉત્પન્ન કરવો. જો શિક્ષકને કા પા. વાપરવાની ઇચ્છા ન થાય તો તેણે શબ્દવર્ણનથી તેનો ખ્યાલ આપવો, પણ તેવું જ્ઞાન ઘણું અચોક્કસ અને અપૂર્ણ હોય છે, તેથી વસ્તુ, નમુનો, ચિત્ર, આકૃતિ અને શબ્દ એ બાળકને જ્ઞાન આપવાના સાધન છે. તેના ઉતરતા પ્રમાણમાં જ્ઞાનની સ્પષ્ટતા તથા સચોટતા રહેલી છે. જ્ઞાન આપવાનુ હલકામા હલકું સાધન શબ્દ છે અને તેનો ઉપયોગ ઘણા મોટા પ્રમાણમા થાય છે. અલબત્ત દરેક પ્રસંગે સાધનનો ઉપયોગ કરવાની જરૂર નથી, પણ બાળકને તો પ્રથમ તેવા જ્ઞાનની ખાસ જરૂર છે. મોટી ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓ શબ્દજ્ઞાન વડે તેવી વસ્તુનો ખ્યાલ મગજમા ઉપજાવી શકે છે, પણ તેનો આધાર તેને નાનપણમા મળેલા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ઉપર રહે છે. ઘણી વખત ખુદ વસ્તુ કે નમુનો મળી શકતા નથી. તેવે પ્રસંગે શિક્ષકે ચિત્રનો ઉપયોગ કરવો. તેના અભાવે તેણે અવશ્ય કાળા પાટીઆનો ઉપયોગ કરી આકૃતિદ્વારા બાળકને સમજણ પાડવી જોઈએ. અંકગણિતમા અમૂર્ત બાબતો વિદ્યાર્થીને સમજાવવાની હોય છે તો તે માટે સખ્યાશિક્ષણ હોય તો કાકરા કે બીજા પદાર્થનો ઉપયોગ સહેજમા થઈ શકે છે. અપૂર્ણાંકના ખ્યાલ માટે આકૃતિ દોરવાની જરૂર છે. તેનાથી તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ તેને આવે છે. આવી આવી ઘણી બાબતો છે કે જે આખનો ઉપયોગ કરી સચોટ રીતે શીખવી શકાય છે.

શબ્દ જ્ઞાન એ જ્ઞાન આપવાનું હલકામાં હલકું સાધન છે, પણ આપણે મુખ્યત્વે તેનોજ ઉપયોગ કરીએ છીએ; તેથી આપણા બાળકોની અવ-

લોકન શક્તિ જોઈએ તેવી રીતે ખીલતી નથી. વળી તેને વસ્તુનો ઘણેદ ઓછો ખ્યાલ આવવાથી તેની કલ્પનાશક્તિ મંદ પડી જાય છે. કોઈપણ વસ્તુના સચોટ ખ્યાલ માટે પ્રથમ તેને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મળવું જોઈએ. આવા જ્ઞાનના અભાવે તેના મનનો વિકાસ અપૂર્ણ રહે છે. આ કારણને લીધે ઉપર જણાવ્યા મુજબ દરેક શિક્ષકે ખાસ કરીને બાળશિક્ષણમાં જેટલો બને તેટલો આંખનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

વિદ્યાર્થી જીવનમાં ઉપયોગી બાબતો×

જે ખરો વિદ્યાર્થી છે તેને મન તો વિદ્યા એજ તેનો અર્થ છે; એટલે વિદ્યા એજ તેનું જીવન છે. કુદરતે તે અવસ્થામાં વિદ્યાર્થીની જિજ્ઞાસા તીવ્ર રાખેલી હોય છે. જો નવું નવું જાણવાની વૃત્તિ સતેજ હોય છે તો જુદી જાતનું જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છા લાંબા સમય સુધી ચાલુ રહે છે. જ્યારે તેવું જાણવાની વૃત્તિ મંદ પડે છે, ત્યારે વિશેષ જ્ઞાન સંપાદન કરવાનું મન થતું નથી. જ્ઞાનનો જે કંઈ સંગ્રહ તેણે પ્રથમ કર્યો હોય છે તે ઉપર તેનો નિર્વાહ ચાલે છે. જો તેના જ્ઞાનની સામગ્રી થોડી હોય છે તો તે ટુંકા વખતમાં ખુટી જાય છે અને તેના જુના વિચારો ઉપર તેને આધાર રાખવો પડે છે. આ કારણને લીધે દરેક વિદ્યાર્થીએ કોઈપણ પ્રકારે દુઃખ વેઠીને પણ સારા પ્રમાણમાં વિદ્યા મેળવવાનું ધ્યેય રાખવું જોઈએ. જેમ પાકી હાંડીએ કાના ચઢતા નથી તેમ ૨૫ વરસ થયા બાદ નવું જ્ઞાન મેળવવાની વૃત્તિ મંદ પડી જાય છે. આ અરસામાં તેણે જે કંઈ જ્ઞાન મેળવ્યું હોય છે તેની મદદ વડે તે વિચાર કરી શકે છે; પણ કોઈ બાબતની નવી દૃષ્ટિ સમજવાને તેને ઘણીવાર લાગે છે અને ઘણી વખત તો તે બાબત તેના મગજમાં ઉતરતી પણ નથી. આ ઉપરથી સહજ જણાય છે કે વિદ્યાર્થી-અવસ્થાનો સદુપયોગ કરી દરેક જુદા જુદા વિષયોનું સારા પ્રમાણમાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ.

વિદ્યા—સારી વિદ્યા મેળવવી એ ઘણી કઠણ બાબત છે. તેને માટે ઘણું તપ આદરવું પડે છે, એટલે ભુખ, દુઃખ વગેરે સહન કરવું પડે છે; પણ જેને વિદ્યાનુરાગ છે તેને તે કંઈ લાગતું નથી, કારણકે **विद्यातुराणां न सुखं न निद्रा**. તેનું સર્વસ્વ વિદ્યારૂપ ધન હોવાથી તેના મનની એટલી

× મુંબઈની ફેલોશિપ સ્કૂલમાં તા. ૧૦-૬-૩૩ ને રોજ વિદ્યાર્થી સમક્ષ આપેલું ભાષણ સુધારાવધારા સાથે.

બધી-ઉત્કંઠા હોય છે કે ખાવું, પીવું વગેરે મોજમજામાં તેનું ચિત્ત હોતું નથી. તે તો અહોનિશ નવું નવું જ્ઞાન મેળવવા મચ્યો રહે છે. જ્યાંસુધી વિદ્યાર્થીનું ચિત્ત કેવળ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવામાં મશગુલ થાય નહિ ત્યાંસુધી તેને ખરૂં જ્ઞાન મળતું નથી. વળી **ज्ञानामृतं भोजनं** એ વચનનો તો અનુભવ ભાગ્યેજ મળી શકે છે. આની સાથે બીજી એક બાબત સારી પેઠે યાદ રાખવી જોઈએ કે કુદરત આપણને કોઈપણ વસ્તુ મફત આપતી નથી. તંદુરસ્તી, પૈસો, યશ, જ્ઞાન વગેરે મેળવવા માટે તનતોડ મહેનત કરવામાં આવે છે તો તે મળી શકે છે. કુદરત આપણને જે કંઈ આપે છે તેને માટે તે અમુક પ્રકારની બદલાની અપેક્ષા રાખે છે. જો આપણે તંદુરસ્ત રહેવું હોય તો ખાવાપીવામાં મિત રહેવું જોઈએ. હવા, કસરત વગેરે આરોગ્ય સાચવવાના નિયમોનું સખત પાલન કરવું જોઈએ. જ્યાંસુધી સંયમદ્વારા કુદરતના નિયમો પ્રમાણે જીવન ગુજારવામાં આવતું નથી, ત્યાંસુધી સારી તંદુરસ્તી ભોગવવાની આશા રાખવી એ વ્યર્થ છે. તેજ પ્રમાણે જ્ઞાન મેળવવા માટે ઉગ્ર તપ આદરવાની જરૂર છે. મોજશોખની ચીજોમાંથી મનને પાછું ખેંચી લઈ સાદું જીવન ગાળવાનો દૃઢ નિશ્ચય થવો જોઈએ. જ્યાંસુધી અનેક બીનજરૂરી બાબતોમા મનની શક્તિ વ્યગ્ર થઈ તેનો દુર્વ્યય થાય છે, ત્યાંસુધી ચિત્તની એકાગ્રતા થઈ શકતી નથી અને તે સિવાય કોઈપણ જાતના સંસ્કાર મન ઉપર અસર કરી શકતા નથી; તેથી વિદ્યાર્થીઓએ જ્ઞાન મેળવવામાંજ ચિત્ત ચોટાડી ઉંચા પ્રકારના જ્ઞાનનો સંગ્રહ કરવો જોઈએ.

દરેક વિદ્યાર્થીની અભિલાષા ઉંચી હોવી જોઈએ. જેમ બને તેમ જીવનનો આદર્શ ઉંચો રાખવાની જરૂર છે. જેટલા પ્રમાણમાં જીવનની ભાવના ઉંચી હોય છે તેટલા પ્રમાણમા આપણું જીવન ઉચ્ચતર બને છે. સારી ભાવના વગરનું જીવન એ સુકાન વગરના વહાણના જેવું છે. જે વસ્તુઓ આપણે મેળવવાની છે તે તરફજ આપણા જીવનનું ધ્યેય હોવું જોઈએ અને તેને અનુસરી આપણું ચારિત્ર ઘડાવું જોઈએ. એક અંગ્રેજ કવિએ કહ્યું છે કે "તારૂં વર્તન નમ્રતાવાળું હોવું જોઈએ, તારી અભિલાષા ઉંચી હોવી જોઈએ, કારણકે જે મનુષ્ય આકાશમાં તીર ફેંકવાની ઇચ્છા રાખે છે તેનું તીર, બીજો માણસ જે ઝાડ ઉપરજ તીર ફેંકવાનું ઇચ્છે છે તેના કરતાં વધારે ઉંચે જઈ શકે છે." વિદ્યાર્થીઓએ જ્ઞાન અને ચારિત્ર સંબંધી ઉંચી ભાવના રાખવી જોઈએ. તેના પ્રેરક બળ વડેજ તે આગળ ઉપર પ્રગતિ કરી શકે છે. સંસારની અનેક ઉપાધિ અને લાલચોથી

લોકન શક્તિ જોઈએ તેવી રીતે ખીલતી નથી. વળી તેને વસ્તુનો ઘણો ઝાંખો ખ્યાલ આવવાથી તેની કલ્પનાશક્તિ મંદ પડી જાય છે. કોઈપણ વસ્તુના સચોટ ખ્યાલ માટે પ્રથમ તેને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મળવું જોઈએ. આવા જ્ઞાનના અભાવે તેના મનનો વિકાસ અપૂર્ણ રહે છે. આ કારણને લીધે ઉપર જણાવ્યા મુજબ દરેક શિક્ષકે ખાસ કરીને બાળશિક્ષણમાં જેટલો બને તેટલો આંખનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

વિદ્યાર્થી જીવનમાં ઉપયોગી બાબતો×

જે ખરો વિદ્યાર્થી છે તેને મન તો વિદ્યા એજ તેનો અર્થ છે; એટલે વિદ્યા એજ તેનું જીવન છે. કુદરતે તે અવસ્થામાં વિદ્યાર્થીની જિજ્ઞાસા તીવ્ર ખીલેલી હોય છે. જો નવું નવું જાણવાની વૃત્તિ સતેજ હોય છે તો જુદી જાતનું જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છા લાંબા સમય સુધી ચાલુ રહે છે. જ્યારે તેવું જાણવાની વૃત્તિ મંદ પડે છે, ત્યારે વિશેષ જ્ઞાન સંપાદન કરવાનું મન થતું નથી. જ્ઞાનનો જે કંઈ સંગ્રહ તેણે પ્રથમ કર્યો હોય છે તે ઉપર તેનો નિર્વાહ ચાલે છે. જો તેના જ્ઞાનની સામગ્રી થોડી હોય છે તો તે ટુંક વખતમાં ખુટી જાય છે અને તેના જુના વિચારો ઉપર તેને આધાર રાખવો પડે છે. આ કારણને લીધે દરેક વિદ્યાર્થીએ કોઈપણ પ્રકારે દુઃખ વેઠીને પણ સારા પ્રમાણમાં વિદ્યા મેળવવાનું ધ્યેય રાખવું જોઈએ. જેમ પાકી ઠીકરીએ કાના ચડતા નથી તેમ ૨૫ વરસ થયા બાદ નવું જ્ઞાન મેળવવાની વૃત્તિ મંદ પડી જાય છે. આ અરસામાં તેણે જે કંઈ જ્ઞાન મેળવ્યું હોય છે તેની મદદ વડે તે વિચાર કરી શકે છે; પણ કોઈ બાબતની નવી દૃષ્ટિ સમજવાને તેને ઘણીવાર લાગે છે અને ઘણી વખત તો તે બાબત તેના મગજમાં ઉતરતી પણ નથી. આ ઉપરથી સહજ જણાય છે કે વિદ્યાર્થી-અવસ્થાનો સદુપયોગ કરી દરેકે જુદા જુદા વિષયોનું સારા પ્રમાણમાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ.

વિદ્યા—સારી વિદ્યા મેળવવી એ ઘણી કઠણ બાબત છે. તેને માટે ઘણું તપ આદરવું પડે છે, એટલે ભૂખ, દુઃખ વગેરે સહન કરવું પડે છે; પણ જેને વિદ્યાનુરાગ છે તેને તે કંઈ લાગતું નથી, કારણકે **विद्यातुराणां न सुखं न निद्रा.** તેનું સર્વસ્વ વિદ્યારૂપ ધન હોવાથી તેના મનની એટલી

× મુંબઈની ફેલોશિપ સ્કૂલમાં તા. ૧૦-૬-૩૩ ને રોજ વિદ્યાર્થી સમક્ષ આપેલું ભાષણ સુધારાવધારા સાથે.

ખાસ જરૂર છે. વિદ્યાર્થી જીવનમાં આહારવિહારની અનિયમિતતાને લીધે શરીરના બાંધા નિર્બળ કે નાજુક થઈ જાય છે. દરેક વિદ્યાર્થીના શરીરનો બાંધો બરાબર ખીલવો જોઈએ અને તેની સાથે તેનામાં સુખ, દુઃખ તથા ભૂખ, તરસ વગેરે અડચણો વેઠવાની તિતિક્ષા હોવી જોઈએ.

બુદ્ધિના વિકાસનો આધાર જ્ઞાન ઉપર રહે છે. જ્ઞાનવડે આપણી સૂક્ષ્મ વાસના તૃપ્ત થાય છે અને બુદ્ધિ પરિપુષ્ટ થાય છે. હાલમા જ્ઞાન મેળવવા માટે વાચન અને અભ્યાસ એ ઘણું ઉપયોગી સાધન ગણાય છે. પુસ્તકોમાં સંગ્રહેલા વિચાર અભ્યાસદ્વારા આપણા પોતાના કરવા એ વાચનનો હેતુ છે અને તે ઉદ્દેશને અનુસરી શાળા, પાઠશાળામાં અમુક પાઠ્ય પુસ્તકો નક્કી કરવામાં આવે છે, તેથી કોઈપણ પુસ્તકનો કેવી રીતે અભ્યાસ કરવો તે હવે આપણે જોઇએ.

દરેક જણે કોઈપણ ચોપડી વાંચતાં પહેલા તે શા માટે વાચવાની છે તેનો જરૂર વિચાર કરવો જોઇએ. જે કોઈ પુસ્તક હાથમા આવ્યું કે તે વાંચ્યા કરેવું એ જ્ઞાન મેળવવાનો સરળ માર્ગ નથી. સારૂં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે તો પ્રથમ વાચકના મનમાં વાચનનો હેતુ સ્પષ્ટ હોવો જોઈએ. અમુક પુસ્તકનો અભ્યાસ તેના જીવનના આદર્શને અનુકૂળ છે કે પ્રતિકૂળ તેનો નિશ્ચય તેણે કરવો જોઈએ. જ્યારે આપણે અમુક પુસ્તક હેતુપૂર્વક વાચીએ છીએ ત્યારે તેમાં આપણને સારો રસ પડે છે, કારણકે તે વાચવાને મન આતુર હોવાથી નવી બાબતો જુના જ્ઞાન સાથે જોડાઈ જાય છે. જે બાબતો તેને કામની નથી, તે ઉપર લક્ષ નહિ આપવાથી તેના ઉપયોગી મુદ્દા ઉપર ધ્યાન આપવાથી તે વધારે સારૂં ચિત્ત એકાગ્ર કરી શકે છે. કોઈપણ પુસ્તકનું વાચન શરૂ કરતાં પહેલાં લેખકને તેમાં શું કહેવાનું છે તેનો વિચાર તેની અનુક્રમણિકા, મથાળું તથા પ્રસ્તાવના ઉપરથી પ્રથમ કરવાની જરૂર છે. તેણે જે દૃષ્ટિથી પુસ્તક લખ્યું હોય તે દૃષ્ટિ પ્રથમ પ્રાપ્ત કરવાની ખાસ જરૂર છે, કારણકે તે ધ્યાનમાં રાખવાથી તેનો લખવાનો આશય ઝટ ગ્રહણ થઈ શકે છે. વળી તે વિષય સંબંધી આપણે શું શું જાણીએ છીએ તેનું સરવૈયું આપણે તૈયાર કરી રાખવું જોઈએ. હવે વાંચની વખતે લેખક કયો નવો વિચાર આપણી આગળ રજુ કરે છે તે લક્ષમાં રાખવું જોઇએ. તેના સમર્થનમાં તે કઈ કઈ દલીલો આપે છે તથા તેની સમજુતી માટે કયા કયા દૃષ્ટાંત તથા વિગતો રજુ કરે છે તેની તુલના તે વખતે કરવી જોઇએ. આખુંએ પુસ્તક આ દૃષ્ટિથી વાંચવાથી ઘણો લાભ થાય છે. સો પુસ્તકો ગમે તેમ વાંચવાં તેના કરતાં દસ પુસ્તકનો સારો અભ્યાસ કરવો એ વધારે

ગ્રસ્ત થનારે જીવ તેના ચારિત્રબળ તેમજ સારા સંસ્કાર વડે વિશુદ્ધ રહી શકે છે. જ્ઞાનની ઉચ્ચ ભાવનારૂપી બખ્તરની મદદથી આસુરી વૃત્તિઓના હુમલા સામે તે તેનું રક્ષણ કરી શકે છે.

જીવનની ભાવના ઉંચી હોવી જોઈએ એટલુંજ નહિ પણ તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ તેના અંતરમાં હોવો જોઈએ; જીવનમાં તેને શું શું કરવાનું છે તેનો નકશો તેના મગજમાં દોરેલો હોવો જોઈએ અને તે મુજબ સંસારસાગરમાં તેણે જીવનરૂપી નૌકા હંકારવી જોઇએ. દરેક વિદ્યાર્થીએ તેને ભવિષ્યમાં શું કરવાનું છે તેનો ચોકખો ખ્યાલ તેને હોવો જોઇએ. ઘણી વખતે જીવનનો આદર્શ વારંવાર બદલવાથી તે કંઈપણ પ્રગતિ કરી શકતો નથી. અંગ્રેજી કહેવત મુજબ ફરતા પત્થરા ઉપર કંઈ લીલ બાઝતી નથી, તેમ દઢ નિશ્ચય વગર તે તેના જીવનનું સાર્થક કરી શકતો નથી. અલબત્ત જીવનના જુદા જુદા પ્રસંગે અણધારેલો અનુભવ થવાથી તેમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર પડે છે, તોપણ તેણે તેના જીવનની રૂપરેખારૂપ નકશો તો તૈયાર કરવોજ જોઇએ અને તેને અનુસરી તેની હેતુપૂર્વક પ્રવૃત્તિ થવી જોઈએ; નહિ તો ઉપર જણાવ્યા મુજબ તે તેના જીવનનું શ્રેય સાધી શકતો નથી અને છેવટે તે નકામાં ફાંફાં મારે છે. વિદ્યાર્થીજીવનમાં તેનો આદર્શ સિદ્ધ કરવાને માટે તેનામાં કઈ કઈ શક્તિઓ છે તેનો પ્રથમ વિચાર કરવો જોઈએ. જે કુદરતી શક્તિ તેનામાં હોય તેનો વિકાસ તેણે કરવો જોઈએ. તેનામાં ત્રણ શક્તિઓ છેઃ (૧) શરીર, (૨) બુદ્ધિ અને (૩) હૃદય. આ ત્રણે શક્તિનો સમપ્રમાણમાં વિકાસ થવો જોઇએ; નહિ તો એકબીજાની ન્યૂનતાને લીધે જીવનનું ખરૂં સુખ અનુભવી શકાતું નથી એટલુંજ નહિ પણ તેનો આદર્શ ફળીભૂત થતો નથી.

'શરીર એ ધર્મનું પ્રથમ સાધન છે,' એ વચનમાં ઘણું રહસ્ય રહેલું છે. શરીરને આત્મના વિકાસ આગળ તુચ્છ ગણવું એ મોટી ભૂલ છે. શરીરની સ્વસ્થતા તથા બળ સિવાય સંસારનું કોઈપણ કાર્ય બરાબર રીતે સાધી શકાતું નથી. તેમજ કેવળ શરીરના વિકાસ ઉપરજ ધ્યાન આપવાથી તેનાથી ઉચ્ચતર બાબતોની અવગણના થવાને લીધે એકદેશીય પ્રગતિ થાય છે. તંદુરસ્ત દઢ બાંધાનું શરીર એ જ્ઞાન અને ચરિત્રના સાધનરૂપ છે તે સારી પેઠે યાદ રાખવાની જરૂર છે. તેની સાથે શરીર કેળવવાની બેદરકારી રાખવી એ પણ એક મોટી ભૂલ છે. બુદ્ધિ કે મનની ક્રિયાને તંદુરસ્તી સાથે ગાઢ સંબંધ છે, તેથી પ્રથમ ખાવાપીવામાં તેમજ ઊંઘ, કસરત આરામ, ખુલ્લી હવા, સાદું જીવન વગેરેને અનુસરી સંયમી જીવન ગાળવાની

લાભકર્તા થઈ પડે છે. થોડું પણ સંગીન જ્ઞાન જીવનમાં ઉપયોગી થઈ પડે છે. જે કંઈ વાંચવામાં આવે તે આપણા જ્ઞાનરૂપી ચોકઠામાં યોગ્ય રીતે ગોઠવાઈ જવું જોઈએ કે તેનો જ્યારે ખપ પડે ત્યારે ઉપયોગ થઈ શકે.

દરેક પુસ્તકનું વાચન હેતુપૂર્વક કરવું જોઈએ એ ઘણી અગત્યની બાબત છે, એ ઉપરના વિવેચન ઉપરથી સ્પષ્ટ થયું હશે. કોઈપણ એક પુસ્તક વાંચવાથી સંતોષ માનવો નહિ. અમુક વિષય ઉપર એક લેખકે જે દૃષ્ટિ રજુ કરી હોય તે કંઈ સર્વાંશે સત્ય હોતી નથી. તેના જેવા બીજા લેખકોએ શું શું લખ્યું છે તે જાણવાની જિજ્ઞાસા વિદ્યાર્થીનામાં હોવી જોઈએ. ટુંકામાં તેણે તે તે વિષયને લગતાં બાજાં પુસ્તકો વાંચી તેના જ્ઞાનની સામગ્રીમાં સારો વધારો કરવો જોઇએ. પુસ્તકના વાચન થયા પછી તેમાંની હકીકતનું તારતમ્ય કાઢવાની જરૂર છે. તેમાંની બધી હકીકત સરખી રીતે ઉપયોગી હોતી નથી. જે બાબતો ખાસ જરૂરની હોય તે વિચારપૂર્વક તારવી કાઢવી જોઇએ. જે વિગતો હોય તે મૂકી દેવી, કારણ કે નકામી વિગતો યાદ રાખવાથી મગજ ઉપરનો બોજો વધે છે. મુખ્ય મુદ્દા યાદ રાખવાથી તે વિષયનું જ્ઞાન સારૂં થાય છે. આ કારણને લીધે જરૂરી અને બીનજરૂરી હકીકતનો તફાવત ધ્યાનમાં રાખી મુખ્ય વિચાર મનમાં ઠસાવવા જોઈએ.

પુસ્તકનું હેતુપૂર્વક વાચન થયું, તેને લગતાં બીજાં પુસ્તકો વાંચ્યા તેમજ તેમાંથી અગત્યની બાબતોની તારવણી કરી, પણ જ્યાંસુધી તેની સારાસારતાનો વિચાર થાય નહિ ત્યાંસુધી તે ખરૂં જ્ઞાન છે એમ કહેવાય નહિ; તેથી દરેક વાચકે વાંચીને તે સંબંધી વિચાર કરવો જોઇએ, એટલે તેના સત્ય સંબંધી વિવેક કરવો જોઇએ. તે સંબંધી તેનો જે વિચાર હોય તે રજુ કરી તેની ટીકા કરવી અને આવા સંઘટ્ટનદ્વારા તેણે તેનું જ્ઞાન સંગીન બનાવવું. જ્યાંસુધી વાંચેલી બાબતો ઉપર તેના વ્યક્તિત્વની છાપ પડતી નથી ત્યાંસુધી તે જ્ઞાન તેનું પોતાનું થતું નથી. લેખકનો અમુક બાબત સંબંધી ગમે તેવો વિચાર હોય પણ આપણે આપણી વિચારદૃષ્ટિથી તેની તુલના કરવી જોઈએ. ત્યાંસુધી પુસ્તકમાંના વિચારની પરીક્ષા કરવામાં આવતી નથી ત્યાંસુધી આપણું જ્ઞાન ઉપલકીઉં રહે છે; તેથી વાચકે તેની કસોટી કાઢી તે વિચારને ગ્રહણ કરવો જોઇએ.

વિદ્યાર્થી જે કંઈ વાંચે તેને સારી પેઠે યાદ રાખવાનું છે. જો આગળ વાંચવામાં આવે અને પાછળ ભૂલી જવાય તો તેવા વાચનથી કંઈ પણ લાભ થતો નથી, તેથી તેણે વાંચેલી બાબત યાદ રાખવાને પ્રયત્ન કરવો

જોઈએ. તેને માટે ઉપર જણાવ્યા મુજબ મુખ્ય બાબતો ઉપરજ વિશેષ ધ્યાન આપી તે યાદ રાખવી એ જરૂરની બાબત છે.

વાચનના સંબંધમાં એક અગત્યની બાબત એ છે કે તેણે જે વિચાર સંપાદન કર્યો હોય તેનો ઉપયોગ તેણે જીવનમા કરવો જોઈએ. જ્યાંસુધી મગજમાં સંસ્કાર પડી રહે છે ત્યાંસુધી જીવન સુધરતું નથી. સંસ્કારનો ક્રિયામાં ઉપયોગ થવાની જરૂર છે. જ્યારે અમુક વિચારનો ઉપયોગ થાય છે ત્યારે તે વધારે સ્પષ્ટ અને સચોટ થાય છે. વિદ્યાર્થીએ વાચેલી બાબત કા તો વાર્તાલાપ, વાદવિવાદ કે લખીને પાકી કરવી જોઈએ. જ્યાંસુધી વિચારો અનુભવની ભૂમિકામાં આવતા નથી ત્યાંસુધી તે પરિપકવ થતા નથી; તેથી વાચનની સાથે તેમાંના વિચારનો ક્રિયામા અમલ કરવાની ખાસ જરૂર છે.

શરીર અને બુદ્ધિનો વિકાસ કેવી રીતે થાય તે જોયા પછી સૌથી વધારે અગત્યની બાબત ઉપર લક્ષ આપવાની છે અને તે હૃદયની કેળવણી-ની છે. હૃદયમાં દયા, આર્દ્રતા, પ્રેમ, વગેરે લાગણીનો સમાવેશ થાય છે. જ્યાંસુધી મનુષ્યના હૃદયનો વિસ્તાર થતો નથી ત્યાંસુધી તે મનુષ્યત્વ અનુભવી શકતો નથી. દૃઢ અને કમાએલા શરીરવાળો મનુષ્ય મલ્લ જેવો બળવાન હોય, વળી તેની બુદ્ધિ તીવ્ર અને તર્કસિદ્ધ હોય, પણ જો આ બંને શક્તિનો ઉપયોગ બીજાને હેરાન કરવામા કે ફસાવવા માટે કરવામાં આવે તો તે આસુરી વૃત્તિ છે એમાં કંઈ સંદેહ રહેતો નથી. તેવી વૃત્તિને કાબુમા રાખી સુધારવાને માટે બીજા નિયામક વિચાર અને લાગણીની જરૂર છે અને તે પ્રેમ, અહિંસા, સેવા વગેરે જનતાની એકતાના ગુણો છે. તેને માટે શાળા કે પાઠશાળામાં ખાસ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે. રાક્ષસી બુદ્ધિને સંયમમાં રાખવા માટે હૃદયના ગુણ કેળવવા જોઈએ. જ્યારે આ ત્રણે શક્તિનો યોગ્ય પ્રમાણમાં વિકાસ થાય છે, ત્યારે તે તેનું મનુષ્યત્વ અનુભવી શકે છે અને તેના જીવનનો હેતુ સિદ્ધ કરી શકે છે.

ઠોઠ બાળક

વર્ગશિક્ષણનો એક સામાન્ય દોષ એ છે કે વર્ગના દરેક બાળકની માનસિક શક્તિ સામાન્ય રીતે એકસરખી સ્વીકારવામાં આવે છે, અને એ માન્યતાને લીધે બાળકનું વ્યક્તિત્વ ધ્યાનમાં લેવામાં આવતું નથી. પણ દરેક અનુભવી શિક્ષકનો અંગત અનુભવ હોય છે કે કોઈપણ બે બાળકની શક્તિ

એકસરખી હોતી નથી. કેટલાંક અસાધારણ બુદ્ધિવાળાં હોય છે, કેટલાંકની બુદ્ધિ સામાન્ય હોય છે, જ્યારે કેટલાંક અતિ મંદ બુદ્ધિનાં હોય છે. વર્ગમાં જે શિક્ષણ આપવામાં આવે છે તે એક સામાન્ય બુદ્ધિનું ધોરણ સ્વીકારી આપવામાં આવે છે; પણ વર્ગમાં એવાં કેટલાંક બાળકો હોય છે કે જેમની વર્ગણી 'અસાધારણ મંદ બાળક'માં કરવામાં આવે છે. આવાં બાળકોને કેવી રીતે શિક્ષણ આપવું એ એક ઘણો ગુંચવણભરેલો પ્રશ્ન છે. આવાં બાળકોને વર્ગમાં એમ ને એમ છોડી મૂકવાં અથવા તો તેમનો તિરસ્કાર કરવો એ પાપ છે. બીનઅનુભવી શિક્ષકો આવાં બાળકોને ઠપકો આપે છે, પણ તે પછાત અથવા તો ઠોઠ કેમ રહે છે તેનાં કારણો શોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરતા નથી.

વર્ગમાં બાળક ઠોઠ રહે તેનાં અનેક કારણો છે. ઉપલક નજરે તો એમ કહી દેવામાં આવે છે કે તેનું મગજ નબળું છે, અથવા તો શિક્ષક કંઈ શીખવતા નથી. આ આક્ષેપ વાસ્તવિક રીતે સત્ય નથી. હવે પછાત અથવા મંદ બુદ્ધિનું બાળક કોને કહેવું એ પણ વિચારવા જેવું છે. સામાન્ય રીતે કેળવણીની દૃષ્ટિએ એક બાળકની અમુક ઉંમરે તેનામાં જે સામાન્ય શક્તિઓનો વિકાસ જોઇએ તે તેનામાં ન હોય તો તે બાળક 'પછાત' છે એમ કહેવું જોઇએ. દાખલા તરીકે; બાળવર્ગ અથવા પહેલા ધોરણમાંથી એક બાળકને પહેલા કે બીજા ધોરણમાં ચડાવવામાં આવ્યું હોય અને તે વખતે તેનામાં જે તે ધોરણને યોગ્ય વિકાસ થયો ન હોય તો તે 'પછાત' બાળક છે એમ માનવું જોઈએ. આ પ્રમાણે શિક્ષકે પોતાના વર્ગનાં બાળકોની બરાબર ચિકિત્સા કરી 'પછાત' બાળકો શોધી કાઢવાં જોઈએ અને તેમના ઉપર તેવી રીતની ખાસ દેખરેખ રાખવી જોઈએ.

ઘણી વખતે એવાં બાળકોને વધારાનું શિક્ષણ જેમ તેમ આપી વર્ગનાં બીજાં બાળકો સાથે અભ્યાસક્રમમાં લાવી મૂકવામાં આવે છે; પણ એ તો જેમ એક માણસને તાવની ગરમી ચડી ગઈ હોય અને તેના ઉપાય તરીકે તેને બરફના ઢગમાં સુવાડી દેવામાં આવે, તેના જેવી વાત થઈ. એથી તાવ ઉતરે નહિ, તેવીજ રીતે પછાત બાળકને દબાણથી કે ઠપકાથી કે વધારાનું શિક્ષણ આપીને વર્ગનાં બીજાં બાળકો સાથે લાવી મૂકવું એ ખરો ઉપાય નથી. વાસ્તવિક રીતે એવા પછાતપણાના ખોટા ઉપાય કામે લગાડવા કરતાં તેનાં ખરાં કારણો ક્યાં છે તે શોધવાં જોઈએ અને તદનુસાર તેના ઉપાય સેવા જોઈએ.

પછાતપણાનાં કારણો:—

શારીરિક ખોડખાંપણ:—બાળકની આ ખામી કુદરતી ગણવામાં

તે એક બાળકને માટે યોજવામાં આવી અને ગણિતનાં સાદાં કોઠાના આધારે સાદા દાખલા પણ ગણવા આપવામાં આવ્યા. કામમાં તેને રસ પડે એવા ઉપાય લીધા. વર્ગશિક્ષણ વખતે તેને આગલી હરોળમાં બેસાડવામાં આવ્યો. આમ બાર મહીના સુધી તેના ઉપર ખાસ દેખરેખ રાખવામાં આવી અને પરિણામ એ આવ્યું કે તેટલી મુદતમાં તે બીજા છોકરાઓની સાથે થઈ ગયો.

શાળામાં બાળકનું આરોગ્ય એ પહેલી ધ્યાનમાં રાખવાની બાબત છે. તેમાં માબાપ તેમજ શિક્ષક એ બંનેની સરખી જવાબદારી છે. ઘરમાં બાળકના રોગ કેટલીક વખત ધ્યાન આપ્યા વિના વધી પડે છે અને શારીરિક ખોડખાંપણ રહી જાય છે. સળેખમ, ઉધરસ, ચાલુ તાવ વગેરે વ્યાધિઓ બાળકને ઘણું નુકસાન કરે છે, એટલા માટે એવાં દરદોના ખાસ ડાક્તર પાસે પહેલી તકે બાળકને લઈ જઈ ચિકિત્સા કરાવી ઉપાય લેવા જોઈએ. શાળામાં પણ શિક્ષકે હરવખત બાળકના શરીરની તપાસ કરવી જોઈએ. હાલમાં કેટલીએક શાળામાં દાક્તરી તપાસ થાય છે પણ વરસમાં એકાદ બે વાર તેવી તપાસથી કોઈ લાભ થતો નથી. શિક્ષકે બાળકની જે કાંઈ ખોડખાંપણ જણાય તેનો તાકીદે રિપોર્ટ કરી શાળા તરફથી ચાંપતા ઉપાય લેવરાવવા જોઈએ, અને બાળકને યોગ્ય-વ્યક્તિગત શિક્ષણ આપી તેને બીજાં બાળકોની સાથે રાખવો જોઈએ.

ગરિબાઈ:—બાળકની તંદુરસ્તી બગડવાનાં અને પાછળ પડી જવાનાં બીજાં કારણોમાં ગરિબાઈ પણ કારણ છે. આથી એમ ન સમજવું કે ગરીબ માબાપનાં બાળકો બુદ્ધિ વિનાનાં હોય છે. એવા ઘણા પ્રસિદ્ધ દાખલા મળી આવે છે કે તેવાં માબાપનાં બાળકો અસાધારણ બુદ્ધિવાળા નીવડ્યા છે. અહીં સામાન્ય રીતે ગરિબાઈનો કારણરૂપે ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે, એટલે કે ગરિબાઈને લીધે બાળકના વિકાસમાં શારીરિક વિકાસ અર્થે જે ખોરાકનાં પૌષ્ટિક તત્ત્વોની જરૂર છે તે બાળકના આહારમાં મળી શકે નહિ, અને એથી તેના શરીરનો વિકાસ થતો અટકે. આપણા ખોરાકમાં દૂધ, ઘી, ઘઉં અને તાજાં શાકભાજી એ ઘણી અગત્યની વસ્તુઓ છે, પણ ગરીબ બાળકને આ મળી શકે નહિ એથી શરીર નબળું રહે છે. વળી માબાપના અજ્ઞાનને લીધે બાળકની ખાસ નબળાઈમાં ક્યા ખાસ ખોરાકની જરૂર છે તે સમજવામાં આવતું નથી અને કદાચ સમજવામાં આવે તો ગરિબાઈને લીધે માબાપથી તેવો ખોરાક બાળકને આપી શકાતો નથી. ગરિબાઈ અને મંદાતપણાને કેવો સંબંધ છે તે જાણવા માટે એક વખત એક કોઠો તૈયાર

કરવામાં આવ્યો. તવંગર અને ગરીબ જિલ્લાઓમાંનાં બાળકો લેવામાં આવ્યાં અને તેમને તપાસતાં માલમ પડયું કે જે સારા જિલ્લા હતા તેમાંથી આવેલાં બાળકોમાં ૧૦૦ બાળકે એક બાળક 'પછાત' જણાયું, જ્યારે ગરીબ જિલ્લામાંથી આવેલાં બાળકોમાં ૧૦૦ એ ૨૦ બાળકો પછાત જણાયાં. એથી સાબીત થયું કે ગરિબાઈ અને 'પછાતપણા' ને નિકટ સંબંધ છે ખરો.

બીજું, ગરીબ માબાપનાં બાળકોની પરિસ્થિતિ પણ માનસિક કે શારીરિક વિકાસને પ્રતિકૂળ હોય છે તેથી તેમનો વિકાસ અટકી જાય છે. હવા-ઉજાસ વિનાનાં ઘર, સારા સમાગમનો અભાવ, અનુકરણ કરવા માટે ઉત્કૃષ્ટ દાખલાનો અભાવ, વગેરે બીજાં ઘણાં કારણો છે અને ગરિબાઈ તે બધાંના મૂળરૂપ છે. વળી એવી પરિસ્થિતિનું બાળક સારી શાળામાં જતું હોય તોપણ વસ્તુસ્થિતિને લીધે તે બાળકના ગૃહસંસ્કાર શાળાની અસર કરતાં વધારે પ્રબળ બની રહે છે અને તેથી કરીને બાળક પાછળ પડી જાય છે. ગામડાંની શાળાનાં બાળકોની સ્થિતિ વધારે નિરાશાજનક હોય છે. એક તો તેમના ઘરની સંસ્કૃતિ કંગાળ હોય છે અને વળી તેની શાળા પણ અનારોગ્ય જગાએ આવેલી હોય છે; એટલે એમાંથી એકે સ્થળ બાળકના શરીરને વિકસાવે એવું હોતું નથી.

શાળાનું મકાનઃ—આજના આગળ વધતા જમાનામાં પણ આપણાં બાળકોની શાળાઓ આરોગ્યની દૃષ્ટિએ બંધાએલી જણાતી નથી. ખાસ કરીને ગામડાંમાં આવી સ્થિતિ હોય છે. શાળાની આસપાસની જગા આંખને હિતવાહ હોવી જોઈએ એટલુંજ નહિ, પણ હવા સ્વચ્છ અને ઠંડક આપે એવી આજુબાજુથી આવતી હોવી જોઈએ. કેટલીક શાળાઓમાં તો બાળકોને બેસવાની પુરતી જગા પણ હોતી નથી. હવા, અજવાળા માટે પુરતી સંખ્યામાં બારીબારણાં હોતાં નથી. ઉનાળામાં છાપરાં કે પતરાં તપી જતાં હોય, શિઆળામાં અતિશય ઠંડી લાગે અને ચોમાસામાં બહાર, અંદર તેમજ છાપરામાંથી પાણી ભરાતાં હોય, એવી શાળામાં બાળકના શરીરનો વિકાસ થવો અસંભવિત છે. શરીરના વિકાસ સાથે માનસિક વિકાસ પણ થાય છે એ માનસશાસ્ત્રનો નિયમ છે; તો જ્યારે શરીરના વિકાસનાં અવરોધી કારણો અસ્તિત્વ ધરાવે ત્યારે બાળકનો શારીરિક તેમજ માનસિક વિકાસ એ બંને અટકી પડે છે અને બાળક 'પછાત' પડી જાય છે.

બેઠકની ગોઠવણ—વર્ગમાં બાળકો કેવી રીતે બેસે છે તે પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. કેટલીક શાળાઓમાં વર્ગમાં વધારે સંખ્યામાં બાળકો બેસાડવામાં આવે છે. દરેક વર્ગમાં મુખ્ય મહેતાજીએ કે જાહેર

પ્રજાએ જોવું જોઈએ કે વર્ગમાં બાળકને બેસવાને માટે પુરતી જગા છે. આ બાબત ધ્યાનમાં નહિ રહેવાથી બાળકો એક બીજાને અડીને સંકડાઈને બેસે છે અને તેથી છુટથી શરીરનું હલનચલન થતું નથી. બાળકના શરીરના હલનચલનથી લોહી શુદ્ધ થાય છે અને તેની અસર મગજના સ્નાયુઓ ઉપર થાય છે. વળી વર્ગમાં જોઈએ તે કરતાં વધારે બાળકો બેસાડવાથી હવામાં કારબોનિક ગેસ વધારે થાય છે અને તે પણ શરીરને નુકસાન કરે છે. હાલના જમાનામાં બાળકોને પાટલીઓ ઉપર બેસાડવામાં આવે છે. આથી જગાનો અભાવ વધી પડે છે અને તે ઉપરાંત એક પાટલી પર ત્રણ ચાર બાળકો બેસે છે, એટલે તેઓ જકડાઈ જાય છે. બહુજ પાસે પાસે બેસવાથી શરીરની હીલચાલના અભાવે બાળકને કંટાળો આવે છે અને તે ધ્યાન આપી શકતું નથી, અને 'પછાત' રહી જાય છે. વર્ગના ઓરડામાં પ્રકાશ કેવી રીતે આવે છે તે પણ જોવું જોઈએ. કા. પા. ની ગોઠવણ, શિક્ષકની બેઠક, આ બધી વ્યવસ્થા ઉપર બારીક ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. વળી કુદરતી ખોડવાળાં બાળકોને કે માનસિક ખોડવાળાં બાળકોને એવી રીતે બેસાડવાં જોઈએ કે તેની ખોડ તેને જેમ બને તેમ ઓછી નુકસાન કર્તા થઈ પડે. દા. તરીકે, બહેરૂં બાળક હોય તો તેને ખાસ આગળ બેસાડી તે સાંભળી શકે તેવી ગોઠવણ કરવી જોઈએ. તેવીજ રીતે આંખ નબળી હોય તેવાં બાળકોની પણ તેવી રીતે સંભાળ રાખવી જોઈએ. આવી કાળજી રાખવાથી શારીરિક ખોડખાપણને લીધે થતું નુકસાન આપણે અટકાવી અથવા તો ઓછું કરી શકીએ છીએ.

રોગ, ગરિબાઈ, પ્રતિકૂળ સંજોગો, અને વર્ગવ્યવસ્થા એ બધાં બાળકના શરીરને નુકસાન કરે છે અને તેનો વિકાસ થતો અટકે છે એ આપણે જોઈ ગયા. હવે આપણે તે 'પછાત' કેમ રહે છે તેનાં બીજાં કારણો પણ જોઈએ.

સામાન્ય રીતે આપણે એમ સમજીએ છીએ કે શરીર બરાબર ખીલેલું હોય તો માનસિક શક્તિઓ પણ તેટલાજ પ્રમાણમાં સારી રીતે ખીલેલી હોય, પણ દરેક શિક્ષકના અનુભવની વાત છે કે કેટલાંએક બાળકો એવાં હોય છે કે જે તંદુરસ્ત હોય છે છતાં માનસિક વિકાસ તેમનો યોગ્ય રીતે થએલો જણાતો નથી. એવાં બાળકો 'પછાત' ગણાય છે. એ ઉપરથી એમ પણ સિદ્ધ થાય છે શારીરિક નબળાઈ એ બાળકના 'પછાતપણા'નું એક જ કારણ નથી; તેમ છતાં તેની નબળાઈ બાળકના માનસ ઉપર અસર તો કરે છેજ.

માનસિક નબળાઈ:—આવી જાતની નબળાઈ ઘણા પ્રકારની હોય છે. ચંચળતા, બેધ્યાન, બેપરવા, સાહસ, આળસ, મંદતા, મિજાજ, ચોર સ્વભાવ, બીજાને નુકસાન કરવાની આદત, વગેરે માનસિક વ્યાધિઓ છે, અને એને લીધે બાળક પછાત પડી જાય છે. બાળકનો સ્વભાવ ચંચળ હોય છે, એટલે કે તે એકજ કાર્યમા લાબો વખત સુધી ગુંથાઈ રહી શકતું નથી. આવા સ્વભાવને યોગ્ય દિશામા વાળવો એ શિક્ષકનું કર્તવ્ય છે. ચંચળતા ઘણે ભાગે 'રસ' ના અભાવે આવે છે. વારંવાર યત્ન કર્યાં છતાં જો તેના સ્વભાવની ચંચળતા ન મટે તો તેને માટે ખાસ ઉપાય લેવો જોઈએ; કારણ કે એવા સ્વભાવને લઈને બાળક વર્ગશિક્ષણમાં પાછળ રહી જાય છે અને પરિણામે તેને અભાવો કે અણગમો આવે છે, અને તે આગળ વધતું અટકી પડે છે. તેવીજ રીતે બીજા ઉપર જણાવેલા માનસિક વ્યાધિઓને લઈને બાળક આગળ વધી શકતુ નથી. કેટલાંક બાળક વર્ગમાં ધ્યાન આપી શકતા નથી, કેટલાક બેપરવા રહે છે, કેટલાક અતિશય સાહસિક બની જાય છે. આ બધા બાળકોની માનસિક શક્તિનું માબાપે તેમજ શિક્ષકે અવલોકન કરવું જોઈએ. આપણે ત્યા શિક્ષકો તેમજ માબાપો બાળકના આવા માનસિક વ્યાધિ તરફ દુર્લક્ષ રાખે છે તે એક દીલગીરીભરેલી બાબત છે, કારણ કે જો પ્રથમથી તેવા વ્યાધિના સચોટ ઉપાય લેવામા નથી આવતા તો પરિણામે બાળકનો ભવ બગડે છે, એટલુ જ નહિ પણ સમાજમા નાગરિક તરીકે તેને કર્તવ્ય અદા કરવાનુ છે તે તે કરી શકશે નહિ અને એથી સમાજને નુકસાન થાય છે. આવા વ્યાધિનો ઉપાય ખરેખર કાઈ શિક્ષક કે માબાપના હાથમા નથી. બીજા દેશોમાં તેવા માનસશાસ્ત્રી પાસે તે વ્યાધિવાળા બાળકને લઈ જઈ વ્યાધિની ચિકિત્સા કરાવવામાં આવે છે અને તેનો ઉપાય લેવામા આવે છે. આપણી શાળાઓમાં તેવી કસોટી પણ નથી કે નથી તેવા માનસશાસ્ત્રીઓ કે જેમની પાસે બાળકને મોકલી શકીએ. શિક્ષકે તેવા બાળકો સાથે મમતા તથા સહૃદયતાથી વર્તવું જોઈએ; કારણ કે ધમકીથી ઉલટા તેવા વ્યાધિને વધુ ઉત્તેજન મળે છે. બાળકનું માનસ સમજીને, તેનું હૃદય સમજીને તેની સાથે જો શિક્ષક વર્તન ચલાવે તો તેમા ઘણો સુધારો થઈ શકે તેમ છે. જો જરૂરની બાબત છે તે એ છે કે દૃઢતાથી એકસરખી રીતે જો તેવા બાળક પાસે કામ લેવામાં આવે તો તેની કેટલીક આવી ખોડ દૂર થાય.

૧ લેખકના અનુભવની વાત છે કે એક વખત વર્ગનું નિરીક્ષણ કરતાં એક બાળકને વર્ગમા કંઈ રસ ન લેતું જણાયું. બીજાં બાળકો જ્યારે

પ્રશ્નોના ઉત્તર ઉત્સાહ અને આનંદથી આપતાં હતાં ત્યારે આ બાળક છેક નિશ્ચેષ્ટ માલમ પડયું. બે ત્રણ વખત બાળકની એવી રીતની સ્થિતિ જોઈ ત્યારે તેના વડીલને જણાવવામાં આવ્યું. તેના કારણમાં બાળકનું શરમાળપણું જોવામાં આવ્યું. તેના શિક્ષકે જ્યારે તેની સાથે મમતાથી અને આગ્રહપૂર્વક કામ લીધું ત્યારે તે બાળકમાં ચેતન આવ્યું, શરમાળ સ્વભાવ મટી ગયો અને વર્ગમાં બીજાં બાળકો સાથે આનંદથી કામ કરવા મંડી પડયું. કહેવાની મતલબ એ છે કે વર્ગમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિનાં બાળકો હોય છે. દરેક બાળકનો સ્વભાવ વ્યક્તિગત ઘડાએલો હોય છે, એટલે શિક્ષકે તે દરેકના નિકટ પરિચયમાં જલદીથી આવી જવું અને દરેક બાળકના સ્વભાવનો અભ્યાસ કરી ખોડ દૂર કરવાના ઉપાય હાથ ધરવા જોઈએ.

બાળકનો ખાસ અણગમો:—શાળાના શિક્ષણમાં એવું બને છે કે અમુક બાળકોને અમુક વિષયોમાં રસજ પડતો નથી એવું માલમ પડે છતાં જો શિક્ષક બીજાં બાળકો જેટલાજ એ વિષયોમાં હોશિયાર થવાની આશાએ ને આશાએ તેમની પાસેથી કામ લીધેજ જાય, તો એથી પરિણામ એ આવે કે ખાસ માનસિક વલણ વિના બાળકને જ્યારે અમુક વિષય શીખવવામાં આવે; તો તેમાં તે બાળકની બુદ્ધિ અથવા મન પરોવાતું નથી. ઉપર ઉપરથી આપણને માલમ પડે કે તે શીખે છે છતાં અંદરથી તેની પ્રગતિજ ન થઈ હોય, એટલે એ વિષયમાં બાળક 'પછાત' રહી જાય છે. એ અણગમો આપણે રસ ઉત્પન્ન કરી દૂર કરી શકીએ, પણ જે મહત્વની બાબત છે તે એ છે કે કઈ પદ્ધતિથી તેવો વિષય બાળકને શીખવવો કે જેથી તેને તેમાં રસ પડે અને બીજા વિદ્યાર્થીઓની સાથે તે થઈ જાય. વર્ગમાં જ્યારે આવાં બાળક માલમ પડે ત્યારે એકજ પદ્ધતિથી શિક્ષણ થાય તો ઉપલા પ્રકારનાં બાળકોને હાનિ થાય છે; આધુનિક શિક્ષણ પદ્ધતિ આવી જાતનાં બાળકોના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરે છે અને તે [illegible] છે. મતિનાં અણગમાવાળાં બાળકને તેના

હોય તો માનસિક શક્તિઓ પણ તેટલાજ પ્રમાણમાં [illegible] આ વિભાગને [illegible] હોય, પણ દરેક શિક્ષકની અનુભવની વાત છે કે કેટલાંક [illegible] થી. [illegible] હોય છે કે જે તંદુરસ્ત હોય છે છતાં માનસિક વિકાસ [illegible] દૃષ્ટિએ કે [illegible] થએલો જણાતો નથી. એવાં બાળકો 'પછાત' ગણાય છે. [illegible] રસ પડશે. [illegible] પણ સિદ્ધ થાય છે શારીરિક નબળાઈ એ બાળકના 'પછાત' [illegible] જ કારણ નથી; તેમ જ તેવી નબળાઈ બાળકના માનસ [illegible], લેખન વગેરે કરે છેજ.

[illegible]

ખાસ પદ્ધતિરૂપી ઉપાય લેવાથી દૂર થઈ શકે છે અને આપણે તેને 'પછાત' થતું અટકાવી શકીએ. છીએ.

બીજાં કારણો:—સુધરેલા દેશોમાં બાળકને ઉપલા વર્ગમાં ચડાવવાનું ધોરણ અહીંના કરતાં જુદું હોય છે. ઉપલા વર્ગમાં ચડવાને માટે બાળક લાયક છે કે કેમ તેને માટે કસોટીપત્રકો કે કસોટી પ્રશ્નો હોય છે. અમુક ઉંમરનાં કે અમુક વર્ગનાં બાળકો અમુક કસોટીમાંથી પસાર થવાં જોઈએ, એ ધોરણે કેટલીક એવી કસોટી કરવામાં આવે છે અને તેમાં ઉત્તીર્ણ થએલાં બાળકો ઉપલા વર્ગમા ચડે છે. આપણી શાળાઓમાં એવી પદ્ધતિ નથી. વાર્ષિક પરીક્ષા માટે બુદ્ધિવિકાસનું ધોરણ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે, પણ તેમાં કેળવણીની દૃષ્ટિએ ઘણી ખામીઓ છે એ નિર્વિવાદ વાત છે. એમાં કેટલાંક નાલાયક બાળકો ઉપલા વર્ગમાં ચડી જાય છે અને પછી તે વર્ગમાં પછાત પડી જાય છે; એટલા માટે પરીક્ષાનું ધોરણ વર્ગવાર બહુ નિશ્ચિત પ્રકારનું રહેવું જોઈએ, અને પરીક્ષાનું કાર્ય પવિત્રતા અને પ્રમાણિકતાનું માની લેવું જોઈએ. ગમે તેમ બાળકોને ઉપલા વર્ગમાં ચડાવવાથી નાલાયક બાળકોને આપણે વધારે નાલાયક બનાવીએ છીએ અને તેના મનુષ્યત્વને મોટું નુકસાન કરીએ છીએ.

સાહાય્યક પ્રવૃત્તિઓનો અભાવ:—શાળાનો અભ્યાસક્રમ પુરો કરવામાં શિક્ષણ સમાપ્ત થતું નથી. શાળાની બહાર પ્રવૃત્તિમય જગત એ એક ખરેખરી નિશાળ છે. એ નિશાળની પ્રવૃત્તિઓ શાળાના શિક્ષણને ઉપકારક છે એ બાબત દરેક શિક્ષકે લક્ષમા રાખવી જોઈએ. જેમ શાળાના શિક્ષણનો જગતની પ્રવૃત્તિ સાથે સમન્વય થવો જોઈએ તેમ બહારની પ્રવૃત્તિનો સંબંધ શાળાના શિક્ષણ સાથે પણ થવો જોઈએ. બાળવીર હીલચાલ રમતગમતો, સહકારી યોજનાઓ, સમૂહમા કામ કરવાની યોજનાઓ, પર્યટનો વગેરે પ્રવૃત્તિઓ સામાન્ય બુદ્ધિવિકાસમાં બહુ જરૂરી છે, અને એટલા માટે તેને શાળાના શિક્ષણમાં જોડવી જોઈએ.

માબાપ અને શિક્ષક વચ્ચે સહકારનો અભાવ:—માબાપ અને શિક્ષક એ બે વચ્ચેના સહકાર વિના શાળાનું કામ આગળ ધપી શકતું નથી. શાળાની ઉણપો માબાપો શાળાની વારંવાર મુલાકાત લઈ ખામીઓ સમજીને મટાડી શકે છે. તેવી રીતે શિક્ષકો માબાપને બાળકોની પ્રગતિથી વાકેફગાર રાખી કેટલીક ઉણપો દૂર કરી શકે છે; નહિ તો એવું બને કે શાળાનું કાર્ય ઘેર ભુસાઈ જાય છે અને શિક્ષણ એળે જાય છે.

પાઠમાં રસ

(પુ. ૭૨ ના પૃષ્ઠ ૧૬૮ થી ચાલુ)

ભૂગોળના જુદી જુદી જાતના પાઠ કેવી રીતે રસિક થઈ શકે તેના નમુના ગતાંકમાં આપેલા છે. હવે ઇતિહાસના પાઠમાં રસ કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરી શકાય તે જોઈએ.

જે શિક્ષક વાર્તા કહેવામાં કુશળ છે, એટલે રસિક રીતે વાર્તા કહી શકે છે, તે ઇતિહાસનું શિક્ષણ પણ રસિક કરી શકે છે. જેની વાણી મિઠાશવાળી અને આકર્ષક હશે, તે ઇતિહાસના પાઠમાં રસ ઉત્પન્ન કરી શકશે. શિક્ષકમાં આટલી સ્વાભાવિક શક્તિની આવશ્યકતા ઉપરાંત તેણે ઇતિહાસના શિક્ષણને માટે વિષયની સારી તૈયારી કરવાની ખાસ જરૂર છે. ઇતિહાસનો જે પાઠ તેને શીખવવાનો હોય, તે પાઠ માટે તેણે જુદાં જુદાં ઇતિહાસનાં પુસ્તકોમાંથી વિશેષ હકીકત મેળવવી જોઈએ. એ પ્રમાણે હકીકત મેળવ્યા પછી તેમાંથી વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ કેટલી હકીકત કેવી રીતે રજુ કરવી તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. પ્રથમ તો ધોરણના ગજા પ્રમાણે જેટલી બાબત શીખવવાની હોય તેટલી ક્રમસર ગોઠવી દેવી. પછી દરેક મુદ્દો રસમય કેવી રીતે બને તે સંબંધી ખાસ વિચાર કરવો. ઇતિહાસનો પાઠ આપતાં પહેલાં આવી જાતની તૈયારી કરવામાં આવે, તો તે પાઠ રસિક થયા વિના રહેશે નહિ.

ઉપર પ્રમાણે તૈયારી કરીને કુશળ શિક્ષક ઇતિહાસનો પાઠ આપતો હશે, ત્યારે તેના વિદ્યાર્થીઓ પાઠમાં એટલા બધા તલ્લીન થઈ ગયા હશે, કે તેમની દૃષ્ટિ માત્ર શિક્ષક તરફજ રહેશે. શિક્ષકની રસભરી વાણી અને યોગ્ય ચેષ્ટાથી તેમનાં કાન અને નેત્ર અનેરો આનંદ અનુભવશે. વીરરસનો પ્રસંગ હશે, તો વિદ્યાર્થીઓનાં રૂવાં ઉભાં થઈ જશે, કરુણરસનો પ્રસંગ હશે તો તેમની આંખમાંથી આંસુ વહેશે, અને હાસ્યરસનો પ્રસંગ હશે તો તેમનાં મોં હસતાં થશે. આવી રીતે પ્રસંગાનુસાર તેમના ચહેરા ઉપર જુદી જુદી જાતના ભાવ નજરે પડશે. મતલબ કે શિક્ષકની રસ જમાવવાની કળા વિદ્યાર્થીઓ ઉપર આબાદ અસર કરશે.

નાટકની રંગભૂમિ ઉપર કુશળ પાત્રો પોતાની કળાથી પ્રેક્ષકોને ભિન્ન ભિન્ન રસમાં તરબોળ કરી નાખે છે. હાસ્યરસનું પાત્ર હાસ્ય રસનું, વીર રસનું પાત્ર વીરરસનું અને કરુણરસનું પાત્ર કરુણરસનું વાતાવરણ બરાબર

જમાવી દે છે. ઇતિહાસના શિક્ષકને એકલાને આ જુદી જુદી જાતન
પાત્રોની જુદી જુદી જાતની કળા રજુ કરવી પડે છે. મતલબ કે શિક્ષ
બધી જાતના રસ જમાવવાની શક્તિ કેળવવાની જરૂર છે. જે શિક્ષકમ
આવી જાતની શક્તિ હોય છે, તે શિક્ષક તેના વિદ્યાર્થીઓનો માનીતો થ
પડે છે.

હવે ઇતિહાસના ભિન્ન ભિન્ન પાઠ કેવી રીતે રસિક કરી શકાય તે
કેટલાક નમુના આપીશું.

(૧) વલ્લભીપુરનો નાશઃ—રંક કાકુ વલ્લભીપુરમાં આવ્યો
વખતની તેની સ્થિતિ અને તેનો ભાગ્યોદય થતાં તેની કરોડપતિની સ્થિતિ
વર્ણન એવી રીતે કરવું કે સર્વ શક્તિમાન પ્રભુ તરણાનો મેરૂ અને મેરૂ
તરણું બનાવી દે છે, એ સત્ય બાળકો આડકતરી રીતે આપોઆપ સમ
જાય. કાકુની પુત્રીથી રત્નજડિત કાંસકીની કથા એવી રીતે રજુ કરવી
એ કાળસ્વરૂપ જેવી કાંસકીજ વલ્લભીપુરના નાશનું કારણ બની હત
એ બાબત વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી કઢાવી શકાય. કાકુને લક્ષ્મીનો મદ, શિલ
દિત્ય રાજાને લક્ષ્મી તથા સત્તાનો મદ, બન્ને પક્ષની હઠ, તેનું ભયં
પરિણામ વગેરે મુદ્દાની રસિક રીતે ચર્ચા કરવી. એવી ચર્ચાથી બાળકે
પરોક્ષ રીતે જુદી જુદી જાતની નીતિનો બોધ પણ આપી શકાશે.

અન્નને અને દાંતને વેર હતું એવા કાકુને વલ્લભીપુરે આશ્રય આ
અને વલ્લભીપુરેજ કરોડપતિ બનાવ્યો. તે વલ્લભીપુરના મહાન ઉપકા
બદલે અપકાર કરીને કૃતઘ્ની કાકુએ તેનો નાશ કરાવ્યો. તેને તકરાર રા
સાથે થઈ હતી. વલ્લભીપુરના વતનીઓએ તેનું કંઈપણ બગાડયું ન હ
છતાં રાજા ઉપર વેર લેવા જતાં તેણે પાપડી ભેગી ઇયળ પણ બાફી ના
'કરે તેવું પામે' એ કહેવત પ્રમાણે કાકુને પણ તેની નિમકહરામીનો બ
મળ્યો "જેવી કરે કરણી તેવી તરત ફળે છે, બદલો ભલા બુરાનો અહીં
અહીં મળે છે" એ લીટીઓનું રહસ્ય કાકુના સંબંધમાં સમજાવી
પૂર્ણ કરવો.

(૨) ભુવડની ગુજરાત ઉપર ચઢાઈઃ—જયશિખરનો રાજ
શંકર બોળે ભાવે ભુવડની ગુજરાત ઉપરની ચઢાઈનું કારણ બન્યો.
ભુવડના દરબારમાં શુરાતનના શિખરરૂપ પોતાના અન્નદાતા જયશિખ
અને પોતાની માતૃભૂમિ ગરવી ગુજરાતનાં મુક્ત કંઠે વખાણ કર્યાં. ભુ
શંકર કવિને સારો શિરપાવ આપ્યો; પણ તેનાથી જયશિખરનું સ્વા
સહન થઈ શક્યું નહિ, તેથી તેણે પોતાના મુખ્ય પટાવત મિહિરને

સૈન્ય આપી ગુજરાત જીતવા મોકલ્યો. મિહિરે ગુજરાત ઉપર ચઢાઈ કરી, પણ જયશિખરના શુરા સેનાધિપતિ સુરપાળના શુરાતનનો સ્વાદ ચાખી તે વીલે મોઢે પાછો ગયો. હવે ભુવડને સમજાયું કે જયશિખરને જીતવો એ સહેલું કામ નથી, તેથી તેણે બીજી વાર મોટું સૈન્ય એકઠું કર્યું, અને તે પોતે સેનાધિપતિ બની ગુજરાત ઉપર ચઢ્યો. તેણે ગુજરાતના તે સમયના પાટનગર પંચાસરને ઘેરો ઘાલ્યો.

શહેર કે કિલ્લાને કેવી રીતે ઘેરો ઘાલવામાં આવે છે, તેનું બોર્ડ ઉપર ચિત્ર પાડીને તેનો વિદ્યાર્થીઓને બરાબર ખ્યાલ આપવો. પંચાસરનો એ ઘેરો બાવન દિવસ સુધી રહ્યો. એટલી મુદત પંચાસરના કોટના દરવાજા બંધ રહ્યા. અંદરના લોકો અને લશ્કર માટે અન્નપાણીની કેવી વ્યવસ્થા હશે તેનું વિવેચન કરવું. બહારથી તો પાશેર પાણી કે પૈસાભાર અનાજ ઘેરો ઘાલનાર દુશ્મનનું લશ્કર અંદર જવા દે નહિ; છતાં અસલના વખતમાં જમીનમાં ગુપ્ત માર્ગો બનાવેલા હતા તેમાં થઈને ગુજરાનના સાધનો આવી શકતાં. પાદશાહી સમયમાં અમદાવાદના ભદ્રના કિલ્લામાંથી જમીનમાં બનાવેલા માર્ગે મહેમદાવાદ જવાતું હતું. મહેમદાવાદના ભમરીઆ કુવામાં હાલ પણ તે ભોંયરાનું મુખ છે. હાલમાં તે માર્ગ તો બંધ થઈ ગયો છે, પણ અસલના વખતમાં ભદ્રના કિલ્લામાં ઘેરાએલું લશ્કર એ ગુપ્ત ભૂમિમાર્ગે જરૂરનાં સાધન સહેલાઈથી મેળવી શકતું. આ પ્રમાણે દૃષ્ટાંત આપીને કોટ કે કિલ્લામાં ઘેરાએલાં માણસોને કેવી રીતે મદદ મળી તે સમજાવવું.

લાંબી મુદત ઘેરો રહ્યો. તે દરમિઆન ભુવડે પંચાસરના દરવાજા તોડવાને ઘણા પ્રયત્નો કર્યા. અસલના વખતમાં દરવાજો તોડવાને માટે હાથીનો ઉપયોગ કરતા. દરવાજાનાં કમાડને લાંબા અને અણીદાર અનેક ખીલા હોવાથી હાથીના માથામાં એ ખીલા પેસી જાય તો હાથી મરી જાય. એવી રીતે હાથીનું મરણ મોંઘું પડે, તેથી દરવાજાના ખીલાની આડે ઊંટને ઉભું રાખવામાં આવતું. હાથીના શિરપ્રહારથી પેલા ખીલા ઊંટના શરીરમાં પેસી જતા અને કમાડ તૂટી જતાં. આવી રીતે ઊંટના ભોગે હાથી પાસે દરવાજાનાં કમાડ તોડાવવામાં આવતાં હતાં.

હાલના સમયમાં તો તોપને એકજ ધડાકે એવાં કમાડ કડડડ ભુસ થઈને નીચે પડે. કમાડ તો શું પણ મજબુત કોટ કે કિલ્લાની દિવાલ પણ ભારે તોપના મારાથી અર્વાચીન સમયમાં જમીનદોસ્ત થઈ શકે છે. યુરોપી મહાન વિગ્રહમાં જર્મનીએ બેલ્જિયમના અભેદ્ય ગણાતા કિલ્લા એવી રીતે

તોડયા હતા. આવી રીતે હાલના સમયનાં સાધનો સાથે સરખામણી કરવી.

છેવટે ભુવડે મહા પ્રયત્ને પંચાસરનો પશ્ચિમ તરફનો દરવાજો તોડાવ્યો. બન્ને સૈન્ય વચ્ચે ભારે યુદ્ધ જામ્યુ. ભુવડના અગણિત સૈન્ય સામે, સામી છાતીએ બહાદુરીથી લડીને જયશિખરનું સૈન્ય ખપી ગયું. છેવટે જયશિખર પાસે માત્ર દસ યોદ્ધા બાકી રહ્યા, તોપણ તેણે ત્રણ દિવસ સુધી યુદ્ધ ચલાવ્યું. ભુવડના અંગરક્ષકોને ભેદીને જયશિખર ભુવડ પાસે પહોંચી ગયો, અને તેની છાતીમાં લાત મારીને તેને નીચે પાડયો; એટલામાં ભુવડના અંગરક્ષક બે મલ્લોએ જયશિખરનુ ડોકું ઉડાવી દીધું. જયશિખરની નસેનસમા શુરાતન વ્યાપી ગયું હતું, તેથી તેનું ડોકા વિનાનું ધડ ત્રણ દિવસ ઘૂમ્યું. ધન્ય છે એવા રણશુરા રજપૂતને !

આ પ્રમાણે ગુજરાત ઉપર ભુવડની ચડાઈના પાઠમા અનેક નવી નવી બાબતોનું સુંદર રીતે સ્પષ્ટીકરણ કરીને રસ ઉત્પન્ન કરી શકાશે.

(૩) મીનળદેવીનો ન્યાય:—સિદ્ધરાજની મા મીનળદેવીએ ધોળકામાં મલાવ તળાવ બંધાવ્યું છે. તે તળાવ જોતાંજ મીનળદેવીનો ન્યાય નજરે પડે છે. તે તળાવના આકારની સુંદરતામા ન્યૂનતા છે, એટલે તે સંપૂર્ણ વર્તુળાકારમા નહિ હોતાં એક તરફથી વાકું છે. આ પ્રમાણે તે તળાવને બેડોળ બનાવનાર એક બાઈનું ઘર હતું. જો તે બાઈએ પોતાનું ઘર આપ્યું હોત તો તે તળાવનું સૌંદર્ય સંપૂર્ણ થાત. મીનળદેવીએ તે બાઇને તેનું ઘર તળાવના ઉપયોગ માટે આપવા બહુ સમજાવી. તે ઘરના બદલામાં તેને મોં માગી કિંમત આપવાનું કહ્યું, પણ તે બાઈ એકની બે ન થઈ. સાર્વજાનક કાર્ય માટે રાણીને તે ઘર લેવાની સત્તા હતી, છતાં તેણે પોતાની પ્રજા ઉપરના અપાર પ્રેમને લીધે તે બાઈની લાગણી નહિ દુભવતાં તે તળાવ વાંકું બંધાવ્યું.

મીનળદેવીએ પેલી બાઈને ઘર માટે આટલી બધી હઠ કરવાનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે તે બાઈ એ કહ્યું કે તમે તળાવ બંધાવીને તમારૂં નામ અમર કરો છો, અને હું મારૂં ઘર નહિ આપીને મારૂં નામ અમર કરૂં છું. વળી વિશેષમાં તમારા કીર્તિમંદિર ઉપર તમારી ન્યાયપરાયણતાનો સોનેરી કળશ ચઢાવું છું. ખરેખર પેલી બાઈએ તળાવનો ઘાટ બગાડીને મીનળદેવીનું અને તેનું પોતાનું નામ અમર કર્યું છે. મહાકવિ પ્રેમાનંદના પુત્ર ફક્કડ કવિ વલ્લભરામ પોતાના કાવ્યમાં પોતાના સંબંધમાં કહે છે, કે હૂંતો હઠીલોજ

થવાનો, કારણકે હઠીલા થવાથી નવેખંડમાં નામના થાય છે. વહુજનની માન્યતા પ્રમાણે તે બાઈએ પણ હઠ કરીને જગતમાં પોતાની નામના કરી છે. જો કે હઠ એ સદ્‌ગુણ નથી, પણ દુર્ગુણ છે; પરંતુ આ પ્રસંગના સંબંધમાં એટલું તો ચોક્કસ છે, કે જો તે બાઈએ આવી જાતની હઠ ન કરી હોત તો "ન્યાય જોવો હોય તો મલાવ તળાવ જુઓ" એ કહેવતનું અસ્તિત્વ હોત નહિ.

આવી રીતે આ પાઠમાં ઉપર જણાવેલું રસભર્યું રહસ્ય રજુ કરીને ઇતિહાસનું શિક્ષણ રસિક થઈ શકે. (અપૂર્ણ)

પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કૉલેજ; અમદાવાદ.

સાકરલાલ પુરુષોત્તમ શુક્લ
હેડ માસ્તર, પ્રૅક્ટિસિંગ સ્કૂલ.

ભંકોડાના ભૂપતસંગ

આબુ ટુંકથી ઉતર્યો, રાજનો માણવા રંગ,
સંસાર તને સિદ્ધ કહે, તું સાચો ભૂપતસંગ.

સંસારની અંદર કેટલાક જીવો પૂર્વજન્મનાં અધુરાં રહેલાં કાર્યો પૂર્ણ કરવા ફરી જન્મ ધારણ કરે છે એ માન્યતા અનુસાર કવિ ઉપરના કાવ્યમાં કહે છે કે આબુની ટુંક ઉપર રહેલો સિદ્ધ રાજનો રંગ માણવા પુનર્જન્મ ધારણ કરીને અધુરૂં રહેલું કાર્ય પૂર્ણ કરવા ભૂપતસંગના નામથી સંસારમા સંચર્યો.

આ કવિત વીરમગામ તાલુકામાં આવેલા ભંકોડા ગામમાં થઈ ગએલા ભૂપતસંગ ઠાકોર વિષે લખાએલું છે.

સુંવાળ વિષે લખાએલા પાલવી ઠાકોરોના આદ્ય પુરુષ કાનોજી સોલંકીનો ઇતિહાસ આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ. આ ઠાકોરના વંશમાં કડીના સુબા મલ્હારરાવના વખતમાં ભૂપતસંગ કાનાણીની ભંકોડામાં ઠકરાત હતી. તેમનું પરાક્રમ આખા સુંવાળમાં જાણીતું હતું. ભંકોડા અને કડી વચ્ચે રાજ્યની હદ બાબત તકરારો ચાલતી હતી.

ઉટવું, સરસાવ, દીઘડી, સુરેજ અને પીપર નામનાં હાલનાં ગાયકવાડી ગામોની સરહદની તકરારે ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું અને બન્ને રાજ્યને તરવારથી ન્યાય મેળવવાની જરૂર પડતી. આમાં ભૂપતસંગનું બાહુબળ વિજયવંત જણાતું હતું.

ભૂપતસંગનું સૈન્ય મુખ્યત્વે ચુંવાળના બહાદૂર કોળીઓનું બનેલું હતું. કોળીઓને વાંટાની જમીન મળતી અને જરૂર પડે ત્યારે ગાગર વગાડવામાં આવે એટલે આસપાસના કોળીઓ એકઠા થઈ જતા અને યુદ્ધનાં પ્રયાણ શરૂ થતાં કવિ કહે છે કેઃ—

કડીથી ભંકોડું ભારે, જાણે સનારો જામ,
ભૂપત હાલ્યો ભડવા, રાવણ માથે રામ.
ભંકોડે રાજા ભલો, જેનો હે જગ ઉપર હાથ,
કરવા દરશન કાંનરો, સોસ ધરે રઘનાથ.
મરેઠી મોલે ન ચઢે, સજે નહિ શણગાર,
માથે મોટો માર, ભડ થઈ લાગ્યો ભૂપતો.

ભૂપતસંગ દેવિભક્ત હતા. ભદ્રકાળી પર તેમને ખૂબ આસ્થા હતી. કહેવાય છે કે લડાઈ વખતે દેવી ચકલીનું રૂપ લઈ તેમના ભાલા પર બેસતાં અને તેમનો ભાલો કદી પણ નિષ્ફળ જતો નહિ. એક વખત એક બાઈ ભેંસ દોહતી હતી. ભેંમ તોફાન કરી બાઈને કનડતી હતી. બાઈથી બોલાઈ જવાયું કે "તને ભૂપતસંગનો ભાલો વાગે!" અકસ્માત ભૂપતસંગે ત્યાંથી પસાર થતાં આ સાંભળ્યું અને તરત તેમના ભાલાએ ભેંસને વીંધી નાખી. બાઈને પોતાના કથન માટે પ્રશ્ચાત્તાપ થયો અને ભૂપતસંગે બાઈને બીજી ભેંસ અપાવી પણ પોતાના ભાલાના નામસ્મરણનું માહાત્મ્ય બાઈને બતાવી આપ્યું.

એક વખત મલ્હારરાવની દાસી બજારમાં સૂંઠ લેવા ગઈ. સૂંઠ વેચનાર વોરાને દાસીએ કહ્યું કે સુબા સાહેબને ત્યાં સૂંઠ જોઇએ છે તો સારામાં સારી આપજે. વોરાએ જવાબ આપ્યો કે સારી સૂંઠ તો ભૂપતસંગની મા ખાઈ ગઈ. હવે તો દઝેલીસળેલી છે. મલ્હારરાવને આ ખબર પડતાં વોરાને કેદ કરવામાં આવ્યો. ભૂપતસંગને આ સમાચાર મળતાં જેલ તોડીને તેમણે વોરાને મુક્ત કરાવ્યો.

અત્યારે પણ આ વોરાના વંશજો દરબારી વોરાઓ કહેવાય છે.

કડી ઉપર ભંકોડાના વખતોવખત આક્રમણો થતાં. કડીના લીંબડા કાળા રંગના જણાતા. એક કવિ કડીના લીંબડા કેમ કાળા, એ ઉપરે નીચેનું કાવ્ય ગાઈ ગયા છે.

ઝીત—સપાખરૂં

અવલ હુઈ વનરાય, દુજી વસંત ઈમ આખવે,
ડેરવાળા, ખંખર ભંખર કાળાં ઝીક દીધી

ને હુંઇ વરખા ઝડી, તોય કડીના લીંબડા કેમ કાળો ?
એસો સુણી લીંબે ઉત્તર જો આલીયો
ભામલે ખળ કેતાક મારે તે ઘાયલં થકા
પડયા છે ધરોધર ભૂપતા તણું શર વેર ભારે
વીજળી દીદ, નોઢાસર વાઢીઓ; હુવા
કાપડ મુંધા હારે, તે વેણુતાં નખ નઇ રહ્યા,
જ્યાં વાંનથી પાંનથી કુંપળાં સોત પાટે,
ક્યાં ઉતરણાં રેલે ચોગરદ કટક. તેને
ઘેર સુખે લઈ ઘેડે ઘાલ્યો, તે કડી ધરાના
લીમડા એમ કહેરે, સાંય અવતાર
અહીં કયાં આલ્યો.

ભડોકાથી કડી સાત ગાઉ દૂર થાય છે. ભંડોકાથી કડીના માર્ગ ઉપર આવેલા લીંબડાઓને કવિ પૂછે છે કે વસંત ઋતુ અને ચાતુર્માસમાં સર્વ વનસ્પતિ પ્રફુલ્લિત થાય છે છતાં તમે કેમ કાળા રંગના છો? લીંબડો જવાબ આપે છે કે આ રસ્તે ભૂપતસંગનું સૈન્ય મલ્હાવરાવના સૈન્યને ઘણી વખત હરાવે છે અને તે સંગ્રામના ઘાથી સર્વ દુકાનોનું કાપડ પાટાઓમાં વપરાઈ ગયું છે અને કાપડના અભાવે અમારા પાંદડાં તેમજ કુંપળો તોડીને ઘા લુછવામાં આવે છે તેથી અમે ખંખરભંખર સ્થિતિમાં આવી ગયા છીએ અને પલ્લવિત બની શકતા નથી. અમે કીરતારને કહીએ છીએ કે અમારો જન્મ આ સ્થળે કેમ આપ્યો?

ભૂપતસંગનાં પરાક્રમોને વર્ણવતાં આવાં અનેક કવિતા ભડોકાની શાળાના હાલના મહેતાજી સીતારામ પરભુદાસ બારોટે એકઠા કર્યા છે, અને અસલ ભાષામાં તેમના મૂળ સ્વરૂપમાં સાંભળવામાં ઘણો આનંદ આવે છે.

જ્યારે મલ્હાવરાવને પદભ્રષ્ટ કરવામાં આવ્યા ત્યારે સુખાની માગણીથી ભૂપતસંગે તેમને આશ્રય આપ્યો હતો. રક્ષણ માટે ઠાકોર સુખાને ઝીંઝુવાડા લઈ ગયા. ગાયકવાડી સૈન્ય ભડોકા આગળ એક મહીનો પડાવ નાખીને રહ્યું. છેવટે સુખો સ્વેચ્છાએ ગાયકવાડી સૈન્યને શરણે થયો.

અત્યારે પણ ભૂપતસંગની ડેલી ભડોકામાં જીર્ણ સ્થિતિમાં મોજૂદ છે. ચુંવાળના બારોટો અત્યારે પણ ભૂપતસંગનાં પરાક્રમોનાં કવિતો ગાય છે. ભૂપતસંગ જેવા ઠાકોરોનાં પરાક્રમોથી ભડોકાનો ઇતિહાસ ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે.

મોગલ સમ્રાટ શાહજહાંનના પાટવી કુમાર દારાશાહને પણ એક વખત ભંકોડાએ આશ્રય આપેલો કહેવાય છે. અત્યારે પણ ભંકોડાનાં તાબે આશરે ૮૦ હજારની વાર્ષિક આવકવાળી બાર ગામની જાગીર છે. હાલના ભંકોડામાં કેળવણીનો ઘણો અભાવ નજરે પડે છે. ગામમાં એક ગુજરાતી નિશાળ છે છતાં તેનો લાભ જોઈતા પ્રમાણમાં લેવામાં આવતો જણાતો નથી અને કેળવણીના અભાવે લોકોની સ્થિતિ જોઈએ તેવી આબાદ જણાતી નથી.

મનસુખરામ મણિશંકર દ્વિવેદી
આસી૦ ડે. એજ્યુ. ઈન્સ. **અમદાવાદ.**

—: નિબંધશિક્ષણ :—

લખાણનો પ્રકારઃ—લખાણનો મુખ્ય ધ્યેય આપણે જે વિચારી રહ્યા હોઈએ તે બીજાને દર્શાવવાનો છે. સાથે એ ખરૂં કે લખાણ આપણે કેવી રીતે વિચારીએ છીએ તે પણ જણાઈ આવે છે. કોઈપણ લખાણનો પૂર્વરંગ વિચાર છે. વિચાર જેટલા ઉન્નત તેટલું લખાણ ઉત્તમ.

૧. લેખકને વિષય ને વાચકની સાથે તન્મયતા હોવી જોઈએ. લખાણમાં સાફ દાનત જોઈએ.

૨. જે વસ્તુ માણસ સંપૂર્ણ જાણે નહિ તે વસ્તુ સ્પષ્ટ રીતે કોઈ દિવસ સમજાવી શકે નહી. ઉલટાવીને કહીએ તો વિચારને શબ્દમાં મૂકવાની અશક્તિ વિચારનેજ મર્યાદિત કરે છે. લખાણનું દષ્ટિબિન્દુ પરીક્ષામાં કે રોજની દુનીઆદારીમાં તેટલુંજ ઉપયોગી છે. નિબંધ તો ભાષાનો કૌશલ્ય ભર્યો અને ઉચિત ઉપયોગ કરી વિચાર વહન કરવાની શક્તિ મળવાને માટે મૂકવામાં આવે છે.

વિચારની સંકલના, સમજાવવાની પદ્ધતિ અને સ્પષ્ટતા તે સર્વ ઉપર સરખું ધ્યાન આપવું જોઈએ. 'ભણતાં પંડિત નીપજે, લખતાં લહીઓ થાય' તે સૂત્ર યાદ રાખવું. નિબંધની કળા, ભાષાના કૌશલ્ય ઉપરાંત નવું રચવાની શક્તિ માગી લે છે. કલાધર કલાની ઉત્તમ કૃતિઓનો અભ્યાસ કરી લે છે. લખાણમાં આગળ વધવાની અભિલાષા રાખનારાઓએ સર્વોત્તમ નમુનાઓનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

અભ્યાસ, અનુકરણ, વિવેચન એ પરંપરા છે. સાચો વિદ્યાર્થી પોતાની તિઓનું વિવેચન કરે છે. કરણઘેલો, સરસ્વતીચંદ્રના ચાર ભાગ, ખાસ રીને ચોથો ભાગ ઘણી સામગ્રી પુરી પાડશે.

નિબંધની આવશ્યકતા:—

પૂર્વ તૈયારી—

૧—વિશાળવાચન, ૨—જીવનની સર્વ દિશાઓ, ૩—બારીક અવલોકન. આથી આપણે અનુભવની મર્યાદાને લંબાવી શકીએ. અનુભવોની સિદ્ધિ એ વિચારની રિદ્ધિ.

નિબંધના પ્રકાર:—(૧) કથન-જીવન વૃત્તાંત. કોઈ વખત ડાયરીના રૂપમાં હોઈ શકે, (૨) વર્ણન-જેમકે દરીઆની મુસાફરી, રેલ્વેની મુસાફરી, ઉદ્‌ઘાટન, ચર્ચા કે વિચાર, રાષ્ટ્રતંત્રાધીન ઉદ્યોગ, વિધવાવિવાહ, વગેરે. સાહેલું તો વર્ણન કે કથન છે.

કેટલાક વિષયો અનેક રૂપે લખી શકાય:—શિવાજી. કાલાનુસાર પદ્ધતિ પ્રમાણે કથન રૂપમાં ને ડાયરીના રૂપમાં મૂકી શકાય. કાલ્પનિક રોજનિશિમાંથી લીધેલા ફકરાઓ વર્ણન તરીકે લઈ શકાય. ચારિત્ર્ય પર દષ્ટિ રૂપે-ચર્ચા અથવા વિચારરૂપે પણ લઈ શકાય. તેના વખત સાથે તેની પ્રવૃત્તિઓના સૂક્ષ્મ અભ્યાસરૂપે.

૧—રૂપરેખા દોરવી—

૨—પ્રસ્તાવનામાં વિષય દર્શાવી વિકાસની અમુક દિશા તરફજ મર્યાદા બાંધવી.

૩—જુદા જુદા મંતવ્યો ગણાવવા, અને ચર્ચાની દષ્ટિથી તપાસવા. જ્યાં ત્યાં અંગત માન્યતાઓનો રોપ કરવો નહી. નિબંધમાં હું અને તું ન વાપરવા. તાત્વિક દષ્ટિએ નિરૂપણ કરાએલી અને બુદ્ધિએ સ્વીકારેલી હકીકતો મૂકવી.

અનુભવમાંથી કે ઇતિહાસમાંથી લાગુ પડતાં દષ્ટાંતો અને સમર્થ લેખકોમાંથી લીધેલા ફકરાઓ કીમતી છે, પણ તે જુજ વાપરવા જોઈએ.

દા. બાળમહિમા—

પ્રભુ વિહોણા જનકુલમાં
બાળક પ્રભુના પયગંબર છે.
જડ જેવા પૃથ્વીને પાટલે

બાળક ચેતનના ફુવારા છે.
જલભર નવવર્ષાની વાદળીઓ છે,
મનુકુળના ભાવિ ભંડાર છે.
આશા છે, ઉત્સાહ છે, ઉન્નતિ છે,
બાલકોનો મહિમા મહાન છે." કવિ નાનાલાલ—

તેવીજ રીતે માતા—

"બ્રહ્માંડમાં ભવ્યકર્મી સર્જન હશે કે હોય,
તો તે જનનિ તે જગજ્જનની.
શરીર સમર્પી, આત્મા સર્જે. હૈયાના અમૃત દાલવી
અમરોને ઉછરંગમા ઉછેરે, એ મહાનુભાવિ માતાની મોટપ.
દેહના કે દેહીના સૌન્દર્ય, સામર્થ્ય કેવળ નિજના ઉપભોગાર્થે નથી.
માનવ વેલના ફૂળના શોભન કાજે છે." તે ઉદારચરિત્ર માતૃ-
જીવનનો સદ્બોધ. (નાનાલાલ)

લખાણના અંતભાગમા નવી બીના ન મૂકવી, તેમાં તો ચર્ચામાંથી પ્રાપ્ત થતું પરિણામ સ્પષ્ટ કરવાનું રહે છે.

અમુક રીતેજ નિબંધ શરૂ કરવો એવો કોઈ નિયમ નથી. સર્વ સામાન્ય હકીકત રજુ કરી એક બે વાક્ય લખી પ્રસ્તાવનાથી થઈ શકે. કાં તો કોઈ જાણીતા લેખકનું સુભાષિત ટાંકી તેને સમજાવી શકાય. કેટલીક વખત વાર્તાનો ટુકડો આપીને પણ શરૂ કરી શકાય. બન્ને પક્ષ જે કહે તેને સરખી રીતે ઘટાવી, આપણે નિષ્પક્ષપાત મત આપવાનો હોય છે.

વર્ણનરૂપ:—દૃશ્ય વસ્તુનું શબ્દમા આલેખન તે વર્ણન. નૈસર્ગિક મનોહર દૃશ્યો કે સરસ વસ્તુઓનું આબેહૂબ શબ્દચિત્ર. ઉચિત વિગતોમાંથી પસંદગીને નિયમિત કરતું દૃષ્ટિબિન્દુ આવશ્યક છે. વર્ણનમાં રંગ ભરવાનું, શાંત કે સ્તબ્ધ, કોલાહલીઉં કે ધાંધલીઉં વાતાવરણ દાખલ કરવાનું ભૂલવું નહિ. જે દૃશ્ય આપણી સામે સ્પષ્ટ ઉભું છે તે વાચક આગળ તે જ રૂપે ખડું થાય તેમ પ્રયત્ન કરવો.

કથનરૂપ:—જે સાંભળ્યું હોય તેનું ભાવવાહી શબ્દચિત્ર તે કથન. વચન, વાર્તા, દંતકથા, મુખપાઠ કે બીજી કોઈપણ વસ્તુની સાંભળેલી વસ્તુના શબ્દથી બીજાને માહિતી આપવી તે કથન.

કથનમાં શી શી સામગ્રી જોઈએ ? કથનમાં માત્ર વાર્તા કહી જવા પુરતુંજ કામ રહે છે; કેમકે વસ્તુ અમુક પદ્ધતિમાં આપોઆપ ગોઠવાઈ જાય છે. ધ્યાનમાં રાખવાનું તો એટલા પુરતુંજ કે એક વૃત્તાંતમાંથી

બીજામાં સંક્રાન્ત થવાનું સ્વાભાવિક લાગે. કોણ કોણ ભાગ ભજવનારા છે અને પરિસ્થિતિના ફેરફાર સાથ આ નટોનું કેવું કેવું પરિવર્તન થાય છે તેવું જ્ઞાન કથનાત્મક નિબંધમાં વાચકને આકર્ષી રાખે છે; માટેજ થોડું-એક વર્ણન કથનમાં જરૂરી છે.

લખાણ માટે સામાન્ય નિયમઃ—જેમ ઘરના બંધારણમાં નકશો, તેમ નિબંધની રચવામાં યોજના પૂર્વરંગ છે. રૂપરેખાની કિંમતની આંકણી માટે સારા લેખકોના ૭ સાત લેખો લઈ તપાસી જવા. નિબંધને માટે વિષય આપવામાં આવે કે તરત જેટલા મુદ્દાઓ આપણને રજુ થાય તેટલા કાગળ ઉપર ઉતારી લેવા. કોઈપણ મુદ્દો નક્કો ગણી કાઢી નાખવો નહિ.

દા. મુસાફરી વિષે નિબંધ લખવાનો હોય તો નીચે પ્રમાણે મુદ્દા તારવવા—

મુસાફરીના ફાયદાઃ—

૧. કેળવણી	૬. દેશી કે પરદેશી દરીઆની કે રેલ્વેની
૨. માણસની વિશાળતા	૭. મુસાફરીથી વધારે લાભ કેમ લઈ શકાય?
૩. શરીર	૮. કોને ફાયદા થાય (આપણને કે બીજાને)?
૪. આનંદ	૯. એકલા જવું કે સંગાથે જવું?
૫. તબીઅત	૧૦. વેપાર

૧૧. બીજા તરફ સહાનુભૂતિ અને બીજાને સમજી લેવાની શક્તિ.

મુદ્દાઓને સંકલિત કરવા અને અનુક્રમે ગોઠવવાના કેટલાક મુદ્દાઓ પહેલા વિચારે જેમ આવે તેમ મૂકી દીધેલા હોય છે તેમને સંબંધ ધરાવતા મુદ્દાઓની સાથે મૂકવા.

કેટલાક કાર્ય-કારણ ભાવથી જોડાએલા હોય છે. કેટલાકને સામાન્ય સંબંધ હોય છે, અને કેટલાએક તો એકના એકજ હોય છે. આમ ગોઠવણ કરતા ક્રમપણ આપણને સૂઝી આવશે. (૧) મુસાફરી ઘણુંકરી બધાને ફાયદાકારકજ છે. (૨) બીજાઓનાં દૃષ્ટિબિન્દુઓની સમજ અને સહાનુભૂતિ-અ દેશના માણસ સાથે. બ. પરદેશી માણસ સાથે. ૩. વેપાર (પાશ્ચાત્ય પ્રજાનું હિન્દમાં આવવું) અને ૪. અંગફાયદા-તંદુરસ્તી વગેરે. યોગ્ય લાગે તો તેના વર્ણનમાંથી દરિયાઈ મુસાફરી વિશેષ સારી ગણવી. રૂપરેખા એટલે મુદ્દાઓનો આંતર સંબંધ દર્શાવવાનો, જેથી તેમની અગત્ય પ્રમાણે આપણે તે લંબાવી ટુંકાવી શકીએ. મુદ્દાથી દૂર ખસી બીજે રસ્તે ન ચડી જઈએ તે ખાસ ધ્યાન રાખવાનું છે.

રતિલાલ જગન્નાથ જાની, એમ. એ.
એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર, ભાવનગર.

બાળકો પ્રત્યે અપાતું દુર્લક્ષ

આ જમાનો બાળયુગનો છે. બાળક એ અલૌકિક વસ્તુ છે. બાળક એ ભવિષ્યનો નાગરિક, દેશોદ્ધારક, ભવિષ્યનો પિતા, ને શોધક છે. તેને જેટલી ઉપમા આપીએ તેટલી આપી શકાય એમ છે. બાળક જન્મતા પહેલા માતાપિતા શેખચલ્લી માફક મોટા મોટા વિચારો કરે છે, પરંતુ તે વિચારો પુત્ર કે પુત્રી પ્રાપ્ત થતા અમલમા મૂકવાની ધગશ રહેતી નથી, બલ્કે ધગશ રાખતા નથી. દેશમા હાલમા જે રત્નો છે તે પણ એક દિવસ બાળકજ હતા. પ્રાચીનકાળમા પણ મહાન પુરુષો થઈ ગયા છે તે શાથી ?

મનુષ્યમાત્રને પ્રિયમા પ્રિય પોતાના બાળક છે. તેની ગંભીરમાં ગંભીર જવાબદારી તેના સંતાનો પ્રત્યેની છે, પરંતુ શોચનીય છે કે એના તરફ- દુર્લક્ષ અપાય છે કોઈપણ કુટુંબ પોતાના બાળકો પ્રત્યે પુરતું લક્ષ આપતુ જણાતું નથી. આથી હું માબાપોનો બાળક પ્રત્યેના પ્રેમનો ઇનકાર કરતો નથી, પરંતુ માબાપોનો પ્રેમ વર્તનમા પુરતો જણાતો નથી એ કહેવામા ખોટુ નથી પોતાનુ બાળક તંદુરસ્ત રહે એ દરેક માબાપની પ્રથમ ફરજ છે જે શાળામા બાળક વધારે તંદુરસ્ત અને સ્ફૂર્તિવાળા રહેતા હોય તે શાળાનુ ગૌરવ વધારે છે હાલમા શારીરિક કેળવણી પ્રત્યે વધુ દુર્લક્ષ અપાય છે બાળક નિશાળે આવે છે ત્યારે નિશાળની સ્થિતિ અને બાલ સ્થિતિમા સાકર અને સુદર્શન ચૂર્ણની ફાકી એ એના સ્વાદમા જેટલો તફાવત તેટલો ઉપરની સ્થિતિમા છે. એ તફાવત નષ્ટ કરી એકતા કરવી એ શિક્ષકનુ કાર્ય છે. "જેવો શિક્ષક તેવી શાળા" બાળકને અનુકૂળ સંજોગો ઉત્પન્ન કરવા અને તેમા બાળકને રસમય બનાવવુ એ શિક્ષકની ફરજ છે.

બાળક શાળામા આવે ત્યાંથી તેની શાળાના સંજોગો તેને આનંદી કે પ્રફુલ્લિત બનાવે તેવા બનાવવા જોઈએ ભય કે દબાણથી શીખવવા કરતા તેને આનંદ ઉપજે તેવી રીતે વાર્તાદ્વારા શીખવવાથી વધારે લાભ થશે. એક તો તેને આનંદ મળશે અને વળી તે શીખશે, એમ "એક પંથ દો કાજ" થશે. બાળક શાળામા આવે કે તરત વાર્તા કહેવી પ્રથમ વાર્તા જેવા પિરિઆડ રાખવા. બાળકને વાર્તા વધારે પસંદ છે. વાર્તા પછી ગીત, રમત, વગેરે લેવા. કેટલાક કહેશે કે આ શું રમત, ગીત, વાર્તા ! આ માગતરને તો કશુ આવડતુ નથી. છોકરાને રમાડયા કરે છે, ને શીખવતા નથી. તેના માબાપોને શિક્ષણની નવી પદ્ધતિથી કેવુ સંગીન શિક્ષણ અપાય છે તે ધીમેથી અને નમ્રતાથી સમજાવવુ. નવી શૈલીવાળા

સચિત્ર, સરળ નવીન પુસ્તકો તેમને બતાવવાં. જુનાં અને નવાંનો ભેદ સમજાવવો. શિક્ષકનું કાર્ય એકલા બાળકને ભણાવવાથી સરતું નથી; પરંતુ ગામ લોકોને પણ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ગામના સંજોગોવશાત સમજાવી શાળા કે કેળવણી પ્રત્યે અભિરુચિ ઉત્પન્ન કરી, ઉત્સાહિત કરી તેમાં ભાગ લેતા કરવા જોઈએ.

બાળકને કેળવવું એ માબાપ ને શિક્ષકની ફરજ છે. બાળપણમાંજ માણસનું ભાવિ જીવન ઘડાય છે. સારા નરસા સંસ્કાર નાનપણમાંજ પડે છે. બાળપણમાં જે સંસ્કારો તેના મન ઉપર પડે છે તેમાં તેના ભવિષ્યના આચારવિચારનું બીજારોપણ થાય છે, માટે સારા વિચારોના સંસ્કાર પડયા હોય તો ભવિષ્યમાં ઉચ્ચ જીવન ગાળવા તરફજ તેનું લક્ષબિંદુ દોરાય છે. કહેવત છે કે **कुमळुं झाड जेम वाळीए तेम वळे.**

બાળક એ ચપળતાની મૂર્તિ છે. કહેવત છે કે "દીકરી ને ગાય દોરે ત્યાં જાય" તેમ બાળકને પણ જે રસ્તે દોરવું હોય તેમ દોરી શકાય છે. પોતાનાં બાળકો કયા સંજોગોમાં કોની સાથે કેવી રીતે રમે છે તથા ફરે છે તેની માબાપો પુરતી તપાસ રાખતા નથી. સમજુ માબાપો ધારે તો બાળક પાસે રમતદ્વારા ન ધારેલું સારૂં કામ લઈ શકે છે. ખરાબ સંસર્ગમાં આવવાનો પ્રસંગ મળતાં હાનિકારક આચારવિચારો સેવવાનો સંભવ રહે છે અને તેઓ વયમાં આવતાં તે કાર્યમાં મૂકે છે.

જ્યાંસુધી માબાપ અને શિક્ષક કે સમાજ **બાળક શું** છે એ નહિ સમજે ત્યાંસુધી કોઈપણ દિવસ દેશોન્નતિ થવાની નથી. આધુનિક કેળવણી કેવી છે તે સર્વ જાણે છે. બાળ પ્રત્યે વિચારનો પલટો થશે અને હાલની કેળવણીની પ્રથા બદલાશે ત્યારેજ દેશોન્નતિ થશે. દેશોન્નતિ કરવી એ યુવકના હાથમાં છે. અમેરિકા આજે દુનિયામાં પહેલે નંબરે આગળ ગણાય છે. તેનું કારણ ત્યાંની કેળવણી, બાળકોની માવજત અને સમૃદ્ધિ છે. ત્યાં બાળકની તંદુરસ્તી ઉપર વધુ લક્ષ આપવામાં આવે છે. બાળ ઉછેર વખતે આપણી અનેક જાતની બેદરકારી હોય છે અને બેદરકારીના પરિણામે બાળમરણનું પ્રમાણ વધારે જોવામાં આવે છે. દાક્તરોને ત્યાં ટોળાબંધ છોકરાંને લઈ જવા તે તથા મરણ પાછળ બહુ શોકગ્રસ્ત થવું. એ બધાંના પરિણામે આપણા યુવકો આદર્શ યુવકો નીવડતા નથી.

ગરીબ યુવકોની કેળવણી માટે કોઈએ આજ સુધી પુરતું લક્ષ આપ્યું નથી. ભાગ્યે કોઈ શાળામાં સેવાવૃત્તિના સંસ્કાર પાડયા હશે. શાળામાં વ્યાવહારિક જ્ઞાન અપાતું નથી. આથી હાલની કેળવણી આપણી સમા-

જના, દેશના તમામ વર્ગને સ્પર્શી પલટો કરી શકતી નથી. બલકે ફેશન અને શરીરની નિર્બળતા વધ્યાં છે. યોગ્ય કેળવણીના અભાવને લીધે દેશમાં બાળજ્ઞાન સમજનાર માતાપિતાની સંખ્યા અલ્પ છે. આદર્શ પુત્રપુત્રીઓની સંખ્યા વસ્તીના પ્રમાણમાં નજીવી છે. પરિણામે દેશ ઘણું કષ્ટ સહન કર્યે જાય છે. એજ સ્થિતિ ચાલુ રહેશે તો વિશેષ સહન કરવું પડશે. યોગ્ય કેળવણીના અભાવે આપણે પરાશ્રયી બની રહ્યા છીએ. કેટલાંક વૃદ્ધ, અપંગ માતાપિતાઓ ઉદ્ધત પુત્રોની અવગણનાથી દુઃખિત દેહે જીવન ગુજારે છે. ભાઈઓ પ્રત્યે, સાસુ વહુ પ્રત્યે, મા દીકરી વચ્ચે તથા ભાઈ બ્હેનો વચ્ચેનો સ્નેહ કમી થતો જાય છે.

શિક્ષક બાળકનાં નખ, વાળ, કપડાની અસ્વચ્છતા વગેરેને નજીવી બાબત ગણી તે પ્રત્યે દુર્લક્ષ આપે છે. ભણાવવા કરતાં ચારિત્ર્ય ઘડવા તરફ વધુ કાળજી રાખવી જોઈએ. **विद्या विनयेन शोभते.** વિદ્યા હોય પરંતુ ચારિત્ર્ય ઇચ્છવા યોગ્ય ન હોય-દુર્ગુણી હોય તો તે વિષ સમાન છે.

બાળકને સુદઢ, હિંમતવાન, સુશીલ તેમજ સશક્ત કરી ભવિષ્યની મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા પ્રબળ શક્તિમાન બનાવવા તેની વૃત્તિ ખીલવવી જોઈએ. બાળકને દેશભાવી ને સદ્દગુણી તૈયાર કરવા શિક્ષક શું ન કરી શકે? પરંતુ પદ્ધતિને પરવશ થએલું પામર પ્રાણી થોડા સમયમાં પોતાની દીર્ઘ અભિલાષાઓનો અંત આણે છે. ખરેખર, શિક્ષક રાષ્ટ્રવિધાતા છે પરંતુ સમાજને તેની કદર નથી.

મનુષ્ય સાધારણ રીતે પોતાની પૂર્વ સ્થિતિ વીસરી જાય છે. તે પણ એક દિવસ બાળક જેવી સ્થિતિ ગાળીને આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શક્યું છે, તો પોતાનાં બાળકો માટે શામાટે પુરતી તપાસ રાખવામાં આવતી નથી. પારકાં તે પણ પોતાનાંજ ગણી તેમને સુધારવા અને સન્માર્ગે દોરવાં જોઈએ.

આજે થોડાક માબાપ પોતાનાં છોકરાને પૂછતાં હશે કે ભાઈ, તું શું શીખી આવ્યો? દરેક માબાપે હાલનાં શિક્ષણ અંગેનાં તથા બાલમાનસ, બાળસ્વભાવ, બાળઉછેર, વગેરે પુસ્તકો વાંચવા જોઈએ. વળી બાળસ્વભાવ, શિક્ષણપદ્ધતિ, બાળમિત્ર, શિક્ષણપત્રિકા વગેરે ચોપાનીઆંઓ ઘણી શાળામાં મળી શકે એવી ગોઠવણ કરવામાં આવે તો શિક્ષકો લાભ લઈ શકે. પ્રભુ માબાપો બાળક પ્રત્યે પુરતી કાળજી રાખે એવી સદ્બુદ્ધિ સર્વને અર્પો એવી ખાસ શુભ અભ્યર્થના છે.

શિક્ષકઃ દુર્લભભાઈ એચ. નાયક
મુ. સાલેજ જિ.–સુરત.

૧૪	આપણા દેશના મહાન સ્ત્રી પુરુષોની ઐતિહાસિક વાતો (સને ૧૯૩૨ ની બીજી આવૃત્તિ)	દિવાળીબાઈ શાહ.	મિ. કેશવ ભીખાજી ધાળવે, મુંબાઈ.	૦—૪—૦	ઇનામ અને લાયબ્રેરી	પ્રાથમિક સ્કૂલો માટે.
૧૫	ઘરદીવડી (સને ૧૯૩૨ ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. વાય. એસ. પંડ્યા.	મિ. વાય. એસ. પંડ્યા, અમદાવાદ.	૦—૮—૦	,,	,,
૧૬	ભેનારી (સને ૧૯૩૨ ની પહેલી આવૃત્તિ)	—	ગાંડિવ સાહિત્ય મંદિર, સુરત.	૦—૬—૦	,,	છોકરીઓની પ્રાથમિક સ્કૂલો માટે.
૧૭	અર્ચના (સને ૧૯૩૨ ની પહેલી આવૃત્તિ)	—	,,	૦—૪—૦	,,	,,
૧૮	દરેક સ્ત્રી વાંચે	મિ. વી. વી. જોષી.	,,	૦—૩—૦	લાયબ્રેરી	સ્ત્રીઓની ટ્રેનિંગ કોલેજો માટે.
૧૯	પદ્માવતી યાને રાજપૂતોનો રણરંગ (સને ૧૯૩૨ ની આવૃત્તિ)	મિ. એસ. એસ. મહેતા.	ધી જનરલ બુકડીપો, મુંબાઈ.	૩—૦—૦	,,	ટ્રેનિંગ કોલેજો માટે.

નોંધઃ—૧. સંગીત અભ્યાસક્રમ ભાગ ૧–૨ અને ૩ કર્તા જે. સી. ભોજક, બીજી આવૃત્તિ કિંમત ૦–૬–૦ દરેકના છોકરીઓની પ્રાથમિક સ્કૂલોમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે ચલાવવાને માટે મંજુરી આપવામાં આવી છે.

૨. ગુજરાત ઓરિએન્ટલ બુકડેપોને પોતાની "પ્રાથમિક શાળાનું અંકગણિત" કર્તા મેસર્સ ભટ્ટ અને પંચોલી એ ચોપડીને ત્રણ ભાગમાં જુદી પાડવાની મંજુરી આપવામાં આવી છે દરેક ધો. ૨–૩ અને ૪ થા માટે અને તેની દરેકની કિંમત ૦–૨–૬, ૦–૩–૦ અને ૦–૩–૦ અનુક્રમે રાખવામાં આવી છે.

(અંગ્રેજીમાં સહી) એન. એ. કાદરી, ડૅર એજ્યુ. ઇન્સ. ઉ. ભા.

(ઉ. ભા. ના ગે. એજ્યુ. ઇન્સ. સાહેબના તા. ૨૨–૪–૩૩ ના પત્ર નં. ૭૫૮ માં કરેલી સૂચનાનુસાર.)

મુંબઈ ઇલાકાની ઉર્દુ શાળાઓ માટે મંજુર થએલાં પુસ્તકોની યાદી

નંબર	પુસ્તકોનું નામ	ગ્રંથકર્તાનું નામ	પ્રગટકર્તા કે બુકસેલરનું નામ	કિંમત રૂ.આ.પા.	શા માટે મંજુરી આપવામાં આવી છે	રિમાર્ક
૧	જુગરીઆ-એ-ઝીલા-એ પુના (ઉર્દુ પ્રાથમિક સ્કૂલોના ધો. ૩ માટે), (૧૯૩૨ ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. અબ્દુર રેહમાન અહમદ સાહેબ, હેડમાસ્તર, મ્યુનિ. ઉર્દુ બોયઝ સ્કૂલ નં. ૧૦, પુના સીટી.	લેખક	૦—૫—૬	ટીચર્સ લાયબ્રેરી માટે.	
૨	ઉર્દુકા કાયેદા, દિરગ-એ-અવ્વાલ, (સને ૧૯૩૨ ની બારમી આવૃત્તિ)	,,	ધી અંજુમને-હીમાયતે-ઇસ્લામ લાહોર.	૦—૦—૧૦	સ્કોલર્સ લાયબ્રેરી માટે.	
૩	,, ,, દુવ્વુમ (સને ૧૯૨૯ ની ચોથી આવૃત્તિ)	,,	,,	૦—૦—૧૦	,,	
૪	ઉર્દુકી પહેલી કીતાબ, (સને ૧૯૩૨ની છઠ્ઠી આવૃત્તિ)	,,	,,	૦—૨—૪	છોકરા તથા છોકરીઓની ઉર્દુ સ્કૂલોમાં ઇનામ અને લાયબ્રેરી માટે.	
૫	,, દુસરી કીતાબ, (સને ૧૯૩૧ની ચોથી આવૃત્તિ)	,,	,,	૦—૩—૬	,,	
૬	,, તીસરી કીતાબ, ,,	,,				
૭	,, ચોથી કીતાબ, ,,	,,				

૮	મફીદુલ આનામ (હીજરી સન ૧૩૧૦ની બીજી આવૃત્તિ)	મિ. ઓલ્ગીકારી ગોરમટ દુર્ગેન, રીંવર, મદ્રસા-એ બેતુલ ઉલુમ, મારેગાંવ	લેખક	૦—૨—૬	ઇનામો અને લાયબ્રેરી માટે.
૯	સુઆલીઆ-એ-જદીદ પહેલી કીતાબ, (સને ૧૯૩૨ ની બીજી આવૃત્તિ)	મિ. મુન્શી રામ અગરવાલ, બી. ટી. (એડીનબર્ગ), એફ. આર. જી. એસ. (લંડન)	મેસર્સ મેકમિલન એન્ડ કો., મુંબઈ	૦—૧૨—૦	,,
૧૦	અફસાન-એ-હિંદ, (સને ૧૯૩૨ ની પહેલી આવૃત્તિ)	,,	,,	૦—૧૨—૦	,,
૧૧	આઈને-હિંદ, (,,)	,,	,,	૦—૧૫—૦	,,
૧૨	ઉર્દુકા કાયેદા, (સને ૧૯૩૨ ની એકાવીસમી આવૃત્તિ)	,,	ધી અંજુમને-હીમાયતે-ઇસ્લામ, લાહોર.	૦—૦—૧૧	મકતબ-ઈ-સમાટેપાઠ્યપુસ્તક તરીકે, અને સાધારણ ઉર્દુ સ્કૂલો માટે પાઠ્યપુસ્તક તરીકે ચાલી શકશે નહિ.
૧૩	ઉર્દુકી પહેલી કીતાબ, (સને ૧૯૩૨ ની ચુંમાલીસમી આવૃત્તિ)	,,	,,	૦—૧—૧	,,
૧૪	ઉર્દુકી દુસરી કીતાબ, (સને ૧૯૩૨ ની બેતાલીસમી આવૃત્તિ)	,,	,,	૦—૩—૩	,,
૧૫	ઉર્દુકી તીસરી કીતાબ, (સને ૧૯૩૧ની પચીસમી આવૃત્તિ)	,,	,,	૦—૪—૧૦	,,

૧૬	ઉર્દુકી ચોથી કીતાબ,	મિ. મુન્શી રામ અગરવાલ, બી. ઈડી (એડીનબર્ગ), એફ આર. જી. એસ. (લંડન)	ધી અંજુમને-હીમાયતે ઈસ્લામ લાહોર.	૦-૧૨-૯	ઇનામ અને લાયબ્રેરી માટે.
૧૭	કપુર જ્યોગ્રફિ, હીસ્સ-એ-અવ્વલ, (સને ૧૯૩૨ ની બીજી આવૃત્તિ)	મેજર એ. ડબ્લ્યુ દાને, એમ. એ. (ઓક્સ્ટન). એફ. આર. જી. એસ.	મેસર્સ ઉત્તરચંદ કપુર એન્ડ સન્સ, લાહોર.	૦-૧૦-૬	પ્રાથમિક માધ્યમિક અને ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટીટ્યુશનોમા લાયબ્રેરી માટે.
૧૮	„ „ દુવ્વુમ, („)	„	„	૦-૧૨-૫	„
૧૯	„ „ સુવ્વુમ, („)	„	„	૦—૯—૪	„
૨૦	„ „ ચહારૂમ, („)	„	„	૦—૯—૯	„
૨૧	ઉર્દુ ઇનશા પરદાઝી (એ. વી. ધો. ૫ મા માટે), (સને ૧૯૨૮ ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. ચૌધરી ફતહુદીન, બી. એ પી ઇ એસ. ઇન્સ. ઓફ સ્કૂલ્સ, મુલ્તાન ડિવિઝન.	„	•—૫—૦	ઇનામ અને લાયબ્રેરી માટે.
૨૨	„ (એ. વી. ધો ૬ ઠા માટે) (સને ૧૯૨૯ ની પહેલી આવૃત્તિ)	„	„	૦—૫—૬	„
૨૩	„ („ ધો. ૭મા માટે) (સને ૧૯૨૯ ની પહેલી આવૃત્તિ)	„	„	૦—૫—૬	„
૨૪	„ („ ધો. ૮મા માટે) (સને ૧૯૨૮ ની પહેલી આવૃત્તિ)	„	„	૦—૮—૦	„

૨૫	,, (મેટ્રીક્યુલેશન પરીક્ષા માટે) (સને ૧૯૨૬ ની પહેલી આવૃત્તિ)	,,	,,	૦—૮—૦	,,
૨૬	હોમ નર્સિંગ ઇન ઉર્દુ (પહેલી આવૃત્તિ)	લેડી પાટરીર અને ડૉ. રૂથ યંગ, એમ. બી. ઇ., ડબ્લ્યુ. એમ.એસ.ઉર્દુમાં ભાષાંતરકર્તા ડૉ. (મિસ) ઇ. એન. ફારેર, ફારેર હૉસ્પિટલ, ભીવંડી,(પંજાબ)	ધી સેંટ જોન એમ્બ્યુલન્સ એસોસિએશન, ઇન્ડિઅન કાઉન્સિલ.	૦—૧૪—૦	,,
૨૭	ઉર્દુકા કાએદા અને રીડર્સ ૧ થી ૪	મૌલ્વી મહમદ ઇસ્માઇલ	ધી મેનેજર બુકડીપો, નવલકીશોર પ્રેસ લખનૌ.	૦—૦—૬	પાઠ્યપુસ્તક તરીકે છે.
૨૮				૦—૧—૦	
૨૯				૦—૨—૦	
૩૦				૦—૨—૯	
૩૧				૦—૩—૬	
૩૨	અલ-ફારૂક	મિ. શમસુલ ઉલ્મા મૌલાના શીબલી નોઅમાની	મિ. સૈયદ મહમદ શફીઉદ્દીન મલીક-એ-અફ્ઝલ-ઉલ-અખબાર. બુક એજન્સિ, દિલ્હી.	૩—૦—૦	ઉર્દુ માધ્યમિક સ્કૂલોમાં અને ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટીટ્યુશનોમાં ઇનામ અને લાયબ્રેરી માટે.
૩૩	અલ-મામુન	,,	કૌમીપ્રેસ, દિલ્હી	૧—૮—૦	,,
૩૪	સફરનામા-એ-રૂમ વશામ	,,	,,	૨—૦—૦	,,

૩૫	ગીરતે–નોમાન	”	મિ. સૈયદ મહમદ શરીઉદ્દીન મલીક–એ–આફ્ઝલ–ઉલ–અખબાર, બુક એજન્સિ, દિલ્હી.	૧—૮—૦	”
૩૬	શેર–ઉલ–અઝમ–ભાગ ૧	”	કૈઝ આમ પ્રેસ અલીગઢ.	૩—૦—૦	”
૩૭	” ” ૨	”	”	૨—૮—૦	”
૩૮	” ” ૩	”	”	૨—૮—૦	”
૩૯	” ” ૪	”	”	૩—૦—૦	”
૪૦	” ” ૫	”	”	૨—૦—૦	”
૪૧	મુઆઝને–એ–અનીસો–દબીર	”	શેખ મુબારકઅલી, તાજીરે–કુતુબ, લાહોર.	૩—૦—૦	”
૪૨	કુલીયાતે–શીબલી	”	મઆરીફ પ્રેસ, આઝમગઢ.	૧—૪—૦	”
૪૩	મકાલાતે–શીબલી	”	”	૧—૦—૦	”
૪૪	મારકે–એ–અકબગ્તો–શરાર	મીરઝા મહમદ શરી શીરાઝી	મતબ–એ–મુન્શી–નવલ–કીશોર લખનૌ.	૨—૮—૦	”
૪૫	ઉર્દુ–એ–મુઆલ્લા	મિ. ઘાલીબ	મહમદ આબ્દુલ અહમદ, પ્રોપ્રાયટર, મતબ–એ–મુજતબાઈ, દિલ્હી.	૨—૮—૦	”
૪૬	ઉદે–હિંદી	”	મતબા–એ–મુફીદ–એ–આઆમ, આગ્રા.	૦—૧૨—૦	”
૪૭	નીગારીસ્તાને–ફારીસ	મિ. શમસુલ ઉલ્મા મૌલાના મૌલવી મહમદ હુસેઇન સાહેબ, “આઝાદ”	આગા મહમદ તાહીર, મેનેજીંગ પ્રોપ્રાયટર, આગા બુકડીપો, લાહોર.	૩—૦—૦	”
૪૮	સુખુન–દાને–ફારીસ	”	”	૨—૦—૦	”

૪૯	મરસી-એ-અનીસ, ભાગ ૧	મીર બાબર અલી અનીસ	નીઝામી પ્રેસ, બદાયુન	૧૦-૦-૦	ઉર્દુ માધ્યમિક સ્કૂલોમાં અને ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટીટયુશનોમાં ઇનામ અને લાયબ્રેરી માટે.
૫૦	દીનો-દાનીશ	મિ. મૌલ્વી મહમદઅલી	મતબ-એ-રોઝ બઝાર, અમૃતસર.	૪-૦-૦	,,
૫૧	મુકદ્દમ-એ-શેરો-શાએરી	મિ. એમ. અલ્લાફ હુસેઇન હાલી	અનનાઝીર પ્રેસ, લખનૌ.	૧-૮-૦	,,
૫૨	દીવાને-હાલી	,,	,,	૧-૮-૦	,,
૫૩	રૂયા-એ-સાદેકા	મિ. મૌલાના નાઝીર અહમદ સાહેબ	દિલ્હી પ્રિન્ટિંગ વર્કસ, દિલ્હી	૧-૪-૦	,,
૫૪	તહઝીબે-અખલાક, ભાગ ૨	સર સૈયદ અહમદખાન	મલીક તાજુદ્દીન કાકાઝી, કાશ્મીરી બઝાર, લાહોર.	૫-૦-૦	,,
૫૫	મુકમ્મલ મજમુઆ-એ-લેકચર્સ વા. સ્પીચીસ	,,	,,	૩-૦-૦	,,
૫૬	હમારી-શાએરી	મિ. સૈયદ મહમદ હસન રીઝવી.	અંજુમન-એ-તરક્કી-એ-ઉર્દુ, ઔરંગાબાદ (ડેક્કન)	૨-૦-૦	,,
૫૭	ઉર્દુ-એ-કદીમ	મિ. સૈયદ શમસુલ્લા સાહેબ કાદરી	તાજપ્રેસ, હૈદ્રાબાદ (ડેક્કન)	૨-૦-૦	,,
૫૮	પંજાબ-મેં-ઉર્દુ	મિ. મેહમુદ શેરાની	સીલસીલા-એ-ઇશાઅત અંજુમન તરક્કી-એ-ઉર્દુ, ઇસ્લામીઆ કોલેજ, લાહોર.	૨-૮-૦	,,

૫૯	મકાલાતે-શરાર વજઝયાતે-શરાર	મિ. મૌલાના અબ્દુલ હલીમ શરાર	કૌમી પ્રેસ, દિલ્હી.	૧—૮—૦	,,	
૬૦	મસનવી-એ-ખાબો-ખીયાલ	મિ. ખાજા સૈયદ મહમદ મીર, "આસાર"	અંજુમન તરક્કી-એ-ઉર્દુ, ઔરંગાબાદ (ડેક્કન)	૧—૮—૦	,,	
૬૧	હીકાયત વા એહતીસામાન	મિ. સૈયદ સજ્જાદ હૈદર	મુસ્લીમ યુનિવર્સિટી પ્રેસ, અલીગઢ.	૧—૪—૦	,,	
૬૨	કુલીયાતે-વલી	મિ. અલી અહસાન	અંજુમન તરક્કી-એ-ઉર્દુ, ઔરંગાબાદ (ડેક્કન)	૫—૦—૦	,,	
૬૩	શી પારા-એ-દીલ	મિ. ખાજા હસન નીઝામી	મુલ્લા મહમદ વાહેદદુરવેશ પ્રેસ, દિલ્હી.	૧—૮—૦	,,	

પુના, તા. ૯ મી માર્ચ, ૧૯૩૩. (અંગ્રેજીમાં સહી) એ. એમ. ખાન

સેક્રેટરી, ઉર્દુ સ્કૂલ બુકકમિટી, પુના.

જાહેર ખબરના નવા ભાવ

આથી સર્વેને ખબર આપવામા આવે છે કે સને ૧૯૩૦ ના જાન્યુઆરીથી જાહેર ખબરના ભાવમા ઘટાડો કરી તે નીચે મુજબ રાખવામા આવ્યો છે.

જાહેર ખબરના દર

મુદ્દત	એક પાન	અડધું પાન	પા પાન
આખું વર્ષ	રૂ. ૮૦	રૂ. ૬૦	રૂ. ૪૦
૭ માસ	રૂ. ૪૦	રૂ. ૩૦	રૂ. ૨૦
ત્રણ માસ	રૂ. ૨૫	રૂ. ૨૦	રૂ. ૧૫
એક માસ	રૂ. ૧૨	રૂ. ૧૦	રૂ. ૭

ઇનામપત્રક

સુરત જિલ્લો

બારડોલી	શેટ ચીમનલાલ ભાઈચંદ શાહે	૧૫—૦—૦	મુખ્ય સ્કૂલને અંગે બાળ લાયબ્રેરી માટે રોકડા આપ્યા.
અંભેટી	ડૉ. ત્રીણાભાઈ ભુલાભાઈ દેશાઈ એ	૧૭—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને બરફી પાશેર પાશેર વહેંચી.
કુંભારફળીયા	મિ. ખુસાલભાઈ નાનાભાઈ એ	૬—૦—૦	ફેરી વહેંચી.
કીમ	સ્વર્ગસ્થ આત્મારામ દયારામની યાદગીરીમાં મિ. જમનાદાસ આત્મારામે	૨૨—૦—૦	ઘડિઆળ સ્કૂલને ભેટ આપ્યું.
	ડૉ. બળવંતરાય ઝવેરીલાલ તરફથી	૧૦—૦—૦	સમ્રાટ કિંગ જ્યોર્જ તથા શહેનશાહ બાનુનો ફોટો ભેટ આપ્યો.
	સ્ટે. માસ્તર ભુલજીભાઈ દયાળજી તરફથી તથા સ્કૂલ કમિટિ તરફથી	૫—૦—૦ ૫—૦—૦	સ્કૂલમાં પેંડા વહેંચ્યા.
કુંભારફળીયા	સ્કૂલ કમિટિના ચેરમેન મે. ખુશાલભાઈ નાનાભાઈ એ	૪—૦—૦	ફેરી વહેંચી.
	સ્કૂલ કમિટિના મેમ્બરો તરફથી	૧—૦—૦	સાકર વહેંચી.
ધમડાચી	મિ. છોટુભાઈ નાગરજી નાયકે	૧૮—૮—૦	કાળીપરજના છોકરાંને ચોપડી, સ્લેટ, ટોપી, પેન, પેન્સિલ વગેરે વહેંચ્યાં.
	સ્કૂલ માસ્તર, દલપતરામ રતનજીએ	૧—૦—૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
સાયણ	શા. નગીનચંદ ભગવાનજીએ	૪—૦—૦ ૦—૮—૦	મિઠાઈ વહેંચી તથા પેનો વહેંચી.
કોલક	મિ. છવણ પરેસે	૨—૦—૦	સાકર વહેંચી.
	મિ. કાળીદાસ રાવસમભાઇએ	...	પતાસાં વહેંચ્યાં.
ભગવા	મિ. રામચંદ્ર ગીરજાશંકર વ્યાસ મુ. ભગવા.	૭—૦—૦	સમય દરમ્યાનના તહેવાર સિવાયના દર શુક્રવારે અઢી શેર લેખે ચણા બાળકોને વહેંચ્યા.
	મિ. ઉમેદરામ નારાયણ ભટ્ટ બંદર કારકુન સાહેબ ભગવા રૂ. ક. ઇ. સાહેબ	૧—૦—૦	સ્કૂલ કમીટીએ વિઝિટ કરી તે વખતે સાકર રૂ. ૧) ની વહેંચી.

ભગવા	મિ. ભાણાભાઈ જીવાભાઈ ગોદીયાવાડ ભગવા	૧—૦—૦	પોતે આફ્રિકા જવાની તૈયારીની ખુશાલીમાં સાકર રૂ. ૧)ની વહેંચી
	મિ. રતનજી જીવણજી ભગવાગર	૧—૦—૦	ભગવાના સદર ગૃહસ્થોએ વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે મે. પા. સુ. સાહેબ હસ્તે કુલ રૂ. ૧૨–૮–૦ ની દરેક બાળકોને એક એક મંજુર થએલી બુક તથા મીઠાઈ વહેંચાવ્યા છે. કુલ રૂ. ૧૨–૮–૦
	મિ. ઉમેદરામ નારાયણ ભટ્ટ	૧—૦—૦	
	મિ. દારબશાહ માણેકજી ભગવાગર	૧—૦—૦	
	મિ. મગનલાલ ગીરજાશંકર વ્યાસ.	૧—૦—૦	
	મિ. બહાદુરસિંહ દાનસિંહ ઠાકોર	૧—૦—૦	
	મિ. દાઉદભાઈ હુસેનભાઈ	૧—૦—૦	
	મિ. દીતાભાઈ કેમવ	૧—૦—૦	
	મિ. બાવાભાઈ જીવાભાઈ	૧—૦—૦	
	મિ. બહેરામજી એદલજી	૧—૦—૦	
	મિ. હરીલાલ જીવાભાઈ	૧—૦—૦	
	મિ. રામચંદ્ર ગીરજાશંકર વ્યાસ	૧—૦—૦	
	મિ. સોમાભાઈ મકન	૧—૦—૦	
	મિ. પુંજીઆ છીબા	૦—૮—૦	
કમાલછોડ	પેન્શનર માસ્તર હરિભાઈ વલ્લભરામે	૧૧—૨—૦	કન્યાશાળામાં જર્મન સિલવરના પ્યાલા નં. ૫૭ વહેંચ્યા.

રાજપીપળા સ્ટેટ

વાસણા	પા. પરશોતમ લાલદાસની વિધવાબાઈ મહાકોરે	૧—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
નાવરા	મોટા વાસણાના પટેલ નટવરલાલ લલ્લુભાઈએ	૨—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને પેંડા વહેંચ્યા.
રહેલી	મિ. [illegible]	૧૨—૦—૦	પિત્તળના પ્યાલા તથા સાકર વહેંચી.
ધમણાચા	ધનપોરના પા. બેચરભાઈ નાગજીભાઈ તથા અત્રેના પા. બેચરભાઈ જેમંગભાઈએ	૧૦—૦—૦	સાગનું પીપ પાણી પીવાનું ભરી રાખવા માટે આપ્યું.
	પા. બાવાભાઇ પરભુદાસે	૧—૦—૦	પિત્તળના પ્યાલા નં. ૬ ભેટ આપ્યા.
	પા. ચુનીલાલ લલ્લુભાઈએ	૧—૦—૦	"
માંગરોળ	મે. દીવાન સાહેબ પધારેલા તે નિમિત્તે	૨—૦—૦	સાકર વહેંચી.

ઝઘડીઆ	ગામલોકો તરફથી	૭—૮—૦	પતાસાં વિદ્યાર્થીઓ તથા બાળાઓને વહેંચ્યાં.
	”	૩—૮—૦	વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકો વહેંચ્યાં.
	”	૪—૦—૦	છોકરીઓને જર્મન સિલવરના પ્યાલા તથા પુસ્તકો વહેંચ્યાં.
લાછરસ	પાદરાના અમીન ઇશ્વરભાઈ ઝવેરભાઈ અને અમીન ચુનીલાલ લલ્લુભાઈએ	૧૦—૦—૦	કન્યાશાળામાં પિત્તળના પ્યાલા નં.૧૦૦ વહેંચ્યા
		૧૦—૦—૦	”

મહીકાંઠા એજન્સિ

વડાગામ	શેઠ પુરૂષોત્તમદાસ ઝવેરદાસ શાહે	૧૫—૦—૦ ૧૦—૦—૦	સ્કૂલમાં ઘડિઆળ ભેટ આપ્યું તથા છોકરા તથા છોકરીઓને ઈનામ તથા મિઠાઈ વહેંચી.
પેથાપુર	મર્હુમ વકીલ ડાહ્યાભાઈ હકમચંદ તરફથી શાહ કેશવલાલ કચરાદાસે	૨૭—૦—૦	બાળાઓને ડાપક તથા મિઠાઈ વહેંચી.
આમરાજીના મુવાડા	શાહ ભાઈચંદ માનચંદ તથા ઠાકોર રાણાજી ખોડાભાઈ મળી	૪૦—૦—૦	બંને દિવસ સુધી વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
	મે. ઠાકોર સાહેબ ધુળાભાઈ સુરજમલ તરફથી	૨—૦—૦	મિઠાઈ વહેંચી.
રોહી	દહેગામના શા. મણીલાલ સાંકલચંદે	૧૨—૦—૦	પિત્તળના પ્યાલા વહેંચ્યા.
	માણેકપુરના શા. મણીલાલ વેણીચંદે	૨૦—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
કડજોદરા	શાહ મગનલાલ ગીરધરદાસે	૩૦—૦—૦	”
		૫—૦—૦	મિઠાઈ વહેંચી.
	શા. ઇશ્વરદાસ નાનચંદે	૩૦—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
		૨—૦—૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
દળદરવાસ	શેઠ ભોગીલાલ ભાઈજીદાસ ગુજરી ગયાથી તેમના દિકરા મિ. ચંદુલાલ ભોગીલાલે	...	સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
	”	૬—૦—૦	સાહિત્યો લાવવા સારૂ ભેટ આપ્યા.
અડપોદરા	રૂપાલના શા. હીરચંદ લીલાચંદે	૪—૦—૦	પતાસાં તથા રોકડ ઈનામ વહેંચ્યું.

શાળાપત્રના ગ્રાહકોને સૂચના

જેમણે અત્યારસુધીમા શાળાપત્રના ચાલુ સાલનું લવાજમ ભર્યું ન હોય તેમને હવે તાકીદે મોકલી આપવા વિનંતિ કરવામા આવે છે. વી. પી. થી મોકલવાથી નાહક રૂ. ૦–૫–૦ આના વધુ ખરચ થશે માટે તાકીદે પૈસા મોકલવામા આવશે એવી આશા છે.

તંત્રી

પુસ્તક ૭૨] [અંક ૯

Gujarat School Paper

ગુજરાત શાળાપત્ર

સપ્ટેમ્બર સને ૧૯૩૩

" નવા જમાનામાં નવા સુધારા અને પ્રગતિમાન માણસની જરૂર પડે છે. દુનિયા આગળ વધે છે, અને તેથી આપણા બાપદાદાના વખતમાં જે રીતરિવાજ તથા કાનુનો ઉત્તમ ગણાતા હતા તે હવે નિરૂપયોગી નીવડે છે, અને ખરેખર આપણા મૃત્યુ પછી સત્યના દઢ અને ધીમા વિકાસને લીધે વધારે ડાહ્યા થએલા લોકો હાલના કરતાં વધારે સારી યોજના ઘડી કાઢશે "

કેળવણીખાતાના હુકમથી
તંત્રી અને પ્રકાશક (ઑગસ્ટ ૧૯૨૯ થી)

મૂળજીભાઈ હીરાલાલ ચોકસી, એમ. એ.
હેડમાસ્તર પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કોલેજ, અમદાવાદ.

ધી "ડાયમંડ જ્યુબિલી" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું
સલાપોસ રોડ–અમદાવાદ

અનુક્રમણિકા

ગુજરાત શાળાપત્ર

પુસ્તક ૭૨] સપ્ટેમ્બર સને ૧૯૩૩ [અંક ૯

વાણીની વિશુદ્ધિ

આર્યસંસ્કૃતિનું વિશિષ્ટ લક્ષણ એ હતુ કે શબ્દોચ્ચાર અથવા વિશુદ્ધ વાણી ઉપર પુરેપુરો ભાર મૂકવામા આવતો. વેદકાળમા મંત્રો જ્યારે ગુંથાયા અથવા નવા રચાયા ત્યારે દરેક મંત્રના ઉચ્ચાર પર બહુજ શાસ્ત્રીય ધ્યાન આપવામા આવ્યું હતું વેદના મંત્રો સ્વરિત હોવાનુ એ કારણ છે. ઉચ્ચારશુદ્ધિને આર્યો એટલુ મહત્વ આપતા કે જ્યારે તેઓ બીજી પ્રજાઓના સંસર્ગમા આવ્યા ત્યારે તે પ્રજાઓના ઉચ્ચારદોષ તેમને માલમ પડ્યા અને એથી આર્યોએ તેમને પોતાનાથી ઉતરતા ગણ્યા. દસ્યુ, અસુર, અનાર્ય, એ નામો આ બાબતમા અર્થસૂચક છે. વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થા દરમિઆન પણ બ્રાહ્મણોની વિશુદ્ધ વાણી એક નમુનારૂપ ગણાતી હતી. અત્યારના જનસમુદાયમાં પણ જોઇશું તો જેની વાણી ચોકખી એટલે કે ઉચ્ચાર દોષ કે વ્યાકરણ દોષ વિનાની હોય છે તેમને આપણે ભણેલા ગણીએ છીએ. ગ્રામ્ય અને નાગરિક જનની કસોટીરૂપ વાણીની વિશુદ્ધિ છે. જેમની વાણી નિર્દોષ હોતી નથી તેમને આપણે 'ગામડીઆ' ઉપનામથી ઓળખીએ છીએ. આ પ્રમાણે અનાયાસે આપણે કેળવાએલા અને વગર કેળવાએલા એ બે ભેદ પાડીએ છીએ. વળી એક કુટુંબમાં પણ વાણી-દોષને લીધે કેટલાક વિખવાદ થતા જોઈએ છીએ. જેમની વાણી સંસ્કૃત નથી, અથવા તો જેમની વાણી ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે તેઓ કેટલીક વખત

કજીઆના કારણરૂપ નીવડે છે. સંયમ વિનાની વાણી નાગરિકત્વને હાનિ કરે છે. સંસ્કૃતમાં **"यदा यदा मुञ्चति वाक्यबाणं तदा तदा जातिकुलप्रमाणं"** એ ઉક્તિ છે, અને તેમાં પણ વાણીથી પુરુષ પરખાય છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. વાણીનો સંયમ એટલે બોલવામાં ઉચ્ચારની શુદ્ધિ, વ્યાકરણથી આવેલી નિર્મળતા, યથાયોગ્ય ભાષા. વિમલ વાણીથી મનુષ્ય વિશેષ શોભે છે. કેટલીક વખત બોલીથી માણસનો સ્વભાવ, જાત વગેરે આપણે ઓળખી લઈએ છીએ. વાણીથી આપણે વ્યવહારમાં કેટલી ફતેહ મેળવીએ છીએ. મધુર અને વિવેકભરેલી તેમજ ઉચ્ચારે શુદ્ધ એવી વાણીથી આપણે કેટલાં કામ પાર પાડીએ છીએ! વળી આપણે આપણા વિચાર સચોટ રીતે અને સ્પષ્ટતાથી પ્રકટ કરવા હોય તો તેનો આધાર આપણી 'બોલી', અથવા ભાષા કે વાણી ઉપર છે. બીજા મનુષ્ય ઉપર અસર ઉપજાવવામાં વાણી કેટલી બધી પ્રબળ છે તે જાહેર ભાષણ કરનારાઓ સારી રીતે સમજે છે. આવી રીતે વાણીની વિશુદ્ધિ વ્યવહારમાં ઘણી ઉપયોગી છે અને વળી તે સુશિક્ષિત મનુષ્યનું એક ચિહ્ન છે. સ્પષ્ટ અને શુદ્ધ વાણી દરેક સંસ્કારી પુરુષ યા સ્ત્રી બોલી શકે એટલા માટે શાળામાં આ વિષયને ઘણું અગત્યનું સ્થાન આપવું જોઈએ.

નાનપણથી બાળકને માબાપ ઘેર શુદ્ધ અને મધુર બોલી બોલવાનો આગ્રહ રાખે અને શાળામાં શિક્ષક તેવુંજ ધ્યાન આ બાબતમાં આપે તો ભવિષ્યમાં જનસમાજમાં વિશુદ્ધ વાણીસંચાર થયા વિના રહે નહિ. જે વાણી કાનને મધુર લાગે, જેમાં શબ્દોચ્ચાર સ્વાભાવિક વાણીસ્થાનમાંથી થતા હોય અને જેમાં નમ્રતા, વિવેક તરી આવતાં હોય, અને જેમાં ઉદ્ધતાઈ, સત્તા, ગર્વ વગેરે ન હોય તે વિશુદ્ધ વાણી કહી શકાય.

શાળામાં બાળક જ્યારે નવાં દાખલ થાય છે ત્યારે તેઓ જે ગામ કે સ્થાનમાંથી આવતાં હોય, અથવા તેમનાં માબાપ જે પ્રકારની બોલી બોલતાં હોય તેના સંસ્કારવાળી બોલી તેઓ બોલે છે. વર્ગમાં આ ભેદ તરત જણાઈ આવે છે. કેળવાએલાં માબાપનાં અને બીનકેળવાએલાં માબાપનાં બાળકોની બોલીમાં ભેદ જોવામાં આવે છે. વળી પ્રાંતિક અસર સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. કાઠિઆવાડ, અને ગુજરાતના પ્રાંતોમાંથી આવતાં બાળકોમાં પણ તે પેટા પ્રાંતોની અસર બોલી ઉપર જણાઈ આવે છે. જેને શિષ્ટ ગુજરાતી બોલી કહીએ તેવી તો માત્ર કેળવાએલાં માબાપનાં બાળકોજ બોલી જાણે છે; અને શાળામાં એવાં બાળકોનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું હોય છે, એટલે શાળામાંજ મુખ્યત્વે કરીને વિશુદ્ધ બોલીનાં

ખી રોપાવાં જોઈએ, પણ અત્યારે એવી જાતનો પ્રયત્ન શાળામાં શાસ્ત્રીય રીતે થતો જોવામાં આવમાં આવતો નથી.

અવાજના દોષ:—વાણીના દોષ શાળામાં કેમ સુધરે તેનો હવે વિચાર કરીએ. વાણીનો પહેલો દોષ અવાજ સંબંધીનો છે. દરેક શિક્ષકના અનુભવની વાત છે કે દરેક બાળક બોલતી વખતે જે અવાજ કાઢે છે તેમાં વ્યક્તિગત ઘણો ફેર જોવામાં આવે છે. બોલતી વખતે એકાદ નાનું વાક્ય બોલવું હોય તોપણ કોઈ કોઈ બાળકો તો તે એક શ્વાસમાં એટલે શ્વાસનો સંયમ કરી બોલી શકતાં નથી. બોલવામાં તે થાકી જાય છે અને એથી કેટલીક વખત તે ઘણું ધીમું બોલી નાખે છે અથવા તો નાકમાંથી પણ બોલે છે. આમ વાણીસ્થાનનો કાંતો દુરુપયોગ થાય છે અથવા તો સ્થાન ઉપર વિશેષ બોજો આવે છે. ઉચ્ચારનું પ્રથમ સ્થાન ગળું છે અને ઘણું ધીમે બોલવાથી કંઠના સ્નાયુઓને વિશેષ તસ્દી પડે છે એટલે તેને વધારે ઘસારો લાગે છે. તેવીજ રીતે વિચાર પુરેપુરો દર્શાવી દેવાની ઉતાવળમાં બાળક જ્યારે પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે પ્રાણનું યોગ્ય સ્તંભન કરવાની શક્તિ કમ હોવાથી તે કેટલાક ઉચ્ચાર નાક વડે કરી પ્રાણને ધીમેથી જવા દે છે. આમ કરવામાં પણ હાનિ થાય છે. નાકના ઉપલા ભાગમાં છિદ્રાળુ પ્રદેશ છે તેના ઉપર અવાજના ધ્વનિ વધારે પ્રમાણમા પડે તો તે કોમળ ભાગને ઇજા થવાનો સંભવ રહે છે, અને વિશેષમાં ગુંગણાપણાનો દોષ ઉભો થાય છે. પરિણામ એકંદર એ આવે છે કે વાણીમાં સ્પષ્ટતા આવતી નથી અને મધુરતા તૂટી જાય છે. વળી બીજો વાણીનો દોષ એ છે કે બાળકને જોઈએ તે કરતાં વધારે ઉંચા અવાજથી બોલવાની ટેવ પડેલી હોય છે. આ એક જાતની બોલવાની ટેવ છે અને જો તે છોડાવવામાં ન આવે તો હમેશને માટે બાળકને તેવી રીતે બોલવાની ટેવ પડી જાય છે અને તેની વાણી પછીથી અપ્રિય થઈ પડે છે. વળી 'ખોખરો' અવાજ પણ આપણા સાંભળવામાં આવે છે. કેટલાક બાળકના ગળામાં સ્નાયુઓને લીધે અથવા તો બીજાં કારણોને લઈને તેના અવાજમાં ખોખરાપણું આવે છે, અને વાણી કાનને કંટાળો ઉપજાવે એવી નીવડે છે.

ઉપાયો:—ઉપર જે અવાજના દોષ ગણાવવામાં આવ્યા તેના મુખ્ય ઉપાય તરીકે યોગ્ય શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા છે. બાળકનાં ફેફસાં જો યોગ્ય શક્તિ ધરાવતાં હોય એટલે કે દુરસ્ત હોવાથી સંકોચવિકાસ યથાવિધ, યથાપ્રમાણ થતો હોય તો ફેફસામા એકી વખતે બોલવા જેટલો શ્વાસ બાળક લઈ શકે છે, અને બોલતી વખતે તેનો યોગ્ય સંયમ કરી

યોગ્ય વ્યય કરી શકે છે. આમ વાણી અથવા બોલવાની ક્રિયા અને શ્વાસનને ઘણો નિકટ સંબંધ છે. શાળામાં 'શ્વસનક્રિયા' ની પરીક્ષા શિક્ષકો ભાગ્યેજ કરતા હશે. જેની શ્વસનક્રિયા બરાબર હોય છે તે તંદુરસ્ત રહે છે અને તંદુરસ્તીનો સંબંધ વાણી સાથે પણ છે. યોગશાસ્ત્રમાં 'પ્રાણાયામ'-ની ક્રિયા એ શ્વાસોચ્છ્વાસને નિયમિત કરી તેના ઉપર કાબુ મેળવી શારીરિક આરોગ્ય સાધવાની ક્રિયા છે એ સુવિદિત વાત છે. દરેક પ્રાણીની શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા અમુક રીતે થયાં કરે છે, અને તેમાં જો વિષમતા આવે તો તે શરીરની વિકૃતિ–બગાડના ચિહ્ન તરીકે ગણાય છે. તંદુરસ્ત બાળકની શ્વસનક્રિયા યોગ્ય હોય છે એટલે પ્રાણને સ્તંભાવીને તેને યોગ્ય રીતે બહાર કાઢી શકે છે પણ નાદુરસ્ત તબીઅતવાળાં બાળકની પ્રાણક્રિયા કાં તો ઉતાવળી અથવા તો ઓછા શ્વાસની હોય છે. આથી બોલતી વખતે તે થાકી જાય છે. વળી થાકનું બીજું કારણ ફેફસાંમાં તે શ્વાસ ભરી શકતું નથી તે પણ છે; એટલે વાણીનાં સ્થાનો ઉપર તેનો અંકુશ રહેતો નથી, અને એક યા બીજા સ્થાન ઉપર ભાર મૂકી ઉચ્ચાર કરે છે. યથાવિધિ પ્રાણની ક્રિયા થાય તેટલા માટે શ્વાસને લગતા કેટલાક પ્રયોગો બાળક પાસે કરાવવા જોઈએ. વિષમ પ્રાણની ક્રિયાને સુધારવા માટે નિયમપૂર્વક અને અમુક માત્રા બાંધી એટલે કે કાળ બાંધી શ્વાસ અને ઉચ્છ્વાસ લેવરાવવા જોઈએ. દીર્ઘ શ્વાસની ક્રિયા એટલે શ્વાસને ધીમે ધીમે બંને નસકોરાંદ્વારા ફેફસાંમાં ભરવો જોઈએ અને ધીમે ધીમે બહાર કાઢવો જોઈએ. કેટલાક શ્વાસને મોઢેથી કાઢવાની હિમાયત કરે છે પણ તે ઇષ્ટ લાગતી નથી. શ્વાસને લેવાનું અને તે બહાર કાઢવાનું મુખ્ય કુદરતી અવયવ નાક છે એટલે તેનોજ ઉપયોગ થવો જોઈએ. આ પ્રમાણે પ્રાણાયામની ક્રિયાથી ફેફસાંની શક્તિ વધે છે, પ્રાણવાયુ વિશેષ પ્રમાણમાં લેવાય છે અને એથી એકંદર તંદુરસ્તી સુધરે છે.

પ્રાણાયામની ક્રિયા કરાવતી વખતે બીજી બાબત ધ્યાનમાં રાખવાની છે તે એ છે કે બાળકનું શરીર યોગ્ય સ્થિતિમાં રહેવું જોઈએ. માથું, વાંસાનો ભાગ, છાતી અને પેટ એ સીધાં રહેવાં જોઈએ, મતલબ કે ફેફસાં ઉપર શરીરની સ્થિતિને લઈને દબાણ ન આવે એવી રીતે બાળકને બેસાડવું જોઈએ. ઉભાં ઉભાં આવી રીતની શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા કરાવવાથી લાભને બદલે હાનિ થવાનો સંભવ રહે છે. આ જાતની ક્રિયાથી અવાજમાં એક જાતની અદ્‌ભુત મધુરતા ઉત્પન્ન થાય છે, અને સ્નાયુઓ ઉપરનો કાબુ વધવાથી અવાજમાં ન જોઈતી કૃત્રિમતા આવતી નથી

અને બીજા દોષ પણ દૂર થાય છે. જે બાબત ધ્યાનમાં રાખવાની છે તે એ છે કે આ ક્રિયા લાંબો વખત નિયમિત રીતે ને યોગ્ય પદ્ધતિથી થવી જોઈએ.

જીભ અચકવી—આ દોષ કુદરતી હોય છે, અને કેટલીક વખત તો બેદરકારીનું પરિણામ પણ હોય છે. વર્ગમા શિક્ષકે આવાં બાળકો પ્રત્યે ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ, અને શુદ્ધ ઉચ્ચાર તેમજ બોલીનું તેમની પાસે અનુકરણ કરાવવાનો આગ્રહ રાખવો જોઈએ. બાળકો કેટલીક વખત એવો જવાબ પણ આપે છે કે સાહેબ, મારાથી ચોકખું બોલાતું નથી, તો શિક્ષકે તે સંબંધી ઉપાય લેવો જોઈએ.

ઉપાય—આ દોષ મુખ્યત્વે કરીને ઉતાવળે બોલી જવાની ધગશને લઈને થાય છે. અનુભવની વાત છે કે જો આવા બાળકને ધીમેથી એટલે કે ઉતાવળ કર્યા વિના યોગ્ય રીતે શ્વાસ સ્તંભાવીને બોલવાની ટેવ પાડીએ તો અવશ્ય તેમા ઘણો સુધારો થાય છે. આ દોષ સુધારવામાં શ્વાસને ધીમેથી બહાર કાઢવાની ક્રિયા વધારે ઉપયોગી છે. વળી કેટલાક પ્રસંગમાં જીભનો પણ દોષ જોવામાં આવે છે. જીભ બહુજ જાડી અથવા તો ટુંકી હોય તો આવો દોષ ઉભો થવાનો સંભવ છે, કારણકે તાલવ્ય અને મૂર્ધન્ય સ્થાનોના ઉચ્ચાર વખતે જીભ વાળી શકાતી નથી, અને અસ્પષ્ટ વાણી નીકળે છે.

યોગશાસ્ત્રમા 'જીવ્હાદોહન' ની ક્રિયા છે. એનાથી જીભને લંબાવી પાતળી બનાવી શકાય છે. આ પ્રયોગ પણ જીભના દોષનિવારક તરીકે ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે, પણ આ બાબતનો એ અનુભૂત ઉપાય છે એમ લેખકથી કહી શકાય નહિ.

અસ્પષ્ટ ઉચ્ચાર:—વાણીનો આ એક ઘણો સામાન્ય દોષ છે. ઘણા બાળકો પુરેપુરૂ મોં ઉઘાડયા વિના બોલે છે, અથવા તો ગળામાંથી બોલે છે. આથી અવાજના મોજાં પુરતા જોસથી બહાર હવામાં જઈ શકતાં નથી. હોઠ બીડીને અથવા મો અધુરૂ ઉઘાડું રાખીને બોલવાથી ઉચ્ચારમા અસ્પષ્ટતા આવે છે. કંઠ્ય, તાલવ્ય અને મૂર્ધન્ય સ્થાનોના ઉચ્ચાર સ્પષ્ટ સંભળાવાને માટે હોઠ તથા મો બોલતી વખતે પુરેપુરાં ખુલવાં જોઈએ, કારણકે વાણી તેના યોગ્ય સ્થાનમા પ્રગટ થઈ મો વાટે બહાર નીકળે છે, પણ જો મોં ખુલ્લું ન હોય તો અવાજ તૂટી જાય છે અને વાણીમાં અસ્પષ્ટતા આવે છે. વળી બોલતી વખતે કેટલાંક બાળકો મો અથવા હોઠને એક અથવા બીજી બાજુ મરડે છે. એ પણ શારીરિક

દોષ છે. વળી તે ઉપરાંત તે એક જાતની ટેવ છે. લેખકના અનુભવની વાત છે કે એક વિદ્યાર્થી બોલતી વખતે હંમેશાં હોઠને અને મોંને કાં તો એક બાજુ અતિશય મરડી નાખતો અથવા તો ઉપલા અને નીચલા હોઠની સંધિના ભાગને બંને બાજુથી બંને ગાલ તરફ વધારે ખેંચતો. પરિણામ એ આવતું કે તેના મોંની બહુ વિકૃતિ થઈ જતી, અને બોલીમાં શબ્દો ઉપર અયોગ્ય ઉચ્ચારભાર આવવાથી માધુર્યની હાનિ થતી. વારંવાર તેનું એ કુટેવ તરફ લક્ષ દોરવાથી તેનામાં એ ટેવ સુધારવાનો ખંત આવ્યો અને થોડા વખતમાં સંતોષકારક સુધારો થયો. વર્ગશિક્ષકની આવી ઝીણી ઝીણી બાબતો તરફ દૃષ્ટિ જતી નથી, પણ પોતાના કર્તવ્યમાં તે ભ્રષ્ટ થાય છે એ નિઃશંક બાબત છે.

ઉપાયઃ—આવી જાતના દોષ જ્યારે નજરે પડે ત્યારે શિક્ષકે તરતજ તેવા દોષ થતા અટકાવવા જોઈએ. બાળકને પોતાના ઉચ્ચારનો નમુનો બોલી બતાવવો જોઈએ. ઉપદેશ કરતાં ક્રિયા બળવત્તર છે એ ન્યાયે કયા ઉચ્ચાર કયા સ્થાનમાંથી કેવી રીતે કરવા તે પ્રત્યક્ષ બતાવવું જોઈએ.

વ્યંજન તથા સ્વરના દોષઃ—

ર્, લ્, ળ્, શ્, ષ્, સ્, ત્, ઠ્, ક્, ચ્, છ્, જ્, ઝ્, ગ્, ઘ્, ડ્ દ્ ઢ્, ધ્, એ અક્ષરના ઉચ્ચાર બાળકો પાસે કરાવવામાં ઘણું ધ્યાન આપવાની જરૂર છે; કારણકે મોટપણમાં એ દોષ સુધારવામાં ઘણી મુશ્કેલી પડે છે, એટલા માટે શિક્ષકે મોંએ બોલીને એ અક્ષરના ઉચ્ચાર શીખવવા જોઈએ. જીભ અને ઉચ્ચાર સ્થાનનો કેવી રીતે ઉપયોગ થાય છે એ બાબત પ્રત્યક્ષ કરી બતાવવી. કેટલાક મોટા વિદ્યાર્થીઓ પણ ર્, ળ્, ક્, છ્, જ્, ગ્, ધ્, નો યોગ્ય સ્થાનેથી ઉચ્ચાર કરતા નથી, તેમજ 'સ્' ને બદલે હ્ ના જેવો ઉચ્ચાર કરે છે.

બોલીમાં જેમ અક્ષરના ઉચ્ચારનો દોષ જોવામાં આવે છે તેમ સ્વરના દોષ પણ જોવામાં આવે છે. આ, ઇ, એ, ઓ, ઃ (વિસર્ગ), આ સ્વરો તથા વિસર્ગના ઉચ્ચારમાં બાળકો ઘણી વખત ભૂલ કરે છે. આનો ઉચ્ચાર, 'ઓ' જેવો, ઇ ને બદલે એ, 'એ'નો અને 'ઓ'નો પહોળો ઉચ્ચાર, એ સામાન્ય દોષ છે. આ દોષ ઘણુંકરીને ગામડાંમાંથી અથવા અશિક્ષિત વર્ગમાંથી આવનાં બાળકોની બોલીમાં જોવામાં આવે છે. પીંપળને બદલે પેંપળ, આંખો ને બદલે ઓંખ, 'ઓટલો' ને બદલે 'ઑટલો', 'એટલું' ને બદલે 'ઍટલું' એ બધા વાણીના ગ્રામ્ય દોષ છે. આવા

અશુદ્ધ ઉચ્ચારથી વાણીમાં કેવી કર્કશતા આવે છે એ સહજ ગમ્ય છે. વિસર્ગના ઉચ્ચાર પણ તેવીજ રીતે અશુદ્ધ થાય છે 'અંત:કરણ' વગેરેમાં આવા દોષ થવાનો સંભવ છે

ઉપાય:—ઉપરના દોષ વિશેષે કરીને પ્રત્યક્ષ બોલી બતાવી તેની શુદ્ધિ ઉપર વિશેષ આગ્રહ રાખવાથી સુધારી શકાય છે શિક્ષકને ધીરજ રાખવાની ઘણી જરૂર છે ધીરજ, નમુનો અને આગ્રહ રાખવાથી આ દોષ નિર્મૂળ થઈ જાય છે, કારણકે આ કુદરતી દોષો નથી પણ જો આના તરફ દુર્લક્ષ રાખવામાં આવે તો તે દૃઢ થઈ જાય છે અને વાણી બગડે છે શિક્ષકે એકના સ્વર કે અક્ષરનો ઉચ્ચાર કરવાની જરૂર નથી. જ્યાં વાચતાં કે બોલતાં એવા દોષ માલમ પડે ત્યાં બાળ ને અટકાવી ઉચ્ચાર કરી બતાવવા જોઈએ અને પછી શબ્દો અને ફકરાઓ અથવા કવિતાઓ વગેરે મનોયત્ન તરીકે તેમને વાચવા કે બોલવા આપવા જોઈએ

હવે ઉચ્ચાર કરવાની વખતે કાનની ઇન્દ્રિયને પણ કેળવવાની જરૂર હોય છે જેમ સંગીતમાં સ્વરોના સૂક્ષ્મ ભેદ પારખી શકે ત્યારે શુદ્ધ ગાઈ શકાય છે તેમ સ્વર તથા અક્ષરના ઉચ્ચાર સ્થાન પરત્વે શુદ્ધ ભેદ પારખી શકાય ત્યારે કાનના આધારે વાણીના સ્થાનનો ઉપયોગ કરી સંયમ મેળવી શકાય છે અને તેથી પરિણામે યોગ્ય ઉચ્ચાર થઈ શકે છે

કર્ણેન્દ્રિય કેવી રીતે કેળવવી તે વર્ગશિક્ષકની અંગત હોશિયારી ઉપર આધાર રાખે છે, પણ જો શિક્ષક અમુક રીતે અદૃશ્ય થઈ જુદા જુદા અક્ષર તથા સ્વરનો ઉચ્ચાર કરી તેના સ્થાનની પરીક્ષા કરાવે તો સ્થાન સાથે તેમના ઉચ્ચારનો સમન્વય થાય અને મહાવરાથી સ્વર-વ્યંજનની પરીક્ષા પાકી થાય છે, પછી ઉચ્ચારનો દોષ રહેવાનો સંભવ રહેતો નથી. આ જ્ઞાન પાકું થયા પછી કા પા ઉપર લખી ઉચ્ચાર શબ્દપ્રયોગ માટે કરાવવા અને પછી કવિતાઓ કે ફકરા બોલવા આપવા આ યુક્તિઆના ક્રમદ્વારા ઉચ્ચારની ખામી અવશ્ય દૂર થઈ શકશે

બાળકો ઘણી વખત ઘણું ઉતાવળું બોલી જાય છે અને શિક્ષકો પણ તેવોજ દોષ કરે છે પરિણામ એ આવે છે કે ઉતાવળે બોલી જવાના ઉત્સાહમાં શબ્દો અથવા તેના અક્ષર - સ્વર બોલતા સમજાતા નથી વળી વચ્ચેના શબ્દો પણ એકબીજા સાથે ભળી જાય છે શિક્ષકના શિક્ષણની સફળતાનો આધાર સ્પષ્ટ વાણી ઉપર રહેલો છે અને બાળકની ભવિષ્યની નાગરિકતા પણ તેના ઉપર આધાર રાખે છે આપણે જ્યારે સામા માણસનું બોલવું સમજતા નથી ત્યારે આપણે તેને ગરબડીઓ કહીએ છીએ

એ આપણી મનોવૃત્તિનું બાહ્ય ચિહ્ન છે. અસ્પષ્ટતા એ વાણીનો મોટો દોષ છે. આપણા વિચાર વાણીથી પ્રકટ કરીએ છીએ એટલે જો વિચાર સ્પષ્ટ અને સુરેખ જાહેર કરવા હોય તો જેટલા પ્રમાણમાં વાણી સ્પષ્ટ અને વ્યાકરણથી વિશુદ્ધ હશે તેટલા પ્રમાણમાં વિચાર પણ તેવાજ સ્પષ્ટ અને સુરેખ પ્રકટ થશે. આમાં ભાષાજ્ઞાન અને વ્યાકરણની જરૂર છે પણ એ વિષયો અહીં અપેક્ષિત રાખ્યા છે. સ્પષ્ટ કેમ બોલવું તે મૂળ વિષય હોવાથી માત્ર ઉચ્ચાર અને બોલવાની પદ્ધતિ ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

ઉપાયઃ—અસ્પષ્ટ વાણી કુદરતી તેમજ કુટેવને લઈને આવે છે. કુદરતી દોષના ઉપાય વિશિષ્ટ પ્રકારના છે. શિક્ષકને જે અગત્યની બાબત છે તે બોલી કેમ સ્પષ્ટ કરવી તે છે. ધીમેથી અને સ્પષ્ટ બોલવાનો આગ્રહ રખાવવો અને કર્ણેન્દ્રિય કેળવવી. વળી ફકરાઓ તેમજ કવિતાઓ બોલાવી થતા દોષ સુધારવા. એકલા ભાષાના વિષયમાં નહિ પણ દરેક વિષયમાં શિક્ષક એ દોષ સુધારી શકે તેમ છે. યોગ્ય શબ્દસમૂહ પાડી બોલવાની ટેવ પાડવાથી વાણીમાં સ્પષ્ટતા આવશે. નાનાં બાળકો એકીવખતે બધું યોગ્ય રીતે સ્પષ્ટ વાણીમાં બોલી શકતાં નથી. વર્ગનાં બાળકોની શક્તિ પ્રમાણે શબ્દસમૂહ પાડવા જોઈએ. આપણી શાળાઓમાં બોલવાની ટેવ પાડવામાં આવતી નથી કારણ કે બધુંજ શિક્ષકજ બોલી જાય છે. ભાષા જેવા વિષયમાં પણ બાળકોના વિચાર વાણીદ્વારા પ્રકટ કરવાની ટેવ આપણે તેમને પાડતા નથી. શિક્ષણનો આ મોટો દોષ છે; માટે જેમ બને તેમ બાળકને બોલવાની તક આપવી અને તે તકનો લાભ લઈ વાણી સુધારવી.

સામાન્ય સૂચનાઓઃ—આપણી ભાષામાં 'સ્વરભાર'નો પ્રચાર નથી, પણ એથી એવું નથી કે આપણા વિચાર પ્રકટ કરવાને એકધારી બોલી રાખવી. જાહેર ભાષણ કરનારાઓની ફતેહનો આધાર ભાષણ દરમિઆન અમુક રીતે ભાર દઈ બોલવા ઉપર છે. અવાજ ક્યાં ઉંચો કરવો, ક્યાં ધીમો કરવો, ક્યાં મધ્યમ રાખવો એ બાબત પણ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. વળી એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે વર્ગમાં શિક્ષણ આપતી વખતે પણ શિક્ષકે બાળકની બોલી સુધારવી જોઈએ; પણ ભાષાશિક્ષણ વખતે આ તક જવા દેવી જોઈએ નહિ. વાંચવું, કવિતા ગવરાવવી, વાર્તા કહેવરાવવી, નાટ્યપ્રયોગ કરાવવા, સંવાદ કરવા, વર્ણન કરાવવું, વાતચીતના પ્રસંગો ઉભા કરવા, સમાજને લગતા વિષયો લઈ ચર્ચા ઉભી કરવી, પ્રશ્નોના ઉત્તર લેવા, વગેરે અનેક વિષયો છે, જેમાં બાળકને બોલવાના પ્રસંગો આવે તે પ્રસંગો ધ્યાનમાં રાખી શિક્ષક જો બાળકો પાસેથી કામ

લેશે તો વાણી સંસ્કારી બનશે. પ્રખ્યાત જાહેર ભાષણ કરનારાઓ ભાષણ કરે ત્યા બાળકોને લઈ જવા. સિનેમા વગેરે જ્યાં હવે ચેષ્ટા સાથે વાણીનો પ્રયોગ થાય છે ત્યાં,તેમજ એવા અન્ય સ્થળે લઈ જવાથી બાળકોને વાણીના સુંદર નમુના મળે છે. શાળા અને જગતનો આમ સુયોગ સાધવાથી બાળક-ને પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ મળશે. શિક્ષક જો આવી તકોનો લાભ લઈ બાળકની વાણી સંસ્કારી બનાવવામા પોતાનો હિસ્સો આપશે તો તે દેશની સંસ્કૃતિમા ફાળો આપે છે એ નિ:સંશય છે.

ગુજરાતનો સુબો આજમખાન

ગુજરાતના સ્વતંત્ર સુલતાનનો અમલ પુરો થયા પછી મોગલ શહેન-શાહત તરફથી જે જે સુબાઓ ગુજરાતમા મોકલવામાં આવ્યા તેમાના પીર મહંમદ બકરનું નામ, તેના કામોથી ગુજરાતમા હજી પણ તાજું છે.

શહેનશાહ શાહજહાનના સમયની શરૂઆતમાજ તેને અઝ્મખાનનો માનવંતો ઇલ્કાબ એનાયત કરવામા આવ્યો હતો. એ સમયે ગુજરાતમા જોઈએ તેવી શાંતિ ન હતી. કાઠી અને કોળી લોકના ધાડાં અવારનવાર લુંટફાટ કરતા ને સામ્રાજ્યની પ્રજાને ત્રાસ આપતા. આથી શાહજહાને પોતાના દરબારના એક પ્રતાપી ને પ્રભાવશાળી ઉમરાવને ગુજરાતના સુબા તરીકે મોકલવાનું નક્કી કર્યું. ૧૬૩૬ મા ગુજરાતના ૨૩ મા સુબા તરીકે એની નિમણુંક થઈ.

આ મહાન સુબાના સમયના ઐતિહાસિક બનાવો કરતા, તેના સ્વભાવની જે ખાસીઅતે તેને ઉધઈનું ઉપનામ અપાવ્યું તે ખાસીઅતના પરિણામ સાથે પરિચય કરાવવાનોજ આ લેખનો હેતુ છે. ઉધઈ જ્યા થોડો સમય પણ રહે છે ત્યા તે ઘર બાંધે છે, તેમ આ મહાન સુબાએ પણ કર્યું છે. કોઈ કોઈ લોકો એ ઉધઈના બીજા ગુણો સાથે એને સરખાવે છે. ઉધઈ જેને ચોટે છે તેને ખાઈ જાય છે. તે પ્રમાણે આ સરદાર પણ જેનો કેડો પકડતો તેને વશ કરીનેજ મૂકતો. ગમે તેમ હોય પણ અઝ્મખાનને સુંદર મકાનોનો ઘણોજ શોખ હતો, તેથી તેના સાત વર્ષના અમલ દરમિઆન ગુજરાતમા તેણે ઘણે સ્થળે મહેલો ને કિલ્લાઓ બંધાવ્યા હતા, તેમાના કેટલાક હજી પણ મોજુદ છે તે તેના શોખની સાક્ષી પુરે છે.

પાટણ આવી પહોચતાંજ આઝમખાને કોળીઓના સરદાર ઉપર ચઢાઈ કરી તેને હરાવી શરણે આણ્યો ને તેના ઉપર કાબુ રાખવા સરહદ ઉપર

બે કિલ્લા બંધાવ્યા. વાત્રક ઉપર કપડવણજથી થોડે દૂર એક કિલ્લો બંધાવ્યો અને તેનું નામ પોતાના નામ પરથી આઝમાબાદ પાડ્યું. બીજો કિલ્લો બંધાવી, પોતાના પુત્રના નામ પરથી તેનું નામ ખલીલાબાદ રાખ્યું.

કોળીઓને વશ કરી, અમદાવાદમાં આવી, તેણે કાઠીઓને વશ કરવાનું કામ હાથ પર લીધું. આઠ હજાર ઘોડેસ્વારનું લશ્કર લઈ તે સરખેજ ગયો ને ત્યાંથી જે જંગલોમાં ભરાઈને કાઠીઓ લુંટફાટ કરતા હતા તે કપાવી નાખી તેના ઉપર વિજય મેળવ્યો. વિજયની નિશાની દાખલ અને તેમના ઉપર દેખરેખ અને દાબ રાખવા, ભાદર અને ગોમા નદીઓના સંગમ ઉપર શાહપુર નામનો કિલ્લો બંધાવ્યો. આ કિલ્લામાં તેણે એક સુંદર મસીદ, એક હમામખાનું ને એક કુવો પણ બંધાવ્યાં.

વળી ખુદ અમદાવાદમાં તેણે એક સુંદર સરાઈ બંધાવી. તે મકાનની ભવ્યતા ઉપરથી લોકો તેને આઝમખાનનો મહેલ પણ કહે છે અને તે હજી પણ ભદ્રના અગ્નિ ખુણામાં તેના શોખની સાક્ષી પુરે છે.

આ સુબાનો અમલ ગુજરાત ઉપર લગભગ સાત વરસ રહ્યો. તે દરમિઆન ઘણા અગત્યના ઐતિહાસિક બનાવો પણ બન્યા. આ ઐતિહાસિક તત્ત્વોનો અભ્યાસ જેટલો બોધદાયક છે તે કરતાં પણ વધારે બોધદાયક તેના નામ સાથે જોડાએલાં આ ઉપર ગણાવેલાં મકાનોનો ઇતિહાસ છે.

શાહપુરનો કિલ્લો કાઠી લોકોના ઉપર દાબ રાખવા માટે ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો, એ વાત આપણે આગળ કહી ગયા. આ સ્થળ એક સમયે ગોહેલ રજપુતોના તાબામાં હતું. રાઠોડ રજપુતોએ ગોહેલોને ૧૩મા સૈકામાં મારવાડમાં લુણી કાંઠેથી હાંકી કાઢ્યા. સેજકજીની સરદારી નીચે ગોહેલો, જુનાગઢના ચુડાસમાની પાસે મદદ માટે આવ્યા. તેણે સેજકજીને હાલના રાણપુરવાળું સ્થળ આપ્યું ને તે ભાગને સેજકપુર નામ આપ્યું. સેજકજીના પુત્ર રાણાજીએ ત્યાં કિલ્લો બંધાવ્યો ને તેને રાણપુર નામ આપ્યું. રાણાજીના પુત્ર મોખડાજીએ પોતાની સત્તા વધારીને પીરમમાં મુખ્ય રાજ્યધાની ખસેડી. મોખડાજીએ વહાણો લુંટવા માંડ્યા તેથી મહમદ તઘલખ જોડે તેને લડાઈ થઈ તેમાં તે માર્યો ગયો. મોખડાજીના મરણ બાદ પણ રાણપુર ગોહેલોના હાથમાંજ રહ્યું ને આસરે એક સૈકા પછી રાણાજી નામના બીજા ગોહેલ રાજાને મહમદ બેગડા જોડે લડાઈ થઈ ને તેમાં તે હાર્યો ને તેનો કિલ્લો જમીનદોસ્ત કરવામાં આવ્યો.

આ પછી થોડા સમયે રાણાજીના ભત્રીજા હાલોજી ને લખીંધરજીને સિંધના રાજા જોડે તકરાર થઈ, તેથી સિંધના લશ્કરે હાલોજીને કેદ પકડયો. તેના ભાઈ લખીધરજીએ મહમદ બેગડાની મદદથી પોતાના ભાઈને છોડાવ્યો. પણ તેણે મુસલમાન ધર્મ અંગીકાર કર્યો, આથી તેને રાણપુર પાછું મળ્યું. આના વંશજો તે રાણપુરના મોલેસલામ ગરાસીઆ કહેવાય છે.

સત્તરમા સૈકાના મધ્યમાં આઝમખાને કાઠીઓને વશ કરવા આ ભાગ પર ચઢાઈ કરી અહીં કિલ્લો બંધાવ્યો તે વાત આપણે આગળ કહી ગયા છીએ. પછી મોગલ રાજ્યની પડતીના સમયમાં વઢવાણના રાજાએ રાણપુર પર ચઢાઈ કરી તે સમયે મોલેસલામ સરદાર આલમભાઈએ દામાજી ગાયકવાડની મદદ માગી. દામાજીએ મદદ કરી રાણપુર બચાવ્યું પણ મદદના ખર્ચ બદલ દામાજીને રાણપુરનો કિલ્લો આપી દેવો પડયો. છેવટે ૧૮૦૨ની સાલ સુધી તે ગાયકવાડને તાબે રહ્યું ને પછી અમદાવાદ જિલ્લા સાથે રાણપુર પણ બ્રિટિશ સરકારને મળ્યું.

આસરે ૭ લીટીના આરસપહાણમાં કોતરેલા એક લેખમાં આઝમખાને આ કિલ્લો બંધાવ્યો તેનો ઉલ્લેખ છે. અતિશયોક્તિથી ભરપુર ભાષામાં આઝમખાનને "મહાનખાન, જમાનાનો સરદાર, જેના જેવા પુત્રને આ દુનિયા પરની કોઈ સ્ત્રીએ જન્મ નથી આપ્યો" તેવો કહી લેખ લખનાર કવિ કિલ્લો બંધાવ્યાની તારીખ તેમા ગોઠવે છે ને તેને "અઅ-જમે બીલાદ" કહી તેને સૌથી ગોઠું શહેર કહે છે. વળી તેજ લેખમાં કવિ તેના ઉપર કોઇની દુષ્ટ નજર "દૂર ચસ્મે બદ" ન લાગે તેવી પ્રાર્થના પણ કરે છે. કવિની આ ઉમેદ બર આવી નથી.

આપણે ઉપર જોયું તેમ આ સ્થળની મનુષ્યોને હાથે ખરાબી થઈ છે અને કાળચક્રે પણ તેને જર્જરિત કરી નાખ્યું છે. તેની ભવ્ય દિવાલો કેટલીક જગાએ ખંડિત થઈ છે અને તેની ખંડેર અવસ્થા અને નિર્જનતાજ તેની પ્રાચીનતા સૂચવે છે. આ કિલ્લાની અંદરની મસીદ ઉપર એક લેખ છે. તેમાં "હીજરી સને ૧૦૫૦ ના જીલ્હજ મહીનામાં આ મુબારક મસીદ, પરવરે દેગારની જનાબમા ઉમેદવાર આઝમખાને બંધાવીને પુરી કરાવી કે જ્યાં ખુદાના બંદા સાચા ખુદાની બંદગી કરતા રહે" એની મતલબનો લેખ છે. આ મુબારક મસીદ ઉપર કાળચક્રે પોતાનો પ્રભાવ બતાવ્યો છે. અત્યારે ત્યાં ખુદાના બંદા સાચા ખુદાની બંદગી કરવા જમા થવાની ખબર નથી. વળી અહીંના હમામખાનાનો ઉપયોગ

ફરી "નેક દુઆ ગુજારવા" જેવું પણ ત્યાં કાંઈ રહ્યું નથી અને કુવા પરના લેખમાં લખેલો કાયદો પણ અત્યારે ઉઠાવી શકાતો નથી.

નામ અમર કરવાની મોટી આશાએ અગર જનસમાજની સેવા અર્થે બંધાવેલી ઇમારતો અત્યારે ખંડીએર અવસ્થામાં પડી રહી છે. તેની ઐતિહાસિક અગત્ય ભૂલાઈ જાય છે એટલું જ નહિ પણ તેની અંદર પ્રદર્શિત કરેલી લોકસેવાની ઉમેદો પણ થોડો સમય જ બર આવે છે ને સર્વના ઉપર કાળચક્રનું આક્રમણ થતાં તેની ભંગુરતા જણાય છે.

ઇ. સ. ૧૬૩૭ માં અમદાવાદમાં આઝમખાને બંધાવેલી સરાઈની વાત આપણે કહી ગયા છીએ. મોગલ સમયની સુંદર બાંધણીની યાદ આપતી આ સરાઈ અને શાહીબાગ હજી પણ અમદાવાદમાં મોજુદ છે. આઝમખાનની આ સરાઈનો દરવાજો ૧૮ ફુટ ઉંચો છે અને તેનું દિવાનખાનું અષ્ટકોણાકૃતિ છે. આ દરવાજાની ઉપર સુંદર અક્ષરે ફારસી ભાષામાં લેખ છે. આ લેખમાં પણ મકાનનાં અતિશયોક્તિભર્યાં વર્ણન છે. લેખમાં મહેલને ગગનચુંબી, અને સ્વર્ગ સમાન કહ્યો છે અને તેની તવારીખવાળા શબ્દોમાં તેને ભલાઈને મહેરબાનીનું (મકાન ખૈર ઉઇહસાન) સ્થાન કહ્યું છે. મકાન બંધાવનારની કે પછી તેના ઉપર લેખ લખનાર કવિની પાક ઉમેદો કેટલે અંશે બર આવી છે તે આપણે જોઈએ.

એક સમયે અંગ્રેજ અને ડચ કંપનિના બે મુખ્ય સંચાલકોને જમવા નોતરી તેમને નાચ દેખાડવાનું મન થતાં આઝમખાને કેટલીક નાચ કરનારીઓને બોલાવડાવી. તેમણે બે કલાક સુધી અતિસુંદર નાચ કર્યો. પછી બીજી નાચનારીઓને બોલાવવાનો ખાને હુકમ કર્યો પણ તે આવી નહિ. નોકરે જણાવ્યું કે તેઓ માંદી છે. આ વાત ન માનતાં ખાને તેમને જબરજસ્તીથી પકડી મંગાવી. તપાસ કરતાં તેને જણાયું કે ખાન તેમને પૈસા નહિ આપે એમ તેમની ખાતરી હતી તેથી તેઓ આવવાની ના પાડતી હતી. આ સાંભળી ખાને તરતજ તેમનાં માથાં ઉડાડી દેવાનો હુકમ છોડયો અને ત્યાં ને ત્યાં તેના હુકમનું પાલન કરાવ્યું. મહેમાનો આ ત્રાસદાયક બનાવથી ચોંકી ગયા, પણ ખાન તરતજ હસવા લાગ્યો ને કહેવા લાગ્યો કે જો હું આ પ્રમાણે ન કરૂં તો હું અમદાવાદનો સુબો રહી શકું નહિ. એક વખત આ લોકોને મારા હુકમનો અનાદર કરતાં હું જોઈ રહું તો એઓ મારે પણ માથે ચઢી ભાગે ને મને શહેરમાંથી હાંકી કાઢે. આ વૃત્તાંત એક જર્મન મુસાફર મેન્ડેલોના હિંદના પ્રવાસમાં વિગતવાર આપેલો છે.

અદલ ઇન્સાફ કરનારા આઝમખાનને હાથેજ આ "સ્વર્ગસમાન" મકાનમાં આ ઘોર કૃત્ય થયું !

આ મકાનમાં મોગલ સમયના પાછલા ભાગમાં મદ્રેસા બેસવા લાગી. મરાઠાના હાથમાં અમદાવાદ હતું તે સમયે આ મકાનનો એક ભાગ લશ્કરી અમલદારના રહેવા માટે ને બીજો ભાગ દારૂગોળો ભરવામાં વપરાતો. બ્રિટિશ લોકોના હાથમાં અમદાવાદ આવ્યુ ત્યારપછી લગભગ અડધા સૈકા સુધી તેનો જેલ તરીકે ઉપયોગ કરવામા આવ્યો !! ત્યારપછી તેનો અમદાવાદની મુખ્ય પોસ્ટ ઓફિસ તરીકે ઉપયોગ થવા લાગ્યો. હાલ પોસ્ટ ઓફિસ માટે નવું મકાન બંધાતાં આઝમખાનના આ મકાન ખૈર ઉ ઇહસાન—માં ઉત્તર દસ્ક્રોઈના અમલદારની કચેરી છે.

રણજીતભાઈ

ખારાઘોડાના વડા અગર

પ્રાચીન ઇતિહાસથી ગૌરવવાન બનેલા ઉત્તર ગુજરાતના કેટલાંક અગત્યનાં સ્થળોની ટુંકી હકીકત આપણે ઉડતી નજરે અત્યાર અગાઉ જોઈ ગયા. વઢીઆર, સુંવાલ, ખાખરીઆ, જનવાડ અને નળકાંઠાના વિભાગોવાળો આ આખો પ્રદેશ પુરાતન કાળમા વૈભવવાળો હતો અને આ આખા પ્રદેશ ઉપર સમૃદ્ધ શહેરોની ભવ્યતાનો ઉદયઅસ્ત અનેક વખત થએલો.

અતિપ્રાચીન કાળમાં કાઠિઆવાડની ખંડસ્થ ભૂમિ અને શુદ્ધ ગુજરાતની ભૂમિ વચ્ચે દરિયો હશે અને ખભાતનો અખાત અને કચ્છનો રણપ્રદેશ એકજ દરિયાથી જોડાએલા હોવાથી વલભીપુર (વળા), અને ઝીંઝુવાડા બંદરો હશે અને ખારાઘોડા અને પંચાસર આગળના પ્રદેશ પર તથા ધોલેરાની આસપાસની ભાલની ભૂમિ પર સમુદ્રના જળ પથરાએલાં હશે એમ ત્યાંના ભૂમિતળની સ્થિતિ પરથી જણાય છે.

પૃથ્વીના ગર્ભમાં રહેલી ગરમીથી ભૂમિતલ પર થતા ફેરફારોના પરિણામે અને ધરતીકંપના આંચકાઓથી કાઠિઆવાડના દ્વીપકલ્પની ભૂમિ ઉંચી આવી અને દરિઆનાં પાણી ખસી જવાથી ગુજરાત અને કાઠિઆવાડ જોડાઈ ગયાં તથા ભાલનો અને રણના કાંઠા પર આવેલો સરાણ પ્રદેશ વસ્તીવાળો બન્યો.

ચાવડા વંશના વનરાજના વખતમાં આ ભૂમિએ ઇતિહાસમાં યોગ્ય સ્થાન મેળવ્યું અને ત્યારથી અત્યારસુધીમાં કુદરતી કારણોથી અને અન્ય

પ્રજાઓના હુમલાઓ વગેરે કારણોથી તેના પર ઉદયઅસ્તનાં અનેક પરિવર્તનો થઈ ગયાં.

કચ્છના રણના કાંઠા પર આવેલા, એક વખત દરિયાના જળથી આચ્છાદિત થએલા આ પ્રદેશમાં ગુજરાતનો મોટામાં મોટો મીઠાનો અગર આવેલો છે.

બી. બી. એન્ડ સી. આઇ. રેલવે લાઇન પર વીરમગામથી આગળ વધીએ તો ખારાઘોડાનું જંકશન આવે છે. આ ભાગની જમીનનું તળીઉં ખારવાળું હોવાથી ગામનું નામ ખારાઘોડા આપવામાં આવ્યું છે. ખારાઘોડાનું વડાગરૂં મીઠું ગુજરાતમાં જાણીતું છે. મીઠું પકવવામાં આવે તે સ્થળને અગર કહેવામાં આવે છે. ખારાઘોડાનો અગર ગુજરાતમાં મોટામાં મોટો હોવાથી તેને વડા અગર અથવા બડા અગર કહેવામાં આવે છે અને ત્યાં પાકેલું મીઠું વડાગરૂં અથવા બડાગરૂં કહેવામાં આવે છે.

ખારાઘોડાની નજીકની જમીન હાલમાં મીઠું પકવવા યોગ્ય રહી નથી. તેના ભૂમિતળમાં રહેલો ક્ષાર ઓછો થતો જાય છે એટલે અગર પણ દૂર ખસતો જાય છે. જમીન પર જ્યારે કોઈપણ જાતની વનસ્પતિ ઊગવા માંડે ત્યારે તે જમીન મીઠી થતી જતી ગણાય છે અને મીઠું પકવવા તે યોગ્ય ગણાતી નથી.

ખારાઘોડાના અગર સ્ટેશનથી લગભગ સાતેક માઇલ દૂર છે. અગરમાં જવા માટે રેલવે લાઇન નાખવામાં આવી છે, તે ઉપર ટ્રોલી અને મીઠું ભરવાનાં વેગનો લઈ જવામાં આવે છે. અગર ઘણો મોટો હોવાથી તેના પ્લોટ્સ અથવા વિભાગો પાડવામાં આવેલા હોય છે અને જુદા જુદા વિભાગમાં જવા માટે રેલ્વેના પાટા નાખવામાં આવેલા હોય છે. ખારાઘોડાના અગરની નજીકમાંજ ઉડુ ગામ આગળ બીજો મોટો અગર આવેલો છે અને આ બન્ને અગરોમાંથી લાખો મણ મીઠું પકવી શકાય છે.

ચોમાસાની ઋતુમાં આખા અગરમાં પાણી ભરાઈ જાય છે અને ત્યાં જઈ શકાતું નથી. લગભગ ઓક્ટોબર માસથી અગરમાં કામ કરનારા અગરીઆ ત્યાં જવા માંડે છે. અગરની જમીન પ્રથમ ખોદીને સાફ કરવામાં આવે છે અને અમુક અમુક માપના પાટ પાડવામાં આવે છે. પછી પાટ ઉપરની જમીન દબાવીને સખત બનાવવામાં આવે છે અને ફરતી ઉંચી કિનારી બાંધી લેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે જમીન તૈયાર કર્યા બાદ નજીકમાં કુવાઓ ખોદવામાં આવે છે અને તેમાંથી ઢીંકવા વાટે ખેંચેલું પાણી નીકદ્વારા પાટમાં લઈ જવામાં આવે છે. આ પાણીમાં અતિશય ખારાશ હોય છે.

પાટમાં આ પાણી અમુક વખત પડી રહે એટલે ક્ષાર નીચે બેસી જાય છે અને વધારાનું પાણી બીજી નીક વાટે અન્ય સ્થળે લઈ જવામાં આવે છે. આ બીનજરૂરનું પાણી ખારાઘોડા લઈ જવામાં આવે છે અને તેમાંથી વિલાયતી મીઠું (મેકસલ્ટ) બનાવવામાં આવે છે જેનો ઉપયોગ દાક્તરો રેચની દવા તરીકે કરે છે.

તાપ પડવા માંડે એટલે પાટમાં જમા થએલા ક્ષારના ગાંગડાઓ બનવા માંડે છે. અગરીઆઓ આ વખતે દંતાળીથી ક્ષારને જરૂર પ્રમાણે ઉંચો નીચો કરી ગાંગડાઓને યોગ્ય પ્રમાણમા મોટા થવા દે છે. લગભગ ફેબ્રુઆરિ માસમાં ગાંગડાઓ પાકીને ઉપયોગમા લેવા લાયક બની જાય છે, એટલે આખા પાટમાં તૈયાર થએલો પાક વેગનોમાં નાખીને ખારાઘોડા સ્ટેશને લઈ જવામા આવે છે. અગરીઆઓને મહેનતાણું મળે છે.

અગરમાંથી મીઠું ભરીને આવેલાં વેગનો ખારાઘોડા સ્ટેશનપર ઉંચા પૂલ ઉપર લઈ જવામાં આવે છે, અને વેગનો હલવી નાખવામાં આવે એટલે મીઠું નીચે પડે છે અને જોઈતા પ્રમાણમાં તેના ઢગલા થઈ જાય છે. પૂલની ગોઠવણ કરવાથી વેગનો હલવવાની અને ઢગલાઓ કરવાની મહેનત બચી જાય છે. ઢગલાઓ ઉપર પતરાનું છાપરૂં બનાવેલું હોય છે, એટલે આખો ભાગ ગોડાઉન-વખાર જેવો બની જાય છે. પૂલની નીચે હજારો મણ મીઠું માઈ શકે છે. જરૂર પડે તો બહાર ખુલ્લામાં પણ મીઠાના ઢગલા કરવામાં આવે છે. વરસાદ પડવાથી ઉપરનું થોડું મીઠું ઓગળી જાય છે પણ પછી આખો ઢગલો સખત પત્થરનો બનેલો હોય તેવો થઈ જાય છે અને ત્રીકમ અને પાવડાની મદદ વિના તેને એકઠું કરી શકાતું નથી. વર્ષો સુધી આવા ઢગલા ખુલ્લામાં રાખી શકાય છે.

મીઠું વેચવા સરકાર તરફથી એજન્સી આપવામાં આવે છે અને આ એજન્ટ નક્કી કરેલા ભાવે મીઠાનું વેચાણ કરે છે. ખારાઘોડાથી સીલબંધ વેગનો જરૂર પ્રમાણે જુદાં જુદાં સ્ટેશનોએ મોકલવામાં આવે છે અને એજન્ટના માણસો છુટક વેપારીઓને મીઠાનું વેચાણ કરે છે.

ખારાઘોડાના અગર કસ્ટમ્સ ખાતાના આસી૦ કલેકટર સાહેબની સત્તા નીચે મૂકવામાં આવેલા છે. પર હદનું મીઠું બ્રિટિશ હદમાં દાખલ ન થાય એટલા માટે બ્રિટિશ હદના નાકે લાઈનદોરી બાંધવામાં આવી છે, અને આખી લાઈન દોરી ઉપર માઇલ માઇલના અંતરે કસ્ટમ્સ ખાતાની પોલીસો માટે છાપરીઓ બાંધવામાં આવી છે અને આ પ્રમાણે આખી લાઈન પર ચોકી રાખવામાં આવે છે.

અગરની વ્યવસ્થા કરવા સ્ટેશનની પાસે નવા ખારાઘોડા નામનું ગામ વસાવવામાં આવ્યું છે. અહીંઆ આસી૦ કલેકટર સાહેબ, સોલ્ટ ઇન્સ્પેકટર સાહેબ વગેરે અમલદારોની કચેરીઓ અને ઑફિસોના સ્ટાફ માટે રહેવાનાં મકાનો, સરકારી દવાખાનું, નિશાળ વગેરે આવેલાં છે. ગામની દેખરેખ અને વ્યવસ્થા સોલ્ટ ઇન્સ્પેકટર સાહેબની સીધી દેખરેખ નીચે મૂકવામાં આવી છે. નવા ખારાઘોડા સ્વચ્છતા અને હવાપાણી માટે આદર્શ સેનેટોરીઅમ જેવું ગણાય છે. ગામમાં બાળકો માટે સોલ્ટ ખાતા તરફથી પાંચ ધોરણની ગુજરાતી નિશાળ ચલાવવામાં આવે છે. ગામમાં નાની પણ સુંદર લાઈબ્રેરી પણ રાખવામાં આવી છે. પીવાના પાણીને માટે બોરિંગની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે અને આ પાણીનો ઉપયોગ ઝાડપાન અને બાગબગીચાને સારી સ્થિતિમાં રાખવામાં પણ કરવામાં આવે છે.

નજીકમાં જુના ખારાઘોડા નામનું નાનું ગામ આવેલું છે. ત્યાં પણ લોકલબોર્ડ તરફથી ચાર ધોરણની ગુજરાતી નિશાળ ચલાવવામાં આવે છે.

ખારાઘોડાની નજીકમાં મીઠાઘોડા નામનું નાનકડું ગામડું આવેલું છે.

ખારાઘોડાના અગરના કોઈપણ ભાગમાં મીઠું પાણી મળી શકતું નથી અને અગરીઆઓને રાત્રિ અને દિવસ ત્યાંજ રહેવાનું હોવાથી ખારાઘોડાથી પાઇપ વાટે મીઠું પાણી અગરમાં મોકલવામાં આવે છે.

બપોરના વખતમાં આ ભાગમાં સખત તાપ પડે છે અને સવારમાં ઘણી ઠંડી લાગે છે. ઉનાળામાં કચ્છના રણમાંથી ફુંકાતા પવનને લઈને બપોર પછી લગભગ દરરોજ આંધી ચડે છે અને ધૂળથી આચ્છાદિત થએલું આકાશ વરસાદના વાદળાંઓથી ઢંકાએલું હોય તેવું ઘનઘોર જણાય છે. બપોરના સખત તાપને લીધે હવા તપે એટલે તે પાતળી થઈ ઉંચે ચડે અને આસપાસની ઠંડી હવા પાતળી હવાની જગ્યા લે એટલે આની આંધી લગભગ દરરોજ ચડે છે અને સખત પવન ફુંકાય છે. રાત્રિના વખતે વાતાવરણ શાંત બને એટલે ધૂળ નીચે બેસી જાય છે. વઢીઆરના લગભગ આખા ભાગમાં રણની ખારી ધૂળ ઉનાળામાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં જમા થાય છે. આથી ખેતીને ફાયદો થાય છે, પણ ભૂમિતળ ક્ષારવાળું થવાથી ઘણે ઠેકાણે પીવાનું પાણી ખારૂં થઈ જાય છે.

ઉત્તર ગુજરાતમાં નોકરીને અંગે ફરતાં જુદાં જુદાં સ્થળોને લગતી કેટલીક હકીકત મેં એકઠી કરેલી તે શાળાપત્રના વાંચકોને જુદા જુદા લેખો-

દ્વારા અર્પણ કરવામાં આવી છે. આ આખી ભૂમિ ઇતિહાસથી ભરપૂર છે અને મારી નોંધ સંપૂર્ણ ન હોવા જ્યાં ઇતિહાસમાં રસ લેતા વિદ્વાનોને આ સ્થળોનો ઇતિહાસ બહાર લાવવાના નમ્ર નિમંત્રણ રૂપે તે પ્રસિદ્ધ કરવાની મેં હિંમત કરી છે. આ ભૂમિની મારી મુસાફરી પૂર્ણ થતાં આ લેખમાળા પણ પૂર્ણ થાય છે, પણ હું આશા રાખું છું કે અન્ય ઇતિહાસપ્રેમીઓ આ ભૂમિના ઉજ્જ્વલ ઇતિહાસને બહાર લાવવા પ્રયત્ન કરી ગરવી ગુજરાતના પ્રાચીન ગૌરવને બહાર લાવવા પ્રેરાશે.

મનસુખરામ મણિશંકર દ્વિવેદી

સીનીઅર આસી૦ ડે૦ એજ્યુ. ઇન્સ. સુરત

શિક્ષકનું કર્તવ્ય

શિક્ષકોની સમક્ષ ઉત્તમ પ્રકારની સમાજસેવા કરવાનો પ્રસંગ આવીને પડેલો છે એ વાત શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓએ એક પળવાર પણ ભૂલી જવી જોઈએ નહિ. ધન અને સત્તા કરતાં સેવા વધારે પૂજ્ય છે, વધારે આદરમાનને પાત્ર છે અને સેવા કરનારાઓને મોડુંવહેલું આદરમાન મળશે, સેવાની મોડીવહેલી જરૂર કદર થશે એ વાત નિઃસંશય છે અને શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓએ તે શ્રદ્ધાપૂર્વક માનવી. શિક્ષકોને પુરતું વેતન મળતું નથી અને સમાજમા તેમને યોગ્ય પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન મળેલું નથી તેનું એ પણ એક કારણ છે કે સમાજસેવા કરવાનો જે ઉત્તમ પ્રસંગ શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓને પ્રાપ્ત થએલો છે તેનો તેમણે પુરેપુરો લાભ લીધેલો નથી. તમારો પગાર કે સમાજમાં તમારૂં સ્થાન અને સમાજમાં તમારે જે સેવા કરવાની છે તેની સાથે બીલકુલ પણ સંબંધ હોવો જોઈએ નહિ. સેવા તો હંમેશાં નિઃસ્પૃહી હોવી જોઈએ. બદલાની આશાએ જે સેવા થાય છે તેનું મૂલ્ય ઘટી જાય છે.

માત્ર થોડા અપવાદ સિવાય મોટા ભાગના શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓને પોતાના ઉત્તમ અને પ્રતિષ્ઠિત ધંધાની મહત્તાનો, તેના ગૌરવનો, તેની ઉંચી કિંમતનો ખ્યાલ સરખોએ આવ્યો હોય એમ જણાતું નથી. શિક્ષકોએ પોતેજ પોતાના પવિત્ર ધંધાની કિંમત ઘટાડી છે. તેનું ગૌરવ હલકું પાડી દીધું છે. શિક્ષકોએ પોતેજ તેમનાં કર્તવ્યો તથા તેમની જવાબદારીઓની કિંમત હલકી આંકી છે, એટલે પછી સમાજ પણ તેની કિંમત હલકી

આંકે તેમાં નવાઈ જેવું શું છે? શિક્ષકના ધંધાની મહત્તા, સમાજને તેની અનિવાર્ય જરૂર એનો જો શિક્ષકોને પોતાનેજ પુરેપુરો ખ્યાલ આવે અને પગાર કે પ્રતિષ્ટાની દરકાર કર્યા વગર, ફળ કે વાહવાહની પરવા કર્યા વગર પ્રભુને સમર્પણ કરી માત્ર સેવાભાવથી તેઓ ઉંચી કર્તવ્યભાવનાથી પોતાનું કાર્ય કરે જાય તો રાજ્યની કે સમાજની મગદુર નથી કે તે લાંબા સમય સુધી શિક્ષકના ધંધાની કિંમત હલકી આંકી શકે, કે શિક્ષકોને યોગ્ય માન પ્રતિષ્ઠા ના આપે કે શિક્ષકોના ઉચ્ચ અને પવિત્ર ધંધાની યોગ્ય કદર ના કરે.

પરંતુ આ બધું થવાને માટે પ્રથમ આવશ્યક એ છે કે શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓએ પોતે પોતાના હૃદયની વિશાળતા કેળવવી જોઈએ. માંહેમાંહેની ઈર્ષાને ટુંકી ને સંકુચિત સ્વાર્થવૃત્તિનો ત્યાગ કરી એક બીજા પ્રત્યે ઉદાર અને ક્ષમાશીલ થતા શીખવું જોઈએ. મનની હલકાઈ, સહેજસાજમાં એકબીજા સાથે તકરાર કરવાની વૃત્તિ, એકબીજાની ખરી ખોટી ચાડીઓ કરવાની ટેવ, એક બીજા માટે ખોટી ખોટી વાતો ફેલાવવાની તેમ નિંદા કરવાની ટેવ, નનામા પત્રો લખવાની તથા નનામી અરજીઓ કરવાની કુટેવ વગેરે દૂષણો પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓમા સામાન્ય રીતે ઘણા મોટા પ્રમાણમાં પ્રચલિત છે તેનો શિક્ષકોએ પ્રથમ ત્યાગ કરવો જોઈએ.

માન પ્રતિષ્ઠા મળતાં નથી. આવી જાતની પ્રચલિત લોકમાન્યતા દૂર કરવી એ તાલીમ પામેલા બાહોશ શિક્ષકોને માથે મોટામાં મોટું કર્તવ્ય છે. આવી લોકમાન્યતા કાંઈ એની મેળે અસ્તિત્વમાં આવેલી હોય નહિ. બીન-કેળવાએલા, બીનઅનુભવી, ધંધાની તાલીમ લીધા વગરના, શિક્ષકના ધંધાની બીલકુલ આવડત વગરના અસંખ્ય શિક્ષકોના વર્ષોના વર્ષો સુધીના ખરાબ શિક્ષણ ઉપરથી આવી જાતની લોકમાન્યતા હોવી જોઈએ; એટલા માટે પ્રજામાં ઊંડાં મૂળ ઘાલી પેઠેલી આ લોકમાન્યતા દૂર કરવાને માટે પણ શિક્ષણના ધંધાની ઉચ્ચ તાલીમ લીધેલા, ઉંચી ભાવનાવાળા કર્તવ્યનિષ્ઠ અસંખ્ય શિક્ષકો અને શિક્ષિકોઓએ વર્ષોના વર્ષો સુધી ઉંચી કોટિનું ઉત્તમ શિક્ષણ આપવું પડશે અને જનસમૂહને પ્રત્યક્ષ સાબીત કરી આપવું પડશે કે શિક્ષકનો ધંધો મહેલો નથી અને ગમે તે પુરુષ કે સ્ત્રી ધંધાની ખાસ તાલીમ મેળવ્યા વગર શિક્ષક થઈ શકે નહિ. જ્યાં સુધી જનસમૂહ જુની ઘરડના શિક્ષકો અને તાલીમ પામેલા નવીન શિક્ષકો વચ્ચેનો તફાવત પ્રત્યક્ષ જોશે નહિ, ત્યાંસુધી જનસમૂહને ખાતરી નહિ થાય કે નવીન શિક્ષકો જૂની ઘરડમાં કામ કરી રહેલા શિક્ષકો કરતા વધારે યોગ્યતા ધરાવે છે. તેમનામાં વિદ્વત્તા વધારે છે, તેમણે બાળસ્વભાવ અને માનસશાસ્ત્રનો ઊંડો અભ્યાસ કરેલો છે. શિક્ષણશાસ્ત્ર અને શિક્ષણની ખાસ કળામાં તેઓ પારંગત છે, અને આપણાં બાળકોને તેમની પાસે શિક્ષણ લેવડાવીશું તો બાળકોનો શારીરિક, માનસિક, નૈતિક વિકાસ સારો થશે, ત્યાંસુધી જનસમૂહ શિક્ષકોના ધંધાની યોગ્ય કદર નહિ કરે, તેમનું વેતન વધારવાની તેમની ઇચ્છા નહિ થાય, અને સમાજમાં તેમને ઉચ્ચ સ્થાન આપવાને તેઓ પ્રેરાશે નહિ; એટલા માટે નવીન શિક્ષકોએ પ્રથમ તો પોતાના જ્ઞાનમાં વધારો કરવો જોઈએ. ખરો શિક્ષક એજ મનુષ્ય થઈ શકે કે જે જીવનપર્યંત વિદ્યાર્થી રહી શકે. પોતાનું જ્ઞાન વધારવાની, નવાં નવાં પુસ્તકો વાંચતા રહેવાની, નવું નવું શીખવાની, નવા નવા પ્રયોગો કરવાની, નવા નવા અનુભવોની નોંધ રાખી તેમાંથી સારગ્રહણ કરવાની નવીન શિક્ષકોને સ્વાભાવિક વૃત્તિ હોવી જોઈએ. આત્મસુધારો કરવાની તેમજ પોતાની જાતનો માનસિક વિકાસ કરવાની વૃત્તિ અને પ્રબળ ઇચ્છા એ દરેક નવીન શિક્ષકનું ખાસ લક્ષણ હોવું જોઈએ.

નવીન શિક્ષકે પ્રથમ તો શિક્ષણનું, શાળાનું, વિદ્યાર્થીનું તેમ શિક્ષકનું લાંબા સમયથી ચાલી આવેલું પ્રચલિત દૃષ્ટિબિંદુ ફેરવી નાંખવું જોઈએ અને સર્વત્ર નવીન આચારવિચારોનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવું જોઈએ.

અત્યારની આપણી પ્રાથમિક શાળાઓની સામે મોટામાં મોટો આક્ષેપ તો એ છે કે શિક્ષણના નવા આદર્શો પ્રમાણે એ શાળાઓ ચાલતી નથી. આપણી હાલની પ્રાથમિક શાળાઓ તો એક જાતના કેદખાનાંઓ છે. બાળકો તેમાં પુરવામાં આવેલા કેદીઓ છે, અને શિક્ષકો એ કેદીઓના ચોકરો અને જેલરો છે. આ આક્ષેપો કેટલે અંશે સત્ય છે તેનો આપણે સૌએ પ્રમાણિકપણે વિચાર કરવાનો છે. નિશાળનો વખત થતાં બાળકો આનંદ અને ઉલ્લાસથી શાળાઓ તરફ દોડતાં આપણી નજરે પડે છે? શાળાઓમાં જવું બાળકોને ગમે છે કે તેઓ નાખુશીથી શાળાઓમાં આવે છે? શાળાઓનો સમય પુરો થતાં રજાનો ઘંટ વાગે છે ત્યારે તેઓ કેટલા બધા આનંદમાં આવી જાય છે? કેદખાનામાંથી છૂટી પોતપોતાને ઘેર જતાં કેદીઓને જેવો આનંદ થાય છે તેવો આનંદ શાળામાં છૂટી પોત પોતાને ઘેર જતાં બાળકોને થતો નથી? શાળાઓમાં બાળકોને આનંદ અને રસ પડે છે ખરો? શાળાઓનું વાતાવરણ પ્રેમમય છે કે ત્યાં ભયનું વાતાવરણ પ્રસરી રહેલું છે? એનો દરેક શિક્ષકે પોતે વિચાર કરવો જોઈએ. શાળાઓમાં સામાન્ય રીતે પ્રસરી રહેલું આ ભયનું વાતાવરણ દૂર કરી શિક્ષકોએ શાળાઓમાં એવી જાતનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવું જોઈએ કે બાળકો હોંસ અને આનંદથી શાળાઓ તરફ આકર્ષાય.

આવી જાતનું વાતાવરણ માત્ર આનંદી અને બાળકો તરફ જેમને સ્વાભાવિક પ્રેમ હોય એવાજ શિક્ષકો ઉત્પન્ન કરી શકે. બાળકો પ્રત્યે સ્વાભાવિક પ્રેમ ધરાવનારા, હસમુખા અને આનંદી શિક્ષકો આપણી મ્યુનિસિપાલિટિની શાળાઓમાં છે તે હું જાણું છું. બાળકો તેમની આજુ-બાજુ વીંટાઈ વળી આનંદ કલ્લોલ કરી મૂકે છે તે મેં પ્રત્યક્ષ જોયું છે. આવા પ્રેમાળ અને આનંદી શિક્ષકોના હાથ નીચે શિક્ષણ લેતાં બાળકોને શાળાઓ કેદખાના સમાન લાગતી નથી, પરંતુ મારે દીલગીરીની સાથે કહેવું પડે છે કે આવી જાતનાં બાળકો પ્રત્યે સ્વાભાવિક પ્રેમ ધરાવનારા, હસમુખા અને આનંદી શિક્ષકો આપણી શાળાઓમાં ઘણા થોડા છે. મોટે ભાગે આપણી શાળાઓના શિક્ષકો તો ભય અને ત્રાસની મૂર્તિ સમાન હોય છે. તેમને જોઈ બાળકો ત્રાસે છે. તેઓ શિક્ષકો કરતાં જેલરોને વધારે મળતા આવે છે. તેમના ચહેરાઓ કદી પણ હસમુખા, આનંદી અને પ્રેમાળ દેખાતા નથી. સ્વભાવથીજ તેઓ કકળાટખોર, દુઃખી અને અસંતોષી જોવામાં આવે છે. તેમનું મોં હંમેશાં ગંભીર અને તોબરા જેવું ચડેલું દેખાય છે. તેઓ પોતે તો જીવનના આનંદ અને ઉલ્લાસ

કદી પણ ભોગવી શકતા નથી એટલુંજ નહિ પણ બીજાઓ એવા આનંદ અને ઉલ્લાસ ભોગવે છે તે પણ એમનાથી સહન થઈ શકતું નથી. તેઓ દંભી હોય છે. નીતિ અને ચરિત્રનો તેઓ એવો ખોટો દંભ અને આડંબર કરે છે કે બીજા શિક્ષકો અને બીજી શિક્ષિકાઓ આનંદથી કોઈ સાથે હસીને બોલે કે વાતચીત કરે કે સ્વચ્છ, સુંદર અને સુશોભિત કપડાં પહેરે તે પણ તેમનાથી દેખી શકાતું નથી. તેમના મોંમાંથી બાળકો પ્રત્યે પ્રેમના શબ્દો કદી પણ નીકળતા નથી. તેઓ બાળકોને કઠોર શબ્દોથી સંબોધે છે. ઘણીવાર તેમને ગાળો દે છે અને ના કહેવાય એવા શબ્દો કહે છે. આવી જાતની પ્રકૃતિ ધરાવનારા શિક્ષકોને નવીન શાળાઓમાં સ્થાન નથી. જેઓ બાળકો સાથે બાળકો જેવા આનંદી અને રમતીઆળ થઈ શકતા નથી, બાળકોની નિર્દોષ રમતગમતોમાં આનંદ અને રસથી ભાગ લઈ શકતા નથી, ગંભીરતા, કઠોરતા, મોટાઈનું ઘુંપદ, નીતિ અને ચરિત્રનો ખોટો દંભ અને આડંબર એ જેમનાં સ્વાભાવિક લક્ષણો છે તેવાઓ તો શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓ કરતા સાધુઓ અને સાધ્વીઓનાં કે પુખ્ત વયની વિધવાઓનાં આશ્રમો ઉપર દેખરેખ રાખનારની જગ્યાને માટે વધારે યોગ્યતા ધરાવે છે. શિક્ષકો તરીકે તેઓ બાળકોનું હિત કરતા તેમનું અહિત વધારે કરે છે.

નવીન શિક્ષણ અને નવીન શાળાઓના મુખ્ય લક્ષણો સ્વાભાવિકતા અને સ્વતંત્રતા એ બે છે. આપણી હાલની પ્રાથમિક શાળાઓમાં સ્વાભાવિકતા અને સ્વતંત્રતાને હજી જોઈએ તેવું યોગ્ય સ્થાન મળેલું નથી. આપણી હાલની શાળાઓમાં યાંત્રિક કૃત્રિમતા પુષ્કળ જોવામાં આવે છે. આપણી અત્યારની શાળાઓમાં અપાતું શિક્ષણ બાળકોની સ્વાભાવિક માનસિક વૃત્તિઓને પોષે એવું તેમ તેમનો શારીરિક અને માનસિક વિકાસ સાધી શકે એવું જણાતું નથી. આપણા હાલના શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓ મોટે ભાગે એક યંત્રની માફક પોતાનું કાર્ય કરે જાય છે. તેઓ શાળાઓમાં નિયમિત રીતે આવે છે, તેમને સોંપેલા વિષયો શીખવે, પરંતુ બાળકોની સ્વાભાવિક મનોવૃત્તિઓ જાણવાનો, અમુક સમયે અમુક જાતના શિક્ષણમાં બાળકોને રસ પડે છે કે કેમ તે શોધવાનો અને બાળકોની મનોવૃત્તિઓને અનુકૂળ થાય તેવી રીતે, તેમ બાળકોને રસ પડે એવી રીતે શિક્ષણ આપવાનો આપણે પ્રયાસ કરવો જોઈએ, એવો વિચાર સરખોએ તેમને આવતો નથી. આનું પરિણામ એ આવે છે કે બાળકોની શક્તિઓનો સ્વાભાવિક વિકાસ થતો નથી. દરેક શિક્ષકે ખાસ કરીને

એક વાત મુખ્યત્વે કરીને લક્ષમાં રાખવી જોઈએ કે શિક્ષણ, અભ્યાસક્રમ, ટાઇમટેબલો, પરીક્ષાઓ અને શિક્ષક પોતે પણ બાળકોને માટે છે, બાળકો તેમને માટે નથી. બાળકોને જ શિક્ષણનું કેન્દ્રસ્થાન સમજી, તેમની રુચિને અનુકૂળ થઈ પડે, તેઓ શિક્ષણમાં આનંદથી રસ લે, અને શિક્ષણ તેમને બોજારૂપ થઈ પડે નહિ એવી રીતે તેમણે તેમના શિક્ષણની, તેમજ શિક્ષણપદ્ધતિની યોજના કરવી જોઈએ.

આ સંબંધમાં મારી પાસે કેટલીક વાર ઉત્સાહી યુવાન આસિસ્ટંટોની ફરિયાદ આવે છે કે તેમના હેડમાસ્તરો તથા હેડમિસ્ટ્રેસો તેમના નવા નવા પ્રયોગો કરવા દેતા નથી અને નવીન પદ્ધતિ અનુસાર શિક્ષણ આપવા દેતાં નથી. બાળકો માટે અમે રમતગમતો, આનંદપર્યટન, પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ વગેરેની યોજનાઓ કરીએ છીએ તે યોજનાઓ અમલમાં મૂકવાની અમને પરવાનગી આપતા નથી. હેડમાસ્તરો અને હેડમિસ્ટ્રેસોને આ સંબંધમાં મારે કહેવાનું કે તમે વધારે બાહોશ અને વધારે અનુભવી છો એ વાત હું કબુલ કરૂં છું. સ્વાભાવિક રીતે નવીનતા તરફ તમને અણગમો, અને અવિશ્વાસ હોય એ પણ હું સમજી શકું છું. નવા નવા શિક્ષકોની નવી નવી પદ્ધતિઓ તરફ તમને અશ્રદ્ધા હોય એ પણ સ્વાભાવિક છે, પણ તમારે એક વાત લક્ષમાં રાખવી જોઈએ કે આ જમાનો યુવકો અને યુવતીઓનો છે. ચાલતી આવેલી ધરડ પ્રમાણે આપણે બહુ દહાડા કામ કર્યું તેમાં આપણને કેટલેક અંશે સફળતા પણ મળી હશે; નિષ્ફળતા પણ મળી હશે, પણ આપણા અભિપ્રાયો ઉપર, આપણી પદ્ધતિઓ ઉપર, આપણી કાર્યશક્તિ ઉપર આપણને હદ ઉપરાંત પક્ષપાત હોવો જોઈએ નહિ. નવા શિક્ષકો તરંગી હોય છે, કામ કરવા તરફ તેમનું લક્ષ હોતું નથી, તેમને તો માત્ર મોટી મોટી અને ડાહી ડાહી વાતો કરતાંજ આવડે છે એમ કહી તેમના ઉત્સાહ ઉપર પાણી ફેરવવું એ યોગ્ય કહેવાય નહિ. ઘરડાઓના અનુભવોનો નવા યુવાન શિક્ષકોએ લાભ લેવો અને તેવીજ રીતે યુવાન શિક્ષકોના નવા જ્ઞાનનો તેમ તેમના ઉત્સાહનો ઘરડાઓએ લાભ લેવો જોઈએ અને નવા શિક્ષકોની નવી નવી યોજનાઓને ઉત્તેજન આપી તેમને સુમાર્ગે દોરવા જોઈએ. મારી પાસે જુના અને અનુભવી હેડમાસ્તરો અને હેડમિસ્ટ્રેસો પણ ઘણી વાર એવી ફરિયાદો લાવે છે કે આજકાલના નવા શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓમાં કર્તવ્યભાન ઘણું ઓછું હોય છે, તેઓ મન મૂકી કામ કરતાં નથી, આળસુ છે, માત્ર ડાહી ડાહી વાતો કરવામાંજ તેઓ શૂરા હોય છે તેમ તેઓ ઉદ્ધત અને

અવિવેકી પણ છે, આજ્ઞાધીનતાનો ગુણ તો તેમનામાં બીલકુલ જોવામાં આવતો નથી. આ ફરિયાદ કેટલેક અંશે સત્ય છે તે હું કબુલ કરું છું. નવા યુવાન શિક્ષકોને મારી સલાહ છે કે તેમણે અનુભવીઓના અનુભવ પ્રત્યે દુર્લક્ષ આપવું જોઈએ નહિ. આપણે એકલાજ શિક્ષણશાસ્ત્ર, શિક્ષણકળા અને નવી પદ્ધતિઓમાં પારંગત છીએ અને જુનાં શિક્ષકો તો માત્ર જુની ઘરેડોમાં ચાલનારા વૈતરાં જેવા છે. આવી જાતનું મિથ્યાભિમાન અને અવિવેક રાખવાથી નવા શિક્ષકો શાળાઓમા કુસંપનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરે છે તેમ તેઓ શાળાઓના શિષ્ટાચારનો પણ ભંગ કરે છે. આજ્ઞાધીનતા એ ગુણ તો શિક્ષકોએ ખાસ કરીને કેળવવો જોઈએ. જુના શિક્ષકોના અનુભવોને, તેમની વયને તેમ તેમના દરજ્જાને નવા યુવાન શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓએ માન આપવું જોઈએ. આપણે નવા અને જુના બંને વિચારોનો યોગ્ય સમન્વય કરીશું. જુનાઓના અનુભવોનો લાભ નવાઓ લેશે અને નવાઓના ઉત્સાહનો જુનાઓ ઉપયોગ કરશે તોજ આપણે આપણી શાળાઓનું શિક્ષણ સુધારી શકીશું. જુના શિક્ષકો વધારે મહેનતુ અને વધારે કર્તવ્યનિષ્ઠ છે એ વાત ખરી છે. નવાઓ પ્રમાણમાં વધારે બેદરકાર, વધારે અવિવેકી અને કાંઈક ઉછાંછળા અને ઉદ્ધત પણ છે એ વાત પણ હું જાણું છું; પણ કેટલાક નવા શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓમા સ્વાભાવિક શિક્ષકોના ખાસ લક્ષણો મેં જોયા છે. તેમના નવીન પ્રયોગો અને નવીન પદ્ધતિઓની સફળતા પણ મેં જોઈ છે. તેમના હાથ નીચે શિક્ષણ લેતાં બાળકો વધારે આનંદી, વધારે ઉત્સાહી, વધારે આજ્ઞાંકિત, વધારે નિયમિત, વધારે સ્વચ્છ અને વધારે ચપળ પણ મેં જોયા છે. મારો તો નવા અને જુના બંને શિક્ષકો પર સરખો પ્રેમ છે, તેથી હું બંનેને એકબીજા સાથે હળીમળી ચાલવા તેમ એકબીજાને સાહાય્ય અને પ્રોત્સાહન આપવા આ પ્રસંગે આગ્રહપૂર્વક વિનતિ કરું છું.

નવીન શિક્ષણનું બીજું ખાસ લક્ષણ સ્વતંત્રતા છે. આપણી શાળાઓમાં તેમ આપણાં ઘરોમાં આપણે બાળકનુ સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ દાબી દઈએ છીએ. કોઈ કોઈવાર તો તેને કચડી નાખીએ છીએ. આ રીતે આપણે શિક્ષકો તરીકે તેમ વડીલો તરીકે બાળકો ઉપર જુલમ કરી રહ્યા છીએ, પરંતુ આ જુલમનો આપણને ખ્યાલ સરખોએ આવતો નથી. દરેક જણને સ્વતંત્રતા પ્રિય હોય છે. ખાસ કરીને બાળકોને તે વધારે પ્રિય હોય છે. શાળાઓમાં અપાતાં શિક્ષણમાં તેમ શાળાઓની રમતગમતોમાં શાસન કે વ્યવસ્થાના બહાના નીચે આપણે અનેક જાતના કૃત્રિમ નિયમો

અને બંધનોથી બાળકોની સ્વતંત્રતા ઉપર તરાપ મારીએ છીએ. બાળકોને બંધનરૂપ કે નડતરરૂપ ના લાગે એવી રીતે અભ્યાસક્રમ અને ટાઇમ ટેબલોની યોજના કરતાં શીખો. એવીજ રીતે તેમને શિક્ષણ આપતાં શીખો. ખાસ કરીને પર્યટન તથા રમતગમતોની યોજનામાં બાળકોને સ્વતંત્રપણે આનંદ લેવા દેજો. આવી જાતની સ્વતંત્રતાથી બાળકોનાં હૃદયો પ્રફુલ્લિત રહેશે, તેમના ચહેરા ઉપર આનંદ, ઉત્સાહ અને તેજ પ્રત્યક્ષ દેખાઈ આવશે અને તેમની સ્વાભાવિક શક્તિઓનો વિકાસ તમે નહિ ધારો એવી ઝડપથી હશે. નવીન શિક્ષકોએ ખાસ કરીને બે અગત્યની બાબતો લક્ષમાં રાખવી જોઈએઃ (૧) દરેક બાળકને તેનું પોતાનું અલાયદું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ છે, (૨) બાળકોના વ્યક્તિત્વનો, તેની ગુપ્ત શક્તિઓનો વિકાસ કરવો એજ કેળવણીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. અભ્યાસક્રમ, ટાઇમ ટેબલો, અને શિક્ષક પોતે તો આ વિકાસ કરવાનાં માત્ર સાધનો છે. સાધનો કરતાં સાધ્ય વસ્તુ વધારે મહત્વની તેમ ઉપયોગી છે. સાધનોને હદ ઉપરાંત મહત્વ આપી તેને સાધ્ય વસ્તુ કરતાં પણ વધારે ઉપયોગી ગણવાં અને સાધનોની મહત્તાને નુકસાન ના થાય તેની ખાતર સાધ્ય વસ્તુનો પણ ભોગ આપવો એ યોગ્ય કહેવાય નહિ. જે શિક્ષણથી, જે અભ્યાસક્રમથી, જે ટાઇમ ટેબલથી તેમ જે શિક્ષકથી બાળકોના વ્યક્તિત્વનો સ્વાભાવિક વિકાસ અટકી પડે છે અને વિકાસને નુકસાન થાય છે, તે શિક્ષણ, તે અભ્યાસક્રમ, તે ટાઇમ ટેબલો અને તે શિક્ષકો નકામા છે, અને તેનો જેમ બને તેમ જલદીથી ત્યાગ કરવામાં આવે તો તે કેળવણીને વધારે લાભ કર્તા છે.*

પ્રાણલાલ કિરપારામ દેસાઈ

સહશિક્ષણ

સહશિક્ષણથી દેશને આર્થિક લાભ થાય છે. જ્યાં કન્યાશાળા જુદી હોય છે, ત્યાં શીખવવાનાં સાધનો બેવડાં ખરીદવાં પડે છે. સાત ધોરણની ૧૫૦ નંબરની શાળા હાલ ચાર શિક્ષકોથી ચાલે છે. ૫૦ છોકરીઓની શાળા જુદી પાડવાથી સાત ધોરણની છોકરાઓની નિશાળમાં ત્રણ શિક્ષકો જોઈશે. ૭ ધોરણની કન્યાશાળામાં ૫૦ છોકરી હોવાથી બે શિક્ષક જોઈશે

* અમદાવાદ કેળવણી પ્રદર્શન પ્રસંગે આપેલું ભાષણ કેરફાર સાથે

એટલે એક શિક્ષકનો ખર્ચ વધશે.' દરેક ગામડે જુદી કન્યાશાળા' ખોલવામાં આવે તો કેટલો ખર્ચ વધે તે સહેજ સમજી શકાય તેવું છે.'

' છોકરા છોકરીઓના પરસ્પરના સહવાસથી અલબત્ત એકબીજાના સ્વભાવ-ગુણના સંસ્કાર પડે છેજ. શું સંગતિના સંસ્કાર નથી પડતા? શું કઠોર માતાનું સંતાન મૃદુતાના વાતાવરણમાં મૃદુતા ધારણ ન કરી શકે? પરિસ્થિતિનું બળ ઓછું છે શું? કેટલીએ છોકરીઓ છોકરાઓનું અનુકરણ કરી બુદ્ધિમાં અને બળમાં આગળ વધે છે. હરિફાઈમાં ઉતરીને ગણિત, વિજ્ઞાન જેવા બુદ્ધિના વિષયમાં છોકરાઓની હરોલમાં ઉભી શકે છે, તે સહશિક્ષણના પ્રાતાપેજ. જ્યારે પુરુષો બુદ્ધિના વિકાસ માટે ખૂબ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, તેવે સમયે એને પુરુષોથી નિરાળી સંસ્થામાં કેળવણી આપી તેમને પુરુષોએ પોતાની આગળ બુદ્ધિમા ન આવવા દેવી એવોજ અર્થ થયો. સ્ત્રીઓ પુરુષોની સાથે શારીરિક અને માનસિક કેળવણીમાં હારફાઇ કરી શકે તેટલા માટે સહશિક્ષણ ઇષ્ટ છે.

રઝીઆ અને નુરજહાં જેવી રાજનીતિનિપુણ અને વીર રમણીઓ શું ગર્ભમાંથીજ રાજનીતિ શીખીને આવી છે? શું જનાનખાનામાં એમનામાં વીરતા પ્રગટી ઊઠી હતી? શું બહાદુર સરદારો અને કુશળ રાજનીતિજ્ઞ પુરુષોએ એમને તાલીમ નથી આપી અથવા એવા પુરુષોના સહવાસમાં રહીને એ વીરાંગના અને કુશળ મુસદ્દી નથી બની? ઇતિહાસ એવી શાખ નથી પૂરતો કે એ રમણીઓ શૌર્ય અને રાજ્યવહીવટની કુશળતા લઈનેજ જન્મી હતી. સરસ્વતી અને ગાર્ગી જેવી વિદુષી સ્ત્રીઓએ શું રસોઈ કરતાં કરતાં અને ઘરખૂણે બેસીનેજ વિદ્વત્તા પ્રાપ્ત કરી હતી કે? શું એ વિદ્વાનજ અવતર્યાં હતા કે? આ પ્રાચીન વિદુષી માતાઓ જુદી કન્યાશાળામાં નથી ભણ્યા, પરંતુ પ્રાચીન ઋષિમુનીઓની સહશિક્ષણ શાળામાંજ ભણ્યાં છે. જો જુદી શાળામાં ભણ્યાં હોત તો માતા ભારતી, શંકરાચાર્યજી અને મંડનમિશ્રના વાદાર્થ માટે મધ્યસ્થ ન થઈ શકત.

સહશિક્ષણથી છોકરા છોકરીના સ્વાભાવિક ગુણોમાં પણ ભિન્નતા ન્યૂન થતી જાય છે. કેટલીએ યુવતીઓ સહશિક્ષણથી મૃદુતા છોડી પ્રાણ આપવા તત્પર થઈ છે. કયાં ગઈ એની સ્ત્રીની સ્વાભાવિક મૃદુતા? કયાં ગઈ એની સ્વાભાવિક દયાની લાગણી? કયાં ગઈ એની સંસારસુખના લ્હાવા લેવાની સ્વાભાવિક નિર્બળતા? સહશિક્ષણની અસર એક બીજા ઉપર થયા વિના ન રહે એ ખાસ દલીલ છે.

કૉલેજમાં અપાતા સહશિક્ષણથીજ આજે કેટલીએ સ્ત્રીઓ દેશભક્ત વીરાંગનાઓ બની છે. અરે! સ્ત્રીની સ્વાભાવિક ચંચળતા છોડી શાંત, ઠરેલ, બુદ્ધિશાળી, રાજનીતિજ્ઞ, અને પરાક્રમી માતાઓ આજે ભારતમાં જોઈએ છીએ તે સહસિક્ષણનુંજ પરિણામ છે.

યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ લેતી છોકરી અને છોકરાઓની સમજ અને વય અપરિપકવ ન ગણાય. ઘણું કરીને એ વયે એ સગીર ઉમ્મરમાંથી મુક્ત થઈ ગએલાં હોય છે. વળી લેખક દલીલ કરે છે કે પ્રેમને બદલે મોહને વશ થાય છે. દેશનાં યુવાન યુવતીઓ ઉપર યુવાન લેખક આવો પ્રહાર કરે તે અનિષ્ટ કહેવાય. અપવાદ ભલે હોય પણ તેથી શું? હજી તો સ્ત્રીકેળવણી આપણા દેશમાં જુજ છે. ઉંચી કેળવણી તો નહિ જેવી જ છે. જ્યારે કૉલેજોમાં તમે છોકરા છોકરીઓનું એક સરખું પ્રમાણ જોશો ત્યારે ભાગ્યેજ મોહનું અનિષ્ટ તત્ત્વ જોવામાં આવશે. હમણાં તો ગણ્યાં ગાંઠયાં કૉલેજીઅન દંપતિ હશે. આને માટે હજી વધુ અનુભવની જરૂર છે.

પાશ્ચાત્ય દેશોમાં સહશિક્ષણથીજ છુટા છેડા વધુ થાય છે, એમ માની લેવાનું શું કારણ છે? કાયદાએ જ્યાં છૂટ આપી હોય ત્યાં તેનો વધુ ઉપયોગ થાય છે. જ્યારે સ્નેહલગ્નથી આટલા છુટા છેડા થાય છે, ત્યારે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં આપણા દેશની પેઠે જો દેહલગ્નજ હોય, તો એક પણ દંપતિ છૂટા છેડા કર્યા વિના ન રહે. તે સ્ત્રીઓ તો લગ્ન સમારંભ વખતે જ બળવો જગાડે.

સહશિક્ષણ વિના યોગ્ય પતિ મેળવવાનો હિંદી સમાજમાં કયો રસ્તો છે? સ્વયંવરની પ્રથા તો આધુનિક સમયે હાસ્યજનક લાગે છે. છોકરી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કૉલેજમાં વર પસંદ કરી લે છે. એ સ્વયંવર હાલને ટાંકણે બંધબેસતો છે. લેખક દ્રૌપદી, અને સીતાના સ્વયંવરની વાત કરે છે, એ કેવળ પોકળ દલીલ છે.

હવે સહશિક્ષણશાળામાં એક બ્રાહ્મણનો છોકરો વૈશ્યની છોકરી પસંદ કરે, અથવા એક વણિકની છોકરી કદાચ શુદ્રના છોકરાને પસંદ કરે તો શી દશા થાય? તેમાં શું! ન્યાતજાતનાં પુષ્કળ બંધનો છે, તે તૂટી જશે. સુધારકો એજ ઇચ્છે છે ને! એક સ્વભાવ-ગુણનું દંપતિ ઉત્તમ પ્રજા ઉત્પન્ન કરશે. થોડો કાળ આવા દંપતિને સમાજની યાતનાઓ સહન કરવી પડશે, પણ ધીમે ધીમે એ વર્ગ વૃદ્ધિ પામતો જશે

તેમ તેમ વર્તમાન સમાજ છિન્નભિન્ન થશે અને નવી સમાજરચના થશે. સૃષ્ટિનો ક્રમ છે કે એકની એક રચના નિત્ય રહેતી જ નથી. અનેક વિપર્યયો થયાં જ કરે છે.

હવે સ્ત્રીપુરુષના ભાવિ કાર્યપ્રદેશ માટે વિચાર કરીએ. ઉભયનો કાર્યપ્રદેશ છેકજ ભિન્ન માની લેવાનું શું કારણ છે? ભાવિના ગર્ભમાં આપણે નથી જોઈ શકતા, કે ભારતની સ્ત્રી એક વડો ન્યાયાધીશ, મહાન વકીલ, મધ્યસ્થ વડી ધારાસભાનો પ્રમુખ, અને પ્રધાનોની માનદ પદવીઓ ધારણ કરશે! બનવા જોગ છે કે ભાવિ જરા વેગળું હોય!

શારીરિક વિકાસમાં—અવયવોમાં જે ફેર પ્રભુએ રાખ્યો છે, તે તો સૃષ્ટિના વિકાસને માટે છે. સ્ત્રીને બાળકને જન્મ આપવાના કુદરતી કાર્ય સિવાય બીજા કાર્યપ્રદેશો જેવા કે સાંસારિક, ધાર્મિક કે રાજકીયમાં ભિન્ન ભિન્ન સ્થાન શા માટે હોવું જોઈએ? સ્ત્રી અને પુરુષો સગવડ પ્રમાણે કામની વહેંચણી ભલે કરે. કેટલાએ પુરુષો રસોઈનું અને બાળ-ઉછેરની નોકરીનું કામ શ્રીમંતોને ત્યાં કરે છે. મોટાં શહેરોમાં કેટલીક શ્રીમંત બાઈઓ પોતાના વેપારરોજગાર ઉપર ધ્યાન આપી રહી હોય છે, જ્યારે એક પુરુષ રસોયો બધુંએ ગૃહવ્યવસ્થાનું કામ કરે છે. શું આ કામ ત્યારે પુરુષનું છે! કુદરતે કંઈ સ્ત્રીપુરુષના કાર્યપ્રદેશ નિરનિરાળા નિયત કરી આપ્યા નથી.

છેવટે લેખક બ્રહ્મચર્યના ખંડનની વાત કરે છે. ખાસ માનસ સ્વભાવ છે કે જે વસ્તુને ખૂબ સંતાડી રાખવામાં આવે છે તે નીરખવાની તેને પુષ્કળ ઇચ્છા થાય છે. જંગલના પ્રદેશમાં ભીલ લોકોમાં સ્ત્રીઓનાં વક્ષસ્થળ હંમેશાં ખુલ્લાં રાખવામાં આવે છે. ભીલોમાં એ જોઈને માનસિક વિકૃતિ યત્કિંચિત્ પણ થતી નથી, કેમકે તે હંમેશાં એવું નિહાળ્યાજ કરે છે. તેને એ વસ્તુ મુખની માફક સ્વાભાવિક થઈ ગઈ છે. જેમ જેમ વધુ ને વધુ છોકરીઓછોકરા ભેગાં ભણતાં જશે તેમ તેમ એને બ્રહ્મચર્ય પાળવામાં ઘણી સુલભતા પ્રાપ્ત થશે. હાલ તો ચારસો નંબરની શાળા હોય, તેમાં દસ પંદર, કે વીસ છોકરીઓ હોય. બનવાજોગ છે કે કેટલાક છોકરાઓ અનિષ્ટ તરફ પ્રેરાય! પણ એ છોકરીઓ થોડી છે તેથી. વળી શાળાઓ જુદી હોય ત્યાં એવું તો થોડુંજ છે, કે એ કેળવણી લેતી છોકરીઓ કેળવાએલા યુવકો ભેગી થાયજ નહિ. હાલના પ્રગતિના જમાનામાં તો સભાઓમાં, જાહેર બાગોમાં, હવા ખાવાનાં સ્થાનોમાં અનેક

જગ્યાએ ભેગાં મળવાનાં. જો અંતઃકરણજ મલિન હોય તો પછી વહેતા જળની માફક પોતાનો માર્ગ શોધીજ લે. જો એક સરખા પ્રમાણમાં છોકરા છોકરીઓને સાથે શિક્ષણ આપવામાં આવે, તો અલાભ, કરતાં લાભ વધુ થવાનો સંભવ છે.

ગોપાલજી દુર્લભભાઈ દેસાઈ
હેડમાસ્તર મગોદ તા. વલસાડ. જિ. સુરત.

હિંદમાં અંધાપાનો અટકાવ

અંધાપો દૂર કરવાની લડત અને શાળાઓમાં આંખનું રક્ષણ કરવાની પ્રવૃત્તિઓ માટે જુનિઅર રેડક્રોસ ખરેખર મોટી મદદ કરી શકે તેમ છે. પોતાના હવાલાના જુનિઅરો-બાળકોનો શિક્ષક સલાહકાર હોઈ જુનિઅર રેડ ક્રોસની પ્રવૃત્તિનું તે કેન્દ્રસ્થાન છે, એટલે આ લડતના પહેલા પગથીઆ તરીકે શિક્ષકોને તંદુરસ્તીની આ ખાસ શાખાનું શિક્ષણ આપવું જોઇએ.

૧ આંખનું રક્ષણ કરનારી પ્રવૃત્તિઓ માટે શિક્ષકોને આપવાનું શિક્ષણ.—

એવી સૂચના કરવામાં આવે છે કે ટ્રેનિંગ કોલેજોમાં શિક્ષકોને આંખના ખાસ દાક્તર પાસે ભાષણો અપાવવાં અને આંખની કીકીના આગલા ભાગ અને પોપચાની અંદરના સોજાના આંખના એ સામાન્ય દર્દોને અટકાવવાના ઇલાજોનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન વિદ્યાર્થી-દર્દીઓના સંબંધમાં અપાવવું. અંધાપો અટકાવવાની પ્રાથમિક સૂચનાઓ ગામડાઓમાં આપી શકે અને આંખના દર્દોમાં પ્રથમોપચાર કરી શકે એવા કુશળ માણસ દરેક ગામમાં હોય અને આંખનો દાક્તર જલદી મળી શકે તો આંધળા માણસોની સંખ્યા હિંદુસ્તાનમાં જલદી ઘટી જશે. આંખનાં સાધારણ દર્દોમાં આંખને ક્ષાર અથવા બોરીક લોશનથી ધોયા પછી થોડાંક ટીપાં દીવેલ દર્દવાળી આંખમાં નાંખવાથી પ્રથમોપચાર થઇ શકે છે. ખારનું લોશન ઉકળેલા એક પાઇન્ટ પાણીમાં ચા નાખવાના ચમચાના માપ જેટલું નાખી બનાવાય છે અને પાણી ઠંડું પડે તેનો ઉપયોગ થાય છે. તેટલાંજ અને તેવા પાણીમાં તેવીજ બે ચમચી બોરીક પાઉડર નાખવાથી બોરીક લોશન બને છે. આ ઉપચાર વખતે પ્રાથમિક શાળાઓનાં બાળકો

સાથે વાતચીત ચાલુ રાખવી. આંખના દરેક દર્દમાં શિક્ષકે તેના ખાસ દાક્તર પાસે તેની તપાસ અને ઇલાજ કરાવવાની માબાપને સલાહ આપવી.

શિક્ષકોને આપવાનાં વ્યાખ્યાનોમા આંખના ખાસ દાક્તરે સામાન્ય નિરોગી આંખની જરૂરી બાબતો, અંધાપાનાં કારણો અને તેમને અટકાવવાના ઇલાજોની બાબતો દાખલ કરવી જોઇએ. અમલમાં મૂકવાના કાર્યક્રમની નીચે પ્રમાણે રૂપરેખા છેઃ—

૧ સામાન્ય નિરોગી આંખ માટે પ્રાથમિક ખ્યાલ આપવો.

૨ અટકાવી શકાય એવા અંધાપાના અટકાવના ઇલાજો:-

(૧) ઓછા પોષણના દર્દો:–ઓછા અને ઓછી શક્તિ આપનારા ખોરાકથી રતાંધળા થાય છે અને આખને ગંભીર નુકસાની પહોંચે છે. ઘણી વખતે દક્ષિણ હિંદમાં આથી તદન અંધાપો આવે છે, તેથી પોષ્ટિક તત્ત્વોવાળો અને પુરતો ખોરાક લેવો જોઇએ. મીઠાના લોશનથી આંખો ધોવી, ચોકખું દીવેલ તેમાં રેડવું, તડકાનાં ચશ્મા પહેરવાં અને આંખોનું રક્ષણ કરવું.

(૨) ગુહ્યેન્દ્રિયના દર્દો માટે ખાસ વૈદક મદદ લેવી.

(૩) પોપચાંમાં કાયમના ખીલનાં દર્દો. તે માટે સ્વચ્છતા રાખવી. ચેપી દર્દોમાં એક દર્દીની વસ્તુ બીજા માટે ન વાપરવી. આ દર્દને ફેલાવનારા સાધનરૂપ માખીઓનો નાશ કરવો. આ રોગથી પીડાતા દર્દીઓ માટે વૈદક સલાહ લેવી. સુરમા અને કાજલ આંજવા માટે એક વખત વાપર્યા પછી ગરમ પાણીએ ધોયા વગર તે સળી બીજા માણસે આંજવામાં વાપરવી નહિ.

(૪) શીતળા—શીતળા ટંકાવવા ઉપર વધારે ભાર મૂકવો. શાળામાં અટકાવના ઇલાજો. શીતળાથી પીડાતાં બાળકોની આંખો સંભાળવી.

(૫) જોખમ ભરેલા અને કેફી પીણાઓનો ઉપયોગ—ઊંટવૈદોના કામથી પૂર્વના દેશોમાં વારંવાર આખો જતી રહે છે. આ અણઘડ માણસો આખો જતી રહેતી અટકાવી શકાય એવા યોગ્ય વૈદક ઇલાજ કરતાં દર્દીઓને અટકાવે છે. અસ્વચ્છ ઓજારો અને કેફી દવાઓથી આંખનું ચાલુ દર્દ વધે છે.

(૬) બચ્ચાની ચાંદી પડી ગએલી આંખો—જન્મ વખતે ૧ ટકો સીલ્વર નાઇટ્રેટનાં થોડાંક ટીપાં નાંખવાથી બચ્ચાંની આંખો જતી રહેતી બચાવી શકાય છે. કેળવાએલી દાયણો રાખવાની ઘણી જરૂર છે.

(૭) અકસ્માતો—દેશની ઔદ્યોગિક હાલતના ઘણા આગળ વધવા સાથે અકસ્માતથી અંધાપો આવવાનું પ્રમાણ વધે છે. આંખનું રક્ષણ કરવાને તડકાનાં ચશ્માનો ઉપયોગ કરવા ઉપર અને બીજી સલામતીની તદબિરો ઉપર ભાર મૂકવો.

(૮) મેલ અને ધૂળને લીધે થતી ચૂટ—મીઠાનું સામાન્ય લોશન અને દીવેલનાં ટીપાં આંખમાં વખતસર નાખવાથી આ અટકાવી શકાય છે.

૩. અંધાપાના અટકાવ અને સામાન્ય દર્દના અટકાવ વચ્ચેનો ગાઢ સંબંધ.—

અંધાપા સામેની લડતથી ઘણી જિંદગી બચાવી શકાય છે, કેમકે આંખનાં ઘણાં દર્દો સામાન્ય તંદુરસ્તીને હાનિકારક છે.

૪. અંધાપો અટકાવવાની પ્રવૃત્તિઓ :—

(અ) હિંદમાં—સરકાર તરફથી વધુ અને વધુ વૈદક અને વાઢકાપની સગવડો મળતી જાય છે. ઓલ ઇંડિઆ બ્લાઇન્ડ રિલીફ એસોસિએશન—અંધતાનિવારણ સમસ્ત હિંદનું મંડળ. આ સંબંધમાં જુનિઅર રેડ ક્રોસનો ફાળો.

(આ) બીજા દેશોમાં—ઈન્ટર નેશનલ એસોસિએશન ફોર ધ પ્રિવેન્શન ઓવ બ્લાઇન્ડનેસ—આંતર પ્રજાકીય અંધતાનિવારણ મંડળ અને તેની સાથે જોડેલી જુદી જુદી પ્રજાકીય સંસ્થાઓ.

નોંધ. "Through Life's window"–'જીવનની બારીમાંથી' નામની સિનેમા ફીલ્મ રેડક્રોસ સોસાઇટીના ઓર્ગેનાઇઝીંગ સેક્રેટરી, દીલ્હી પાસેથી ભાડે મળી શકશે. તે શિક્ષકોને બતાવવા લાયક છે. તેમાં આંખની રચના અને તેના સામાન્ય દર્દો બતાવ્યાં છે.

૨. શાળામાં આંખના બચાવનું પ્રચારકાર્ય:—

અંધાપો આણનારાં આંખના દર્દો કેવી રીતે અટકાવી શકાય તે જો હિંદુસ્તાનની શાળાઓમાં બાળકોને શીખવી શકાય તો આવતા દાયકામાં આ દેશમાં અંધાપાની સંખ્યામાં ઘણો ઘટાડો થએલો જણાશે. એ બાબતની પહેલા તાલીમ લીધા પછી અંધાપો અટકાવવાને લેવાનાં જુદાં જુદાં પગલાઓ ઉપર શિક્ષકો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ભાષણો આપી શકશે. ચેપવાળાં કાયમનાં ખીલના દર્દો, શીતળા, બચ્ચાંની આંખોમાં ગાંઠી, ઓછા પોષણનાં દર્દો, ઊંટવૈદો, અને ઊંટવૈદું, એ બધાં અંધાપાનાં

કારણો ઉપર ખાસ ભાર મૂકવો જોઇએ. વખતસરના ઘણા સાદા ઇલાજોથી બાળકની આખ જતી બચાવી શકાય છે એ બાબત ભાર મૂકીને સમજાવવી; દાખલા તરીકે, શીતળા ટ કાવવા અને બીજા દર્દોનો શરૂઆતથી ઇલાજ કરવો. જન્મ્યા પછી પહેલા દસ દિવસ દરમ્યાન દર-રોજ નવા જન્મેલાં બાળકોની આખો ઉપર ધ્યાન આપવામાં ન આવે તો અંધાપો આવે છે એ બાળકોને સમજાવવાનુ કામ શિક્ષક ઘણું સારૂં કરી શકે છે. સામાન્ય તંદુરસ્તી અને આંખને દર્દમાથી જાળવવાને માટે આસ-પાસના સજોગો ઘણા અગત્યના છે તે પણ બાળકોને સમજાવવું જોઇએ, જેમકે, ખોરાક, સ્વચ્છતા, તંદુરસ્તીવાળો નિવાસ, ઘીચ વસ્તીને દૂર કરવી એવા વિષયોનો સંબંધ સમજાવવો. શાસ્ત્રીય વિગતોમા ઉતરવું નહિ અને વ્યાખ્યાનો, સિનેમા, જાદુઇ ફાનસ, અને ચિત્રોવાળા નકશાથી બની શકે ત્યાસુધી પ્રત્યક્ષ સમજુતીવાળા અને આકર્ષક કરવા. જ્યા સાધન ન હોય ત્યા ચિત્રો બાળકો પાસ હાથે દોરાવવા. જ્યા અંધાપો બ્હોળો ફેલા-એલો હશે તેવા ભાગમા શિક્ષક જીવનમાથી પ્રત્યક્ષ દાખલાએ સ્હેલાઇથી આપી શકશે. અંધાપાના અટકાવ ઉપર સારા નિબંધ અથવા તો સારા પોસ્ટર માટે ઇનામો રાખી હરિફાઈ કરાવી શકાય છે

૩. શાળાની બ્હાર જુનિઅર રેડક્રોસનું પ્રચારકાર્ય:—

અધાપાના અટકાવની લડતમા જુનિઅરો સક્રિય ભાગ લઇ શકે છે, અને તેમના કાર્ય વગર સંભળાય નહિ તેવી જગ્યાઓએ એ પ્રચારકાર્ય કરે છે. અધાપાના કારણો અને અટકાવ ઉપર તેમના ગામોમા તેઓ ભાષણો કરી શકે છે, પોસ્ટરો અને જાદુઈ ફાનસની સ્લાઇડો બતાવી શકે છે, અને આખનું રક્ષણ કરવાની લડતના પ્રસગોના નાટકો ભજવી બતાવે છે. તેઓ નીચલી બાબતો માટે પ્રચાર કાર્ય કરી શકે છે:—

(અ) **શીતળા ટંકાવવાં.** તેમના સગાવહાલા અને પાડોશીઓને શીતળા ટકાવવાનું સમજાવીને અને તેમના બાળકોને શીતળા ટંકાવીને.

(આ) **નવાં જન્મેલાં બચ્ચાંઓની** આખોમા સિલ્વર નાઇટ્રેટના થોડા ટીપા નાખીને તેમની આખોનું આદીથી રક્ષણ કરી શકાય છે.

(ઇ) **પાસ થએલા દાક્તરો અને દાયણો** પાસે આખનાં દર્દોના ઇલાજ કરાવવા.

(ઈ) ઘરમા સ્વચ્છતા અને હવા, ખુલ્લી જગ્યા અને રોશની—અજ-વાળાના લાભો.

(૭) યોગ્ય માફક આવતો ખોરાક અને તેમાં કયા પદાર્થોનો સમાવેશ કરવો.

ઊંટવૈદો અને નીમ હકીમો, અભણ દાયઓ, લોકોમાં ઘર કરી બેઠેલા વહેમો વગેરે સંબંધમાં તેમના શ્રોતાઓને તેઓ ચેતવણી આપી શકે છે. જે ગરીબ બાળકોને પુરતો ખોરાક ન મળતો હોય તેમને દૂધ, ઈંડાં, તાજાં શાકભાજી પુરાં પાડીને તે સીધી રીતે મદદ કરી શકે. પોપચાંમાં કાયમના ખીલનું દર્દ ફેલાવનારી આંખોનો નાશ કરી શકે છે. કેનેડાના જુનિઅરોના દાંતના અને જાપાનીઝ જુનિઅરોના આંખના પોપચાંની અંદર કાયમી ખીલોના અવરોધ કરનારા કલીનીકો જેવા આંખના કલીનીકો વાસ્તે ખાસ વઈદો રોકવા માટે ફંડ ભેગું કરવું જોઈએ. સૌથી વિશેષમાં તેઓ પોતે તંદુરસ્તીના નિયમો પાળી શકે, અને પોતાની આંખો બચાવવાને સાવચેતીના પગલાં લઈ શકે. આંખોની જોવાની શક્તિ એ એવી ઈશ્વરી બક્ષીસ છે કે તેની ખરી કિંમત જેમની આંખ જાય છે તેજ કરી શકે છે.

જુનિયર રેડક્રોસ સોસાઇટિ. ભરુચ } ન. કુ. દેસાઈ

શાળાનો વખત સવાર સાંજ રાખવાના ફાયદાઓ

૧. વિદ્યાર્થીઓને સવારમાં વહેલા ઊઠવાની ટેવ પડે છે અને સાડા સાત કે આઠથી નિશાળમાં આવી શકે છે. છોકરીઓને માટે આઠ કે સાડા આઠથી વખત રાખવો કે જેથી તેઓ પોતાની માતાઓને ઘરકામમાં સવારના કેટલેક અંશે ઉપયોગી થઈ પડે. વળી છોકરીઓને માથું ઓળવા ટાપટીપમાં વખત લાગે એટલે તેમને માટે આઠ કે સાડા આઠનો વખત અનુકૂળ પડે.

ઉપર પ્રમાણે શાળાનો વખત રાખવાથી આખા કુટુંબને વહેલા ઊઠવાની ટેવ પડે છે કે જે ટેવ આજકાલ ઘણા કુટુંબમાં ભુલાતી જાય છે.

૨. શાળાનો વખત બપોરના (૧૧-થી-૫) હોય તો છોકરાઓ મોડાં ઊઠે અને એક બે કલાકમાં બધું વાંચવા લખવાનું પુરું કરવાનું હોય, તેથી તેઓ ઘરકામમાં ઉપયોગી ન થાય. છોકરીઓની માફક છોકરાઓએ પણ ઘરકામમાં ઉપયોગી થવું જોઈએ, તેથી ફરીને નિશાળનો વખત સવારનો હોય તો ૧૦ કે ૧૦-૩૦ ના નિશાળેથી આવ્યા પછી તેઓને ખાસ વાંચવાનું ન હોવાથી જમણ વગેરેની તૈયારી કરવામાં તેઓ પણ ઉપયોગી થઈ પડે. હાલના જમાનામાં છોકરાઓ બીજાને ઘેર

હસીને કામ કરે છે, પણ પોતાના ઘરનું કામ કરવા અણગમો બતાવે છે, તેથી કરીને પોતાના ઘરનું કામ ગમે તેવું હલકું હોય તોપણ તે પહેલું કરવાનો અને ઘર કામ તરફનો વધતો જતો અણગમો દૂર કરવાનો ઉપદેશ શિક્ષકો કરે એટલે તે અમલમાં મૂકવાની છોકરાઓને ઉત્તમ તક મળે છે.

૩. આપણા દેશની આબોહવા ગરમ હોવાને કારણે બપોરનું ભારે ખાણું ખાધા પછી થોડો વખત આરામ મળે તો ઘણું સારૂં. ખાધા પછી તરતજ મગજમારીનું કામ કરવું તે નુકસાનકારક છે, કારણ કે તેથી કરીને પાચનશક્તિ ઉપર ખરાબ અસર થાય છે. વળી ખાધા પછી અન્ન પચાવવા લોહી હોજરી તરફ ધસે છે, અને મગજમાં લોહીનો જથ્થો ઓછો થઈ જાય છે, તેથી આવે વખતે મગજ બહુ સારૂં કામ નથી આપતું. વળી જે છોકરાઓ દૂર ગામડાંમાંથી નિશાળે આવે છે તેઓ ગરમીમાં લાંબું ચાલવાને લીધે થાકી ગયા હોય અને તેથી થાકેલી અવસ્થામાં કામ કરવું તેઓને પ્રતિકુળ નીવડે.

૫ સવાર સાંજ નિશાળ રાખવાનો મોટો ફાયદો તો એ છે કે વિદ્યાર્થીઓ સવારના નિયમસર કસરત કરવાની ટેવ પાડી શકે. સવારનો વખત કસરતને માટે ઘણોજ ઉત્તમ છે. વળી આપણી કેળવણીમાં શારીરિક વિકાસને માટે કંઈ પ્રબંધ ન હોવાથી આપણા દેશના છોકરાઓ જુવાન અવસ્થામાં મરણ પામે છે અને છોકરીઓ પણ કુદરતે તેમને માટે મોટી ઉમરે નિર્માણ કરેલું કામ કરવા તદ્દન અશક્ત બને છે, તેથી કરીને સુવાવડનો બોજો સહન થતો નથી. શારીરિક કેળવણીના અભાવને કારણે આપણા દેશનું શારીરિક આયુષ્ય પ્રમાણ ફક્ત ત્રેવીસજ વર્ષનું છે. આયુષ્યપ્રમાણ અને તન્દુરસ્તી વધારવા ઉત્તમ રસ્તો બાળપણથી નિયમસર કસરતજ છે. તે છોકરાઓ અને છોકરીઓ બન્નેને માટે છે. આખા દિવસના કામ પછી માણસ સાંજના થાકી ગયો હોય છે, તેથી તે વખતે કસરત કરવી તે બહુ ફાયદાકારક ન નીવડે. આ કારણને લીધે નિયમિત કસરતને માટે સવારનોજ વખત ઉત્તમ છે, અને આપણાં બચ્ચાંઓની તન્દુરસ્તી અને આયુષ્યની ખાતર માબાપોને ગમે તે ભોગ આપવો પડે તેની દરકાર ન કરવી જોઈએ અને નિયમિત કસરત સારૂ સવારમાં વહેલા ઊઠવાની ટેવ બાળપણથીજ પાડવી જોઈએ.

૬ ત્રણ ચાર મહીના પછી આ પ્રમાણે સવારના નિયમિત કસરત કરવાથી શરીરની અનેક વ્યાધિઓ જેવી કે માથાનો દુખાવો, અપચો, તાવ, પેટનાં દરદો દૂર થાય છે અને બચ્ચાંઓના વજનમાં દર માસે

વધારો થાય છે અને તન્દુરસ્તીની સાથે મગજશક્તિ પણ ખીલે છે; તેથી ફરી ભણતર તેઓને બોજારૂપ નહિ લાગે.

૭ અભ્યાસ અને મગજમારીના સખત કામને માટે સવારનો ઠંડો પહોરજ બહુ અનુકૂળ વખત છે. પ્રાચીન કાળમાં આશ્રમોમાં પણ અભ્યાસ અને અધ્યાપન સવારના ઠંડા પહોરમાંજ કરવામાં આવતાં. આ વખતે મગજ રાત્રિના આરામ પછી તાજું અને ઠંડું હોય છે, તેથી ચિત્તની એકાગ્રતા વધુ જાળવી શકાય છે. તે માટે સવારનો કીમતી વખત નકામો ગાળી નાખવો અને બપોરની ગરમીમાં મગજમારી કરવી તે અકુદરતી છે.

૮ યુરોપના ઠંડા દેશોમાં પણ અભ્યાસનો વખત સવાર સાંજ ઠંડા પહોરનો રાખવામાં આવે અને બપોરના ગરમીના વખતમાં બે ત્રણ કલાક આરામનો વખત રાખવામાં આવે છે તો પછી હિંદ જેવા ગરમ દેશને માટે બપોરનો અભ્યાસની મહેનતનો વખત શરીરને અને મનને ઘણોજ નુકસાનકારક છે.

૯ જો કે છોકરાઓના અભ્યાસના હિતની દૃષ્ટિએ સવારનો વખત ઘણોજ લાભકારક છે, તોપણ તે વખત સામે વાંધો ઉઠાવનારાઓમાં મુખ્ય વર્ગ શિક્ષકોનો છે; કારણ કે એ વખત નિશાળમાં હાજરી આપવાની હોવાથી તેઓ ટ્યુશનનો લાભ ખુવે છે. વળી છોકરાઓના માબાપોને પણ ગમે તેમ ઊંધું સમજાવી બુમારો ઉઠાવવા પ્રેરે છે, કારણકે ઘણાં માબાપો છોકરાઓના અભ્યાસની બાબતમાં એટલા બેદરકાર રહે છે કે છોકરાઓના ખરા હિતની બાબત પર પોતે જાતે લક્ષ આપતા નથી. શિક્ષકો અને માબાપોએ સમજવું જોઈએ કે "નિશાળો છોકરાઓ માટે છે. છોકરાઓ નિશાળો માટે નથી." તેથી તેઓના ખરા હિત માટે જે અગવડ અને થોડુ નુકસાન આપણે વેઠવું પડે તે માટે હંમેશાં તૈયારજ રહેવું જોઈએ.

૧૦ આસપાસનાં ગામડાઓમાંથી ભણતા આવતા છોકરાઓને માટે બપોરના ભરે પેરે તડકામાં ચાલીને આવી ભણવા બેસવા કરતાં સવારના ચાલવાથી તેઓને ચાલવાની કસરત મળે, અને ઠંડો પહોર હોવાથી થાક પણ ન લાગે. તેવા છોકરાઓ પોતાનું ભાથું ભેગું લાવે ને તેમને તે સાથે ખાવા તાજી શાકભાજી શાળા તરફથી પુરૂ પાડવામાં આવે અને ખાધા પછી આરામ વગેરે માટે પણ ગોઠવણ થઈ શકે. પણ જો આસપાસનાં ગામડામાંથી આવતા છોકરાઓની સંખ્યા મોટી હોય એટલે વીસ ટકા કરતાં વધુ હોય તો ત્યાં નિશાળોનો વખત ૧૧ થી ૫ રાખવો.

ઉપર બતાવેલા કારણો લક્ષમાં લેતાં દરેક માબાપને ખાતરી થશે કે નિશાળનો વખત સવાર સાંજ રાખવાથી છોકરાઓના શરીર અને મગજને ઘણો ફાયદો થશે. તે અંગે નવી લાભકારક ટેવો પાડવા માટે જે અગવડ આપણે ભોગવવી પડે તે માટે તૈયાર થવું જોઈએ, કારણ કે છોકરાઓનું ખરૂં હિત તે માબાપોની પહેલી ફરજ છે. તેથી જુની નુકસાનકારક ટેવો છોડી દેવા આપણે બધાએ કટિબદ્ધ થવું જોઈએ.

હાલ નિશાળે જતા છોકરાઓ રાજ્યની ભાવિ પ્રજા છે. તેમને સારી ટેવો પાડવી તે રાજ્યની પહેલી ફરજ છે. તેથી જુની નુકસાનકારક ટેવો તજી દઈ છોકરાઓને પહેલેથીજ સારા સંસ્કાર પાડવા જોઈએ, કારણ કે બાળપણમાં પડેલ સંસ્કારો જિંદગીભર કાયમ રહે છે. આપણે ભૂલવું ન જોઈએ કે આજનો વિદ્યાર્થી ભાવિ પ્રજાનું ઉપયોગી અંગ છે અને તેમની ઉત્તમતા અને ઉપયોગના વધારવા માટે કેળવણીની પ્રથામાં જે મોટા અને ગંભીર ફેરફારો કરવા પડે તે કરવામાં, નવા પ્રયોગો અજમાવવામાં ડરવું ન જોઈએ.

P A Inamdar
ડા. ઓફ. પ. ઇ. ઈડર સ્ટેટ

જાપાને હિંદુસ્તાનના બજારમાં કરેલો ભગીરથ હુમલો

જાપાને હિંદુસ્તાનના બજારોમાં મોટી ભગીરથ હુમલાઓ કરવા માંડ્યા છે, તેથી આ દેશના હુન્નરઉદ્યોગ કરનારાઓને ઘણો ભય ઉત્પન્ન થયો છે. બધી હરિફાઈને બાજુએ મુકી તેના સસ્તા દરે જાપાન [illegible] સાબુઓ, પાઉડર, અને બીજી ટોઇલેટની જરૂરિયાતની ચીજો, ચિનાઈ માટીનાં વાસણ, રબરનો સામાન, રમકડાં, મિઠાઈ, શસ્ત્રક્રિયાને [illegible] સાધનો, ઔષધો–દવાઓ, રસાયણો, અને ઇલેક્ટ્રિક બલ્બ્સ હિંદુસ્તાનના કિનારા ઉપર જુદા જુદા બંદરથી મોકલાવે છે, અને તેથી આખા દેશમાં તેનો પ્રચાર ત્વરાથી, અને વધારે વિસ્તારમાં ફેલાવો થાય છે.

બ્રિટિશ વેપારીઓ, જેઓ તેમના સામાનની ઉત્તમતાને લીધે કીર્તિવાન થયા છે, અને જેમને લક્ષણ ગનારી જ તેને લીધે ફાયદો થયો છે, તેઓને પણ સખત ફટકો લાગ્યો છે. હિંદુસ્તાન એવો સામાન બનાવી શકતું નથી. એના સામાનના વેપારમાં જાપાનના હરિફાઈ કરનારાઓએ ઘણી અસર પહોંચાડી છે. જાપાનીઓ વેચાણ માલ ૨૫ થી ૭૫ ટકાના

સસ્તા ભાવે આપે છે. યુરોપખંડ અને અમેરિકાના વેપારીઓને પણ તેવોજ ધોકો પહોંચ્યો છે.

હિંદુસ્તાને હમણાં ટોઇલેટને લગતી જરૂરિઆતની ચીજો, દવાઓ, કેમિકલ્સ, (રસાયણો,) મિઠાઈ વગેરે બનાવવામાં વિકાસ કર્યો છે. છેલ્લાં થોડાં વરસો થયાં ટોઇલેટનો સામાન, અને મિઠાઈની બનાવટનો ધીકતો જતો ઉદ્યોગ બંધાયો છે. તેવામાં સ્વદેશની ચળવળના મહાન મોજાએ તે ઉદ્યોગને વધારાનું બળ અને ઉત્તેજન આપ્યું. "સ્વદેશી" વસ્તુઓની વધતી જતી માગણીનો લાભ લઈ, ખાનગી સાહસિક વેપારીઓએ કારખાનાં દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં સ્થાપી દવાઓના અને રસાયણી દ્રવ્યોના વધતા જતા ઉદ્યોગમાં વધારે મૂડી રોકી કે જેથી તેનો વધારે વિકાસ થાય, અને તેમાં ઘણા અંશે વિજય મળ્યો છે. આવી કંપનિઓએ લાખો માણસોને રોજી આપી, અને તેનો માલ સામાન્ય જનતાના સમૂહને-ઘણો ગમતો. હવે જાપાને આજ જનતાનો હિંદુસ્તાનના બજારમાં, હિંદુસ્તાનના સામાનની કિંમત ઘટાડીને ટેકો મેળવી રહ્યું છે?

દવાઓ, કેમિકલ્સ, મિઠાઈ, ટોઇલેટની ચીજો જાપાને ફક્ત ૭ માસ થયાં જ ઘુસાડવા માંડી છે, છતાં પારાવાર નુકસાન થયું છે. હિંદુસ્તાનના વેપારને બરાબર કેટલે અંશે નુકસાન થયું છે તેનો અંદાજ યાને ગણતરી કરવી તે લગભગ અશક્ય છે, પણ સંરક્ષક રાજપક્ષી ગણતરી પ્રમાણે જાપાનને ૫,૦૦,૦૦,૦૦૦ રૂપીઆનો ફાયદો થયો છે.

હવે તેના ભાવો તરફ નજર નાખીએ—

(૧) જાપાની સાબુ હિંદી સાબુ કરતાં ૪૦ ટકા સોંઘો છે.
(૨) જાપાની ટોઇલેટ પાઉડર હિંદી ટોઇલેટ પાઉડર કરતાં ૬૦ ટકા સસ્તો છે.
(૩) જાપાની ઔષધ, રસાયણિક દ્રવ્યો, હિંદી દવાઓ તથા રસાયણો કરતાં ૩૦ ટકા જેટલાં સસ્તાં છે.
(૪) જાપાની મિઠાઈ, હિંદી મિઠાઈ કરતાં ૪૦ ટકા સોંઘી છે.

હવે આપણે જાપાની માલના છુટક ભાવો, અને તેવીજ બ્રિટિશ વસ્તુઓના છુટક ભાવોની સરખામણી કરીએ, તો તેની સરખામણીમાં બહુજ ચોખો તફાવત માલમ પડે છે, અને તે હિંદી માલ કરતાં તથા બીજા માલ કરતાં લગભગ ૨૦ થી ૧૫ ટકા સરેરાશ વધારે છે.

બ્રિટિશ બનાવટના ગૃહઉપયોગ માટેના ડઝન સાબુની ગોટીઓની કિંમત રૂા. ૨–૪–૦ પડે છે, જ્યારે જાપાની બનાવટના દરેક ડઝનની કિંમત

આઠથી બાર આના સુધી પડે છે. બ્રિટિશ બનાવટની બ્રિટિશ ટોઇલેટ પાઉડરની બાર નાની પેટીના ૭ રૂપીઆ પડે છે, જ્યારે તેવીજ પ્રકારના જાપાની પેટીની કિંમત એક ડઝન પેટીના ફક્ત રૂ. ૧–૨–૦ પડે છે. બ્રિટિશ અથવા અમેરિકન ટૂથ બ્રશનો એક રૂપીઓ બેસે છે, જ્યારે તમે જાપાની ટુથ બ્રશ બે આનામાં ખરીદી શકો છો. બ્રિટિશ દૂધની શીશીઓની કિંમત એક રૂપીઓ પડે છે, પણ જાપાન તેવીજ દૂધની શીશીઓ રૂ. ૧–૮–૦ માં ડઝન આપે છે. બ્રિટિશ ઉષ્ણ–જલ શીશીઓ રૂ. ૩૦ લેખે ડઝન મળે છે, અને છુટક એકના રૂ. ૨–૪–૦ લે છે, ત્યારે તેવીજ જાતની જાપાની શીશીના એક ડઝનના રૂ. ૬–૦–૦ લે છે, અને છુટકના આઠ આના પડે છે. બ્રિટિશ માલને ૧૦ ટકા રક્ષણાત્મક જકાતનુ રક્ષણ મળે છે. આવી રીતે જાપાને હિંદી તેમજ બ્રિટિશ વેપારને ઘણું નુકસાન પહોંચાડ્યું છે.

જાપાન પોતાનો માલ સુંદર રીતે બનાવે છે; તેને સારી પેઠે પેક કરેવામાં આવે છે, અને આંખને ગમે તેવો બનાવવામાં આવે છે, છતાં તદન રજ જેવી નજીવી કિંમતે વેચવામા આવે છે. જાપાની માલ ખરીદવામાં જનતાને પોતાના પૈસાની પુરતી કિંમત મળે છે કે નહિ તેનો જવાબ તો જનસમૂહ આપે ત્યાર ખરૂં ' જાપાનની સામે આટલી મખત ૩૦ થી ૩૫ ટકા જકાતની દિવાલ ઉભી કરવામાં આવેલી હોવા છતાં આટલી ધૂળ જેટલી કિંમતે નમ્ના ભાવે કેવી રીતે જાપાન પોતાનો માલ વેચી શકે છે! શું આવા વેચાણ માટે તેઓ શ્રેષ્ઠતમ સંગઠન કરતા હશે! શુ તેઓને સોંઘા અને જોઈએ તેટલુ કામ આપનારા મજુરો મળતા હશે?

રમકડા, મિઠાઈ, ચિનાઈ માટીના વાસણોને ઘુસાડવાથી કેટલી અસર થઈ છે તે કોઈપણ બજાર અથવા મહોલ્લામા સારી પેઠે દેખાઈ આવે છે. ફેરીઆઓ તેમની ગાડીમાં આવો સામાન ભરીને મહોલ્લાઓમાં ફરતા માલમ પડે છે, અને તેઓ તેમાંની વસ્તુઓની કિંમત ઉચ્ચારતા હોય છે. રસ્તા ઉપર થોડા વખત માટે ઉભી કરેલી દુકાનોમાં અને બજારોમાં આવા માલનું જાણે કે પૂર ન આવ્યુ હોય તેમ જણાય છે! વિચિત્ર આકારનાં મોટાં રબરનાં રમકડાં ૭ થી આઠ આનામાં આપવામાં આવે છે. પ્યાલા, રકાબી, પ્લેટો, વગેરેની જુદી જુદી જાતો તેમજ જુદા જુદા માપની અને કદની ફક્ત એક આનામાં મળે છે. ખાંડની પુરી, બિસ્કિટ, અથવા ખાટીમીઠીનાં પડીકાં ઉપર વેલોની સુંદર ડિઝાઈન છાપેલી હોય છે, અને તે દરેક અડધા આનામાં મળે છે. બ્રિટિશ માલ અથવા હિંદી માલ કરતાં તેના માલની કિંમત સરેરાશ ૫૦ ટકા જેટલી સોંઘી છે.

સસ્તા ભાવે આપે છે. યુરોપખંડ અને અમેરિકાના વેપારીઓને પણ તેવોજ ધોકો પહોંચ્યો છે.

હિંદુસ્તાને હમણાં ટોઇલેટને લગતી જરૂરિઆતની ચીજો, દવાઓ, કેમિકલ્સ, (રસાયણો,) મિઠાઈ વગેરે બનાવવામાં વિકાસ કર્યો છે. છેલ્લાં થોડાં વરસો થયાં ટોઇલેટનો સામાન, અને મિઠાઈની બનાવટનો ધીકતો જતો ઉદ્યોગ બંધાયો છે. તેવામાં સ્વદેશની ચળવળના મહાન મોજાએ તે ઉદ્યોગને વધારાનું બળ અને ઉત્તેજન આપ્યું. "સ્વદેશી" વસ્તુઓની વધતી જતી માગણીનો લાભ લઈ, ખાનગી સાહસિક વેપારીઓએ કારખાનાં દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં સ્થાપી દવાઓના અને રસાયણી દ્રવ્યોના વધતા જતા ઉદ્યોગમાં વધારે મૂડી રોકી કે જેથી તેનો વધારે વિકાસ થાય, અને તેમાં ઘણે અંશે વિજય મળ્યો છે. આવી કંપનિઓએ લાખો માણસોને રોજી આપી, અને તેનો માલ સામાન્ય જનતાના સમૂહને ઘણો ગમતો. હવે જાપાને આજ જનતાનો હિંદુસ્તાનના બજારમાં, હિંદુસ્તાનના સામાનની કિંમત ઘટાડીને ટેકો મેળવી રહ્યું છે?

દવાઓ, કેમિકલ્સ, મિઠાઈ, ટોઇલેટની ચીજો જાપાને ફક્ત ૭ માસ થયાં જ ઘુસાડવા માંડી છે, છતાં પારાવાર નુકસાન થયું છે. હિંદુસ્તાનના વેપારને બરાબર કેટલે અંશે નુકસાન થયું છે તેનો અંદાજ યાને ગણતરી કરવી તે લગભગ અશક્ય છે, પણ સંરક્ષક રાજપક્ષી ગણતરી પ્રમાણે જાપાનને ૫,૦૦,૦૦,૦૦૦ રૂપીઆનો ફાયદો થયો છે.

હવે તેના ભાવો તરફ નજર નાખીએ—

(૧) જાપાની સાબુ હિંદી સાબુ કરતાં ૪૦ ટકા સોંઘો છે.
(૨) જાપાની ટોઇલેટ પાઉડર હિંદી ટોઇલેટ પાઉડર કરતાં ૬૦ ટકા સસ્તો છે.
(૩) જાપાની ઔષધ, રસાયણિક દ્રવ્યો, હિંદી દવાઓ તથા રસાયણો કરતાં ૩૦ ટકા જેટલાં સસ્તાં છે.
(૪) જાપાની મિઠાઈ, હિંદી મિઠાઈ કરતાં ૪૦ ટકા સોંઘી છે.

હવે આપણે જાપાની માલના છુટક ભાવો, અને તેવીજ બ્રિટિશ વસ્તુઓના છુટક ભાવોની સરખામણી કરીએ, તો તેની સરખામણીમાં બહુજ ચોખો તફાવત માલમ પડે છે, અને તે હિંદી માલ કરતાં તથા બીજા માલ કરતાં લગભગ ૨૦ થી ૧૫ ટકા સરેરાશ વધારે છે.

બ્રિટિશ બનાવટના ગૃહઉપયોગ માટેના ડઝન સાબુની ગોટીઓની કિંમત રૂા. ૨–૪–૦ પડે છે, જ્યારે જાપાની બનાવટના દરેક ડઝનની કિંમત

ધોરણ ૪ થું.

વિષય—ઇતિહાસ.
સામાન્ય હેતુ—ઐતિહાસિક સત્યદ્વારા તુલનાશક્તિ ખીલવી કલ્પનાશક્તિ કેળવવાનો.
વિશિષ્ટ હેતુ—રૂપસુંદરીનું જીવનચરિત્ર શીખવવાનો.
સાહિત્ય—નકશા, પ્રાસંગિક ચિત્રો, વગેરે.

શિક્ષક-હસમુખરામ ચુનીલાલ ત્રિવેદી.
આસિ. માસ્તર, પ્રેક્ટિસિંગ સ્કૂલ.
તારીખ ૧૫-૭-૩૩, શનિવાર.
સમય—૪૦ મિનિટ.

પાઠના વિભાગઃ મુદ્દા.	શિક્ષણ શૈલી.	કા. પા. ની નોંધ અને કૃતિ.
૧. આરંભ અ વર્ગવ્યવસ્થા બ પૂર્વજ્ઞાનની કસોટી	કાર્યારંભે ક્રિયા: સાધનોની વ્યવસ્થિત વહેંચણી અને ગોઠવણ. પ્ર. જયશિખરની રાજધાનીનું નામ શું? પ્ર. રાજરાણીનું નામ આપો. પ્ર. ભુવડનો મુખ્ય પટાવત કોણ હતો? પ્ર મિહિરની ચઢાઈનું શું પરિણામ આવ્યું? પ્ર. સુરપાળ જયશિખરનો શો સગો થતો હતો? પ્ર. જયશિખરની પટરાણીનું નામ આપો.	નકશાને બદલે નીચે મુજબ લખવું. શિક્ષકે નીચેના નકશા કા. પા. ઉપર દોરવા. (૧) હાલનું ગુજરાત. (૨) જયશિખરના સમયનું ગુજરાત.
ક શરૂઆત	આજે આપણે રૂપસુંદરી વિષે વાતો કરીએ.	
૨. મુખ્ય વિષય અ રૂપસુંદરીની આત્મકથા.	ગુજરાતની રાજધાની પંચાસર, પાસેનું બંદર ઝીંઝુવાડા, અને સોમનાથ મહાદેવની યાત્રા—એની અગત્ય સમજાવવી. યાત્રાર્થે નીકળેલા પંજાબના નૃપતિ, રાજપુત્ર સુરપાળ અને કુંવરી રૂપસુંદરી—ગુર્જરનરેશનાં મેમાન. જયશિખર અને સુરપાળ	

તેમજ વિમળા અને રૂપસુંદરી-ની પરસ્પરે મૈત્રી. બંને રાજ-વંશીઓએ શિકારમાં બતાવેલી મરદાઈ: લગ્નસંબંધથી સગપણ.

પ્ર. રૂપસુંદરીનો પિતા ક્યાંનો રાજા હતો ? પ્ર. તે ગુજરાતમાં કેમ આવેલો ? પ્ર. રૂપસુંદરી જયશિખરને શાથી વરી ? પ્ર. વિમળા કોની સાથે પરણી ?

ઘ પટરાણી.

જયશિખરને ચાર રાણીઓ હતી. રૂપસુંદરીના લગ્નસંબંધથી બે આશા:

(૧) સુરપાળને ગુજરાતનો સેનાપતિ બનાવી રાજ્ય નિર્ભય કરવું.
(૨) રૂપસુંદરીને પુત્ર-ગુજરાતનો ભાવી રાજા-અવતરે.

રૂપગુણના ભંડાર સમી વીરાંગના સતીને પટરાણી બનાવી.

રાજાની આશા ફળી: સુરપાળનો વિજય; રાણી ગર્ભવતી થઈ. રાજમહેલમાં અને પાટનગરમાં આનંદ.

પ્ર. રાજાએ રૂપસુંદરી સાથે લગ્ન કરવામાં શી શી આશા બાંધી ? પ્ર. મુખ્ય સેનાપતિ કોણ થયો ? પ્ર. સુરપાળે કોને હરાવ્યો ?

ફ વનગમન.

પંચાસરની એક સમી-સાંજનું વર્ણન. દુશ્મનની ચઢાઈનાં ચિહ્નો. નગરીના દરવાજા બંધ થઈ જવા. બચાવની તૈયારી. દોઢ માસ પછી-ઉપરાઉપરી હલ્લા. ભટ પટાવત ઠાર થયો; પશ્ચિમ ભાગમાં ગાબડું. દરબારગઢમાં ગુપ્ત મંત્રણા. સતીના વનગમન માટે સુરપાળની પસંદગી. આનાકાની છતાં રાજાની આજ્ઞાનો અમલ. પ્રસંગોનું વાર્તારૂપ કથન.

પ્ર. પંચાસર ઉપર કોણ ચઢી આવ્યું ? પ્ર. રૂપસુંદરી માટે શી ગોઠવણ થઈ ?

કિલ્લાને બદલે નીચે મુજબ લખવું.

(૧) કિલ્લાનું ચિત્ર દોરવું.
(૨) ઘેરાએલા કિલ્લાનું ચિત્ર દોરવું.

ख દુઃખની પરંપરા.	ભાગ્યપલટો: રાજપુત્રી અને પટરાણી–મહેલના વૈભવ ક્યાં અને વનવાસનાં દુઃખો ક્યાં ? મહાન વજ્રપાતઃ જયશિખરના મરણના સમાચાર–વૈધવ્ય દશા. દુઃખની પરંપરા, છતાં ખારા સમુદ્રમાં એક મીઠી વરડી જેવી આશાઃ પુત્રજન્મ.પ્ર. રાણીને ક્યાં જવું પડ્યું ? પ્ર. રાજમહેલમાં રહેવું અને વનવાસ ભોગવવો એ બેમાં શો ફેર ? પ્ર. રાણીને ભારે દુઃખ કયું આવ્યું ?
ई આશાનું કિરણઃ પુત્રજન્મ.	વૈશાખ સુદ ૧૫ ના પ્રાતઃકાળનું સૂર્યકિરણ તેજ આશાનું કિરણ અને પુત્રજન્મ દુઃખનો દિલાસો, આંખની કીકી સમો અને જયશિખરના જેવી મુખમુદ્રાવાળો પુત્ર.
	પ્ર. રાણીના દુઃખમાં દિલાસો મળે એવું શું થયું ?
फ અપાસરાનો આશ્રય.	રાજપુત્ર અને રૂપસુંદરીને શીલગુણસૂરિનો મેળાપ. અપાસરાનો આશ્રય. પટરાણીનું સાધુ જીવન. જૈનધર્મ વિષે કંઈક.
ग 'રાજમાતા'.	વર્ષો વહી ગયાં. આજ કાલ કરતાં ૫૦ વર્ષ થયા. વનરાજે પાટણ વસાવ્યું. વૃદ્ધ માતાએ સુખની ઘડી નજરે નિહાળી. રાજાની આશા પુરેપુરી ફળી. સંપૂર્ણ સંતોષમાં સતીનો સ્વર્ગવાસ.
૩. પુનરાવર્તન, શિક્ષણસાફલ્ય.	નીચેનાં ત્રણમાંથી ગમે તે એકનો જવાબ તૈયાર કરો. પ્ર. ઘેરાએલા કિલ્લાનો દેખાવ ચીતરો. પ્ર. રાણીના વનમાં જવાનો માર્ગ નકશામા બતાવો. પ્ર. ઝાડની ડાળે ઝૂલતો વનરાજ–નું ચિત્ર દોરો.

મે. ઉ. વિ. ના એજ્યુ. કે. ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબની ઓફિસમાં તા. ૧૪–૨–૩૩ ના રોજ ૫–૧૫ કલાકે રા. બ. ગીરધરલાલ ચેરીટેબલ એન્ડાઉમેન્ટ ફંડના બોર્ડના વ્યવસ્થાપકોની ભરાએલી મિટિંગનો અહેવાલ

× × × ×

(૨) રા. બા. ગીરધરલાલ ચેરીટેબલ એન્ડાઉમેન્ટ ફંડમાંથી અમદાવાદ જિલ્લામાં પ્રાથમિક શાળાઓ માટે મકાનો બાંધવાની અમદાવાદ જિલ્લા લોકલબોર્ડના પ્રમુખ સાહેબ અને ડે. એજ્યુ. ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબે તૈયાર કરેલી યોજના મિટિંગમાં રજુ કરી હતી, અને સુધારા વધારા સાથે નીચે જણાવવા મુજબ મંજુર કરી હતી.

(૧) ગામના લોકોએ તેમના ગામમાં બંધાવવાના મકાનની અડસટે નક્કી કરેલી કુલ રકમનો ⅓ ભાગ આપવો, સિવાય કે યોગ્ય લાગે ત્યાં કમિટીનો તે રકમ ઓછી કરવાનો હક્ક કાયમ રહેશે.

(૨) બની શકે ત્યાંસુધી ગામ લોકોએ તેને માટે જમીન પણ પુરી પાડવી જોઈએ.

(૩) ઉપર (૧) માં જણાવેલી શરતો મુજબ જે લોકો ખર્ચનો આશરે ⅓ ભાગ આપે તો હાલના જે મકાનોમાં પુરતી સગવડ ના હોય તેમને વધારવામાં તે નાણાં વાપરવામાં આવશે અને વધારેલા ભાગની સાથે રા. બ. ગીરધરલાલ પારેખનું નામ જોડવામાં આવશે.

(૪) મકાન બંધાવવાનું કામ લોકલબોર્ડને સોંપવું પણ તેના નકશાઓ તેમજ અંદાજપત્રો કમિટી પાસ કરશે.

(૫) જે જે ગામમાં શાળાના મકાન બંધાવવાની જરૂર હોય તેની એક યાદી સાથેના પત્રકમાં માગેલી વિગતો બરાબર ભરીને કમિટીને મોકલી આપવા ડિ. લો. બોર્ડના મે. પ્રમુખ સાહેબને વિનંતી કરવી.

(૧) ગામનું નામ

(૨) ગામની વસ્તી

(૩) છોકરાની સંખ્યા, છોકરીઓની સંખ્યા } શાળામાં ભણતા અથવા શાળામાં દાખલ થઈ શકે તેવા.

(૪) શાળાનો પ્રકારઃ—પહેલી પાયરીની કે બીજી પાયરીની.

(૫) શક્ય ભંડોળ (ઉઘરાણું)

(૬) ગામની આર્થિક સ્થિતિ

(૭) મકાનની આશરે કિંમત

(૮) વસ્તીના પ્રકારઃ—એટલે કે જુદી જુદી કોમોના પ્રકાર (જાતવાર) જેવા કે પાટીદાર, વાણીઆ, કોળી, મુસલમાનો વગેરે.

સુધારેલી યોજના અમદાવાદ જિલ્લો લો. બોર્ડના પ્રમુખ સાહેબને તેમની સંમતિ માટે મોકલી આપવા પસાર કરવામાં આવ્યું હતું.

× × × ×

(સહી) એસ. એસ. કેમેરોન
એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર
અને ચેરમેન

જાહેરખબર

"મીસીસ માસ્ટર સીવણ ગુંથણ ફંડ"ના વ્યાજમાંથી ઇનામ માટે ખેડા જિલ્લાની સરકારે માન્ય કરેલી સઘળી પ્રાથમિક કન્યાશાળાઓમાં ભણતી બાળાઓએ બનાવેલા સીવણ ગુંથણ વગેરેના નમુનાનું એક પ્રદર્શન ભરવાનું છે, માટે તેવા નમુનાઓ તા. ૧ લી ઓક્ટોબર ૧૯૩૩ પહેલાં સીનીયર આસિસ્ટન્ટ ડેપ્યુટિ એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર ખેડા વિભાગ ઉપર નડીઆદ મુકામે મોકલી આપવા.

(૧) નમુનાઓ બાળાઓએજ બનાવેલા જોઈએ.

(૨) નમુનાઓ બાળાઓએ બનાવ્યા છે તેવું પ્રમાણપત્ર બે સદ્ગૃહસ્થોનું નમુના સાથે મોકલવું.

(૩) નમુના મોકલવા લઈ જવાનો ખર્ચ નમુના મોકલનારને શીર છે.

તા. ૩–૮–૩૩.

ગવર્મેંટ હોસ્ટેલ બી. બ્લોક
સીનીયર આસિસ્ટન્ટ ડેપ્યુટિ એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર, ખેડા વિભાગની ઓફીસ, નડીઆદ.

N. L. Brahamchari
સીનીયર આસિસ્ટન્ટ ડેપ્યુટિ એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર ખેડા વિભાગ, નડીઆદ.

ઇનામપત્રક

મહીકાંઠા એજન્સિ

આકોદરા	આગીઓલના શા. ચુનીલાલ લક્ષ્મીચંદે	૨—૦—૦	બાળાઓને કાપડ વહેંચ્યું.
	આચાર્ય દલપતરામ પુરષોતમે	૩—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને દૂધ પાયું તથા ચોપડીઓ તથા પેનો વહેંચી.
બાકરોલ	મિ. પુરષોત્તમ કુબેરદાસ ગોરે	૨૦—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
	મિસ્ત્રી જવેરચંદ કીશોરદાસે	૭—૮—૦	બાંકડો સ્કૂલ ખાતે બક્ષિસ આપ્યો.
	મહાજન તરફથી	૨—૦—૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
	લીંભોઈના મિ. પુંજાલાલ મહેતા સાયરાના મિ. ગુલાબચંદ કાળીદાસ ગાંધી બાંયણવાડના મિ. બહેચરદાસ કાળીદાસ ગઢીઆ	૨—૦—૦	”
લીંહોડા	માતરવાળા શેઠ મગનલાલ હીરાલાલે	૪—૦—૦	પતાસાં, દૂધ તથા રૂ. ૨) બોયસ્કાઉટને રોકડા આપ્યા.
	શેઠ દયારામ બક્ષુરામે	૧—૪—૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
	અમદાવાદના મનસુરી દાસમહમ્મદ અમથાભાઈએ	૨—૦—૦	બોયસ્કાઉટને રોકડા આપ્યા.
	”	૨—૦—૦	પતાસાં ને દૂધ પાયું.
	મે. થાણદાર સાહેબ શંકરલાલ એમ. વ્યાસે	૧—૦—૦	કન્યાઓને ગરબા બદલ રોકડો આપ્યો.
	મે. ઠાકોર સાહેબશ્રી માધુસિંહજી ગેમસિંહજીએ	૩—૦—૦	પરબ ખાતે આપ્યા.
ખાનપુર	અમદાવાદના પટેલ પ્રેમચંદભાઈ મગનલાલે	૫૦—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
	અમદાવાદ સ્વદેશી મીલના ગેટકીપર મિ. લક્ષ્મણદાસ જોધપુરીએ	૮૦—૦—૦	બોયસ્કાઉટ નં. ૪૨ ને ચડ્ડી તથા પહેરણનું લુગડું આપ્યું.
	જનોડના શાહ મગનલાલ વલ્લભદાસે	૨૦—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને પિત્તળના પ્યાલા તથા મિઠાઈ વહેંચી.
	અમદાવાદ રાયપુર મીલના મુનીમ મિ. પટેલ કેશવલાલ ઉજમભાઈએ	૧૦—૦—૦	બોયસ્કાઉટને મોર્ગની જોડ નં. ૪૨ આપી.

લીહોડા	દહેગામના શાહ પુંજાલાલ પ્રેમચંદે	૩—૦—૦	પરચુ ખાતે આપ્યા.
	પટેલ ગોકળદાસ મકનદાસે	૩—૦—૦	,,
	શાહ છોટાલાલ લાલચંદે	૪—૦—૦	પતાસા વહેંચ્યા તથા કન્યાઓને પુસ્તકો વહેંચ્યા.
	દહેગામના શાહ અમૃતલાલ મોતીલાલે	૨૧—૦—૦	રૂમાલના રેશમી કકડા તથા મિઠાઈ વહેંચી.
	શાહ અમાલાલ લલ્લુભાઈ લીહોડાનાએ	૧—૦—૦	પતાસા વહેંચ્યા
	સાવલીના મોની હીરાલાલ જેઠાલાલ તરફથી	૧—૦—૦	,,
	શાહ નહાલચંદ અમારામ છત્તપુર (આબલીઆરાસ્ટેટ)	૧—૦—૦	,,
	ચવાડના શા મુળચંદ મહાસુખલાલે	૧—૦—૦	“ બોયસ્કાઉટસ બોટેનીકલ ગાર્ડન ” ખાતે (ફાળામાં) આપ્યા
	મોડાસાના શા વાડીલાલ મથુરદાસ	૧—૦—૦	
	લીહોડાના શા છોટાલાલ લાલચંદ	૧—૦—૦	
	હરખજીના મુવાડાના ઠાકોર	૨—૦—૦	
	ખોડસીંગજી ધનાજી(અમદાવાદ)	૧—૦—૦	
	ઠાકોર મગનજી ગલાજી	૧—૦—૦	
	ઠાકોર ભદાજી ધીરાજી	૧—૦—૦	
	ઠાકોર રઇજીભાઈ સરણુવાળા	૧—૦—૦	
	ઠાકોર ભદાજી ધીરાજી ને શકરજી	૧—૦—૦	
	પટેલ ધનજીભાઈ ખુશાલદાસ	૧—૦—૦	
	પટેલ ગોકળદાસ મકનદાસ	૩—૦—૦	પરચુ ખાતે આપ્યા

રાધનપુર સ્ટેટ

રાધનપુર	મે. ખુદાવંદ નવાબ સાહેબ બહાદુરની શુભ સાલગીરીના પ્રસંગે મે. જનાબ સુબા સાહેબ શ્રી મુર્તુખાનજી સાહેબના શુભ હસ્તે	..	હાઈસ્કૂલ તથા તાલુકા સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને ઇનામ, પતાસા તથા પુસ્તકો વહેંચવામાં આવ્યા કન્યાશાળામાં પણ છોકરીઓને પુસ્તકો, કપડાં તથા પતાસા વહેંચ્યા.

સમી	,, ,,	...	તાલુકા સ્કૂલના છોકરાંઓને તથા કન્યાશાળાનીછોકરીઓને પતાસાં વહેંચ્યાં.
મુંજપુર	,, ,,	...	,, પતાસાં, સાકર દરેક છોકરાને એક પેન્સિલ, ખડીઓ તથા અર્ધો આનો એ પ્રમાણે વહેંચ્યું.

થાણા જિલ્લો

સરોંડા	શેઠ સોરાબજી માણેકજી બલસારાએ	૧૨—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
	શેઠ કાશીલાલ મગનલાલ રામાણી	...	દર શુક્રવારે ચણા વહેંચવાનું કબુલ્યું છે.

અમદાવાદ જિલ્લો

લોલીઆ	તાલુકદાર વેરૂભા નારૂભાએ	૬—૦—૦	સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
ગાંફ	મહેતા પ્રાગજીભાઇ પુરસોત્તમે	૨૪–૧૨—૦	,,
હાંસોલ	ગોર મુળજી સોમનાથભાઈ ત્રવાડીએ	૧૭—૫—૦	વિદ્યાર્થીને તથા શિક્ષકોને રકાબી પ્યાલા વહેંચ્યા.
	,,	૧—૦—૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
	જોધપુરના પાં. ખોડાભાઈ વણારશીએ	૧—૮—૦	,,
	પા. રામદાસ ભગવાનદાસે	૨—૦—૦	,,
	પા. જેઠાભાઈ દલસુખરામે	૨૭—૦—૦	સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
પોર	પા. મોતીભાઈ મનોરભાઇએ	૪૫—૦—૦	,,
	પા. તળશીભાઇ ઓતમદાસ, તથા પા. મગનભાઇ દલાભાઈ, તથા પા. ગિરધરભાઇ બાપુભાઈએ મળી	૪૫–૦–૦	,,
મોયદ	ગામલોકોએ મળી	૧૫–૧૦—૦	,,
ચોરવડોદરા	મિ. અલીખાન મોતીખાન પઠાણ, માજી મુન્શી ઉર્દુ સ્કૂલનાએ	૫—૦—૦	બંને ઉર્દુ સ્કૂલોમાં પતાસાં વહેંચ્યાં.

તાજપુર	પા. મગનદાસ માધવદાસની વિધવા બાઇ જેકુંવરીએ	૧૧—૦—૦	સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
અમદાવાદ	કેલીકો મીલના વીવીંગખાતાના હેડજોબર માસ્તર નનામીયાં સાહેબે	...	ઉર્દુ સ્કૂલમાં મિઠાઈ વહેંચી.
સોનાસણ	મિ. હેમચંદ હરિચંદ કોટડીઆએ	૧૫—૦—૦	સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
	મિ. ચુનીલાલ સોનીએ	૧૫—૦—૦	"
કોબા	ગામલોકોએ	૩—૮—૦	ઘડિઆળનો ડબો સ્કૂલમાં ભેટ આપ્યો.
ચલોડા	મર્હુમ વાઘેલા હારશિંગ મેરુજીની પાછળ ટ્રસ્ટી શા. મોહનલાલ જેઠાભાઇએ	૧૦૦—૦—૦	બંને સ્કૂલોના વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
ગુંદી	શાહ મોહનલાલ ગુલાબચંદે	૧૫—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકો વહેંચ્યાં તથા સાકર વહેંચી.
	ઝાલા મદારસંગ હાલુભાઈએ	૧૫—૦—૦	સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
	સોની કુંવરજી ભુરાભાઇ તથા શાહ હરિચંદ સુંદરજીએ	૫—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને સાકર તથા સ્લેટ, ચોપડીઓ વહેંચી.
ધોળા	પટેલ લક્ષ્મીચંદ માધવજીએ	૨—૦—૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
	પટેલ અંબાર શીવરામે	...	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
	પટેલ કલ્યાણદાસ બાપુભાઇએ	...	"
ઈંદ્રોડા	શાહ ગીરધરલાલ હાથીભાઈએ	૨૦—૦—૦	ઇંદ્રોડા તથા ધોળા કુવાની સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
મખીઆવ	મિ. મગનલાલ ગુલાબચંદે	૭—૮—૦	મિઠાઈ તથા લુગડાં વગેરે સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને વહેંચ્યાં.
	મિ. પીમળશી હીરાચંદે	૭—૦—૦	પતાસાં વગેરે વહેંચ્યાં.
ગાંફ	મુળજીભાઈ નારણભાઇ દેવડાએ	૨૦—૧૨—૦	સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
	ડૉ. બાલચંદ નથુશંકર ભટ્ટે	...	વિદ્યાર્થીઓને કાર્ડ બોર્ડ વહેંચ્યાં.
આગીઓલ	જોષી મણીલાલ ભુલાશંકરે	૩—૦—૦	છોકરા તથા છોકરીઓને ફુટ વહેંચ્યાં.
મખીઆવ	વાસણા દરબારને ત્યાં ગાદી વારસનો જન્મ થવાથી દરબાર ફુલસિંહજીએ	૧—૮—૦ ૫—૦—૦	પતાસા વહેંચ્યાં તથા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકો વહેંચ્યાં.

પરબડી	આસિ. મગનલાલ ઓઘડલાલ રાવળે	૧—૦—૦	સાકર વહેંચી.
કુંભસ્થલ	મિ. ઉમેદભાઇ શામળભાઈ પટેલે	૨—૦—૦	બંને સ્કૂલોમાં પતાસાં વહેંચ્યાં.
હીરાપુર	પા. મોતીભાઈ ઈચ્છાભાઈ એ	૩૦—૦—૦	બંને સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
વણાદ	જોષી આશિતરામ જેશંકરભાઇ બીજા આસિ	૨—૮—૦	બંને સ્કૂલોમાં પતાસાં વહેંચ્યાં.
	મિ. શંકરભાઈ ગીરધરભાઈ વ્યાસે	૪૬—૦—૦	બંને સ્કૂલોના વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
હાથીજણ	ગામાત સ્કૂલ ફંડમાંથી હસ્તે વાડીલાલ માણેકલાલ જોશી ગામલોકો તરફથી	૩—૦—૦ ૨—૦—૦	પરીક્ષા વખતે ચોપડીઓ તથા પેનની પેટી તથા ચેક વાર, ૮ આપ્યો.
	વ્યાસ સોમેશ્વર મગનભાઈ એ	૦—૧૨—૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
વણાદ	મિ. મગનલાલ લલ્લુભાઇદવેએ	૧૫—૦—૦	સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
કોબા	શાહ રતીલાલ વાડીલાલે	૩—૦—૦	ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને સ્લેટો તથા પતાસાં વહેંચ્યાં.
પરબડી	ગામલોકો તરફથી	૨—૫—૬	ઇનામ વહેંચ્યાં.
ફતેપુર	મહેતા છોટાલાલ મગનલાલે	૧૫—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
	દેલવાડાના રહીશ શાહ રૂપચંદ જેચંદે	૧—૮—૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
શીઆળ	શેઠ જીવરાજ ત્રીભોવનદાસે	૧૨—૦—૦	છોકરા તથા છોકરીઓને જમાડયાં.
કેરાળા	પા. કેશવલાલ પ્રભુદાસે પોતાની પત્નીની મરણ તિથિને દિવસે	૧૦—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
શીઆળ	ગામના આગેવાન સદ્‌ગૃહસ્થોએ મળી	૮—૦—૦	રૂપણાં તથા પતાસાં વહેંચ્યાં.
બાવળા	પટેલ પ્રહ્લાદજી પરસોતમ લોખંડવાળાએ પોતાની દીકરીના મરણ નિમિત્તે	૧૫—૦—૦	તમામ શાળાના વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
વાસણાકેલીઆ	નરોડાના પા. નારણભાઈ વાલદાસે	૧૮—૦—૦	વાગતું ઘડીઆળ ભેટ આપ્યું.
ચંડીસર	ગાંગડના મે. ઠાકોર સાહેબ પધારેલા તે પ્રસંગે ગામલોકોએ રૂ. ૫) નજરાણાં તરીકે મૂકેલા તે રૂપીઆ તેમણે	૫—૦—૦	પતાસાં તથા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને ચોપડીઓ લાવવા સારુ આપ્યા.

ચંદીસર	ભાડેરવાળામિ.ચીનુભાકાળુભા	૮—૭—૦	પિત્તળના પ્યાલા વહેંચ્યા.
વિસલપુર	સુવાણ ફતેસિંહ વાઘજીભાઇએ પોતાની માતુશ્રીની પાછળ	૫૦—૮—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
હીરાપુર	શના મેંડા મોહએ	૧—૦—૦	પતાસા વહેંચ્યા.
	છોટાલાલ કાળીદાસની વિધવા બાઈ ડાહીએ	૧—૮—૦	જામફળ વહેંચ્યાં.
વસાઇ	સ્કૂલ કમિટીના મેમ્બર ચોહાણ ચોપટસીંગ ફતેસંગે	૭—૦—૦	મગજના લાડુ વહેંચ્યા.
સોનાસણ	મિ. જીવાભાઈ વહાલચંદ ગાધીએ	૭૫—૦—૦	સ્કૂલ જમાડીતથા રૂમાલ તથા મિઠાઈ વહેંચી.
	મિ. હરજીવનદાસ વજેરામ પંડયાએ	૩૦—૦—૦	છોકરીઓને ઓઢણીઓ તથા પેંડા વહેંચ્યા.
	મિ.ગુલાબચંદ નાનચદ ગાધીએ	૧૦—૦—૦	સાકર વહેંચી.
	માણસાવાળા મિ. નાથાલાલ શીવરામ પંડયાએ	૧૦૧—૦—૦	સ્કૂલને વરંડો કરાવવા સારૂ આપ્યા.
	મિ. ડાહ્યાભાઇ કાળીદાસ શાહે	૫૧—૦—૦	,,
આડવાળ	તાલુકદારભાઈ નાહેબભા મેરૂભાએ	...	કન્યાશાળામાં પતાસાં વહેંચ્યા તથા બાળીઓને સાકર વહેંચી.
...રાઘોડા	પા. ગણેશભાઇ પીતાબરદાસ	૧૦—૦—૦	સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
	પા. ખોડીદાસ ત્રીકમદાસે	૧૦—૦—૦	,,
	પા. ગણેશભાઈ પીતાબરદાસે	૩—૦—૦	કસરતના લાકડા અપાવ્યા.
કૃષ્ણપુર	પા. રામદાસ નથુએ	૧૫—૦—૦	સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
	ગામલોકોએ	૧૮—૮—૦	સ્કૂલને ઘડીઆળ ભેટ આપ્યુ.
આકરૂ	શા. ભાઇચંદ રણછોડ	૧૭—૮—૬	સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
	,,	૭—૧૦—૩	પુસ્તકો વહેંચ્યા.
	જાદવ રામભાઇ બોજભાઈએ	૧૨—૦—૦	સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
	માવળીઆગીના તાલુકદાર ગગુભા ભાસંગે	૧—૦—૦	સાકર વહેંચી.
વરગોર	મિ. લલ્લુરામ શીવરામ ઠાકરે	૩—૧૩—૦	ઓઢણીના કકડા નં. ૭ તથા મિઠાઈ વહેંચી.
બોપણી	હેડમાસ્તર ડાહ્યાભાઈ ખુશાલરામ પંડ્યા પેન્શન ઉપર જવાથી તેમણે	૨—૦—૦	પતાસા તથા પુસ્તકો વહેંચ્યા.

તાજપુર	પટેલ છનાભાઈ પ્રાણદાસે	૧૦—૦—૦	સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
સુંશોલા	પા. કેચરદાસ ભુદરદાસે	૧૦—૦—૦	”
ખસ	સ્કૂલ કમિટિના મેમ્બરો તથા ગૃહસ્થોએ મળી	૩—૦—૦	મિઠાઈ વહેંચી.
અમેર	ગામના ગૃહસ્થોએ મળી	૪—૦—૦	બાળાઓને એક એક વારનો કકડો તથા
		૧૧—૦—૦	છોકરાઓને થેલીઓ, પુસ્તકો, પેનો તથા પેન્સિલો વહેંચી.
		૫—૦—૦	મિઠાઈ વહેંચી.
કોઠ	મિ. મહોબતસિંહ સામંતસિંહ ચંડીસરાએ	૧૦—૦—૦	બેસતા વર્ષને દિવસે પતાસાં વહેંચ્યાં.
	આંતિજના મિ. મોતીભાઈ મનુભાઈ વાઘેલાએ	૨૦—૦—૦	સાકર વહેંચી.
લાંભા	મિ. મણીલાલ જગનેશ્વરે	૨—૦—૦	દર શુક્રવારે ચણા વહેંચ્યા.
	મિ. અ.નલાલ છગનલાલે	૨—૦—૦	મિઠાઈ વહેંચી.
	મિ. દેવશંકર લલ્લુરામે	૦—૮—૦	ચણા વહેંચ્યા.
	ગામલોકોએ	૧—૦—૦	મિઠાઈ વહેંચી.
	મિ. મફતલાલ હીરાચંદે	૨—૦—૦	દૂધ પાયું.
	મિ. પરસોતમ શંભુદાસે	૧—૦—૦	”
	મિ. નરસીંહગર લક્ષ્મણગરે	૨—૦—૦	”
	મિ. દેવાભાઈ ખુશાલભાઈ, મિ. ખોડાભાઈ કાળીદાસ, મિ. બાપુભાઈ કાશીદાસ, મિ. મગનભાઈ હરગોવિંદ, મિ. પરસોતમ શંભુદાસ, મિ. ચતુરભાઈ ખોડાભાઈ	૨૦—૦—૦	સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
કાશીજણુ	મિ. મણીલાલ ચકાભાઈ પટેલે	...	”
હીરાપુર	પા. પુનમભાઈ વિઠલભાઈએ	૨—૮—૦	બંને સ્કૂલોમાં પતાસાં વહેંચ્યાં.
દગડી	મિ. તુલસીદાસ લલ્લુભાઈ, વિસનગરના શેઠ કરસનલાલ માણેકલાલે	૨—૦—૦	સાકર વહેંચી.
	મંડુકાના રાવ સાહેબ ગોદી ઉજમશીભાઈએ	૧—૦—૦	”
	મિ. તખ્તસિંહ નારસિંહે	૩—૦—૦	”
	મિ. કરસનદાસ વંદ્રાવનદાસે	૨—૦—૦	ખારેક વહેંચી.
કાશીજણુ	મિ. બાલચંદ છગનલાલ શાહે	૧૫—૦—૦	વિદ્યાર્થીને જમાડયા.

ગોધા	મિ. જદુભા છજીભાઈ મિ. જગજીવન દુલભદાસ મિ. જદુભા દેવીશંગ મિ. જદુરામ બહેચર મહેતાજી ત્રિવેદી મિ. પરભાતગંગ વાઘાભાઇએ	૩૫—૦—૦	મિઠાઈ તથા કપડાં વહેંચ્યાં.
ઓગાણ	મુખી અનુભાઇ મુળાભાઇએ	૩—૦—૦	પતાસા વહેંચ્યા
	જાદવ કમાભાઇ મુળાભાઇએ	૧૨—૦—૦	પતાસા, વોયલના કકડા તથા કંડમા રોકડા આપ્યા.
	કલોલના શેઠ રતનચંદ વ્રજજીવનદાસે	૭—૦—૦	પતાસાં તથા કંડમા આપ્યા.
ચલોડા	પા. આશાભાઇ કીશોરભાઇએ	૮૦—૦—૦	મુખ્ય સ્કૂલ તથા કન્યાશાળાની બાળાઓને જમાડયા.
ઉનેળીયા	કુમારશ્રી જયતંતસિંહજી સુરસિંહજીએ	૧૦—૦—૦	મુખ્ય સ્કૂલ તથા કન્યાશાળામા પુસ્તકો વહેંચ્યાં.
	,,	૩—૦—૦	સાકર વહેંચી.
હાથીજણ	શાહ હીરાચંદ રણછોડદાસ તરફથી તેમના પુત્ર વધુ બાઈ ભુરીએ	૧૫—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
	ઠક્કર શીવલાલ ગોરધનદાસે	૧૫—૦—૦	,,
	શાહ શકરચદ ભાઇચંદે	૧—૦—૦	સેવમમરા વહેંચ્યા.
	મિ. ઘુળા દારકાદાસ વાળંદે	૦—૮—૦	ચણા વહેંચ્યા.
	શાહ હરિલાલ મથુરભાઈએ	૧—૦—૦	રોરડી વહેંચી.
લાભા	હેડમાસ્તર આશાભાઇજી. પટેલે	૨—૦—૦	બાળાઓને લુગડાના કકડા વહેંચ્યા.
	મિ. ચેલાભાઇ ખોડીદાસ પટેલે	૧૫—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
	મિ. મગનલાલ રણછોડદાસ પટેલે	૧૦—૦—૦	,,
	મિ. રણછોડભાઇ નારણભાઇ પટેલે	૧૫—૦—૦	,,
	સોઇ લલ્લુ ગગાએ	૧—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને દૂધ પાયુ
ચંડીસર	તાલુકદાર ગોરભાઈ પચાણજીની વિધવા બાઇ રતનમાએ	૧૫—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
ઉત્તરસંડ	શાહ ચીમનલાલ મગનલાલે	...	મુખ્ય સ્કૂલ તથા કન્યાશાળાની બાળાઓને જમાડયાં.
પોલારપુર	મે. ભીમનાથ મહંત સાહેબે	૩૫—૦—૦	વાચનમાળાની ચોપડીએ, કપડાના કકડા વહેંચ્યા.

ખેરવાંજલના	શાહ મોહનલાલ કેવળદાસે	૧—૦—૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
	મે. સ્કૂલ કમિટીના મેમ્બરોએ	૨—૦—૦	,,
	મિ. વિઠ્ઠલભાઇ મનસુખભાઇ રાવળે	૧—૦—૦	,,
	દરજી વિરજી ગંગારામે	૨—૦—૦	સાકર વહેંચી.
	પા. છગનદાસ દેવાભાઇએ	૨—૦—૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
	મલેક શ્રી અદેશંગ દેવજી જાત દરબારે	૪—૦—૦	મિઠાઈ વહેંચી.
	પા. અમથાભાઇ જુઠાભાઇ જીનવાળાએ	૫૦—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા
	પાટડી સ્ટેટ તરફથી મિ. મુળજીભાઈ તલાટી, તથા પા. સાતાભાઈ ગંગારામ મુખીએ	૩૦—૦—૦	,,
ગાંફ	વહીવટદાર વ્યાસ જગજીવન છગનલાલે	૧૮—૧૨—૦	,,
કુણપુર	મુખી પા. મોતીદાસ મનોરે	૧૫—૦—૦	,,
	પા. ગોવા નરસિએ	૧—૦—૦	સાકર વહેંચી.
	પા. નારણ થેલાએ	૦—૮—૦	,,
બાવળા	પટેલ બળદેવભાઇ દેસાઇભાઇએ	૧૫૦—૦—૦	બધી સ્કૂલોના વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
બાકરોલ-બાદરાબાદ	અસલાલીના પટેલ ભાઈલાલભાઈ નારણભાઈએ	૧૨—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા
વસાઇ	પા. કીશોરભાઈ ખોડાભાઈએ	૨—૦—૦	પુસ્તકો, પેનો તથા બ: વહેંચ્યાં.
	પા. ખુશાલભાઈ જેઠાભાઈએ	૧—૦—૦	,,
	ચોહાણ કસળસંગ જાથમલજીએ	૧—૦—૦	,,
	ચોહાણ ફતેસંગ ખોડાજીએ	૧—૦—૦	,,
	ચોહાણ રાયસંગ હરિસંગે	૧—૦—૦	,,
	ચોહાણ બહેચરજી છગનજીએ	૦—૮—૦	,,
રેથલ	સ્કૂલ કમિટિના મેમ્બરો તથા ગામના સદ્‌ગૃહસ્થોએ મળી	૬—૦—૦ ૧—૦—૦	શાળોપયોગી પુસ્તકો તથા પતાસાં વહેંચ્યાં.
કોલીઆવા-સણા	પટેલ કેવળભાઇ રણછોડભાઈએ સ્કૂલના વાસ્તુ નિમિત્તે	...	કન્યાશાળાની બાળાઓ-ને જમાડી તથા કન્યા-શાળામાં ઘડિઆળ ભેટ આપ્યું.
	લો. બો. ના પ્રેસિડેન્ટ સાહેબ મોતીલાલભાઈએ	...	
વાસણા (કુણપુર)	મોતીરામ રાયચંદ પટેલની વિધવા બાઈ કેસરના જીવતા જગતીઆમાં પટેલ મવજીદાસ માધવજીએ	૧૦—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.

વિઠલુ	કાંઝના પા. અંબારામ અમથાભાઈએ	૧૫—૦—૦	સ્કૂલમાં પત્થર જડાવવા માટે રોકડા આપ્યા.
	પંચાગરના શેઠ અમૃતલાલ ખુશાલદાસે	૩૧—૦—૦	” ” તથા મિઠાઈ વહેંચી.
	અઘારના પા. મગનલાલ બહેચરદાસે	૧૦—૦—૦	પત્થર જડાવવા માટે આપ્યા.
	અમદાવાદ નવરંગપુરાના પા. બાપુદાસ મુળદાસે	૧૦—૦—૦	” ”

ખેડા જિલ્લો

શેલગઢ	રાજગાંધી માણેકલાલ હરગોવિંદદાસે	૧૧—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને લુગડાં તથા ટોપીઓ વગેરે વહેંચ્યું.
આંત્રોલી	કપડવણજના ગાંધી માણેકલાલ હરગોવિંદે	૭—૧૪—૦	”
	શા. આશારામ ભાઈચંદે	૭—૦—૦	બંને સ્કૂલોમાં પેનો તથા પતાસાં વહેંચ્યાં.
નવાગામ	કપડવણંજના રાજગાંધી શા. માણેકલાલ હરગોવિંદદાસે	૭—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને ખમીસ, ફરાક, ટોપી વગેરે વહેંચ્યા.
	પા. અંબાલ ગમજીભાઈએ તથા પુંજાભાઈ જીજાભાઈએ	૧૫—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
ભાનેર	મિ. અંબાલાલ મગનલાલ ગોરે	૨—૮—૦	પતાસાં તથા પેનો વહેંચી.
	શા. ચુનીલાલ નંદલાલ બીન રણછોડદાસે	૩૧—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
દેવકી વણસોલ	પગી માનાજી મગળજીએ	૧૦—૦—૦	બધી સ્કૂલો જમાડી તથા મિઠાઈ વહેંચી.
અલવા	કપડવણંજના રાજગાંધી માણેકલાલ હરગોવિંદદાસે	૫—૦—૬	ગરીબ બાળકોને ખમીસ, ટોપી તથા રૂમાલ વહેંચ્યા.
રૂદાતળ	ડીલીઆના ઓઘડભાઈ કાશીરામે	૫—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને દૂધ પાયુ.
સામરખા	પા. જેગંગભાઈ ખુશાલભાઈએ	૫—૦—૦	પતાસાં વહેંચ્યા.
	પા. ભાઈલાલ નારણભાઈએ	૫—૦—૦	”
મરીદા	પટેલ ડાહ્યાભાઈ કીશોરભાઈએ	૩—૦—૦	મિઠાઈ વહેંચી.
પિરાઇ	કપડવણંજના રાજગાંધી માણેકલાલ હરગોવિંદદાસે	૩—૧૧—૦	ગરીબ વિદ્યાર્થીને ખમીસ, ટોપી, ફરાક વગેરે વહેંચ્યાં.
રસૂલપુર	પા. હીરાભાઈ ગીરધરે	૭—૮—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.

મોટેલી	ઓઝરશાળાના પા. શનાભાઈ ખાતુભાઈએ	૧૪—૮—૦	ઑઝરશાળા વર્ગમાં ઘડિઆળ ભેટ આપ્યું, તથા સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
કુંડેલ	બારીઆ ડાહ્યા ભુલાએ	૧૦—૦—૦	”
	વાળંદ સબુર છત્રાએ	૧—૦—૦	મિઠાઈ વહેંચી.
શેલગઢ	પટેલ મથુરભાઈ ગીરધરભાઈએ	૧૨—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
ગામડી	દરજી હરગોવનદાસ દ્વારકાંદાસે	૨૫—૦—૦	”
સુંદલપુરા	પા. કુબેરભાઈ વલ્લભભાઈએ	૨૫—૦—૦	”
દહેવાણ	કનકાપુરના ત્રવાડી ગીરજાશંકર અંબાલાલે	૩૦—૦—૦	”
ગાજણા	ઠક્કર ત્રીકમલાલ નરભેરામે	૧૨—૦—૦	”
સાંડપુર	મિ. ઝવેરભાઈ મોતીભાઈએ	૨૫—૦—૦	”
	મિ. નાયારામ શીવરામે	૨૫—૦—૦	”
	મિ. ઝવેરલાલ આશાલાલે	૨૫—૦—૦	”
	મિ. મહોમુદ રહીમ કાસમે	૧૫—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને પ્યાલા તથા પતાસાં વહેંચ્યાં.
	મિ. નારણભાઈ કાળીદાસે	૬—૦—૦	મિઠાઈ વહેંચી.
	મિ. લક્ષ્મીદાસ મથુરભાઈએ	૫—૦—૦	ગરીબ વિદ્યાર્થીને ચોપડીઓ વહેંચી.
	મિ. મંગળભાઈ દેસાઈભાઈએ	૫—૦—૦	મિઠાઈ વહેંચી.
કનીજ	ઠક્કર ગીરધર ત્રીકમની ઉત્તરક્રિયા પ્રસંગે તેમના પુત્ર	૩૫—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
મોગર	ગઢ બોરીઆદના નામદાર ઠાકોર સાહેબ	૧૫—૦—૦	સ્કૂલને ઘડિઆળ ભેટ આપ્યું.
	૩ૐકારસિંહજી પધારેલા તેમના લગ્ન પ્રસંગની ખુશાલીમાં	૯—૦—૦	બાળાઓને પ્યાલા તથા પતાસાં વહેંચ્યાં.
કલોલી	પટેલ મોહનભાઈ વનશાએ	...	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
નેનપુર	પટેલ રણછોડભાઈ દેશાઈભાઈએ	૩૦—૦—૦	”
	સ્વામી શિવાનંદજીએ	૩૦—૦—૦	”
બોરીઆવી	વાંટાના ઠાકોર શ્રી મુળસિંહજી જીબાવાજીએ	૧૦—૦—૦	મિઠાઈ વહેંચી.
શેલગઢ	પટેલ બહેચર નરોતમે	૧૧—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
દેવકીવણસોલ	મુખી સામતસંગ અમથાભાઈએ	૭—૦—૦	”
	જીભાઈના પરાના રહીશ ખાંટ દલાજી ભગવાનજીએ	૧૨—૦—૦	”
આશોદર	મિ. ચુનીલાલ વીરચંદ શાહે	૭૦—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
	મિ. છગનલાલ વીરચંદ શાહે	૭૦—૦—૦	”

આશોદર	મિ. આદમ રજબ હાજીએ	૩૫—૦—૦	,, કળીના લાડુ વહેંચ્યા.
	મિ. મોતીરામ રામજી સુથારે	૭૫—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
મંજુપુરા	ગાંધી છોટાલાલ પ્રેમચંદભાઈએ	૨૦—૦—૦	,, તથા ટોપીઓ વહેંચી તથા બાળાઓને કબજાના કકડા વહેંચ્યા
કરમસદ	પટેલ મોમાભાઇ મીઠાભાઇએ	૫—૦—૦	મુખ્ય સ્કૂલ ખાતે એશિઆ ખંડનો નકશો બક્ષિસ આપ્યો.
	પટેલ ડાહ્યાભાઈ દામભાઈએ પોતાની સ્ત્રીના સ્મર્ણાર્થે	૫૦—૦—૦	કન્યાશાળામા ઘડિઆળ ભેટ આપ્યુ
વાલાવર્ગ	મહારાજ ગોરધનદાસ કરશનદાસે	૧૫—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
લેટર	કપડવણજના પેન્શનર માસ્તર માણેકલાલ હરગોવિંદદાસ રાજગાંધીએ	૩—૦—૦	ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને કપડા, ટોપીઓ વહેંચી.
થામણા	મિ. મગળભાઈ મનસુખભા૦ મિસ્ત્રીએ	૮—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને મિઠાઇ વહેંચી.
	મિ. મામળભાઈ ઇચ્છાભા૦ પટેલે	૮—૦—૦	,,
	મિ. ચુનીલાલ ડુંગરભાઈએ	૮—૦—૦	,,
	મિ. મણીલાલ દલસુખરામે	૭—૦—૦	,, દૂધ પાયું.
	મિ. પ્રભુદાસ નારણભાઈએ	૧૦—૦—૦	,, જમાડયા.
	મિ. માધાભાઈ શંકરભાઈએ	૧૦—૦—૦	,, ,,
	મિ. ગોરધનદાસ શીવલાલ શાહે	૧૦—૦—૦	,, ,,
	મુળજીભાઈ મગળભાઈ ત્રવાડીએ	૧૦—૦—૦	,, ,,
	મિ. મોમાભાઈ બાપુજી પટેલે	૮—૦—૦	,, પેંડા વહેંચ્યા.
	મિ. હીમાભાઈ પુંજાભાઈએ	૭—૦—૦	,, દૂધ પાયું.
	મિ. ભોગીલાલ ગીરધરદાસ શાહે	૫૦—૦—૦	,, જમાડયા.
	મિ. છોટાભાઈ ખુશાલભાઈએ	૪—૦—૦	,, પતાસા વહેંચ્યાં.
	મિ. ભીખાભાઈ મનોરભાઈએ	૪—૦—૦	,, ,,
	મિ. પુનમચંદ ગોવીંદરામ પંડયાએ	૪—૦—૦	,, ,,
	મિ. ઉમેદભાઈ ધુળાભાઈએ	૩—૦—૦	,, ,,
	મિ. રવિશંકર માણેકલાલ ઠાકરે	૮—૦—૦	,, પેંડા વહેંચ્યા.
	મિ. જહાંગભાઈ શંકરભાઈએ	૫૦—૦—૦	,, જમાડયા.
	મિ. મોમાભાઈ ભાઈજીભાઇએ	૫૦—૦—૦	,, ,,
	મિ. બેચરભાઈ મહીજીભાઈએ	૪—૦—૦	,, પતાસા વહેંચ્યા.

થામણા	મિ. શીવાભાઈ મોકમભાઈ બારૈયાએ	૭—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને દૂધ પાયું.
	મિ. લલ્લુભાઈ ભગવાનભાઈએ	૭—૦—૦	,, ,,
લાભવેલ	મિ. રેવન્દાસ ગીરધરભાઇ પટેલે	૧—૦—૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
	મિ. રણછોડભાઈ ભાઇજીભાઇ પટેલે	૧—૦—૦	,,
	મિ. રેવન્દાસ શંકરભાઇ પટેલે	૩૫—૦—૦	સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
તોરણા	મિ. માણેકલાલ ચુનીલાલ દલાલે	૫૦—૦—૦	,,
	મિ. નાનાલાલ ગીરધરદાસ શાહે	૫૦—૦—૦	,,
	મિ. મગનલાલ નાગજીભાઇ બીઆલાએ	૫૦—૦—૦	,,
ગોતીપુરા	પા. વનાર ગણછોડભાઈએ	૮—૧૧—૩	વિદ્યાર્થીને ચોપડીઓ વહેંચી.
	પા. કેદારભાઇ ગીરધરભાઇએ	૨૦—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
લાલી	માજી પે આમિ લલ્લુભાઇ જેઠાભાઈ પટેલે	૩—૪—૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
પિઠાઇ	ત્રિવેદી ચુનીલાલ ગણછોડદાસે	૩—૦—૦	,,
	,,	૫—૦—૦	ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકો આપવા સારૂ રકમ આપ્યા
સુરકુવા	પા. લલ્લુભાઇ જેઠાભાઇ પટેલે	૨૩—૧૩—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
	મિ શીવાભાઇ જેઠાભાઇ બારૈયાએ	૧૯—૭—૦	,,
ગોબલેલ	સુથાર ધનજીભાઇ ખુશાલભાઇએ	૧૦—૮—૦	,,
કંજોડા	શાહ મંગળદાસ ગીરધરદાસ તથા શાહ અમૃતલાલ ગીરધરદાસે	૧૭—૦—૦	ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકો વહેંચ્યા.
મહુધા	દવે ચુનીલાલ મગનલાલે	૫—૦—૦	કન્યાશાળામાં ગીવણકામ સારૂ કાપડવાર ૩૫ આપ્યું.
નેશ	પ્રજાપતિ મૂળજી બેચરે	૩૧—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
	શાહ હિંમતલાલ (ઝવેરભાઇ ગીરધરવાળા દાસરા)	૫—૦—૦	પેરણ તથા ટોપીઓ વહેંચી.
	શાહ મોહનલાલ છોટાલાલે	૬—૮—૦	ટોપી, રૂમાલ તથા પતાસાં વહેંચ્યા.
	પા. જોરભાઇ ગીકમભાઇના ટ્રસ્ટમાથી તથા મિ. માણેકલાલ શામળ વગેરેના ટ્રસ્ટમાથી	૨૩—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.

સંધાણા	પન્શાનર માસ્તર તલકચંદ ગુલાબચંદ શાહે	૧૦—૦—૦	મિઠાઇ તથા ચોપડીઓ વહેંચી.
લાલી	પાટડીના દરબાર શ્રી નાનુભાઇ જીભાઇ દરબાર શ્રી શિવસીંગ જાલમસીંગના લગ્ન પ્રસંગે	૫—૦—૦	પતાસાં તથા પ્યાલા વહેંચ્યા.
અરારી	સ્કૂલ કમિટીના મેમ્બર મિ. હરમાનભાઇ જીવાભાઇ પટેલે	૨—૦—૦	પતાસાં વહેંચ્યા.
	પરદેશી બાપુજી કાળાજીએ	૧૦—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
	પા. છભાઇ ગીરધરભાઇએ	૧—૮—૦	દૂધ પાયું.
વામણા	પા. મોતીભાઈ ફીગાભાઇએ	૫—૪—૦	જલેબી તથા લાડુ વહેંચ્યા.
ડાકોર	બાઇ સંતોક મોની પ્રેમજી જીવણજીની દીકરીએ	...	કન્યાશાળાની બાળાઓને તથા બેન્ચ સ્કૂલ નં. ૨ જાનાં છોકરાને જમાડયાં.
મરીડા	ચોહાણ હાથીજી ભાથીજીએ	૩૦—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
આમરોલ	મિ. રામાભાઇ માભાઇએ	૨૦—૦—૦	,,
	મિ. શીવાભાઇ શંકરભાઇએ	૨૦—૦—૦	,,
	કોટવાર મહીજી બાવાજીએ	૨૦—૦—૦	,,
	મિ. ભારતસંગ મોકમસંગે	૨૦—૦—૦	,,
દાગજીપુરા	પા. મોતીભાઈ લલ્લુભાઇએ	૧—૦—૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
	વિદ્યાર્થી છગનભાઇ હીગભાઇએ	૧—૦—૦	,,
	મિ. ભાઈલાલ વલ્લભભાઇએ	૧—૦—૦	,,
અહીમા	બાઇ ચતુરબા ચવાણ ડાહ્યાભાઇ દલુભાઇની વિધવાએ	૨૫—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
અકલાચા	પટેલ હાથીભાઈ ભવાનભાઇએ	૨૫—૦—૦	,,
	પટેલ ચતુરભાઇ લલ્લુભાઇએ	૧૦—૦—૦	મિઠાઈ વહેંચી.
લાભવેલ	મિ. ફકીરભાઇ હાથીભાઇ પટેલે	૨૫—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
	મિ. લલ્લુભાઈ રેવન્દાસ પટેલે	૨—૦—૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
અકલાચા	પટેલ નવશીભાઈ સોમાભાઇએ	૨૫—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
સામરખા	માસ્તર કેશવલાલ ઉમીઆશંકર ત્રિવેદીએ	૪—૦—૦	પતાસા વહેંચ્યાં.
	પા. ફુલાભાઇ ઘોરીભાઈએ	૪—૦—૦	,,
નીરમાલી	લાલપુરના વિદ્યાર્થીઓના વાલીઓએ	૧૫—૦—૦	મોટું ઘડિઆળ ભેટ આપ્યું.
	પટેલ લલ્લુભાઈ કેવળદાસે	૨—૦—૦	મિઠાઇ વહેંચી.
	શાહ મંગળદાસ ત્રીભોવનદાસે	૨—૦—૦	,,
	શાહ જમનાદાસ જેઠાલાલે	૩૦—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
વાસણા	પા. મોતીભાઇ ધરમદાસ તથા પા. આશાભાઇ રેવાભાઇએ	૪૦—૦—૦	,,

રાણદ્રા	પટેલ કોદરભાઈ મંગળભાઇએ	૨—૦—૦ ૫—૦—૦	પતાસાં વહેંચ્યાં તથા પુસ્તકો વહેંચ્યાં.
ચીખલોડ	પટેલ મગનભાઇ નાથાભાઇએ	૧૨—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
ડાકોર	મિ. કુલશંકર મોતીરામ પુરોહિત હેડમાસ્તર તથા મિ. ચુનીલાલ મનસુખરામ ત્રિવેદી હેડમાસ્તર તથા મિ. જટાશંકર ગણપતરામ અધ્વર્યુ હેડમાસ્તર એ ત્રણે મળી	૫—૦—૦	મુખ્ય સ્કૂલ, બો. સ્કૂલ નં. ૧ તથા નં. ૨ના વિદ્યાર્થીઓને પતાસાં વહેંચ્યાં.
વણેતી	પટેલ દેસાઇભાઇ તલસીભાઇએ પોતાના કાકાશ્રીના મરણ પાછળ	૧૫—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
આમરોલ	પાટીદના જાદવ પ્રતાપસિંહ ગબાભાઇએ	૧—૦—૦	સાકર વહેંચી.
	મિ. રૂપસંગ ભાવસંગે	૨૦—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
	મિ. અણદાભાઇ રાધરભાઇએ	૨૦—૦—૦	,,
	ગલાબપુરાના સીંધા અભેસંગ વાઘજીએ	૮—૦—૦	પિત્તળના પ્યાલા વહેંચ્યા
નવાગામ	પા. છોટાભાઇ આશાભાઇએ	૨૦—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
કંજોડા	શાહ અમૃતલાલ ગીરધરદાસ તથા શાહ મંગળદાસ ગીરધરદાસે	૮—૧૫—૦ ૪—૦—૦	મજકુર સ્કૂલમાં કન્યાવર્ગને મદદરૂપે પુસ્તકો વહેંચ્યાં તથા છોકરાઓને મિઠાઇ વહેંચી.
માંકીએલ	બાઇ દિવાળી બારૈયા રામા દાજીની વિધવાએ	...	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
લાલી	પટેલ નરોતમદાસ રણછોડભાઇએ	૨૫—૦—૦	,,
કનીજ	શાહ ત્ર્યંબકલાલ ઉજમશીએ	૫—૦—૦	મિઠાઇ વહેંચી.
	પટેલ ઇશ્વરભાઇ ભુલાભાઇએ	૩૫—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
દેથલી	મિ. દયારામ અનોપરામ પુરોહિતે	૪—૫—૦	સ્કૂલમાં ચાલતી ચોપડીઓ વહેંચી.
	મિ. હમીર આલમ ખોખરે	૧—૪—૦	જલેબી વહેંચી.
	મિ. માણેકલાલ પીતાંબર ઠક્કરે	૧—૪—૦	દૂધ પાયું તથા પતાસાં વહેંચ્યાં.
	મિ. મગનભાઇ જેઠાભાઇ ઠક્કરે	૦—૧૨—૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
આણંદ	પા. ભાઇલાલભાઇ નાથાભાઇએ	૨૭૫—૦—૦	મુખ્ય સ્કૂલ, બ્રેન્ચ સ્કૂલ. કન્યાશાળા, સ્ટેશન અને મંગળપરા સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.

	,,	૬—૦—૦	પાણી પીવા માટે પિત્તળની ગોળી પરબમાં આપી.
લીંગડા	પહેલા આસિ. હરમાનભાઈ ભૂલાભાઇ પટેલે	૩૫—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
સોડપુર	મોટી ખડોલના ભાઇ બાનજીએ	૨૫—૦—૦	,,
	મિ. શંકર ગણપતરામે	૨૫—૦—૦	,,
	મિ. છગનજી સોમાજીએ	૨૫—૦—૦	,,
	મિ. મંગળભાઇ દેસાઇભાઇએ તથા મિ. મગનભાઇ મથુરભાઇએ	૨૫—૦—૦	,,

ભરૂચ જિલ્લો

હણુખી	પા. મનોરભાઈ તુલસીભાઇએ	૫૦—૦—૦	સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
	બાઈ કાશી પા. ચતુરભાઇ ધનજીની વિધવાએ	૪૦—૦—૦	,, ,,
	પા. મોતીભાઈ તુલસીભાઈ એ	૪૦—૦—૦	,, ,,
	સોની રણછોડ મોતીભાઈ એ	૧૦—૦—૦	મિઠાઇ વહેંચી.
	પા. છોટાભાઇ નાગજીભાઇએ	૧—૦—૦	સાકર વહેંચી.
દેલોદ	પા. ગોકળભાઈ વસ્તાભાઇએ	૨૫–૧૨—૦	સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
	પા. ઈશ્વર વલ્લભે	૨૩—૮—૦	,, ,,
	રાજ ભીમસિંહ ભાવસિંહ	૭—૦—૦	નિશાળમા પેંડા વહેચ્યા.
	શાહ ફુલચંદ દલીચંદે	૬—૦—૦	,,
	બાઈ ડાહી હરજીવન જીભાઇની વિધવાએ	૫—૦—૦	,,
	બાઈ સુરજ માધવ વિઠ્ઠલની દીકરીએ	૪—૦—૦	,,
	બાઈ મંગળા હેડ મિસ્ટ્રેસ જબુસર કન્યાશાળા	૨—૦—૦	,,
પણીઆદ્રા	પટેલ રામસંગ બાવાભાઇએ	૭—૦—૦	સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
	ગામના આગેવાન ગૃહસ્થોએ મળી	૮—૦—૦	,,
ઉમરવાડા	મુન્શી રફીક સાહેબ	૦—૮—૦	ઉર્દુ સ્કૂલમા રેવડી વહેંચી
	મિ. યુસુફજી મુસાજી પટેલે	૦—૪—૦	,,
	મિ. આદમજી ભાઈ પટેલે	૦—૪—૦	,,
અંદાડા	પા. મનોરભાઇ ગોકળભાઇએ	૩૦—૦—૦	બંને સ્કૂલો જમાડી.
ઉમરવાડા	અંજુમને ઇસ્લામ તરફથી મિ. હાજી ઇસ્હાકજી અહમદજીએ	૩—૦—૦	ઉર્દુ સ્કૂલની ગરીબ બાળાઓને ચોપડીઓ વહેંચી.

દીવી	હેડમાસ્તર મગનભાઇ જેઠાભાઈ પટેલે	૯—૦—૦	બારેમાસ પરબ બેસાડી.
	ઠાકોર ચંદ્રસિંહજી દીપસિંહે	૨—૦—૦	સ્કાઉટ ફંડમાં આપ્યા.
	દીવાના પટેલ મુળજી તળસી ભાઈએ	૨—૦—૦	,,
	સુરવાડીના શંકર કાળા કોળીએ	૧—૦—૦	,,
	જુગેતાના ગોવિંદ દાઉભાઇપટેલે	૧—૦—૦	,,
	સુરવાડીના લલ્લુ દાઉભાઇએ	૧—૦—૦	,,
	,, મિ. મોરાર જયરામે	૧—૦—૦	,,
	,, મિ. નારણ ઉકાભાઇએ	૧—૦—૦	,,
	,, ભગત પ્રેમત વનમાળીએ	૧—૦—૦	,,
	,, પટેલ મોરાર ભગવાને	૧—૦—૦	,,
	,, પટેલ ગિરધર કાળાએ	૧—૦—૦	,,
લખીગામ	સ્કૂલ કમિટીના ચેરમેન મિ જગમાલ કરમને	૨૫—૦—૦	સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા તથા પેંડા વહેંચી તથા બાળાઓને કબજા વહેંચ્યા.
	મિ ધુળા ઝીણાભાઈ ભીખાભાઈ એ	૨૧—૦—૦	સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા તથા પેંડા વહેંચી.
	મિ. માવજીભાઇ કાળાભાઈએ	૨૧—૦—૦	,,
પાવેજ	મિ. રેવાશંકર બાલાશંકર ભટ્ટે	૮૧—૦—૦	સ્કૂલ તથા કન્યાશાળાની વિદ્યાર્થીઓને જ.
	મિ. મોહનલાલ ડાહ્યાભાઇ મિઠાઈવાળાએ	૮—૦—૦	છોકરાઓને પેંડા વહેંચ્યા.
	મિ જયંતિલાલ કૃષ્ણલાલ ગાંધીએ	૮—૦—૦	,,
આંકોટ	પા. ગોપાળ રૂઘનાથ	૧૦—૦—૦	સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓ જમાડયા
	પા દુર્લભ રૂઘનાથ	૧૦—૦—૦	,,
દીવી	સુરવાડીના પટેલ દીનશાજીએ	૨—૦—૦	સ્કાઉટ ફંડમા આપ્યા.
	,, શેઠ નાદરશાએ	૧—૦—૦	,, દવા માટે આપ્યા.
	,, ભગત નારણભાઇએ	૭—૦—૦	,, દૂધ તથા ખીચડી માટે આપ્યા.
	દીવાના બાઈ સુરજ	૭—૦—૦	,, ,,
	,, મુળજી તળસી પટેલે	૩—૮—૦	સપ્તાહમા અનાજ લાવવા માટે આપ્યા.
	અંદાડાના બાઈ જમનાએ	૧—૦—૦	સ્કાઉટ ફંડમા આપ્યો.
	દીવાના ઠાકોર સાહેબ ચંદ્રસિંહ દીપસિંહે	૨૦—૦—૦	તમામ સ્કૂલો જમાડી.

ઇનામ માટે વર્ગીકૃત યાદી:

ધોરણ સાતમું:—કુરસદ ૦-૪-૬; બાળવિહાર (૧) ૦-૧૨-૦; બ્રહ્માંડનો ભેદ ૩-૮-૦, બાળવિહાર (૨) ૦-૬-૦; પારસમણીની શોધ ૨-૦-૦; પાડવ સ્વપ્ન નિવાસ ૦-૧૨-૦; અખો ૦-૪-૦; જગતની ધર્મશાળામાં ૦-૧૦-૦

ધોરણ છઠું:—ટૉલ્સ્ટૉયની ૩ વાર્તા ૦-૫-૦, ભિખારી ૦-૧-૦ ભૂલભૂલામણી ૦-૧-૦; બલિદાન ૦-૫-૦; મેઘધનુષ ૦-૪-૦; કોલસા કાકા ૦-૫-૦, દેવી ચૌધરાણી ૧-૮-૦, મધપુડો ૦-૧૨-૦.

ધોરણ પાંચમું:—ભીષ્મ ૦-૪-૦; જયબજરંગ ૦-૬-૦; સબરસ ૦-૩-૦; બીરબલનો બન્નુ ૦-૮-૦; કીર્તિસ્તંભ ૦-૪-૦; ખરેખરી વાતો ૦-૪-૦; પુસ્તકાલય ૦-૨-૦, રસિકની પેટી ૦-૪-૦

ધોરણ ચોથું:—બગાળી બીરબલ ૦-૬-૦ મૂરખરાજ ૦-૮-૦ કચુંબર ૦-૩-૦, સવાકાની આપવીતી ૦-૧-૦; બાળ ડાયરી ૦-૩-૦, ખોટી ખોટી વાતો ૦-૮-૦, પ્રાણીપુરાણ ભા. ૨ ૦-૪-૦;

ધોરણ ત્રીજું:—ધ્રુવ ૦-૬-૦, નીલમ ૦-૬-૦, ધૂપમળી ૦-૪-૦, મેનાકુમારી ૦-૪-૦, સારંગીવાળો ૦-૨-૦, અગરીપુરી ૦-૪-૦; મોતીના દાણા ૦-૫-૦, રિક્કિટિક્કી ૦-૪-૦, તોફાની ટિપુડો ૦-૬-૦, જાદુઇ હાર ૦-૪-૦

ધોરણ બીજું:—મેરીના કજીયા ૦-૩-૦, સોમાજીની મોજ ૦-૩-૬, નવનીત ૦-૩-૦; ગધેડાનું રાજ ૦-૧-૦; રમકડાની દુકાન ૦-૧-૦; સિપાઇ દાદા ૦-૨-૬, મકનો મરતાનો ૦-૨-૬.

ધોરણ પહેલું:—ચોપગાની ચતુરાઇ ૦-૪-૦ હાથી ધમધમ ચાલે ૦-૧-૦; નવનીત ૦-૩-૦; લાડકાચ્ચો ૦-૪-૦, વાંદરાનું વન ૦-૪-૦; એક હતો કુતરો ૦-૪-૦; પ્રાણીપુરાણ ભા ૧ ૦-૩-૦.

કન્યાઓ માટે:—ખાયણા ૦-૫-૦, બૅટરી ૦-૬-૦, કાકી ૦-૩-૦, દરેક સ્ત્રી વાંચે ૦-૩-૦ અર્ધાંગના ૦-૪-૦.

આ તમામ પુસ્તકો મંજુર છે. લખોઃ—

ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર, કેળાંપીઠ, સુરત

* પાઠ્યપુસ્તક તરીકે મંજુર કરેલાં.

પુસ્તક ૭૨] [અંક ૧૦-૧૧

Gujarat School Paper

ગુજરાત શાળાપત્ર

ઑકટોબર—નવેમ્બર સને ૧૯૩૩

" નવા જમાનામાં નવા સુધારા અને પ્રગતિમાન માણસની જરૂર પડે છે. દુનિયા આગળ વધે છે, અને તેથી આપણા બાપ-દાદાના વખતમાં જે રીતરિવાજ તથા કાનુનો ઉત્તમ ગણાતા હતાં તે હવે નિરુપયોગી નીવડે છે, અને ખરેખર આપણા મૃત્યુ પછી સત્યના દઢ અને ધીમા વિકાસને લીધે વધારે ડાહ્યા થએલા લોકો હાલના કરતાં વધારે સારી યોજના ઘડી કાઢશે "

કેળવણીખાતાના હુકમથી
તંત્રી અને પ્રકાશક (ઑગસ્ટ ૧૯૨૯ થી)
મૂળજીભાઈ હીરાલાલ ચોકસી, એમ. એ.
હેડમાસ્તર પ્રે ર ટ્રેનિંગ કોલેજ, અમદાવાદ.

ધી 'ડાયમંડ જ્યુબિલી" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું
સલાપોસ રોડ—અમદાવાદ

અનુક્રમણિકા

શાળાપત્ર સંબંધી સૂચના

૧ પત્ર સંબંધી લખાણ એડિટર તરફ મોકલવુ છાપવા મોકલવાનુ લખાણ કાગળની એક બાજુએ ચોકખે અક્ષરે લખવુ. જો છાપવા યોગ્ય લાગશે તો છપાશે, અને પસંદ નહિ કરેલા લેખ ટિકિટ મોકલી હશે તો પાછા મોકલવામા આવશે

૨ વિષયો લખી મોકલનારની પૈસા લેવાની ખુશી હશે તો પ્રથમથીજ ખબર આપેથી દર છાપેલે પાને યોગ્યતા પ્રમાણે રૂ. ૧) આપવામા આવશે ચર્ચાપત્ર માટે કઈ આપવામા નહિ આવે

૩ લવાજમ–વરસ એકનો રૂ ૧–૮–૦ ટપાલ ખર્ચ સાથે અગાઉથી છુટક અંકના રૂ. ૦–૨–૬, પોસ્ટેજ રૂ. ૦–૦–૩ જુદું.

૪ શાળાપત્રમા આવેલી ખાનગી જાહેરખબરોમા જણાવેલી ચોપડીઓ ખાતાએ મંજુર કરેલીજ હોય એમ હમેશ હોતુ નથી. માટે દરેકને મંજુર કરેલી તરીકે ગણવી નહિ

૫ આ પત્ર સાથે કોઈપણ હેન્ડબીલ વહેચવામા આવશે નહિ   તંત્રી.

ગુજરાત શાળાપત્ર

પુસ્તક ૭૨] ઓક્ટોબર-નવેમ્બર સને ૧૯૩૩ [અંક૧૦ ૧૧

શિક્ષણમાં હાથનો ઉપયોગ

સૃષ્ટિના બીજાં પ્રાણીઓ સાથે સરખાવતા મનુષ્યની જે એક ખાસીઅત જોવામા આવે છે તે તેના હાથની હીલચાલ છે. તેના હાથના આંગળાં અને તેમાંએ અંગુઠા વડે જે જુદી જુદી ક્રિયા થાય છે તેને લીધે મનુષ્યસુધારાની અનેક પ્રવૃત્તિઓ થઈ શકે છે. આપણે કોઈપણ ક્રિયા અંગુઠા સિવાય કરી શકતા નથી એ સહેજ વિચાર કરવાથી સમજી શકાય છે. યંત્રાની શોધ પહેલાં દરેક જાતના હુનર અને કળાઓ હાથના ઉપયોગથી કરવામાં આવતા હતા. હાલમા આપણા સુખના સાધનો ઘણુંખરૂ યંત્રાથી ઉપજાવવામાં આવે છે તોપણ તે ચલાવવાને માટે તો હસ્તકૌશલ્યની જરૂર પડે છે. કેટલીક સુક્ષ્મ ક્રિયાઓ માટે તો હાથના સ્નાયુની ખાસ તાલીમ આપવાની જરૂર પડે છે. સંસારવહેવારમા એક એવી વસ્તુ જોવામા આવતી નથી કે જેમાં હાથનો ઉપયોગ કરવામા આવતો ન હોય. આપણા દરેક કામમાં હાથનો ઓછોવત્તો ઉપયોગ હોય છે અને તે વડે સુધારામા પ્રગતિ થઈ શકે છે.

હાલના જમાનામાં સુધારાની પ્રગતિને લીધે બાળકને તેની પરિસ્થિતિમાં આંખ અને હાથનો ઉપયોગ કરવાના ઓછા પ્રસંગો મળે છે જંગલમાં રહેનાર ભીલ, ગામડામાં વસતા ખેડુત અને શહેરમા મીલનું કામ

જુજ કિંમતે મળી શકે એમ છે. કેટલાંક સાહિત્યને માટે તો શિક્ષકના ફક્ત ઉત્સાહનીજ જરૂર પડે છે. સુશોભિત કાગળને બદલે સાદા કાગળો તથા સાહીના ઉપયોગથી ઘણા નમુના તૈયાર થઈ શકે છે. વળી કેટલીક વસ્તુઓ તો ગામડામાં મળી આવે એમ છે. જ્યાં મોટી શાળા હોય ત્યાં ખર્ચ કરીને સાધન મંગાવી શકાય છે, પણ ખર્ચનું બહાનું કાઢી હસ્તકામ કરવું નહિ એ ઇચ્છવા જોગ નથી. યુરોપ અને અમેરિકાની દરેક શાળામાં ઇતિહાસ, ભૂગોળ કે વાચનની માફક હસ્તકામ ફરજિઆત હોય છે. તેનાથી બીજા વિષયોનું જ્ઞાન સ્પષ્ટ થાય છે અને તે તેઓ સહેલાઇથી યાદ રાખી શકે છે.

હાલમાં આપણે ત્યાં હસ્તકામની પ્રવૃત્તિ વધતી જાય છે તે બતાવી આપે છે કે તેને શિક્ષણનું એક જરૂરનું અંગ ગણવામાં આવે છે. હસ્તકામના ઘણા ફાયદા છે. તેને લીધે વિદ્યાર્થીના હાથના સ્નાયુ કેળવાય છે, એટલે તે કોઈપણ જાતનું કામ ઝડપથી સફાઈબંધ કરી શકે છે. સ્નાયુની તાલીમની અસર મગજ ઉપર થાય છે. હસ્તકામ અને મગજના વિકાસને ઘાડો સંબંધ છે. હાથની ક્રિયાથી મગજમા પડેલા સંસ્કાર સચોટ થાય છે એટલુંજ નહિ પણ તેથી બુદ્ધિની શક્તિ વિકાસ પામે છે. હાથના સ્નાયુની ક્રિયાથી મગજનાં તંતુસ્થાનમાં સુધારો થાય છે, અને તેથી વિચારશક્તિનો વિકાસ થાય છે. આની ખાતરી માટે જે બાળકો કમઅક્કલનાં કે મગજની ખામીવાળાં હોય છે તેમને કેળવવાની શાળાની પ્રવૃત્તિઓ જોવાની જરૂર છે. આવી શાળામાં લેખન, વાચન કે સંખ્યાજ્ઞાન આપવાને બદલે તેમની પાસે બાગકામ, ચિત્રકામ, જુદી જુદી જાતનું હસ્તકામ, સંગીત, રમત વગેરે શારીરિક ચપળતા વધે અને મગજને આરામ મળે તેવી ક્રિયાઓ કરાવવામાં આવે છે. થોડા સમયની આવી તાલીમ મળ્યા પછી તેમની મગજશક્તિ સુધરે છે અને ત્યારબાદ તેમને સાધારણ શાળામાં અભ્યાસ કરવા મોકલવામાં આવે છે. વળી બાળકનામાં જે શારીરિક અને માનસિક ચપળતા હોય છે તેને લીધે તેને જુદી જુદી ક્રિયા કરવાનું ગમે છે, તેથી હસ્તકામ એ બાળકને એક રીતે જોતાં આરામ આપે છે એટલુંજ નહિ પણ તેથી તેને તેમાં આનંદ મળે છે. આ ઉપરાંત તેનામા ખંત, વ્યવસ્થા, સ્વચ્છતા, સ્વપ્રયાસ, ચોકસાઈ, આત્મવિશ્વાસ, જાતમહેનત, અવલોકન તથા તુલનાશક્તિ જેવા ઘણા ગુણો આવે છે. હસ્તકામથી તેની રચનાત્મકશક્તિનું પોષણ થાય છે અને તેનામાં સર્જનશક્તિ આવે છે. ફક્ત લખવામાં અને વાંચવામાં કાળ નિર્ગમન કરવા કરતાં તેને હાથનું કામ કરવાનું ગમે છે. અને તેથી કોઈપણ જાતનું મહેનતનું કામ કરવાનો તેને કંટાળો આવતો નથી. ખરી રીતે

હસ્તકામથી આપણી કેળવણીની એક મોટી ખામી દૂર થાય છે અને તેને લીધે વિદ્યાર્થીની શારીરિક, માનસિક અને હૃદયની શક્તિઓનો યોગ્ય વિકાસ થાય છે અને તેથી નાગરિક તરીક તે તેનું કર્તવ્ય વધારે સારી રીતે બજાવી શકે છે.

વાણીની અશુદ્ધિ

બીજાં પ્રાણીઓ સાથે સરખાવતા મનુષ્યની ખાસીયત તેની ભાષા પરત્વે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. પશુપક્ષીઓ તેમની જરૂરિઆતો અમુક જાતના થોડા અવાજથી દર્શાવે છે. તેઓ આહાર વિહાર ભય વગેરેની લાગણી બતાવવાને માટે અમુક પ્રકારનો ધ્વનિ ઉપજાવે છે, પણ સ્પષ્ટ અને સુરેખ વિચાર દર્શાવવાને માટે તે સાધન અપૂર્ણ છે. મનુષ્યના વિચાર તથા લાગણી જેવા જુદા જુદા ભાવ તો તે વાણીદ્વારા સ્પષ્ટ રીતે બહાર પ્રગટ કરી શકે છે. એક સમય એવો હતો કે મનુષ્ય એ પ્રાણીની માફક અસ્પષ્ટ ધ્વનિથીજ તેનો મનોભાવ દર્શાવી શકતો હતો. કાળાંતરે ટટાર ઉભા રહેવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થતા તેના મગજની રચનામાં અનન્ય પ્રકારનો ફેરફાર થયો. તેમા ક્રમે ક્રમે વિકાસ થતા તે હવે અર્થયુક્ત ધ્વનિ વડે તેના મનના ઝીણા વિચારો બરાબર જાહેર કરી શકે છે. બાહ્ય દુનિયામાં થતા બનાવના જે સંસ્કાર તેના મન ઉપર પડે છે તેમનું પૃથક્કરણ કરી તે એક **સામાન્ય વિચાર** ઉપજાવી કાઢે છે. ભાષામાં પ્રાણી, પદાર્થ તથા ભાવ કે ક્રિયાના જે જુદા જુદાં નામ છે તે તેના અનેક પ્રકારના અનુભવમાંથી તારવી કાઢેલા સામાન્ય વિચાર છે. આવા વિચારથી આપણે પોતે ચિંતન કરી તેને આધારે અનુમાન કરીએ છીએ, તેમજ તે બીજાને સહેલાઇથી દર્શાવી શકીએ છીએ. પ્રાણી અને પશુઓનો અનુભવ ફક્ત વ્યક્તિગત પદાર્થ કે બનાવને લગતો હોવાથી તેઓ મનુષ્યની માફક વિચાર કે તર્ક કરી શકતા નથી. હાથી, કુતરા કે વાંદરાં જેવાં કેટલાક પ્રાણીઓમાં વિચારની ક્રિયા થતી હોય તેવાં કામ તેઓ કરતાં માલમ પડે છે; પણ ખરી રીતે તો તેઓ તેવી ક્રિયા એક યંત્રની માફક ટેવની સત્તાને આધારે કરે છે. તેમનામાં અણધાર્યા નવીન સંજોગોમાં જુદી રીતે કામ કરવાની શક્તિ જણાતી નથી. આ કારણોને લીધે તેમની ભાષા થોડા અસ્પષ્ટ અવાજમાં સમાપ્ત થાય છે. જે વ્યક્તિને સૂક્ષ્મ વિચાર કે તીવ્ર લાગણી દર્શાવવાની જરૂર પડે છે તે તેને અનુરૂપ શબ્દોદ્વારા સ્પષ્ટ રીતે સમજાવી

શકે છે આવી રીતે વિચારને લીધે ભાષાનો વિકાસ થાય છે અને સંસ્કારી તેમજ યોગ્ય ભાષાથી વિચારની વૃદ્ધિ થાય છે માણસ (મન્=વિચારવું) ની આવી વિશેષતાને લીધેજ તેને મનુષ્યનું અર્થસૂચક નામ આપવામાં આવ્યું છે મનુષ્યને શુદ્ધ અને સંસ્કારી વાણી તેના વિકાસ માટે કેટલી બધી જરૂરની છે તે સહજ વિચાર કરતાં જણાઈ આવે છે બહેરા, મુગા, કે બોબડા માણસના જીવનનો વિચાર કરતાં બોલવાની શક્તિની આપણને કેટલી બધી ઉપયોગી છે તે સહેજ જાણી શકાય છે

વાણી એ આત્માના વિકાસનું અમૂલ્ય સાધન છે અમેરિકાની હેલન-કેલર નામની બાઈ જન્મથી બહેરી મુંગી અને આંધળી હતી જ્યારે તેના શિક્ષકે તેને જાતિવાચક નામનું ભાન કરાવ્યું, ત્યારે તેને તે અદ્ભુત શોધ લાગી હતી, કારણ કે ત્યાં સુધી તેનો આત્મા અજ્ઞાનરૂપી દીવાલો વચ્ચે કેદ થએલો હોય એમ તે અનુભવતી હતી જ્યારે તેને પ્રાણી તથા પદાર્થના નામનું જ્ઞાન થયું, ત્યારે તે તેની આંતર ઈચ્છા બીજાને જાહેર કરી શકવા લાગી અને તેથી તેના જ્ઞાનચક્ષુ ખુલ્યા હોય એવો અનહદ આનંદ તેને થવા લાગ્યો વળી વાણીવડેજ આપણે આપણા અંતરના વિચાર કે લાગણી બીજાને પ્રદર્શિત કરી શકીએ છીએ, અને તે વડેજ અન્યનો મનોભાવ શો છે તે ગ્રહણ થઈ શકે છે જો આપણી ભાષા અસ્પષ્ટ અને અપૂર્ણ હોય છે તો તેને લીધે આપણા મનના વિચાર કે લાગણી બીજાને સહુસર સમજાતા નથી અને તેથી કેટલીક વાર તો અર્થનો અનર્થ ઉપજે છે

તે પ્રમાણે શબ્દની છાપ પડે છે અને તેની સાથે તેના ઉચ્ચારનો સંબંધ મગજમાં બંધાય છે. બાળપણમાં તેના મગજમાં પડેલા આવા ઊંડા સંસ્કારથી જ તે શુદ્ધ કે અશુદ્ધ ભાષા બોલી શકે છે; તેથી તેના કુટુંબમાં તેમજ શાળામાં બાળકને શુદ્ધ ભાષા બોલાતી સાંભળવાના જેટલા વધારે પ્રસંગ મળે તેની ગોઠવણ કરવાની ઘણી જરૂર છે. આવી રીતે વાણીની શુદ્ધિ એ અમુક પ્રકારે યોગ્ય રીતે **બોલવાની પડેલી ટેવ** છે એ બાબત બાળકની તાલીમ માટે ઘણી અગત્યની છે.

ગ્રામ્ય સુધારણા

દક્ષિણના ખેતીવાડી મંડળ અને મુંબઈ ઇલાકાના મરઘાં, બતકાંના ઉછેરના મંડળની પુના ખાતે મળેલી સભામાં નીચે મુજબ નામદાર ગવર્નર સરફ્રેડરિક સાઈક્સે ભાષણ કર્યું હતું:—

સંખ્યાબંધ લોકો શા માટે ખેતીવાડી અને ઉદ્યોગ વચ્ચે તફાવત રાખે છે તેની મને સમજ પડતી નથી. ખેતીવાડી એ પણ ઉદ્યોગ છે. હિંદમાં તો તે મોટામાં મોટો ઉદ્યોગ છે. ફક્ત હિંદને દુનિયાની બીજી માલ નીપજાવનારી પ્રજાઓમાં આગલી હરોળમાં લાવવા માટેજ પણ આપણા લાખો બંધુઓ જેઓ માત્ર ખેતીવાડીનાં ઉદ્યોગ ઉપરજ જીવે છે તેઓની સ્થિતિ બહેતર કરવા માટે આપણે આ ઉદ્યોગને ખીલવવા આપણાથી બનતુ સઘળું કરવું ઘટે છે. આ બંને સંસ્થાઓની ભેગી મદદ વડે આપણે ખેતીવાડી અને તેની સાથે સંબંધ ધરાવતા બીજા ઉદ્યોગોની પ્રગતિ કરીશું, એટલુંજ નહિ પણ ગ્રામ્ય ઉન્નતિની દિશામાં પણ સારૂં કામ બજાવી શકીશું. આ ચળવળ ઇલાકામાં પગભર બને અને સઘળે ફેલાય તે જોવા હું આતુર છું. આ હેતુ પાર પાડવા માટે બહોળા લક્ષ, દીર્ઘ ઉત્સાહ, સંગીન ઉત્સાહ અને ચોક્કસ બાબતના ખાસ જ્ઞાનની જરૂર છે. આપણને જો કે ઘણીક બાબતોનું થોડું થોડું જ્ઞાન મેળવવાની ઉલટ છે, છતાં કાંઈ નહિ તો થોડામાં થોડી એક બાબત માટે આપણે પુરી માહીતી ધરાવવી જોઈએ. આથી ગામડાંઓનો વિશ્વાસ મેળવી શકીશું.

મરઘાં બતકાંની ઉતરતી જાત

ઇલાકાના મરઘાં બતકાંના ઉછેરનું મંડળ ૧૯૨૬ થી હયાતીમાં આવ્યું છે અને ત્યારથી તે અત્યારસુધીમાં તે સંખ્યા અને લોકપ્રિય-

તામા ચરતુ ગયુ છે તેની ચગવગોમા હવે એક વાર્ષિક પ્રદર્શન, એક નાનુ ચોપાનીયુ, એક પુસ્તકાલય અને એક વાચનાલય સમાઈ જાય છે જો કે તે મડળી હજુ નાનુ છે, છતા તે ઇલાકાની એક ખાસ જરૂર આત પુરી પાડે છે પરદેશથી હિંદની મુલાકાતે આવતા એક આમામીને સાધારણ હિંદી મરઘા, બતકા અને ઇંડાની ઉતરતી જાત માટે અચરતી ઉપજે છે, છતા એક ગ્રહઉદ્યોગ તરીકે આ ધધાનુ ક્ષેત્ર વિશાળ છે તે શરૂ કરવાને માટે જોઈતી મુડી નાની છે અને તેના ફાયદાઓ અનેક છે ખસુસ કરીને મોટા શહેરોની નજીકમા આ ધધાની ઉન્નતિ કરવા માટે ઘણી તક મળે તેમ છે, પણ મારી નીપજ માટે તે ચીજો ખપાવનાના બજારો છે કે નહિ તે પણ એક અગત્યનો સવાલ છે ગ્રામ્ય ઉન્નતિ માટે આ મકાન બહુ મોટો મબધ ધરાવે છે અને પ્રથમ ખેતીવાડીને તેની મહે
• નતનુ બદલામા નફાનો સારો હિસ્સો મળે છે ૮ નહિ તે આપણે જોવુ ઘટે છે

આજથી લગભગ ચોવીસ વરસ ઉપર આજ મકાનમા મુબઈ ઇલાકાના તે વેળાના ગવર્નર સર જ્યોર્જ કલાર્કે દક્ષિણના ખેતીવાડી મડળીની સ્થાપના કરી હતી જેમ જણાવવામા આવ્યુ છે તેમ તમારી આ મડળીએ ચઢતીપડતી જોઈ છે, પણ છેલ્ના થોડાક વરસો થયા તેણે પ્રગતિ કરી શકી છે તે મતોર કારક છે ખેડુતોના દુખ તરફ મારી સપૂર્ણ દીલસોજી છે ખેડુતના ઉગનના આવાર તેના જમીનના ટુકડા ઉપર છે હિંદમા સૌથી વધારે અગત્યનુ નામ ગામડાઓની સ્થિતિની સુધારણાનુ છે ઇલાકાની આબાદીમા ખેડુતો જેટલો ફાળો આપી શકે છે તેથી ઓછો ફાળો મીલઉદ્યોગ આપે છે આથી ખેતીવાડીમા કાઈક સુધારો થાય તો પ્રજાના મોટા ભાગને ફાયદો થાય તેમની સુખાકારીમા સુધારો થવાની જરૂર છે ખેડુતોની સ્થિતિ અને ખેતીવાડીની સુધારણા માટે મિ ફીર્ટીંગ, ડા મેન, રાવબહાદુર મહસ્રબુદ્દ, મિ કાનીટકરે અને સર્વન્ટસ ઓફ ઇન્ડિયા સોસાઇટીએ જુદી જુદી દિશામા કરેલા પ્રયાસો આપણી ધ્યાન બહાર નથી હજો લઈને જ્યારે ગાડાઓ ખેતરોમા જાય છે ત્યારે તે સુદર દેખાવ જોઈને કોણ રાજી થતુ નહિ હોય ? ખેડુતોને જો ખેતીના નવા નવા અખતરાઓ બતાવવામા આવે તો તેઓ તે અખતરાઓ અમલમા મૂકી પોતાની સ્થિતિ સુધારે

વળી આ કામ કાઈ એકલા પુના અને તેની આસપાસના વિસ્તાર સાથે સબધ ધરાવતુ નથી પજાબમા ગુરગાવનુ ગામડુ ગ્રામ્ય પુનરચનાના ક્ષેત્રમા સારી રીતે જાણીતુ છે એ ગામ નજદીક દેહુર ગામમા ૧૨ ગાર ડાની સુધારણામા સારો ફાળો આપ્યો છે ત્યા દલિતજન આમી

વર્તતી હતી. સ્મિથ કહે છે કે તેમની કીર્તિની સુવાસ મહાસાગરો ઓળંગીને પશ્ચિમમા ઠેઠ ફ્રાન્સ, પોર્ટુગલ અને હોલેન્ડ વટાવીને ઇંગ્લંડના પાટનગર સુધી પ્રસરી રહેલી હતી.

ઇ. સ. ૧૪૫૩મા ઇસ્તંબુલ તુર્ક લોકોના કબજામાં આવ્યું ત્યારથી યુરોપ અને એશિઆ વચ્ચેના જમીનના માર્ગો ભયમાં આવી પડયા હતા, તેથી દરિઆઈ માર્ગોની શોધ થઈ ચૂકી હતી. ઇ. સ. ૧૪૯૮માં વાસ્કોડીગામાએ જળમાર્ગની શોધ કરી ત્યારથી પૂર્વ અને પશ્ચિમના દેશોનો દરિઆઈ વેપાર વધવા લાગ્યો હતો. પોર્ટુગીઝ લોકો વહાણવટાંમાં સર્વોત્તમ કુશળતા ધરાવતા હોવાથી પૂર્વ તરફના દરીઆમાં તેમની સત્તા અજોડ ગણાતી અને હિંદના પૂર્વ કિનારે કાલીકટ, ગોવા, સુરત વગેરે સ્થળોએ તેમણે કોઠીઓ નાખી હતી. વાસ્કોડી ગામાના શબ્દોમાં કહીએ તો પોર્ટુગીઝોનું આગમન ધર્મપ્રચાર અને તેજાનાના અર્થે હતું. યુરોપની પ્રજા તેજાનાનો ઉપયોગ કરતાં શીખી ત્યારથી તેજાનાના ભાવોમાં તેજી આવી હતી.

અંગ્રેજ પ્રજામાથી સૌથી પહેલા હિંદમાં આવનાર—ઇ. સ. ૧૫૭૯ માં ટોમસ સ્ટીવન્સ નામનો માણસ હતો. ગોવામાં રહીને હિંદના વૈભવ વિષે તે ઇંગ્લંડમા પત્રો લખતો હતો, તેથી આકર્ષાઈને ઇ. સ. ૧૫૮૩ મા ન્યુબરી, ફીચ, લીડઝ અને સ્ટોરી નામના વેપારીઓનું મંડળ જમીન માર્ગે ઇંગ્લંડથી હિંદ આવવા નીકળ્યું. રસ્તાઓની ભયંકર મુશ્કેલીઓ વટાવીને આ મંડળના બે માણસો રાલ્ફ ફીચ અને વિલિઅમ લીડઝ ઇ. સ. ૧૫૮૫મા ફતેહપુર સિક્રીના દરબારગઢમાં શહેનશાહ અકબરની મુલાકાતે આવ્યા. ઇંગ્લંડના મહારાણી એલીઝાબેથનો તેમને ઓળખાણનો પત્ર આપ્યો હતો. બાદશાહે તેમનો સારો સત્કાર કર્યો.

ઇ. સ. ૧૫૯૧માં ન્યુબરી ઈંગ્લંડ પાછો ફર્યો. હિંદની સમૃદ્ધિના અને ફીચ તથા ન્યુબરી પ્રત્યે બતાવાવેલા આદરમાનનાં વર્ણનોથી પ્રેરાઈને ઇ. સ. ૧૫૯૯ની સાલમાં લંડનના મહાજને નગરશેઠના પ્રમુખપણા નીચે એક સભા ભરી અને ૩૦,૦૦૦ પાઉન્ડની થાપણ એકઠી કરી એક વેપારી મંડળની સ્થાપના કરી તથા મહારાણી એલીઝાબેથને રાજ પરવાનો આપવા વિનતિ કરી. દરમિઆન વલંદાઓએ મસાલાના ભાવો બમણા કરી દીધા તથા અંગ્રેજોનાં વહાણો ખરીદી લીધાં. આથી એક વર્ષ સુધી પુખ્ત વિચાર કર્યા બાદ ઇ. સ. ૧૬૦૦ના ડિસેમ્બરની ૩૧ મી તારીખે મહારાણી એલીઝાબેથે પોતાના દેશની આબરૂ ખાતર અને પ્રજાની દોલત

માટે કંપનિના આ ગજપરવાના ઉપર સહી કરી અને જોન મિલ્ડનહોલ નામના માણસને અંગ્રેજ એલચી તરીકે હિંદ મોકલવામા આવ્યો. ઇ. સ. ૧૬૦૫ના ઓગસ્ટ માસમાં મિલ્ડનહોલે અકબરશાહના દરબારની મુલાકાતનું માન તથા હિંદમાં અંગ્રેજોને વેપાર કરવાની પરવાનગી મેળવ્યાં.

ઇ. સ. ૧૬૦૮માં ઇંગ્લંડનું પહેલું વહાણ હિંદના કિનારે આવ્યું અને વિલિઅમ હોકીન્સ સુરતના બંદરે ઉતરી આગ્રામા જહાગીર બાદશાહને મળ્યો. દારૂ પીવાના નિકટ પરિચયના અનેક પ્રસંગોને પરિણામે, પોર્ટુગીઝ લોકોના સખત વિરોધ છતા, જહાગીર બાદશાહે અંગ્રેજોને ઇ. સ. ૧૬૦૮માં સુરતમાં કોઠી નાખવાની પરવાનગી આપી. પોર્ટુગીઝોએ આ સામે પુષ્કળ વિરોધ દર્શાવ્યો અને અંગ્રેજોના વહાણો સુરત આવવા ન દેવાની ગોઠવણ કરવા માંડી. દરીઆ ઉપર તેમની સત્તા સૌથી વધારે હતી. ઇ. સ. ૧૬૧૧માં સર હેનરી મિડલટનની દેખરેખ નીચે ખંભાતથી સુરત આવતા અંગ્રેજોના વહાણોને પોર્ટુગીઝોએ સુવાળી આગળ અટકાવ્યાં, પણ અંગ્રેજ કેપ્ટન બેસ્ટે પોર્ટુગીઝોને હરાવ્યા અને ઇ. સ. ૧૬૧૨ની સાલમા તાપી નદીના કિનારા પર પોર્ટુગીઝ લોકોનીકોઠીની બરાબર પડોશમા અંગ્રેજોએ પોતાની કોઠી નાખી. પોર્ટુગીઝોના મકાનના હાલમા મિશન હાઇસ્કૂલ બેસે છે અને અંગ્રેજોના મકાનમાં લો. બો. ની ઓફિસ રાખવામા આવી છે. નજીકમાં આર્મીનીઅનોની કોઠી અને મોગલ સરદારોના મકાનો આવેલા હતા.

ઇ. સ. ૧૬૦૯માં ઇંગ્લંડના રાજા જેમ્સે કંપનિને નવો પટો આપ્યો અને ઇ. સ. ૧૬૧૫માં શાહીપત્ર આપી સર ટોમસ રોને જહાગીરના દરબારમાં મોકલ્યો. તે બાદશાહને અજમેર મુકામે મળ્યો. હિંદના બાદશાહે અમદાવાદના ભદ્રના કિલ્લામાથી જેમ્સ રાજાને આપવા બે શાહીપત્રો રોને આપ્યા. અંગ્રેજોએ પસંદ કરેલું સુરત ખાનેનુ મકાન વિશાળ ડેલી અને ફળીવાળું પુરાણા ઘાટનું પત્થરનું બાધેલું બે માળનું હતું. તેનું વાર્ષિક ભાડું ૬૦ પાઉન્ડ આપવામાં આવતું હતું. નીચેના ભાગમા વખારો અને ઓફિસ રાખવામાં આવી હતી. ઉપરના માળમાં કારકુનોના નિવાસ માટે, પ્રાર્થના માટે અને પ્રમુખ સાહેબના નિવાસ માટે વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. વ્યવસ્થા માટેનુ નિયમન ઘણું કડક હતુ. મંડળનો કોઇપણ માણુસ બહાર ભટકતો જણાય તો તેનો રૂ. ૪૦ દંડ કરવામાં આવતો. કોઈ પીધેલ જણાય અથવા દેશી લોકોની સાથે અસભ્ય વાણી બોલતો જણાય તો તેને આખો દિવસ દરવાજા આગળ લોખંડના સળીઆવાળા ઓરડામા પૂરવામાં આવતો અને આખી રાત થાંભલા સાથે બાંધી રાખવામાં આવતો. કંપ-

નિના નોકરો ધાર્મિક અને પવિત્ર જીવન ગુજારી અંગ્રેજ પ્રજાની આબરૂ વધારે અને તેમના ધર્મને આકર્ષક બનાવે એ તરફ ધ્યાન આપવાની પ્રમુખ સાહેબની મુખ્ય ફરજ ગણાતી.

પ્રમુખ સાહેબ અમદાવાદ, આગ્રા, અજમેર અને બુરાનપુરની શાખાઓના ઉપરી હતા તનને વરસ દહાડે ૫૦૦ પાઉન્ડ અને કારકુનોને ૧૦ પાઉન્ડ પગાર તરીકે મળતા. કંપનિના મંડળમાં એક પ્રમુખ, તેમનું મનાડકાર નઢ઼, વેપારી લોકો, પાદરી સાહેબ, ડૉક્ટર સાહેબ અને કારકુનોનો સમાવેશ થતો હતો. દીવાળી જેવા દિવસે કારકુનોને સુરતના વેપારીઓ નવા સુદર ભેટો મળતી હતી. પાદરી સાહેબને વાર્ષિક ૧૦૦ પાઉન્ડના પગાર ઉપરાંત મરણ તથા લગ્ન જેવા પ્રસંગોએ ફી મળતી હતી. ડૉક્ટર સાહેબને શ્રીમંત હિંદીઓ પાસેથી વિઝિટ ફી અને દરદીઓની માસ્વાનુ સાઃ મહનતાણુ મળતુ હતું. આ પ્રમાણે પગાર તરીકે જૂજ રકમ મળતી હતી, છતા તે વખતની સોઘવારી અને બીજી ખાનગી આવકનો ઉમેરો હોવાથી કંપનિના માણસોનુ જીવન ગરીબ ગણાતું ન હતું. પ્રો૦ ગેલીન્મન કહે છે કે કંપનિના નોકરો ખાનગી વેપાર પણ કરતા હતા. સુરતના ગોલિઆઓ તેમને ૨૫ ટકાના વ્યાજે નાણા ધીરતા હતા. વિલાયતથી આવેલા વહાણો પાછા જાય તે દરમિઆન હિન્દના કિનારા પરનાં શહેરોએ તથા ચીનમા માલ લઈ જવા લાવવાનું કામ તેઓ કરતા હતાં અને કપ્તાનોને સમજાવીને કંપનિના નોકરો આ વહાણો મારફત તેમનો ખાનગી વેપાર કરી લેતા હતા. વહાણો સહીસલામત પાછાં આવે તો ૧૦૦ ટકાનો તેમને નફો થતો હતો.

અંગ્રેજ કંપનિના તે વખતના ડૉક્ટર ફ્રાયર સાહેબ જણાવે છે કે કોઠીના લોકો આખો દિવસ, કામમા રોકાએલા રહેતા હતા. સવારમાં છોટી હાજરી બાદ પ્રાર્થના થતી. દસથી બે વાગ્યા સુધી અને બપોરે ચારથી ઠેઠ રાત સુધી વાણીઆઓની આવ જા થતી હતી. વખારોમા માલ ભરાતો અને ઠલવાતો. આખો દિવસ ધમાલ ચાલ્યા કરતી. દરેક સદરે ચારથી પાચ વહાણો આવતા અને જતા. સુરતથી સુંવાળી સુધી હોડીઓમા માલ લઈ જવાતો અને સુંવાળીથી કંપનિના મોટા વહાણોમા માલ ભરવામા આવતો. મોટામા મોટા વહાણો ૩૦૦ ટનના આવતા. હિંદુસ્તાનથી તેજાના, રૂ, ગળી, હીરા માણેક વિલાયત જતા અને ત્યાથી રમકડાં, કાપડ, ધાતુઓ વગેરે આવતા.

તહેવારોના દિવસોએ કંપનિના માણસો આનંદ પર્યટણો ઉપર નીકળી

પડતા. બહાર જતી વખત તેમનો ભભકો ઓર પ્રકારનો જણાતો. સવારીના આગળના ભાગમાં બે નિશાન વાળાઓ શણગારેલા ઘોડાઓ પર નીકળતા. તેમની પછી પ્રમુખ સાહેબ પાલખીમાં બેસીને નીકળતા. પાલખીની આસપાસ બંદુકધારી નોકરો ચાલતા. પ્રમુખ સાહેબની પછવાડે બળદગાડીમાં સલાહકાર મંડળના સભાસદો અને છેવટે ઘોડાઓ પર બેસીને કારકુનો નીકળતા. વિવિધ પ્રકારનાં ભોજનો ચોકખી ચાંદીનાં વાસણોમાં પીરસાતાં. ઓરિંગટન જણાવે છે કે આ વખતે સુરતમાં ચાનું પીણું લોકપ્રિય થવા લાગ્યું હતું અને કોફી પીવાની શરૂઆત થતી હતી.

ઉપર મુજબ અંગ્રેજ કંપનીના નોકરોનું નિત્યજીવન એકંદર આનંદમય જણાતું હતું છતાં વિલાયતથી વહાણો પાછા આવે ત્યાં સુધીના લાંબા ગાળાના નવરાશના વખતમા ઠંડી મોસમને લીધે વતનથી દૂર પડેલા કંપનિના નોકરોને એકાંત જીવન કંટાળારૂપ જણાતું અને પરિણામે સખત નિયમન હોવા છતાં તેમનામાં દારૂની બદી, કંકાસ કજીઆ અને જુગારનો છંદ આવી જતાં અને પ્રતિકૂળ હવાપાણીવાળા પ્રદેશમાં આહારવિહારમાં અનિયમિત થઈ જવાથી નોકરોનું મરણ પ્રમાણ પણ વધી જતું હતું.

ઇ. સ. ૧૬૬૪ માં શિવાજી મહારાજે સુરત લૂટ્યું. ઇ. સ. ૧૬૭૨ માં તેઓએ ફરીવાર સુરતની અનિયંત્રિત લૂટ ચલાવી. નાણાંથી ઉભરાતું નાણાવટ ખાલી થઈ ગયું. મુસલમાન સુબો કિલ્લામાં ભરાઈ ગયો અને વેપારીઓનું પુષ્કળ ધન હરાઈ ગયું. આ બન્ને પ્રસંગોએ અંગ્રેજોએ પોતાની કોઠીનું રક્ષણ કર્યું હતું. આ પ્રસંગ બાદ સુરતની પડતીના ગણેશ મંડાયા.

અંગ્રેજોને સુરત પ્રતિકૂળ જણાતું હતું. ઇ. સ. ૧૬૬૯ માં મુંબઈનું બંદર પોર્ટુગલના રાજા પાસેથી ઇગ્લંડના રાજાને પહેરામણીમાં મળ્યું હતું. મુંબઈનું બંદર કુદરતી રચનામાં સુરતના બંદર કરતાં વધારે અનુકૂળ હતું. ઉંગાલ્ડ એન્જીયરે તેને જોઇનેજ તેની ભાવી મહત્તાનાં સ્વપ્નાં સેવ્યાં હતાં. અંગ્રેજ કંપનિએ ઇગ્લંડના રાજા પાસેથી વાર્ષિક રૂ. ૧૦૦ ના નામના કિરાયાથી મુંબાઈને ભાડે રાખ્યું અને સુરતના પ્રમુખ સર જોન ચાઇલ્ડને કંપનિની કોઠી સુરતથી મુંબઈ લઈ જવાનો હુકમ આપ્યો.

ઇ. સ. ૧૬૮૭ માં મુંબઈ વેપારનું મથક બન્યું અને સુરતની જાહોજલાલી ઘટવા લાગી. હાલમાં પોર્ટુગીઝ અને અંગ્રેજ કોઠીઓના મકાનો જીર્ણ સ્થિતિમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. નદીના ઓવારા પર આ સ્થળે અત્યારે ખ્રિસ્તી દેવળ, પાનાલીઆ હનુમાન અને પારસી અગીઆરી આવેલાં છે

અને ત્રણ જુદા જુદા ધર્મના દેવતાઓ આ પુરાણ કાળના ઐતિહાસિક સ્થાનનું અત્યારે પણ જાણે રક્ષણ કરતા હોય એમ જણાય છે. પોર્ટુગીઝના દેવળમા આર્યસમાજ મંદિર આવેલું છે. નાનપુરામાં આવેલી પોષ્ટ ઓફિસ અસલ ડચ લોકોની કોઠી હતી. આઠવા લાઈન્સની પોલીસ ચોકી આગળ ફ્રેન્ચ લોકોની કોઠી આવેલી હતી. જહાંગીર બાદશાહે મુસાફર લોકોને માટે બાંધેલા હાલના મ્યુનિસિપાલિટિના મકાનની પાછળના ભાગમા આર્મીનીઅનોની કોઠી અને દેવળ જીર્ણ સ્થિતિમાં નજરે પડે છે. એજ લતામાં મુસલમાન સરદારોના પુરાણી બાંધણીનાં જુનાં મકાન અત્યારે પણ જોઈ શકાય છે. કતાર ગામના રસ્તે આર્મીનીઅનો અને અંગ્રેજ લોકોના કબરસ્તાન વગેરે પુરાણ કાળના સ્મારકો ત્રણસો વર્ષ પૂર્વની સુરતની જાહોજલાલીનો ખ્યાલ આપે છે.

મનસુખરામ મણિશંકર દ્વિવેદી
સિનિઅર આસી૦ ડે૦ એજ્યુ. ઇન્સ્પેક્ટર, સુરત.

નર્મદ શતાબ્દિ

સાધારણ રીતે મહાપુરુષોની અવસાન તિથિ ઉજવવાનો ક્રમ ચાલ્યો આવ્યો છે. જીવન તો અકસ્માત છે અને મરણજ પ્રકૃતિ છે એમ માનીને તો મરણતિથિઓ નહિ ઉજવાતી હોય ? કદાચ એમ પણ હોય કે મહાપુરુષોનાં મરણ પછી તેમની જે કદર થાય છે તે તેમનાં જીવન દરમિઆન થતી નથી. પણ આજે આપણે જે મહાપુરુષની જન્મતિથિના શતાબ્દિ જયન્તી ઉજવવા એકઠા મળ્યા છીએ. તેની થોડીઘણી કદર તો તેના જીવન દરમિઆન પણ થઈ હતી. અને સમસ્ત ગુજરાતમાં ગામે ગામ આજે ઉજવાઈ રહેલા ઉત્સવો તેના મરણ પછી તેની કેવી કદર થઈ છે તે બતાવીજ આપે છે.

વિશ્વવિખ્યાત નાટકકાર અને કવિ શેકસપીઅર એક સ્થળે લખે છે કે:—

The evil that men do lives after them;
The good is oft interred with their bones;

કવિ નર્મદની જન્મતિથિના શતાબ્દ ઉત્સવ નિમિત્તે પ્રે રા. ટ્રે કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ આપેલા ભાષણનો સાર.

મનુષ્યો જે ખોટાં કામ કરે છે તે તેમના મરણ પછી યાદ કરવામાં આવે છે, પણ જે કંઈ સુકૃત કર્યું હોય છે તે મરણની સાથે ભૂલી જવામાં આવે છે. પણ આજે આપણે કવિ નર્મદના સંબંધમા આથી ઉલટું અનુભવીએ છીએ. કવિની નબળાઈઓ ભૂલાઈ ગઈ છે. "વીરસત્યને રસિક ટેકીપણું" અત્યારે પણ આપણે સંભારીએ છીએ.

સમસ્ત મુંબઈ નગરીને ડોલાવનાર મહાપુરુષોમાં નર્મદની ગણના થઈ છે. તેના જીવનકાળમાં કવિ નર્મદે મુંબઈ નગરીને પોતાની રસિક બાનીથી ગાંડી કરી ડોલાવી દીધી હતી. આજે શતાબ્દ ઉત્સવ પ્રસંગે પણ મુંબઈ-નાજ સાહિત્યરસિકો પ્રથમ ડોલી ઉઠયા છે ! આના પડઘા આજે આખાએ ગુજરાતમાં પડશે. આજે ગુજરાતના ગામેગામ નર્મદ શતાબ્દિ ઉજવાશે–નર્મદ વાતાવરણ ઉભું કરાશે અને ગુજરાતના સાહિત્ય રસિક નગરજનો નર્મદ ઋણ યથાશક્તિ ભરીને ઋણમુક્ત થશે. આ ઋણમુક્તિના ફાળામાં આપણે પણ આપણો યથાશક્તિ ફાળો આપીએ.

કવિએ સ્વહસ્તે લખેલી આત્મકથાનો આધાર લઈને સ્વ. નવલરામ-ભાઈએ નર્મદના જીવનપ્રસંગો એટલી તો ઝીણવટથી આલેખ્યા છે કે તેમા ઉમેરો કરવા જેવું કંઈ રહેતુંજ નથી. મહા પુરુષોના જીવનચરિત્રો આલેખવાની પ્રથા ચાલી આવી છે. મહાપુરુષોનાં નામ અમર કરવાનીજ ઇચ્છા આવાં આલેખનો પાછળ હોતી નથી, અને જો કદાચ હોય તો તે અમુક હદ સુધીનીજ હોય છે. મહાપુરુષોનાં નામ જીવનપ્રસંગોની નોંધથીજ અમર થતાં નથી એ સર્વ કોઈ સમજુ માણસ સમજેજ છે. નામ અમર કરવાની આશાએ કરેલી કૃતિઓ કાળબળ આગળ ટકી શકતી નથી. " કીર્તિ કેરા કોટડાં પાડયાં નવ પડંત" આ ઉક્તિ પણ મર્યાદિત અર્થમાજ સમજવાની છે. કાળ કીર્તિને પણ શું નથી ભુલાવતો ? મનુષ્યોનું અસ્તિત્વ તો લાખો વર્ષ પુરાતન છે પણ હજારો વર્ષ પૂર્વેની નોંધો પણ આપણી પાસે નથી ! અને જે છે તે પણ કેટલી અધુરી ! અનેક મહાપુરુષોની કીર્તિ પોતાના સમયે પૂર્ણ પ્રકાશથી પ્રકાશી કાળક્રમે ઝાંખી નથી પડતી ? જો આમ હોય તો પછી આવાં જીવનચરિત્રોનું પ્રયોજન શું ? લોંગફેલો લખે છે તેમ મહાપુરુષોનાં જીવન-ચરિત્રો મુશ્કેલીઓની સામે ટક્કર ઝીલી આપણને મહત્તા મેળવવા પ્રેરે છે. આ પ્રેરક બળ અનેક જાતની પ્રવૃત્તિઓ કરાવે છે અને આ પ્રવૃત્તિ જન-સમુદાયને લાભકારી નીવડે છે. મહાપુરુષોના જીવન સર્વ દિશામાં મહા અને સર્વત્ર વિજયી હોતાં નથી. તેઓ પણ મનુષ્યોજ છે અને તેટલા અંશે તેઓ પણ મનુષ્યોની નબળાઈઓથી પરિવૃત્તજ હોય છે. માત્ર નબળાઈ-

એજ બહાર લાવ્યાથી ઉપર કહેલો દૃષ્ટાંતરૂપ બનવાનો આદર્શ સાધી શકાતો નથી, એટલા માટેજ મહાપુરુષોના જીવનચરિત્રો લખનાર બધા પ્રસંગોને સરખી મહત્તા આપતા નથી. મૂળ આશયને પુષ્ટિ આપનાર પ્રસંગો ઉપર ભાર મૂકવામાં આવે છે જ્યારે ત્રુટીઓને ગૌણ બનાવી દેવામાં આવે છે. સત્યની સાથે આનો વિરોધ તો ખરો પણ જનહિતાર્થે એ વિરોધ ક્ષમ્ય બને છે. આજે નર્મદની જયંતી વખતે પણ આપણને તેમજ કરવું ઘટે છે.

વ્યક્તિને યથાર્થ સમજવા તેનો જમાનો પણ યથાર્થ સમજવોજ જોઈએ. નર્મદની જીવનચર્યા સમજવા નર્મદનો જમાનો પણ ઓળખવો જોઈએ. નર્મદની જન્મસાલ એટલે ઇ. સ. ૧૮૩૩નો સમય. વ્યવહારનાં આધુનિક સાધનો વગરનો જમાનો. જેમ વ્યવહારમાં તેમ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં પણ સાધનોનો અભાવ તે સમયે ન હતી વાચનમાળાઓ કે ન હતી સુવ્યવસ્થિત નિશાળો. સમાજ પણ જંતરમંતર અને ભૂતપ્રેતના વિચારોથી ગ્રસ્ત અને રૂઢિબંધનોથી જકડાએલો હતો. ક્રાંતિકાર બળવાનીએ પહેલાં પા સૈકા અગાઉ કવિ નર્મદનો જન્મ થયો હતો.

સંસ્કારનો સત્કાર પામેલા, પ્રતિષ્ઠિત, ઉદ્યોગી ને મતાગ્રહી પિતા લાલશંકરને ઘેર લલિત કળાઓની જાણકાર, પૂજાપાઠમાં શ્રદ્ધા રાખનાર અને યથાશક્તિ દાન કરનાર માતા નવદુર્ગાની કુખે કવિનો જન્મ થયો હતો. કવિ નાનપણમાં શરમાળ અને ચીડીઆ હતા પણ કવિનો બાંધો સુદૃઢ હતો. ગુજરાતી અભ્યાસ પૂરો કરી, અંગ્રેજી શાળામાં પરીક્ષા પસાર કરી કવિ કૉલેજમાં દાખલ થઈ શક્યા હતા. રૂઢિબંધનના ભોગ થએલા કવિને અભ્યાસ છોડી, સુરત આવી ઘરસંસાર માંડવો પડેલો. કવિથી ન અભ્યાસ થઈ શક્યો કે ઘરસંસાર ભોગવાયો. આ સમય કવિના જીવનની મસ્તીનો સમય હતો. ઇ. સ. ૧૮૫૩ માં ઘરભંગ થતાં કવિ " વિદ્વાન બની પ્રસિદ્ધિ મેળવવા " મુંબઈ પાછા ગયા. ઇ. સ. ૧૮૫૫ માં સ્થિર ચિત્તે કવિતા લખવાનો આરંભ કર્યો. ધીરાના પદોથી પ્રેરિત " પરબ્રહ્મ જગકર્તા રે સમરોની ભાઈ હરઘડી " લખાયું. પણ અભ્યાસની ઊણપ લાગતાંજ કવિ બનવાની યોગ્યતા સાધવા સંસ્કૃત અને કાવ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ આદર્યો. આ અભ્યાસમાં પડેલી અડચણોને લીધે પિંગળપ્રવેશ, રસપ્રવેશ, અલંકારપ્રવેશ ઉદ્ભવ્યા.

ઇ. સ. ૧૮૫૮ ના અંતે કવિએ એક એવું પગલું ભર્યું કે જેથી પોતે શારદાની અશેષ ભક્તિ કરી શકે. પણ શારદા તરફના આ પક્ષપાતથી

જાણે રીસાઈ હોય તેમ શ્રીદેવીએ કવિને તેમની ઉત્તરાવસ્થામાં ખૂબ રંજાડયા. કવિએ "કલમના સામુ જોઈ આખમાં ઝળઝળીઆં સાથે અરજ કરી કે હવે હું તારે ખોળે છું." કવિની આ ઉચ્ચ મનોવૃત્તિ આદરને પાત્ર છે. નોકરીની લાલચે કૉલેજ છોડયા પછી હાઇસ્કૂલમાં નામ નોંધાવી રાખનાર, કલમ ઉપર શ્રદ્ધા રાખી, નોકરીનો ત્યાગ કરે છે! શારદા પ્રસન્ન થાય છે. લક્ષ્મી તેને વશ વર્તે છે, પણ તે છિદ્રો શોધતીજ. અંતે એક છિદ્ર મળતાં જાણે પૂર્વની અવગણના સંભારી સંતાપતી હોય તેમ કવિથી વિમુખ રહે છે. અંતે વિજય મેળવી ઉચ્ચ ભાવનાથી કરેલી પ્રતિજ્ઞાનું પાલન પણ કવિને કરવા દેતી નથી. ટેક મૂકી ગોકળદાસ તેજપાળના ધર્માદા ખાતાના સેક્રેટરીની નોકરી કવિને લેવી પડે છે. આ વાત કવિને મરણ પર્યંત ખૂબ સાલે છે. આ બનાવ પછી કવિના જીવનમાંથી આનંદ જતો રહ્યો હોય તેમ લાગે છે.

ઉપર કહેલા ગ્રંથો ઉપરાંત નર્મકવિતાના પ્રકાશનથી કવિની કીર્તિમાં આ સમયે ખૂબ વધારો થાય છે. ઇ. સ. ૧૮૫૯ માં કવીશ્વર દલપતરામ અને કવિ નર્મદનો મેળાપ થયો. બંનેએ પોતપોતાની કૃતિઓ ગાઈ સંભળાવી. સાહિત્યરસિકોમાં બે પક્ષ પડયા અને પોતાનો મત ખરો છે એમ સ્થાપવા અનેક ચર્ચાઓ ઉદ્‌ભવી. આનું એક માઠું અને એક સારૂં પરિણામ આવ્યું. બંને કવિઓનાં મન સદાને માટે ઉંચાં થયાં; પણ સાહિત્યક્ષેત્રમાં મંથન ખૂબ થયું. બંને પ્રતિસ્પર્ધીઓ એક બીજા ઉપર કટાક્ષ કરવા લાગ્યા. કવીશ્વર દલપતરામને "ગરબીભટ" નું ઉપનામ મળ્યું ત્યારે દલપતરામે "દુરાચારી વ્યભિચારી જો વિચારી" એ ગરબી ગાઇ. નર્મદે પુસ્તકમાં પોતાની છબી મૂકી તો દલપતે

"શું જોશો તનની છબી એમાં નથી નવાઈ,
નીર્ખો મુજ મનની છબી ભલા પરીક્ષક ભાઈ,"

એ દુહો પોતાના ગ્રંથમાં છબીની જગાએ મૂકયો.

આજ અરસામાં એટલે ૧૮૬૨ થી ૬૬ સુધીના ગાળામાં કવિએ જુદીજ બાનીનું રૂકિમણી હરણ, પંડિત શૈલીનું ઋતુવર્ણન, નવીન શૈલીનું પ્રવાસવર્ણન, શામળની શૈલીનું અનુકરણ કરતી વજેશંગ ચાંદબાની વાર્તા, નાયિકા વિષય પ્રવેશ, લખી બહાર પાડયાં. આ તેમજ ગ્રંથરૂપે બહાર પડેલા નર્મગદ્યના પ્રકાશનથી કવિની કીર્તિમાં ખૂબ વધારો થયો.

આ સમયે કવિએ કોશની આવશ્યકતા ઉપર પોતાનું લક્ષ દોડાવ્યું.

લાંબા સમયના ધીર ઉદ્યોગને પરિણામે ભારે આર્થિક મુઝવણોમાં કવિ પોતાનો કોશ બહાર પાડી શક્યા. એમનાજ શબ્દોમાં કહીએ તો "પ્રવૃત્તિ વાળી સ્થિતિમા તથા આશ્રય વગરની સ્થિતિમાં આ કોશ લખાયો અને છપાયો છે." "ધર્મવિચાર" એ આ સમય પછીનો કવિનો મોટો ગ્રંથ છે. આમાં કવિએ સુધારાના વિચારોનું "ઉચ્છેદકપણું છોડી સંરક્ષણપણું સ્વીકાર્યું છે." આ પછી ઉદરનિર્વાહાર્થે લખેલાં નાટકો કવિની કીર્તિમાં વધારો કરે તેવા નથી.

ઇ. સ. ૧૮૮૬ ના ફેબ્રુઆરિની ૨૫ ને ગુરુવારે આ દુઃખરૂપ સંસારનો કવિએ ત્યાગ કર્યો.

હવે કવિતામા નવીન માર્ગદર્શક, સાચા દેશભક્ત, પ્રખર સુધારક, અને ધીર નર તરફ બીજી દૃષ્ટિએ જોઈએ. કવિની સાહિત્યસેવા અનેકદેશી હતી પણ કવિ મુખ્યત્વે કવિજ હતા. તેમની કવિતાની કદર કરતાં એટલુંજ કહેવું બસ છે કે તેમની કવિતા અનિયમિત જુસ્સાના ઉભરાવાળી અને પોતાના તાનમાં મસ્ત હતી. કવીશ્વર દલપતરામની પેઠે "સજન સંભળાવજોર ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર" ની તરફેણમાં કવિ નથી, પણ એ તો "યાહોમ કરીને પડો ફતેહ છે આગે" એવોજ ઉપદેશ કરે છે. બહેન પાસે પણ વિના સંકોચે વાંચી શકાય એ દલપતની કસોટીએ નર્મદની કેટલીએ કવિતા કથીર ઠરે છે. સુધારાના આવેશમાં, વિધવા દુઃખના ચિતારમાં, ને કુસુદચંદ્રના પ્રેમપત્રોમાં કવિની કવિતા તેની સ્વાભાવિક રસિકતામાથી આડી વહી, અધમ માર્ગે વહેવા માંડે છે. "કાવ્યોમાં અનીતિનું વર્ણન પણ કોઈ કોઈ વાર જરૂરનું છે, પણ તે અનીતિ કેવી દયાપાત્ર કે તિરસ્કાર પાત્ર છે તે બતાવવા અને તેટલા માટે તે સર્વથા ત્યાજ્ય છે એમ સમર્થન કરવા પુરતુંજ, પણ જ્યાં અનીતિની મઝા બતાવવાનો યત્ન હોય અને તેથી આત્માને હાનિ થતી નથી એવું સૂચન હોય ત્યાં હૃદયને ઉલ્લાસ નથી અને તેથી કાવ્યમાં રસ ઉત્પન્ન ન થતા આનંદ પણ નથી."

"બાળક વાંચે તો તેની બુદ્ધિમાં બીગાડ થાય,
" જુવાન વાંચે તો તે જરૂર વહી જાય છે;
વૃદ્ધ જન વાંચે તો તેને લાગે વિષ જેવી,
શુ શુ કહી જે કવિતા ઉપર થુંકાય છે;
ભગનીઓ સાંભળતાં ભાઈથી ભણાય નહિ,
લાજવાળા માણસો તો વાંચતાં લજાય છે;

કોણુ એવી કવિતાને કહેશે જે કવિના છે,
કવિતા તો સૌને સુખકારક ગણાય છે.”

કવિ દલપતની આ લીટીઓમાં એ બંને કવિઓનો સંબંધ વિચારતાં, કવિ નર્મદની કવિતા ઉપર વ્યંગ હોય એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી. કવિની બીજી કેટલીક કવિતામાં પ્રેમમત્ત વાણીને બદલે વિષયાંધનો જુસ્સોજ જોવામાં આવે છે. “માયાનું પૂર્ણચિત્ર તે ઉત્તમ કવિતા” એમ કહી સ્વર્ગસ્થ નવલરામ નર્મદના લખાણમાં ઉચી જાતની કવિતા છે એમ કહે છે. ગુજરાતના પ્રથમ વર્ગના કવિઓને ઉતારી પાડી નર્મદની કવિતાને ઘણું ઉંચુ સ્થાન આપે છે. નરસિંહમાં બીજા વર્ગનો શ્રંગાર છે એમ કહી પતાવે છે. દયારામે ઉઘાડે છોગે “અધીરાપરકીયા”નું વર્ણન કર્યું છે, શામળને નવલકથાકાર કહી, નર્મનીતિ બોધના ઉંડાણુ આગળ એનો નીતિ-બોધ ક્ષણુભર ઉભો રહેવા લાયક નથી એમ કહે છે પણુ આ મત અત્યારે સર્વ ગ્રાહ્ય છે? પાછળથી એમણે પોતે પણ આ મત બદલ્યો હતો! કવિની કવિતા ઉપર અભ્યાસીઓએ સખત ટીકા કરી છે. અપૂર્ણાર્થ સૂચક શબ્દો, ક્લિષ્ટ વાકયરચના, સંસ્કૃત અને ફારસી શબ્દોનું અયોગ્ય મિશ્રણ, કળા અને ચારુતા વગરના પ્રાસ અને વિપરિત વાકયાન્વય આ એ ટીકાના અગત્યના મુદ્દા છે.

કવિ યુગસ્રષ્ટા હતા. પૌરાણિક સાંકેતિક ભાષાનો ત્યાગ કરી નવીન પણુ સાદી ને સરળ ભાષામાં કવિતા કરવાની શરૂઆત કરવાનો જશ કવિને છે. ગદ્યના તો પિતા તરીકે તે સર્વ માન્ય છે. ગદ્યમાં તેમણે વિશિષ્ટ શૈલી સ્થાપી છે. સામાજિક દંભ અને સડાનું પ્રથમ દર્શન કરી તે દૂર કરવા ઝુંડો ઉઠાવનારના તે અગ્રણી છે. દેશભક્તિની ગુજરાતીમાં કવિતા લખનારમાં તે મોખરે છે.

હવે ધીર કવિ નર્મદ તરફ નજર કરીએ. એમની આર્થિક મુશ્કે-લીઓનો ઉલ્લેખ આગળ કર્યો છે. કવિના પાછલા જીવનમાં તે ઘણી વધી પડી હતી, છતાં એ સંબંધમાં કવિની ધીરજ એટલી તો હતી કે તેમના અંગત મિત્રોને મોઢે પણુ કવિએ કદીએ વાત કરી નથી. સમાજે કરેલી તેમની અવગણુનાથી ન કંટાળતાં કવિએ નર્મ–કોશનો ઉદ્યોગ જારી રાખ્યો તે પણુ તેની ધીરજ અને ઉદ્યોગનો પુરાવો છે. ઉપસંહારમાં એટલુંજ કહીશું કે કવિ નર્મદ એક રસિક કવિ, આગ્રહી સંસાર સુધારક, હાર્દિક દેશભક્ત, ગદ્યના પિતા, નીડર ઉદ્યોગી અને ધીર

કર્યું છે. એક દેશમાથી બીજા દેશમા ભટકતા તેઓ પૃથ્વીની સપાટી ઉપર છુટાછવાયા વસી રહ્યા હતા. છેવટે તેમાના ઘણાખરાઓએ ઇંગ્લાડ અને અમેરિકામા વસવાટ કર્યો. કેટલાક તેમના મિત્રો કે જેઓ રશિયા, રૂમાનિયા, પોલાન્ડ અને બીજા દેશોમા રહેતા હતા તેમની સાથે ભળી ગયા, પરન્તુ પછીથી સ્પેન દેશમા જેવો સિતમ તેમના ઉપર ગુજારેલો હતો તેવોજ અમાનુષી અત્યાચાર ફરીથી તેઓ ઉપર ગુજારવામા આવ્યો.

વામાં આવે છે, અને જ્યાંસુધી તેમને યોગ્ય કોઈપણ કામ મળે નહિ ત્યાંસુધી તેઓને ત્યાંજ રાખવામાં આવે છે પરદેશથી અહીં આવેનાઓને શરૂઆત કરવા માટે નાણાં ધીરવામાં આવે છે અને કોઈપણ યાહુદીને નોકરી મળ્યા સિવાય, કામ મળ્યા સિવાય, ત્યાં વસવાટ કરવા દેવામાં આવતો નથી આજે દુનીઆમાં ટેલાવીવ ફક્ત એટલુંજ મોટું શહેર છે કે જે આના પરિણામે કરીને બેકારીનો અર્થ બીલકુલ સમજાતું નથી

ટેલાવીવમાં અત્યારે ઘણા હુન્નરઉદ્યોગ ચાલી રહેલા છે કેટલાક ભગીરથ કાર્યો ઘણા મોટા વિસ્તારમાં ઉપાડવામાં આવ્યા છે સિગારેટ, ફરનીચર, ચોકોલેટ, સુતરનો ઉદ્યોગ, બુરસ બુટ, અને બીજા ઘણા ઉપયોગી ઉદ્યમથી શહેર લાખો પાઉન્ડનો સામાન તૈયાર કરે છે દૂધની ડેરીને ઉદ્યોગ ખીલતો થતો જાય છે અને ખેતીવાડીને લગતા પ્રયોગાત્મક સ્થળો એમ ખાત્રી કરી આપે છે કે જમીનને ખેડવામાં આવે છે વૈજ્ઞાનિક રીતે કૃષિકારોને સંસ્થાઓમાં શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, અને એક વખતની ઉજ્જડ રેતાળ જમીન અત્યારે ફળદ્રુપ બની છે ઉજ્જડ ભૂમિના મોટા વિસ્તારમાં વૃક્ષો ઉગાડવામાં આવે છે, અને તેનું લાકડું ઉદ્યોગના કામ કાજમાં વપરાશમાં લેવાય છે, અને કદાચ આપે એવા જમીનના દેખાવને, નાના વૃક્ષોની હારો એક સુંદર રમણીય દેખાવ આપે છે

વૃક્ષારોપણથી રેતીના ઢુવાઓના સમુદ્રમાંથી જમીનને રક્ષણ મળ્યું છે નહેર વડે પાણીના પાવાથી હજારો એકર જમીનમાં ખેતીનું વાવેતર થઈ શકે છે નારંગી, દ્રાક્ષ, બનાનાના વાવેતરમાં ઘણો ફાયદો થયો છે જાફા બંદર તેની સગવડભરી પડોશમાં હોવાને લીવે ફળ ઉગાડનારાઓને મુખ્યત્વે કરીને ઘણોજ ફાયદો મળે છે

શહેરના રહેવાસી જીવનને પણ જોઈતું ઉત્તેજન મળે છે બે રોજીંદા અખબારો હિબ્રુ ભાષામાં બહાર પડે છે અને ટેલાવીવ મુદ્રણાલય મંદિર ધાર્મિક ગ્રન્થોમાં નવા થાઓ અને વિજ્ઞાનને લગતા અસંખ્ય પુસ્તકો દરેક વર્ષે બહાર પાડે છે જે માણસોએ શાળાજીવન પૂર્ણ કર્યું છે તેમને માટે અસંખ્ય વર્ગો અને ભાષણો રાખવામાં આવે છે, અને હિબ્રુ નાટકશાળાની ચળવળ, કે જેને સ્થાપ્યે થોડા વરસોજ થયા છે, તેમાં ઘણીજ પ્રગતિ થઈ રહી છે હિબ્રુ ભાષાની પુનઃસ્થાપના તે ખરેખર ઘણી અગત્યની બાબત છે

ફક્ત ત્રીસ વરસની ટૂંકી મુદતમાં ટેલાવીવ એક અગત્યનું શહેર બન્યું

છે. તેના મૂળના પાયામાંથી આખુંય શહેર ફક્ત યાહુદીઓએજ બાંધ્યું છે! બીજાં વીસ વરસમાં કેવું પરિણામ આવશે તે કોઈ કહી શકે તેમ નથી; કારણકે કદી પહેલાં આવું "કૃત્રિમ" શહેર કોઈ થયું નથી, કે જેમાં સો જુદી જુદી જાતની પ્રજાઓના પ્રતિનિધિઓ રહેતા હોય, સાથે કામ કરતા હોય, એકજ ભાષા બોલતા હોય, એકજ ધર્મ પાળતા હોય, અને તેઓ બધાં એકજ પ્રકારની તત્ત્વજ્ઞાનવાળી દૃષ્ટિ ધરાવતા હોય! *

દલપતસિંહ પ્રભાતસિંહ પરમાર, બી. એ.
હેડ માસ્તર. એ. વી. સ્કૂલ. **માણસા (મહીકાંઠા)**

પાઠમાં રસ

(પુ. ૭૨ ના પૃષ્ઠ ૨૭૪ થી ચાલુ)

(૪) સિદ્ધરાજ જયસિંહની ગુજરાત ઉપર ચઢાઈ:—ગુજરાતના મહા પ્રતાપી રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયના અનેક પ્રસંગોમાંના આ એક પ્રસંગનો પાઠ તેને લગતી સંપૂર્ણ હકીકત ઇતિહાસનાં જુદાં જુદાં પુસ્તકોમાંથી મેળવીને નીચે પ્રમાણે રસિક કરી શકાય:—

સિદ્ધરાજે જુનાગઢ ઉપર શા માટે ચઢાઈ કરી, તે સમજાવવાને માટે રાણકદેવીની વાત તેના જન્મથી લગ્ન સુધીની સવિસ્તર કહેવી જોઈએ. રાણકદેવીનો જન્મ સિંધના એક પ્રદેશના રાજાને ત્યાં થયો હતો. તેના જન્મ વખતે મૂળ નક્ષત્ર હતું. જોશીએ રાજાને જણાવ્યું કે આ કુંવરીનો જન્મ ખરાબ નક્ષત્રમાં થયો છે, તેથી જો તેનાં પગલાં તમારા મહેલમાં રહેશે તો તમારૂં રાજ્ય જશે! આ સાંભળી વહેમી રાજા ગભરાયો. તેને પુત્રી ઉપર અભાવ થયો, અને સ્વાર્થને લીધે વાત્સલ્ય વિસરી જઈને તેણે તે તરતની જન્મેલી નિર્દોષ કુંવરીને જંગલમાં મોકલી દીધી. આ પ્રમાણે મહેલમાં જન્મેલી કુંવરી જંગલમાં આવી પડી. તે એક કુંભારના જોવામાં આવી, અને તે તેને પોતાને ઘેર લઈ ગયો. તે રાજકુંવરી કુંભારને ઘેર ઉછરીને મોટી થઈ. તેનું રૂપ જોઈ તે પ્રાંતના રાજા લાખાએ તેનું માગું કર્યું. કુંભારે ના કહી, અને પોતાનું વતન છોડી કુંવરીને લઈ સોરઠમાં જુનાગઢ પાસે મજેવડી ગામમાં તે આવીને રહ્યો.

* "ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિઆ" માંથી કરેલો અનુવાદ.

એ વખત સિદ્ધરાજના ચારણ ભાટ ફરતા ફરતા મજેવડી ગામમા આવ્યા તેમણે કુંભારને ત્યા પેલી ખૂબસુરત કન્યા જોઈ તે સિદ્ધરાજ પાસે ગયા એને કહ્યું કે તમારી ઓળે ગણીઓને પાણી ભરાવે એવી સુંદર કન્યા સોરઠમા છે આથી સિદ્ધરાજે તે કન્યાનુ માગુ કરાવ્યુ કેટલીક આનાકાની કર્યા પછી પેના કુંભારે ગુજરાતના રાજવિરાજની માગણી સ્વીકારી અને લગ્નનો દિવસ નક્કી કરવામા આવ્યો

આ વાત જુનાગઢના રાજા રાખેંગારના જાણવામા આવી રાખેંગાર ઘણો બહાદુર રાજા હતો તેના પિતાનુ નામ રાનવઘણ હતુ જ્યારે રા'નવઘણ મરવા પડયો, ત્યારે તેના ચારે દીકરાને તેણે પોતાની પાસે બોલાવ્યા મરણ સમયે પિતાનો જીવ મુંઝાવાનો જોઈ પુત્રોએ પૂછ્યુ, કે તમારો જીવ કેમ મુંઝાય છે? રા'નવઘણે કહ્યું કે મે ચાર પ્રતિજ્ઞાઓ લીધેલી છે, તે પૂર્ણ થયાં પહેલા મારૂ મૃત્યુ આવી પહોચ્યુ છે, તેથી મારો જીવ મુંઝાય છે તમારામાનો કોઈપણ મારી પ્રતિજ્ઞાઓ પૂર્ણ કરવાનુ વચન આપે, તો મને શાન્તિ થાય અને મારો જીવ ગતે જાય વળી તે પ્રતિજ્ઞાઓ પૂર્ણ કરનાર મારી જુનાગઢની ગાદીએ બેસે આ સાભળી સૌથી નાના પુત્ર ખેંગારે ચારે પ્રતિજ્ઞાઓ પૂર્ણ કરવાનુ પોતાના પિતાને વચન આપ્યુ આથી સંતુષ્ટ થઈને પિતાએ પોતાની પ્રતિજ્ઞાઓ* કહી સમજાવી, અને તેના પ્રાણ ચાલ્યા ગયા રાખેંગારે પિતાને આપેલુ વચન પાળ્યુ પછી તે પરાક્રમી પુત્ર જુનાગઢની ગાદીએ બેઠો

આવા શૂરવીર રાજા રાખેંગારે વિચાર્યું કે મારા રાજ્યમાથી આવુ અનુપમ કન્યારત્ન ગુજરાતનો રાજા સિદ્ધરાજ લઈ જાય તો મારે નીચુ જોવા જેવુ થાય, તેથી તેણે રાણકદેવી સાથે લગ્ન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને રાખેંગારે રાણકદેવીને જુનાગઢ તેડાવી, તેની સાથે ભારે ધામધુમથી લગ્ન કર્યું થોડા દિવસ પછી સિદ્ધરાજને સમાચાર મળ્યા કે રાણકદેવીને જુનાગઢનો રાજા રાખેંગાર પરણ્યો આ સમાચારથી તે ઘણો ગુસ્સે થયો તેણે એક મોટુ સૈન્ય તૈયાર કર્યું અને પોતાનુ અપમાન કરનાર રાખેંગારને શિક્ષા કરવા માટે તથા રાણકદેવીને લઈ આવવા માટે જુનાગઢ તરફ કુચ કરી

---

* (૧) મહીકાંઠાના ઉમેટાના રાજકુંવર હંસરાજને મારવો (૨) જસણ પાસેના ભોયરા ગામનો કિલ્લો તોડી પાડી ત્યાના રાજાને મારવો (૩) અણહિલપુર પાટણનો દરવાજો પાડી નાખવો (૪) સિદ્ધરાજના ભાટના ગાલ ચીરી નાખવા

અમલના વખતમા હાલના જેવા મુસાફરીના સાધનો નહિ હોવાથી ધારેલે સ્થળે લશ્કરને પહોચતા વધારે વખત લાગતો. સિદ્ધરાજનું લશ્કર પાટણથી નીકળી ગામેગામ મુકામ કરતુ કરતુ ચાલ્યુ. સિદ્ધરાજ જેવા પ્રતાપી રાજાના પગલા જે સ્થળે થતા તે સ્થળે કંઈ પણ લોકોપયોગી કામ તેના તરફથી કરાવવામા આવતુ વીરમગામ મુકામ કર્યો ત્યા તળાવ બધાવ્યુ વઢવાણ મુકામે નવો કિલ્લો બધાવ્યો. સાયલે પડાવ નાખીને ત્યા તળાવ અને કોટ બધાવ્યા એવી રીતે તે જુનાગઢ આવી પહોચ્યો. તેણે જુનાગઢને ઘેરો ઘાલ્યો ઘેરો બાર વરસ સુધી રહ્યો, પણ સિદ્ધરાજનુ કંઈ વળ્યું નહિ આ બાર વરસ દરમિઆન રાણકદેવીએ બે પુત્રને જન્મ આપ્યો.

રા'ખેંગારની એક બેનને સિદ્ધરાજના કોઈ ભાયાત સાથે પરણાવી હતી તેને બે દીકરા હતા એકનું નામ દેશળ અને બીજાનુ નામ વીશળ હતુ રા'ખેંગારના આ બે ભાણેજ જુનાગઢમા મામાને ત્યા ઉછર્યા હતા. જ્યારે સિદ્ધરાજે જુનાગઢને ઘેરો ઘાલ્યો ત્યારે આ બન્ને ભાઈ ત્યાજ હતા. એક દિવસ રા'ખેંગારને પોતાના મોટા ભાણેજ દેશળ ઉપર કંઈ શક આવવાથી તેને તિરસ્કાર કરીને કાઢી મકયો. દેશળ પોતાના નાના ભાઈ વીશળને લઈને કિલ્લામાથી બહાર નીકળ્યો. મામાનુ લૂણ પોતાના પેટમા હોવા છતા તે બન્ને નીમકહરામ ભાણેજ સિદ્ધરાજ પાસે ગયા તેમણે સિદ્ધરાજને કહ્યુ કે આપ અમારા કાકા છો. અમારા મામાએ અમને તિરસ્કાર કરીને કાઢી મૂકયા છે. અમે આપને શરણે આવ્યા છીએ આપના લશ્કરને અમે સહેલાઈથી જુનાગઢમા દાખલ કરીશુ, અને રાણકદેવી આપને સોંપી આપીશુ આ અણધાર્યો પ્રસગથી સિદ્ધરાજ બહુ ખૂશ થયો, અને જુનાગઢમા દાખલ કરી આપે, તો દેશળની માગણી પ્રમાણે તેને જુનાગઢનુ રાજ્ય આપવાનુ કબુલ કર્યું.

'ઘર ફૂટે ઘર જાય' એ કહેવત પ્રમાણે દેશળે સિદ્ધરાજના લશ્કરને જુનાગઢમા દાખલ કર્યું બન્ને લશ્કર વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ મચ્યુ, પણ સિદ્ધરાજના મોટા લશ્કર સાથે લડતા રા'ખેંગારનુ લશ્કર ખપી ગયુ. રા'ખેંગાર છેવટ સુધી બહાદુરીથી લડયો, પણ અતે રણમા પડયો.

આ રીતે સિદ્ધરાજની જીત થયા પછી તે દેશળ અને વીશળ સાથે રા'ખેંગારના મહેલમા દાખલ થયો. રાણકદેવીને પોતાના પતિના મરણના સમાચાર મળ્યા હતા. તેની આખમાથી અગ્નિ વરસતો હતો. સિદ્ધરાજ તેની પાસે આવ્યો, પણ સતી રાણકદેવીનો દૃષ્ટિપાત તેનાથી સહન થઈ શકયો નહિ થોડા વખત સુધી તો તે કંઇ બોલી શકયો નહિ પછી તેણે

ગણુકદેવીને પોતાની સાથે લગ્ન કરવા આણ્યો હતો ગણુ દેવીએ સિદ્ધરાજને તિરસ્કારપૂર્વક કહ્યું કે સતી સ્ત્રીને તો એ જ પતિ હોય મારા પતિ મારી રાહ જોતા હશે, તેથી હવે જેમ બને તેમ ઉતાવળથી તેમની પાસે જવા માગુ છુ

ગણુકદેવી માટે બાર બાર વરસ સુધી અતિશય હેરાનગતિ ભોગવ્યા છતા તેના તરફથી આવો નિરાશાભર્યો જવાબ મળવાથી સિદ્ધરાજ ઘણો ક્રોધાયમાન થયો ગુસ્સાના આવેશમા તેણે ગણુદેવીના નાના કુવરને તેની પાસેથી ખેચી લઈ તેનુ ડોકુ તરવારથી ઉડાવી દીધુ આ ભયકર દ્રશ્ય જોઈ મોટો કુવર માણેરો ત્રાસથી તેની માની સોડમા ભરાઈને રડવા લાગ્યો તેને તે શુરી ક્ષત્રાણીએ કહ્યુ કે —

માણેરા તુ મ રોય, મ કર રાતી આખડી
કુળમા લાગે ખોડ, મરત મા ન સભારીએ

બેટા માણેરા તુ સિંહનો પુત્ર છે, સિંહણને ધાવેલો છે ક્ષત્રીપુત્ર કદી પણ મૃત્યુથી ડરતો નથી, માટે માણેરા તુ ન રોઈશ અને રાતી આખ ન કરીશ વળી મરતી વખતે માને ન સભારીએ એમ કરવાથી કુળને કલક લાગે પોતાના પુત્રને રાતી આખ કર્યા વિના મરણને શરણ થવાની રજપુતની રીત શીખવનારી આ રજપુતાણીને ધન્ય છે !

ક્રોધથી અધ બનેલા સિદ્ધરાજે રાણુ દેવીના બીજા કુવરને પણ માતાના ખોળામાથી ખેચી લઈ મારી નખ્યો આ બન્ને નિર્દોષ બાળકુવરની હત્યા સિદ્ધરાજની રાજા તરીકેની ઝગઝગતી કારકીર્દિમા કલકરૂપ છે તેનુ આ નિર્મમ તેની ઉજ્જવળ કીર્તિમા કાળા ડાઘા રૂપ છે ગણુદેવીને પોતાની કરવાની ઇચ્છામા નિરાશા નિહાળતા સિદ્ધરાજે પોતાના ખેગારના નીમક હરામ ભાણેજને જુનાગઢની ગાદી ન આપતા તેમનો વાન કર્યો આ રીતે તેમને તેમની દગાબાજીનુ ફળ મળ્યુ

પછી સિદ્ધરાજ રાણ દેવીને બળાત્કારે પોતાની સાથે લઈ પાટણ તરફ રવાના થયો જ્યારે રાણ દેવી જુનાગઢથી નીકળી ત્યારે તેણે ગિરનાર તરફ જોઈને તેને કહ્યુ કે —

ફટ ! ફટ ! ગોઝારા ગિરનાર, ખરડી ખાગો કા ન થયો !
મરતે રા'ખેગાર, રડાપો રાણકદેવડી

હે ! ધાતકી ગિરનાર, તને ધિક્કાર છે કે તુ પડી ગયો નહિ અથવા વાંકો પણ થયો નહિ મતલબ કે રા'ખેગારના મરણે અને રાણ દેવીના રડાપાએ તારા ઉપર કંઈ પણ અસર કરી નહિ !

કવિની કલ્પના આટલેથી અટકતી નથી. રાણકદેવીએ દીધેલું મેણું સાંભળી ગિરનાર પડવા લાગ્યો, ત્યારે સતીએ કહ્યું કેઃ—

મા પડ મારા આધાર, તારાં ચોસલ કોણ ચડાવશે,
મરતે રાંખેંગાર, રંડાપો રાણકદેવડી.

હે ! ગિરનાર, મારા આધાર, તું ન પડીશ. કારણકે રાંખેંગાર મરણ પામ્યા છે, એટલે તારાં ચોસલાં (મોટા પત્થર) કોણ ચડાવશે !

આ પ્રમાણે આખે રસ્તે વિલાપ કરતી રાણકદેવીને સિદ્ધરાજ પાટણ લઈ ગયો. ત્યાં તેનો શોક ઓછો કરવાને અને તેને પોતાની કરવાને માટે તેણે અનેક જાતના ઉપાય અજમાવ્યા, તોપણ રાંખેંગાર ઉપર અપાર સ્નેહવાળી તે પતિવ્રતા સ્ત્રી ઉપર કંઈ પણ અસર થઈ નહિ. તેના બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા, તેથી છેવટે કંટાળીને તેને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે વઢવાણ લાવવામાં આવી. ત્યાં ભોગાવાને તીરે તે પતિપ્રેમની પ્રતિમા સતી થઈ. ધન્ય છે આવી પતિવ્રતા સ્ત્રીને !

ઉપર જણાવેલા પ્રસંગમાં વિશેષે કરીને કરુણરસની જમાવટ કરી શકાશે. ગુજરાતના ઇતિહાસના ચાર રસિક નમુના આપ્યા. હવે હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના એકાદ બે રસિક પ્રસંગો જોઈએ.

(૫) મેવાડનો રાણો પ્રતાપસિંહ—પન્નાએ પોતાના પુત્રનો ભોગ આપી જે ઉદેસિંહને બચાવ્યો હતો, તે ઉદેસિંહનો પુત્ર પ્રતાપસિંહ હતો. ઉદેસિંહમાં બહાદુરીનો અભાવ હતો. તેના સમયમાં અકબરે ચિતોડ ઉપર સવારી કરી. ઉદેસિંહ નાસી ગયો, પણ તેના બહાદુર સરદારોએ અતુલ પરાક્રમ દાખવીને ચિતોડનો બચાવ કરવા પ્રયત્નો કર્યા, છતાં ચિતોડ અકબરના હાથમાં ગયું. ઉદેસિંહે અરવલ્લીની તળેટીમાં ઉદેપુર વસાવી ત્યાં રાજધાની કરી. તેને ઘણી રાણીઓ હતી. તે રાણીઓથી તેને ૨૫ પુત્ર થયા હતા. ઉદેસિંહે તેના મરણ પછી તેના જગમલ નામના પુત્રને ગાદી આપવાનું નક્કી કર્યું હતું. તે પ્રમાણે જગમલ ગાદીએ બેઠો, પણ તેનામાં કંઈ માલ નહિ હોવાથી પટાવતોએ તેને ગાદીએથી ઉઠાડી મૂકીને પ્રતાપસિંહને ગાદીએ બેસાડ્યો. પ્રતાપ ગાદીએ બેઠો તે વખતે ઘણુંખરૂં મેવાડ મોગલોના કબજામાં હતું, તેથી તેણે પોતાની રાજધાની કોમલમેરમાં કરી. મેવાડની દુર્દશાના સમયમાં પ્રતાપ જેવા પ્રતાપી રાણાની ખાસ જરૂર હતી. તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે જ્યાં સુધી મેવાડ અને ચિતોડનો કિલ્લો મોગલો પાસેથી મેળવી ન શકાય ત્યાં સુધી મહેલ બંધાવવો નહિ, પલંગમાં સુવું નહિ અને સોનારૂપાનાં વાસણમાં જમવું નહિ. શૂરા પ્રતાપસિંહે આ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા

ઝીને બની શકે તેટલી તૈયારી કરી તેના પિતાએ ગુમાવેલું રાજ્ય પાછું મેળવવાનો ઉદ્યોગ આરંભ્યો મારવાડ, અંબર, સિમનેર વગેરે રજપૂત રાજ્યો અકબરને તાબે થયાં હતાં ઘણાખરા રજપૂત રાજાઓએ પોતાની કુંવરીઓ અકબરને આપી હતી, માત્ર મેવાડના ટેકીલા રાણાએ પોતાની કન્યા મોગલને આપી ન હતી આથી અકબરનો વિચાર મેવાડને જેર કરવાનો હતો

એક વખત આમેરનો રાજા માનસિંહ, પ્રતાપસિંહને ત્યાં પરોણો થઈને આવ્યો હતો પ્રતાપે તેની પરોણાચાકરી કરી પણ તેની સાથે જમવા ન બેઠો માનસિંહે તેને પોતાની સાથે જમવા બેસવા આગ્રહ કર્યો, ત્યારે તે ટેકીલા રાણાએ કહ્યું કે રજપૂતની ટેક મૂકી મોગલને કન્યા આપનાર સાથે મારાથી જમવા બેસી શકાય નહિ આથી માનસિંહને ઘણો ગુસ્સો ચઢ્યો તેણે અકબરને ઉશ્કેરી પ્રતાપને વશ કરવા આગ્રહ કર્યો તેના પરિણામે હલદીઘાટનું પ્રખ્યાત યુદ્ધ થયું

અકબરનું મોટું સૈન્ય સલીમની સરદારી નીચે મેવાડમાં આવી પહોંચ્યું પ્રતાપ પોતાના બાવીસ હજાર શૂરા રજપૂતોને લઈને અરવલ્લી પહાડના હલદીઘાટના મેદાનમાં અકબરના લશ્કર સામે આવી પહોંચ્યો પ્રતાપ ઉપર આફત લાવનાર માનસિંહ પણ સલીમ સાથે આવ્યો હતો આ યુદ્ધમાં પ્રતાપે ભારે શૌર્ય બતાવ્યું સલીમના અંગરક્ષકોને હાર કરી તે તેના હાથી પાસે પહોંચી ગયો અને પોતાના ઘોડા કુદાવી તેના ભારે ભાલા વડે સલીમને મારવા યત્ન કર્યો સલીમનો હોદો લોઢાના પતરાથી સુરક્ષિત કરેલો ન હોત તો અકબરનો વારસ પ્રતાપના ભાલાથી વિંધાઈ જાત સલીમના હાથી પાસે ભારે યુદ્ધ મચ્યું તે વખત અનેક ઘાવી ઘવાએલો ગરણીઓ પ્રતાપ બચત નહિ, પણ ઝાલો રાજા માનસિંહ મોગલ દળને ભેદીને પ્રતાપ પાસે આવ્યો પ્રતાપને બદલે પોતાના પ્રાણ આપવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો પ્રતાપનું છત્ર ખેંચાવી લઈ તેણે પોતાના ઉપર ધરાવ્યું, એટલે મોગલોએ તેને પ્રતાપ સમજી તેના ઉપર હલ્લા કર્યો ઝાલો રાણો અતુલ પરાક્રમ કરીને રણમાં પડ્યો અને ઇતિહાસમાં તેણે પોતાનું નામ અમર કર્યું છઠ્ઠી ચોપડીમાં 'ઝાલા રાણાનું પરાક્રમ' એ પાઠમાં આ બાબતનું રસિક વર્ણન કરેલું છે

હલદીઘાટના યુદ્ધમાં બાવીસ હજાર રજપૂતોમાંથી માત્ર આઠ હજાર રજપૂતો જીવતા રહ્યા પ્રતાપ પોતાના ચેતક નામના ઘોડા ઉપર ત્યાંથી નાઠો તેની પાછળ એક ઘોડેસ્વાર પૂર વેગથી આવતો હતો તે ઘોડેસ્વાર પ્રતાપનો ભાઈ શક્તો હતો નાનપણમાં પ્રતાપ સાથે અણબનાવ થવાથી તે અકબરને આશ્રયે ગયો હતો અને આ યુદ્ધમાં તે અકબર તરફથી લડતા

આવ્યો હતો. પ્રતાપની દુર્દશા જોઈ તેના હૃદયમાં ભ્રાતૃપ્રેમ ઉભરાઈ આવ્યો, અને મહામુશ્કેલીથી નાસી છૂટતા પ્રતાપને સહાય કરવા તેની પાછળ દોડ્યો. પ્રતાપે જાણ્યું કે સકતો મને પકડવા આવે છે, એટલામાં તેનો ઘોડો પાસે આવી પહોંચ્યો સકતાની આંખમા આસુ હતાં. તે આંસુમાં ભ્રાતૃપ્રેમનું પ્રતિબિંબ પ્રતાપે જોયુ. બન્ને ભાઈ પહેલાનું વેર ભૂલી જઈ ભાવથી ભેટયા. તે સમયે પ્રતાપનો પ્રાણથી પણ વહાલો ઘોડો ચેતક મરણ પામ્યો. સકતાએ પોતાનો ઘોડો પ્રતાપને આપ્યો. બન્ને ભાઈ છુટા પડયા. સકતો સલીમ પાસે ગયો, સલીમે પૂછ્યુ કે તમારો ઘોડો કયાં ગયો! સકતાએ બધી હકીકત કહી. સકતાનો ભ્રાતૃપ્રેમ જોઈ સલીમે તેને કંઈ પણ શિક્ષા ન કરતા કાઢી મૂક્યો. તે ઉદેપુર આવીને પ્રતાપને મળ્યો.

દિવસે દિવસે પ્રતાપની મુશ્કેલી વધતી ગઈ. તેના સાધનો ખુટતાં ગયાં. છેવટે ખાવાના પણ સાસા પડવા લાગ્યા. એક વખત ઘાસનાં બીઆનો રોટલો તેની કુંવરીના હાથમાંથી બિલાડી લઈ ગઈ, તેથી તેણે ભૂખને લીધે રોકકળ કરી મૂકી. આ હૃદયભેદક બનાવથી પ્રતાપને બહુ લાગી આવ્યું. તેની ધીરજ ખૂટી ગઈ અને તેણે અકબરને શરણે થવા માટે લખી જણાવ્યું.

પ્રતાપનો કાગળ વાચી અકબરને બહુજ આનંદ થયો. તે દિવસે તેણે પોતાના રાજ્યમા મહાન ઉત્સવ પાળવાનો હુકમ કર્યો. અકબરને શરણે રહેલા રજપુતોમાના કેટલાક આ બનાવથી ખૂશી થયા અને કેટલાક નાખૂશ થયા. મેવાડની છેલ્લી આશા પ્રતાપ, આ પ્રમાણે શરણે આવવાથી મેવાડનુ ભાગ્ય હમેશને માટે પરવારી ગયું એમ સમજી દેશદાઝવાળા કેટલાક રજપુતોને બહુ લાગી આવ્યું. બિકાનેરના રાજાના ભાઈ પૃથ્વીરાજ જે અકબરનો આશ્રિત હતો; પણ તેના હૃદયમા પોતાના દેશનું અભિમાન હતું, તેણે પ્રતાપને એક કાગળ લખ્યો. તેમા તેણે પ્રતાપને જણાવ્યું કે રજપુતસ્થાનના બધા રાજા રાણાઓએ પોતાની આબરૂ ખોઈ છે. માત્ર મેવાડના રાણા પ્રતાપેજ પોતાની આબરૂ આજ સુધી સાચવી છે, ઓ પ્રતાપ! અમારી સઘળી આશા તારા ઉપર છે. અકબર ઘણાખરા રજપુતોને ખરીદ કરી લીધા છે. તે ખરીદીમાથી માત્ર એક ઉદેસિંહનો બહાદુર દીકરો પ્રતાપજ બાતલ રહ્યો છે. તારા જેવો બહાદુર રાણો જ્યારે પોતાની સ્વતંત્રતા ખોઈ બેસશે, ત્યારે ક્ષત્રીની આબરૂ હંમેશને માટે પાતાળમાં પેસી જશે.

આ કાગળ પ્રતાપને મળ્યો. તેણે તે વાચ્યો, અને તેનું લોહી ઉકળી આવ્યું. શરણે થવાનો વિચાર તેણે તરતજ માંડી વાળ્યો અને પ્રભુને આશરે પોતાના પ્રયત્ન ચાલુ રાખ્યા. છેવટે કંઈ પણ આધાર નહિ રહેવાથી તેણે પોતાનો દેશ છોડવાનો નિશ્ચય કર્યો. પોતાના થોડા સાથીઓ અને કુટુંબને

લઈ તે અરવલ્લી પર્વત ઉતરી રણ સુધી આવી પહોંચ્યો. ત્યાં પડાવ નાખીને પોતાની જન્મભૂમિ તરફ નજર નાખી. તેની આંખો અશ્રુપૂર્ણ થઈ. ચારે તરફ નિરાશા સિવાય કંઈ પણ નજરે પડતું ન હતુ. એટલામા દૂરથી ધૂળ ઊડતી દેખાઈ. થોડીવારમાં એક ઘોડેસ્વાર નજીક આવી પહોંચ્યો. તે વૃદ્ધ હતો. ઘોડેથી ઉતરીને તરતજ તે પ્રતાપને ભેટી પડયો, અને પોતાનાં આંસુથી તેને નવરાવી દીધો. પછી તે બોલ્યો ઓ ! મારા અન્નદાતા પ્રતાપ ! તું ક્યાં જાય છે ? તું જશે તો પછી મેવાડનું શું થશે ? તારા વડે અમે બધા અને મેવાડ ઉજળું છે, માટે હિંમત ન હાર, અને તું પાછો વળ. પ્રતાપે નિરાશા ભરેલી વાણીથી કહ્યું કે ભામાશાહ ! આપ ખરૂં કહો છો, પણ પ્રભુની ઇચ્છા પ્રતિકૂળ છે. સાધનના અભાવે નકામા ફાંફાં મારવાં તે માત્ર અંધારાં ઉલેચવા જેવું છે, માટે આ રસ્તો લીધા સિવાય બીજો કોઈ પણ ઉપાય રહ્યો નથી. ભામાશાહે કહ્યું કે મારા પ્રતાપ ! સાધન માટે તું જરા પણ ચિંતા ન કર. મારી પાસે જે કંઇ છે તે સર્વસ્વ તારૂં છે. મારી સઘળી દોલત હું તારા ચરણમાં મૂકું છું. તેનો તું ઉપયોગ કર, અને તારૂં મેવાડ પાછું મેળવ. ભામાશાહની રાજભક્તિ અને દેશભક્તિ જોઈને સૌની આંખમાથી હર્ષાશ્રુ વહેવા લાગ્યાં. પ્રતાપ પાછો ફર્યો. ભામાશાહે પચીસ-હજાર માણસોને બાર વરસ સુધી નિભાવી શકાય એટલું દ્રવ્ય પ્રતાપને આપ્યું.

આ પ્રમાણે મદદ મળવાથી નિરાધાર સિંહની નિરાશા જતી રહી. તે તેના ખરા સ્વરૂપમાં પ્રકાશ્યો. તેણે એક પછી એક મેવાડના કિલ્લા લેવા માંડયા. દેવલ, કોમલમેર વગેરે ૩૨ કિલ્લા પ્રતાપે સર કર્યા. માત્ર ચિતોડ સિવાય તેણે લગભગ આખું મેવાડ જીતી લીધુ. ચિતોડ લેવાની તેની અભિલાષા પાર ન પડી, કારણકે તે લેતા પહેલાં તેનો અંતકાળ નજીક આવી પહોંચ્યો. મરતી વખતે પ્રતાપનો નિશ્વાસ જોઈ તેના વિશ્વાસુ સર-દારોએ પૂછ્યું કે રાણાજી ! નિઃશ્વાસ કેમ મૂકો છો ? પ્રતાપે કહ્યું કે મારો દીકરો અમરસિંહ એશઆરામી છે, માટે તમે પ્રતિજ્ઞા લો કે અમે મેવાડની આબરૂ સાચવીશું. સરદારોએ પ્રતિજ્ઞા લીધી અને પ્રતાપે દેહ મૂક્યો.

ચિતોડનો કિલ્લો લઈ શકાયો ન હતો, તેથી પ્રતાપે મરતાં સુધી મહેલ બંધાવ્યો ન હતો, અને બીજી પ્રતિજ્ઞાઓ પણ સંપૂર્ણપણે પાળી હતી. ધન્ય છે પ્રતાપ જેવા ટેકીલા અને રણશૂરા રાણાને !

ઉપર પ્રમાણે પ્રતાપસિંહના જીવનચરિત્રના પાઠમા વીરરસ અને કરુણરસની જમાવટ બહુ સારી રીતે કરી શકાશે.

પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજ, અમદાવાદ.

સાકરલાલ પુરુષોત્તમ શુકલ
હેડમાસ્તર, પ્રેક્ટિસિંગ સ્કૂલ.

વળ કાઢયો[1] ભામે ખરો, દઈ પાંસળીએ વળ;[2]
મૂછે વળ દઈ[3] વળ હવે,[4] ટેકી પ્રતાપ પ્રબળ.

૧ કામ કર્યું; અણીને વખતે કામમાં આવ્યો. ૨ ખૂબ મહેનત કરી. ૩ મૂછે વળ દઈ=બહાદુરી બતાવી. ૪ પાછો વળ.

ભાવાર્થ.—ભામાશાના બાપદાદાએ પાંસળીએ વળ દઈ જે પૈસો બચાવ્યો હતો તે પ્રતાપ રાણાને ખરે વખતે આપી તેનું કામ કાઢયું, અને કહ્યું કે હે ટેકીલા અને બળવાન પ્રતાપ! તું બહાદુર પાછો વળ. મતલબ કે મેવાડની ભૂમિ છોડીને જઈશ નહિ.

ત્રિભુવન દેવશી રાઘવાણી
બી. આ. તા. સ્કૂલ નં. ૨. વઢવાણ શહેર.

શિક્ષકની યોગ્યતા

જે શિક્ષક બાળકોનું ધ્યાન સારી રીતે આકર્ષી શકતો નથી, તે શિક્ષકની યોગ્યતાને પામ્યો નથી એમ કહી શકાય.

બાળકોનુ વિષય પરત્વે ધ્યાન ખેંચવા માટે, અને વિષયમાં રસ લેતા કરવા માટે શિક્ષકની યોગ્યતા અગ્રસ્થાન ભોગવે છે. પ્રભાવશાળી શિક્ષક વર્ગમા જાય છે કે તરતજ વિદ્યાર્થીઓના મનમા શિક્ષક આવ્યા, એવો ભાસ થાય છે આળસ જતાની સાથેજ વિદ્યાર્થીઓ સ્વસ્થ થઈ જાય છે. પોતાની ગમે તેવી આતરઇચ્છાઓને મંકેલી લે છે અને એકાગ્રચિત્તથી શિક્ષકને સાભળવા ઇંતેજાર થાય છે. આ ઇંતેજારી બાળકનું ધ્યાન ખેંચે છે, અને વિષયમાં રસ લેતો કરવા માટે તેને તત્પર બનાવે છે. આવી રીતે સ્વેચ્છાનુસાર ગ્રહણ કરેલું જ્ઞાન બાળક કદી ભૂલતો નથી. મોટા મનુષ્યો કરતાં બાળકનામા તુલનાશક્તિ વધારે હોય છે. ગમે તેવો અજાણ્યો શિક્ષક વર્ગમા જાય તેની સાથેજ વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષકની તુલના કરી લે છે, એટલે પ્રથમ દિવસેજ જો વિદ્યાર્થીઓના મગજ ઉપર શિક્ષકનો સારો પ્રભાવ પડે તોજ તે બાળકોને શિક્ષણમા રસ લેતા કરી શકે અને કોઈપણ પ્રકારની બેદરકારી બતાવતાં બાળકો અચકાય. વિદ્યાર્થીઓ ઉપર પ્રભાવ પાડવા માટે અને તેમને વિષય પરત્વે આકર્ષવા માટે નીચેની બીના ધ્યાનમા લેવા જેવી છે:—

શિક્ષકની ઉંચાઈ વિદ્યાર્થીઓની ઉંચાઈના પ્રમાણમાં વધુ હોવી જોઈએ. ઉંચાઈના પ્રમાણમાં શરીર ભરાવદાર હોવું જોઈએ, તેમજ કોઈ-પણ જાતની ખોડ વિનાનું હોવું જોઈએ. મુખાકૃતિ પણ ભવ્ય જોઈએ, અને ચપળ નેત્ર જોઈએ. આવો સાધનસંપન્ન શિક્ષક ગમે તેવા વિદ્યાર્થીઓ ઉપર પોતાનો પ્રભાવ પાડી શકે છે. બાળકો ઉપર પ્રભાવ પાડવાની શક્તિ એ શિક્ષકનું પ્રથમ પ્રમાણપત્ર છે. ઉપર્યુક્ત કુદરતી સાધનો ઉપરાંત શિક્ષક તરીકેની યોગ્યતા મેળવવા માટે શિક્ષકે યોગ્ય પહેરવેશ રાખવો જોઈએ. શિક્ષકનો યોગ્ય પહેરવેશ ન હોય તો બાળકો ઉપર તેની સારી છાપ પડતી નથી માટે પહેરવેશ પણ શિક્ષકને યોગ્ય જોઈએ. યોગ્ય એટલે મોંઘો કે ખર્ચાળ નહિ, પણ સાદો, સ્વચ્છ અને શિક્ષકને છાજે તેવો હોવો જોઈએ. પહેરવેશ પણ શિક્ષકની યોગ્યતાનું બીજું પ્રમાણપત્ર છે.

શિક્ષકનો અવાજ એ શિક્ષકની યોગ્યતાનુ ત્રીજું પ્રમાણપત્ર છે. શિક્ષકનો અવાજ જો ક્લિષ્ટ કે ખોખરો હોય તો બાળકો ધ્યાન આપતાં નથી; માટે અવાજ પણ મધુરો, મીઠો અને આકર્ષક જોઈએ. વળી સમયાનુસાર અવાજમાં ફેરફાર કરવાની શિક્ષકનામાં શક્તિ જોઈએ. અવાજમાં પણ મિઠાશ તથા ભય અને પ્રેમની લાગણી જોઈએ. અવાજ બાળકોનાં મન હરવામાં સાધનરૂપ છે. કેટલાક શિક્ષકો વર્ગમાં સોટી લેઈ આમતેમ ફરવામાં, વિદ્યાર્થીઓને ગમે તેવી રીતે બોલાવવામા, બાળકો સમક્ષ ક્લિષ્ટ ભાષા વાપરવામાં અને કાનપટી પકડવામા પોતાને શિક્ષકની યોગ્યતાને પૂર્ણ દરજ્જે પહોંચ્યા હોય એમ માને છે. આવું વર્તન હોવા છતાંય "**परोपदेशे पाण्डित्यं**" કરવામાં અને બાળકના વિધાતા તરીકે બણગાં ફુંકવામાં પાછી પાની કરતા નથી. શિક્ષકોએ યાદ રાખવું જોઈએ કે બાળક એ અનુકરણ કરનાર પ્રાણી છે. શિક્ષકની જેવી રીતભાત તે જુએ છે તેવીજ રીતભાત, તેવીજ ચેષ્ટાઓ અને તેવુંજ વર્તન તે ગ્રહણ કરે છે અને તેવીજ જાતના સંસ્કાર તેના બંધાય છે; એટલે શિક્ષકે મનસા, વાચા અને કર્મણાથી આદર્શ અને યોગ્ય રીતભાત રાખવી જોઈએ. યોગ્ય રીતભાત પણ શિક્ષકની યોગ્યતાનું ચોથું પ્રમાણપત્ર છે.

હવે શિક્ષકના જ્ઞાન વિષે વિચાર કરીએ. શિક્ષક જ્ઞાની હોય પરંતુ શીખવવાની શૈલીથી અજ્ઞાત હોય, બાળકોને સમજાવવાની કે માર્ગદર્શક થવાની શક્તિ તેનામાં ન હોય તો તે જ્ઞાન શા કામનું ? શિક્ષકની બધી યોગ્યતાનો મૂળ પાયો જ્ઞાન છે. શિક્ષક સારો જ્ઞાની હોવો જોઈએ. જ્ઞાન સાથે

વાનગી મેળવવાને ઘટતી તમામ વિધિ કરી છે. છતાં જોઈતે નહિ મળી શકે તો નેપલ્સથી દક્ષિણ યુરોપનાં બંદરોએ થોભતી ઇન્ડો ચાયના ફ્રેન્ચ-સ્ટીમર લાઇનમાં મુસાફરી કરી વચ્ચે આવતાં એથેન્સ, કોન્સ્ટાન્ટીનોપલ, સ્મર્ના, પાલેસ્ટાઈન અને જેરૂસલેમ આગળ થઈ પોર્ટસૈયદ, એડન અને કોલંબોદ્વારા મદ્રાસ જવાય છે. મદ્રાસથી ઉત્તર હિન્દ તરફ મુસાફરી કરી ત્યાંની જોવા લાયક કેળવણીની સંસ્થાઓ તથા ઐતિહાસિક સ્થળો જોઈ, મુંબઈથી મોમ્બાસા પાછા આવશે. અત્રેના તેમજ હિંદના તેમના મિત્રોની ખાસ ઇચ્છા અને ભલામણથી ઉપલી મુસાફરીનું વર્ણન-શિક્ષણયાત્રાનો સવિસ્તાર હેવાલ ગુજરાત શાળાપત્રમાં મોકલવા મિ. જોશીએ કબુલ કર્યું છે. એથી બીજા શિક્ષકોને પણ તેમની શિક્ષણયાત્રાનો પરોક્ષ લાભ મળી શકશે.

આ મુસાફરી કરવામાં અત્રેની ગવર્મેન્ટે તેમને બની શકતી નાણાંની, રજાની તેમજ બીજી અનેક મદદ કરી છે જે ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

આ પહેલાં મિ. જોશીએ, સ્કાઉટ માસ્તર મિ. મહેન્દ્ર અને સ્કાઉટો સાથે પૂર્વઆફ્રિકાના ચારે પ્રદેશ-કેન્યા, યુગાન્ડા, ટાંગાનિકા અને ઝાંઝીબારની લગભગ ત્રણ હજાર માઇલની મુસાફરી કરી સ્થાનિક અનુભવ પણ મેળવ્યો છે. એ મુસાફરીમાં તેમણે સ્કાઉટોદ્વારા સંવાદ ભજવાવી લગભગ પાંચેક હજાર શિલિંગ મેળવ્યા હતા, જેમાથી હાઇસ્કૂલે સ્કાઉટીંગ તેમજ સ્પોર્ટને લગતાં સાધનો ખરીદ્યાં છે. એક પ્રિન્ટીંગ-પ્રેસ પણ ખરીદી તેની મદદથી વિદ્યાર્થીઓદ્વારા લખાણનું કંપોઝ કરાવી એક ત્રિમાસિકપત્ર '**અલીદીના**' બહાર પાડવામાં આવે છે.

મિ. જોશી અમદાવાદ પી. આર. ટ્રેનિંગ કૉલેજના ત્રીજાવર્ષના ટ્રેઇન્ડ શિક્ષક છે. ગુજરાતમાંથી ત્રણ ગવર્મેન્ટ શિક્ષકોની માગણી અત્રેની ગવર્મેન્ટે કરી હતી તે મુજબ મિ. પુંજાણી, મિ. જૈતલી અને મિ. જોશીની નિમણુક આ કોલોનીમાં સને ૧૯૨૫ માં કરવામાં આવી હતી. તે પૈકી મિ. પુંજાણી અને મિ. જૈતલીના કરાર પુરા થતાં તેમની નોકરી પાછી આપવામાં આવી છે, પરંતુ મિ. જોશીને અહીંની ગવર્મેન્ટે અત્રે કાયમ કરેલા છે અને તેમની હિંદની નોકરી અહીંની સર્વિસ સાથે જોડી દીધી છે. અત્રેની હાઇસ્કૂલમાં તે નીમાયા તે પહેલાં છેલ્લાં સાત વર્ષથી દાહોદ ભીલ સેન્ટ્રલ સ્કૂલમાં હેડમાસ્તર તરીકે કામ કરતા હતા. ત્યા પણ તેમણે શિષ્યો શિક્ષકો, અને ઉપરી અધિકારીઓનાં મન સંપાદન કર્યાં હતાં.

પૂર્વ આફ્રિકામાં હિંદીઓની વસ્તી લગભગ પચાસ હજાર છે. અહીંની ખાનગી અને સરકારી સ્કૂલોમા હિંદમાં ચાલતી ટેકસ્ટબુકો ચાલે છે કે જે હિંદની પરિસ્થિતિને લક્ષમા લઈ નિજ રચવામાં આવેલી છે. અહીંનું વાતાવરણ અને પરિસ્થિતિ તદ્દન જુદી છે, તેમજ અત્રેની સ્કૂલોને ઇંગ્લંડની યુનિવર્સિટીઓ સાથે પરીક્ષાનો સંબંધ હોવાથી અભ્યાસક્રમમાં પણ ઘણો તફાવત છે. આથી ઘણી મુશ્કેલી ઉભી થાય છે. મિ. જોશીને હિંદની સ્કૂલોનો ૧૫ વર્ષનો અનુભવ છે. અત્રેની સ્કૂલોનો ૮ વર્ષનો અનુભવ છે. તે ઉપરાંત યુરોપ અને આફ્રિકાના બીજા ભાગોનો અનુભવ આ મુસાફરીથી મેળવશે. એ અનુભવ, પૂર્વઆફ્રિકાની સ્કૂલો માટે કેટલીક ટેકસ્ટબુકો લખવા મિ. જોશી વિચાર રાખે છે તેમાં વધુ ઉપયોગી થઈ પડશે.

મિ. જોશીને, વિદાયગીરીના માનમા સ્ટાફ તરફથી આપવામાં આવેલા માનમેળાવડામા પ્રિન્સિપાલ મિ. ડોલ્ટન, વાઇસપ્રિન્સિપાલ મિ. બાર્ટન તથા ચીફ ઇન્સ્પેકટર મિ. બ્રેડશોએ હાજરી આપી તેમના કામનાં મુકતકંઠે વખાણ કર્યાં હતાં. આ પ્રમાણે પી. આર. ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં ટ્રેઇન્ડ થએલા, એક પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષક પોતાની કાર્યદક્ષતાથી ક્રમેક્રમે કોલોનીની હાઇસ્કૂલ સુધી પહોંચે અને તેમા સફળતા મેળવી ઉપરીઓના તથા મિત્રોના આશીર્વાદ સાથે યુરોપની શિક્ષણયાત્રા કરવાને ભાગ્યશાળી થાય તે ગુજરાતને ગુજરાતી શિક્ષકોને અને અમદાવાદ પી. આર. ટ્રેનિંગ કૉલેજને ગૌરવ લેવા જેવું છે.

આ લેખ લખવાનું પ્રયોજન મિ. જોશીની પ્રસંશા પ્રસિદ્ધ કરવાનું નથી પરંતુ બીજા ઉત્સાહી શિક્ષકોને પણ આવાં સાહસ કરવાનું પ્રોત્સાહન મળે તે છે.

મોમ્બાસા.
તા. ૧૭–૮–૩૩ } બી. ડી. ભટ્ટ, બી. એ.

ભરૂચ સેનિટરી એસોસિએશનનો ૧૯મા વર્ષનો અહેવાલ સને ૧૯૩૨–૩૩

વર્ષ દરમિઆન મંડળના જુદા જુદા કામની પ્રવૃત્તિઓ:—વર્ષ દરમિઆન શહેરમાં ૨૫ અને જિલ્લાના ગામોમાં ૨૦ મળી કુલ ૪૫ મેજિકલેન્ટર્નનાં ભાષણો "શારીરિક આરોગ્ય," "પાણીની સ્વચ્છતા," "મેલેરીઆ," "શીતળા

"સુવાવડ," અને "બાળહિત" વગેરે વિષયો પર એસોસિએશનના ડેમોન સ્ટ્રેટર મિ. શીમનલાલ ટી શાહે આપ્યા હતા

ભરૂચ ડિ. સ્કૂલબોર્ડના સુપરવાઇઝર મિ. એ. એમ. શાસ્ત્રીએ એસોસિએશનની મદદથી જિલ્લાની લોકલબોર્ડ સ્કૂલોમા આરોગ્યના વિષય પર ૧૦ મેજિકલેન્ટર્નના ભાષણો આપ્યા હતા. ઉપરાંત સચિત્ર પોસ્ટર સાથેના ભાષણો પણ આપવામા આવ્યા હતા, તેમજ મદ્રાસ હેલ્થ ડિપાર્ટમેન્ટ તરફથી મગાવેલા શીતળાના પોસ્ટરો ભરૂચ સીટી મ્યુનિ. મારફતે શહેરના જાહેર સ્થળોએ ચોટાડવામા આવ્યા હતા તથા શીતળાને લગતા હેંડબીલો છપાવી ગુજરાતી અને હિન્દના ગામોમા વહેંચવામા આવ્યા હતા

સિનેમા મારફતે ભાષણો—ભરૂચ સેનિટરી એસોસિએશનના સિનેમા મશીનથી ડિરેક્ટર ઑફ પબ્લિક હેલ્થ બંગાળ, તરફથી મોકલવામા "બાળસંભાળ" તથા આરોગ્યને લગતી સિનેમા ફીલ્મો બતા વવામા આવી હતી, અને શહેરમા પ્રદર્શનો ભરવામા આવ્યા હતા. દાંત અને મોઢાનુ આરોગ્ય, ક્ષય, બાળઉછેર વગેરે વિષયો સંબંધી પત્રિકાઓ, પોસ્ટરો વગેરે સાધનોથી માહીતી આપવામા આવી હતી

મ્યુનિ.ના મહિલાવિદ્યાલયમા દર્દીની સારવાર તથા હાઇજિનનો એક વર્ગ ઉઘડવામા આવ્યો હતો, તથા જે એન પીટીટ ગર્લ્સ સ્કૂલની ઉપલા ધોરણની છોકરીઓ માટે દર્દીની સારવારના ડેમોનસ્ટ્રેશનનો એક વર્ગ ડૉ એન વી પટેલ, એમ, બી બી એસની મદદથી ચલાવવામા આવ્યો હતો, અને ૪૩ છોકરીઓએ આ વર્ગના હાજરી આપી હતી જેમા દર્દીની સારવાર માટેના પ્રત્યક્ષ પ્રયોગો કરી બતાવવામા આવ્યા હતા

ઇનામી નિબંધ—મર્હુમ ડૉ જમશેદ ટી મુનશી મેમોરિઅલ ફંડ-માથી "શારીરિક આરોગ્ય"ના વિષય પર એક ઇનામી નિબંધ લખાવવામા આવ્યો હતો અને કુલ ૫૨ નિબંધો મળ્યા હતા વળી "ભરૂચ સેનિટરી એસોસિએશનના મ્યુઝિઅમમા મે શુ જોયુ" તે વિષે શહેરની સ્કૂલોમા તથા "મારા ગામની સ્વચ્છતા શી રીતે વધારવી" તે વિષે જિલ્લાની સ્કૂલોમા નિબંધો લખાવવામા આવ્યા છે। જિલ્લાઓના ગામોના કુવાઓના પાણી સાફ કરવા પોટાશ પરમેગનેટ તથા બાળકોની માવજતના સાધનો આપવામા આવ્યા હતા.

બાળહિત અને આરોગ્યઉજવણી—સેનિટરી એસોસિએશન તરફથી દરવર્ષ મુજબ છઠ્ઠી બાળહિત અને આરોગ્યઉજવણી ડિસેમ્બર માસમા તા ૨૭ થી ૨૯ મી સુધી શહેરમા દશાલાડની વાડીમા કરવામા

આવી હતી, અને તેને અંગે બાળહિત અને આરોગ્યને લગતા વિષયોના જુદા જુદા વિભાગો કરી એક આરોગ્યપ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યું હતું. એસોસિએશનના મોડેલો, પોસ્ટરો વગેરે તમામ સાધનો આરોગ્ય પ્રદર્શનમાં મૂકવામાં આવ્યાં હતાં. બાળહિત ઉજવણીના પ્રોગ્રામમાં તંદુરસ્તીને લગતા સંવાદ અને ભાષણો થયા પછી સિનેમા બતાવવામાં આવ્યો હતો. ભરૂચ સ્ત્રીમંડળની બાળાઓએ મેળાવડામા સંગીત, ગરબા વગેરેના કાર્યક્રમથી બાળહિત ઉજવણીના કામને સારી મદદ આપી હતી. જે માટે ભરૂચ સ્ત્રીમંડળનો આભાર માનવામા આવે છે. મે. ડિરેકટર ઑફ પબ્લિક હેલ્થ બેંગાલ, તરફથી મોકલવામા આવેલી મેલેરીઆ, કોલેરા અને બાળહિતની સિનેમા ફીલ્મો દશાલાડની વાડીમા તથા શહેરના બીજા ભાગમાં બતાવવામાં આવી હતી. બેબીવીકને અંગે પહેલે દિવસે બેબીવીકના જોઈન્ટ ઓનરરી સેક્રેટરિ ખાન બહાદુર ડો. બલસારા, ભરૂચના સિવિલ સર્જન સાહેબ તથા મિ. કે. એ. બાલા, તથા સેનિટરી એસોસિએશન અને રેડક્રોસ સોસાઈટીના જોઇન્ટ ઓનરરી સેક્રેટરિ ખાનસાહેબ સોરાબજી બ. જીનવાલાએ પ્રસંગને અનુસરતાં ભાષણો કર્યાં હતાં. સરદાર ભાસાહેબ રાયસીંગજી એમ. એલ. સી. કેરવાડાના ઠાકોર સાહેબના શુભ હસ્તે બેબીવીક ખુલ્લું મૂકવામાં આવ્યું હતું. તારીખ ૩૦–૧૨–૧૯૩૨ના રોજ સર શાપુરજી ભરુચા હોલમાં બાળકોનો જલસો રાખવામાં આવ્યો હતો, અને તેમાં તંદુરસ્ત બાળકોને સૌ. ઇન્દ્રલક્ષ્મી હીરાલાલ નાળિએરવાળાના શુભહસ્તે ઇનામો વહેંચી આપવામાં આવ્યા હતા. તંદુરસ્તીની હરિફાઈમાં ૧૫૬ બાળકો લાવવામાં આવ્યાં હતાં અને તેમા ૨૬ તંદુરસ્ત બાળકોને ઇનામો વહેંચી આપવામા આવ્યાં હતાં, તથા બાળહિતને લગતી સિનેમા ફિલ્મ બતાવવામાં આવી હતી. આ વર્ષે બાળહિત ઉજવણીનો લાભ સ્ત્રીઓએ સારા પ્રમાણમાં લીધો હતો. આ કામમાં જુનિઅર રેડક્રોસ તરફથી દલાલ અને પાયોનિઅર હાઇસ્કૂલોના વિદ્યાર્થીઓએ સારી મદદ કરી હતી.

જિલ્લાના દરેક ગામે બાળહિત ઉજવણી કરવામાં આવી હતી અને તેને અંગે નાના આરોગ્ય પ્રદર્શનો કરવામા આવ્યાં હતાં તથા બાળહિત ઉજવણીના ઉદ્દેશો તથા બાળહિતનાં ભાષણો આપવામાં આવ્યાં હતાં.

શહેર તથા જિલ્લામાં આંખની દવા, તાવની દવા, તાત્કાલિક ઇલાજની દવાઓ આપવામાં આવી હતી. તેમજ વૈદકીય શિક્ષણવર્ગ ખોલવામાં આવ્યો હતો જેમાં શિક્ષકોએ સારો લાભ લીધો હતો. આ કાર્યને અંગે આરોગ્યસંગ્રહસ્થાન પણ રાખવામાં આવ્યું છે. એસોસિએશનને મુંબઈ

સરકાર તરફથી તેમજ ભરુચ ડિ. લો. બો. અને મ્યુનિસિપાલિટિ તરફથી કેટલુંક ખરચ મળે છે, તેમજ અન્યસંસ્થા તેમજ વ્યક્તિઓ તરફથી મદદ મળતી રહે છે.

આરોગ્યસંગ્રહસ્થાન તથા આરોગ્યને લગતી લાયબ્રેરી:—આરોગ્યસંગ્રહસ્થાનમા ૧૧૬ મોડેલો, ૮૦ પોસ્ટરો. ૨૦ નમુનાઓ, ૨૭૩ ચાર્ટસ અને ૭૬૩ મેજિકલેન્ટર્ન સ્લાઇડઝ તથા ટ્રાવેલીંગ એક્ઝિબીશન માટે મોડેલો, ચાર્ટસ વગેરેનો સેટ રાખવામા આવ્યો છે. આરોગ્યને લગતી લાયબ્રેરીમા ૭૦૪ ચોપડીઓ છે. મ્યુઝિઅમ હોલમાં એસોસિએશનના મેમ્બરો તથા વિદ્યાર્થીઓને તંદુરસ્તીને લગતી સિનેમા ફીલમો તથા મેજિકલેન્ટર્નની સ્લાઇડઝો બતાવવામાં આવે છે. વરસ દરમિઆન લેડી ઇન્સ્પેક્ટ્રેસ ઓફ ફેક્ટરીઝ તથા લેડી સુપ્રિન્ટેન્ડ ઓફ આઇ. પી. મિશન સુરતે આરોગ્યસંગ્રહસ્થાનની મુલાકાત લઈ પોતાના ઉંચા અભિપ્રાયોની નોંધ કરી છે. તેમજ આર. એસ. દલાલ હાઇસ્કૂલ, પીટીટ ગર્લ્સ સ્કૂલ તથા જિલ્લાના વિદ્યાર્થીઓ, બાળાઓએ તથા જાહેર પ્રજાએ આ આરોગ્યસંગ્રહસ્થાનનો સારો લાભ લીધો હતો.

ભૌગોલિક પર્યટણ–શાહીબાગ

અમે તા. ૨–૯–૩૩ ના રોજે શનિવારે બપોરે ૪–૩૦ વાગતાં શાહીબાગ પહોંચ્યાં. અમારી દસ દસ સ્કૉલરોની ટુકડીઓ અનુક્રમે ગઇ હતી. તે દરેક ટુકડીને અમારા ભૂગોળના શિક્ષકે પ્લાન દોરવાનું કામ સોંપ્યું. કમિશ્નર સાહેબના બંગલાથી દરેક ટુકડી અનુક્રમે ૧૦૦–૧૦૦ ડગલાં આગળ વધી જે જગા નક્કી થાય તે જગાનો તેને પ્લાન દોરવાનો હતો. અમારી દસ ટુકડીઓ આખા શાહીબાગના વિસ્તારમાં દસ જગાએ વહેંચાઈ ગઈ, અને પોત પોતાનો પ્લાન દોરવાનું કામ શરૂ કરી દીધું. દરેકે સ્કેચબુક, રબર, પેન્સિલ, માપવાનાં સાધનો વગેરે સાથે લઈ લીધાં હતાં. અમારી ટુકડીને ભાગ એક પૂલનો પ્લાન દોરવાનો આવ્યો હતો. પ્લાન દોરતાં પહેલાં અમે અમારી સ્કેચબૂકમાં તેનું ચિત્ર પાડી લીધું. પછી અમે નીચે પ્રમાણે તેનું માપ લીધું.

કમિશ્નર સાહેબના બંગલાથી અમે ૨૧૦૦ ફૂટ ઉત્તરમાં આવ્યા હતા. એ રસ્તો કેમ્પ તરફ જતો હતો. અમારા પૂલની ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ ૪૦' હતી અને પૂર્વપશ્ચિમ પહોળાઈ ૨૦' હતી. નીચેનું 'તળાઉ

૨૦' ઊંડુ હતું. એ પૂલની નીચે કરેલા ચણતર વચ્ચેની પહોળાઈ ૧૦' હતી. એવા નાનકડા પુલ ઉપરથી મોટી મોટી નદીઓના પુલનો ખ્યાલ અમને આવતો હતો.

એ પુલ ઉપર ઉભા રહી પશ્ચિમ દિશાએ નજર કરતાં એક મોટી ખીણ માલમ પડી. એ ખીણની ઉપરની પહોળાઈ ૯૦' હતી. મધ્યની પહોળાઈ ૮૦' હતી અને તળીઆની પહોળાઈ ૩૦' હતી. એ ખીણ ઉપરની જમીનની સપાટીથી તળીઆની સપાટી સુધી ૫૦' ઊંડી હતી. એ ખીણની પેલીમેર સાબરમતી નદી જોવામા આવતી હતી. સાબરમતી નદી સુધી એ ખીણની લંબાઈ ૧૫૦' હતા એ ખીણમા એક પગરસ્તો માલમ પડતો હતો. પૂલથી ૫૦' દૂર એ ખીણનુ તળીઉ ફક્ત ૧૫' સાંકડું હતું. આગળ જતાં નદી પાસે તળીઆની પહોળાઈ ૨૦' હતી. સાબરમતી નદીનું વહેણ અમારા પુલને સમાંતર ઉત્તરથી દક્ષિણ વહેતું હતું અને આગળ જતાં તે વહેણ પશ્ચિમમાં વળ્યું હતુ.

એ નદીની પહોળાઈ આસરે ૩૦૦ ફૂટ હતી. નદીની પેલી બાજુએ લગભગ ૫૦૦' પહોળું મેદાન હતું. તેમા લીલું ઘાસ ઉગેલું માલમ પડતું હતું. એ મેદાનમા રેલવેના રસ્તા ઉપર આગગાડીના ડબ્બાની હાર જણાતી હતી. એ ડબ્બાની પેલી બાજુનો પૃથ્વીનો કેટલોક ભાગ પણ દૃષ્ટિમર્યાદામાં આવતો હતો. ત્યાં નાના મોટા પુષ્કળ ઝાડો હતા. ત્યાં આકાશ અને પૃથ્વી ક્ષિતિજમાં મળી ગયા હોય એમ લાગતું હતું. ખીણની દક્ષિણે કેટલાંક ખેતરો હતાં અને ઉત્તરે ઘાસચારાની જમીન હતી.

ઉપર દર્શાવ્યા મુજબ ચોક્સ માપ લઈ ૨૦'=૧'' એ સ્કેલ લઈ તેનું માપચિત્ર (પ્લાન) એક મોટા કાગળમા પાડયું, જેનો નમુનો આ સાથે આપવામાં આવ્યો છે.

એ સિવાય નદીની પાસે જઈ નિશાળનાં ભૂગોળને લગતી ઘણી બાબતો શીખવાની મળી હતી. પાણીના વહેણથી જમીનના જુદા જુદા આકારો બન્યા હતા. જમીનની અણી લાંબી થઈ નદીના પાણીમાં ગઈ હતી. તેમ પાણીનો કેટલોક ભાગ જમીનમા ગએલો જણાતો હતો. કોઈ જગાએ પાણીનો ભાગ ત્રણે બાજુએ જમીનથી ઘેરાએલો જણાતો હતો. તેનાથી ઉલટું જમીનનો મોટો ભાગ ત્રણે બાજુએ પાણીથી વીંટળાએલો જણાતો. આ ઉપરથી ભૂશિર, અખાત, ઉપસાગર, દ્વીપકલ્પ વગેરે ભૂગોળને

આપણે આપણા બાળકોને તળાવ કે નદી આગળ લઈ જઈ ત્યા જમીન અને પાણીના કિનારા આગળ બનેલા અનેક આકારો ઉપરથી ભૂગોળની વ્યાખ્યા શીખવીશું તો તેની છાપ બાળકોના મગજમાં સચોટ પડશે. તેજ પ્રમાણે નિશાળ અને તેના ઓરડાનું માપ લઈ તેનું માપચિત્ર પ્રથમ દોરતાં શીખવીશું તો ગામના, તાલુકાના કે જિલ્લાના નકશાઓનો ખ્યાલ તેમના મગજમા સ્પષ્ટ થશે, અને એવી રીતે આપેલા ભૂગોળના પાઠો હંમેશાં ફળદાયી નીવડશે.

પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કોલેજ. **સ્કોલર ગોવિંદજી ભાણાભાઈ ચાંપાનેરી**

જાહેરખબર

રાવસાહેબ માધવલાલ હરીલાલ સ્મારક ફંડની કોઈ નક્કી કરેલા વિષય ઉપર સૌથી સરસ પાઠ આપવા માટે પંચમહાલ જિલ્લો, પંચમહાલ એજન્સિ, રેવાકાંઠા, મહીકાંઠા અને પાલણપુર એજન્સિની કોઈ સ્ત્રીશિક્ષકને સ્મારક ઇનામ તરીકે રૂ. ૩૦) એક ત્રીસના ઇનામનાં પુસ્તકો અથવા સાહિત્યો આપવાની ધી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ ગોઠવણ કરી છે. પરીક્ષા તા. ૧૧-૧૨-૩૩ ને સોમવારના રોજ અમદાવાદની ધી મહાલક્ષ્મી ટ્રેનિંગ કોલેજની પ્રેક્ટિસિંગ સ્કૂલમા સદરહુ કોલેજના લેડી સુપરીન્ટેન્ડન્ટ અને પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજના હેડમાસ્તર સાહેબ લેશે. પાઠનો વિષય અને વર્ગનું નામ એક કલાક અગાઉ જણાવવામા આવશે. સઘળી અરજીઓ તા. ૫-૧૨-૧૯૩૩ સુધીમાં પોતાના ઉપરી અધિકારી મારફત મહાલક્ષ્મી ટ્રેનિંગ કોલેજનાં લેડી સુપરીન્ટેન્ડન્ટ સાહેબ તરફ ઉમેદવારે મોકલવી. પાચ વરસ ઉપરની અને પંદર વરસ અંદરની નોકરીવાળાં સ્ત્રીશિક્ષકો આ ઇનામ માટે હરિફાઈ કરી શકશે.

મહાલક્ષ્મી ટ્રેનિંગ કોલેજ ફોર વીમેન. } **મિસ બેપ્ટિસ્ટા**

મુંબઈ ઇલાકાની ઉર્દુ શાળાઓ માટે મંજુર થએલાં પુસ્તકોની યાદી

નંબર	પુસ્તકોનુ નામ.	ગ્રંથકર્તાનુ નામ.	પ્રગટકર્તા કે બુકસેલરનું નામ	કિંમત રૂ. આ. પા	શા માટે મંજુરી આપવામા આવી છે.	રિમ
૧	ઝનાના ઉર્દુ ફાર્મ હિસ્સા-એ-અવ્વાલ, ૧૯૩૨	મૌ'લવી ફીરોઝુદ્દીન એન્ડ સન્સ, લાહોર	મૌલવી ફીરોઝુદ્દીન એન્ડ સન્સ, લાહોર.	૦—૪—૦	છોકરીઓની ઉર્દુ પ્રાથમિક સ્કૂલોમા ધોરણ ૧ લા માટે પાઠયપુસ્તક તરીકે.	
૨	,, ,, દુવ્વુમ ,,	,,	,,	૦—૭—૦	,, ૨ ,, ,,	
૩	,, ,, સેવ્વુમ ,,	,,	,,	૦—૮—૦	,, ૩ ,, ,,	
૪	,, ,, ચહરૂમ ,,	,,	,,	૦—૯—૦	,, ૪ ,, ,,	
૫	,, ,, પંજુમ ,,	,,	,,	૦—૧૦—૦	,, ૫ ,, ,,	
૬	,, ,, શશુમ ,,	,,	,,	૦—૧૨—૦	,, ૬ ,, ,,	
૭	,, ,, હફતુમ ,,	,,	,,	૦—૧૨—૦	છોકરીઓની ઉર્દુ પ્રાથમિક સ્કૂલોમા ઇનામ અને લાયબ્રેરી માટે અને બીઓ માટેના જુનિઅર પહેલા વર્ષના કલાસમા પાઠ્યપુસ્તક તરીકે.	
૮	,, ,, હશ્તુમ ,,	,,	,,	૦—૧૩—૦	,, ,,	
૯	હેંડબુક ઑફ ડ્રોઇંગ ભાગ ૧	કવેરી કમરૂદ્દીન, હેડ ડ્રોઇંગમાસ્તર, શ્રી રણબીર હાઇસ્કૂલ, જમ્મુ	ઠાકર આનંદ એન્ડ સન્સ, મોરીગેટની અંદર, લાહોર	૦—૪—૦	ઉર્દુ પ્રાથમિક સ્કૂલોમા અને ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટીટ્યુશનોમા ઇનામ અને લાયબ્રેરી માટે.	
૧૦	,, ,, ૨	,,	,,	૦—૪—૦	,,	
૧૧	,, ,, ૩	,,	,,	૦—૮—૦	,,	

૧૨	ગાયન્ગક કિરિશમે, ભાગ ૧	લાલા દોલતરામ મરણા, પ્રોફેસર ડી. એ. વી. કૉલેજ, રાવળપીંડી.	રાકર આનંદ એન્ડ સન્સ, મોરીગેટની અંદર, લાહોર.	૦-૧૧-૦	દરેક ઉર્દુ ઇન્સ્ટીટ્યુશનોમા ઇનામ અને લાયબ્રેરી માટે.
૧૩	,, ,, ૨	,,	,,	૦-૧૦-૦	,,
૧૪	,, ,, ૩	,,	,,	૦-૧૩-૦	,,
૧૫	ગુલદસ્ત એ મુહાવરાતે ઉર્દુ	માલીક અબ્દુર્રહેમાન સાહેબ, એમ એ પ્રોફેસર અલસેના-એ શરીકા અગ્રેજી સ્ટેટ કોલેજ, માલેર કોટલા	,,	૦-૫-૦	ઉર્દુ પ્રાથમિક સ્કૂલોમા ઇનામ અને લાયબ્રેરી માટે
૧૬	અહસનુલ ખયાલ, પહેલી આવૃત્તિ, ૧૩૫૧ હીજરી	મહમ્મદ બશીરૂદીન અનસારી	લેખક	૦-૪-૦	દરેક ઉર્દુ ઇન્સ્ટીટ્યુશનોમા ઇનામ અને લાયબ્રેરી માટે.
૧૭	દિનયાતમ પહલા રિસાલા ૧૯૩૨ ની ૩૫ મી આવૃત્તિ	,,	અંજુમન-એ-હિમાયત એ-ઇસ્લામ, લાહોર.	૦-૧-૬	મકતબ્સમા અને ઉર્દુ પ્રાથમિક સ્કૂલોમા મુસલમાન વિદ્યાર્થીઓ માટે ઇનામ અને લાયબ્રેરી માટે
૧૮	,, દુસરા ,, ,, ૨૦ ,,	,,	,,	૦-૨-૬	,,
૧૯	,, તીસરા ,, ,, ૨૪ ,,	,,	,,	૦-૩-૦	,,
૨૦	તુલુ-એ-ઇસ્લામ, હિસ્સા-એ અવ્વલ, ૧૯૩૦ ની બીજી આવૃત્તિ	,,	,,	૦-૧-૬	ઉર્દુ પ્રાથમિક સ્કૂલોમા ઇનામ અને લાયબ્રેરી માટે.
૨૧	,, ,, દુવ્યુમ, ૧૯૩૦ ની પહેલી આવૃત્તિ	,,	,,	૦-૧-૫	,,
૨૨	,, ,, સેવ્યુમ, ૧૯૩૦ ની પહેલી આવૃત્તિ	,,	,,	૦-૧-૫	,,

૨૩	,, ,, ચહરૂમ, ૧૯૨૯ ની પહેલી આવૃત્તિ	મહમ્મદ બશીરૂદ્દીન અનસારી.	અંજુમન-એ-હીમાયત એ-ઇસ્લામ, લાહોર.	૦—૧—૧૦	,,
૨૪	અખલાકે મુહમ્મદી, હિસ્સા-એ-અવ્વલ વા દુવ્વુમ, ૧૯૩૦ ની બીજી આવૃત્તિ	,,	,,	ભાગ ૧ લાના ૦—૨—૧	,,
૨૫	અલ અમીન, ૧૯૩૧ ની બીજી આવૃત્તિ	,,	,,	ભાગ ૨ જાના ૦—૨—૧૦ ૦—૪—૪	,,
૨૬	જદીદ ઇબ્તિદાઈ કાયદા, ૧૯૨૯ ની પહેલી આવૃત્તિ	ફરી અબ્બાસહુસેઇન એન્ડ ફરી સરફરાઝ હુસેઇન.	લાલા સુલતાનચાદ એન્ડ બ્રધર્સ, ચદનીચોક, દિલ્હી.	૦—૧—૬	બાળવર્ગ માટે પાઠ્યપુસ્તક તરીકે.
૨૭	ઉર્દુ કી દુસરી કિતાબ, ૧૯૩૧ ની પહેલી આવૃત્તિ	,,	,,	૦—૮—૦	ધોરણ ૨ જા માટે વધારાના વાચન તરીકે.
૨૮	,, તીસરી ,, ,,	,,	,,	૦—૯—૦	,, ૩ જા ,,
૨૯	,, ચૌથી ,, ,,	,,	,,	૦—૮—૬	,, ૪ થા ,,
૩૦	મખ્ઝને અદબ, હિસ્સા-એ-અવ્વલ, ૧૯૩૨ ની પાચમી આવૃત્તિ	મીરઝા મહમદ સૈયદ સાહેબ અને શેખ મહમદ અકરામ સાહેબ.	પંજાબ પ્રિન્ટિગ વર્કસ બુકડેપો, અનારકળી, લાહોર.	૦-૧૦—૦	દરેક ઇન્સ્ટીટયુશનોમાં ઇનામ અને લાયબ્રેરી માટે અને માધ્યમિક સ્કૂલોના ધો. ૪ થા અને પુરૂષ તેમજ સ્ત્રીઓની ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટીટયુશનોના પહેલા વર્ષ માટે પાઠ્યપુસ્તક તરીકે.
૩૧	,, દુવ્વુમ ,,	,,	,,	૦-૧૧—૨	,, ,, અને ધો. ૫ મા અને ,, ,, બીજા વર્ષ માટે. ,,

૩૨	,, સેવ્યુમ ,,	,,	,,	૦—૯—૧૦	,, અને માધ્યમિક સ્કૂલોમાં ધો. ૬ ઠ્ઠા માટે.
૩૩	,, ચહેરૂમ ,,	,,	,,	૦—૧૨—૦	,,
૩૪	તાજે આફરીનીશ, પહેલી આવૃત્તિ	અબ્દુલ હમીદ નોમાની.	લેખક	૦—૧૦—૦	દરેક ઉર્દુ ઇન્સ્ટીટ્યુશનોમાં ઇનામ અને લાયબ્રેરી માટે.
૩૫	પ્યારે બચ્ચોકા ગ્યાગ કાયદા, હિસ્સા—એ—અવ્વલ, ૧૯૩૭ની ત્રીજી આવૃત્તિ	અબ્દુલ કાદીર અબ્દુલગની, હેડમાસ્તર, મ્યુનિ ઉર્દુ બૉયઝ સ્કૂલ નં. ૨૩ જુનાગીટી	લેખક	૦—૧—૬	બાળવર્ગમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે
૩૬	,, ,, દુવ્વુમ ,,	,,	,,	૦—૧—૦	,,
૩૭	મુરીદુલ અકવાલ, ઑક્ટોબર ૧૯૨૯	કરીમહમદ હુસેઇન સાહેબ	,,	૦—૩—૬	પ્રાથમિક સ્કૂલોમાં ઇનામ અને લાયબ્રેરી માટે.
૩૮	સીરતે નબવી, વોલ્યુમ ૧ પહેલી આવૃત્તિ	શામલી—એ—નાઓમની	દારૂલ મુસાનીફીન આઝમગઢ.	૬—૦—૦	ઉર્દુ માધ્યમિક સ્કૂલોમાં અને ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટીટ્યુશનોમાં ઇનામ અને લાયબ્રેરી માટે.
૩૯	,, ,, ૨ ,,	,,	,,	૬—૦—૦	,,
૪૦	,, ,, ૩ ,,	,,	,,	૬—૦—૦	,,
૪૧	,, ,, ૪ ,,	,,	,,	૬—૦—૦	,,
૪૨	ખુલફાએ—રાશેદીન, પહેલી આવૃત્તિ	મુઇનુદ્દીન નાડવી	દારૂલ મુસન્નીફીન, આઝમગઢ.	૩—૮—૦	,,
૪૩	મુહાજિરીન હિસ્સા—એ—અવ્વલ ,,	,,	,,	૪—૦—૦	,,
૪૪	તબકાતુલ ઉમમ ,,	કાઝી અહમદમીયા અખ્તાર	,,	૧—૮—૦	,,

૪૫	નિટરો ,,	મુઝફ્ફરદીન નાડવી	,,	૧—૦—૦	,,
૪૬	તારીખે ફિકહે ઇસ્લામ	અબ્દુસ સલામ નાડવી	,,	૪—૦—૦	,,
૪૭	તમીવુફે ઇસ્લામ	અબ્દુલ મઝીદ	,,	૧—૮—૦	,,
૪૮	અરબો હિંદ કે તઅલ્લુકાત	સૈયદ સુલેમાન નાડવી	હિંદુસ્તાની એકેડેમી, અલ્હાબાદ	૪—૦—૦	,,
૪૯	હિંદી શાએરી, પહેલી આવૃત્તિ	ડૉ. આઝમ કરવી	,,	૨—૦—૦	,,
૫૦	મળરસ ,,	મૌલાના વઝી	અંજુમન–એ તરક્કી–એ ઉર્દુ, ઔરંગાબાદ	૪—૦—૦	,,
૫૧	ઇતિકા ,,	મુસ્તક અહેમદ	,,	૧—૬—૦	,,
૫૨	આબે બકા ,,	ખાજા અબ્દુરરઉફ, ‘ઇશરાત’	કુતબુદ્દીન અહેમદ, નામીપ્રેસ, લખની	૨—૦—૦	,,
૫૩	ઝુલરી હિસ્સા–એ–અવ્વાલ, ચોથી આવૃત્તિ	મહમદ ઇનાયતુલ્લાહ ખાન	દારૂલ ઇશાઅત, લાહોર	૧—૦—૦	,,
૫૪	,, કુલ્લુમ, ત્રીજી આવૃત્તિ	,,	,,	૧—૦—૦	,,
૫૫	દરબારે અકબરી, પહેલી આવૃત્તિ	મહમદહુસેન આઝાદ	મુફીદ–એ-અઆમપ્રેસ, લાહોર.	૫—૦—૦	,,
૫૬	નૈરંગે ખિયાલ	,,	,,	૦—૭—૦	,,
૫૭	ખિયાલાતે અઝીઝ	અઝીઝ મીરઝ	ઝમાના પ્રેસ, કાનપુર	૧—૦—૦	,,
૫૮	મઝામીને ફરહર્ત વૉલ્યુમ ૧	મીરઝા ફરહતુલ્લાબેગ	પેશ્વાપ્રેસ, દિલ્હી.	૨—૬—૦	ઉર્દુ માધ્યમિક સ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટીટ્યુશનોમાં ઇનામ અને લાયબ્રેરી માટે.
૫૯	,, ,, ૨	,,	,,	૨—૬—૦	,,
૬૦	,, ,, ૩	,,	આઝમસ્ટીમ પ્રેસ, હૈદરાબાદ	૨—૮—૦	,,

૧૨	હિંદુસ્તાનકી મુઆશરતી હાલાત	અબ્દુલ્લાહ યુસુફઅલી	ઈંડિઅન પ્રેસ, અલ્હાબાદ.	૧—૪—૦	”
૧૩	તારીખે અદબીયાતે ઈરાન	સૈયદ સજ્જાદહુસેન	અંજુમને-તરકી-એ ઉર્દુ-ઔરંગાબાદ.	૪—૮—૦	”

પુના, તા. ૧૪ મી જુલાઈ, ૧૯૩૩.

(સહી) એ. એમ. ખાન
સેક્રેટરી, ઉર્દુ મૂલણુક કમિટી, પુના.

સને ૧૯૩૩-૩૪ ની સાલનું એન. પી. વકીલ શિષ્યવૃત્તિની પરિક્ષાનુ પરિણામ

ક્રમાંક	નામ	ઉમર	કઈ શાળામા ભણે છે	માસિક શિષ્યવૃત્તિની ક્રમ રકમ રા.
	“ અ ” વર્ગ			૪
૧	પીરા એન. શ્રોફ	૧૩	સરકારી ગર્લ્સ હાઇસ્કૂલ અમદાવાદ	
	“ બ ” વર્ગ			૫
૨	ખાલી			
	“ ક ” વર્ગ			૬
૩	ધન જહાંગીર મોબેદજી	૧૫	સદર	
	“ ડ ” વર્ગ			૭
૪	ઇન્દુ આર. શેઠ	૧૬	ઉપરસદર	

મ્યુનિસિપલ ઑફિસ,
અમદાવાદ તા. ૩૧-૮-૩૩

સહી. મણીલાલ ચતુરભાઈ ઉપપ્રમુખ
અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટિ.

ઇનામપત્રક

ભરુચ જિલ્લો

દીવી	ભગત ગિરધર કાળીદાસે	૩—૦—૦	વીરમસાહમાં ઘઉંનો લે ૧ મણ આપ્યો.
	પા. નાગજી મીઠાએ	૧—૦—૦	,, ખાંડ આપી
	મિ. મોહન છીતાભાઇએ	૨—૦—૦	,, તેલ તથા ગો આપ્યો.
	મિ. મોરાર ભગવાને	૨—૦—૦	,, સાણચોખા ત ,, મોરસ આપી
	બાઇ લક્ષ્મી	૨—૦—૦	,, ચોખા તથા લે આપ્યો.
ભરુચ	મિ. વર્મતલાલ શેઠ સાહેબ તરફથી	૭-૧૧-૯	મિશન સ્કૂલ નં. ૨ ' *પુસ્તકો તથા સ્લેટો ઇન*-મમાં વહેંચી.'
	,,	...	ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને પ મીશ શીવડાવવા સ ખાદીના પાંચ તા ભેટ આપ્યા.
માડવાખુ-જર્ગ	શાહ સ્વરૂપચંદ પાનાચંદ તથા મિ. રાયજીભાઇ ઉકાભાઇ તથા ઘાંચી ચીમન નારણભાઇએ મળી	૩—૦—૦	સાકર વહેંચી.
કેરવાડા	મિ. લલ્લુ બાપુએ	૬—૦—૦	કન્યાશાળાની પરબ આપ્યા.
	મિ. મનોર ફુલવે	૩—૦—૦	,,
	મિ. સવઇચંદ ચુનીલાલે	૩—૦—૦	,,
	મે. ઠાકોરસાહેબના પાટવી કુમારશ્રી માનસિંહજી સાહેબે	૧૮—૦—૦	કન્યાશાળામાં રમતગમ નો મેળાવડો કરવા રોકડ ઇનામ વહેંચ્યું
	મે. કારભારી સાહેબ માધવ-સિંહજી ખુમાનસિંહજીતરફથી	૨૪—૦—૦	મુખ્ય સ્કૂલમાં બારમા સુધી પરબ બેસાડી.
અંદાડા	ગડખોલના પા. છગન કેશુર	૩૦—૦—૦	મુખ્ય સ્કૂલ તથા કન્ય શાળા જમાડી.
ઓરા	ગજ બાધરસંગ દુલાળાવાળે	૨૫—૦—૦	સ્કૂલ જમાડી.
હાંસોટ	અંકલેશ્વરના મે. મામલતદાર સાહેબ તરફથી	૫—૦—૦	ઇસ્પીક્ટ કન્યાકલાસ પે તી વખતે મિઠાઈ વહેંચ
	ડૉ. બાપુભાઇ પી. ગેરે	૩—૦—૦	બાળાઓને પુસ્તકો વહેંચ્ય
આસરમા	દુકાનદાર હરકીશન નાથુભાઇએ	૧૦—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા

આમોદ	નવાબસાહેબે	૧૫—૦—૦	૪૮ વાસણો સ્કૂલના ફંડમાં આપ્યા.
	ખાનસાહેબે	૫—૦—૦	૧૦ ,,
	શેઠ દોલતરામ દલસુખરામ	૩—૦—૦	
	શેઠ શંકરલાલ તાપીદાસ	૩—૦—૦	
	શેઠ નગીનલાલ દીપચંદ	૨—૦—૦	
	કૃષ્ણલાલ પ્રાણલાલ દેસાઇ	૨—૦—૦	સ્કૂલફંડમાં ભેટ આપ્યા.
	હિંમતસિંહ છત્રસિંહ રાણા	૨—૦—૦	
	બાપુસાહેબ દીપસંગજી રાણા	૨—૦—૦	
	અમઇદાસ વેરીભાઇ	૨—૦—૦	
	લાલચંદ કાળીદાસ	૧—૦—૦	
	ઉમાવા દાઉમાવા	૧—૦—૦	
	પુરૂષોતમ નરસિંહભાઈ પટેલ	૧—૦—૦	
	શાહ ધનજીભાઇ	૧—૦—૦	
	બાજીખાનજી અકત્યારખાન	૧—૦—૦	
	અમઇદાસ ગોકળદાસ પટેલ	૧—૦—૦	
	ઝવેરભાઇ ઇશ્વરભાઇ પટેલ	૧—૦—૦	
	હીરાભાઇ બહેચરભાઇ પટેલ	૧—૦—૦	
	જેઠાભાઇ ગોરધન	૧—૦—૦	
	છગનલાલ ફુલચંદ	૧—૦—૦	
	ડો. લલ્લુભાઇ નગીનલાલ	૧—૦—૦	
	માણેકલાલ ગુલાબરાય દેશાઇ	૧—૦—૦	
	મોતીલાલ ગીરધરલાલ	૧—૦—૦	
	વૈદ છગનલાલ લલ્લુભાઇ	૧—૦—૦	
	વૈદ પુરષોતમ ખુસાલભાઇ	૧—૦—૦	
	કાળીદાસ ડાહ્યાભાઇ	૧—૦—૦	
	મોદી વમળચંદ રાયચંદ	૧—૦—૦	
	સોમચંદ જગજીવન શાહ	૧—૦—૦	
	નગીનલાલ વમળચંદ તલાટી	૧—૦—૦	
	અંબાલાલ કાળીદાસ કંદોઇ	૦—૮—૦	
કેનોદ	કરકના રાજ કલ્યાણસંગ સુરસંગે	૨૦—૮—૦	બાળકોને પિત્તળના પ્યાલા તથા મિઠાઈ વહેંચી,
	પા. પરભુભાઇ કાભઇએ	૧૭—૧૨—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
	પા. રાઇજી હરિભાઈએ	૧૫—૮—૦	,,
અંકલેશ્વર	ખાલપા પચાનના પટેલ કાનજીભાઇ ધનજીભાઇએ	૧૨—૦—૦	બ્રાંચસ્કૂલ નં. ૩ના વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
ઝઘડીઆ	અમલેશ્વરના રાજ હમીરસિંહજી લક્ષ્મણસિંહજી રાણાએ.	૬—૮—૦ ૧—૦—૦	બાળાઓને પિત્તળના પ્યાલા તથા મિઠાઈ વહેંચી.
નિકોરા	કલાલીના પા. વલ્લભભાઈ ઝવેરભાઈએ	૬—૦—૦	બાળાઓને જર્મનસિલ્વરનાં ટાટ તથા પતાસાં વહેંચ્યાં.

શીગામ	પાટીદના ઠાકોર દાદાભાઇ ગરબડસિંહ તરફથી	૭—૦—૦	બાળકોને પ્યાલા તથા પતાસા વહેંચ્યા.
	,,	૨—૦—૦	ફૂલમા પતાસા વહેંચ્યા.
નાદીડા	પીપળીઆના પા. હાથીભાઇ હીરભાઇએ	૩—૮—૦	પિત્તળના પ્યાલા વહેંચ્યા.
	બાઇ ચચળ પા. કરશન હીરાની વિધવાએ	૨૦—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
	તવરાના પરમાર ખુમાનસંગ ભાઇજીએ	૩—૮—૦	પિત્તળના પ્યાલા વહેંચ્યા.
ઉમેર	મિ. અમઇદાસ નારણભાઇ પટેલ	૩૦—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
	મિ. ઝવેરભાઈ નાથાભાઇ પટેલે	૩૦—૦—૦	,,
	મિ ગીરધરભાઇ કાળીદાસ પટેલે	૩૦—૦—૦	,,
	મિ નાથાભાઈ વિહારીભાઇ પટેલે	૪—૦—૦	કાપડ વહેંચ્યુ.
દીવ્યનગર	છાપરાના પટલાણી બાઇ ડાહીએ	૧૯—૭—૬	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
		૧—૦—૦	સ્કાઉટના રામ ફંડમા આપ્યો.
કહાનવા	સ્કૂલ કમિટીના મેમ્બરોએ	૧૫—૦—૦	વડતાલ કલાસના વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
દીવી	મિ. ગીરધર કાળીદાસ પટેલે	૧૯—૦—૦	,,
	,,	૧—૦—૦	બાળલાયબ્રેરીમા આપ્યો.
	હેડમાસ્તર મગનભાઇ જેઠા ભાઇ પટેલે	૯—૦—૦	બાર માસ સુધી નિશાળમા પરબ બેસાડી.
	,,	૨—૦—૦	વીરમંદીર દવાખાનામાં દવા લાવ્યા તેના.
પારખેત	પાટીદાર છોટાભાઈ કેશવભાઇએ	...	ઉર્દુ સ્કૂલના વિદ્યાર્થીને જમાડયા.
વાગરા	પા. ફકીરા ગોપાળે	૧૨—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા
	પા. દુર્લભ રગનાથે	૧૨—૦—૦	,,
દેરોલ	પા. પ્રતાપસીંગ જેસીંગે	૨૫—૦—૦	,,
લખીગામ	ગામલોકો તરફથી	૧૯–૧૨–૦	ઘડિયાળ કવર સાથે ભેટ આપ્યુ.
	સ્કૂલ કમિટિના ચેરમેન મિ. જગમાલ કરસને	૨૧—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
	મિ. માવજીભાઈ કાળાભાઇએ	૧૭—૦—૦	,,
હાંસોટ	મિ. વેણીલાલ માણેકલાલ દેસાઇએ પોતાની પુત્રીના સ્મર્ણાર્થે	૨૦—૦—૦	કન્યાશાળા માટે બાગ્ગીવ નં. ૨ ભેટ આપી.

સારંગપુર	ડિછાલીના મિ. કરસન રામસંગે	૧૦—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
	શાહ હીરાચંદ નાગરદાસે	૨—૦—૦	મિઠાઈ વહેંચી.
જીદ્રા	પટેલ રૂમીભાઈ કાળીદાસે	૨૦—૦—૦	મુખ્ય સ્કૂલ તથા મિશન સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
કાંસોટ	મિ. અબ્દુર્રહેમાન અબ્બાસ બી. એ. તથા શેઠ હાજીમોહમદ ગુલામચાંદે	૧—૦—૦ ૧—૦—૦	ધોરણ ૪ થાના વિદ્યાર્થી ગુલામરસુલ રહેમાનને ચાંદીનો મેડલ તથા રૂા. ૧) રોકડો આપ્યો.
રનાડ	પટેલ જેસંગભાઈ કાભઈભાઈએ	૧૨—૮—૦	ક્લાસના વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા તથા દરેકને એક પૈસો પેન લાવવા સારૂ આપ્યો.

સુરત જિલ્લો

દાંતી	ગામલોકો તરફથી	...	સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
વેસુ	મુંબઈના શેઠ પેસ્તનજી ડોસાભાઈ માનકરે	૫—૦—૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
ચોર્યાસી	લંડન ખાતેની શેઠ એદલજી કુંવરજી પટેલની પેઢીના મેનેજર શેઠ રતનજી પેસ્તનજી પટેલે આ સ્કૂલની મુલાકાત કરી	...	હિંદુસ્તાનનો નકશો સ્કૂલને ભેટ આપ્યો.
ધમડાચા	મિ. દોલતરાય નીછાભાઈએ	૧—૦—૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
[illegible]	શાહ અંબા તે કંથડજી દાજીભાઈની વિધવાના ફંડમાંથી અનાવીલ સમાજ તરફથી મિ. મણીભાઈ ડાહ્યાભાઈ દેસાઈએ	૨૫—૦—૦	કન્યાશાળામાં અનાવીલ બાળાઓને ઇનામ તરીકે આપ્યા.
	મિ. રામભાઈ છગનજી દેસાઈએ	૧—૦—૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
	મિ. ગોવિંદજી ડાહ્યાભાઈ દેસાઈએ	૨—૦—૦	,,
બારડ	વકીલ ડાહ્યાભાઈ ભગવાનદાસ મોદીનાં મણીઆણી અ. સૌ. બ્હેન રૂક્ષ્માણી તરફથી	૭—૮—૦	ગરબા ગવડાવી કન્યાશાળામાં પિત્તળના ડાબડા વહેંચ્યા.

ચીખલી	મિ. રતનજી રઘનાથજી દેસાઇએ	૫—૦—૦	કન્યાશાળામા ભરત તથા સીવણ કામમા ભેટ આપ્યા.
ખરસાડ	મિ. વસનજી ગુલાબભાઇ દેસાઇએ	૩—૦—૦	કન્યાશાળામા મિઠાઈ વહેચી.
	,,	૩—૦—૦	મુખ્ય સ્કૂલમા મિઠાઈ વહેચી.
	મિ. દયાળજી ગમભાઇ દેસાઇએ	૩—૦—૦	ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ માટે પુસ્તકો લાવવા સારૂ આપ્યા.
મોર	મિ. કેશવભાઇ કાળિદાસે	૫—૦—૦	વિદ્યાર્થીને સાકર વહેચી.
	,,	૧૦—૦—૦	સુરતની હૉસ્પિટલની લૉટરી ખરીદવા માટે તથા ઇનામ મળે તે છોકરાના હિતાર્થે વાપરવી.
વાઘછીપા	મિ. સુખોપમા તરફથી તેમના મર્હુમ ધર્મપત્નિ બાઇ મણીના પુન્યાર્થે	૮—૦—૦	પરબમા આપ્યા.
	ઘાચી ડાહ્યાભાઇ કલ્યાણ તરફથી મર્હુમ નથ્થુ દુર્લભના સ્મરણાર્થે	૬—૮—૦	પરબ માટે વાસણો આપ્યા.
કીમ	મિ. મામલતદાર સાહેબે	૨—૦—૦	પતાસા વહેચ્યા.
શોનવાડા	નિ. મંગળદાસ મહેતાના સગા મિ. ઘારગલગરે વીઝીટ કરી	૫—૦—૦	પતાસા વહેચ્યા.
અડાજણ	મિ. જેકીસનદાસ ઇચ્છાગામે પોતાની પુત્રીને નિશાળે બેસાડી તે પ્રસંગે	૮—૭—૦	કન્યાશાળામા પતાસા વહેચ્યા
ચીખલી	મિ. ચતુરભાઇ ડાહ્યાભાઈ અમીને	૫—૦—૦	,,
	મિ. મગનલાલ લક્ષ્મીદાસ કાયસ્થે	૧—૧૨—૦	,,
	મિ. પરસોત્તમ છીબાભાઇ અને હરગોવિંદદાસ નાગરજી લુહારે	૧—૧૨—૦	,,
માણેકપોર	શેઠ હોરમસજી પેસતનજી કાસદ તરફથી	૫—૦—૦	ગરીબ છોકરાને સ્લેટ પેનો વહેચી તથા બાળ
	,,	૫—૦—૦	લાયબ્રેરી માટે આપ્યા.
	ગામલોકો તરફથી	૨૫—૦—૦	,,

ાાછ	મિ. રામભાઇ હરખાભાઇએ	૧૧—૦—૦	મોટું ઘડિયાળ ભેટ આપ્યું.
આમધરા	મેમ્બર શાહ નગીનચંદ પ્રેમચંદે	...	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
નીઝર	પથરાડીઆના ડાહ્યાભાઇ પ-રષોતમે	૭૦૧—૦—૦	પરબનું મકાન બાંધ્યું.
	પથરોણુના ગામલોકો તરફથી	૧૦—૦—૦	બાળ લાયબ્રેરીના પુસ્તકો લઈ આપ્યાં.
	કણાદના ગામલોકો તરફથી	૫—૦—૦	બાળ લાયબ્રેરીના પુસ્તકો લઇ આપ્યાં.
	ગોડધાના કેશવભાઈ ભગવાન	૪—૦—૦	બાળ લાયબ્રેરીના પુસ્તકો લઇ આપ્યાં.
	બારડોલીના મહેરબાન ગામ લતદાર સાહેબ કૃષ્ણલાલ લલ્લુભાઇ મહેતા	૫—૦—૦	સ્કાઉટોને કપડાં પટા વગેરે લેવા આપ્યા.
	નસરવાનજી ભીખાભાઇ મોટા તા. લો. બો. ના પ્રે. સાહેબ	૫—૦—૦	સ્કાઉટોને મોજા લેવા આપ્યા.
	પથરાડીઆના વલ્લભ પરભુએ	૧૦—૦—૦	પરબ માટે પિત્તળનું બેડું લઈ આપ્યું.
	પથરાડીઆના કાશ વલ્લભ	૪—૯—૦	લોટા તથા પ્યાલા લઈ આપ્યા.
	અત્રેના ડાહ્યાભાઇ છીતાભાઇ પોલિસપટેલે	૫—૦—૦	સ્કાઉટના કપડાં લેવા આપ્યા.
	પથરાડીઆના ગોકળભાઇ ભગવાનદ	૫—૦—૦	,,
	તાલાડ નીઝરના કોળીપંચ	૫—૦—૦	,,
	પથરોણુના દેવીબેન ખુશાલ કૃષ્ણજી પેમાના માતુશ્રીએ	૨—૦—૦	લોટા તથા પ્યાલા લઇ આપ્યા.
કરચાડા	લોકલકમિટિના મેમ્બર સુખાભાઇ છીબાભાઇ પટેલે	૨—૦—૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
	મિ. લલ્લુભાઇ દુર્લભભાઇ નાયકે	૧—૮—૦	,,
દરડી	મિ. રમણલાલ છોટુભાઇ દેસાઇએ પોતાના પિતાના પુણ્યાર્થે	૭—૮—૦	બાળાઓને ૨૪ વારનો તાકો સીવણ સારૂ આપ્યો.
તીથલ	ડૉ. ધનજીભા હીરજીભાઇ પટેલ તરફથી	૧૦—૦—૦	ચણા વહેંચવા સારૂ આપ્યા.
	,,	૭—૦—૦	લાયબ્રેરી માટે કબાટ સારૂ આપ્યા.
	શેઠ નરસિંહ આત્મારામે	૮—૦—૦	દર સોમવારે ખીરસીંગ વ-હેંચવા સારૂ આપ્યા.

થસ	સ્કૂલકમિટિના સભ્ય મિ. ભાણાભાઇ કાનજીએ	૧—૨—૦	બાળપોથી વહેંચી.
	મિ. રમણરાય એમ. તાતીઆએ	૨—૦—૦	સ્લેટો વહેંચી.
	પંડિત શિવકુમાર મહેશદત્તે	૪—૮—૦	ચોપડીઓ તથા પેન પેન્સિલો વગેરે વહેંચી.
ન્ડ	મિ. છોટુભાઇ પરાગજી દેશાઇએ	૮–૧૨–૦	પહેલા નંબરે આવનાર દરેક વિદ્યાર્થીને ચોપડીઓ આપી તથા ગરીબ વિદ્યાર્થીને પણ આપી.
રાવ	મહેતાજી કરશનજી ખંડુભાઇએ	૫–૧૫–૦	પાસ થએલી ૧૯ છોકરીઓને રંગીન ખાદીના કકડા વહેંચ્યા.
	મિ. ડાહ્યાભાઇ લાલભાઇએ	૧—૦—૦	ચોથા ધોરણમા પાસ થએલાને ઇનામ આપ્યું.
	ગામશેઠો તરફથી	૧—૦—૦	સાકર વહેંચી.
રેડી	સ્કૂલકમિટિના મેમ્બર મિ. મહમદ મુસેજી પટેલે	૬—૦—૦	દરેક ધોરણમાં પહેલે નં. પાસ થનાર વિદ્યાર્થીને રૂા. ૧ નું ઇનામ વહેંચ્યું.
	બહુધાનના શેઠ હાજીમહમુદ ઇસુફ કોટવાળે	૧૩—૨—૦	ધો. ૧ લાથી ધો. ૫ સુધીમાં ગરીબ વિદ્યાર્થીને પુસ્તકો વહેંચ્યાં.
અંચેલી	મિ. કુંવરજી ભાણાએ	...	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
અડાજણ	મિ. મગનલાલ બહેચરલાલ રાવળ	૧—૦—૦	બાળાઓ માટે ગરબા સારૂ પિત્તળની પાઇપો કરાવવા માટે આપ્યા.
	પટેલ લાલભાઇ ગીરધરભાઇએ	૦—૮—૦	,,
	મિ. હરિભાઇ નારણભાઇએ	૧—૦—૦	,,
	શાહ હીરાચંદ કેશરજીએ	૦—૮—૦	,,
	મિ. પ્રભુશંકર નરભેરામ વ્યાસે	૧—૦—૦	,,
વેસુ	મુંબઈના શેઠ પેસ્તનજી ડોસાભાઇ મારફરે	૩૦—૦—૦	શાળોપયોગી પુસ્તકો વહેંચ્યાં.
ઉમરા	સ્કૂલકમિટીના મેમ્બરો તથા ગામના સહૃદયોએ આંકડા કોઓપરેટીવ સોસાઇટી તરફથી મળ્યા છે.	૨૫૬—૪—૦	૧૬ જોડી ડેસ્કો વિદ્યાર્થીઓને બેસવા સારૂ ભેટ આપી.
	ગામના સહૃદયો તરફથી	૨૫—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડ્યા.
કઠોરા	કલવાડાના દરજી ડાહ્યાભાઇ ફકીરભાઈ ટોપીવાળાએ	૧૮—૦—૦	હરિયાળી ભેટ આપ્યું તથા વિદ્યાર્થીઓને મિઠાઇ વહેંચી.

રાજપારડી	ઉધરાતદાર પટેલ પરસોત્તમ ભવાનભાઇએ	૪૫—૦—૦	સ્કૂલ તથા કન્યાશાળાની બાળાઓને જમાડી.
	ચુનીલાલ કરસનદાસને ત્યાં એમની દીકરી ચંદનનુ લગ્ન અહેમદાવાદના શા. ઓચ્છવલાલ ભોગીલાલ સાથે થએલું તે નિમિત્તે	૦—૯—૦	બાળાઓને પ્યાલા વહેંચ્યા.
	,, ,,	૫—૦—૦	મુખ્ય સ્કૂલ તથા કન્યાશાળામાં પ્યાલા વહેંચ્યા.
	પટેલ પુરુષોત્તમ ભવાનભાઇએ	૧૮-૧૨-૦	બાળાઓને જમાડી.
પાણેથા	દેસાઇ ચીમનલાલ ઇશ્વરભાઇએ પોતાના નાનાભાઇ ગુજરી ગએલા તે નિમિત્તે	૨૫—૦—૦	સ્કૂલ તથા કન્યાશાળાની બાળાઓને જમાડી.
ધારોલી	ગામલોકોએ	૩—૦—૦	સાકર વહેંચી.
અશા	નિર્લોભી ભક્તરાજ શ્રી લક્ષ્મીદાસજીએ જન્માષ્ટમીના પારણા નિમિત્તે	૨૫—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને તથા બાળાઓને જમાડી.
ધારોલી	પટેલ છીતાબાવા નાગજીબાવા તથા નહારસિંહબાવા ઉમેદબાવા તથા રૂપસીંગબાવા લક્ષ્મણ બાવાએ મળી	૧૯—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
પાણેથા	પટેલ શંકરભાઇ કેશુરભાઇએ પોતાના દીકરાની વહુ ગુજરી જવાથી તે નિમિત્તે	૧૫—૦—૦	કન્યાશાળાની બાળાઓને જમાડી.
	,,	૨૫—૦—૦	સ્કૂલના વિદ્યાર્થીને જમાડયા.

મહિકાંઠા એજન્સિ

આદ્રોદરા	ગેર ડાહ્યાલાલ ડુંગરસીએ	૧૫—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
	વ્હોરા દલીચંદ લીલાચંદે	૧૫—૦—૦	,,
વડોદરા	નાદોલના શાસ્ત્રી કેશવલાલ અમૃતલાલે	૧૬—૦—૦	પરબ માટે આપ્યા.
	નાદોલના ઠાકર કેશવલાલ સદાશીવે	૫—૦—૦	,,
	,,	૩—૦—૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
	ઉજેડીઆના ત્રવાડી બાપુલાલ નથુરામે	૫—૦—૦	પરબ માટે આપ્યા.
	,,	૩—૦—૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
	,, ગાંધી હાથીભાઇ નાનચંદે	૧—૪—૦	પરબમાં આપ્યા.
	અમદાવાદના મિ. ચમનલાલ લલ્લુરામે	૩—૦—૦	પતાસા વહેંચ્યાં.

મીઠાવાડા	ઠાકોર ઉદેસિંગ વજેસિંહજી	૭—૦—૦	મિઠાઈ વહેંચી
	ઠાકોર જેમાગજી બેચરજી	૨—૦—૦	પતાસા વહેંચ્યા
	ઠાકોર ગોપાળજી કમનજીએ	૧—૦—૦	,, ,,
	વાળંદ શંકર રણછોડે	૧—૦—૦	,,
	દહેગામના દાંણીનાથભાઇ ઘેલાભાઇએ	૩—૪—૦	માસિક પ્રમાણે આપી ચોમાસુ આવતા સુધી પરબ બેસાડી
	હરખજીના મુવાડાના ઠાકોર જાલમસિંગ ડુંગરભાઇ તથ સદાભાઈ રતનસિંગે	૧—૦—૦	પતાસા વહેંચ્યા
ફેદરા	તાલુકદાર દરબારશ્રી તખ્તસિંહજી મઘાભાઇએ	૧૦—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા
મીઠાવાડા	પા. બાવાભાઇ મૂળજીએ	૧૦—૦—૦	,,
	ગામના મતાદાર ઠાકોર માહેબોએ	૧૫—૮—૦	,,
	વાળંદ શંકર રણછોડે	૧૦—૦—૦	,,
	,,	૧—૪—૦	દૂધ પાયુ.
	પટેલ કાલાભાઈ બેચરભાઈએ	૧૧—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા
	મતાદાર ઠાકોર ગગાભાઈ ઘેના ભાઈની વિધવાબેન શ્રી ફુલબાએ	૧૧—૦—૦	,,
રણાસણ	સુથાર ભીખાલાલ રામચંદ તથા સુથાર ચુનીલાલે મળી	૫—૦—૦	,,
મીઠાવાડા	સ્કૂલ કમિટીના મેમ્બર પટેલ બાદરભાઇ દેસાઈભાઈએ	૧૦—૦—૦	,,
	પટેલ કાલાભાઈ હીમોરભાઇએ	૧૦—૦—૦	,,
પેથાપુર	મર્હુમ ડાહ્યાભાઇ હકમચંદ તરફથી શા. કેશવલાલ [illegible] ગઠામે	૮૦—૦—૦	બાળાઓને કાપડ તથા મિઠાઈ વહેંચી
પુનાદરા	મે. ઠાકોર સાહેબશ્રી શિવસિંહજીએ	૨૫—૦—૦	બાળાની સ્કૂલ તથા ટેવડીયા સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા તથા મિઠાઈ વહેંચી
	,,	૧૧—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા
માન્થળ	સ્વ. ડૉ. નીકમલાલ અમાલાલના પૂણ્યાર્થે તેમના વિધવાબાઇ ડાહીએ તેમના દીકરા બબુલાલ નીકમલાલ મારફતે	૬—૦—૦ ૮—૦—૦	કન્યાશાળા માટે ભાડાનું મકાન આપવામાં આવ્યું તથા બાળાને કપડાના કકડા તથા પતાસા વહેંચ્યા

અમદાવાદ જિલ્લો

ઉસ્માનાબાદ	પા. ત્ર્યંબકદાસ બહેચરદાસે	૨—૮—૦	મિઠાઇ તથા ચવાણું વહેંચ્યું.
અડાલજ	ઉત્તરસંડાના પા. ડાહ્યાભાઈ હાથીભાઈએ	૨—૦—૦	મિઠાઇ વહેંચી.
	પીજના પા. છોટાલાલ કાળીદાસ વગેરેએ	૨—૦—૦	,,
	અસલાલીના પા. ભુલાભાઈ મકનદાસે	૨—૦—૦	,,
	વહેલાળના શા. કેશવલાલ પાનાચંદ તથા આબલીઆરાના શા. રણછોડલાલ હરગોવનદાસ તરફથી	૨—૦—૦	,,
જેતલપુર	પા. નાથાભાઈ કેવળદાસે	૪૦—૦—૦	મુખ્ય સ્કૂલ તથા કન્યાશાળાની બાળાઓને જમાડી.
	બાઈ અંબા નરોડી શીવરામ જગનલાલની વિધવાએ	૪૦—૦—૦	,,
અડાલજ	પા. મગનલાલ ધોરાભાઈએ	૪૫—૦—૦	કન્યાશાળાની બાળાઓને જમાડી.
	ઉત્તરસંડાના પા. ડાહ્યાભાઈ હાથીભાઈએ	૪૫—૦—૦	જર્મન સિલ્વરના રકાબી પ્યાલા બાળાઓને વહેંચ્યા તથા મિઠાઇ વહેંચી.
	,,	૨—૦—૦	
	પીજના પા. છોટાલાલ કાળીદાસ તથા પા. ડાહ્યાભાઈ અબાલાલ તથા મિ. ચતુરભાઈ મથુરભાઈએ	૪૫—૦—૦	જર્મન સીલ્વરના રકાબી પ્યાલા વહેંચ્યા તથા
		૨—૦—૦	મિઠાઇ વહેંચી.
	અસલાલીના પા. ભુલાભાઈ મકનદાસ તરફથી	૨૫—૦—૦	બાળાઓને પિત્તળના રકાબી પ્યાલા વહેંચ્યા તથા
	ગં. સ્વ. બ્હેન રૂપાળીબાએ	૨—૦—૦	મિઠાઇ વહેંચી.
	વહેલાળના શા. કેશવલાલ પાનાચંદ તથા આબલીઆરાના શા. રણછોડલાલ હરગોવને	૨—૦—૦	બાળાઓને મિઠાઇ વહેંચી.
સાંમેત	અમેરનાં બાઇ નાથી પટેલ ભલાભાઈ ગોપાળદાસની વિધવાએ	૨૨—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
દીરાપુર	પા. ઉત્તમભાઈ ત્રીકમદાસે	૨—૦—૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
	પા. મોતીભાઈ વિઠ્ઠલભાઇએ	૨—૦—૦	,,
	શા. છોટાલાલ સુરચંદે	૨—૦—૦	,,
	શા. સાકરચંદ મૂળચંદે	૨—૦—૦	,,

	શા. કેશવલાલ બેચરદાસે	૧૦—૦—૦	સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
	પા. બહેચર મથુર બાપુજીએ	૧—૦—૦	દૂધ પાયુ.
	માકરોલના પા. ઇશ્વરભાઈ ભુલાભાઈએ	૩૦—૦—૦	સ્કૂલોના વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા તથા
	,,	૨—૦—૦	પતાસા વહેંચ્યા.
	ગામડીના પા. ઉમેદભાઇ છગનભાઇએ	૧—૦—૦	પતાસા વહેંચ્યાં તથા
	,,	૧—૮—૦	ફંડમા આપ્યો.
અડાલજ	પટેલ પ્રભુદાસ હીરાભાઇએ	૧૫—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
પરઢોલ	શાહ ભુરાભાઇ મગનલાલે	૩૦—૦—૦	,,
કુબડથલ	વહેલાળના શા. કસ્તુરચંદ પ્રેમચંદભાઇએ	૩—૦—૦	મુખ્ય સ્કૂલ તથા કન્યાશાળામા ચોપડીઓ તથા સ્લેટો લાવવા સારુ રોકડા આપ્યા.
ઓગણુ	જાદવ કરમણ અનુભાઇએ	૨—૦—૦	સાકર વહેંચી.
	,,	૨—૦—૦	બાળાઓને કકડા વહેંચ્યા
	,,	૩—૦—૦	ઇનામ ફંડમા આપ્યા.
મણીપુર	ચોરવડોદરાના હેડ મિસ્ટ્રેસ કાશી બ્હેન ત્રીકમે	૧૦—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
રેથલ	વાસણાઇઆવાના ગન ભગા માવજી તથા ચોરવડોદરાના રાત મગન માધાએ મળી	૮—૦—૦	પિત્તળના પ્યાલા વિદ્યાર્થીઓને વહેંચ્યા.
ધડી	મહાદેવપુરાના પટેલ મોહન બહેચરે તથા ઘરમા જીવાએ	૫૧—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
		૫૧—૦—૦	,,
તગડી	મિ. કસનદાસ વૃંદાવનદાસે	...	,,
	મિ. દેવશંકર ગંગારામે	૧—૪—૦	સાકર વહેંચી.
નરોડા	મિસ્ત્રી મંગળદાસ જેઠાભાઇએ	૧૦—૦—૦	મુખ્ય સ્કૂલના ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને ચોપડીઓ
	,,	૭—૮—૦	વહેંચી તથા મુખ્ય સ્કૂલ તથા કન્યાશાળામા પતાસા વહેંચ્યા.
જેતલપુર	પા. પુરુષોત્તમ છગનલાલ માસ્ત	૪૦—૦—૦	મુખ્ય સ્કૂલ તથા કન્યાશાળાના બાળકોને જમાડયા.
ધનવાડા	મિ. મોહનભાઈ જેમગભાઇએ	૧૦—૦—૦	પિત્તળના પ્યાલા રકાબી વહેંચ્યા.
	મિ. લીલાધર રાજારામ દવેએ	૧—૦—૦	સાકર વહેંચી.
	ગામલોક તરફથી	૨—૦—૦	બાળાઓને કકડા વહેંચ્યા.
	મિ. મગન નારણભાઇ ઠક્કરે	...	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.

Registered No. B. ૮૦

પુસ્તક ૭૨] [અંક ૧૨

Gujarat School Paper

ગુજરાત શાળાપત્ર

ડિસેમ્બર સને ૧૯૩૩

"નવા જમાનામાં નવા સુધારા અને પ્રગતિમાન માણસોની જરૂર પડે છે. દુનિયા આગળ વધે છે, અને તેથી આપણા બાપદાદાના વખતમાં જે રીતરિવાજ તથા કાનુનો ઉત્તમ ગણાતા હતા તે હવે નિરુપયોગી નીવડે છે, અને ખરેખર આપણા મૃત્યુ પછી સત્યના દઢ અને ધીમા વિકાસને લીધે વધારે ડાહ્યા થએલા લોકો હાલના કરતાં વધારે સારી યોજના ઘડી કાઢશે "

કેળવણીખાતાના હુકમથી
તંત્રી અને પ્રકાશક (ઑગસ્ટ ૧૯૨૯ થી)
મૂળજીભાઈ હીરાલાલ ચોકસી, એમ. એ.
હેડમાસ્તર પ્રે રા ટ્રેનિંગ કૉલેજ, અમદાવાદ.

ધી 'ડાયમંડ જ્યુબિલી' પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું
સલાપોસ રોડ–અમદાવાદ

અનુક્રમણિકા

ગુજરાત શાળાપત્ર

પુસ્તક ૭૨] ડિસેમ્બર ૧૯૩૩ [અંક ૧૨

કેળવણી સપ્તાહ ૧૯૩૩

ડિસ્ટ્રિક્ટ સ્કૂલ બૉર્ડ, ભરૂચ

ગુરુવાર તા. ૨૬–૧૦–૩૩ સમય ૮–૩૦ થી ૧૧

— કાર્યક્રમ —

૧. જયજય ગરવી ગુજરાત !
૨. હમ્દે ખુદા.
૩. સરસ્વતીને આવાહન.
૪. ચેરમેન સાહેબનું આરંભનું ભાષણ અને તેનો ગુજરાતી સારાંશ.
૫. પ્રમુખ સાહેબનું ભાષણ અને તેનો ગુજરાતી સારાંશ.
૬. ઇનામની વહેંચણી.
૭. ફૂલહાર.
૮. પ્રદર્શનમાં જવું.

ભરૂચમાં ઉત્સાહભર્યા વાતાવરણમાં ઉજવાએલું કેળવણી સપ્તાહ

એક વર્ષના આશાના દૃઢ વિચારો અને ક્રિયાના પરિણામરૂપે ભરૂચ જિલ્લા સ્કૂલ બૉર્ડના ખંતીલા કાર્યવાહકો, શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓ તથા વિદ્યાર્થીઓના પ્રયત્નોનું અંતીમ અને આશાભર્યું પ્રભાત.

કેળવણી અને ખેતીવાડી ખાતાના પ્રધાન, કેટલાક અનિવાર્ય સંજોગોને લીધે હાજરી આપી શકયા નથી, તે અતિશય શોચનીય વાત છે. તેમના આવેલા પત્રો અને તારોમાં તેઓશ્રી સપ્તાહ માટે શુભેચ્છા દર્શાવે છે.

પ્રાથમિક કેળવણીના લાભાર્થે આપણ સર્વે અત્રે મળ્યા છીએ. તે સંબંધી વિવેચન કરૂં તે પહેલાં મારી બૉર્ડ તથા મારા તરફથી પ્રાથમિક કેળવણીને લાભ થાય તેવા વિષયો ઉપર ભાષણો આપવા આવનાર તમામ જાણીતા કેળવણીકારોનો હું સહૃદય સત્કાર કરૂં છું તથા તેમનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. આપ સર્વે સપ્તાહના બધા દિવસ પધારવા તસ્દી લેશો એવી આશા રાખું છું.

ગુજરાતના નિષ્ણાત કેળવણીકારોના કેળવણી સંબંધી અગત્યના વિષયો પર વ્યાખ્યાનો સાભળવાની સૌને તક મળશે. જાતીય શિક્ષણની આવશ્યકતા, પુખ્ત ઉંમરનાની કેળવણી, પરીક્ષાની નૂતન પદ્ધતિ અને જુદા જુદા વિષયો ઉપર આપવામાં આવનાર કથિત પાઠોથી શિક્ષકોને શિક્ષણપદ્ધતિમાં સુધારો કરવા ઘણું જાણવાનું મળશે તથા કેળવણીના લક્ષ્યબિંદુ ઉપર સારી અસર થશે, એ કોઈ નાનોસુનો લાભ નથી.

ના. ગવર્નરના વિચારો

તા. ૧૬ મી સપ્ટેમ્બરના મુંબઈ ઇલાકાના નામદાર ગવર્નર સાહેબના લખેલા પત્રમાં આપણે જે સમારંભ ઉજવવાનુ માથે લીધું છે તે સંબંધી જે વિચારો વ્યક્ત કર્યાં છે તે અત્રે જણાવતાં મને આનંદ થાય છે.

તેઓશ્રી જણાવે છે કે તમારા જિલ્લાની પ્રાથમિક શાળાઓ માટે તમે કેળવણીસપ્તાહની યોજના કરો છો, તે જાણી મને ખૂશાલી ઉપજે છે. આવી જાતના સમારંભનું મહત્વ અમૂલ્ય છે, અને જેઓ પ્રાથમિક કેળવણીમાં રસ લેછે, તેમને આવા પ્રસંગોથી ભૂતકાળમાં કેટલું કાર્ય આ ક્ષેત્રમાં થયું છે અને ભવિષ્યમા હજુ શું કરવાનું બાકી છે, તે બાબત ઉપર વિચાર કરવાની અણમોલ તક સાંપડે છે. વળી જનસમૂહ પણ જે કાર્ય થઈ રહ્યું છે તે કેવી જાતનુ છે, અને કેવી ધગસથી કરવામાં આવે છે, તે જાણવા શક્તિમાન થાય છે. હું આશા રાખું છું કે સપ્તાહનો સમારંભ સફળ નીવડશે, અને તે માત્ર તમારા જિલ્લાના શિક્ષકોને અને વિદ્યાર્થીઓનેજ નહિ પણ જિલ્લાના બધા જનસમૂહને પ્રેરણાદાતા નીવડશે.

પામેલું માનસ અને ચારિત્રનું સારૂં બંધારણ; બીજાઓને મદદ કરવાની તથા પોતાની સ્થિતિમાં સુધારો કરવાની અભિલાષા અને તંદુરસ્ત શરીર.

ધંધાદારી કેળવણીની ખાસ અગત્ય છે. તે વાત પણ અત્રે ભૂલવી જોઈતી નથી. આપણી હાલની કેળવણી સામાન્ય ધોરણે અપાય છે અને નિશાળોમાંજ તે શરૂઆત થાય તે વધારે ઇચ્છવા જોગ છે.

છેવટે મારે કહેવું જોઈએ કે ગ્રામ્ય જનોના કેળવણી સંબંધી ઉદ્ધારથી ગરિબાઈ તથા બેકારી જેવા ઘણા પ્રશ્નોનો ઉકેલ થઈ શકશે. લાખો એકર જમીન ખેડાયા વિના પડી રહેલી છે. શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી તેના પર ખેતી થાય તો હાલની ઉપજ કરતાં હજારો ગણી વધારે ઉપજ થઈ શકે એમ છે. ઉગતા યુવાનોમાં આપણે વિશ્વાસ મૂકવો જોઈએ, અને કેળવણીના પ્રકારમા યોગ્ય સુધારો કરવો જોઈએ, કારણકે દેશની તમામ પ્રગતિનો આધાર તેમના ઉપર રહેલો છે.

છેવટે હું મારી સ્કૂલ બોર્ડ તથા મારી તરફથી તમામ સ્થાનિક અમલદારો અને ખાસ કરીને આપ સાહેબનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

હવે સાહેબ, મારી બોર્ડ તરફથી આપશ્રીને કેળવણીસપ્તાહ અને પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકાએલું જાહેર કરવાની વિનંતિ કરૂ છું. સદરહુ ગુજરાતી વ્યાખ્યાન વાચી સંભળાવ્યું હતું, જે સંપૂર્ણ થતા પ્રમુખ, મહેરબાન કલેક્ટર સાહેબે જણાવ્યું હતું કેઃ—

પ્રગતિનો પ્રવાહ વહેતો રાખવા સંમેલનો અને સપ્તાહની અગત્ય છે

ડિ. સ્કૂલ બોર્ડે સપ્તાહનો સમારંભ કર્યો છે, તે આ જમાનાને આવશ્યક છે. પ્રગતિનો પ્રવાહ વહેતો રાખવા માટે આવા સંમેલનની વખતોવખત જરૂર છે. આજની દુનિયામાં અનેક આન્તર રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોની વિચારણા થઈ રહી છે તેનો તોડ કેળવણી સારા ઘડતરવાળી કરવાથીજ આવી શકે એમ છે. તમે સપ્તાહ દરમિઆન જુદા જુદા કેળવણીકારની આશા રાખો છો તે સારૂં છે. કેળવણીનું ધ્યેય નક્કી કરતા તે જીવનનો સર્વદેશીય વિકાસ સાધે અને ઉંચા પ્રકારનું જીવન જીવવાની લાયકાત આપે તે જોવાનું જોઈએ. આ બાબત ઉપર લંબાણથી ભાષણ આપ્યા બાદ તેઓ સાહેબ અને બીજા ગંભાવિત ગૃહસ્થો પ્રદર્શનના નિરીક્ષણ અર્થે ગયા હતા. આ સભામાં લગભગ ૮ થી ૧૦ હજાર માણસોએ ભાગ લીધો હતો. પ્રદર્શનનું વિગતવાર

વ્યાખ્યાન પૂર્ણ થતાં પ્રમુખ શ્રી કે. એ. બાલા વાનપ્રસ્થ એન્યુ. ઇ. સાહેબે ભાષણની રસિક સમાલોચના સહિત શિક્ષકવર્ગને અનુકૂળ શિક્ષણ આપના સંબંધી વિચારો દર્શાવ્યા હતા. વચમાં શ્રી હરભાઈને શિક્ષકવર્ગ તરફથી વ્યાખ્યાનને લગતા પ્રશ્નો પુછાયા હતા. તેના વ્યાખ્યાન કર્તા તરફથી ચોક્કસ અને સચોટ જવાબો અપાયા હતા. આ વ્યાખ્યાન-તમામ શિક્ષકવર્ગને ઘણા ગૂઢ પ્રશ્નોનો ઉકેલ આપનાર હતું. તેમાં હજારો શિક્ષક, શિક્ષિકા અને નાગરિકોએ ભાગ લીધો હતો. વ્યાખ્યાનકર્તાનો પ્રમુખ સાહેબ તથા ચેરમેન સાહેબે આભાર માન્યો હતો. ત્યારબાદ ટ્રે. કોલેજના હેડ માસ્તર મિ. મૂળજીભાઈએ કિન્ડરગાર્ટન અને મોન્ટેસોરી પદ્ધતિની તુલના એ વિષય ઉપર ભાષણ આપ્યું હતું અને છેવટે જિલ્લાના એડ. ઓફિસર સાહેબ છ. આઈ. શાહે ભૂગોળના શિક્ષણ સંબંધીનો પાઠ આપ્યો હતો.

પ્રમુખ સાહેબ તથા ચેરમેન સાહેબે ભાષણ કર્તાઓનો આભાર માની ફૂલહાર આપ્યા હતા.

સાંજના ૪ થી ૬

અંગકસરતની રમતો

માજના શહેરની ઉત્તર બાજુએ આવેલી ગવર્મેન્ટ હાઇસ્કૂલની હોસ્ટેલના ચોગાનમાં જિલ્લાની લોકલબોર્ડ શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓ અને બાળાઓની અંગકસરતના ખેલોની હરિફાઈ થઈ હતી. જેમાં ખાસ કરીને ત્રણ પગની સરત, ૪૪૦ વાર દોડવું, ઉંચું કૂદવું, લાંબું કૂદવું, ચમચામાં લીંબુ રાખી દોડવું, દોરી કૂદવી, દોડી આવી બખીઓ ભરવો તથા મિઠાઈ ખાવાની વગેરે આકર્ષક રમતોમાં એકંદરે ૧૫૦ બાળકો તથા ૮૦ કન્યાઓએ ભાગ લીધો હતો.

ઉત્તીર્ણ થનારને મુકરર કરેલા પ્રમુખ નહિ આવી શકવાથી તેમની જગ્યાએ નિમાએલા પ્રમુખ શ્રીમની કપિલાગૌરી દેસાઈ ડિ. સ્કૂલ બોર્ડ ભરુચના વાઇસ ચેરમેનના હસ્તે ઇનામો વહેંચાયાં હતાં. નિયમ મુજબ ઉપકાર અને ફૂલહાર થયા હતા.

હરિફાઈ જોવા આવનાર માણસોની મેદની હાઇસ્કૂલના હોસ્ટેલના ચોગાનમાં ચારે તરફ ગંગાના પ્રવાહ મુજબ ઉભરાતી હતી. આ મેળાવડામાં શિક્ષકો, શિક્ષિકાઓ, વિદ્યાર્થીઓ તથા આમ્યજનો મળી લગભગ ૬ થી ૭ હજાર માણસોએ ઉત્સાહભરેલો ભાગ લીધો હતો.

હાલના સુધરેલા દેશમાં દૂધ અને તેને ચોકખુ રાખવાની ક્રિયા, દેશાવર ખાતેના દૂધના વેપાર માટે કરવી જોઈતી આવશ્યક તૈયારીઓ વગેરે બાબતો ઉપર રમુજી સિનેમા ફિલ્મ બતાવવામા આવી હતી. જેની નિરીક્ષાર્થે માનવમેદની મંડપમાં ઉભરાઈ હતી.

પ્રદર્શન વિભાગમા નિરીક્ષકોની રેલ—શિક્ષકો, શિક્ષિકાઓ બાળકો, બાળાઓ, તથા શહેરી તેમજ ગ્રામ્યજનોથી નિયત વખતે વહેતી હતી.

તા. ૨૮—૧૦—૩૩—ત્રીજો દિવસ.

વક્તા—શ્રીયુત હરરાય એ. દેસાઈ, એડ. ઓફિસર. ડિ. સ્કૂલ બોર્ડ. ખેડા.

પ્રમુખ—રા. સા. બી. જે. શાસ્ત્રી. એજ્યુ. ઇ. એન. ડી. અમદાવાદ.

સવારના આઠ વાગે નિયમ પ્રમાણે સપ્તાહનું કામ શરૂ થયું હતું. પ્રથમ "જય જય જય જગદીશ હરે" એ ઇશ્વરપ્રાર્થના થયા બાદ મિ૦ ચેરમેનને સાહેબના પ્રમુખપણા નીચે શ્રી હરરાય એ. દેસાઈ એડ. ઓ. ડિ. સ્કૂલ બોર્ડ ખેડા, તેઓશ્રીએ ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજનો નમુનાનો પાઠ આપ્યો હતો. જેમાં શિક્ષક વર્ગને નવું જાણવાનું મળ્યું હતું. ત્યારબાદ નિયત થએલા પ્રમુખશ્રી રા. સા. ભૂપતરાય જમીયતરામ શાસ્ત્રી. એજ્યુ. ઇ. ઉત્તર વિભાગ, પધાર્યા હતા. વક્તા શ્રી. હરરાય. એ. દેશાઇએ **"શાળામાં શારીરિક કેળવણી અને ડ્રિલ"** આ વિષયને અંગે નીચે મુજબની હકીકતનું વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

પ્રથમ તેઓશ્રીએ ભાષણની તક આપવા માટે સ્કૂલ બૉર્ડનો ઉપકાર માન્યા બાદ જણાવ્યુ કે મારો વિચાર ડ્રિલ કરાવવાનોજ હતો. બાળકેળવણી—૧ શારીરિક, ૨ માનસિક, અને ૩ નૈતિક છે.

શારીરિક કેળવણીના વિભાગ—રમત અને કસરત છે. તેના સાધન—૧ કિંમતી અને ૨ ખર્ચ વગરનાં છે.

દેશની સ્થિતિને અનુકૂળ અને બાળકોની સ્વાભાવિક ચેષ્ટાને અનુસરી રમતો રમાવી જોઈએ.

મામાનું ઘર, મંનાકુકડી, સાતતાળી વગેરે રમતોનું પૃથક્કરણ કરવાથી જુદી જુદી જાતની મળતી માનસિક કેળવણી—એ દ્વારા કેળવવાના ગુણો ચપળતા, હિંમત, સાથીને બચાવવો, હરિફાઈ વગેરે છે.

હાલની સ્થિતિ—પ્રાચીન રમતો ભુલાઈ ગઈ, તેના નામ પણ ભુલાયાં અને બાળકોનું હીર અને આનંદ ગયાં, તે કેમ લાવી શકાય તે માટે સમાજને શિક્ષકોની જવાબદારી છે.

ગામડા ને શહેરની શેરીઓ બાગ રૂપ હતી, તે હાલ સ્મશાનવત્ થવાના કારણો; રમતનો અભાવ, મોટાઓ તરફથી રમત ઉપર થતી કુથલી વગેરે.

રમતોના અભાવે અટકતો બાળકનો વિકાસ, પ્રાચીન શિક્ષકોની બેદરકારીનું આપણે કરવાનું પ્રાયશ્ચિત, ને તે માટે આપણે દેશી રમતો ખીલવવાની આવશ્યકતા રમત શીખવવાની વિરુદ્ધ માબાપને ખરી સમજાતો આપવી.

શાળાના શિક્ષ૦ બાળકો સબંધી નાની બાબતમા કાળજી રાખવી જોઇએ. દમ બેસવું, ઉભા રહેવું તથા અવયવોની કેળવણી અને દરેક અવયવને પુરતી કસરત અને આરામ આપવા એ બાબતોની કાળજી રાખવાની છે.

કસરતનો ક્રમ કેમ સાચવવો ઉમરના પ્રમાણમા પ્રથમ સહેલો દાવ તેની પછી જરા અઘરો, એમ આગળ વધવું.

અખાડાનો શિક્ષક, તેની લાયકાત, સાથે સાથે એક બે અવયવોને કેળવણી મળે એવા દાવ.

બાળક અને બાળાઓની કેળવણીમા મર્યાદા સચવાય તેવી રીતે જરૂરી ફેરફાર રાખવા. નાના અને મોટા બાળકોની કસરતોમા તફાવત.

કસરતની હદ—થાક અતિશય લાગે ત્યાસુધી ન જવું. એકંદરે રમતો કસરતોથી લાભને બદલે નુકસાન ન થાય તે તરફ પુરતું લક્ષ આપાવું જોઈએ એ મુદ્દાઓ ઉપર લંબાણથી વ્યાખ્યાન ઉપરાંત દેશના બાળકોને સશક્ત રાખવા માટે શિક્ષકોની જવાબદારી, વગેરે વિષયોની પુનરાવૃત્તિથી ભાષણ સમાપ્ત કર્યું હતુ.

. આ ભાષણ ઉપર પ્રો૦ બ ક ઠાકોરે કસરતમાની ભૂલો દૂર કરવા, તથા પરદેશની અને આપણી રમતોમા કેવો તફાવત જોઈએ, તે કેવી રીતે કરી શકાય વગેરે મુદ્દા ઉપર ચર્ચા ચલાવી હતી, તે રસદાયક ને અનુભવમા ઉતરવા જેવી હતી.

આ પછી પ્રમુખ શ્રી શાસ્ત્રી સાહેબે આ વિષય મિ. દેસાઈનો પોતાનો છે, તે વિષે તેમણે સારો અભ્યાસ કર્યો છે અને આપેલી સુચનાઓ અનુભવસિદ્ધ છે એમ જણાવ્યું હતું. બીજા દેશોના આ કેળવણીને લગતા આવતા વિચાર આપણે ત્યા જુના છે. વિલાયતની શાળાઓ મે જોઈ છે. તે દેશની ટ્રે. કૉ. અને હાઇસ્કૂલમા હાલ આ વિષય ઉપર અપાતું લક્ષ સારૂ છે. આ કેળવણી માટે કરવાના નવા સાધનોની રચના, રમતોની હરિફાઈઓ કરવી, અને અખાડાની જુની પદ્ધતિ, દક્ષિણમા હાલ એ પ્રથા ચાલે છે તેના લાભાલાભ વગેરે બાબતો ઉપર સરસ ચર્ચા કરી હતી.

અમદાવાદમાં આ વિષયની પોષક એસોસિએશન સ્થાપી છે. બધે આવી સંસ્થાઓ સ્થપાય, અને સમાજ તે ઉપર લક્ષ આપી મદદ કરે તો સારૂં પરિણામ આવે.

દેશની સ્થિતિ ગરીબ છે માટે ખર્ચાળ રમતો દાખલ ન કરી શકાય. ઓછે ખર્ચે રમાતી રમતો દાખલ કરવી. નવી શાળાઓની રચનામાં રમતો માટે જગા રાખવાની દરકાર વગેરે વિષયોથી ભરપુર નમુનેદાર ચર્ચા કરી હતી. ત્યારબાદ નીચેનું વ્યાખ્યાન આપવામા આવ્યું હતું.

"ગ્રામ્ય સુધારણામાં શિક્ષકોનું સ્થાન"

વક્તાઃ—શ્રીયુત એચ. એચ. નાણાવટી. એ. ઓ. ડિ. સ્કૂલ બોર્ડ પંચમહાલ.

ઉપર જણાવેલા વિષય ઉપર નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

૧. શહેરની કેળવણી લીધા છતાં વીસ વર્ષનો ગામડાનો અનુભવ.
૨. આ વિષય ઉપર સરકારે હાલ લેવા માંડેલી મહેનત.
૩. ગામડાના શિક્ષકને મામુલી ગણતા, પરંતુ "ગ્રામ સુધારણા"માં તેનું સ્થાન. તે કામની જવાબદારી સમજવાની જરૂરિઆત વગેરે બાબતો.
૪. ગામડાના શિક્ષકોને જે મુસીબતો હોય છે, તે અનુભવીજ જાણે. આપણા દેશની વસ્તીના ૯૦ ટકા ખેડુત છે. તેમની સુધારાની ગતિની મંદતા.

હાલ આપણા જુના ગામડામાં અદ્ભુત ફેરફાર થયો છે. જુનાં ઓજારો, અંધારા ઘરો, સાહુકારની ગુલામી, છેવટે કપાળે હાથ દઈ નસીબ ઉપર આધાર રાખવાની ટેવ, ખેડુત વર્ગમા સ્ત્રી જાતિની દુર્બળતા, ખેડુને દેવાના ડુંગર તળે દબાએલા છે, વગેરે અનેક કારણોના માત્ર વિચાર કરેથી શું વળે?

હાલનું શિક્ષણ ગામડાની સ્થિતિ સુધારવામા નકામુ છે; જરૂરિઆત કરતાં તે જુદુંજ છે.

આરોગ્ય અને ખેતીના પાકની વૃદ્ધિને વધારનાર શિક્ષણની જરૂર. ગ્રામ્યશિક્ષકો ઉપર દેશની જવાબદારી. પુખ્ત ઉમરનાને પણ અક્ષરજ્ઞાન આપવું જોઈએ.

ઘરોનું વાતાવરણ સુધારવું જેથી બાળકોનું નાની વયમાં ચારિત્ર ઘડાય. શિક્ષણનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ગ્રામ્યજીવન સુખી અને સંતોષી બનાવવાનો હોવો જોઈએ. બાળકોમાં માન અને પ્રેમ ઉત્પન્ન કરી તેમની શરીરની સુખાકારી

સુધારવાની જરૂર, નીતિના વધુ પ્રચાર માટે અધિકારીઓની દરકાર, સમુદ્રના હોટકાં જેવી શિક્ષકની દશા, દેશની ગરીબી માટે નાણાંના અભાવે અટકતું કાર્ય, સામાજિક રૂઢિને અંગે ખરચાતા પૈસા, કેળવણી પાછળ ખરચવાની સમાજની ફરજ, કેળવણી એ દેશનું ઘરેણું છે. સ્વતંત્ર ને પરતંત્ર દેશની કેળવણીની સરખામણી, સુધારા માટે દેશે વધુ ફાળો આપવો વગેરે બાબતની ઉપર ચર્ચીને અંતે ભાષણ સમાપ્ત થયું હતું.

બાદ ચેરમેન સાહેબે ભાષણકર્તાઓનો તથા પ્રમુખ સાહેબનો ઉપકાર માની ફૂલહાર થયા પછી સભા વિસર્જન થઈ હતી.

સાંજ—૪ થી ૭.

સંગીતની સ્પર્ધા

સંગીતની હરિફાઈના બાળકોના મેળાવડાના મંડપમાં માનવમેદની જામી હતી. ગ્રામ્યબાળકોએ ખાસ કરીને ખમાજ, સારંગ, ધનાશ્રી, દેશ, ભીમપલાશ, આશાવરી, પીલુ, ભૈરવ, ભૈરવી વગેરે રાગોની હરિફાઈમાં ભાગ લીધો હતો.

ઉત્તીર્ણ થએલા વિદ્યાર્થીઓને કમિટી નીમી ઇનામો અપાયાં હતાં. નિયત પ્રમુખશ્રી જડજ સાહેબ ન આવી શકવાથી ચેરમેન સાહેબ સરદાર ભા સાહેબ પ્રમુખસ્થાને હતા.

રાત્રિએ બાળઉછેર અને ચાર્લી ચેપ્લીનની રમુજી ફિલ્મથી સિનેમા બતાવવામાં આવ્યો હતો. આ વખતે ૧૦,૦૦૦ માણસો (શિક્ષકો, શિક્ષિકાઓ અને ગ્રામ્યજનો) એ લાભ લીધો હતો.

તા. ૨૯–૧૦–૩૩ ૪ થો દિવસ.

વકતાઃ—શ્રીયુત બી. કે. પટવા વિષયઃ—ગણિતશિક્ષણ.

પ્રમુખઃ—શ્રી. કે. એસ. વકીલ, વાનપ્રસ્થ એજ્યુકેશન્સ. દક્ષિણ વિભાગ.

સવારના કાર્યક્રમની શરૂઆત થતાં અગાઉ રા. હરરાય દેસાઈએ શિક્ષકોને ડ્રિલ કરાવી હતી. જેમાં ૭૫ શિક્ષકોએ ભાગ લીધો હતો.

સવારના પ્રાર્થના પછી શ્રીયુત ભોગીલાલ કે. પટવા, એસિ. શિક્ષક મહાલક્ષ્મી ફિમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજ એમણે ગણિતશિક્ષણ ઉપર નીચેના મુદ્દાવાળું વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

૧ ગણિતનાં સત્ય વિશ્વવ્યાપક છે તેથી મંગળના ગ્રહ સાથે વાતચીતની ભાષા માટે ઉપયોગ કરવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. ગણિતશિક્ષકે સત્યના સ્વરૂપની જાતે ખાતરી કરી શિક્ષણ આપવું.

૨ ગણિતશિક્ષણમાં મુખગણિતનો ઉપયોગ કેમ કરવો, તેની પ્રબળતા, વધુ ટેવથી બુદ્ધિનું ઘડાવું વગેરે બાબતો ઉપર વિવેચન કર્યું હતું.

આંક ગોખાવવાની મહત્તા. બુદ્ધિનો ઉપયોગ જરૂર પડે કરવો, નહિતો ટેવથી વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ હેતુપૂર્વક ગણિતશિક્ષણ આપવું.

૬ માણસનુ કર્તવ્ય, ખોરાક મેળવવાની ફરજ એછે. એ લક્ષમાં રાખવું.

બીનજરૂરી (અવ્યવહારૂ) દાખલાઓ—

અપૂર્ણાંકના લાંબા દાખલા, વ્યાજમા મુદત કાઢવાના દાખલા, મિશ્રણના દાખલા, નળટાંકીના દાખલા વગેરે અવ્યવહારૂ દાખલા શીખવવા નહિ.

અટકળથી જવાબનો આસરો કઢાવવો, વિજયની ઇચ્છાથી છોકરાઓનો ઉત્સાહ વધુ હોય છે. આ વિષય તેના કામમા ઉત્તેજિત કરે છે.

ચોકસાઈનું ભાન કરાવવું. અસરકારક રીતે હિસાબ છોડવો તેમાં ઝડપી મૌખિક (ગોટાનું) કામ એ ગણિતની પદ્ધતિ. ત્રિરાશિથી થએલી માઠી અસર.

સ્વચ્છતા, પદ્ધતિસર અને સાફ કામ, ચોકસાઈ, ઝીણી બાબત માટે કાળજી વગેરે બાબતો ઉપર વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કર્યું હતું. તે પછી શ્રીયુત પ્રમુખ સાહેબે નવો અભ્યાસક્રમ સમજવાની જરૂર. સમજ્યા પછી શંકા પૂછવાની શિક્ષકોની ફરજ, ઉપલા ધોરણો માટે અધુરો રહેલો અભ્યાસક્રમ પુરો કરવાની આવશ્યકતા, નાણાના અભાવે નવો અભ્યાસક્રમ શિક્ષકોને સમજાવવાનું બન્યું નથી.

ગણિતના તમામ પ્રકરણોમાં મુખગણિત અને તેનો ઉપયોગ. સરવાળા, બાદબાકી, ગુણાકાર અને ભાગાકાર બરાબર સમજાવવાની સૂચના, બધાજ દાખલા દરેક છોકરાએ કરવાજ જોઈએ એ ખ્યાલ ખોટો છે. વિદ્યાર્થીની બુદ્ધિના વિભાગ પાડી શક્તિ અનુસાર ગણિત શીખવવું અને ગજા પ્રમાણે કામ સોંપવું જોઈએ, તે અટકે ત્યાં મદદ કરવી, તેમાં પોતાના જ્ઞાનથી આગળ વધારવો, પોતાની ભૂલ સુધારતાં શીખવવું વગેરે બાબત ઉપર ચર્ચા કરી હતી. ત્યારબાદ સ્ટેજ ઉપર મનુભાઈ વૈદ્ય આવ્યા હતા.

વક્તાઃ—રા. મનુભાઈ વૈદ્ય શુકલતીર્થ ગુરૂકુળના પ્રિન્સિપાલ.

વિષયઃ—પુખ્ત ઉમરનાં સ્ત્રીપુરૂષોની કેળવણી.

એ વિષય ઉપર નિયત વક્તા પ્રો. કાત્રી નહિ આવી શકવાથી રાજેશ્રી મનુભાઈ વૈદ્યે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. જેમાં બાળકેળવણી ઉપરની

કેળવણી માટેની આપણામાં જે માન્યતા છે તે સંબંધી વિચાર, કેળવણીના વિકાસ માટે અનુકૂળ વાતાવરણ, એ બે કેળવણીમાં અમુકનું પ્રબળ સ્થાન, ઈંગ્લંડની જુદી જુદી કેળવણી અને સંસ્થાઓના આંકડા, હિંદુસ્તાનમાં એવી સંસ્થાઓનો અભાવ એ વિષે લંબાણપૂર્વક ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો.

આપણા દેશની પાંત્રીસ કરોડની વસ્તી, સેંકડે કેળવાએલાના ૮ ટકા, સને ૧૯૨૧ થી ૩૧ સુધીમાં રહેલી તેની તેજ સ્થિતિ, કેળવણીમાં આપણા દેશનું પછાત સ્થાન, ત્રણ લાખ છત્રીસ હજાર શિક્ષકોની સંખ્યા, તેમણે નિરક્ષરતા ટાળવાની જરૂર, જાપાનની શ્રેષ્ઠ કેળવણી, સેંકડે ૯૯-૪૩ છોકરા અને ૯૯-૧૯ છોકરીઓની કેળવણીના દાખલા વગેરે ઉપર પ્રમુખ શ્રી કે. એસ વકીલ સાહેબે રસપૂર્વક વિવેચન કર્યું હતું.

"દરેક ભણેલો માણસ આજુબાજુના અભણોને ભણાવવાની ફરજ સમજે તો નિરક્ષરતા વધુ પ્રમાણમાં દૂર થાય. આરામ એટલે કામનો ફેરફાર, જનસમાજની બધી પ્રવૃત્તિ સફળ કરવા ગ્રામ્યકેળવણીને અગ્રસ્થાન મળવું જોઈએ વગેરે બાબતો ઉપર ચર્ચા કરી હતી.

"શિક્ષકોના કર્તવ્ય વિષે"

વડોદરા કોલેજના સાયન્સના પ્રોફેસર ડૉ. નાયકે શિક્ષક તરીકેનો પોતાનો અનુભવ, કેળવણીની સંસ્થાઓ નિભાવવામાં પડતી અડચણો, અક્ષરજ્ઞાન ન હતું ત્યારે મળતી આદર્શકેળવણી, મહાભારત અને રામાયણના સમયમાં હાલનું અક્ષરજ્ઞાન ન હતું, પરંતુ સંસ્કારિતા તો હતીજ અને નીતિની કેળવણી હતી. પાશ્ચાત્ય કેળવણીકારો જે આવ્યા તે લગભગ અજ્ઞાન જેવા હતા. બાળકનું માનસ ન સમજે એ શિક્ષક નથી. સંતતિનિયમનને સ્થાન, સમાજમાં શિક્ષકની થતી હલકી ગણના, સમાજથી બાળકો તરફની બેદરકારી, પ્રાથમિકશિક્ષણ સંબંધમાં લોકલ સંસ્થાઓ અને તેના સભ્યોની જવાબદારી, શિક્ષક થવું તો સારા શિક્ષક થવું. કેળવણીની સંસ્થાઓની નાણાં ભીડ, પ્રજાને કેળવણીની દરકાર નથી, શિક્ષકોનો સત્કાર થતો નથી, વગેરે પ્રશ્નો ઉપર અનુભવી અને રસિક તેમજ અસરકારક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. ઉપસંહારમાં માનસિક કેળવણી અને હૃદયને ઉલ્લાસ આપનાર કેળવણી ન હોય, એ કેળવણી નકામી છે એમ અસરકારક રીતે જણાવ્યું હતું.

તે પછી પ્રમુખ શ્રી. વકીલ સાહેબે ડૉ. નાયકના ભાષણ ઉપર બીજું ભાષ્ય હોય નહિ એમ કહ્યું હતું. અત્યારનું શિક્ષણ નીરસ છે, માટે

છોકરાઓને આનંદ થાય એવી કેળવણી આપવી, વગેરે વિચારો મનન કરવા જેવા છે.

ત્યારબાદ ચેરમેન સાહેબે પણ આ વિષય ઉપર આનંદ દર્શાવી ફૂલહાર આપ્યા હતા.

તા. ૨૯-૧૦-૩૩ સમય સાંજના ૪ થી ૭

— કાર્યક્રમ —

૧. ઈશ્વર પ્રાર્થના ... ... ઝાડેશ્વર તા. સ્કૂલ
૨. સન્માન-ગીત ... ... અંકલેશ્વર ગ્. કન્યાશાળા
૩. ભારતીને વંદના (ગરબો) ... ... હાંસોટ ગ્. કન્યાશાળા
૪. બગાસીઓ ચોરો (સંવાદ)... ... ...આમોદ મુખ્ય સ્કૂલ
૫. દર્દે દિલ (ગઝલ)... ... ... હાંસોટ ઉર્દુ સ્કૂલ
૬. લેજિમના પ્રયોગો... ... ... અમૃતપરા ભીલ સ્કૂલ
૭. દીઠો સખી ડોલરીઓ (ગરબો) ... ...ઝાડેશ્વર કન્યાશાળા
૮. શહિદે વતન (સંવાદ) ... ... ટંકારીઆ સેન્ટ્રલ સ્કૂલ
૯. અયે ! હિંદ બાલ આપણુ હો ! ... ... વાગરા તા. સ્કૂલ
૧૦. નવયુગના બાળક (સંવાદ)... ... ... જંબુસર સ્કૂલ્સ
૧૧. ઉર્દુ કવિતા (ગઝલ) ... ... ટંકારીઆ સેન્ટ્રલ સ્કૂલ
૧૨. ચાણાકયની પ્રતિજ્ઞા (સંવાદ) ... ... જંબુસર તા. સ્કૂલ
૧૩. વાદળીને (ગરબો) ... ...જંબુસર કન્યાશાળા
૧૪. બેવફા વઝીર (સંવાદ) ... ... હાંસોટ ઉર્દુ સ્કૂલ
૧૫. વા વાયા ને વાદળ ઉમટયા (ગરબો)... અંકલેશ્વર ગ્. કન્યાશાળા
૧૬. શાળાના ત્રણ દૃશ્ય (સંવાદ) ... ... ઝાડેશ્વર તા. સ્કૂલ
૧૭. ઈનામની વહેંચણી
૧૮. પ્રમુખશ્રીનું વિવેચન
૧૯. પ્રમુખશ્રીનો ઉપકાર ને ફૂલહાર

મે. કલેકટર સાહેબ મીરચંદાનીના પ્રમુખપણા નીચે ગરબા, સંવાદ વગેરેનો જલસો કરવામાં આવ્યો હતો જેનો કાર્યક્રમ મથાળે આપ્યો છે. આ બધા દેખાવો જોવા માટે મંડપમાં એટલી બધી ભીડ હતી કે ઉભા રહેવાની જગ્યાનો પણ અભાવ હતો.

આજના કાર્યક્રમથી આખી જન સમાજનું મન એટલું તો આકર્ષીયું

હતું કે મંડપમાં અને આજુબાજુ અસંખ્ય માનવ મેદની ઉભરાતી હતી. જ્યાં બધું સારૂં છે ત્યાં અમુક ભાગને વખાણવો ઉચિત ન ગણાય.

ઉપરનો પ્રોગ્રામ વધુ સમય પહોંચવાને લીધે રાતના સિનેમા ફીલ્મ બતાવવાનો પ્રોગ્રામ બંધ રાખવામાં આવ્યો હતો.

તા. ૩૦–૧૦–૩૩ પાચમો દિવસ

સવારના પ્રાર્થના પછી પ્રાથમિક શાળામાં હસ્તકળાની આવશ્યક્તા એ વિષય ઉપર લંબાણપૂર્વક ભાષણ આપ્યુ હતું.

વક્તાઃ—શ્રી. કે. એ. બાલા. વાનપ્રસ્થ એન્જ્યુ. ૪૦ એન. ડી.

પ્રમુખઃ—પ્રો૦ મગનલાલ ગણપતિરાય શાસ્ત્રી સંસ્કૃતના વાનપ્રસ્થ પ્રોફેસર, ડેક્કન કોલેજ, પુના.

વ્યાખ્યાનમાં ખાસ કરીને મોટા ખર્ચાળ સાધનોથી નહિ, પણ બાળકની કેળવણીમાં શારીરિક, માનસિક વિકાસ કરવા માટે ગામડામાં મળતી ચીજોથી હસ્ત ઉદ્યોગ કેવી રીતે શીખવી શકાય. દાખલા તરીકે શરૂઆતમાં ચોકખી માટીથી બાળક પેન, સ્લેટ અને એવા બીજા નમુના બનાવે.

વળી શિક્ષણના વિવિધ વિષયો પ્રયોગ કરી, પ્રખર શિક્ષણશાસ્ત્રી ફ્રૂબલનો આદેશ કેમ સફળ થાય તે જણાવ્યુ હતું.

હસ્તઉદ્યોગના શિક્ષણમા ૧. માટીકામ, ૨. કાગળનું કામ, ૩. ચિત્રકામ, ૪. લાંકડાનું કામ. આ ચાર સાધનો વડે બાળકોની ઇંદ્રિયો કેળવવા ઉપરાંત વિષય પરત્વે કેવા નમુના ઉપજાવી શકાય તે સમજાવ્યું હતું. દા. તરીકે, વાચનના પાઠોમાં ચિત્રો દોરાવી ભાષાનો વિષય સચોટ કરવો.

ઉપરનું ભાષણ પુરૂં થયા બાદ પ્રમુખ સાહેબ પ્રો૦ મગનલાલ ગણપતિરાય શાસ્ત્રીએ ઉપરના શિક્ષણમા કુદરતી સાધનો જેવાં કે, પાણી, માટી વગેરેનો ઉપયોગ કરવા તરફ શિક્ષકોનુ લક્ષ ખેંચ્યું હતું. શિક્ષણથી આર્થિક સ્થિતિ સુધરવી જોઇએ, એ બાબત ઉપર ખાસ વિવેચન કર્યું હતું. સાથે સાથે પ્રદર્શન અને તેના નિરીક્ષણમાં ફક્ત ઉપલક જોવું બસ નથી પણ નમુનો તૈયાર કરવાની રીત ને શિક્ષણની તેમજ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ તેની ઉપયોગિતા, કળાની ઝીણવટ વગેરે તરફ લક્ષ આપવાનું સૂચન કર્યું હતું.

પીર મોટા મીયાંનું વ્યાખ્યાન

વિષયઃ—ધર્મનીતિની કેળવણીને શાળામાં સ્થાન.

આ વિષય ઉપર રા. પીર મોટામીયાં સાહેબે નીચે મુજબનું હૃદયસ્પર્શી વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. તેઓશ્રીએ પોતાની નાદુરસ્ત તબીયત

ધરાવતા પ્રશ્નો ઉપર રસદાયક વિવરણ કર્યું હતું. ત્યારબાદ ઉર્દુ સુપરવાઇઝર શેખ સાહેબે પોતાનું ભાષણ આપ્યું હતું. તે પછી શ્રીયુત પ્રેમચંદ ભગત—અંકલેશ્વર ટ્રેડિશનલ ટ્રે. સ્કૂલના હેડમાસ્તરે વાર્તાવાચનપદ્ધતિનો પાઠ આપ્યો હતો. છેવટે ચેરમેન સાહેબે ભાષણ કર્યાં તથા પ્રમુખશ્રીનો ઉપકાર માની ફૂલહાર અર્પણ કર્યાં હતા.

બાળકોનું સરઘસ

ખપોરના ડિ. લો. બોર્ડની ઑફિસથી બાળકોનું ગંજાવર સરઘસ આખા ભરુચ શહેરના બજારને હર્ષનાદ અને જય ગીતોથી ગજાવતું ડિ. સ્કૂલ બોર્ડની ઑફિસ સુધી આનંદભર્યું આવ્યુ હતુ.

રાતના બાળ લગ્ન અને ચાર્લી ચેપ્લીનના તથા દારૂથી થતી ખરાબીના વિષય ઉપર સિનેમાના દૃશ્યો બતાવવામા આવ્યા હતા.

તા, ૩૧–૧૦–૩૩ છઠ્ઠો દિવસ

પ્રભાતમા "જય જય જય જગદીશ હરે" ની પ્રાર્થના કરવામા આવી હતી.

વક્તાઃ—રા. કૃષ્ણલાલ એમ. દલાલ

વિષય—ચારિત્ર્યશાળી શિક્ષકની શિક્ષણ ઉપર થતી અસર

પ્રમુખઃ—શ્રી. પ્રો. બ. ક. ઠાકોર.

નિયત વકતા શ્રી પ્રહ્‌લાદજી ચંદ્રશંકર દિવાનજી વલસાડના સર્વજનિક ન આવી શકવાના સંભવે ઉપર જણાવેલા નિયત વિષય ઉપર નીચે મુજબની હકીકતનુ લંબાણથી વકતાએ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતુ. તેઓશ્રીએ જણાવ્યુ કે જેમ સેવાભાની વૈદ પૈસાને ગૌણ ગણી સ્વજન પેઠે દરદની માવજત કરવી એ વસ્તુ મૂળ માને છે, તેમજ નૈતિક-ગુરુ-ભાવનાને સેવાનુ ધ્યેય માની પગારની દરકાર સિવાય મરણાન્ત સુધી શુદ્ધ સેવા આપે છે. ચારિત્રશાળી શિક્ષકના ધર્મ અને ફરજો સંબંધી સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો હતો.

આર્નોલ્ડ, જોન રસ્કિન, રવિન્દ્રનાથ ટાગોર, ગાંધીજી, ગિજુભાઈ, નાનુભાઈ, તારાબેન વગેરે આદર્શ શિક્ષકોના દૃષ્ટાંતો આપ્યા હતા.

માતા, પિતા અને આચાર્ય દેવસ્થાને કેવા સંજોગોમા તે વિષે.

માબાપ અને સમાજની બેદરકારી, હાલમા મળતા પગાર, જીવનની જરૂરિઆતો, અભ્યાસક્રમના સાધનોનો અભાવ.—આવા સંજોગોમાં આદર્શ શિક્ષણ કેમ આપી શકાય?

શિક્ષણની અધોગતિ માટે સમાજની જવાબદારી, શિક્ષક ઉ મુકાતી વધુ પડતી જવાબદારી, બાળકને પાસ કરાવવા ઉપરજ ધ્યાન હાલની કેળવણી સામ્રી, આવશ્યક ને જરૂરી છે કે કેમ, વગેરે બાબ ઉપર લબાણથી વિવરણ કર્યું હતુ.

ત્યારપછી નર (અર્જુન) શિષ્ય, અને કૃષ્ણ શિક્ષક. સહ અવતુ...શિક્ષક ને શિષ્યનુ સાથે રક્ષણ કરો, સાથે બંનેને જમાડો, બ માટે જ્ઞાન પ્રાપ્તિ કરે એવા સજોગો ઉભા કરવા વિષે વિવરણ ક વ્યાખ્યાન પૂર્ણ કયુ હતુ.

આ ભાષણ ઉપર પ્રમુખ શ્રી બ. ક. ઠાકોરે કેવા શિક્ષક જોઈએ, તથા શિક્ષકોમા એકતાની જરૂર, શાળા એ સજીવન સસ્થ માધ્યમિક શાળાઓ અને કોલેજોમા શિક્ષકોની એકતાનો અભાવ, આચા અને તેનુ હૃદય, ધધો પેટ માટે નહિ પણ એકાગ્રતાથી કરવાથી થ અસર, માતાના ગર્ભ ઉપર પડતી છાપની અસર, (ગર્ભિણીને વીંછ કરડે તો ભાવિના બાળકને જિંદગી ભર વીંછી ન ચઢે) વિષય માત્રને મગે તપાસ્યા સિવાય ખરો ન માનવો, પરીક્ષાના પરિણામ પાછળ બગડ વાલીઓના પૈસા, શિક્ષકમા પક્ષપાત ન જોઈએ વગેરે બાબતોની ચર્ચા આકર્ષક ખુલાસા આપ્યા હતા.

સહશિક્ષણ

શુક્લતીર્થ ગુરુકુળના પ્રિન્સિપલ મનુભાઈ વૈદ્યે સહશિક્ષણના વિષ ઉપર જુદા જુદા પ્રશ્નો રજુ કર્યા હતા તેમા સ્ત્રી અને પુરુષના શરીરન બાધો, તેમનુ મગજ, એકને બીજાથી હલકા માનવાની ભાવના વગેરે બાબતો ઘણા ઊંડા અને મનનીય પ્રશ્નો રજુ કર્યા હતા, જે વિચારવા જેવા હત

સુન્દરમ્‌નો કાવ્ય રસાસ્વાદ,

આ પછી ભરુચ જિલ્લાના વતની યુવાન કવિશ્રી ભાઈ ત્રિભુવનદાસ લુહારે (સુન્દરમ્) પોતે પ્રાથમિક શાળામા શીખવાની કવિતાઓની અલ સંખ્યા ને પદ્ધતિની ભાવના ઉપર રસદાયક ને લબાણપૂર્વક વિવેચન ક હતુ. વધુમા તેઓએ કવિતાની શિક્ષણપદ્ધતિનો કઈક ખ્યાલ રજુ કર પોતાના રચેલ કાવ્યસગ્રહના પુસ્તક "કાવ્ય મંગળા" અને "કોયા ભગતન કડવી વાણી" માથી જુદી જુદી શબ્દરમક, અર્થ, ગૌરવ અને ગ્રામ ચિત્ર રજુ કરતા વાઘરણ, ભંગડી, વાદળીઓ વગેરે કાવ્ય ગાયા હતા.

પ્રમુખશ્રી બ. ક. ઠાકોરે તેમના કાવ્યમાંથી "દશાવતાર" કાવ્ય વાંચી બતાવ્યું હતું. છેવટે ચેરમેન સાહેબે શ્રી પ્રમુખ સાહેબનો તથા વક્તાઓનો આભાર માની ફૂલહાર કર્યા બાદ સભા વિસર્જન થઈ હતી.

બપોરના સરકારી હોસ્ટેલના ચોગાનમાં સ્કાઉટ રેલીનો પ્રોગ્રામ થયો હતો તે નીચે મુજબ છેઃ—

સ્કાઉટ રેલીનો કાર્યક્રમ

સાંજના ૪ થી ૭

(૧) પ્રાર્થના—વૈદિક, ઇસ્લામી અને ભારત.

(૨) ધ્વજવંદન, બટુક હર્ષનાદ.

(૩) દશ્યોઃ—(૧) આસન—હાંસોટ અને અમૃતપરા.
(૨) તાત્કાલિક સારવાર......સુણેવ
(૩) ગરબા...........વીરબાળા સંઘ.
(૪) લાઠી, લેઝીમ, નાદસંજ્ઞા...અમૃતપુરા.
(૫) આગ હોલવવાનું......આંકલેશ્વર.
(૬) દોરડાની ખેંચતાણ......હાંસોટ, ઉર્દુ.

(૪) માર્ચ પાસ્ટ. | ધ્વજસંજ્ઞા...સંદેશ લેવા. | —"— સંદેશની આપ લે.

(૫) હરિફાઈ. | अ દોડ ચાલ | ब અવલોકન. | क કપડાં પહેરવાં.

(૬) કેમ્પફાયર

(૧) સ્તુતિ.
(૨) સંજ્ઞા, કવાયત, છીંક વગેરે.
(૩) વચ્ચે વચ્ચે નામસૂચક મૂગા દેખાવો.
(૪) નઝમ, હાંસોટ, ઉર્દુ,
(૫) ગરબો, હાંસોટ.
(૬) દરબાર અને પટેલ, પાલેજ
(૭) કીડી અને પતંગીઉં, શુક્લતીર્થ વીરબાળા
(૮) કાઝી અને ચોર, આમોદ.
(૯) ડાહ્યલી અને સગાંઓની શુક્લતીર્થની વીરબાળા.
(૧૦) આગની રમત.

(૧૧) રાસ–ભીલ ડાન્સ વગેરે.

(૧૨) દારૂડીઓ, ઝાડેશ્વર

(૭) ઇનામો—સંભાષણો, હાર તોરા વગેરે.

(૮) સમાપ્તિ, ગીત.

સ્કાઉટ રેલી

તા. ૩૧–૧૦–૩૩ની સાંજ

છઠ્ઠો દિવસ

કેળવણી સપ્તાહ દરમિઆન જુદી જુદી દૃષ્ટિથી ચર્ચાએલા શિક્ષણના સિદ્ધાંતો, આદર્શો અને પદ્ધતિઓને વ્યવહારુ તથા પ્રત્યક્ષ રૂપ આપવાને માટે જે જે પ્રયત્નો થયા છે તેમા સ્કાઉટીંગનો–બાલ પ્રવૃત્તિનો કાર્યક્રમ કંઈ ઓછા મહત્વનો ન હતો. જિલ્લા સ્કૂલ બોર્ડની ઉચ્ચ અભિલાષાઓને અંગે આ રેલીમા સામાન્ય કાર્ય કરતા તાલીમ વડે ભવિષ્યના ઉદાર, શિષ્ટ અને કાર્યદક્ષ નાગરિકોને તૈયાર કરવાની એક શિક્ષણયોજના છે; એટલે એક આદર્શ ગામ કેવું કોઈ શકે તેનો બાળકોને ખ્યાલ આપવાને યથાશક્તિ પ્રયત્નો કરવામા આવ્યા હતા.

રેલીના કાર્યક્રમનાં ચાર મુખ્ય અંગો:—

૧. સરઘસ. (૨) રેલી. (૩) સ્કાઉટ નગર (૪) કેમ્પફાયર.

(૧) સરઘસ:—તા. ૩૧–૧૦–૩૩ના રોજ બપોરના ચાર વાગ્યાથી સરઘસના રૂપમાં ડિ. સ્કૂલ બોર્ડના સુપરવાઈઝર મી. શેખની સરદારી નીચે જિલ્લાની સઘળી સ્કાઉટ સેનાઓએ ડિ. લો. બોર્ડની ઓફિસથી માંડી ઝાડેશ્વર દરવાજા, હાઝીખા બજાર, નવા દહેરા, ચકલા, જુના બજાર, લાલ દરવાજા, કતોપોર બજાર તથા ફુર્જે આગળ થઈને પારસી લત્તામાં થઈ કૂચ કરી હતી અને આખું સરઘસ પ્રદર્શનના સભામંડપના ભવ્ય તંબુમાં થોભ્યું હતું.

આમોદ, હાસોટ, ઝાડેશ્વર અને અમૃતપરાની સેનાઓએ પોતાના બેન્ડ (વાજીંત્રો)થી બાલવીરોની કૂચમાં શૌર્ય અને ચપળતા આણ્યાં હતાં. અમૃતપરાનું બૅન્ડનું કાર્ય સર્વોત્તમ હતું. આ સરઘસથી ભરુચની પ્રજાને જિલ્લાનાં ગામડાઓમાં ચાલતી સ્કાઉટ પ્રવૃત્તિનો અને પ્રગતિનો સારો ખ્યાલ આવી શક્યો હતો. સરઘસને મોખરે શુક્લતીર્થની વીરબાળાઓને ડિ. સ્કૂ. બોર્ડના વાઇસ ચેરમેન શ્રીમતી કપિલાગૌરી ભગુભાઈ દેસાઇ તરફથી મિઠાઈ વહેંચવામાં આવી હતી.

. (૨) રેલી—બપોરના ચાર વાગે જિલ્લાના સ્કાઉટ કમિશ્નર નવાબ શ્રીમાન નહારસિંહજી સાહેબના પ્રમુખપદે જિલ્લાની સ્કાઉટ રેલી ભરવામાં આવી હતી. જેમાં ભરુચ ડિ. લો. બોર્ડની શાળાઓની કુલ્લ ૨૨ સેનાઓના ૫૩૮ બાલવીરોએ ભાગ લીધો હતો. શુકલતીર્થથી વીરબાળા સંઘની ૧૮ બાળાઓએ પણ રેલીના દરેક કાર્યમા સક્રિય ભાગ લીધો હતો. દરેક ધર્મની પ્રાર્થના થયા બાદ "ભારત ભાગ્ય વિધાતા"નું ડૉ૦ ટાગોરનું રચેલું રાષ્ટ્રગીત સ્કાઉટ સમૂહે ગાયું હતું. જિલ્લાના બાળવીર ધ્વજને સ્કાઉટોએ વંદન કર્યું હતું. તે પછી જુદી જુદી સેનાઓ તરફથી લાઠી, લેઝીમ, આસન, આગ હોલવવી, ગરબા વગેરેનાં દૃષ્યો રજુ કરવામા આવ્યાં હતાં. પછી બબ્બેની હારમા સઘળી સેનાઓએ માર્ચ પાસ્ટ કર્યું હતું અને જિલ્લાના સ્કાઉટ કમિશ્નરે ધ્વજ નીચે ઉભા રહી સલામ ઝીલી હતી. ત્યારબાદ, સ્કાઉટ નગરમાં ઉભા કરેલા સીગ્નલિંગ ટાવર ઉપરથી ધ્વજ સંજ્ઞાદ્વારા સંદેશ આપવામાં આવ્યો હતો, અને ચાર સેનાઓએ તે સંદેશ આબાદ ઝીલ્યો હતો. વળી સ્કાઉટની દોડયાલ ડ્રેસીંગ રેસની પણ હારફાડ થઈ હતી.

(૩) સ્કાઉટ નગર—રેલી, અગાઉના એક અઠવાડીઆથી બાર વૉલન્ટીઅર્સ સ્કાઉટ માસ્તરોની મદદથી સ્કાઉટ નગરની જુદી જુદી સંસ્થાઓ બાંધવાની તૈયારી કરી હતી. વાસ, વળી, ગુણપાટ વગેરેનાં સાધનથી દરવાજા, ધર્મશાળા, વિદ્યામંદિર, વ્યાયામશાળા, પોલિસ ચોકી, જ્યોતિમંદિર, દવાખાનું, નર્સિંગ હોમ, લાયબ્રેરી, સભાગૃહ, મરછદ, પૂલ વગેરે જાહેર સંસ્થાઓ બાંધી તૈયાર રાખ્યાં હતા. ગામની મધ્યનો ૩૫' ઉંચો ટાવર પણ બાંધવામાં આવ્યો હતો. તેના ઉપર ટકોરખાનું બેસાડવામાં આવ્યું હતું. આ સંસ્થાઓને શણગારવાનુ કામ જુદી જુદી સેનાઓને સોંપવામાં આવ્યું હતું, ચા, ફળ, કાપડ વગેરેની દુકાનો પણ ગોઠવવામાં આવી હતી. જિલ્લાના સ્કાઉટ કમિશનરના હાથે આ સરસ્વતી નગર ખુલ્લું મૂકવામા આવ્યું હતું. સ્કાઉટોના આ સરસ્વતી નગરની ગ્રામ્યપંચાયત તરફથી સ્કાઉટ કમિશ્નરને માનપત્ર આપવામા આવ્યું હતું.

૪. કેમ્પફાયર—વંદે માતરમના ગીતથી શરૂઆત કરવામાં આવી હતી. સંવાદો, ટુચકાઓ, ગીતો, રાસ, નૃત્ય વગેરે મનોરંજક વાનીઓથી સૌને બહુ આનંદ ને સંતોષ થયાં હતા.

ઇનામો:—હરિફાઇમાં સફળ થએલાઓને તથા નગરના બાંધકામમાં સારૂં કામ કરનારાઓને, સંવાદ કરનારને તથા દરેક વીરબાળાને સ્કાઉટ

કમિશનર સાહેબને હાથે ઇનામો આપવામાં આવ્યાં હતાં અને દરેક સ્કાઉટને મિઠાઈ વહેંચવામાં આવી હતી.

સ્કાઉટ કમિશનર સાહેબે બાળવીર પ્રવૃત્તિની ઉપયોગિતા અને જરૂરિઆત સમજાવતાં કહ્યું હતું કે "સૌ દેશો કરતાં હિંદુસ્તાનની પ્રજાને વ્યવસ્થા અને નિયમન શીખવનારી સ્કાઉટની તાલીમ અનિવાર્ય જરૂરની છે. આ તાલીમ બાળકોને ચારિત્ર્યવાન બનાવે છે. પોતાની જવાબદારી સમજતો બનાવે છે. પોતાના પગ ઉપર ઉભો રહી આપ બળથી જિંદગી ગુજારતા શીખવે છે અને સાચો નેતા થવાના સંસ્કારો આપે છે; માટે શાળામાં શિક્ષણ સાથે સ્કાઉટિંગને સ્થાન મળે એવી ઉમેદ દર્શાવી હતી." આ પ્રવૃત્તિને પોષણ આપવા બદલ સ્કાઉટ કમિશનર સાહેબે ડિ. સ્કૂલ બોર્ડને ધન્યવાદ આપ્યો હતો.

ડિ. સ્કૂ. બૉર્ડના વાઇસ ચેરમન શ્રીમતી કપિલા બ્હેને ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લઈ પોતાની હોંસ અને શક્તિની સાબીતી કરી આપી છે તે માટે સંતોષ જાહેર કર્યો હતો. સ્ત્રીઓના સહકાર વિના તથા આગળ પડતા સક્રિય ફાળા વિના દેશના કેળવણીને લગતાં જરૂરી મહાભારત કાર્યો પાર પડી શકે નહિ, એમ જણાવ્યુ હતું. પ્રત્યુત્તરમાં શ્રીમતી કપિલા બ્હેને પોતાને આપેલી અમુલ્ય તક માટે અને આદરેલા પ્રયાસોમાં આપેલા સહકાર માટે સૌનો આભાર માન્યો હતો. બાલવીર માફક ગર્લ્સ ગાઇડ કન્યાશાળામાં દાખલ કરાવવા બદલ ડિ. સ્કૂ. બોર્ડના ચેરમેન સરદાર સાહેબે જે જે ઉત્સાહ અને ખંત દર્શાવ્યાં છે તે બદલ તેમનો ઉપકાર માન્યો હતો. ચેરમેન સાહેબે, આ પ્રવૃતિને અંગે કાર્ય કરનાર ઉર્દુ સુપરવાઇઝર શેખ સાહેબનો, સ્વયંસેવકોનો, સ્કાઉટ માસ્તરોનો તથા બીજા મદદનીશો–સ્કાઉટ ઓરગેનાઇઝર–વગેરેનો આભાર માન્યો હતો અને પ્રમુખ સાહેબને ફૂલહાર કર્યા બાદ મેળાવડો વિસર્જન કરવામાં આવ્યો હતો.

કેળવણી સપ્તાહ.

ડિ. સ્કૂલ. બોર્ડ ભરુચ,

તા. ૧–૧૧–૩૩ સાતમો દિવસ

પૂર્ણાહુતિ.

કેળવણીસપ્તાહનો આજના કાર્યક્રમની સવારના પ્રથમ પ્રાર્થનાથી શરૂઆત કરવામાં આવી હતી.

વક્તા—પ્રો. બ. ક. ઠાકોર વિષય—ધર્મ, ધર્મના ઝઘડા અને ધર્મનું ભવિષ્ય.

પ્રમુખ—લેડી વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ. બી. એ.

લેડી વિદ્યાગૌરી નીલકંઠના પ્રમુખપદે મળેલી સભામાં પ્રો. બ. ક. ઠાકોરે ઉપરના વિષય ઉપર ભાષણ કર્યું હતું. તેમણે જણાવ્યું હતું કેઃ—

સને ૧૯૦૪થી ડિ. સ્કૂલ બોર્ડના હાલના ચેરમેન સાહેબ જોડે મારો પરિચય છે. મારી ૬૫ વર્ષની જિંદગીમાં કેળવણીનો વ્યવસ્થિત આ પહેલ-વહેલોજ પ્રસંગ છે. હિન્દુ-મુસ્લીમ એકતા માટે શહેર અને ગામડામાં આવા પ્રસંગો વધુ થાય એ ઇચ્છવા જોગ છે. જુદા જુદા ધર્મના હોવા છતાં શાસ્ત્રી મગનલાલ તથા પીર મોટામીયાં સાહેબનો એકજ સુર નીકળ્યો હતો.

વૃદ્ધોનો અધિકાર

ધર્મ જેવા વિષય ઉપર વૃદ્ધોને બોલવાનો અધિકાર છે. ઘરડાના મુખમાં-અધર્મ નીકળે, તેનું નામ નીચંતા. જેના શબ્દે શબ્દમાં એક પણ શબ્દ અધર્મનો ન નીકળે, તેજ ખરો વૃદ્ધ. એ મુજબ વૃદ્ધોનો અનુભવ સમજાવ્યો હતો. સત્સંગ કરતા સહૃદ્‌સંગ આગળ છે, અને તે કરતાં પણ વૃદ્ધોનો સંગ વધુ આગળ છે અને જરૂરનો છે, એ આવશ્યકતાનું આકર્ષક વિવરણ કર્યું હતું.

વીસમી સદીમા ઘરડા તરફની માનબુદ્ધિ હવે ઘટવા લાગી છે. શિક્ષક અને શિક્ષિકાઓએ પહેલાં બાળકોની વૃદ્ધો તરફ માનલાગણી ફેરવવી જરૂરની છે. સત્ ચિત્ આનંદ બ્રહ્મ—એનો શ્રોતાજનોમાં સમજાય તેવી સાદી સરળ ભાષામાં સ્પષ્ટ અર્થ સમજાવ્યો હતો.

મુંબઈની જૈનસભા અને કાશીની એક હિન્દુ સભા, મહાભારતમાં પિતરાઈની તકરાર, જર્મનીનાં પુસ્તકો, ફ્રાન્સ, યુરોપ અને અમેરિકાના યુધ્ધો, વાચનમાળામા સારા ધર્મનું તત્ત્વ આવવું જોઈએ, વગેરે ઉપર સુંદર દૃષ્ટાંતો આપી પ્રેક્ષકોનાં મનરંજન કરી ઝઘડાની ભાવના નષ્ટ થાય તે ઉપર અસરકારક વિવેચન કર્યું હતું.

પ્રમુખનું પ્રવચન

લેડી વિદ્યાગૌરીએ પોતાને પ્રમુખસ્થાને નીમવા માટે આભાર માન્યા બાદ જણાવ્યું, કે પ્રોફેસર બ. ક. ઠાકોરના વ્યાખ્યાનમા મારૂં પ્રમુખસ્થાન હોઈ શકે નહિ. એઓશ્રીના વ્યાખ્યાનમા મારે કાંઈ વધુ કહેવાનું હોયજ નહિ. શ્રી બ. ક. ઠાકોર ઇતિહાસના પ્રખર અભ્યાસી છે. ધર્મ કેવળ શીસ્તરીથી બસ નથી. શિક્ષકો ધર્મની એકતા માટે જેટલું ધારે એટલું કરી

શકે એમ છે. સ્વધર્મનો પક્ષ અને સામાના ધર્મનો તિરસ્કાર કરવો, એજ ધર્મનાઝઘડાનું બીજ છે. ધર્મની બાબતમાં સંકુચિત દષ્ટિ એજ અધોગતિનું બીજ છે. ધર્મ ઉપર આધાર રાખી આપણી ભાવનાઓને લઈને આપણે ઘણું ગુમાવ્યું છે. ત્યારપછી બીજા વક્તા મિસ નિધામ સ્ટેજ ઉપર આવ્યાં હતાં.

પરીક્ષાની નૂતન પદ્ધતિ

વક્તા—મિસ નિધામ.

મિસ નિધામ મહારાણી હાઇસ્કૂલના પ્રિન્સિપાલ છે. તેઓએ પરીક્ષાપદ્ધતિ ઉપર એક લંબાણપૂર્વક અંગ્રેજીમાં વિવેચન કર્યું હતું. જેનો તરજુમો અત્રેની (ભરુચ) સ્કૂલબોર્ડના સુપરવાઇઝર એ. એમ શાસ્ત્રીએ શ્રોતાજનોને ગુજરાતીમા કરી બતાવ્યો હતો. જેમાં નૂતન પરીક્ષાપદ્ધતિ કેવી હોવી જોઈએ તેનું દષ્ટાંત સહિત વિવેચન કરવામાં આવ્યું હતું. જુની પદ્ધતિથી મંદબુદ્ધિના છોકરા સફળ થાય છે અને હોશિઆર છોકરા નિષ્ફળ નીવડે છે. આમ વિદ્યાર્થીની શક્તિનું માપ બરોબર નીકળી શકતું નથી, માટે નૂતન પરીક્ષાપદ્ધતિ બાળકની બુદ્ધિનું અને શક્તિનું ચોક્કસ માપ લેવામા કેટલેક અંશે સહાયભૂત નીવડે છે. વિષયને રસિક કરવા માટે (પરીક્ષાની) નૂતન પદ્ધતિના કેટલાક સુંદર દષ્ટાંતો આપવામાં આવ્યા હતા. ત્યારબાદ શ્રી મોતીલાલ અ. દેસાઈએ ભાષાશિક્ષણમાં બાળકોનું હસ્તકામ એ વિષય ઉપર ભાષણ કર્યું હતું.

વક્તા—શ્રી. મોતીલાલ અ. દેસાઇ.

વિષયઃ—ભાષાશિક્ષણમાં બાળકોનું હસ્તકામ.

શ્રીયુત મોતીલાલ અ. દેસાઈએ પોતાનો વિષય સ્પષ્ટ કરવા માટે પાટીઆ ઉપર જઈ કામ કર્યું હતું. મિસ નિધામે નૂતન પરીક્ષાપદ્ધતિમાં કેવા પ્રશ્નો પૂછવા તે સંબંધમાં દિગ્દર્શન કર્યું હતું, તે સંબંધમાં રા. મોતીલાલે શિક્ષકોએ તે જાતની તૈયારી કેમ કરવી, તેની સરળ રીતે સમજાવટ કરી હતી.

સાંજનો કાર્યક્રમ

માતા ગરવી ગુર્જરીનું સુંદર કાવ્ય ગાવામાં આવ્યું હતું. ત્યારબાદ વનરાજ અને ભુવડ એ વિષેનો સંવાદ છોકરાઓએ સુંદર રીતે સ્ટેજ ઉપર ભજવી બતાવ્યો હતો. બીજા ધોરણની નાની બાળાઓએ હાવભાવ સાથે મારવાડીનું ગીત આકર્ષક રીતે ગાઈ બતાવી પ્રેક્ષકોનાં મન રંજન કર્યાં હતાં, તે વેળા પ્રેક્ષકોના હૃદય પણ આહ્લાદથી ઉભરાતાં હતાં. ત્યારબાદ વિદાય ગીત "મહેમાનો હો વહાલાં પુનઃ પધારજો" સ્ટેજ ઉપર ગવાયું હતું.

સ્કૂલ બૉર્ડના સભ્ય અને ડિ બૉર્ડના વાઇસ પ્રેસિડેન્ટ ગ ભગુભાઈએ ડિ. સ્કૂલબોર્ડ તરફથી સપ્તાહ દરમિઆન આવેલા પ્રમુખો, વકતાઓ, પ્રદર્શન ગોઠવવામા રોકાએલા સ્વયસેવકો, સેવિકાઓ, તથા પ્રદર્શન કમિટિના સભ્યો, ઓફિસ સ્ટાફ વગેરેનો આભાર માની પ્રદર્શનને અગે સારૂ કામ બતાવનાર શિક્ષક અને શિક્ષિકાઓ, સ્વયસેવકો, સેવિકાઓ વગેરેને આપવાના ઇનામોની નામાવલિ વાચી સભળાવી હતી. છેવટે પ્રદર્શનમા જે જે સદ્‌ગૃહસ્થો તરફથી મદદ મળી હતી તે સર્વનો ડિ સ્કૂલબોર્ડ તરફથી આભાર માનવામા આવ્યો હતો.

આભારદર્શન

લો બોર્ડની શાળાના એક શિક્ષકે લો બોર્ડની શાળાના શિક્ષકો સાથે હળવામળવાનો પ્રસગ પ્રાપ્ત થયો, વ્યાખ્યાનકારોના ઉત્તમ વ્યાખ્યાનોથી શિક્ષકોને ઘણુ ઘણુ જાણવાનુ તથા જોવાનુ મળ્યુ, તે સબધી તથા પ્રદર્શનની ઉપયોગિતા વિષે એક ટુંક અને અસરકારક વિવેચન કર્યું હતુ તથા શિક્ષકોએ અગત મુસ્કેલીઓને બાજુ મૂકી વફાદારીથી સપ્તાહનુ કામ પાર પાડયુ તેથી તેમના તરફથી ડિ સ્કૂ બોર્ડનો અને ચેરમેન સાહેબનો આભાર માન્યો હતો

ચેરમેન સાહેબે જણાવ્યુ હતુ કે—સપ્તાહ દરમિઆન જે જે ભાષણો આપવામા આવ્યા હતા તેનુ સારાશ રૂપે પુસ્તક પ્રગટ કરી પોતાને ખર્ચે સ્કૂલોમા આપવા જણાવ્યુ હતુ. તદુપરાત ઉર્દૂ તેમજ ગુજરાતી શાળાના શિક્ષકોને બે મડળો સ્થાપવા માટેની અપીલ કરી હતી. વ્યાખ્યાનકારો શ્રોતાઓ, પ્રદર્શન કમિટી, સુપરવાઇઝરો, ઓફિસસ્ટાફ, સ્વયસેવકો, સેવિકાઓ તથા પ્રદર્શનને અગે જે જે સદ્‌ગૃહસ્થો તરફથી મદદ આપવામા આવી હતી તે સર્વનો આભાર માન્યો હતો છેવટે "વદેમાતરમ" નુ ગીત ગવાયા બાદ સભા વિસર્જન થઈ હતી

વિસર્જન

તા. ૨-૧૧-૩૩

બીજે દિવસે સવારના સાત વાગે ડિ સ્કૂ બોર્ડના ચેરમેન સાહેબની ખાસ ઇચ્છાથી ઑફિસ સ્ટાફ, સુપરવાઈઝરો, કાર્યવાહક કમિટિના સભ્યો, સ્વયસેવકો તથા સેવિકાઓનો એકદર ગ્રૂપનો ફોટો સડપ વિભાગ પાસે લેવામા આવ્યો હતો, જેની એકેક નકલ ગ્રૂપમા હાજર રહેલી તમામ વ્યક્તિઓને પોતાને (સરદારભા સાહેબને) ખર્ચે આપવાની જાહેરાત કરી ઉદારતા બતાવી સર્વને આનંદિત કર્યા હતા

સાંજના સ્વયંસેવકો અને સેવિકાઓને ડિ. સ્કૂલ બોર્ડ તરફથી એક પ્રીતિ ભોજન આપવામાં આવ્યું હતું. સ્વયંસેવકો અને સેવિકાઓના કામની પ્રશંસાની નોંધ લઈ છૂટા કરવામાં આવ્યા હતા.

ભરુચ કેળવણી સપ્તાહમાં વાંચવામાં આવેલાં ભાષણો નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧)

ગણિત શિક્ષણ

વિચારોનું શાસ્ત્ર, સંખ્યાનું નહિ.

ગણિત એ વિચારોનું શાસ્ત્ર છે. અમુક વિચારોમાંથી ફલિત થતાં સંખ્યા અને દિક્ સંબંધીના પ્રમાણભૂત અનુમાનો અને સિદ્ધાંતોને આપણા રોજના જીવનવ્યવહારમા લાગુ પડવાનું કામ ગણિત કરે છે. એ રીતે ગણિત **શાસ્ત્ર** અને **કળા** બંને છે. જે ભૌતિક સૃષ્ટિમાં આપણે જીવીએ છીએ તેનું વ્યાવહારિક નિરૂપણ તેજ ગણિત છે. તેનો અભ્યાસ વ્યાવહારિક તેમજ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે. **તે ન્યાયશાસ્ત્ર અને બુદ્ધિવાદ** બંનેનું સામ્ય સાધે છે.

ગણિતના મૂળભૂત વિચારોની ઉત્પત્તિ.

પહેલા ખ્યાલો—પહેલા ખ્યાલ ૧, ૨ અને ઘણા—આ હતા. પછી ઘણાના વિભાગ ૩,૪,૫, ૧૦ વગેરેમાં પડયા. જે મનુષ્યે ૩ નો ખ્યાલ કર્યો તે પહેલો મોટો ગણિતશાસ્ત્રી કહેવાય.

૩ લખોટા, ૩ ચોપડી, ૩ ફૂલ, ૩ ઘેટાં એ બધાંમાં કાંઈક સામાન્ય છે. તે લખોટા, કે ચોપડી કે ફૂલ કે ઘેટાં નથી, પણ ફક્ત ત્રણ છે. એ રીતે વસ્તુઓથી તદન ભિન્ન એવી સંખ્યામાં પણ મનુષ્યને કાંઈક રસ પડવા માંડયો, કારણકે ગણતરીના બધા પ્રસંગોમાં સખ્યામાં અમુક એકરૂપતા રહેતી હતી. આ એકરૂપતાને શાસ્ત્રીય રૂપ આપી શકાયું.

૩ ફૂલ + ૨ ફૂલથી ૫ ફૂલનો સમૂહ થયો.

૩ ઘેટાં + ૨ ઘેટાં થી ૫ ઘેટાંનું ટોળું થયું.

એટલે ૩ અને ૨ મળીને હંમેશાં પાંચ થાય.

આવી રીતે એક પ્રમાણભૂત અનુમાન બંધાયું અને તેને એક વિચાર-મૂર્ત વસ્તુથી તદન ભિન્ન અમૂર્ત વિચાર-તરીકે આપણે લઈ શકયા.

નિર્ભેળ સત્ય.

વળી ગણિત એ નિર્ભેળ સત્યનું શાસ્ત્ર છે. ગણિતનાં સત્યો હમેશાં સનાતન સત્યો છે. ૩+૨=૫ તે હમેશાં ૪૦૦૦ વર્ષ પહેલાં કે ૧૦૦૦૦ વર્ષ પછી પણ સત્યજ રહેવાનું. સનાતન સત્ય—આખા વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલા સત્યના સિદ્ધાંતો ગણિતમાં સમાએલા છે. સહરાના રણમાં મહાન આગ્ન **પાયથે ગોરાસ**ના સિદ્ધાંતની આકૃતિ રૂપે સળગાવીને મંગળની સાથે વાતો કરવાનો પ્રયત્ન આના આધારેજ થયો હતો.

સત્ય કોઈનો અભિપ્રાય કે સત્તા સ્વીકારતું નથી. તેથી ગણિત શિક્ષકને માથે પોતાના વિદ્યાર્થીઓને જાતે ચોક્કસ ખાતરી કરાવી આપવાની ફરજ પડે છે.

ગણિતનું સ્વરૂપ.

આ રીતે ગણિતના સ્વરૂપનું ઘડતર સત્યનું છે અને તેનો પ્રાણ વિચારોના નિયમો છે.

સત્ય—તેથી બને તેટલું ટુંકામાં ટુંકું કામ કરવું. તર્કશાસ્ત્રને અનુસરીને હોવાથી ક્રમે ક્રમે પગથીએ પગથીએ આગળ જવાનું છે અને વિષયમાં નિયમિત રીતે આગળ વધવાનું છે. જો ગણિત પદ્ધતિસર શિખવાય તો તે ચોકસાઈ, ઝડપ, સફાઈ અવલોકન શક્તિ, મૌલિકતા, સરળતા અને પ્રમાણિકતા જેવા ગુણો અને અમુક પદ્ધતિસર વિચાર અને આચાર કરવાની ટેવો કેળવે, પણ આવા ગુણો કેળવવાનો આદર્શ દૃષ્ટિ સમીપ રાખીને કાર્ય કરીએ તોજ ફળીભૂત થાય.

હાલના વિદ્યાર્થીઓની મુશ્કેલીઓ.

હાલમાં ગણિતશિક્ષણમાં કાંઈક પક્ષપાત જેવું માલમ પડે છે, તેનાં કારણો નીચે મુજબ લાગે છેઃ—

(૧) રસની ખામી.

(૨) વ્યવહારમાં અમુક વસ્તુઓનો શો અને કયાં ઉપયોગ છે તે સમજાતું નથી તેમજ શોધી કઢાતું નથી તેથી

(૩) અવલોકનની ટેવની ખામી અને તેથી કયા સંજોગોમાં ગણિતનાં જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવાનો છે તે સમજી શકવાની અશક્તિ.

(૪) પોતે સાંભળેલી અને જાતે અનુભવેલી વાતો વચ્ચેનો તફાવત સમજી શકવાની ખામી.

(૫) મૂળભૂત સિદ્ધાંતો ગ્રહણ કરવાનું અને તેમનો ઉપયોગ કરવાનું કામ એકજ વખતે સાથે સાથે કરવાની ભૂલ.

ગણિતશિક્ષણ સંબંધી થોડીક સામાન્ય સૂચનાઓ

હવે આપણે ગણિતશિક્ષણ વધારે ફળદાયક અને રસપૂર્ણ બને તેને માટે થોડાક મુદ્દાઓનો વિચાર કરીશું.

(૧) મુખગણિત અને તેની અગત્ય. ટેવનો ઉપયોગ—ઝડપ વધે, સ્ફૂર્તિ આવે, બીજાના ઉપર સરસાઈ ભોગવીએ, વ્યાવહારિક લાભ, માનસિક કેળવણી મળે, લખાણ કામમાં સરળતા થાય, તેમાં વધારે ઓપ અને સંપૂર્ણતા આવે, કામ કાચું ન દેખાય, અને વિષયમાં રસ પડે.

ટેવ—વળી મૌખિક કામથી મોટો લાભ તો એ થાય છે કે તેથી માનસિક ટેવો પડી જાય છે. ટેવ પડવાથી શ્રમ ઓછો લાગે છે. મન, ટેવના બળને લીધે પોતાની મેળેજ બુદ્ધિબળના ઉપયોગ વગર કામ કરી નાખે છે. કામ યંત્રવત્ થઈ જાય છે. સાઈકલ ચલાવવાનો દાખલો લો. ચાલવાનો દાખલો જુઓ. ધીમે ધીમે અટપટી રીતે ટેવ બંધાતી જાય છે. અને જેમ જેમ **ટેવ મજબુત થતી જાય છે તેમ તેમ ઐચ્છિક કાબુ નબળો પડતો જાય છે.** અનૈચ્છિક સ્વય યંત્રવત્ કામ જેમ જેમ વધે છે તેમ તેમ બુદ્ધિ–મગજ શક્તિનો ઉપયોગ ઓછો થાય છે અને જ્યારે સંપૂર્ણ ટેવ પડી જાય છે ત્યારે તો વસ્તુ તદ્દન ધ્યાન કે ઇચ્છાશક્તિના ઉપયોગ વગરજ થયે જાય છે. ટેવ ધીમે ધીમે કાર્યશક્તિને છૂટી કરે છે, ફાજલ પાડતી જાય છે અને તે કાર્યશક્તિનો ઉપયોગ નવી દિશાઓમાં કરી શકાય છે.

કુદરતે પોતે જીવનના શારીરિક અગત્યનાં કર્તવ્યો બુદ્ધિને હવાલે કરવાની હિંમત કરી નથી. હૃદય ધબકે છે, લોહી ભ્રમણ કરે છે, એ બધું યંત્રવત્ સંપૂર્ણ રીતે આપો આપ ટેવને આધારેજ થયાં કરે છે. સ્વયંક્રિયા પોતાની મેળેજ શ્રેષ્ઠ કામ કરી શકે છે.

ઉપયોગી ટેવો પાડી હોય તો બુદ્ધિ વધારે ઉચ્ચ પ્રકારના કામમાં લઈ શકાય. ટેવ એ સેવક છે. તેની પાસેથી તેને લાયક કામ લેવાય. બુદ્ધિ માલિક છે. માલિકે હલકા મામુલી કામોમાં પોતાની શક્તિનો વ્યય કરવો ન જોઈએ.

આંક શીખવવા. ટેવ પડવાથી યાદ રહે.

સરવાળા સળંગ કરવાની ટેવ પાડવી.

જ્ઞાન જેમ જેમ ઓછું ઐચ્છિક થાય તેમ તેમ વધુ સંપૂર્ણ થતું જાય છે. વિચાર કરી કરીને કામ કરનાર કઢંગુ કામ કર છે. અનૈચ્છિક કામ પ્રવીણતા બતાવે છે.

જ્યારે વિચારની જરૂર હોય ત્યારે પૂર્ણ જુસ્સાથી કાર્યશક્તિનો ઉપયોગ કરો, પણ સાદી યાંત્રિક ગણતરીઓમા તેનો વ્યય ન કરવો.

(સર ઓલીવર લોજ)

જ્ઞાનનો સહીસલામત રીતે આપણે ઉપયોગ કરી શકીએ તે પહેલાં તે ટેવથી સિદ્ધ થઈ જવું જોઈએ. જરૂર પડે બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરો પણ તેનો નકામો વ્યય ન કરો. (સેમ્યુઅલ બટલર)

પૂલનો ઉપયોગ કરતા વિચાર કરવાની જરૂર નથી, પણ તેનો અથ એવો નથી કે તે વિચાર કર્યા વગર બાંધવાનો છે.

સરવાળા, આંક મોએ કરવા એટલે પેન્સિલ—ચપ્પુ જેવી ઉપયોગી વસ્તુઓ ખીસામાં રાખીએ છીએ, પણ કોર્ક, સ્ક્રુ કે ત્રાજવાં નથી રાખતા.

૨ મૂર્તશિક્ષણ—મૂર્ત ઉપરથી અમૂર્ત ઉપર જવાનો નિયમ ગણિતમાં જેટલો વાપરીએ તેટલો ઓછો છે. વસ્તુદ્વારા શિક્ષણ દરેક વખતે હોવું જોઈએ. વસ્તુ, તેનો ઉપયોગ, તેનાં દૃષ્ટાંત ડગલે ને પગલે આવવાં જોઈએ.

શિક્ષણનાં સાધનો—રંગીન ચાક, રંગીન કાગળ, કાર્ડબોર્ડ, ચપ્પુ, કાતર, ત્રાજવાં, હોકાયંત્ર, મોડેલ—આ બધા શિક્ષણને તાદસ્ય બનાવવાં જરૂરનાં છે. કાળા પાટીઆનો જેટલો બને તેટલો જુદી જુદી રીતે ઉપયોગ કરો. શિક્ષણ દૃષ્યમાન કરવું જોઈએ.

૩ હેતુપૂર્વક શિક્ષણ—હંમેશા ધ્યાનમાં રાખવું કે ગણિત તો માત્ર રોજના વ્યાવહારિક જીવનની લેવડદેવડનું પ્રતિબિંબ છે. બાળકને પાછળથી મોટપણે ઉપયોગી થઈ પડે તેવું શિક્ષણ જોઈએ, નહિ તો કાર્યશક્તિનો નકામો વ્યય થયો ગણાય.

શિક્ષણ હંમેશાં હેતુપૂર્વકનું હોવું જોઈએ—યોજનાપદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવો—વર્ગ આગળ અમુક યોજના કે હેતુ રજુ કરવો, બને ત્યાં ભાગ ભજવાવવો.

૪ વ્યાવહારિકદૃષ્ટિ—વ્યાવહારિક જીવનમાંથી, બાળકોની કલ્પનામાંથી, તેમના રોજના અનુભવોમાંથી દાખલા પસંદ કરવા. ખોરાક, ખર્ચ અને માપના પ્રશ્નો કે જે જીવનમાં હંમેશા તેમની સામે ખડા થાય છે તે તો જરૂર લેવા જોઈએ. શરૂઆતથીજ ગણિતનું કામ વ્યાવહારિક જીવનના પ્રશ્નોની સાથે સંકળાએલુંજ રાખવું જોઇએ.

બાળકો જે વિષે માહિતગાર હોય અથવા જે વિષે સહેલાઈથી તેઓ માહિતી મેળવી શકે અને સરળતાથી સમજી શકે તેવા પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કરવા. દાખલા બનાવવાનાં આપણાં ઉપયોગી સાધનો તરીકે પ્રાઇસ લિસ્ટો,

પોસ્ટઓફિસ કે રેલવેગાઇડો, સૂચીપત્રો, જાહેરખબરો, વગેરેનો ઉપયોગ કરી શકાય.

બાળકોને કેવા પ્રકારનું ગણિતનું જ્ઞાન તેમના જીવનમાં ઉપયોગી થવા સંભવ છે તેનો વિચાર કરીને બને તેટલી તેમને તેવી સામગ્રી આપવી. તેમનામા ગણિતની દષ્ટિ કેળવવી અને ચોકસાઈ ઉપર ખાસ લક્ષ રાખવું. સૃષ્ટિના કેટલાક ચમત્કાર–ઘણા મોટા તેમજ તદ્દન નજીવા–ની ખૂબી પિછાની શકે એવા દાખલા પણ લેવા.

કર વેરા, આવક વેરા, ભાડું, મિલ્કતોના વેચાણ કે ગીરો, જાહેર કે ખાનગી લોનો, દેવાલહેણા, દરેક પ્રકારના વીમાના દાખલાનો ઉપયોગ કરવો અંગત હિસાબ રાખવો, કરકસર, સેવિંગ બેન્ક, ચેક, પોસ્ટલ સર્ટિફિકેટ, સહકારી મડળીઓ, રેલવે ટાઇમ ટેબલો, અને ભાડાં વગેરેના ચાલુ વ્યવહારના દાખલા અને તેમનું જ્ઞાન, બને તેટલું વ્યાવહારિક રૂપમાં આપવું.

ગણિતમાં લોન અને શેર તેમજ નાણાની લેવડદેવડ જેટલી અગત્યની કોઈ વસ્તુ નથી, કારણકે દરેક માણસનો આદર્શ કાંઇક બચત કરવી અને પોતાની બચતને સદ્ધર જગાએ રોકવી એવો હોવો જોઈએ.

દાખલામાં વ્યાવહારિક દષ્ટિ રાખવી જોઈએ. જે વસ્તુ બનવા જોગ નથી તેવા દાખલા બહુજ ઓછા લેવા જોઈએ.

દા. અપૂર્ણાંકના લાબા દાખલા, વ્યાજમાં મુદ્દત કાઢવાના દાખલા ચોરસ માપના દાખલા ન લેવા. ૭ ૭ માસે લોનનું વ્યાજ મળે છે, તે વાત ભૂલવી નહિ.

અવ્યવહારૂ દાખલા ન લેવા. નીતિવિરુદ્ધના દાખલા ન લેવા. બને ત્યા વર્ગને એક કંપનિના રૂપમા શેરના કાગળો સાથે ફેરવી નાખવો. દુકાન મડાવવી અને શિક્ષણ આદર્શ નહિ પણ વહેવાર બનાવવું.

૫ સિદ્ધાંતો પચાવવા—મૂળભૂત સિદ્ધાંતોનું જ્ઞાન પચે અને તેમનો વ્યવહાર થતો જુએ એ જરૂરનું છે; પછીથીજ તે સિદ્ધાંતોનો ઉપયોગ કરવાનું આવવું જોઈએ. પાયા બરાબર રચાયા હોય અને મજબુત થયા હોય ત્યારપછીજ તેના ઉપર ઇમારત ચણાય.

વસ્તુઓના સંપૂર્ણ જ્ઞાન વગર રસોઈની વાનીઓ ન બનાવાય. મકાનનો પ્લાન વગેરે કાઢનારને પહેલાં વાપરવાના સામાનનું પાકું જ્ઞાન જોઈએ.

ગણિતનાં મૂળ તત્વો—એકમ, ચાર સાદી રીતિ, અપૂર્ણાંક, શૂન્ય, પ્રમાણ—(શૂન્યને ભૂલવું નહિ. તેના ગુણાકાર સમજાવવા.)

ચાર સાદી રીતો તો ફક્ત ગણતરી કરવાની યોજનાઓ છે. આગળ-પાછળ-અથવા એક સરખી લંબાઇના થેકડા ભરવાની ગણતરીઓ છે.

૬ વ્યાખ્યાનો ભાર ન જોઈએ.—વ્યાખ્યાઓનો ભાર બાળકો પર નાખવાની જરૂર નથી, આગળ ઉપર દષ્ટાંતો ઉપરથી તેમની મેળે સહેજે તારવી શકાશે.

૭ અડસટ્ટાની અજમાયેશ—દાખલાઓના જવાબ કાઢવામા સામાન્ય બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવા માટે હમેશા ઉત્તેજન આપવું. તદ્દન મૂર્ખાઈ-ભરેલા અને અક્કલ વગરના જવાબ ન આવે તેટલું જરૂર ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. લાંબી ગણતરીઓ કરતા પહેલાં સાદી કસોટીઓ કરી ખાતરી કરવાની ટેવ ડગલેને પગલે પાડવી જોઇએ અને છેવટે તેમણે આસરે કાઢેલા જવાબ અને ખરા જવાબની સરખામણી કરાવવી. વહેવારમાં કોઈ જગાએ જવાબ તૈયાર આપેલા હોતા નથી. માટે પોતાની મેળેજ અડસટ્ટે તાળા મેળવી જોવા.

૮ તુલનાશક્તિનો વિકાસ—શરૂઆતમાં પહેલેથીજ દાખલામાં શું આપેલું છે અને શું માગેલું છે તેનો ચોક્કસ ખ્યાલ બાળકોને હોય તેના ઉપર દાખલાનો આધાર છે. શરૂઆતમા દાખલાનું પૃથક્કરણ કરીને તેના ઉપરથી એક સરખી મળતી આવતી વસ્તુઓ તારવી કાઢી એકમાં સમાએલો સિદ્ધાંત બીજાને લગાડવાનો હોય છે. એક વખત ગુંચનો છેડો જડે એટલે પછી તે છેડાને ખેંચી ખેંચીને આખી ગુંચ ઉકેલી શકાય છે. આપણી રીત સંયોગીકરણની બને છે અને કાર્યકારણોના સંયોગથી છેવટે માગેલી વસ્તુ શોધી કઢાય છે. આટલા માટેજ ગણિતના પ્રાથમિક શિક્ષણમાં વસ્તુદ્વારા અને દાખલા આપીને શીખવવાની જરૂર અનિવાર્ય છે. હંમેશાં બાળકોની પાસેથી સૂચનાઓ માગવી અને તે જે જે સૂચનાઓ કરે તેમનો ઉપયોગ કરતા જવું. યોગ્ય રીતે દાખલા કરવાથીજ બાળકોની બુદ્ધિનો વિકાસ થાય છે, તેથી તુલનાશક્તિને બળ મળે છે, બુદ્ધિને ઓપ ચડે છે અને સમજ-શક્તિ વધારે તીવ્ર બને છે. દાખલા ગણવાથી જેટલી બુદ્ધિ હોય તેનો તે ઉપયોગ કરતાં થાય છે.

૯ વિજયની વાંચ્છના—સદ્ભાગ્યે એક વસ્તુ-વિજયની વાંચ્છના-એવી છે કે જે બધા વિદ્યાર્થીઓને ગમે છે. વિજય મેળવ્યાનો આનંદ કદી પણ ઓછો થતો નથી. આ બાળસ્વભાવના લક્ષણનો ઉપયોગ ગણિતમાં બહુજ સરસ કરી શકાય ને બાળકોને તેમના કામમાં ઉત્તેજિત કરી શકાય. બાળકોએ દાખલો ખરો કરવોજ જોઈએ. પહેલા પ્રયત્ને ન બને તો છેવટે પણ ખરો તો કરવોજ જોઇએ. કરેલો દાખલો હંમેશાં શિક્ષકે એકદમ

જોઈ લેવો. ખોટો હોય તો તે તુરતજ ફરીથી કરવા કહેવું. સહેજ સૂચના કરવી પણ દાખલો તો વિદ્યાર્થીએ પોતે જ ખરો કરવો જોઈએ.

દાખલો ખરો કરવાનો પ્રેમ વિદ્યાર્થીની શક્તિ ઉપરાંતના દાખલા કરવા આપીને કદી પણ દાબી દેવો નહિ. કેળવણીની દ્રષ્ટિએ સહેજ અઘરા દાખલાની કિંમત ઘણા અઘરા દાખલા કરવા તેના કરતાં વિશેષ છે. બાળક કરી શકે તેમ હોય તેના કરતાં જરીકજ આગળ જવું પડે તેવા દાખલા—જરાકજ ફેર હોય તેવા દાખલાઓ ઉત્તેજકરૂપ થઈ પડે છે.

મુશ્કેલીઓ બે પ્રકારની છે–ઉત્તેજક અને નાહિંમત કરનારી. બાળકોએ જે કામ કર્યું હોય તે તરફ શિક્ષકનું દુર્લક્ષ ન રહે કે તે બેદરકારીથી જોવામાં ન આવે તે ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. જો વિદ્યાર્થી એમ માનતો થાય કે 'હું સારૂં કામ કરૂં કે ખરાબ તેની કોઈને પડી નથી' તો તે પોતે બહુજ બેદરકાર બની જશે. ગણિતની ઘણીખરી ભૂલો બેદરકારીને લીધેજ થાય છે અને તેનો ઉપાય વિદ્યાર્થી જાતેજ કાળજીપૂર્વક કામ કરતો થાય તે છે; માટે વિદ્યાર્થીને કરવા આપેલું કામ તુરત કાળજી પૂર્વક તપાસવું જોઈએ અને તે કામ ઝીણી વિગતોમાં પણ ચોકસાઈવાળું હોવું જોઈએ. દરેક અચોક્સ કે ખોટું કામ બાળકે પોતેજ સુધારીને ખરું અને ચોક્સ કરવું જોઈએ. તપાસ કરનાર અમલદાર સાધારણ રીતે વિદ્યાર્થીની વર્ષ દરમિઆન કરેલા કામની નોટો ઉપરથીજ કામની આંકણી કર છે.

૧૦ કોલ્ડસ્ટોરેજ નહિ પણ પાવર હાઉસ—જે વસ્તુ સૌથી વધુ અગત્યની છે તે શિક્ષક કેટલુ **કહે છે કે શીખવે** છે–તે નથી પણ બાળકો કેટલુ **ગ્રહણ કરે** છે તે છે. અમુક હિસાબ કાર્યકારણ પદ્ધતિથી સમજાવીને તેનો ઉકેલ કરી બતાવવો તેટલુંજ બસ નથી, તેથી વિદ્યાર્થીઓના અંતરમાં કાંઈ પ્રકાશ પડતો નથી. તેમને તો **અસરકારક રીતે હિસાબનો પ્રશ્ન છોડવાની યુક્તિ** ઉપર પ્રભુત્વ મેળવવાની ઇચ્છા હોય છે. કેવી રીતે છુટી વિગતો પાડવી અને **આપેલી વસ્તુઓનો તે પ્રશ્ન છોડાવવામાં** સફળ રીતે ઉપયોગ કરવો તે કળા હસ્તગત કરવાની અભિલાષી હોય છે. **એ પ્રશ્નનો ઉકેલ શિક્ષકે શી રીતે શોધી** કાઢયો તે સમજી લેવાની ધગસ હોય છે.

બાળકો ફક્ત અમુક દાખલો સમજે ને કરે એટલુંજ બસ નથી પણ વખત આવતાં બીજા તેનાથી સહેજ ફેરફારવાળા દાખલા પણ કેમ કરવા તે પોતાની મેળે શોધી શકે તેવી શક્તિ મેળવવા ઇચ્છે છે.

તેમનાં મગજો વસ્તુઓ સંગ્રહી રાખવાની ઠંડી પેટી જેવાં નહિ પણ એકદમ પોતાની મેળે જરૂર પડે જોરબંધ યોગ્ય રીતે કામ શરૂ કરી દે તેવાં **પાવર હાઉસ** જેવાં જોઈએ. "કોઈ મૂર્ખ માણસ પણ જ્ઞાન તો મેળવી શકે." રેમંડ.

ગણિતના કામ વિષે થોડીક સૂચનાઓ

આપણા ગણિતના કામમાં ત્રણ અંગોની ખાસ જરૂર છે.

(૧) **ઝડપ**—સંજ્ઞાઓ, ટુંકાં નામ, ટુંકામા ટુંકી રીતો, મૌખિક કામ વગેરેથી ઝડપ વધારાય છે. જ્યા જ્યા મોએ થાય તેવું હોય ત્યાં લેખી કામ મુદ્દલ કરવું નહિ. (ત્રિરાશીએ કરેલું નુકસાન-સાદા ગુણાકાર ભાગાકાર માટે પણ ત્રિરાશી ?) અમુક આપેલા વખતમાજ કામ થાય તોજ પરૂં ગણાય.

(૨) **સ્વચ્છ કામ**—લેખી કામ પદ્ધતિસર, રીતબંધ અને જરૂરી સમજુતી સાથે હોવું જોઈએ. હંમેશા એકમ દર્શાવવો જોઈએ. જોનાર નજર નાખતાંજ સમજી શકે તેવું ચોકખું અને સાદું કામ પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ પણ જરૂરી છે.

(૩) **ચોકસાઈ**—શિક્ષણમા તેમજ લેખી કામમાં નાનામા નાની. ઝીણામાં ઝીણી નજીવી બાબતોમાં પણ બહુજ કાળજીપૂર્વક ચોકસાઈ જાળવવી જોઈએ. પદ્ધતિ અને વિષય બંને સ્પષ્ટ અને ચોક્કસ જોઈએ.

બેન્કનો ક્લાર્ક સો કે હજાર ખાતામાંથી એકમાં પણ ભૂલ કરે તો તે ગુનેગાર ગણાય.

વેપારી અચોક્કસ ગણતરીથી દેવાળું કાઢે. ઉપરી અમલદાર ચોકસાઈ ખાસ તપાસે છે.

(૪) **રીતો**—ગણિતના લખાણ કામમાં રીત સાદી, સહેલી, સરળ, ભૂલોનો સંભવ ન રહે તેવી, અને સામાન્ય રીતે બધે લાગુ પડે તેવી જોઈએ. નકામો ગુંચવાડો થાય કે કામ અઘરૂં બને તેવી રીતો ન જોઈએ.

(૫) **ભાષા**—ગણિતની ભાષા કોઈ પણ બોલાતી કે લખાતી ભાષા કરતાં વધારે સર્વમાન્ય છે, વધારે ચોક્કસ અને સ્પષ્ટ છે. આપણા વિદ્યાર્થીઓને ગણિતના પાઠ વખતે આ ગણિતની ભાષા સમજપૂર્વક અને સરળતાથી લખવાની બોલવાની ટેવ પાડવી જોઈએ અને એ રીતે ગણિતના પાઠના વખતમાં બને તેટલું વધારે ગણિતકામ કરવું જોઈએ.

ભોગીલાલ કેશવલાલ પટવા બી. એ.

(૨)

ગ્રામ્ય કેળવણીમાં શિક્ષકનું સ્થાન

આ વિષય એટલો વિશાળ છે, કે તેને માટે ઘણું કહી શકાય, ઘણું લખી શકાય, અને ઘણુ વિચારી પણ શકાય. કેળવણી એ કળા છે, એટલુંજ નહિ પણ તે શાસ્ત્ર છે એમ પુરવાર થઈ ચુક્યું છે. જ્યાંસુધી તેને કળા તરીકે માત્ર વિચારવામાં આવતી હતી ત્યાંસુધી તે સંકુચિત વિષય ગણાતો હતો, પણ વખત જતા તે કળા ઉપર વધુ ને વધુ સંસ્કાર પડવા લાગ્યા, એટલે તે ઘડાઈ ઘડાઈને એક શાસ્ત્રરૂપે અત્યારે સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે. દિન પર દિન તેનો વિકાસ થતો જાય છે અને પ્રથમ જેમ દરેક મનુષ્ય કેળવણીકાર યા શિક્ષક થવાનો અખ્તીઆર ધરાવી શકતો હતો તેમ હાલ નથી. શિક્ષણ તથા શિક્ષણના અમુક નિયમો તથા તેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવા માટે બીજા ધંધાઓ માફક તેમાં તાલીમ લેવાની જરૂર પડે છે. હવે ગ્રામ્ય કેળવણી વિષે વિચાર કરવાને, લખવાને યા તેના વિષે નિયમો ઘડવાને ગ્રામ્યજીવનનો અનુભવ એ મુખ્ય વસ્તુ છે. ઉપલક અનુભવ કરતાં ગ્રામ્ય વાસીઓનો નિકટનો સહવાસ યા ગામડાંઓમાં જન્મ લેવો એ મુખ્ય જરૂરિઆત છે. શહેરી જીવન અને તેનું શિક્ષણ યા કેળવણી તે ગ્રામ્યજીવન અથવા ગ્રામ્યશિક્ષણ કરતા ઘણા જુદા પ્રકારની હોવી જોઇએ. ગ્રામ્યજીવન તંદુરસ્તી અર્પનારૂં તથા સખત મહેનતને અનુકૂળ છે, કેમકે ત્યાંના સંજોગો તેવા છે. માનસિક વિકાસ ઓછો હોય પરંતુ ઉપરનાં તત્ત્વો તેમાં વિશેષ હોવાથી તેને અનુકૂળ કેળવણી હોવી જોઈએ, તેથી ઘણે ભાગે તે શિક્ષણ આપવા માટે તેવા અનુકૂળ શિક્ષકો હોય તોજ તેમાં સફળતા મેળવી શકાય છે. ગામડાની શાળાઓ એ હાઈસ્કૂલો યા કોલેજો નથી. તેમાં અભ્યાસ કરનારા બાળકો શહેરી જીવન માટે નિર્માણ થએલાં નથી, તથા તેમની પાસે જો શહેરી જીવનમાં સામાન્ય માલમ પડે તેવા વિચારો તથા બુદ્ધિબળની અપેક્ષા રાખીએં તો તે વ્યર્થ છે. મોટે ભાગે જે બાળકોને પોતાનું જીવન જે વાતાવરણમાં વ્યતિત કરવાનું છે, તે જીવનને અનુકૂળ શિક્ષણ મળે તોજ તે સફળ થાય એ ખાસ સમજવું જોઈએ. આ કારણને લીધે શિક્ષણનો અભ્યાસક્રમ તે મુજબનો હોવો જોઇએ

અભ્યાસક્રમ એ સામાન્ય રૂપરેખા હોય છે. આજનો અભ્યાસક્રમ કાલે જુનો જણાશે. કાળ એટલી ઝડપથી વહે છે કે આજની વસ્તુસ્થિતિ

કાલે જુની ગણાય છે તેમ અભ્યાસક્રમ માટે પણ છે. આ બાબતનો ઘણો ઉહાપોહ થઈ રહ્યો છે. ઘણા વખતથી તેમ ચાલે છે, છતા કોઈ એવા નિશ્ચય ઉપર આવી શકયું નથી કે આ અભ્યાસક્રમ ઉત્તમ છે અને તે દોષ રહિત છે. ખરું જોતા દરેક સંસ્થા માટે, દરેક ગામ માટે, દરેક સ્થળ માટે, દરેક કોમ માટે તથા દરેક દેશ માટે જુદા જુદા સંજોગો હોય. તોપણ જુદા અભ્યાસક્રમની અપેક્ષા રખાય તેમ બનવુ સંભવિત નથી. સામાન્ય રૂપરેખા આપી અને શિક્ષકે પોતાને અનુકુળ અભ્યાસક્રમ તૈયાર કરી પરીક્ષક અધિકારી સાથે તે બાબત સરળ કરી શકાય એમ છે.

કોઈ એક ગામમા બને તેટલા વધારે બાળકોને શિક્ષકે ભેગા કરી જ્ઞાતિભેદોય રાખ્યા સિવાય તેમને શિક્ષણ આપવુ એ મુખ્ય કર્તવ્ય છે. સંખ્યા ઉપર શિક્ષકે ખાસ લક્ષ રાખવુ જોઈએ. બાળકોની સંખ્યા વધારી શિક્ષણ લેતા કરવા એ શિક્ષકની પ્રથમ કાળજી હોવી જોઇએ. શિક્ષણ લેવા ઉત્સાહી હોય તેવાજ બાળકો ભેગા કરી શાળા ચલાવવી એમા કાંઈ ભારે મહત્તા નથી, પણ વધુ બાળકો ભેગા કરવા ને તેમનામા શિક્ષણનો ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરવો એ કાંઈ સાધારણ બુદ્ધિનુ કામ નથી. શિક્ષકને ત્યારેજ ગ્રામ્ય વાસીઓના સહવાસમા આવવાની ફરજ પડશે, અને તેમની મુશ્કેલીઓની કદર થશે. વળી ત્યારે લોકને સમજાવી તેમના બાળકોને કેળવણીની કેટલી જરૂર છે તે સમજાવી બાળકોને નિશાળમા લાવી શકશે.

બીજું પગથીઉં—શાળાની હાજરી છે આ બાબતમા ઘણી વખત શિક્ષકો નિરાશાજનક ઉદ્ગારો કાઢે છે અને તે વાસ્તવિક છે, પણ સાથે સાથે શિક્ષકોએ વિચારવું જોઇએ કે ગ્રામ્યજનોનો મુખ્ય ધધો ખેતીનો છે, તેથી તે બાબત પણ વિચારવા જેવી છે. પ્રથમ શરીરનું પોષણ પછી શિક્ષણ હોવું જોઈએ. ગરીબમા ગરીબ ખેડુત પણ પોતાના બાળક તથા ઢોરના પોષણ માટે પ્રથમ વિચાર કરે છે. આવા સંજોગોમા કંટાળો નહિ લાવતા શિક્ષકોએ પોતાના કાર્યક્રમમા ઘટતો ફેરફાર સ્થાનિક સંજોગો તપાસી કરી લેવો જોઈએ, અને તેમ કરવામા ગફલત થાય તો પોષણ માટે આખુ વર્ષ નિષ્ફળ થાય; માટે જે વખતે ખેતીનું કામ હોય તે વખતે માબાપોને તેવી અનુકૂળતા આપવી અને પોતાનું કામ સગવડ કરી કરવુ એ ડાહ્યા શિક્ષકનુ લક્ષણ છે. કેટલાક શિક્ષકો એમ પણ કહેશે કે ખેતીનું કામ તો આખું વર્ષ જેમનુ તેમ ચાલ્યા કરે છે, અને લોક બાળકોને અભ્યાસ માટે નવરાશ નહિ આપતા તેમા રોકે છે. આ બાબત પણ કેટલાક પ્રદેશો માટે ખરી છે. તે પ્રદેશ તથા પ્રજા ઘણી ગરીબ હોય છે તેને માટે આ વાત અ-

ક્ષારશઃ ખરી છે અને ત્યાં જેવી રીતે ખેતીથી ઓછું ફળ મળે છે, તેવી રીતે શિક્ષણ પણ ઓછું સફળ થાય છે; તેથી ત્યાં શાળા નહિ ચલાવવી અને કેળવણી નહિ આપવી એમ સાબીત થતું નથી. તેવા પ્રદેશો માટે તેવા શિક્ષકો તથા સરળ અભ્યાસક્રમ મુજબની શાળાઓની તો જરૂરજ છે. શાળાઓની સફળતા તેવા પ્રદેશોમાં માત્ર શિક્ષકોની ચાલાકી ઉપર અવલંબી રહે છે. ગ્રામ્ય શાળાઓનો અભ્યાસક્રમ એવો ઘડેલો નથી કે જેમા પુરા બાર માસ સુધી રોજ નિયમસર છ કલાક અભ્યાસ કરાવવાની જરૂર હોય છે. સ્પષ્ટ અને સરળ વાચન તથા તેની સમજ અને તે વિષેનું લખાણ કરવાની શક્તિ, ઘણું સાદુ ગણિત તથા સ્થાનિક ભૂગોળનું શિક્ષણ એટલા ઉદ્દેશથી કોઈપણ બુદ્ધિશાળી શિક્ષણ કોઈ પણ શાળાનું કામ સંતોષકારક ગતે બાર માસમા કરી શકે એમ છે. શિક્ષકો ધારે તો એ ઉપરાંત ઘણું કરી ગજ કામ કરવાની શક્તિ, ઇચ્છા, ઉત્સાહ તથા સારી તંદુરસ્તા હોય તો અગાઉ કહી ગયા તેમ શિક્ષક માટે ગ્રામ્યક્ષેત્રમા કાર્યક્ષેત્ર ઘણું વિશાળ છે. હાલના અભ્યાસક્રમમા ખાસ વધારો કૃપિશિક્ષણનો થવો જોઈએ. ખેડુતો કદાચ એમ કહેશે કે એ તો અમારો બાપદાદાનો વિષય છે અને શાળામાં કાંઈ વધુ વિષયની જરૂર નથી. આ વાત જેમ કેળવણી યા શિક્ષણશાસ્ત્ર વિષે આપણે આરંભમા વાત કહી તેના જેવું ભૂલભરેલું છે. સુંઠને ગાંગડે જેમ ગાંધી થવાતું નથી, જેમ દરેક ભણેલો માણસ શિક્ષક થઈ શકતો નથી, તેમ દરેક ખેડુત એક સંપૂર્ણ કૃપિકાર હોય છે, એ માન્યતા ભૂલભરેલી છે. કદાચ લાબા અનુભવથી કોઈ એક સારો શિક્ષક થઈ શકે, તેમ દીર્ઘકાળના ખરા ખોટા અખતરા કરી નુકસાન ખમી કોઈ એક સારો કૃપિકાર બની શકે, પણ સામાન્ય નિયમો દરેક ધંધા માટે શિક્ષણ તરીકે શીખવાની જરૂર છે. કૃપિકારનો ધંધો અનુભવથી શિખાય તેના કરતા શાળામાં તેજ વિષયના નિયમોનું પદ્ધતિસર શિક્ષણ લેવાથી એટલે થોડી ભૂલોથી સારો લાભ ટુંક સમયમા દરેક ખેડુત મેળવી શકે એ ઉદ્દેશ કૃપિશિક્ષણમાં સમાએલો છે; માટે આ વિષયનું શિક્ષણ નિરુપયોગી કે તુચ્છ છે એમ સમજવાનું નથી. આ શિક્ષણમા ઘણા લાભ સમાએલા છે. હાલમાં શિક્ષણ લીધા પછી જેમ પ્રત્યેક જણ નોકરી માટે વલખાં મારે છે, તેમ કરવાની જરૂર રહેશે નહિ અને કેળવણીનો ઉદ્દેશ નોકરી છે એ તદ્દન ભૂલભરેલું છે અને તેનું જડમૂળ કાઢી નાખવાને આ ઉત્તમ ઉપાય છે. જ્યાંસુધી આપણા દેશમાં ધંધાની કેળવણીની તાલીમ પુરતા પ્રમાણમા શાળાઓમા તેમજ કોલેજોમાં મળશે નહિ, ત્યાંસુધી નોકરી માટેના ઉમેદવારોની સંખ્યા ઉભરાશે. શિક્ષ-

કના ધંધા માટેની તાલીમ લીધેલા બધાજ ઉત્તમ શિક્ષકો છે એમ પુરવાર થતું નથી, કેમકે બધાની લાયકાત સરખી હોતી નથી. તેવુંજ બધા ધધાઓ માટે છે. યુનિવર્સીટી અથવા કોલેજમાં શિક્ષણ લેનારા બધાજ વિદ્યાર્થીઓ માટે નોકરી મળી શકે નહિ અને નોકરી ન મળે માટે કેળવણી ન લેવી એ અજ્ઞાન છે. શિક્ષણ લઈ પ્રથમ પંક્તિમા આવેલા તથા થોડા બીજી પંક્તિમાં આવેલા વિદ્યાર્થીઓ કે પદવીધરો ફક્ત નોકરી મેળવી શકે યા તેમને માટે નોકરીની સગવડ હોઈ શકે. શિક્ષક ખેતીકાર હોય તો તે વિષયનું જ્ઞાન પુસ્તકો વાંચી લોકની જાણ માટે ઘણું કરી શકે છે. આ બાબતમાં ગ્રામ્યજનો ઘણો રસ લેશે કેમકે તેથી આવકમાં લાભ થાય છે. દરેક માણસ આર્થિક લાભ તરફ વધારે આકર્ષાય છે એ સ્વાભાવિક છે, તે આ અભ્યાસથી તે ઘણા લોકપ્રિય થઈ શકશે. બીજું શિક્ષકે થોડું કામ ચલાઉ વૈદકજ્ઞાન પણ સંપાદન કરવું ઘટે છે, કેમકે તેથી તે ઘણા મનુષ્યો ઉપર ઉપકાર કરી શકે છે. શહેરી મનુષ્યો દવાના ગરાડી થઈ જવાથી સારી દેશી દવા તેમને અસર કરતી નથી. ઔષધ વિના ચલાવી લેનાર મહેનતુ ગામડીઆ ઉપર તે જલદી અસર કરે છે. આ જમાનામાં મોટાં ગામોમાં હવે પાસ થએલા ડૉકટરો મળી શકે છે તથા રેડ ક્રોસના પ્રચારકાર્યથી અંગ્રેજી દવાનો પ્રચાર વધવા માંડ્યો છે. નવા જમાનાના શિક્ષકો દેશી વૈદું નહિ જાણવાથી તથા ભણેલા ડોકટરોની સંખ્યા વધવાથી દેશી દવાનો ઉપયોગ ઓછો થતો જાય છે, તો જમાનાને અનુસરી જે દવાખાના તરફથી યા લોકલ બોર્ડ તરફથી મળતી હોય તેમાં પણ ઉત્સાહપૂર્વક કામ કરી શિક્ષક વધુ લોકપ્રિયતા મેળવી શકશે.

સામાન્ય વાચન, ધર્મોપદેશ અથવા ધર્મશિક્ષણ, છાપાંઓ વાંચી જનતાને જાણવા જેવી ખબરોથી માહિતગાર કરવા એ શિક્ષણ સાર્થક કરવાની ત્રીજી બાબત છે. ધર્મ-ચર્ચા યા ધર્મશાસ્ત્રોનાં પુસ્તકોનું નિયમિત વાચન ગ્રામ્યજનોમાં કરીને પોતાની તેમજ જનતાની ધાર્મિકવૃત્તિ સતેજ રાખવી એ શિક્ષકની ઉદારતાનું લક્ષ્ય છે. આ ઉપરાંત શિક્ષક એ સાચો સલાહકાર, સહકાર પદ્ધતિને ચલાવનાર તથા ટપાલ ખાતાનું કામ કરનાર હોઈ ગ્રામવાસીઓ ઉપર અનેક ઉપકાર કરી શકે છે. તેની આવક જોતાં શિક્ષકને સાદું જીવન એ તો ફરજિઆત જેવું થઈ પડ્યું છે.

કોઈ એક શિક્ષકો કહેશે કે આ બધો ઉપદેશ "પરોપદેશે પાંડિત્યમ" જેવો છે, કેમકે શિક્ષક જાણે બધાંને માટે કામ કરવા સરજાએલો એક સાધુ પુરુષ હોય એમ જણાય છે. તેને સંસાર નથી, છોકરાં છૈયાં નથી,

ણીઓ ખેંચતાં આવડયા પછી તે ઘરમાં ફરે છે અને ચાલતું થાય છે ત્યારે આખા ઘરમાં અને બહાર તે જાય છે. થોડું મોટું થાય છે ત્યારે તે બીજાં છોકરા જોડે રમે છે. રમતદ્વારા તેની ઇન્દ્રિયો, શરીર, બુદ્ધિ તથા નીતિનો ધીમે ધીમે વિકાસ થાય છે. આવી રીતે નાનું બાળક તેના જીવનનો મોટો ભાગ રમતમાં ગાળે છે, કારણકે રમત એ એની એક પ્રેરણા છે. બાળકોને રમત બહુ ગમે છે. તેનામા જે શારીરિક અને માનસિક ચપળતા હોય છે, તેનો વ્યય તેની જુદી જુદી રમતમાં થાય છે. રમતદ્વારા તે આડકતરી રીતે ઘણું શીખે છે. કામમાં તેને કટાળો આવે છે, કારણકે તેને બીજાના કહેવાથી કામ કરવું પડે છે; પણ રમત તો તેની સ્વતઃ ક્રિયા હોય છે, તેથી તેને ઘણો આનંદ થાય છે. જે પ્રવૃત્તિ બીજી કોઈ અન્ય પ્રવૃત્તિના સાધનરૂપ હોતી નથી તેને **રમત** કહે છે; પણ જ્યારે તે ક્રિયા પૈસા. કીર્તિ કે કોઈને ખૂશ કરવા અર્થે આદરવામાં આવે છે, ત્યારે તેને **કામ** કહેવામા આવે છે. કામમા રમતનું તત્ત્વ નહિ હોવાથી તેને તે વેઠરૂપ લાગે છે.

રમત એ તેના વિકાસ માટે કુદરતી યોજના છે એવું તેનું રહસ્ય સમજીને જર્મનિના સુવિખ્યાત કેળવણીકાર **ફ્રબલે** કિન્ડર્ગાર્ટન નામની બાળકેળવણીની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ રચી છે. તેના સિદ્ધાંત મુજબ રમત એ દૈવી વ્યવસ્થા છે, તેથી બાળકોને ગમે તેમ કુદરતી રમતમાં જે કેળવણી મળે છે તેને બદલે વ્યવસ્થિત રમતદ્વારા શાસ્ત્રીય તાલીમ આપવાની પદ્ધતિ શોધી કાઢીને બાળકેળવણીમા મોટું પરિવર્તન ફ્રબલે કર્યું છે. બાળકોની રમત ઉપર યોગ્ય દેખરેખ નહિ રાખવાથી તેમને જોઈતો લાભ થતો નથી, તેથી તેની રમતની પ્રેરણાનો વ્યવચિત ઉપયોગ કરી તેણે જુદી જુદી બક્ષીસો અને ઉદ્યોગની યોજના કરી છે.

કિન્ડર્ગાર્ટનનો અર્થ—કિન્ડર એટલે બાળક અને ગાર્ટન એટલે બગીચો, તેથી કિન્ડર્ગાર્ટનને **બાલવાટિકા** કહે છે; કારણકે શાળારૂપી બગીચામા બાળકને છોડની ઉપમા આપવામાં આવી છે અને શિક્ષકને માળી સાથે સરખાવ્યો છે. જેમ માળી છોડને પોતે ઉગાડી શકતો નથી, પણ તેના વિકાસ માટે હવા, અજવાળું. પાણી, ખાતર વગેરેની અનુકૂળતા કરી આપે છે, તેમ શિક્ષક બાળકને ખરી રીતે જ્ઞાન આપી શકતો નથી; પણ જ્ઞાન સંપાદન કરવા માટે તે યોગ્ય સંજોગો અને સાધન મેળવી આપે છે. તેનો સ્વતઃ ઉપયોગ કરી તે તેની શક્તિનો વિકાસ કરે છે, એટલે શિક્ષકે તો ફક્ત બોમીઆનુંજ કામ કરવાનું હોય છે.

-તેનો પ્રભાવ જણાઈ આવે છે. વળી તેની તરંગશક્તિ પ્રખર હોવાને લીધે તે સ્વપ્ન કે અદ્દભુત સૃષ્ટિમાં વિહાર કરે છે.

(૭) તેની વિચાર કે નીતિની શક્તિ હલકા પ્રકારની હોય છે. તે લાંબો વખત વિચાર કરી શકતું નથી. તેમજ તેને બીજાની વસ્તુ ના લેવાય તેનું ભાન હોતું નથી. તેનામા શબ્દ યાદ રાખવાની સારી શક્તિ હોય છે.

ફાયદા—કિન્ડરગાર્ટનથી બાળકનુ શરીર સુધરે છે. ગાવામા, નાચવામાં અને રમત તેમજ તાલબંધ ગતિદ્વારા તેના શરીરના અવયવોને કસરત મળે છે. તેની કુદરતી ચપળતા અને જિજ્ઞાસાનો ઉપર જણાવ્યા મુજબ જુદી જુદી પ્રવૃત્તિમા ઉપયોગ કરવામા આવે છે. આંખ, કાન, હાથ, પગ વગેરે બીજા અવયવોને તાલીમ મળવાથી તેનુ મગજ પણ સુધરે છે. વળી કુદરતી પ્રેરણાને આધારે તેનામા વ્યવસ્થા, સુઘડતા, નિયમ તથા ઉદ્યોગ ઉપર પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. ચોકસાઈ, સમભાવ, સત્ય અને સૌંદર્ય ઉપર પ્રેમ અને આજ્ઞાધીનતા જેવા ગુણ તેનામા ખીલે છે. આ ઉપરાંત અવલોકન, કલ્પના અને તર્ક જેવી બુદ્ધિની બીજરૂપ શક્તિઓ કેળવી તેને સારી ટેવો પાડવામાં આવે છે. ગણિત, ભૂગોળ ભૂમિતિ, પદાર્થપાઠ, ઇતિહાસ, ડ્રોઇંગ વગેરે વિષયોનો પાયો આ પદ્ધતિથી નાખવામા આવે છે.

મૂળભૂત વિચારો—કિન્ડરગાર્ટનના આધારરૂપ બાળસ્વભાવના લક્ષણોનું ઉપર અવલોકન કરવામાં આવ્યુ છે તે ઉપરાત તેની કેળવણીના મૂળભૂત વિચારો નીચે મુજબ છેઃ—

(૧) **એકતા**—કુદરતમા સર્વત્ર એકતા છે. કુદરત અને મનુષ્યની એકતાનું કારણ સર્વશક્તિમાન પ્રભુ છે; તેથી એ નિયમને તેઓ આધીન છે. બાળકેળવણીની યોજના કુદરતના નિયમને અનુસરી હોવી જોઈએ. બાળકને કુદતના સહવાસમાં ઉછેરવું જોઈએ. (૨) તેનો બીજો તાત્ત્વિક વિચાર એ છે કે કુદરતમાં સતત પ્રગતિ થયા જાય છે. તેમાં પદાર્થ અને પ્રાણીના ચઢઉત્તરનો વિકાસ થતો જોવામા આવે છે. તેમને સાધનાર સાંકળના અંકોડા એક બીજા સાથે જોડાએલા હોય છે. આ કારણને લીધે બચપણ, બાળપણ, કુમાર અવસ્થા તેમજ યુવાવસ્થાની કેળવણીની યોજના સંબંધપૂર્વક ઘડવી જોઈએ. (૩) ત્રીજી બાબત બાળકની સ્વતઃપ્રવૃત્તિ છે. તેનામાં આંતરપ્રેરણાને અનુસરી ક્રિયા કરવાની જે વૃત્તિ જોવામા આવે છે તે કુદરની છે. તે જે કંઈ પ્રવૃત્તિ કરે છે તે તેના આંતર વેગને અનુસરી હોય છે. તેનામાં શારીરિક અને માનસિક ચપળતા છે. (૫) તેના

આંતરવિકાસ માટે તેને જે નિયમને કે વ્યવસ્થાને તાબે થવુ પડે છે તે તેના હૃદયની વિશુદ્ધિ માટે છે. તેને લીધે તેને વાસ્તવિક શિસ્ત અને સ્વતંત્રતાની સમજણ પડે છે. (૬) બાળકનામાં કુદરતી ચપળતા છે તેથી નાનપણથી તેની ઇન્દ્રિયોને તાલીમ આપવી જોઈએ. (૭) દરેક બાળકમાં વ્યક્તિત્વ છે. શિક્ષકે તેને માન આપી શિક્ષણ આપવું જોઈએ. (૮) બાળ કેળવણી માટે સ્ત્રી શિક્ષકની જરૂર છે; કારણકે તેનામાં સહૃદયતા, લાગણી કુનેહ, બાળક ઉપરનો પ્રેમ તથા સહજજ્ઞાનની વૃત્તિ જોવામાં આવે છે. યોગ્ય તાલીમ આપી બાળકો કેળવવાનું કામ તેમને સોંપવું જોઈએ. (૯) આનંદ અને રસદ્વારા બાળકો પાસે કામ કરાવવું જોઈએ. તેની ક્રિયાશક્તિનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવાથી તેની પ્રેરણા સંતુષ્ટ થાય છે અને તેથી તેને આનંદ મળે છે. બાળકનું શાળાજીવન આનંદમય બને એ બાબત બાળકેળવણીના શિક્ષકે ખાસ યાદ રાખવાની છે.

બાળવર્ગમાં કેવી જાતનું કામ કરવું જોઈએ તે હવે જોઈએ. પ્રથમ બાળકો સાથે વાતચીત કરવી જોઈએ. તે બાબત સામાન્ય જ્ઞાન, સ્વચ્છતા અથવા આરોગ્ય સંબંધી હોય છે. વાર્તા, કુદરતનું સ્વતંત્ર અવલોકન, વાર્તા કહેવરાવવી, સંગીત, ચેષ્ટાયુક્ત ગીત, ચિત્રાવલોકન અને તે સંબંધી વાતચીત, હસ્તકામ, લેખન, ખેલ, ડ્રિલ, આરામ, ડ્રોઈંગ, માટીના આકાર, બોલવા સંબંધી પાઠ, વાચન, શબ્દ બનાવવા, શબ્દ લેખન, સખ્યાજ્ઞાન, સ્વતંત્ર રમત, અને સૃષ્ટિજ્ઞાન—આ વિષયો ઓછા કે વત્તા પ્રમાણમાં હોવા જોઈએ.

મોન્ટેસોરી પદ્ધતિ

જુની શિક્ષણ પદ્ધતિ—યોગ્ય કેળવણીની પદ્ધતિને અભાવે બાળકની સ્વાભાવિક શક્તિનો ઘણો દુરુપયોગ થાય છે એવી વિદ્વાનો ફરિયાદ કરે છે. શાળામાં બાળક જે દયાજનક સ્થિતિમાં તેનો વખત ગાળે છે, તે ફક્ત ટંગધડા વગરના શિક્ષણની પદ્ધતિને લીધે છે. વળી વ્યવસ્થા, નિયમન અને નિયમિતપણાની જે ભાવના પરાપૂર્વથી ચાલતી આવે છે, તેથી શાળામાં બાળકનો ઘણો વખત નકામો જાય છે. તેમાંના થોડાનેજ ઉપયોગી અને સારી કેળવણી મળે છે. પાઠ ચાલતો હોય ત્યારે ત્રીસ કે પાંત્રીસ વિદ્યાર્થીના વર્ગમાં જેનો વારો આવે છે તેને શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, બાકીના વખતમાં તે શાંત રીતે સાંભળ્યા કરે છે. હાલની કેળવણીની વ્યવસ્થામાં બધાં બાળકોને એક સરખું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. મંદ અને હોશિયાર બાળકોને સાથે સાથે કામ કરવાનું હોવાથી, બુદ્ધિશાળી બાળકો આગળ વધી શકતાં નથી. એકજ વર્ગમાં જુદી જુદી

શક્તિવાળાં બાળકો હોવાથી તેમનું વ્યક્તિત્વ ખીલતું નથી. હાલના શિક્ષણની બીજી ખામી એ છે કે છોકરાં શાંત હાલ્યા ચાલ્યા વગર બેસી રહે તો તેને સારી વ્યવસ્થા ગણવામાં આવે છે.

તેનો ઇતિહાસ—કેળવણીના આવા દોષનો ઉપાય ઇટલિની વિદુષી બાઈ **મોન્ટેસોરીએ** શોધી કાઢ્યો છે. રોમના વિશ્વવિદ્યાલયમાં ઘણા વરસ સુધી તેણે માંદા અને ખોડવાળા માણસની મનની સ્થિતિનું અવલોકન કર્યું હતું. ગાંડાની ઇસ્પિતાલમાં ઇન્દ્રિયોની અને મગજની ખામીવાળાં જે મૂઢ બાળકોને રાખવામા આવતાં હતાં તેનો સારો અનુભવ તેને થયો. તેની પહેલાં ફ્રાન્સના ઈટર્ડ અને **સેગુર્ઇન** ડોક્ટરોએ ખામીવાળાં બાળકોને કેળવવાની જે પદ્ધતિ શોધી કાઢી હતી તથા તેમને કેળવવાનાં જે સાધનો તેમણે યોજેલા હતાં તેનો તેણે બારીક અભ્યાસ કર્યો. તે ઉપરથી મોન્ટેસોરીએ કમઅક્કલવાળાં અને કમનસીબ બાળકો કેળવવાનાં સાહિત્ય યોજી કાઢી તેમને શીખવવા માંડ્યું. તેનું પરિણામ એવું સરસ આવ્યું કે તે ખામીવાળાં બાળકો પ્રાથમિક શાળાની પરીક્ષા પાસ કરી શક્યાં. હવે મોન્ટેસોરીને એવી ખાતરી થઈ કે જે પદ્ધતિ ખામીવાળાં બાળકોને કેળવવામાં કાર્યસાધક નીવડી તે સાધારણ બાળકોને પણ અનુકૂળ થવી જોઈએ. ત્યારબાદ નીરોગી બાળકોને આ પદ્ધતિથી કેળવવામાં આવ્યાં. ૧૯૦૭માં પહેલવહેલી આવી શાળા ખોલવામાં આવી હતી.

તે પોતે ડાક્તર હોવાથી બાળકના મગજની વૃદ્ધિ તપાસવાનો તેને શોખ હતો. ખોડવાળાં અને કમઅક્કલના બાળકોને કેળવતાં તેણે બાળમનનાં વલણ અને તેની સ્વાભિક ક્રિયાના નિયમો શોધી કાઢ્યા છે. પહેલો નિયમ એ છે કે દરેક બાળકનું વ્યક્તિત્વ જુદું છે. તેનું વ્યક્તિત્વ બીજા બાળકથી જુદું છે એટલુંજ નહિ પણ તે નિર્જીવ વસ્તુની માફક જડ નથી. જેમ તે મોટું થાય છે તેમ તેની શક્તિનો વિકાસ વધતો જાય છે. આ ઉપરથી તેનો મુખ્ય સિદ્ધાંત એ છે કે કોઈ પણ માણસ અન્ય મનુષ્યોથી કેળવાતો નથી. તેણે જાતે પોતાને કેળવણી આપવી જોઈએ, નહિ તો તે કદી કેળવાતો નથી.

સિદ્ધાંત—બાળકના વ્યક્તિત્વના યોગ્ય વિકાસ માટે તેને બને તેટલી **સ્વતંત્રતા** આપવી જોઈએ. વ્યક્તિનો સ્વતંત્રતા વગર આત્મવિકાસ થતો નથી, તેથી જેને પોતાની કેળવણી માટે સ્વતંત્રતા મળતી નથી તેના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ થતો નથી અને તે યંત્રની માફક કામ કરે છે.

વ્યક્તિત્વનો ખરો અર્થ સ્વતંત્રતા છે, કારણકે તેને લીધે અમુક કામ કરવું કે ન કરવું તેની પસંદગી તેના હાથમા હોય છે. જ્યાંસુધી બાળકનામા સ્વતઃજિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થાય નહિ, ત્યાસુધી તેને કોઇપણ બાબત સારી રીતે શીખવી શકાતી નથી. બાળકના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ થવો જોઈએ અને તેણે જાતેજ પોતાને કેળવવું જોઈએ. આ હેતુ બર લાવવા માટે શિક્ષણના સાહિત્યની વ્યવસ્થા તેના સ્વભાવને અનુકૂળ હોવી જોઈએ કે જેથી તેને પોતાને તાલીમ આપવામાં તે ઘણો આતુર રહે અને તેમા તેને સારો રસ પડે.

માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જોતા મોન્ટેસોરી પદ્ધતિનું ખરૂ રહસ્ય બાળકની **સ્વતંત્રતા** છે. કેળવણીક્ષેત્રમા પહેલીજ વાર બાળકની તાલીમ માટે સ્વતંત્રતાને ખાસ સાધન તરીકે ગણવાનો આગળ પડતો વિચાર તેણે ભાર મૂકીને જણાવ્યો છે. બાળક જે કંઈ શીખે છે તે આતર ઉલ્લાસ સિવાય શીખી શકતું નથી. જ્યાસુધી તેની જિજ્ઞાસા સતેજ થાય નહિ ત્યાંસુધી તેને કેળવવાની મહેનત નકામા જેવી છે. આ કારણને લીધે તેની સ્વતઃ વૃત્તિ જાગૃત હોવી જોઈએ અને તેથી તેને સ્વતંત્ર રીતે કામ કરવાની છુટ મળવી જોઈએ. માતાપિતા તથા શિક્ષકના તરંગને તાબે થવાથી તેનું ખરૂં જીવન પ્રગટ થતું નથી. આપખુદ સત્તાને લીધે તે પુતળાની માફક યંત્રવત્ કામ કરે છે. જો હુકમની સત્તાને કે બાહ્ય દબાણને લીધે તેની આતર વૃત્તિને સંતોષવાનો તેને કંઈ અવકાશ મળતો નથી તો તેનો વિકાસ અટકી જાય છે. સ્વતંત્રતા એ સ્વચ્છંદ આચાર છે એમ સમજવું નહિ. તેની આસપાસના સંજોગો એવી રીતે ગોઠવવામા આવે છે કે તે ખરી વસ્તુનેજ પસંદ કરે છે અને યોગ્ય કામ કરે છે. તેના શારીરિક, માનસિક અને નૈતિક વિકાસ માટે સ્વતંત્ર રીતે તેને કામ કરવા દેવામાં આવે છે; પણ જનમંડળને હાનિકારક તેના વલણ દાબી દેવામાં આવે છે. મોન્ટેસોરી નાના બાળકની શાળાને **બાળમંદિર** કહે છે. તેમા સાધારણ શાળાની માફક વખતપત્રક હોતુ નથી. રમત કે કામ કરવાથી બાળકને થાક લાગે ત્યાસુધી તે ક્રિયા કર્યે જાય છે. શિક્ષક તેની ક્રિયાનું અવલોકન કરે છે. બનતાં સુધી તેના કામમા ડખલગીરી કરવામાં આવતી નથી, પણ જરૂર પડે તેને સૂચન કરવામા આવે છે.

તંતુરચના અને બુદ્ધિશક્તિ—નાના બાળકની તંતુરચના કેળવાએલી નહિ હોવાથી તેની દરેક ક્રિયા અચોક્કસ અને નિર્હેતુક થાય છે. જેમ તેને અનુભવ થતો જાય છે તેમ તેની તંતુરચના વ્યવસ્થિત થાય

છે અને તેનું કામ ચોક્કસ બને છે. મોન્ટેસોરીનો એવો નિશ્ચય છે કે હાથની કેળવણી અને તંતુરચનાને ગાઢ સંબંધ છે; તેથી જો તેને હાથની સારી તાલીમ મળેલી હોય છે તો તેનું મગજ સારૂં કામ કરી શકે છે. આ કારણને લીધે બાળકના હાથના સ્નાયુ કેળવવાની જરૂર છે. નિર્બળ મગજવાળું બાળક વસ્તુ બરાબર ઝાલી શકતું નથી તેમજ તે નકામી હીલચાલ કરે છે. હાથ ઉપરના કાબુની ખામી તેની તંતુરચનાને લીધે છે. જે બાળકના સ્નાયુ જલદીથી કામ કરે છે તેનો બુદ્ધિવિકાસ વિશેષ જોવામાં આવે છે. આવી રીતે હાથની કેળવણી અને બુદ્ધિશક્તિનો સંબંધ છે. જંગલી મનુષ્યના પગનું બળ વિશેષ હોય છે, પણ સુધરેલા મનુષ્ય હાથની શક્તિનો વધારે વિકાસ થએલો હોય છે. એક વિદ્વાનનું એવું માનવું છે કે મનના આરોગ્ય માટે સ્નાયુને મજબુત કરવાની જરૂર છે. સ્નાયુની તાલીમથી બાળકોના માનસિક ગુણોમા તફાવત ઉત્પન્ન થાય છે. સ્નાયુ ઉપરનો કાબુ, શરીરનું સમતોલપણું, ચપળતા, વ્યવસ્થા અને નિયમનની તાલીમ આપવી એ બાળમંદિરમા કસરત કરાવવાનો ઉદ્દેશ છે. મોન્ટેસોરી શાળામાં સ્નાયુની તાલીમથી શરીરનું સમતોલપણું, બુદ્ધિનો વિકાસ અને કર્તવ્યની જવાબદારીના ગુણો ખીલવવામાં આવે છે. તેને માટે બાળકને ત્રણ જાતની કેળવણી આપવામાં આવે છે. (૧) ક્રિયાત્મક કેળવણી, (૨) ઇન્દ્રિયોની કેળવણી અને (૩) ભાષાજ્ઞાન (વાચવું, લખવું અને ગણિત).

અહેવાલ—શાળાની પરિસ્થિતિ તથા સાહિત્યની વ્યવસ્થા અને તેની સંભાળથી તેને ક્રિયાત્મક તાલીમ મળે છે, પણ ભાષા અને ઇન્દ્રિયોની કેળવણી તો મોન્ટેસોરીએ જે સાહિત્યો તૈયાર કર્યાં છે તેનાથી મળે છે. બાળમંદિરનાં સાહિત્યો સ્વયંસુધારક હોય છે; એટલે બાળક પોતે પોતાની ભૂલ સુધારી શકે છે. આને લીધે તેને આત્મકેળવણી લેવામાં ઘણી મદદ મળે છે. આ પદ્ધતિમાં ઇન્દ્રિયોની કેળવણી ઉપર વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવે છે. તેનો ઝોક ઇન્દ્રિયોની તાલીમ ઉપર છે. બુદ્ધિના વિકાસનો આધાર ઇન્દ્રિયોની કેળવણી ઉપર રહેછે, તેથી તેમાં પાંચ સાધારણ જ્ઞાનેન્દ્રિયની તાલીમ ઉપરાંત સ્નાયુની લાગણીનો વિશેષ વિકાસ કરવામાં આવે છે. આવા સાહિત્યોથી તેની ઇન્દ્રિયોને યોગ્ય તાલીમ મળે છે. તેમાં પદાર્થના આકાર, પરિમાણ તથા તેના કદને લગતાં સાહિત્યનો ઉપયોગ કરવા તેનું ધ્યાન દોરવામાં આવે છે. આંગળાઓની ક્રિયા કેવી રીતે કરવા તેને માટે તેની તાલીમ આપવામાં આવે છે. શરીર અને ઇચ્છાશક્તિ ઉપર તે સારો કાબુ મેળવે તે માટે જુદાં જુદાં મનોતય કરાવવામાં આવે છે. વળી સ્પર્શની

લાગણી ખીલવવા ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. અવાજના જુદા જુદા ભેદથી તેના કાન કેળવવામાં આવે છે. આંખ, કાન અને સ્પર્શની લાગણી કેળવવા માટે જુદી જુદી રમતો રમાડવામાં આવે છે. આંખની તાલીમ માટે જુદા રંગના ભેદ શોધવાનું શીખવવામાં આવે છે. ઇન્દ્રિયોની તાલીમ સંબંધી મોન્ટેસોરીનો એક સિદ્ધાંત એ છે કે દરેક ઇન્દ્રિયને કેળવણી વખતે બનતાં સુધી તેની ક્રિયા અલગ રાખવી જોઈએ. લખાણ કામમાં સ્પર્શ શક્તિનો સારો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જ્યારે બાળક રેતીઆ કે ઓબળ્યુવાળા અક્ષર ઉપર આંગળી ફેરવે છે, ત્યારે તેની આંખે પાટો બાંધવામાં આવે છે. અત્યારસુધીની કેળવણીની પદ્ધતિમાં આંખ અને કાન ઉપર લક્ષ આપવામાં આવ્યું હતું, પણ સ્પર્શથી એટલે હાથથી બાળક જુએ છે એ સત્યનો વહેવારૂ ઉપયોગ થયો નથી. ટુંકામાં મોન્ટેસોરી-પદ્ધતિમાં ચાર બાબત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છેઃ (૧) સ્વતંત્રતા–સ્વયં સ્ફૂર્તિ; એટલે વ્યક્તિગત શિક્ષણ, (૨) ઇન્દ્રિયોની તાલીમ, (૩) સ્નાયુની કેળવણી અને (૪) સામાજિક કેળવણી. ચાલતી અને ખરી સામાજિક પ્રવૃત્તિઓદ્વારા તેની તાલીમ આપવામાં આવે છે.

બંને પદ્ધતિનો મુકાબલો—કિન્ડરગાર્ટન તેમજ મોન્ટેસોરી-પદ્ધતિમાં બાળકની કુદરતી ચપળતાનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે અને તેથી ઇન્દ્રિયોની કેળવણી તેમની પદ્ધતિમા જોવામાં આવે છે. મોન્ટેસોરી-યોજના વધારે શાસ્ત્રીય અને વિશાળ છે. તેમાં સ્પર્શેન્દ્રિય અને સ્નાયુ-શક્તિના વિકાસ ઉપર ખાસ લક્ષ આપવામાં આવે છે. મોન્ટેસોરી-સાધનો બાળકના ક્રમિક મનોવિકાસ માટે વધારે અનુકૂળ છે. મોન્ટે-સોરીમાં બાળક સ્વતંત્ર રીતે કામ કરે છે. ફ્રૂબલ શિક્ષકના નિયમનમાંથી બાળકને મુક્ત કરી શક્યો નથી. શિક્ષકના શીખવ્યાથી બાળક શીખે છે એ માન્યતા તેનામાં સાધારણ રીતે જોવામાં આવે છે; પણ મોન્ટેસોરી બાળમંદિરમાં બાળક પોતાની મેળેજ શીખે છે. તેને બીજું કોઈ શીખવી શકતું નથી એ તેનો સિદ્ધાંત છે. કિન્ડરગાર્ટનમાં બાળકને સમૂહ-શિક્ષણ મળે છે તેથી તેમાં વર્ગ, વખતપત્રક વગેરે યોજના હોય છે. તે શિક્ષકના હુકમને અનુસરી જુદી જુદી ક્રિયા કરે છે. ઘણી વખત તો બાળક તેની ક્રિયાની કેવળ નકલ કરે છે, પણ તેથી ઉલટું મોન્ટેસોરી શાળામાં છે. દરેક બાળક તેની ઇચ્છા મુજબ સાધનનો ઉપયોગ કરે છે અને તે પોતાના અનુભવથી જ્ઞાન મેળવે છે. શિક્ષક ફક્ત નિયામક તરીકે હોય છે. તે બાળશિક્ષણમાં વારંવાર હુકમ કરી ડખલગીરી કરતો નથી;

તેથી તેનામા આત્મશ્રદ્ધા અને આત્મબળના ગુણો ખીલે છે. મુશ્કેલી-ભર્યા વિષયમા હિંમતથી કામ કરવાની તેની વૃત્તિ ઘડાય છે. કિન્ડ-ગાર્ટનમા રમતદ્વારા બાળકને સામાજિક કેળવણી આપવામા આવે છે પણ તે રમતો કલ્પિત હોય છે અને તેમા તેમને નિયમનુ બધન વિશેષ હોય છે. મોન્ટેસોરી કલ્પિત રમતો તથા અદ્ભુત વાર્તાનો અનાદર કરે છે. મોન્ટેસોરી શાળામા બાળક ખરી સામાજિક સેવા બજાવે છે. જમવાનુ, પીરસવુ, ઓરડા વાળવો, ઘર બનાવવા વગેરે ક્રિયાઓ બાળકો કરે છે બાળકો સ્વતત્ર રમતો રમે છે ફ્રબલના કરતા મોન્ટેસોરીએ લખવા તથા વાચવા ઉપર બહુ ધ્યાન આપ્યુ છે. આ બને પદ્ધતિમા બાળકના શારીરિક વિકાસ ઉપર પુરતુ ધ્યાન આપવામા આવે છે બનેમા શાળાનુ વાતાવરણ આનદદાયક અને સુખકર હોય છે અને શિક્ષક અને બાળક વચ્ચે મિત્રાચારીનો મીઠો સબધ હોય છે. તેઓને એકબીજામા સારો વિશ્વાસ હોય છે . . .

"રૂડા શિક્ષક થવાથી શું થયું ?"

—હરિગીત—

શિક્ષણ કળા શીખ્યા છતા, શિક્ષણ સુધારો ના કર્યો,
બાળ માનસ સમજીને, ઉન્નતિ પથે પગ ના ધર્યો,
વળી વિવિધ વિષયે મગ્ન થઈ, આકર્ષ શિક્ષણ ના કર્યું
શિક્ષણ કળા શીખી રૂડા શિક્ષક થવાથી શુ થયુ'' ૧
વેગન વન વિષે વળી એરડી દ્રુમ ગણાય છે,
તેમ જ્ઞાન વિહિન ગ્રામમા મહેતાજી મુખ્ય મનાય છે,
શાળા શિશુની ઉન્નતિ વિષે કદી દીલ ના ધર્યું
શિક્ષણ કળા શીખી રૂડા શિક્ષક થવાથી શુ થયુ'' ૨
જેમ તેમ કરી શિશુ વર્ગને, અભ્યાસ માહી ધપાવતા,
ગોખણ અને શિક્ષા તણા. આદિત્યને ગોભાવતા,
મદ બુદ્ધિ બાળને પ્રેમાળ થઈ ના શીખવ્યુ
શિક્ષણ કળા શીખી રૂડા શિક્ષક થવાથી શુ થયુ'' ૩
નવીન પત્રો નવીન બુક, પેટી મહીં પધરાવતા
કોઈ પ્રશ્ને વાચવા તો, તર્ત માથું ધુણાવતા
શાળાના હિતકારી બની મદદગારમા દીલ ના દીધુ
શિક્ષણ કળા શીખી રૂડા શિક્ષક થવાથી શું થયુ'' ૪

વિઝીટ કે સન્માન સમયે મિષ્ટ મોદક ખાય છે,
તેમ આત્મશ્લાઘા ઉક્ત કંઠે અન્ય પાસ ગવાય છે.
શિક્ષણકળા શીખી રૂડા શિક્ષક થવાથી શું થયું !! ૫
શિક્ષક ખરો તો એજ કે જે બાળને પ્રભુમય જુએ,
બાળનું ચારિત્ર શક્તિ, વૃત્તિ તેની ઉર લહે,
સંતોષી ને અક્રોધી ધીરજ ધૈર્ય ને ગુણ ગ્રાહી છે,
એવા વિરલ શિક્ષક પ્રભુની પાસ પણ પેખાય છે. ૬

તા. ૧૯-૧૦-૩૩
તાલુકા સ્કૂલ વઢવાણ કેમ્પ } પ્રાણશંકર જટાશંકર વેદમૂર્તિ

ભાવનગર સ્ટેટ ટ્રેનિંગ સ્કૂલ તથા ટ્રેનિંગ કેમ્પ

જેમ વૈદ્ય દાક્તર કે વકીલને પોતાના ધંધા માટે વિશિષ્ટ પ્રકારની તાલીમ લેવાની જરૂર પડે છે, તેજ પ્રમાણે શિક્ષકને પણ પોતાના ધંધા માટે લાયક બનવા સારૂ તાલીમ લેવાની જરૂર છે, એ બાબતનો સ્વીકાર હવે સાધારણ રીતે થઈ ગયો છે. ગમે તે માણસ શિક્ષકનું કામ કરી શકે એ માન્યતા ભૂલભરેલી છે. શિક્ષકે પોતાનું કાર્ય યોગ્ય રીતે કરવું હોય તો તેને માટે કેળવણીના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો, શિક્ષણની અદ્યતન પદ્ધતિઓ, શિક્ષણ રસિક કરવાની કેટલીક યુક્તિઓ, તથા બાળ માનસનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ; અને તેથીજ શિક્ષણ સફળ થાય છે. ઘણા બાળકો જે અત્યારે *શાળાને બંદીખાનું માને છે, શિક્ષકને દુશ્મન જેવો ગણે છે અને અભ્યાસ*-ના વિષયોને પોતાના ઉપર લાદવામાં આવતો બોજો સમજે છે તે બાળકો શાળાને ઉપવન સમાન પ્રિય જાણે, શિક્ષકને પોતાના હિતેચ્છુ મિત્ર તરીકે સ્વીકારે, અને શાળામા શીખવાના વિષયોને પોતાના જ્ઞાન અને આનંદના સાધનો તરીકે નિહાળે એ માટે ઉંચા પ્રકારની તાલીમ પામેલા શિક્ષકોની જરૂર છે. બાળકો જે દેશની અણમોલી દોલત છે તેમનો સર્વાંગી વિકાસ કરવાની જવાબદારી આધુનિક કેળવણીકારોને શીરે છે, અને યોગ્ય રીતે તાલીમ પામેલા, સ્વમાનવાળા, બાળકો પ્રત્યે પ્રેમ રાખનારા, તથા સ્વાર્થ-ત્યાગી શિક્ષક હોય તોજ તેમનું કામ સફળ થઈ શકે એમ છે.

આ રીતે પ્રાથમિક તેમજ માધ્યમિક શાળાઓ માટે તાલીમ પામેલા શિક્ષકોની જરૂર સ્વીકાર્યા છતાં તાલીમ પામેલા શિક્ષકો ક્યાંથી લાવવા તે

તેમા ગણિત, વાચન, ભૂગોળ, વ્યાકરણ, પદાર્થપાઠ વગેરે જુદા જુદા વિષયો ઉપર દ્ધિન પાઠ આપવામા આવ્યા હતા, અને કેમ્પમા દાખલ થએલા શિક્ષકો ગોઠીઆર મંદિરનું પર્યટન કરી આવ્યા હતા

ટ્રેનિગ સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓએ તેમના અભ્યાસ દરમિઆન તૈયાર કરેલા શિક્ષણસાહિત્યનુ પ્રદર્શન ભર્યું હતુ આ પ્રદર્શન ચાર વિભાગમા વહેચવામા આવ્યુ હતુ ટ્રેનિંગ કેમ્પમા દાખલ થએલા એક શિક્ષક બધુએ ગણિત તેમજ ભાષા શિક્ષણ માટે પોતે તૈયાર કરેલા સાહિત્યો રજુ કર્યા હતા દર વર્ષે શિક્ષણના સાહિત્યોનુ એક પ્રદર્શન ભરવામા આવે અને તેમા જુદી જુદી શાળાના શિક્ષકો પોતાનો ફાળો મોકલી આપે એવી આશા રાખવામા આવે તો તે અસ્થાને નહિ ગણાય આ રીતે એક વર્ષમા બે માસ દરમિઆન તાલીમ લેનાર શિક્ષકોને શિક્ષણશાસ્ત્ર તથા શાળા પદ્ધતિઓનો સામાન્ય ખ્યાલ આવવા ઉપરાંત તેઓની દૃષ્ટિમર્યાદા વિશાળ બને શિક્ષણ વિષયમા વધારે રસ લેતા થાય, અને તે બાબતનું સાહિત્ય વાચવાને પ્રેરાય, તથા સાથ સાથ કાગળીઆરા તથા અનુભવી શિક્ષકોના ગાઢ પરિચયમા આવવાથી તેઓ પોતાનુ શિક્ષણ સફળ કરવા માટે બનતા પ્રયાસ કરે તે સ્વાભાવિક છે આ બે કેમ્પમા તાલીમ પામેલા શિક્ષકોની મુકરર કરવા સમયે ખાતા તરફથી પરીક્ષા લેવામા આવશે, અને તેમા ઉત્તીર્ણ થનારને આર્થિક લાભ પણ થાય એવી આશા છે શિક્ષકોને તાલીમ આપનારી આ યોજના ફતેહમદ કરવાનુ મુખ્યત્વે કેળવણીખાતાના ડિરેક્ટર ઓવ પબ્લીક ઇન્સ્ટ્રક્શન શ્રીયુત ગિરજારાયભાઈ તથા આસિસ્ટંટ ડિરેક્ટર શ્રીયુત ગજાનનભાઈને આભારી છે

ભાવનગર સ્ટેટ આ રીતે પ્રાથમિક શાળાઓમા જે જે સુધારાઓ કરી રહ્યું છે, તેમા તે માધ્યમિકશાળાના બીજા ગણ્યો, તથા એજન્સિનો નમૂનાર પાસે તથા જૂનાગઢ, અમદાવાદ, વડોદરા, સુરત, ભરૂચ, નડિઆદ તથા મુંબઈ વગેરે સ્થળોના સુપ્રસિદ્ધ કેળવણીકારો ટ્રેનિગ સ્કૂલને તથા ટ્રેનિગ કેમ્પને તેમજ નાનો અવાજવાર લાભ આપે એટલુ અત્રમા ઇચ્છુ છુ

ભાવનગર } દિનકરરાય વિશ્વનાથ જાની બી એ બી ટી
તા ૨૦–૧૦–૩૩ } હેડ માસ્તર ટ્રેનિગ સ્કૂલ

ભાવનગર રાજ્યમાં શિક્ષક સહાય ફંડ

લગભગ દરેક રાજ્યમાં નિવૃત્ત થએલા શિક્ષકોને પેન્શન આપવામાં આવે છે; અને તેથી ઉતરતી અવસ્થામાં તેમને રાહત મળે છે; પણ કેટલીક વાર શિક્ષકના અચાનક મરણને લીધે તેનું કુટુંબ લાચાર સ્થિતિમાં આવી પડે છે. વળી કેટલાક શિક્ષકો કુટુંબના ભારે બોજાને લીધે કંઈ બચાવી શકતા નથી. આવી સ્થિતિમાં જ્યારે તેમનું અકાળ મરણ થાય છે ત્યારે તેમના કુટુંબીજનની સ્થિતિ ઘણી કફોડી થાય છે અને કોઈ કોઈ તો દુઃખદાયક પ્રસંગો હૃદયદ્રાવક હોય છે. આપણા શિક્ષકવર્ગની ઉપર જણાવેલી હાડમારી ધ્યાનમાં રાખી ભાવનગરના સ્વ. વલ્લભદાસ ગોપાલજી સરૈયા તથા સ્વ. દેવશંકર વૈકુંઠજી જેવા તાલુકા માસ્તરોએ શિક્ષકોને મદદ કરવા માટે એક ફંડની યોજના કરી છે. તેને ભાવનગર રાજ્ય તરફથી તથા બીજા સદ્ગૃહસ્થો તેમજ શિક્ષકવર્ગ તરફથી સારી મદદ મળી છે. આ ફંડનો કારભાર શિક્ષકો પોતે કરે છે અને તેનો લાભ અત્યારસુધીમાં ઘણા શિક્ષકના કુટુંબીઓને મળ્યો છે.

સને ૧૯૩૩ ની છોકરીઓ માટેની વ. ફા. પરીક્ષામાં બેઠેલા વિદ્યાર્થીઓના કામની સમાલોચના

ભાષાઃ—ઘણા વિદ્યાર્થીઓના પાઠની સમજુતી એકંદર સંતોષકારક હતી, પણ પાઠના સમન્વયને લગતા પ્રશ્નોના ઉત્તર તેઓ આપી શક્યા નહોતા. તેમણે જોડણીમાં ઘણી ભૂલો કરી હતી, 'મ,' 'ર,' 'ષ,' 'ય,' 'શ,' આવે એવા શબ્દોની જોડણી ખોટી હતી. તેમનું પૃથક્કરણનું જ્ઞાન કાચું હતું.

સૂચનાઃ—શિક્ષકોએ વિદ્યાર્થીઓને પાઠ ગોખવા દેવા નહિ. દરેક પાઠ સંબંધી બુદ્ધિના પ્રશ્નો યોજી વિદ્યાર્થીઓને લખાણ કામનો સારો મહાવરો થવાની જરૂર છે. આમ કરવાથી તેઓને દરેક પાઠ સંપૂર્ણ રીતે સમજવો પડશે અને તેથી તેઓ યોગ્ય ભાષામાં તેમના વિચારો પ્રગટ કરી શકશે. વ્યાકરણ અને પૃથક્કરણ, એ વિષયોને પ્રાથમિક શાળાઓમાં ઘણાખરા વિસારી દેવામાં આવે છે. આથી એમ જણાઈ આવે છે કે આ બે વિષયો ભાષાના અભ્યાસમા ઘણા અગત્યના છે એ બાબતની શિક્ષ-

કોને માહીતી નથી. દરેક વાચન પાઠમાં પૃથક્કરણ અને વ્યાકરણ ભાષા-શિક્ષણના એક અંગ તરીકેજ શીખવવા જોઈએ.

મુખપાઠ:—છોકરીઓના ઉચ્ચાર સાધારણ રીતે અશુદ્ધ હતા. સરળતા અને ભાવપૂર્વક વાચન થતું નહોતું. જોકે કવિતા ગાવાનું કામ એકંદર સંતોષકારક હતું, પણ તેમાં તાલ અને યોગ્ય રીતે અટકી ગાવામાં ખામીઓ જણાતી હતી. વાંચતી વખતે વિદ્યાર્થીઓએ વિરામચિહ્નો ઉપર ધ્યાન આપ્યું નહોતું.

સૂચના:—શિક્ષકોએ વાચનને બરાબર મહાવરો કરાવવાની ખાસ સંભાળ રાખવી જોઈએ. વારંવાર શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ નમુનાનું વાચન વાંચવું જોઈએ અને પછી તેનું અનુકરણ કરવા વિદ્યાર્થીઓને કહેવું જોઈએ. દરેક વિદ્યાર્થીને વર્ગ સમક્ષ મોટેથી વાંચવાની તક મળવી જોઈએ. વાચતી વખતે વિદ્યાર્થીઓ શબ્દસમૂહ પાડીને, શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરીને અને વિરામચિહ્નો ઉપર ધ્યાન આપીને વાંચે છે કે નહિ તેની શિક્ષકે પુરેપુરી કાળજી રાખવી.

કાવ્યનો જે રસ છે તે કાવ્ય બોલીને પ્રકટ કરવો, એ કાવ્યના મુખપાઠનો હેતુ છે. જો કવિતા બરાબર સમજવામાં આવી હોય તો કવિતાનો મુખપાઠ યોગ્ય રીતે કરવામાં મુશ્કેલી પડે નહી; એટલા માટે વિદ્યાર્થીઓએ કવિતાનો મુખ્ય વિચાર બરાબર સમજવો જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓ કાઇલ બરાબર વાંચી શકતા નહોતા.

વિદ્યાર્થીઓને હસ્તલેખો વાંચવાનો સારો મહાવરો કરાવવો જોઈએ, પણ તે ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવતુ નથી એ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. ટુંકાં મથાળાં અને મિતાક્ષરો જુદા જુદા પત્રવ્યવહારમાં શામાટે વપરાય છે તે બાબતની સમજુતી વિદ્યાર્થીઓને આપવી જોઈએ.

નિબંધ:—આ વિષય બરાબર સમજવામાં આવ્યો નહોતો તેમજ તે યોગ્ય સ્વરૂપમાં વિદ્યાર્થીઓએ લખ્યો પણ નહોતો. ઘણા વિદ્યાર્થીઓએ તેમના વિચાર આડાઅવળા ગોઠવીને પ્રદર્શિત કર્યા હતા, અને યોગ્ય મથાળાં બાંધીને ગોઠવ્યા નહોતા. નિબંધ સળંગ લખાણ હોય એમ લખવાથી પરિચ્છેદનો અભાવ હતો, તેમ મુદ્દાની ગોઠવણ પણ બરાબર નહોતી. તેમજ અસંબદ્ધતા અને પિષ્ટપેષણની ખામીઓ વિશેષ જણાતી હતી.

સૂચના:—નિબંધ લેખનનો વિશેષ મહાવરો વિદ્યાર્થીને થવો જોઈએ. ચર્ચા માટે જુદા જુદા વિષયો વિદ્યાર્થીઓને પહેલેથી આપવા જોઈએ, અને લખાણ કામ થાય તે પહેલા રસભરી ચર્ચા વર્ગમાં થવી જોઈએ

વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના વિચારો પ્રથમ રજુ કરવા જોઈએ, શિક્ષકે તેમાં યોગ્ય ઉમેરો કરી પછી વિદ્યાર્થીઓની સૂચનાઓ ધ્યાનમાં લઈ તેના મુદ્દાઓ બરાબર ગોઠવવા જોઈએ. જુદી જુદી રીતનું વિશેષ વાચન થવું જોઈએ. આથી વિદ્યાર્થીઓને જુદા જુદા વિષય સંબંધી માહીતી મળે છે. નમુનારૂપ નિબંધ હોય તે વખતો વખત વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ વાંચી બતાવવા જોઈએ. કોઈ સારો નિબંધ હોય તેમાંથી વિદ્યાર્થીઓને ટુંકી નોંધ કાઢી લેવા કહેવું જોઈએ અને પછી તે મુદ્દાનો વિસ્તાર કરી પોતાની ભાષામાં લખવા કહેવું જોઈએ. જોડણી અને વિરામચિહ્નો ઉપર પુરતું લક્ષ આપવું જોઈએ. અક્ષર સારા લખાય તે માટે બરૂની કલમનો ઉપયોગ કરાવવો જોઈએ.

શ્રુતલેખન:—વિદ્યાર્થીઓએ તે સમજ્યા વગર લખ્યું હતું, અને તેમાં ભૂલો પણ હતી.

સૂચના:—વાચનના પાઠમાં આવતા અઘરા શબ્દો ઉપર વિદ્યાર્થીઓએ ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ, અને તે આંખ તથા યાદદાસ્તની મદદ વડે ફરીથી લખી લાવવા જોઈએ. કર્ણેન્દ્રિયની મદદ વડે શબ્દસમૂહ સમજવાનો તેમને મહાવરો પડવો જોઈએ. તેમને યાદ રાખીને તે લખવાનો મહાવરો વિદ્યાર્થીઓને થવો જોઈએ. આવી રીતનો મહાવરો વર્ગમાં પડેલો ન હોય તો સારા કામની આશા રાખી શકાય નહિ. શુદ્ધ અને સારા અક્ષરનું લખાણ એ કેળવણીનું જરૂરી અંગ છે એ બાબત વિદ્યાર્થીઓના મન ઉપર બરાબર ઠસાવવી જોઈએ.

ગણિત:—ઘણા વિદ્યાર્થીઓનું ગણિતના મૂળતત્ત્વોનું જ્ઞાન પણ કાચું હતું. અપૂર્ણાંક, દશાંશ અને દૃઢભાજકના દાખલા ઘણા વિદ્યાર્થીઓ નહોતા કરી શક્યા એથી વિદ્યાર્થીઓ આ વિષયમાં સાધારણ રીતે કાચા હતા એમ જણાય છે.

સૂચના:—જો વિદ્યાર્થીઓમાં સુદૃઢ વિચાર અને તર્કબુદ્ધિ હોય તો ગણિતનું જ્ઞાન સચોટ થાય છે. વિદ્યાર્થીઓની આ શક્તિઓના વિકાસ માટે દરેક દાખલો શાસ્ત્રીય રીતે ક્રમિક પગથીઆં પાડી શીખવવો જોઈએ. મૂળ સિદ્ધાંતો સ્પષ્ટ રીતે કાળજીથી શીખવવા જોઈએ. ગણિતના મુખ્ય સિદ્ધાંતો જેમાં આવતા હોય તેવા પ્રશ્નો અથવા દાખલા આપવા જોઈએ, અને વિદ્યાર્થી ક્યાં ભૂલ કરે છે તે શિક્ષકે શોધી કાઢવું જોઈએ. જે દાખલા આપવામાં આવે તેમાં ક્રમિકતા હોવી જોઈએ, અને હિસાબ ગણવામાં પદ્ધતિની યાંત્રિક રીતનો એકદમ ત્યાગ કરવો જોઈએ.

કોને માહીતી નથી. દરેક વાચન પાઠમા પૃથક્કરણ અને વ્યાકરણ ભાષા-શિક્ષણના એક અંગ તરીકેજ શીખવવાં જોઈએ.

મુખપાઠઃ—છોકરીઓના ઉચ્ચાર સાધારણ રીતે અશુદ્ધ હતા. સરળતા અને ભાવપૂર્વક વાચન થયું નહોતું. જોકે કવિતા ગાવાનું કામ એકંદર સંતોષકારક હતું, પણ તેમાં તાલ અને યોગ્ય રીતે અટકી ગાવામાં ખામીઓ જણાતી હતી. વાચતી વખતે વિદ્યાર્થીઓએ વિરામચિહ્નો ઉપર ધ્યાન આપ્યુ નહોતું.

સૂચનાઃ—શિક્ષકે વાચનનો બરાબર મહાવરો કરાવવાની ખાસ સંભાળ રાખવી જોઈએ. વારંવાર શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ નમુનાનું વાચન વાચવું જોઈએ અને પછી તેનું અનુકરણ કરવા વિદ્યાર્થીઓને કહેવું જોઈએ. દરેક વિદ્યાર્થીને વર્ગ સમક્ષ મોટેથી વાંચવાની તક મળવી જોઈએ. વાચતી વખતે વિદ્યાર્થીઓ શબ્દસમૂહ પાડીને, શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરીને અને વિરામચિહ્નો ઉપર ધ્યાન આપીને વાંચે છે કે નહિ તેની શિક્ષકે પુરેપુરી કાળજી રાખવી.

કાવ્યનો જે રસ છે તે કાવ્ય બોલીને પ્રકટ કરવો, એ કાવ્યના મુખપાઠનો હેતુ છે. જો કવિતા બરાબર સમજવામાં આવી હોય તો કવિતાનો મુખપાઠ યોગ્ય રીતે કરવામા મુસ્કેલી પડે નહી; એટલા માટે વિદ્યાર્થીઓએ કવિતાનો મુખ્ય વિચાર બરાબર સમજવો જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓ કાબલ બરાબર વાંચી શકતા નહોતા.

વિદ્યાર્થીઓને હસ્તલેખો વાંચવાનો સારો મહાવરો કરાવવો જોઈએ, પણ તે ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવતું નથી એ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. ટુંકાં મથાળાં અને મિતાક્ષરો જુદા જુદા પત્રવ્યવહારમાં શામાટે વપરાય છે તે બાબતની સમજુતી વિદ્યાર્થીઓને આપવી જોઈએ.

નિબંધઃ—આ વિષય બરાબર સમજવામા આવ્યો નહોતો તેમજ તે યોગ્ય સ્વરૂપમાં વિદ્યાર્થીઓએ લખ્યો પણ નહોતો. ઘણા વિદ્યાર્થીઓએ તેમના વિચાર આડાઅવળા ગોઠવીને પ્રદર્શિત કર્યા હતા, અને યોગ્ય મથાળાં બાંધીને ગોઠવ્યા નહોતા. નિબંધ સળંગ લખાણ હોય એમ લખવાથી પરિચ્છેદનો અભાવ હતો, તેમ મુદ્દાની ગોઠવણ પણ બરાબર નહોતી, તેમજ અસંબદ્ધતા અને પિષ્ટપેષણની ખામીઓ વિશેષ જણાતી હતી.

સૂચનાઃ—નિબંધ લેખનનો વિશેષ મહાવરો વિદ્યાર્થીને થવો જોઈએ. ચર્ચા માટે જુદા જુદા વિષયો વિદ્યાર્થીઓને પહેલેથી આપવા જોઈએ, અને લખાણ કામ થાય તે પહેલાં રસભરી ચર્ચા વર્ગમાં થવી જોઈએ

વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના વિચારો પ્રથમ રજુ કરવા જોઈએ, શિક્ષકે તેમાં યોગ્ય ઉમેરો કરી પછી વિદ્યાર્થીઓની સૂચનાઓ ધ્યાનમાં લઈ તેના મુદ્દાઓ બરાબર ગોઠવવા જોઈએ. જુદી જુદી રીતનું વિશેષ વાચન થવું જોઈએ. આથી વિદ્યાર્થીઓને જુદા જુદા વિષય સંબંધી માહીતી મળે છે. નમુનારૂપ નિબંધ હોય તે વખતો વખત વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ વાંચી બતાવવા જોઈએ. કોઈ સારો નિબંધ હોય તેમાથી વિદ્યાર્થીઓને ટુંકી નોંધ કાઢી લેવા કહેવું જોઈએ અને પછી તે મુદ્દાનો વિસ્તાર કરી પોતાની ભાષામાં લખવા કહેવું જોઈએ. જોડણી અને વિરામચિહ્નો ઉપર પુરતું લક્ષ આપવું જોઈએ. અક્ષર સારા લખાય તે માટે બરૂની કલમનો ઉપયોગ કરાવવો જોઈએ.

શ્રુતલેખનઃ—વિદ્યાર્થીઓએ તે સમજ્યા વગર લખ્યું હતું, અને તેમાં ભૂલો પણ હતી.

સૂચનાઃ—વાચનના પાઠમા આવતા અઘરા શબ્દો ઉપર વિદ્યાર્થીઓએ ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ, અને તે આંખ તથા યાદદાસ્તની મદદ વડે ફરીથી લખી લાવવા જોઈએ. કર્ણેન્દ્રિયની મદદ વડે શબ્દસમૂહ સમજવાનો તેમને મહાવરો પડવો જોઈએ. તેમને યાદ રાખીને તે લખવાનો મહાવરો વિદ્યાર્થીઓને થવો જોઈએ. આવી રીતનો મહાવરો વર્ગમાં પડેલો ન હોય તો સારા કામની આશા રાખી શકાય નહિ. શુદ્ધ અને સારા અક્ષરનું લખાણ એ કેળવણીનું જરૂરી અંગ છે એ બાબત વિદ્યાર્થીઓના મન ઉપર બરાબર ઠસાવવી જોઈએ.

ગણિતઃ—ઘણા વિદ્યાર્થીઓનું ગણિતના મૂળતત્ત્વોનું જ્ઞાન પણ કાચું હતું. અપૂર્ણાંક, દશાંશ અને દૃઢભાજકના દાખલા ઘણા વિદ્યાર્થીઓ નહોતા કરી શક્યા એથી વિદ્યાર્થીઓ આ વિષયમાં સાધારણ રીતે કાચા હતા એમ જણાય છે.

સૂચનાઃ—જો વિદ્યાર્થીઓમાં શુદ્ધ વિચાર અને તર્કબુદ્ધિ હોય તો ગણિતનું જ્ઞાન સચોટ થાય છે. વિદ્યાર્થીઓની આ શક્તિઓના વિકાસ માટે દરેક દાખલો શાસ્ત્રીય રીતે ક્રમિક પગથીઆ પાડી શીખવવો જોઈએ. મૂળ સિદ્ધાંતો સ્પષ્ટ રીતે કાળજીથી શીખવવા જોઈએ. ગણિતના મુખ્ય સિદ્ધાંતો જેમાં આવતા હોય તેવા પ્રશ્નો અથવા દાખલા આપવા જોઈએ, અને વિદ્યાર્થી ક્યા ભૂલ કરે છે તે શિક્ષકે શોધી કાઢવું જોઈએ. જે દાખલા આપવામાં આવે તેમાં ક્રમિકતા હોવી જોઈએ, અને હિસાબ ગણવામાં પદ્ધતિની યાંત્રિક રીતનો એકદમ ત્યાગ કરવો જોઈએ.

દેશીનામુ:—કામ એકંદર સંતોષકારક હતુ, પણ કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ રકમો જમા ઉધાર પાડવામા ભૂલો કરી હતી

ભૂગોળ:—ઘણા વિદ્યાર્થીઓને ભૂગોળની બાબતોનુ અજ્ઞાન હતુ તેમને જે કંઈ આવડતુ હતુ તે માત્ર પુસ્તકોમાથી નકશાનો યોગ્ય ઉપયોગ કર્યા વગર મેળવેલુ જ્ઞાન હતુ તેઓ પ્રાકૃતિક કારણો સમજ્યા નહોતા. તેઓ નકશામા સ્થળો યોગ્ય રીતે પુરી શકયા નહોતા. ભૂગોળનુ જ્ઞાન માનુષ જીવનના સબધ પરત્વે હોવુ જોઈએ એ બાબત ઉપર લક્ષ આપવામા આવ્યુ નથી એ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. પનામા અને સુવેઝની નહેરો ખેતીવાડી માટે છે એમ જણાવવામા આવ્યુ હતુ આયાત અને નિકાસનો મનુષ્ય જીવન સાથે સબધ છે એ સિદ્ધાંત સમજવામા આવ્યો નથી વળી એ ઉપરથી એમ પણ જણાઈ આવે છે કે આ બાબતમા મનુષ્યની પ્રવૃત્તિના પ્રાકૃતિક સ્થિતિ ને પરિસ્થિતિ વગેરે કારણોરૂપ છે એ તેઓ સમજતા નથી દા તરીકે તેઓએ જણાવ્યુ હતુ કે માન્ચેસ્ટરમાથી કાપડની આયાત થાય છે તેનુ કારણ એ છે કે તે શહેરની આસપાસ કપાસના ખેતરો આવેલા છે.

સૂચના:—ઉપર જે ભૂલો બતાવવામા આવી છે તેના ઉપરથી એમ જણાઈ આવે છે કે ભૂગોળશિક્ષણ શાસ્ત્રીય રીતે અને બુદ્ધિપૂર્વકનુ થતુ નથી સામાન્ય રીતે શિક્ષકવર્ગ તેને શાસ્ત્રીય વિષયની દૃષ્ટિએ જોતા નથી. અમુક દેશના અમુક વિષયો લઈ શિક્ષકે તે અનેક દૃષ્ટિથી શીખવવા જોઈએ, અને કાર્યકારણનો સિદ્ધાંત ધ્યાનમા રાખી કઈ ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ આ ભૂમિ ઉપર રહેતા અનેક લોકોના જીવનના નિયમક કારણરૂપ છે તે ઉપર સઘળું શિક્ષણ આપવુ જોઈએ ભૂગોળશિક્ષણનો આ નવો આધુનિક સિદ્ધાંત શિક્ષકે ધ્યાનમા રાખવો જોઈએ આ વિષય શીખવતી વખતે ચિત્રો અને નકશા તેમજ આકૃતિઓનો છૂટથી ઉપયોગ કરવો જોઈએ કેવળ પાઠ્યપુસ્તકો ઉપર આધાર રાખવો જોઈએ નહિ મુસાફરીના અહેવાલને લગતા પુસ્તકો વિદ્યાર્થીઓ સહેલાઈથી મેળવી શકે અને તે તેઓ વાચે એવી યોજના થવી જોઈએ. કેવળ યાદદાસ્તની દૃષ્ટિએ આ વિષય ગોખીને શીખવાને બદલે તેનો શાસ્ત્રીય વિષય તરીકે અભ્યાસ થવો જોઈએ, એટલે કે ભૂમિરચના અને આબોહવાના પરિણામરૂપે થતી ભૌગોલિક અસર તેમને શીખવવી જોઈએ એ દૃષ્ટિ ઉપરાત વળી મનુષ્ય-યત્નથી કુદરત ઉપર કેવો કાબુ મેળવી શકાય છે તે પણ વિષયનિરૂપણમા આવવુ જોઈએ.

ઇતિહાસ—આ વિષયમા પ્રશ્નના ઉત્તર લાબા અને સબંધ વિનાના

હતા. ઐતિહાસિક પુરુષોની યોગ્ય માહીતી નહિ હોવાને લીધે એકને બદલે બીજા વિષે લખી નાખ્યું હતું. જુદા જુદા ગ્રન્થોમા રાજકીય વહીવટના કેવા કેવા સુધારા થયા હતા તેનો તેઓને કંઈ ખ્યાલ નહોતો. તેમજ તેમને સમયનું પણ ભાન નહોતું.

સૂચના:—માત્ર જગતની પ્રવૃત્તિનું નિયામક કારણ મનુષ્ય જીવનના આતરિક બળો છે, એ સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ આ વિષય શીખવવો જોઈએ. જે જે રાજકીય બનાવો બને છે તે માનસ માનસની પ્રવૃત્તિનું બાહ્યસ્વરૂપ છે અને તેને અવલબીને બનાવો બને છે એ યાદ રાખવું જોઈએ. આ વિષયનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય તે માટે શિક્ષકે અમુક ઐતિહાસિક બનાવને કેન્દ્ર બનાવી ઐતિહાસિક નિરૂપણ કરવું જોઈએ એ વધારે સારૂં છે, અને જ્યાં ત્યાં ચિત્રો વગેરેથી તે વિષય સ્પષ્ટ અને રસપ્રદ કરવાની જરૂર છે. વિષય-નિરૂપણમાં સામાજિક અને નૈતિક તત્વોનો નિર્દેશ થવો જોઈએ. ઝીણી ઝીણી બાબતો વિદ્યાર્થિઓને જાતે શીખવા દેવી જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓએ નકશા બનાવવા જોઈએ અને તેમનો બરાબર ઉપયોગ કરવો જોઈએ. ભૂગોળની માફક આ વિષયમા પણ ગોખણપટ્ટી અનિષ્ટ છે. સમયના તખ્તા અને વંશવૃક્ષો તૈયાર કરાવવા અને તેનો ઉપયોગ કરાવવો કે જેથી વિદ્યાર્થિઓને સમય અને પુરુષોનો સચોટ ખ્યાલ મગજમા રહે. જુદા જુદા ગ્રન્થોમા જે જે વહીવટી સુધારા થયા હોય ત ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવું જોઈએ કારણકે તેનાથી પ્રજાની જે જુદી જુદી પ્રગતિ થઈ હોય તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ વિદ્યાર્થિઓને આવે છે.

શરીર આરોગ્ય:—આ વરસે કામ એકદર સતોષકારક હતું. ખોરાક મળગાવતી વખતે શી શી સાવચેતીઓ રાખવાની છે તે સંબંધીના પ્રશ્નનો ઉત્તર ભાગ્યેજ કોઈએ આપ્યો હતો. પ્લેગ અને મેલેરિયાના કારણો ગેરભેળ કરી દીધા હતા અને મેલેરિયાના કારણરૂપે માખીઓનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો.

સૂચના—આ વિષય સમજાવવામા મેજિક લેન્ટર્નનો ઉપયોગ ઘણો કીમતી થઈ પડે છે. દરેક રોગનું વિગતવાર સચોટ વર્ણન કરીને તેમજ તેના ચિહ્નો અને કારણોનો સ્પાટ ચોકટ પાડીને તે વિષય શીખવવો જોઈએ. તેને લગતા નકશા તૈયાર કરવા જોઈએ અને આરોગ્યભુવન તથા આરોગ્ય-પ્રદર્શન કે તેવી દવાખાનાઓના સ્થાને પર્યટન પણ થવા જોઈએ

સૃષ્ટિનિરીક્ષણ:—ત્રીજા અને છઠ્ઠા પ્રશ્નોના ઉત્તર જોતાં એમ માલમ પડે છે કે વિદ્યાર્થીઓએ છોડનું નિરીક્ષણ કર્યું નથી. તેઓએ પ્રશ્નો બરાબર વાચ્યા નહોતા અને જવાબ અસંબદ્ધ લખ્યા હતા. આંબાના વૃક્ષનું વર્ણન બરાબર કર્યું નહોતું. પક્ષીઓ વિષે લખવાને બદલે તેઓએ માછલીઓ તીડ, દેડકું, પતંગીઆ અને કુતરા અને ગાય વિષે લખી નાખ્યું હતું.

સૂચના.—આ વિષયના અભ્યાસમા અવલોકન એ મુખ્ય બાબત છે. તેમણે જે નિરીક્ષણ કર્યું હોય તેની વિદ્યાર્થીઓની પાસે નોંધ હોવી જોઈએ. અભ્યાસક્રમમા જે જે રોપા તથા ઝાડ શીખવાનાં હોય તેનું વર્ણન કરવાની તેમને તક આપવી જોઈએ. તેમની નોંધપોથીઓ શિક્ષકે બારિકાઈથી તપાસવી અને ભૂલ હોય તે તેમની પાસે સુધરાવી લેવી જોઈએ. જે બાબતની નિરીક્ષા કરવામા આવે તેનું તેઓએ ખરેખર ચિત્ર કાઢી લેવું જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓએ તેમના ક્યારામાં જે વાવ્યું હોય તે સંબંધી જો શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી વચ્ચે વાતચીત કરવામાં આવે તો તે વિષયનું જ્ઞાન તેમને જરૂર રસિક થઈ પડશે

સોયકામ:—વેતરવાનુ કામ ઘણા વિદ્યાર્થીઓએ સંતોષકારક રીતે કર્યું નહોતુ. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ 'ઈંચ' ને બદલે 'ફુટ' નો ઉપયોગ કર્યો હતો. ચીગડા મારવાના અને ગુંથણકામના નમુના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ રજુ કર્યા નહોતા.

સૂચના.—આખો અભ્યાસક્રમ સંપૂર્ણ રીતે શીખવવો જોઈએ. શિક્ષકે વિદ્યાર્થી ઉપર વ્યક્તિગત ધ્યાન આપવું જોઈએ. શિક્ષક તરફથી જો આ બાબતમા કંઈપણ નરમાશ બતાવવામાં આવશે તો કામમાં બેદરકારી અને અસ્વચ્છતા જોવામાં આવશે.

સંગીત:—આ વિષયનું કામ એકંદર સંતોષકારક હતું, પણ રાગોના સ્વરની ગાયકી બરાબર થાય છે કે નહિ તે તરફ લક્ષ આપવાની જરૂર છે.

ચિત્રકામ:—કામ એકંદર સંતોષકારક હતું.

ઉર્દુ ઉમેદવારો:—

ઉર્દુ ઉમેદવારોનું કામ ઘણાખરા વિષયોમાં સારું હતું, પણ વ્યાકરણ, દેશીનામુ અને ગણિતના વિષયો વધારે કાળજીપૂર્વક શીખવાની જરૂર છે.

શિક્ષકસંમેલન

ખેડા જિલ્લા સ્કૂલબોર્ડના એડમિનિસ્ટ્રેટિવ ઓફિસર રા. રા. હર-ગોવિંદભાઈએ માતર અને મહેમદાવાદ તાલુકાના શિક્ષકોનું સંમેલન ખેડામાં ભર્યું હતું. તે પ્રસંગે જિલ્લાના સુપરવાઇઝરો ઉપરાંત બીજા કેળવણીકારો હાજર હતા. ડ્રિલ, સ્કાઉટીંગ, ખોરાક, વાચનની વાર્તાપદ્ધતિ વગેરે વિષયો ઉપર સારાં વ્યાખ્યાનો આપવામાં આવ્યાં હતાં. કાર્યક્રમમાં સ્કાઉટની રમતો, ડ્રિલ, વાર્તા અને સંગીતશિક્ષણને લગતા વિષયની ચર્ચા તથા તેને લગતાં ભાષણોનો પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો હતો.

એક શિક્ષકના ઇતિહાસ સંબંધીની ચર્ચાનો ઉત્તર નીચે મુજબ છે:—

પ્રશ્ન:—માર્સ્ડન ઇતિહાસમાં જહાંગીરે ઇ. સ. ૧૬૦૦ માં એટલે ૩૦ વર્ષની ઉંમરે ગાદી મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો, એ રીતે તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૫૭૦ માં થએલો હોવો જોઈએ. ઇ. સ. ૧૯૨૬ ના શાળાપત્ર પાનું ૭૭ બીજા પેરેગ્રાફનાં જહાંગીર રાજ્યાભિષેકના દિવસ માટે પોતે કહે છે. ઇ. સ. ૧૬૦૫ મા તેની ઉંમર ૩૮ વર્ષની હતી. એ રીતે તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૫૬૭ મા થએલો હોવો જોઈએ. હલદીઘાટની લડાઈ ઇ. સ. ૧૫૭૬ મા થઈ તો તે લડાઈ વખતે સલીમની ઉંમર ૬ કે ૯ વર્ષની હોઈ શકે અને ૬ કે ૯ વર્ષનો સલીમ પ્રતાપ જેવા બહાદુર રાણાને હરાવી જય મેળવે તે સંભવિત છે કે?

ઉત્તર:—જહાંગીરનો જન્મ ઇ. સ. ૧૫૬૯ ના ઑગસ્ટ માસમાં થયાની હકીકતને ઇતિહાસકારો લેનપુલ અને રંગાસ્વામી આયંગર ટેકો આપે છે.

હલદીઘાટનું યુદ્ધ ઇ. સ. ૧૫૭૬ મા થયું તે પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સત્ય છે. મુસલમાની લખાણ તેમજ અંગ્રેજ ઇતિહાસકારો તેની સાબીતી આપે છે. સલીમે તે યુદ્ધમાં ભાગ લીધો હોય એ સંભવિત નથી. મુસલમાની રિવાજ પ્રમાણે અકબરે પોતાના પુત્રને યુદ્ધની તાલીમ આપવા પોતાના કાબેલ સરદારો માનસિંહ અને અસફખાનના હાથ નીચે યુદ્ધના મેદાનમાં મોકલેલો ખરો પરંતુ ખરેખરી લડાઈમાં તેણે ભાગ લીધો નથી. લડાઈની જીતનું માન તેને આપવામાં આવ્યું છે.

સરકારી જાહેરખબરો

(૧)

હાઇ અને સ્પેશિઅલ સ્કૂલની સરકારી સ્કોલરશિપ માટે હરિફાઈની પરીક્ષાઃ—

ઉત્તર ભાગ

૧. ઉ. વિભાગના દરેક જિલ્લાની એક સરકારી સર્વે હરિફાઈ કરી શકે એવી (ઓપન) સ્કોલરશિપ માટેની હરિફાઈની પરીક્ષા તા. ૫ અને તા. ૬ ઠ્ઠી ફેબ્રુઆરિ સને ૧૯૩૪ ને સોમવારે અને મંગળવારે ૧૧ વાગે નીચેનાં સ્થળોએ લેવામાં આવશેઃ

(૧) અમદાવાદ
(૨) નડિઆદ (ખેડા જિલ્લો)
(૩) ગોધરા (પંચમહાલ)
(૪) ભરુચ
(૫) સુરત

૨. સ્કોલરશિપ માટે તમામ ઉમેદવારો હરિફાઈ કરી શકશે.

૩. દરેક મધ્યસ્થળે કમિટી આ પરીક્ષા લેશે, અને તે કમિટીના પ્રેસિડેન્ટ તે મધ્યસ્થળની સરકારી હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્તર રહેશે. પરીક્ષામાં બેસવા માટેની અરજી નક્કી કરેલા છાપેલા ફોર્મમાં મોકલવી. આ અરજી ઉમેદવારોએ પોતપોતાના જિલ્લાની પરીક્ષક કમિટીના પ્રેસિડેન્ટ ઉપર મોકલવી. પરીક્ષા માટેની અરજીઓ અને દાખલ ફી તા. ૧ લી જાન્યુઆરિ, ૧૯૩૪ સુધીમા કમિટી સ્વીકારશે. તે દિવસ પછીથી અરજીઓ સ્વીકારાશે નહિ. પરીક્ષાની અરજીનું ફોર્મ પરીક્ષાની કમિટીના પ્રેસિડેન્ટ પાસેથી મળી શકશે.

૪. ઉમેદવારોની ઉમર, પરીક્ષાના વિષયો, સ્કોલરશિપની રકમ અને મુદત, પરીક્ષામાં બેસવા માટે ભરવાની ફી, વગેરે હકીકત નિયમોમાં જણાવવામાં આવી છે. નિયમોની નકલો પરીક્ષાની કમિટીના પ્રેસિડેન્ટ પાસેથી અરજી કર્યેથી મફત મળશે. તે નકલો ઉત્તર વિભાગની સરકારી અને ગ્રાન્ટ લેતી તમામ ઍંગ્લોવર્નાક્યુલર (અંગ્રેજી-ગુજરાતી) શાળાઓનાં નોટિસબોર્ડ ઉપર ચોડવામાં આવી છે.

ઉ. ભાગના મે. એ. ઇ. સાહેબની ઑફિસ, **અમદાવાદ.** તા. ૧૪ મી નવેમ્બર સને ૧૯૩૩	(અંગ્રેજીમાં સહી) **બી. જે. જી. શાસ્ત્રી** એજ્યુ. ઇન્સ. ઉત્તર ભાગ.

(૨)

મિડલ અને સ્પેશિઅલ સ્કૂલોની સરકારી સ્કોલર્શિપો માટે હરિફાઈની પરીક્ષા :—

ઉત્તર ભાગ

ઉત્તર ભાગના દરેક જિલ્લામા બે સરકારી સ્કૉલર્શિપોની સર્વે હરિફાઈ કરી શકે એવી (ઓપન) પરીક્ષા તા. ૭ મી અને તા. ૮ મી ફેબ્રુઆરિ ૧૯૩૪ ને બુધવારે અને ગુરવારે ૧૧ વાગે નીચેના સ્થળોએ લેવામા આવશેઃ—

(૧) અમદાવાદ

(૨) નડિઆદ (ખેડા જિલ્લો)

(૩) ગોધરા (પંચમહાલ)

(૪) ભરુચ

(૫) સુરત

૨. સદરહુ સ્કોલર્શિપ માટે તમામ ઉમેદવારો હરિફાઈ કરી શકશે.

૩. દરેક મધ્યસ્થળે નીમાએલી કમિટી પરીક્ષા લેશે, અને તે કમિટીના પ્રમુખ તરીકે તે સ્થળની સરકારી હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્તર કામ કરશે. પરીક્ષામાં બેસવા માટેની અરજી નક્કી કરેલા છાપેલા ફૉર્મમાં કરવી જોઈશે. છાપેલા ફૉર્મની નકલો પરીક્ષક કમિટીના પ્રેસિડેન્ટ પાસેથી મળી શકશે. એ અરજી ઉમેદવારોએ પોતાના જિલ્લાની પરીક્ષક કમિટીના પ્રેસિડેન્ટ ઉપર મોકલી આપવી. પરીક્ષા માટેની અરજીઓ અને ફી તા. ૧ લી જાન્યુઆરિ ૧૯૩૪ સુધીમા મોકલી આપવી. તે તારીખ પછી મળેલી કોઈપણ અરજી સ્વીકારવામા આવશે નહિ.

૪. ઉમેદવારોની ઉમર, પરીક્ષાના વિષયો, સ્કોલર્શિપની રકમ અને મુદત, પરીક્ષા માટેની ફી, વગેરે હકીકત નિયમોમાં જણાવવામા આવી છે. તે નિયમોની નકલો પરીક્ષાની કમિટીના પ્રેસિડેન્ટને અરજી કર્યેથી ફી લીધા વિના મોકલી આપવામાં આવશે. તે નકલો ઉત્તર ભાગની સરકારી અને ગ્રાન્ટ લેતી તમામ મુખ્યશાળામાં નોટિસબોર્ડ ઉપર ચોડવામા આવી છે.

ઉ. ભાગના મે. એ. ઈ. સાહેબની ઑફિસ, અમદાવાદ. તા. ૪ થી નવેમ્બર ૧૯૩૩.	(અંગ્રેજીમાં સહી) બી. જે. જી. શાસ્ત્રી એજ્યુ. ઇન્સ. ઉત્તર ભાગ.

(૩)
મધ્યમવર્ગના અને પછાતવર્ગના હિંદુઓ તેમજ મુસલમાનો માટેનો હાઈસ્કૂલોમાં ખાસ આપવામાં આવતી સ્પેશિઅલ સ્કોલારશીપો:-ઉત્તર ભાગ.

આથી જાહેર કરવામાં આવે છે કે ઉત્તર ભાગના જુદા જુદા જિલ્લાઓમાં નીચે જણાવેલી વિગત મુજબ ઍંગ્લોવર્નાક્યુલર ધોરણ ૪ થા માટેની સ્કોલરશિપો આપવા માટે હરિફાઈની પરીક્ષા તા. ૫ મી અને તા. ૬ ઠ્ઠી ફેબ્રુઆરિ ૧૯૨૪ ને સોમવારે અને મંગળવારે ૧૧ વાગે નીચે જણાવેલાં સ્થળોએ લેવાના આવશે:—

(૧) આર. સી. હાઈસ્કૂલ,	અમદાવાદ.
(૨) સરકારી હાઈસ્કૂલ,	નડિઆદ.
(૩) તૈલંગ હાઈસ્કૂલ,	ગોધરા.
(૪) આર. એસ. દલાલ હાઈસ્કૂલ,	ભરુચ.
(૫) ગોરાભાઈ જે. જે. હાઈસ્કૂલ,	સુરત.

૨. ઉત્તર વિભાગના પાંચ જિલ્લામાં જુદી જુદી કોમો માટે નક્કી કરવામા આવેલી સ્કોલર્શિપોની સંખ્યા નીચે મુજબની છે:—

જિલ્લો	મધ્યમવર્ગ	પછાતવર્ગ	મુસલમાન
અમદાવાદ	૫	૪	૭
ખેડા (નડિઆદ)	૫	૨	૪
પંચમહાલ (ગોધરા)	૨	૪	૨
ભરુચ	૧	૨	૫
સુરત	૩	૭	૪

૩. પરીક્ષાની ભાષા ગુજરાતી રાખવામાં આવી છે પણ મુસલમાન વિદ્યાર્થીઓ વર્નાક્યુલર તરીકે (ભાષા વિષય તરીકે) ઉર્દૂ ભાષાનો સ્વીકાર કરી શકશે, અને પોતાની પરીક્ષા ઉર્દૂ ભાષામાં આપી શકશે.

૪. સદરહુ પરીક્ષા દરેક મધ્યસ્થળે નક્કી કરવામાં આવેલી કમિટી લેશે, અને તે પાંચ મધ્યસ્થળોમાંના દરેક મધ્યસ્થળની સરકારી હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્તર કમિટીના પ્રેસિડેન્ટ તરીકે કામ કરશે. પરીક્ષામાં બેસવા માટેની અરજી નક્કી કરેલા છાપેલા ફૉર્મ મુજબ કરવી, અને તે માટેનાં છાપેલા ફૉર્મની નકલો ઉમેદવાર જે જિલ્લાનો હોય તે જિલ્લાની પરીક્ષક કમિટીના પ્રમુખને અરજી કર્યેથી ફી લીધા વિના મળી શકશે. અરજી-

ઓ તારીખ ૧ લી જાન્યુઆરિ ૧૯૩૪ સુધીમાં અથવા તે પહેલાં કરવી. તે પછી મળેલી અરજી ધ્યાનમા લેવામા આવશે નહિ.

૫. ઉમેદવારોની ઉમર, પરીક્ષાના વિષયો, સ્કોલર્શિપની રકમ અને મુદત, ભરવાની ફી વગેરે હકીકત નિયમોમા જણાવવામાં આવી છે. નિયમોની નકલો પરીક્ષક કમિટીના પ્રેસિડેન્ટ પાસેથી અરજી કરવાથી મફત મળશે. વળી નકલો ઉત્તર વિભાગની સરકારી અને ગ્રાન્ટ લેતી તમામ ઍંગ્લોવર્નીક્યુલર શાળાઓમા નોટિસબોર્ડ ઉપર ચોઢવામા આવી છે.

૬. જાત અને પેટાજાત અને જન્મ તારીખ અરજીમાં સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવી જોઈશે, અને અરજદારના માબાપ ઇન્કમટેક્સ કે જમીનવેરો જેટલો ભરતા હોય તેટલી રકમ અરજીમા વધારાનું ખાનુ પાડી દર્શાવવી. જે ઉમેદવારના માબાપ ઇન્કમટેક્સ અથવા જમીનવેરા પેટે વાર્ષિક રૂ ૨૦૦ કે તેથી વધારે રકમ ભરતા હશે તેમને પરીક્ષામાં બેસવા દેવામા આવશે નહિ.

ઉ. ભા.ના મે. એજ્યુ ઇન્સ. સાહેબની ઑફીસ, અમદાવાદ. તા. ૪ થી નવેમ્બર ૧૯૩૩.	(અંગ્રેજીમા સહી) બી. જે. જી. શાસ્ત્રી એજ્યુ. ઇન્સ. ઉ. ભા.

(૪)

મધ્યમવર્ગના અને પછાતવર્ગના હિંદુઓ તેમજ મુસલમાનો માટેની મિડલ સ્કૂલોમાં ખાસ આપવામાં આવતી સ્પેશિઅલ સ્કોલર્શિપો:—

ઉત્તર ભાગ.

આથી જાહેર કરવામા આવે છે કે ઉત્તર ભાગના જુદા જુદા જિલ્લાઓમા નીચે જણાવેલી વિગત મુજબ ઍંગ્લોવર્નાક્યુલર ધોરણ ૧ લા માટેની સ્કોલર્શિપો આપવા માટે હરિફાઈની પરીક્ષા તા. ૭ મી અને તા. ૮ મી ફેબ્રુઆરિ ૧૯૩૪ ને બુધવારે અને ગુરુવાર ૧૧ વાગે નીચે જણાવેલા સ્થળોએ લેવામા આવશે:—

(૧) આર. સી. હાઇસ્કૂલ,	અમદાવાદ.
(૨) સરકારી હાઇસ્કૂલ,	નડિઆદ.
(૩) તેલંગ હાઇસ્કૂલ,	ગોધરા.
(૪) આર. એસ. દલાલ. હાઇસ્કૂલ,	ભરુચ.
(૫) સોરાબજી જે. જે. હાઇસ્કૂલ,	સુરત.

૨. ઉત્તર વિભાગના પાંચ જિલ્લામાં જુદી જુદી કોમો માટે નક્કી કરવામાં આવેલી સ્કૉલર્શિપોની સંખ્યા નીચે મુજબની છે:—

જિલ્લો	મધ્યમવર્ગ	પછાતવર્ગ	મુસલમાન
અમદાવાદ	૫	૪	૭
ખેડા (નડિઆદ)	૫	૨	૪
પંચમહાલ (ગોધરા)	૨	૪	૨
ભરુચ	૧	૨	૫
સુરત	૩	૭	૪

૩. પરીક્ષાની ભાષા ગુજરાતી રાખવામાં આવી છે પણ મુસલમાન વિદ્યાર્થીઓ વર્નાક્યુલર તરીકે (ભાષાના વિષય તરીકે) ઉર્દુ ભાષાનો સ્વીકાર કરી શકશે, અને પોતાની પરીક્ષા ઉર્દુ ભાષામાં આપી શકશે.

૪. મજકુર પરીક્ષા દરેક મધ્ય સ્થળે નક્કી કરવામાં આવેલી કમિટી લેશે, અને તે પાંચ મધ્યસ્થળોમાંના દરેક મધ્ય સ્થળની સરકારી "હાઈ-સ્કૂલના હેડમાસ્તર કમિટીના પ્રેસિડેન્ટ તરીકે કામ કરશે. પરીક્ષામાં બેસવા માટેની અરજી નક્કી કરેલા છાપેલા ફૉર્મ મુજબ કરવી, અને તે માટેનાં છાપેલા ફોર્મની નકલો ઉમેદવાર જે જિલ્લાનો હોય તે જિલ્લાની પરીક્ષક કમિટીના પ્રમુખને અરજી કર્યાથી ફી લીધા વિના મળી શકશે. અરજીઓ તારીખ ૧ લી જાન્યુઆરિ ૧૯૩૪ સુધીમાં અથવા તે પહેલાં કરવી. તે પછી મળેલી અરજી ધ્યાનમાં લેવામાં આવશે નહિ.

૫. ઉમેદવારોની ઉંમર, પરીક્ષાના વિષયો, સ્કૉલર્શિપની રકમ અને મુદત, ભરવાની ફી વગેરે હકીકત નિયમોમાં જણાવવામાં આવી છે. નિયમોની નકલો પરીક્ષક કમિટીના પ્રેસિડેન્ટ પાસેથી અરજી કરવાથી મફત મળશે. વળી નકલો ઉત્તર વિભાગની સરકારી અને ગ્રાન્ટ લેતી તમામ ઍંગ્લોવર્નાક્યુલર શાળાઓનાં નોટિસબોર્ડ ઉપર ચોડવામાં આવી છે.

૬. જાત અને પેટાજ્ઞાત અને જન્મ તારીખ અરજીમાં સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવી જોઈશે અને અરજદારના માબાપ ઇન્કમટૅક્સ કે જમીનવેરો જેટલો ભરતા હોય તેટલી રકમ અરજીમાં વધારાનું ખાનું પાડી દર્શાવવી. જે ઉમેદવારના માબાપ ઇન્કમટૅક્સ અથવા જમીન વેરા પેટે વાર્ષિક રૂ. ૨૦૦ કે તેથી વધારે રકમ ભરતા હશે તેમને પરીક્ષામાં બેસવા દેવામાં આવશે નહિ.

ઉ. ભા નાયબ એજ્યુ. ઇન્સ, સાહેબની ઑફિસ, અમદાવાદ.
તા. ૪ થી નવેમ્બર ૧૯૩૩.

(અંગ્રેજીમાં સહી) બી. જે. છ. શાસ્ત્રી
એજ્યુ. ઇન્સ. ઉત્તર ભાગ.

(૫)

હાઈ અને સ્પેશિઅલ સ્કૂલોની કાઝી શાહબુદ્દીન સ્કોલરશિપ માટેની હરિફાઈની પરીક્ષા

ઉત્તર ભાગ.

આથી ખબર આપવામાં આવે છે કે અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લાઓની કોઇપણ જાહેર શાળાઓના મુસલમાન ઉમેદવારો માટે કાઝી શાહબુદ્દીન એન્ડાઉમેન્ટ ફંડમાંથી રૂ. પાંચની એક, એવી બે, હાઈ અને સ્પેશિઅલ સ્કોલરશિપ (શિષ્યવૃત્તિ) માટેની હરિફાઈની પરીક્ષા તા. ૫ અને તા. ૬ ઠી ફેબ્રુઆરિ સને ૧૯૩૪ ને સોમવારે અને મંગળવારે અનુક્રમે અમદાવાદ અને નડિઆદ હાઇસ્કૂલના મકાનોમાં ૧૧ વાગે હમેશના ધારા પ્રમાણે લેવામાં આવશે.

પરીક્ષા માટેની અરજીઓ અને દાખલ ફી. તા. ૧ લી જાન્યુઆરિ સને ૧૯૩૪ સુધીમાં અમદાવાદ અને નડિઆદ મધ્ય સ્થળના પ્રેસિડેન્ટ સાહેબ સ્વીકારશે.

ઉ. ભા. ના મે. એજ્યુ. ઇન્સ. સાહેબની ઑફિસ, અમદાવાદ. તા. ૪ થી નવેમ્બર ૧૯૩૩.	(અંગ્રેજીમાં સહી) બી. જે. જી. શાસ્ત્રી એજ્યુ. ઇન્સ. ઉત્તર ભાગ.

(ઉ. ભા. ના મે. એજ્યુ. ઇન્સ. સાહેબના તા. ૪-૧૧-૧૯૩૩ ના પત્ર નં. ૯૫૯૧ મા કરેલી સૂચનાનુસાર.)

કન્યાઓ માટેની વર્નાક્યુલર ફાઇનલ પરીક્ષા, ઉત્તર ભાગ

નં. ૧૦૨૮૬. આથી જણાવવામાં આવે છે કે કન્યાઓ માટેની વ. ફા. પરીક્ષા સને ૧૯૩૪ ના માર્ચની તા. ૫ મીને સોમવારે અને તે પછીના દિવસોએ ઉત્તર ભાગમાં નીચે જણાવેલા સ્થળોએ લેવામાં આવશેઃ—

સ્થળનું નામ	જિલ્લાનું નામ	જે અમલદાર પર અરજી કરવાની છે તે અમલદારનો હોદ્દો
અમદાવાદ	અમદાવાદ	ડેપ્યુટિ એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર, અમદાવાદ.
નડિઆદ	ખેડા	સિનિઅર આસિ. ડેપ્યુટિ એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર, ખેડા નડિઆદ.
આણંદ	,,	
બોરસદ	,,	
ગોધરા	પંચમહાલ	સિનિઅર આસિ. ડેપ્યુટિ એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર, પંચમહાલ, ગોધરા.

ભરૂચ	ભરૂચ	સિનિઅર આસિ. ડેપ્યુટિ એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર, ભરૂચ.
સુરત પારડી	સુરત ,,	સિનિઅર આસિ. ડેપ્યુટિ એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર, સુરત.

૨. સને ૧૯૨૯ના જુલાઈની તા. ૨૭ મીની કેળવણીખાતાની સરકારી જાહેરખબર નં. ૨૬૩૬, જે તા. ૧ લી ઑગસ્ટ સને ૧૯૨૯ ના મુંબઈ ગવર્મેન્ટ ગેઝેટ ભાગ ૧ ના ૧૬૫૯–૧૬૬૩ એ પાનાં ઉપર છપાએલી છે તે પ્રમાણે પરીક્ષા લેવામાં આવશે.

૩. દરેક સ્થળે તે સ્થળની કમિટી પરીક્ષા લેશે. આ પરીક્ષક કમિટીના ચેરમેન તરીકે જિલ્લા ડેપ્યુટિ એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર અને સિનિઅર આસિ. ડેપ્યુટિ એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર આ સ્થળોએ કામ કરશે.

૪. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જે જિલ્લાના સ્થળે પરીક્ષામાં બેસવું હોય તે જિલ્લાના ચાર્જમા જે અધિકારી હોય તેમને છાપેલા ફૉર્મમાં અરજી તથા પરીક્ષાના ફીના રૂ. ૩) મોકલી આપવા. અરજી અધિકારીને મોડામા મોડી તા. ૧ લી ફેબ્રુઆરિ સને ૧૯૩૪ સુધીમાં અથવા તે પહેલા મળી જવી જોઈએ. એ તારીખ પછી મળેલી અરજી સ્વીકારાશે નહિ.

૫. પરીક્ષામા બેસવા માટેની અરજીનું ફૉર્મ જિલ્લાની પરીક્ષક કમિટીના ચેરમેનને અરજી કરેથી ફી લીધા વિના મળી શકશે.

૬. પરીક્ષાનો અભ્યાસક્રમ તા. ૧ લી ઑગસ્ટ સને ૧૯૨૯ ના મુંબઈ ગવર્મેન્ટ ગેઝેટ ભાગ ૧ ના પૃષ્ઠ ૧૬૬૧–૧૬૬૩ ઉપર પરિશિષ્ટ ઘ તરીકે છપાયો છે.

૭. ઉર્દુ ઉમેદવારો માટે ઉર્દુ વ. ફા. પરીક્ષા પણ તેજ વખતે સઘળાં ગુજરાતી પરીક્ષાનાં સ્થળોએ લેવામા આવશે.

ઉ. બા. ના. મે. એજ્યુ. ઇન્સ. સાહેબની ઑફિસ, અમદાવાદ, તા. ૨૩–૧૧–૧૯૩૩.	(અંગ્રેજીમા સહી) બી. જે. જી. શાસ્ત્રી એ. ઇ. ઉ. બા.

(ઉ. બા. ના મે. એજ્યુ. ઇન્સ. સાહેબના તા. ૨૩–૧૧–૧૯૩૩ ના પત્ર નં. ૧૦૨૮૭ માં કરેલી સૂચનાનુસાર).

છોકરાઓ માટે લેવાએલી વર્નાક્યુલર ફાઇનલ પરીક્ષા
ઉત્તર ભાગ

ઉ. ભા. માં સને ૧૯૩૩ માં લેવાએલી છોકરાઓ માટેની વ. ફા. પરીક્ષામાં પાસ થએલા ઉમેદવારોના નામની યાદી:—

નંબર	નામ	માર્ક	નંબર	નામ	માર્ક
	અમદાવાદ સેન્ટર		૨૮	રવાભાઈ કોદરભાઈ લુહાર	૩૨૫
			૨૮	શકરાલાલ છોટાલાલ પટણી	૩૨૫
૧	મનોહર સાદકભાઈ સોલકી	૪૨૧	૩૦	કેશવલાલ મેવચંદ ગાંધી	૩૨૪
૨	મણીલાલ કાળીદાસ પંડ્યા	૪૧૪	૩૧	ઠાકોરલાલ બુલાખીદાસ ખમાર	૩૨૧
૩	જયંતિલાલ જેશંકર શુક્લ	૩૭૯	૩૨	હરગોવિંદ ભુદરજી પંડ્યા	૩૧૮
૪	ગુલાબસંગ સરતાનગંગ	૩૬૯	૩૩	જેરામ ભાણા સરવૈયા	૩૧૭
	ગરાસીઆ		૩૩	જેઠાલાલ તુળસીરામ દવે	૩૧૭
૫	પ્રભુદાસ કાશીભાઈ પટેલ	૩૬૮	૩૫	ભીખાજી ઈચ્છાજી સુરતી	૩૧૫
૬	જયંતિલાલ કેશવલાલ ભટ્ટ	૩૬૬	૩૫	વ્રજલાલ મણીલાલ શાહ	૩૧૫
૭	લક્ષ્મીશંકર જેઠારામ ઘોડા	૩૬૫	૩૫	વહાલા મંગા પટેલ	૩૧૫
૮	દેવશંકર અમૃતલાલ જોષી	૩૫૬	૩૮	ઈશ્વરલાલ એલીઆસ સોમનાથ	૩૧૪
૯	કાન્તિલાલ રેવચંદ શાહ	૩૫૪		લલ્લુરામ રાવળ	
૧૦	ધુળજી ભુરજી પરમાર	૩૫૦	૩૯	છગનસિંહ અભેસિંહ રહેવર	૩૧૨
૧૦	ગરબા બળદેવ પટેલ	૩૫૦	૩૯	હરિશંકર ઉમેદરામ ત્રવાડી	૩૧૨
૧૨	ડાહ્યાભાઈ લજ્જાશંકર વ્યાસ	૩૪૮	૪૧	અમૃતલાલ દલસુખરામ દવે	૩૧૧
૧૨	મોતીલાલ જેઠાભાઈ દેસાઈ	૩૪૮	૪૧	છોટાલાલ આશારામ પટેલ	૩૧૧
૧૪	કેશવલાલ ચતુરદાસ પટેલ	૩૪૩	૪૧	મગાભાઈ દલાભાઈ પરમાર	૩૧૧
૧૫	ગુલાબખાન પીરખાન પઠાણ	૩૪૨	૪૪	હેન્રી ઉમેદજી પટેલ	૩૧૦
૧૫	શાંતિલાલ ભાઈશંકર પંડ્યા	૩૪૨	૪૪	મણીલાલ ઝવેરભાઈ પટેલ	૩૧૦
૧૭	અમૃતલાલ મગનલાલ મહેતા	૩૪૦	૪૬	જીવા સુરસંગ મકવાણા	૩૦૯
૧૮	જગન્નાથ પુરષોત્તમ ભટ્ટ	૩૩૯	૪૭	ભોળાભાઈ કાળીદાસ પટેલ	૩૦૫
૧૯	હીમતસીંગ રેવજી રહેવર	૩૩૮	૪૮	કાન્તિલાલ હરગોવિંદ જોષી	૩૦૪
૨૦	અમૃતલાલ એલીઆસ સુંદર-	૩૩૭	૪૮	કાળીદાસ ઉમેદભાઈ પટેલ	૩૦૪
	લાલ વેલચંદ શાહ		૫૦	ઈશ્વરલાલ જગજીવનદાસ પટેલ	૩૦૩
૨૦	નાથાજી લાલજી માનાત	૩૩૭	૫૧	પ્રવિણચંદ્ર પ્રાણલાલ ઉપાધ્યાય	૩૦૨
૨૨	અંબાશંકર ભવાનીશંકર	૩૩૫	૫૨	ગોપાળ પાચા છત્રાળા	૩૦૦
	ઉપાધ્યાય		૫૨	સુરજી ધરમા નાનમ	૩૦૦
૨૩	બબલાભાઈ ભોગીલાલ કોઠારી	૩૩૩	૫૪	લક્ષ્મણભાઈ ઈશ્વરદાસ પટેલ	૨૯૯
૨૩	મનસુખભાઈ શંકરભાઈ રજપુત	૩૩૩	૫૫	સુમદ્ર પ્રેમાભાઈ મકવાણા	૨૯૮
૨૫	નર્મદાશંકર મૂળશંકર ત્રવાડી	૩૨૯	૫૬	નારાયણદાસ માંકળચંદ સોની	૨૯૭
૨૬	સોમચંદ ભાઈચંદ શાહ	૩૨૮	૫૭	દેવશંકર સાકળેશ્વર પંડ્યા	૨૯૬
૨૭	નુરમહમદ ડોસાનમાં કણોજીઆ	૩૨૭	૫૮	લલ્લુભાઈ મકનભાઈ મકવાણા	૨૯૫

૫૮	મેઘજી મોતીભાઈ પટેલ	૨૯૫	૯૮	લાભશંકર અંબાશંકર દવે	૨૭૪
૬૦	કેશવલાલ સુરજમલ વણારીઆ	૨૯૪	૧૦૦	મણીલાલ મૂળચંદદાસ પટેલ	૨૭૩
૬૦	દાદરદાસ મોતીભાઈ પટેલ	૨૯૪	૧૦૦	મોહનલાલ ભલાભાઈ શાહ	૨૭૩
૬૨	બળદેવલાલ અમૃતલાલ મહેતા	૨૯૨	૧૦૨	ખેમચંદ ટોકરશી શાહ	૨૭૧
૬૨	હરિશ્ચંદ્ર નાગેશ્વર ગોર	૨૯૨	૧૦૩	જયંતિલાલ મણીલાલ વ્યાસ	૨૭૦
૬૨	રતીલાલ પરશોત્તમદાસ પટેલ	૨૯૨	૧૦૩	ઉમેદસિંહજી મગનસિંહજી	૨૭૦
૬૫	લુગાભાઈ ગોબાજી પટેલ	૨૯૧		મકવાણા	
૬૬	અમરસીંગ લલ્લુભાઈ બારોટ	૨૯૦	૧૦૫	ગુણવંતરાય પોપટલાલ યાજ્ઞિક	૨૬૯
૬૬	રતીલાલ ફુલચંદ શાહ	૨૯૦	૧૦૫	નાથા જીવા રાઠોડ	૨૬૯
૬૮	આદરસંગ વાઘસંગ ગોહેલ	૨૮૯	૧૦૭	કાન્તિલાલ છગનલાલ જાની	૨૬૮
૬૮	દાઉદ ટીગાજી કતાર	૨૮૯	૧૦૭	રામજી ટોકરશી કણઝરીઆ	૨૬૮
૬૮	પોપટલાલ જેસીંગભાઈ બારોટ	૨૮૯	૧૦૭	વેણાભાઈ લલ્લુભાઈ પટેલ	૨૬૮
૭૧	અગાભાઈ જેન્તીરામ પટેલ	૨૮૮	૧૧૦	અંબારામ નાથાભાઈ પટેલ	૨૬૭
૭૨	મણીલાલ જેઠાલાલ શાહ	૨૮૭	૧૧૦	હરિલાલ નરસિંહભાઈ અમીન	૨૬૭
૭૩	વલીખાન જુમામીઆ બિડારી	૨૮૬	૧૧૨	કાનાભાઈ મોહનદાસ પટેલ	૨૬૬
૭૪	સીલાલ કીસાજી બારૈયા	૨૮૪	૧૧૨	વીરમાભાઈ નાથાભાઈ પટેલ	૨૬૬
૭૫	શિવશંકર હીમતરામ દવે	૨૮૩	૧૧૪	હરિશંકર હેમરાજ દવે	૨૬૫
૭૬	માકુમભાઈ મોતીભાઈ પટેલ	૨૮૨	૧૧૪	મણીલાલ વિષ્ણુદાસ સાધુ	૨૬૫
૭૭	રામશંકર લક્ષ્મીરામ ઉપાધ્યાય	૨૮૧	૧૧૬	કાન્તિલાલ રેવાશંકર દવે	૨૬૪
૭૮	વલ્લભદાસ શીવલાલ શાહ	૨૮૦	૧૧૬	રામચંદ્ર મગનલાલ રાવળ	૨૬૪
૭૯	દામોદર દેનાકીરામ પટેલ	૨૭૮	૧૧૮	નરોત્તમદાસ ઘેલાભાઈ શર્મા	૨૬૩
૭૯	કાલુ બીખા મોર	૨૭૮	૧૧૮	પુરશોત્તમ કાળીદાસ પુરોહિત	૨૬૩
૭૯	નાનજી મીઠાભાઈ મકવાણા	૨૭૮	૧૨૦	ચીમનલાલ પુરશોત્તમ ભટ્ટ	૨૬૧
૭૯	પુનભાઈ કિશોરદાસ પટેલ	૨૭૮	૧૨૦	મોતીલાલ શામજીભાઈ	૨૬૧
૭૯	શકરાભાઈ ધુળાભાઈ રાવળ	૨૭૮		મકવાણા	
૮૪	બાબાશંકર સાકળેશ્વર પંડિત	૨૭૭	૧૨૨	ભગવતપ્રસાદમણીલાલદંડનાયક	૨૬૦
૮૪	કેશવલાલ રણછોડદાસ જોષી	૨૭૭	૧૨૨	ધુળાભાઈ તળસીભાઈ પટેલ	૨૬૦
૮૪	લાલશંકર અંબાશંકર અધ્વર્યુ	૨૭૭	૧૨૨	વાસુદેવ બળદેવરામ વ્યાસ	૨૬૦
૮૭	અલીભાઈ રહીમભાઈ મેમણ	૨૭૬	૧૨૨	વિનયશંકર ભવાનીશંકર રાવળ	૨૬૦
૮૭	હરિપ્રસાદ પ્રાણનાથ ભટ્ટ	૨૭૬	૧૨૬	મહાશંકર પરસોત્તમ જોષી	૨૫૯
૮૭	જગન્નાથ હીમતલાલ જોષી	૨૭૬	૧૨૭	કેશવલાલ માણેકલાલ જોષી	૨૫૮
૮૭	કિશોરભાઈ ત્રીકમભાઈ પટેલ	૨૭૬	૧૨૭	રામચંદ્ર દોલતરામ પરમાર	૨૫૮
૮૭	શાંતિલાલ પુરશોત્તમ પંડ્યા	૨૭૬	૧૨૯	કેશવલાલ જીવરામ ઉપાધ્યાય	૨૫૭
૯૨	અમૃતલાલ ગુલાબચંદ શેઠ	૨૭૫	૧૨૯	લાલજીભાઈ બીખાભાઈ દેસાઈ	૨૫૭
૯૨	ચુનીલાલ ગઢીજીભાઈ પરમાર	૨૭૫	૧૩૧	મૂળશંકર છગનલાલ ઉપાધ્યાય	૨૫૬
૯૨	ડાહ્યાભાઈ સવાભાઈ વીહોલ	૨૭૫	૧૩૧	આત્મારામ હરગોવિંદદાસપટેલ	૨૫૬
૯૨	હરગોવિંદ કાળીદાસ દવે	૨૭૫	૧૩૩	અગાભાઈ કાનાભાઈ પરમાર	૨૫૫
૯૨	લાભશંકર ઉમિયાશંકર રાવળ	૨૭૫	૧૩૩	ગણપતરામ ગૌરીશંકર પંડ્યા	૨૫૫
૯૨	વિઠ્ઠલભાઈ રેવાભાઈ પટેલ	૨૭૫	૧૩૫	નરસિંહદાસ જેઠાલાલ ભાવસાર	૨૫૪
૯૮	જગજીવન નારાયણદાસ મહેતા	૨૭૪	૧૩૬	ફ્રેડરિક મોતીલાલ ગોલંદી	૨૫૩

૧૩૬	ગલાબજી જેણાજી ખાંટ	૨૫૩
૧૩૮	મણીલાલ જેઠાલાલ ગોર	૨૫૦
૧૩૯	ગોવિંદ મફતલાલ ચાવડા	૨૪૮
૧૩૯	જેઠાલાલ મીઠાભાઈ રાઠોડ	૨૪૮
૧૪૧	મણીલાલ, અંબારામ ભટ્ટ	૨૪૭
૧૪૧	રમણલાલ ચંદુલાલ મઝમુદાર	૨૪૭
૧૪૩	કાન્તિલાલ નારણભાઈ પટેલ	૨૪૬
૧૪૩	રમણલાલ પુરષોત્તમ શાહ	૨૪૬
૧૪૫	ઈશ્વરજી મહોતજી ચાવડા	૨૪૫
૧૪૫	મૂળશંકર ત્રિભોવન મહેતા	૨૪૫
૧૪૭	છોટાલાલ વિઠલદાસ ભટ્ટ	૨૪૪
૧૪૮	પ્રભાશંકર ખુશાલરામ જોષી	૨૪૨
૧૪૯	જીવાભાઈ રામાભાઈ પટેલ	૨૪૧
૧૪૯	કનૈયાલાલ ગીરજાશંકર અસ્તી	૨૪૧
૧૫૧	કાળાજી મથુરજી કોટવાળ	૨૩૮
૧૫૨	હરનારાયણ ધનેશ્વર ભટ્ટ	૨૩૭
૧૫૩	ચમનલાલ મોતીલાલ રાવળ	૨૩૩
૧૫૪	મીઠાલાલ પ્રેમચંદ ખંભાતા	૨૩૨
૧૫૫	અંબાલાલ રેવાશંકર ત્રિવેદી	૨૩૧
૧૫૫	સોમાલાલ મોહનલાલ શાહ	૨૩૧
૧૫૭	મૂળજીભાઈ વજાજી પટેલ	૨૩૦
૧૫૮	શાંતિલાલ ડાહ્યાલાલ ઘાંચી	૨૨૯

ખેતીવાડી બાયસ કોર્સ

૧	કાન્તિલાલ મૂળચંદ શાહ	૩૦૪
૨	ડાહ્યાભાઇ દેસાઈભાઇ પટેલ	૨૯૫
૩	ચુનીલાલ શંકરભાઇ પટેલ	૨૮૯
૪	શીવાભાઈ મંગળદાસ વાળંદ	૨૮૮
૫	રમણલાલ ચુનીલાલ શાહ	૨૮૨
૬	શીવાભાઇ દોલાભાઈ પટેલ	૨૮૦
૭	ગીરધરભાઇ જીવાભાઇ વાળંદ	૨૭૮
૮	પુરષોત્તમ ગોરધનભાઇ પટેલ	૨૬૮

ઉર્દુ-ગુજરાતી

૧	અબ્દુલ હરીઝ અબ્દુલ ગફુર શેખ	૪૩૦
૨	ભગવાનસીંગ હરીસીંગ રાઠોડ	૩૫૪
૩	જમાલમીયાં છોટુમીયાં સૈયદ	૩૩૫
૪	ઉસ્માનખાન ગુલામ દસ્તગીરખાન પઠાણ	૩૩૧

૪	દાઉદઅહમદ કેઝુભાઇ મલેક	૩૩૧
૬	ઇસ્માઇલ ઇબ્રાહીમ શેખ	૩૨૯
૭	કાસમઅલી હૈદરઅલી સૈયદ	૩૨૭
૮	અબ્દુલકરીમ ઇસ્માઇલજી છીપા	૩૧૫
૯	નુરમહમ્મદ જાનમહમ્મદ શેખ	૨૯૪
૧૦	જમાલમીયાં સૈયદમીયાં સૈયદ	૨૯૩
૧૧	ગુલ્લાનુદ્દીન સુજાઉદ્દીન કાદરી	૨૯૧
૧૨	મહમ્મદ શરીફ કાસમજી છીપા	૨૯૦
૧૩	ઉસ્માનગની અલ્લાબક્ષ શેખ	૨૮૫
૧૩	કાસીમભાઇ અલ્લારખ શેખ	૨૮૫
૧૫	ઉસ્માનગની અલારખજી છીપા	૨૭૭
૧૬	શાહબુદ્દીન હુસેનુદ્દીન કાદરી	૨૬૯
૧૭	ગુલામહૈદર નુરદ્દીન રાઈન	૨૬૮
૧૮	દાઉદભાઈ મહમ્મદહુસેન શેખ	૨૬૫
૧૯	ઉમરભાઈ હુસેનભાઇ શેખ	૨૬૪
૨૦	દાઉદમહમ્મદ અલ્લાબક્ષ છીપા	૨૬૨
૨૧	ઇનાયતુલ્લાહ મહમ્મદસીદીકુલા પઠાણ	૨૫૬

ગુજરાતી-ઉર્દુ

૧	જુસબભાઇ ગાંડાભાઇ વાડીઆ	૩૭૭
૨	ફરીદખાન રાહતખાન શેખ	૩૬૧
૩	જીવાભાઇ કાસમભાઇ મોદન	૩૫૮
૩	આઝમમીઆં અહમદમીઆં સૈયદ	૩૫૮
૫	અલ્લારખ ઇબ્રાહીમ બાંદી	૩૪૨
૫	અબ્દુલરસુલ જાફરભાઇ વોરા	૩૪૨
૭	ગુલામરસુલ ઉમરભાઇ શેખ	૩૩૬
૮	કાસેખાન મહોબતખાન પઠાણ	૩૩૪
૯	અબ્દુલગફર ગુલામહુસેન વહોરા	૩૨૩
૧૦	ઉસમાન યુસુફ કાળા શેખ	૩૧૯
૧૧	ગુલામહુસેન જમાલભાઈ મોમીન	૩૦૮
૧૧	બાવામીઆં જાફરઅલી સૈયદ	૩૦૮
૧૩	હસન શેરભાઈ કોરેશી	૩૦૭
૧૪	નાસીરદીન દીવાનમીઆં પીરમીઝી	૩૦૬
૧૫	ચાંદમીઆં કાલુમીઆં મલેક	૩૦૫

	સુલભાઈ અલીભાઈ ચોપડીઆ	૩૦૪
	મસ્લાઉદ્દીન અલીભાઈ કુરેશી	૩૦૩
	મહમ્મદભાઈ નવરંગભાઈ	૨૯૮
	મલેક	
	છઠુભાઈ રોગાભાઈ મલેક	૨૯૭
	અબ્દુલ્લાહ ગફુરભાઈ ગણા	૨૯૪
	બાપુમીઆ બાકરમીઆ સૈયદ	૨૯૨
	ખુદાબક્ષ હૈદરમીઆ કાઝી	૨૯૨
	મહીયુદ્દીન અબ્દુલભાઈ દેસાઈ	૨૮૭
	અબ્બાસમીઆં મહમ્મદમીઆ	૨૮૦
	ચીસ્તી	
	લાલમીઆ ગુલામમીઆ	૨૭૯
	સૈયદ	
	હુસેનમીઆ મહમદમીઆ	૨૭૭
	મલેક	
	મીરીક મહમ્મદ શેખ	૨૭૭
	કાજમઅલી હાશમમીઆ	૨૭૫
	સૈયદ	
૯	પીરસાહેબમીઆ મેહમદમીઆ	૨૭૦
	હુસેની	
૦	રહેમાનભાઈ બાપુજીભાઈ	૨૬૮
	કુરેશી	

નડિઆદ સેન્ટર.

૧	પુરશોત્તમ અમરતલાલ શાહ	૫૦૭
૨	રસિકલાલ સોમાભાઈ બ્રહ્મક્ષત્રી	૪૪૭
૨	આશાભાઈ મોતીભાઈ બીન	૪૪૭
	મથુરભાઈ પટેલ	
૪	છોટાલાલભાઈ રૈવનદાસ લુહાર	૪૩૪
૫	મંગુભાઈ કાળીદાસ બારોટ	૪૨૦
૬	નારણભાઈ પુનમભાઈ પટેલ	૪૧૨
૭	જેઠાભાઈ સોમાભાઈ બારોટ	૪૦૭
૮	હરજીવન શંકરભાઈ કુંભાર	૩૮૩
૯	સંતાભાઈ ડાહ્યાભાઈ પટેલ	૩૭૯
૧૦	જશભાઈ ડાહ્યાભાઈ પટેલ	૩૭૮
૧૧	પુરશોત્તમભાઈ સામજીભાઈ પટેલ	૩૬૬
૧૨	રણછોડભાઈ શંકરભાઈ સુથાર	૩૬૨
૧૩	દશરથલાલ કેશવલાલ શુકલ	૩૫૫
૧૪	રતિલાલ મોહનલાલ શાહ	૩૫૪
૧૫	મણીલાલ ઝવેરભાઈ પટેલ	૩૫૩

૧૬	કાન્તિલાલ હરિપ્રસાદ ભટ્ટ	૩૫૨
૧૬	નટવરલાલ બાળકિશ્ન શુકલ	૩૫૨
૧૮	વલીભાઈ ઇસ્માઇલ વોહરા	૩૪૫
૧૯	અબુમહમદમીઆ ઉસ્માન-	૩૪૨
	મીઆ મલેક	
૨૦	અંબાલાલ મગનભાઈ બીન	૩૪૦
	મથુરભાઈ પટેલ	
૨૧	રામસંગ કાળીદાસ ભાટ	૩૩૯
૨૨	સેમ્યુલ ઉકાભાઈ ખ્રિસ્તી	૩૩૮
૨૩	મણીલાલ અંબાલાલ પટેલ	૩૩૭
૨૩	ગફુરભાઈ સુલેમાનભાઈ વોહોરા	૩૩૭
૨૫	ડાહ્યાભાઈ નાનાભાઈ પગી	૩૩૬
૨૬	ડાહ્યાભાઈ જેમંગભાઈ બારૈયા	૩૩૩
૨૬	ડાહ્યાભાઈ રેવનદાસ પટેલ	૩૩૩
૨૮	કાર્લ ખેંગાર કેથોલીક	૩૩૨
૨૮	સાવરીન એન્ટોન ક્રિશ્ચિઅન	૩૩૨
૨૮	હીરાભાઈ બાબરભાઈ કાછીઆ	૩૩૨
૩૧	કાળીદાસ વલ્લવભાઈ પટેલ	૩૩૧
૩૨	મગનભાઈ ગોવિંદભાઈ કણબી	૩૩૦
૩૨	હરિલાલ ભીખાભાઈ વાળંદ	૩૩૦
૩૪	મગનજી હુકાજી ધારાળા	૩૨૯
૩૫	ગુલામીઆ બાપદીનમીઆં	૩૨૮
	મોલીમ	
૩૫	ચતુરભાઈ મુળજીભાઈ પટેલ	૩૨૮
૩૭	મણીલાલ ત્રિભોવનદાસ દવે	૩૨૭
૩૭	નદુપ્રસાદ ઓચ્છવલાલ ગોર	૩૨૭
૩૯	મણીલાલ ત્રિભોવનદાસ ઠક્કર	૩૨૬
૪૦	જહોન હીરાલાલ ખ્રિસ્તી	૩૨૫
૪૦	ઇશ્વરભાઈ ધુળાભાઈ પટેલ	૩૨૫
૪૨	ફીશાભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ	૩૨૪
૪૩	નાથન ઉકાભાઈ ખ્રિસ્તી	૩૨૧
૪૪	જીનજી મંગળજી બારૈયા	૩૨૦
૪૪	પુનમચંદ અમથારામ લુહાર	૩૨૦
૪૪	છોટાભાઈ દેસાઈભાઈ પટેલ	૩૨૦
૪૭	મોગીલાલ મૂળશંકર પંડયા	૩૧૯
૪૮	કાશીભાઈ કાળીદાસ બીન	૩૧૬
	નાથાભાઈ પટેલ	
૪૯	નાનાલાલ છગનલાલ દવે	૩૧૫
૪૯	સોમાભાઈ ભાઈજીભાઈ તપોધન	૩૧૫
૫૧	સુલેમાન ગુલાભાઈ ખ્રિસ્તી	૩૧૪

૫૧	ત્રીકમલાલ સાકળચંદ કંસારા	૩૧૪	૮૯	ભીમસિંહ જમાભાઈ ચાવડા	૩૦૦
૫૧	આસ્તફહુસેન છોટેસાહેબ સૈયદ	૩૧૪	૮૯	આદિત્ય બાબરજી પાટણ-	૩૦૦
૫૧	વાડીલાલ શંકરલાલ ત્રિવેદી	૩૧૪		વાડીઆ	
૫૫	રેમુંદ મીખાએલ કેથોલીક	૩૧૩	૯૧	મુસા આશીર્વાદ ક્રિસ્તી	૨૯૯
૫૫	અંબાલાલ ગણેશભાઈ પટેલ	૩૧૩	૯૧	યુસુફમીઆ લાલમીઆ મલેક	૨૯૯
૫૫	રામભાઈ મનોરભાઈ પટેલ	૩૧૩	૯૧	રામજીભાઈ કાળીદાસ પટેલ	૨૯૯
૫૫	રસિકલાલ ભોગીલાલ શાહ	૩૧૩	૯૧	જયંતિલાલ નેમચંદ શાહ	૨૯૯
૫૯	ચુળાભાઈ હાથીભાઈ બારૈયા	૩૧૨	૯૫	છોટાલાલ ગોરધનરામ	૨૯૮
૫૯	નટવરલાલ સોમાભાઈ બ્રહ્મ-	૩૧૨		અધ્યાપક	
	ક્ષત્રી		૯૬	અમીન લાલા કેથોલીક	૨૯૭
૫૯	સોમેશ્વર રવિશંકર દવે	૩૧૨	૯૭	અબ્દુરેહમાન અકબરમીઆ	૨૯૬
૫૯	નટવરલાલ આશારામ જાની	૩૧૨		મલેક	
૫૯	નરહરિલાલ હરિલાલ વૈદ્ય	૩૧૨	૯૭	મણીભાઈ લલ્લુભાઈ પટેલ	૨૯૬
૬૪	જયંતિલાલ જયરણછોડ પંડયા	૩૧૧	૯૭	રાવજીભાઈ તુળશીભાઈ પટેલ	૨૯૬
૬૪	મંગુભાઈ મોતીરામ પંડયા	૩૧૧	૧૦૦	હીરાલાલ શનાભાઈ કાછીઆ	૨૯૫
૬૬	રવિશંકર મંગળભાઈ જોષી	૩૧૦	૧૦૦	કસ્તુરચંદ પ્રેમચંદ શાહ	૨૯૫
૬૭	કાળીદાસ મનોરભાઈ બારૈયા	૩૦૯	૧૦૦	પોપટલાલ પુરષોત્તમદાસ શાહ	૨૯૫
૬૭	જયંતિલાલ જેઠાલાલ ચોકસી	૩૦૯	૧૦૦	શાંતિલાલ પુનમચંદ શાહ	૨૯૫
૬૭	કાન્તિલાલ નારણભાઈ દવે	૩૦૯	૧૦૪	મહીજીભાઈ દેસાઈભાઈ બારૈયા	૨૯૪
૬૭	ચંદુલાલ જજ્ઞેશ્વર ત્રિવેદી	૩૦૯	૧૦૪	નારણભાઈ છોટાભાઈ રાણા	૨૯૪
૭૧	ઉમિયાશંકર મણીલાલ દવે	૩૦૮	૧૦૪	છોટાલાલ લલ્લુરામ વ્યાસ	૨૯૪
૭૧	રવિશંકર મોતીરામ પંડયા	૩૦૮	૧૦૭	મગનભાઈ દેસાઈભાઈ પટેલ	૨૯૩
૭૧	સામંતસીંગ હીમતસીંગ રાવળ	૩૦૮	૧૦૮	ડાહ્યાભાઈ બાબરભાઈ પટેલ	૨૯૨
૭૪	ગોરધનભાઈ લલ્લુભાઈ બીન	૩૦૬	૧૦૮	જગાભાઈ શીવાભાઈ પટેલ	૨૯૨
	પ્રભુરામ પટેલ		૧૦૮	ગોવિંદલાલ છોટાલાલ શાહ	૨૯૨
૭૪	જયશંકર રણછોડભાઈ વ્યાસ	૩૦૬	૧૧૧	છગનલાલ શંકરલાલ કુંભાર	૨૯૧
૭૬	ફિલિપ હાગોબર્ટ ક્રિશ્ચિયન	૩૦૫	૧૧૨	ચતુરભાઈ મંગળભાઈ બારોટ	૨૯૦
૭૬	રસિકલાલ રતનલાલ શાહ	૩૦૫	૧૧૨	છોટાભાઈ ફુલાભાઈ પટેલ	૨૯૦
૭૮	રસિકલાલ મણીલાલ ભટ્ટ	૩૦૪	૧૧૪	મોતીભાઈ મહીજીભાઈ બારોટ	૨૮૯
૭૮	અંબાલાલ ભાઈલાલભાઈ પંડ્યા	૩૦૪	૧૧૪	મણીશંકર સોમેશ્વર ભટ્ટ	૨૮૯
૭૮	અંબાલાલ બાબરભાઈ બીન	૩૦૪	૧૧૪	અમ્રુતલાલ નાનાલાલ શાહ	૨૮૯
૭૮	શંકરભાઈ પટેલ		૧૧૭	ઉદેસીંગ મગનભાઈ ગોહિલ	૨૮૮
	ભાઈલાલ છોટાભાઈ શેખ	૩૦૪	૧૧૭	વાસુદેવ નાગરદાસ મહેતા	૨૮૮
૭૮	ભાઈલાલ સોમાભાઈ સોની	૩૦૪	૧૧૭	રતનલાલ અંબાલાલ શાહ	૨૮૮
૭૮	ઉમાજી ધનાજી વાઘેલા	૩૦૪	૧૧૭	ડાહ્યાભાઈ ફીશાભાઈ વાળંદ	૨૮૮
૮૪	પ્રાણશંકર ગીરજાશંકર દવે	૩૦૨	૧૧૭	ગજેન્દ્રરાય સોમેશ્વર વ્યાસ	૨૮૮
૮૪	દાદાભાઈ નાથાભાઈ પટેલ	૩૦૨	૧૨૨	દીનુભાઈ ભાઈલાલભાઈ અમીન	૨૮૭
૮૪	રવિશંકર વિશ્વનાથ સેવક	૩૦૨	૧૨૨	શિવશંકર મણીલાલ ભટ્ટ	૨૮૭
૮૪	રતિલાલ પ્રેમચંદદાસ શાહ	૩૦૨	૧૨૨	ભલાજી ઉમાજી ભોઈ	૨૮૭
૮૮	અહમદમીયા મહમદમીયા મ.	૩૦૧	૧૨૨	ચતુરભાઈ ઉમાભાઈ પટેલ	૨૮૭

૧૯૯	સોમાભાઈ સાંકળચંદ પટેલ	૨૬૪
૨૦૨	ત્રિભોવન રામશંકર ભટ્ટ	૨૬૩
૨૦૨	કંચનલાલ ડાહ્યાભાઇ દોશી	૨૬૩
૨૦૨	છોટાભાઇ રણછોડભાઈ બીન હીરજીભાઈ પટેલ	૨૬૩
૨૦૨	કલ્યાણભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ	૨૬૩
૨૦૨	ગોવિન્દલાલ નાથાલાલ સેવક	૨૬૩
૨૦૨	બાલુભાઈ શીવલાલ મોની	૨૬૩
૨૦૮	પુરષોત્તમ મહીજીભાઈ પટેલ	૨૬૨
૨૦૯	ભીખાભાઈ મોતીભાઈ ભાવસાર	૨૬૧
૨૦૯	લીલુભાઈ કીશોરભાઈ પટેલ	૨૬૧
૨૦૯	રમણલાલ છોટાલાલ શાહ	૨૬૧
૨૧૨	અર્વીનચંદ્ર રામપ્રસાદ ભટ્ટ	૨૬૦
૨૧૨	વલ્લભભાઈ સકરચંદ ભાવસાર	૨૬૦
૨૧૨	ફ્રાન્સીસ મીસ કેથોલીક	૨૬૦
૨૧૨	અભેસીંગ ધુળાભાઈ પરમાર	૨૬૦
૨૧૨	ખોડાભાઈ બાપુજી પરમાર	૨૬૦
૨૧૨	ચતુરભાઈ તળશીભાઈ પટેલ	૨૬૦
૨૧૨	બાવરહુસેન મીરસાબમીઆ સૈયદ	૨૬૦
૨૧૨	ઉકરડીઆ ચુથીઆ વાઘરી	૨૬૦
૨૨૦	પૂનમચંદ મોતીરામ કાછીઆ	૨૫૮
૨૨૦	અંબાલાલ ચતુરજી કોટવાળ	૨૫૮
૨૨૦	મોતીજી બકોરજી પગી	૨૫૮
૨૨૦	ઘનશ્યામલાલ મોતીલાલ શાહ	૨૫૮
૨૨૪	મોહનભાઇ મંગળભાઈ બારૈયા	૨૫૭
૨૨૪	રમણલાલ ચુનીલાલ ગોર	૨૫૭
૨૨૪	લક્ષ્મીપ્રસાદ માધવલાલ પડયા	૨૫૭
૨૨૪	મણીલાલ મૂળજીભાઈ પટેલ	૨૫૭
૨૨૪	અંબાલાલ ઈશ્વરભાઈ ઠાકર	૨૫૭
૨૨૯	હરમાનભાઇ દેસાઇભાઇ પટેલ	૨૫૬
૨૨૯	પૂનમભાઇ દેસાઇભાઇ પટેલ	૨૫૬
૨૩૧	જયંતિલાલ બેચરભાઇ ભટ્ટ	૨૫૫
૨૩૧	પીટર રૂડોલ્ફ કેથોલીક	૨૫૫
૨૩૧	કાશીભાઈ ડુભાઈભાઈ પટેલ	૨૫૫
૨૩૧	સોમાભાઈ મોતીભાઈ બીન બાબરભાઈ પટેલ	૨૫૫
૨૩૧	રાવજીભાઈ અંબાલાલ પટેલ	૨૫૫
૨૩૬	કાળાભાઈ ગબડભાઈ બારૈયા	૨૫૪
૨૩૬	માયમન ડુંગરસિંહ ક્રિશ્ચિઅન	૨૫૪
૨૩૬	અંબાલાલ બાબરભાઈ બીન અમથાભાઇ પટેલ	૨૫૪
૨૩૬	નારણભાઈ શનાભાઇ પટેલ	૨૫૪
૨૩૬	ગમાભાઈ લલ્લુભાઈ પટેલ	૨૫૪
૨૩૬	પીરસાહેબમીઆ હુસેનમીઆ સૈયદ	૨૫૪
૨૩૬	કાન્તિલાલ ચુનીલાલ શાહ	૨૫૪
૨૪૩	યોહાન પાઉલ ક્રિશ્ચિઅન	૨૫૩
૨૪૩	સોમાભાઈ પુરષોત્તમ ઘોબી	૨૫૩
૨૪૩	કાન્તિલાલ ચંદુલાલ શાહ	૨૫૩
૨૪૬	અહમદખાન હમીદખાન મલેક	૨૫૨
૨૪૬	આશાભાઈ મોતીભાઈ બીન મથુરભાઈ પટેલ	૨૫૨
૨૪૬	ડાહ્યાભાઈ પ્રભુદાસ પટેલ	૨૫૨
૨૪૬	પરસુદાસ બાબરભાઈ પટેલ	૨૫૨
૨૪૬	મીર અહમદઅલી આગાસૈયદ સૈયદ	૨૫૨
૨૪૬	રહેમાનભાઈ ઈસબભાઈ વહોરા	૨૫૨
૨૫૨	નાથાભાઈ ઉમેદભાઈ પટેલ	૨૫૧
૨૫૨	કાન્તિલાલ ફુલચંદભાઈ સલાટ	૨૫૧
૨૫૪	યુસુફ પીટર કેથોલીક	૨૫૦
૨૫૪	પ્રભાતસીંગ ડાભાઈભાઈ મહીડા	૨૫૦
૨૫૪	ચુનીભાઈ બકોરભાઇ પટેલ	૨૫૦
૨૫૪	મંગળભાઈ દેસાઈભાઈ પટેલ	૨૫૦
૨૫૪	માનસંગ ગેમલસંગ વાઘેલા	૨૫૦
૨૫૯	ગૌરીશંકર છોટાલાલ જોષી	૨૪૯
૨૫૯	રામસંગ ખોડાભાઈ મહીડા	૨૪૯
૨૫૯	લખાજી ડુંગાજી પઢીઆર	૨૪૯
૨૫૯	જેશંકર હરિલાલ પંડયા	૨૪૯
૨૫૯	જયંતિલાલ જગન્નાથ પંડયા	૨૪૯
૨૫૯	અંબાલાલ વાઘજીભાઈ પટેલ	૨૪૯
૨૫૯	સોમાભાઇ ડાહ્યાભાઇ પટેલ	૨૪૯
૨૫૯	શીવાભાઇ રણછોડભાઈ પુરાણી	૨૪૯
૨૬૭	ત્રિભોવન પ્રતાપસીંગ બારોટ	૨૪૮
૨૬૭	અહમદખાન ગુલાબખાન મલેક	૨૪૮
૨૬૭	રણછોડભાઇ ગોપાળભાઈ પટેલ	૨૪૮
૨૬૭	કાન્તિલાલ અમરીતલાલ ત્રિવેદી	૨૪૮

૨૭૧	મગનલાલ જેશંકર ભટ્ટ	૨૪૭	૩૦૭	સોમાભાઈ આશાભાઈ પટેલ	૨૪૦
૨૭૧	મલાભાઈ ધીરાભાઈ ધારાળા	૨૪૭	૩૦૭	નારણભાઈ શીવલાલ ઠક્કર	૨૪૦
૨૭૧	બાબરભાઈ શંકરભાઈ ખાંટ	૨૪૭	૩૦૭	ભાઈજીભાઈ સોમાભાઈ વાવરેચા	૨૪૦
૨૭૧	છગનભાઈ મોતીભાઈ કુંભાર	૨૪૭	૩૦૭	ભાનુપ્રસાદ વનમાળીદાસ વ્યાસ	૨૪૦
૨૭૧	રણછોડભાઈ વજાભાઈ પગી	૨૪૭	૩૧૩	શીવશંકર ફુલચંદ જોષી	૨૩૯
૨૭૧	છોટાભાઈ બાબરભાઈ પટેલ	૨૪૭	૩૧૩	મંગળભાઈ જુગલભાઈ પટેલ	૨૩૯
૨૭૧	રાવજીભાઈ ડાહ્યાભાઈ પટેલ	૨૪૭	૩૧૩	ચીમનલાલ વિઠ્ઠલદાસ શાહ	૨૩૯
૨૭૧	જેઠાલાલ પ્રભુરામ પુરોહિત	૨૪૭	૩૧૬	રવિશંકર ફુલશંકર ત્રિવેદી	૨૩૮
૨૭૯	રમણલાલ મૂળજીભાઈ ખ્રિસ્તી	૨૪૬	૩૧૭	પુંજાભાઈ સોમાભાઈ લુહાર	૨૩૭
૨૭૯	શાન્તિલાલ પુરષોત્તમ જોષી	૨૪૬	૩૧૭	કિશ્નલાલ વહાલદાસ પટેલ	૨૩૭
૨૭૯	પુરષોત્તમભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલ	૨૪૬	૩૧૯	રણછોડભાઈ પ્રભુદાસ પગી	૨૩૬
૨૭૯	વૈકુંઠરાય રામચંદ્ર શેલત	૨૪૬	૩૧૯	નટવરલાલ શંકરલાલ શાહ	૨૩૬
૨૭૯	શાન્તિલાલ મૂળજીભાઈ ઉપાધ્યાય	૨૪૬	૩૨૧	શંકરલાલ ઝવેરીલાલ દેસાઈ	૨૩૫
૨૭૯	રસુલભાઈ ગફુરભાઈ વહોરા	૨૪૬	૩૨૧	ઝીણાજી વધાજી ધારાળા	૨૩૫
૨૭૯	બાળકિશ્ન નાગેશ્વર વ્યાસ	૨૪૬	૩૨૧	બહેચરભાઈ મથુરભાઈ કણબી	૨૩૫
૨૮૬	ગુલાબસીંગ શનાભાઈ બારૈયા	૨૪૫	૩૨૧	મોતીભાઈ મગનભાઈ પટેલ	૨૩૫
૨૮૬	જયંતિલાલ મોહનલાલ બારોટ	૨૪૫	૩૨૧	નવનીતલાલ હીંમતલાલ તપોધન	૨૩૫
૨૮૬	મોહનલાલ હરિલાલ દુધારા	૨૪૫	૩૨૬	પુરષોત્તમભાઈ દેસાઈભાઈ પટેલ	૨૩૪
૨૮૬	જશભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ	૨૪૫	૩૨૬	શનાભાઈ નાથાભાઈ પટેલ	૨૩૪
૨૮૬	રણછોડભાઈ સોમાભાઈ પટેલ	૨૪૫	૩૨૮	ચંદુલાલ છોટાલાલ શુકલ	૨૩૩
૨૮૬	નટવરલાલ હરિલાલ શાહ	૨૪૫	૩૨૯	સુનીભાઈ ઈશ્વરભાઈ પટેલ	૨૩૨
૨૮૬	અનવાજી લખાજી વાઘરી	૨૪૫	૩૨૯	પુરષોત્તમ અંબાલાલ પટેલ	૨૩૨
૨૯૩	ભુપતસિંહ ગણપતસિંહ રાજ	૨૪૪	૩૨૯	અમરૂમીઆં પીરસાહેબમીઆં સયદ	૨૩૨
૨૯૩	ઉદેસંગભાઈ બાજી રાજ	૨૪૪	૩૩૨	નરહરિ મણીલાલ ભટ્ટ	૨૩૧
૨૯૩	ડાહ્યાભાઈ પુનમભાઈ વ્યાસ	૨૪૪	૩૩૨	વાઘજીભાઈ ધનજીભાઈ પગી	૨૩૧
૨૯૬	દામાજી સુંથાજી બારૈયા	૨૪૩	૩૩૨	ગુલાબખાન અમદુખાન પઠાણ	૨૩૧
૨૯૬	નરસિંહભાઈ ડાહ્યાભાઈ પટેલ	૨૪૩	૩૩૫	ગાંડાભાઈ નાનાલાલ ચોહાણ	૨૩૦
૨૯૬	રતીલાલ શીવલાલ શાહ	૨૪૩	૩૩૫	છોટાભાઈ રામભાઈ કણબી	૨૩૦
૨૯૬	અબ્બાસમીયાં હસુમીયાં શેખ	૨૪૩	૩૩૫	પ્રેમજી ગગજી મોચી	૨૩૦
૩૦૦	ચંપકલાલ ચદાજી જોષી	૨૪૨	૩૩૫	આદમ અલીભાઈ પટેલ	૨૩૦
૩૦૦	કનૈયાલાલ મગનલાલ જોષી	૨૪૨	૩૩૫	ડાહ્યાજી શનાજી વાઘેલા	૨૩૦
૩૦૦	મૂળશંકર ભીખાભાઈ જોષી	૨૪૨	૩૪૦	છોટાભાઈ સવદાસ કણબી	૨૨૯
૩૦૦	હીંમતલાલ ગાંડાભાઈ રાણા	૨૪૨	૩૪૦	મૂળજીભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ	૨૨૯
૩૦૦	હરિશંકર જેશંકર ત્રવાડી	૨૪૨	૩૪૦	ઉમેદભાઈ કાભાઈ પટેલ	૨૨૯
૩૦૫	દાઉદ મીઠાભાઈ ખ્રિસ્તી	૨૪૧	૩૪૩	રામાભાઈ હીરાભાઈ બ્રહ્મભટ્ટ	૨૨૮
૩૦૫	શનાભાઈ ગોકળભાઈ પટેલ	૨૪૧	૩૪૪	રામાભાઈ સોમાભાઈ પટેલ	૨૨૭
૩૦૭	ખુશાલભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ	૨૪૦	૩૪૫	ભાઈશંકર બાબરદાસ ભટ્ટ	૨૨૬
૩૦૭	મંગળભાઈ ધુળાભાઈ પટેલ	૨૪૦			

૩૪૫	બાપાલાલ છોટાલાલ ઉપાધ્યાય	૨૨૬
૩૪૭	બેચરસિંહ દાજીસિંહ ગવળજી	૨૨૫
૩૪૮	હીંમતભાઈ કાભાઈભાઈબારૈયા	૨૨૪
૩૪૮	મોહનભાઈ ઉમેદભાઈ પટેલ	૨૨૪
૩૫૦	સાતુભાઈ શંકરલાલ વાઘેલા	૨૨૦
૩૫૧	સામુએલ દાઉદભાઈ ક્રિશ્ચિઅન	૨૨૦
૩૫૧	હરિનારાયણ કાળીદાસ જોષી	૨૨૨
૩૫૧	રતિલાલ રવિશંકર શુક્લ	૨૨૨
૩૫૪	રાવજીભાઈ ફુલાભાઈ બીન મનોરભાઈ પટેલ	૨૨૧
૩૫૫	પ્રમોદરાય પ્રાણશંકર ભટ્ટ	૨૨૦
૩૫૫	ભાઇજીભાઈ દેસાઇભાઈ પટેલ	૨૨૦
૩૫૭	ચીમનલાલ બેચરદાસ સોની	૨૧૯
૩૫૮	ઇશ્વરભાઈ ઉમેદભાઈ પટેલ	૨૦૭

ખેતીવાડી-બાયસ કોર્સ

૧	છોટાભાઈ લક્ષ્મીદાસ પટેલ	૩૨૦
૨	પ્રાણશંકર મોતીરામ પુરોહિત	૩૧૧
૩	મણીભાઈ જીવાભાઈ ચાધરી	૩૦૦
૪	સોમાભાઈ માનાભાઈ ચાધરી	૨૯૦
૫	ઝવેરભાઈ ઝીણાભાઈ ચાધરી	૨૮૬
૬	ધનાભાઈ ફુલાભાઇ ચાધરી	૨૮૦
૭	ઝાલુભાઈ શીવાભાઇ ચાધરી	૨૮૦
૮	જેશાભાઇ ચતુરભાઇ પટેલ	૨૬૩
૯	રાવાભાઈ હાથીભાઇ પટેલ	૨૫૪
૧૦	વાલાભાઇ ઝીણાભાઇ ચાધરી	૨૮૬
૧૧	મગનભાઇ રતાભાઇ બારૈયા	૨૮૫

ઉર્દુ-ગુજરાતી

૧	અંબીદઅલી મહમદઅલી સૈયદ	૩૧૬
૨	અબ્દુલગની ગુલામહુસેન શેખ	૨૮૫
૩	ગુલામહુસેન મોસીનમીઆ શેખ	૨૮૧
૪	અબ્દુલરહીમ ગુલામહુસેન શેખ	૨૭૫
૪	ગુલામનબી સુલ્તાનભાઈ શેખ	૨૭૫
૬	છોટેસાહેબ બડાસાહેબ સૈયદ	૨૭૦
૭	અબ્દુલઅઝીઝ મહમદહુસેન શેખ	૨૬૩
૮	મેહમુદમીઆ મહોમીમીઆ સૈયદ	૨૫૨
૯	નન્નુમીઆ જીવામીઆં શેખ	૨૫૦
૧૦	મહમદહુસેન નાનુભાઈ શેખ	૨૪૪
૧૧	લાલમીઆ પોચુમીઆં શેખ	૨૩૪
૧૨	ઉસ્માનભાઈ ગુલામમહમ્મદ શેખ	૨૩૨
૧૩	અલીમીઆં સૈયદમહમ્મદ સૈયદ	૨૩૦
૧૪	અબ્દુર્રેહમાન હાજીભાઈ શેખ	૨૨૮
૧૫	મદનલાલ ફતેહચંદ રજપુત	૨૨૫
૧૬	અહમદભાઈ નુરમહમ્મદ શેખ	૨૨૪
૧૭	ઇબ્રાહીમ રેહમાનભાઈ પીંજારા	૨૧૫

ગુજરાતી-ઉર્દુ

૧	છદુખાન તોરેખાન પઠાણ	૩૩૯
૨	મહમદહુસેન રસુલભાઈ શેખ	૩૦૦
૩	અબ્દુલગની ઈબ્રાહીમ શાભાઇ	૨૮૦

(અપૂર્ણ.)

પાઠ્યપુસ્તક, ઇનામ અને લાયબ્રેરી માટે સરકારી ખાતા તરફથી મંજુર થએલાં પુસ્તકોની યાદી

નંબર	પુસ્તકોનું નામ	ગ્રંથકર્તાનું નામ	પ્રકાશક (ઠેકાણા સાથે)	નકલ દીઠ કિંમત રૂ. આ. પા.	શા માટે મંજુરી આપવામાં આવી છે	રિમાર્ક
૧	હિંદુસ્તાનનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ (સને ૧૯૩૩ ની આવૃત્તિ)	મિ. સી. જે. વકીલ.	લોંગમેન્સ ગ્રીન એન્ડ કો., લિમિટેડ, નીકોલ રોડ, મુંબઈ.	૧—૪—૦	પાઠ્યપુસ્તક	માધ્યમિક સ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ કોલેજોમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે.
૨	આપણા દેશનો ટુંકો ઇતિહાસ (સને ૧૯૩૦ ની સુધારેલી આવૃત્તિ)	મિ. બી. જે. અધ્રુ.	મગનલાલ એન્ડ સન્સ, સુરત.	૦—૧૨—૦	”	પ્રાથમિક અને માધ્યમિક સ્કૂલો માટે.
૩	ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ (સને ૧૯૩૨ની આવૃત્તિ)	મિ. છ. એમ. વૈષ્ણવ, સુધારો કરનાર મિ. પી. ડી. વ્યાસ.	કરસનદાસ નારણદાસ એન્ડ સન્સ, નાણાવટ, સુરત.	૦—૪—૬	”	પ્રાથમિક અને માધ્યમિક સ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ કોલેજો માટે.
૪	ભૂગોળવિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વો ભાગ ૨. (સને ૧૯૩૧ ની સુધારેલી આવૃત્તિ)	મિ. એ. આર. દેસાઇ અને મિ. એ. એમ. દીવાનજી સુધારો કરનાર મિ. ડી. એમ. દોશી.	”	૦—૧૦—૦	”	પ્રાથમિક સ્કૂલો માટે.
૫	બાળ વિનોદ	મહાલક્ષ્મી ટ્રેનિંગ કોલેજ ફોર વિમેન, અમદાવાદ અને પ્રેક્ટિસિંગ સ્કૂલનો સ્ટાફ.	મિ. ભોગીલાલ કેશવલાલ પટવા, અમદાવાદ.	૦—૨—૦	”	”

૬	ગૃહવિજ્ઞાન પ્રવેશપોથી (સને ૧૯૩૨ ની બીજી આવૃત્તિ)	મિ. પી. વી. દેસાઈ.	એસ. બી શાહ એન્ડ કૉ, અમદાવાદ.	૦—૮—૦	પાઠ્યપુસ્તક	છોકરીઓની પ્રાથમિક સ્કૂલો માટે,
૭	જાનધર આખ્યાન (સને ૧૯૩૨ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. આર. બી. મોદી અને મિ. કે. એચ. ધ્રુવ.	ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી, અમદાવાદ.	૦—૧૨—૦	,,	માધ્યમિક સ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ કોલેજો માટે.
૮	મયુખ	મિ. સી. બી. ગાંધી.	મિ. સી. બી. ગાંધી, રાવપુરા, વડોદરા.	૦—૧૨—૦	વિશેષ વાચન તરીકે	પ્રાથમિક અને માધ્યમિકસ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ કોલેજો માટે.
૯	મહાકવિ કાળીદાસની પ્રસાદી (સને ૧૯૩૨ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. એન. એન. શાહ.	મિ. જે. એ. મેહતા, પીરમશારોડ, અમદાવાદ	૧—૮—૦ ચિત્ર સાથે ૧—૪—૦ ચિત્ર વગર	,,	માધ્યમિક સ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ કોલેજો માટે.
૧૦	સેંટ જોન, (સને ૧૯૩૨ની આવૃત્તિ)	બર્નાર્ડશો, ભાષાંતર કર્તા મિ. એ. પી પટણી.	ધી ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિઆ પ્રેસ, મુંબઈ.	૬—૦—૦ લુગડાનું પુઠું ૨—૮—૦ કાગળનું પુઠું	સ્કૉલસ લાયબ્રેરી	માધ્યમિક સ્કૂલો માટે.
૧૧	ઉપનિષદ વિચારણા (સને ૧૯૩૨ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. એન. ડી. મહેતા.	ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી, અમદાવાદ.	૧—૦—૦	,,	માધ્યમિક સ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ કોલેજો માટે.
૧૨	ધર્મ અને સમાજ પુસ્તક પહેલું, સને ૧૯૩૨ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. આર. એમ. નીલકંઠ	,,	૧—૦—૦	,,	,,

૧૩	ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો ઇતિહાસ, વિભાગ ૧ (૧૮૪૮-૧૮) (સને ૧૯૩૨ ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. એચ. ડી. પારેખ	ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ	૧—૦—૦	રેફરન્સ લાયબ્રેરી	માધ્યમિક સ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ કોલેજો માટે.
૧૪	આધુનિક આર્યભાષાઓ અને પ્રાકૃત કાવ્યો ભાગ ૨. (સને ૧૯૩૨ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. જે. ડી. ત્રિપાઠી અને મિ. ભગવાનદાસ મહારાજ	,,	૧—૦—૦		,,
૧૫	યોગી, આજણડા અને બગીઆ, (સને ૧૯૩૨ ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. બી. એ. પાઠક.	,,	૦—૩—૦	,,	,,
૧૬	પ્રાચીન જગત. (સને ૧૯૩૨ ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. એમ. એસ. ભટ્ટ.	,,	૦—૧૨—૦	,,	,,
૧૭	હિંદુસ્તાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ પૂર્વાર્ધ (સને ૧૯૩૨ ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. સી. બી. પુરાણી.	,,	૧—૦—૦	,,	,,
૧૮	ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર પુસ્તક ૨. (સને ૧૯૩૨ ની પહેલી આવૃત્તિ)	મિ. એચ. ડી. પારેખ.	,,	૧—૦—૦	,,	,,
૧૯	હાસ્ય કાવ્યો.	મિ. નટવરલાલ વિમાવાળા	ગાંડિવ સાહિત્ય મંદિર સુરત.	૦—૪—૦	ઇનામ અને લાયબ્રેરી	પ્રાથમિક સ્કૂલો માટે.
૨૦	પ્રાણી પુરાણ ભાગ ૨. (સને ૧૯૩૨ ની પહેલી આવૃત્તિ)	,,	,,	૦—૪—૦		,,

૨૧	બાળ અભ્યાસ.	મિ. એમ. એચ. ચોકસી.	મિ. એમ એચ ચોકસી. હેડમાસ્તર, પી. આર ટ્રેનિંગ કોલેજ ફોરમેન, અમદાવાદ	૧—૨ - ૦	ટીચર્સ લાયબ્રેરી પ્રાથમિક સ્કૂલો અને ટ્રેનિંગ કોલેજો માટે.

(અંગ્રેજીમા સહી)
એન. એ. કાદરી
ફોર એજ્યુ. ઇન્સ. ઉ. ભા.

(ઉ. ભા. ના મે. એજ્યુ. ઇન્સ. સાહેબના તા. ૭-૮-૧૯૩૩ ના પત્ર નં ૬૦૭૭ મા કરેલી સૂચનાનુસાર.)

મુંબઈ ઇલાકાની ઉર્દુ શાળાઓ માટે જાહેરખબર

" ઉર્દુ મઝમુન નવીસી " કર્તા ડૉ. અટા હુસેઇન આ પુસ્તક પુનાની ઉર્દુ સ્કૂલ બુક કમિટીએ મંજુર કરેલું તે આથી કમી કરવામાં આવે છે.

(સહી) એ. એમ ખાન
ડે. એ. ઇ. ઉર્દુ સ્કૂ'સ, સી. ડી ,
અને સેક્રેટરી ઉર્દુ સ્કૂલ બુક કમિટી,
પુના.

પુના, તા. ૨૭-૧૦-૩૩.

ઇનામપત્રક

અમદાવાદ જિલ્લો

નાના કે. વગ	ગા. ગીરધરલાલ મોતીચંદે	૧૨—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
ઉપસરી	પટેલ ડોદર કાળીદાસ રમણુંયે	૨૦—૮—૦	”
બાડીપડવા	ગામલોકો તરફથી પરીક્ષાવખતે	૪—૦—૦	સાકર વહેંચી.
	ગો. સામતસિંહજી નાનસિંહજી તરફથી	૩૦—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
અમદાવાદ	ટંકશાળમાં આવેલી સરકુવરબાની કન્યાશાળામાં તેજ મુગ્લાના મલ્હાર વ્યાસ અમૃતલાલ ઉત્તમરામે	...	સ્ટાફ સાથે બાળાઓને જમાડી.
ગોલાવી	માનુંબેના મહેતા ચંદ્રભાણ દવેને	૧૫—૦—૦	બે ઘડિયાળો એક મુખ્ય સ્કૂલમાં તથા બીજું કન્યાશાળામાં ભેટ આપ્યાં.
ગુંમરી	મિ. લેનાકર રાજારામ જોષીએ	૩—૦—૦	છોકરાને દૂધ પાયું તથા પરબમાં એક લોટો પવાલું આપ્યાં.
	મિ. નર્મદાશંકર પીતાંબર જોષીએ	૧૮—૦—૦	તા. ૧લી એપ્રિલ ૧૯૩૩ થી ત્રણ વરસ સુધી પરબનું પાણી ભરાવ્યું તથા લોટો પવાલું આપ્યાં.
ગોધા	મિસ્ત્રી છગનલાલ રતનજીના ભત્રીજા નારણભાઈ તરફથી	૩૦—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
	”	૧૦—૦—૦	પરબ ખાતે પિત્તળનું મોટું પવાલું આપ્યું.
સરવાળ	ગોલાણાના પરમાર છગનભાઈ મયાભાઈએ	૧૦—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
કેરાળા	મુખી પ્રહ્લાદભાઈ ગોપાળદાસે	૯—૦—૦	”
	અમદાવાદ જમાલપુરના પા. આત્મારામ પુરષોત્તમદાસ દાળવાળાએ	૯—૦—૦	”
	”	૩—૦—૦	પતાસાં વહેંચ્યાં.
	”	...	રૂા. ૨૦૦) વ્યાજે મૂક્યા છે તેના વ્યાજમાં દર સાલ વિદ્યાર્થીઓને જમાડવામાં તથા પતાસાં વહેંચવામાં આવે છે.

ચડીસર	અમદાવાદના પચાલ ઉત્તમભાઇ સુંદરભાઈ એ	...	બે દિવસ સુધી વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા તથા ગરીબ વિદ્યાર્થીને તેમજ બાળાઓને કપડાં વહેંચ્યાં
બગવાળા	લીંબડી સ્ટેટના અધિકારી વિનાયકરાય લક્ષ્મણરાવે	૮—૬—૦	ઘડિયાળ માટે કાચનું
		૮—૦—૦	કબાટ કરાવી આપ્યું
પુમરી	શાહ ચુનીલાલ રામજીભાઈએ	૦—૦—૦	વિદ્યાર્થીને દૂધ પાયું
પોનારપુર	ભીમનાથ મહતજી તરફથી	૦—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા
હામોલ	હેડમાસ્તર રતીલાલ ગણપતલાલ શાહે	૦—૦—૦	સ્કૂલના ઉપયોગ માટે ચિત્રો લાવી આપ્યા
	કનીજના ગણછોડલાલ ભનશંકર	૨—૦—૦	,,
	પા મણીલાલ નથુભાઇએ	૧—૮—૦	પતાસા વહેંચ્યા
	પા નીકમલાલ લલ્લુભાઈએ	૪—૮—૦	યુરોપનો નકશો લાવી આપ્યો
	પા નથુભાઈ બહેચરદાસે	૪—૮—૦	હિંદુસ્તાનનો ,, તથા
		૦-૧૧-૩	પુસ્તકો લાવી આપ્યા.
	પા ડાહ્યાભાઈ મણીલાલે	૪—૮—૦	અમેરિકાનો નકશો લાવી આપ્યો
	ગોર નાથાલાલ મોતીરામે	૪—૮—૦	આફ્રિકાનો ,,
	શિક્ષકોએ ઉઘરાણું કરીને	૧૦—૬—૦	ચિત્રો લાવ્યા
	બીજા આસિ પુરુષોત્તમ ભનાશંકર દવેએ	૫—૦—૦	લાડુ વહેંચ્યા.
	,,	૦—૦—૦	ચણા વહેંચ્યા
	,,	૮—૦—૦	રામ બેસાડી
	પા પ્રહલાદભાઈ ત્રેભીંગભાઈએ	૩—૦—૦	ચણા વહેંચ્યા
કાવીઠા	મિ ગયચંદ છગનલાલ શાહ	૧—૦—૦	સાકરીઆ ચણા વહેંચ્યા.
	મિ ઉમરશા ગુલાબશા તરફથી	૦—૧૨—૦	પતાસા વહેંચ્યા
ગુંદી	શાહ ચતુરભાઈ ગોકળભાઇની પેઢીના વહીવટ કરનાર શાહ મોહનલાલ ગુલાબચંદે	.	તમામ વિદ્યાર્થીની ફી તા ૧-૮-૩૨ થી તા. ૩૧-૭-૩૩ સુધીની આપવામાટે નક્કી કર્યું છે
જમાલપુર	પટેલ ફકીરભાઈ હારભાઈ એ	૧૨—૦—૦	વિદ્યાર્થીઓને જમાડયા.
અમદાવાદ	પટેલ શંકર પ્રભુદાને	૧૨—૦—૦	,,
	પટેલ આસિ. ભાઈલાલ છોટાલાલે	૧૨—૦—૦	,,
જાખડા	શાહ હીરાલાલ મણીલાલે	૧૬—૦—૦	,,

નવાં પુસ્તકો

મું. ઇ. કેળવણીખાતાએ પાઠ્યપુસ્તક તરીકે મંજુર કર્યું છે.

વ્યાકરણના સહેલા પાઠો

પુસ્તક ૧

(લેખક-સાકરલાલ અમૃતલાલ દવે)

બી. એ. એસ. ટી. સી. ડી.

વ્યાકરણો ઘણા લખાયા છે પરંતુ તેમા વિદ્યાર્થીઓ રસ લઈ શકતા નથી; પરંતુ આ વ્યાકરણની રચના સરળતા અને શૈલી એવા સુંદર છે કે બાળક મુંઝવાયા સિવાય આ કઠિન વિષય સહેલાઈથી ગ્રહણ કરી શકે છે. વિદ્યાર્થીઓનો બોજો સહેલો કરવા ખાતર આ વ્યાકરણ પહેલી તકે દરેક સ્કૂલોમા દાખલ કરવું જોઈએ.

પુસ્તક ૧ લું	૦-૮-૦
,, ૨ જું	૦-૪-૦

મું. ઇ. સરકારી કેળવણીખાતાએ મંજુર કરેલો

ગુજરાતી એટલાસ

પુષ્કળ ભૂગોળની વ્યાખ્યાઓના

નકશા—

ઐતિહાસિક ચાર નકશા

ઉપરાંત

લડાઈ પછી ભૌગોલિક થએલા ફેરફારો સાથે અને નવી રેલવે સડકો સાથે આ છેલ્લામાં છેલ્લો એટલાસ છે.

કિંમત ૦-૧૨-૦

છોકરાઓ માટે

વર્નાક્યુલર પ્રવેશક

આ પુસ્તકમા વર્નાક્યુલર ફાઇનલ પરીક્ષાના બધાય વિષયો વિસ્તારથી અને સરળ પદ્ધતિથી આપેલા છે. આજ સુધીના પ્રશ્નો આવી જાય છે. બીજાં જુની ઢબથી લખાએલાં અને અશુદ્ધ પુસ્તકો ખરીદવા કરતાં આ પુસ્તક ખરીદી પરીક્ષા પહેલેજ વર્ષે પાસ કરી શકાશે.

કિંમત ૨-૨-૦ કમિશન સારૂં.

વર્નાક્યુલર પ્રવેશકનો વધારો

(૧૯૩૦-૩૧ ના પ્રશ્નો) ૦-૪-૦

કન્યાઓ માટે ——

ફાઇનલ શિક્ષિકા

કન્યાઓની ફાઇનલ પરીક્ષા માટે સંપૂર્ણ અભ્યાસક્રમને અનુસરી આ એકજ પુસ્તક તૈયાર થએલું છે. આ પુસ્તકથી દરેકને સંતોષ થએલો છે. દરેકે દરેક વિદ્યાર્થીનીઓએ પરીક્ષા પાસ થવા માટે આ પુસ્તક પહેલી તકે ખરીદવું જરૂરનું છે. તેમાં આજ સુધીના પ્રશ્નો આવી જાય છે.

કિંમત ૧-૧૨-૦

હિંદનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ

પરીક્ષાની બદલાએલી પદ્ધતિ અનુસાર તૈયાર કરવામાં આવેલો છોકરાઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓના બધા વર્ષોના પ્રશ્નો સાથે આ ઇતિહાસ તૈયાર થએલો છે અને પાસ થવા માટે આ પુસ્તક પહેલી તકે ખરીદી લેવું ઘણું જરૂરનું છે.

કિંમત ૦-૧૧-૦

ગૂજરાત સાહિત્ય મંદિર: રીચીરોડ, અમદાવાદ.

જાહેરખબરના નવા ભાવ

આથી સર્વેને ખબર આપવામાં આવે છે કે સને ૧૯૩૦ ના જાનુઆરિથી જાહેરખબરના ભાવમાં ઘટાડો કરી તે નીચે મુજબ રાખવામાં આવ્યા છે

જાહેરખબરના દર

મુદત	એક પાન	અડધું પાન	પા પાન
આખું વર્ષ	રૂ. ૮૦	રૂ ૬૦	રૂ. ૪૦
૬ માસ	રૂ. ૪૦	રૂ ૩૦	રૂ. ૨૦
ત્રણ માસ	રૂ ૨૫	રૂ ૨૦	રૂ. ૧૫
એક માસ	રૂ. ૧૨	રૂ. ૧૦	રૂ. ૭